

KUDÜS’TE OSMANLI İDARESİ (1808-1874)

İSSA BARAIJIA

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKIN ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

TEMMUZ 2021

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İSSA BARAIJIA

29/07/2021

KUDÜS’TE OSMANLI İDARESİ (1808-1874)
(Doktora Tezi)

İssa Baraijia

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ağustos 2021

ÖZET

Kudüs, çağlar boyunca korumayı başardığı çok kültürlü, birden fazla ırk ve din içeren kimliği nedeniyle uluslararası jeopolitikte seçkin bir konuma sahiptir. Geçmişini incelemenin asıl amacı dünü ve bugünü doğru anlamaktır, 19. yüzyıl Kudüs’ün bugünkü durumunu belirleyen en etkili dönemlerden biridir. Bu doğrultuda söz konusu dönemin incelenmesi önem arz etmektedir. İlgili zaman diliminin kapsamlı ve bütünlüklü bir resmini çizmek için çeşitli birincil ve ikincil kaynaklara dayalı bilimsel bir çalışma hazırlamak tarafımızca uygun görülmüştür. Kudüs, Osmanlı egemenliğinde daha önce yaşamadığı bir istikrar dönemine tanık olmuştur. Kent ve çevresi dini ve siyasi bakımlardan Osmanlı padişahlarının dikkatini çekmiştir. Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu özel olarak Kudüs tarihinin en hassas dönemlerinden birini ele alan çalışmamızın sınırlarını şu şekilde ifade etmek mümkündür: Çalışmamız Sultan II. Mahmut’un Osmanlı tahtına geçtiği, Kudüs’te Kıyamet Kilisesi’ndeki yangın ve Yeniçeri isyanı gibi büyük olayların yaşandığı 1808 yılıyla başlamaktadır. Kudüs Livası’nın Kudüs Mutasarrıflığına dönüştürüldüğü 1874 yılında bitmektedir. Bu iki tarih arasında farklı özelliklere sahip 3 tarihsel dönem vardır. 1808-1831 arası dönem Kudüs’te geleneksel yönetim aşaması anlamındayken, 1831-1840 arasındaki Mehmet Ali Paşa’nın egemenliği dönemi, merkezileşmeye yönelik tedbirlerle bir geçiş evresini temsil etmiştir. Onun ardından Kudüs’ün modern temeller üzerine inşa edildiği, her alanda bir kalkınmaya tanık olunan, yönetimi ve prosedürleri açısından bambaşka bir dönem olan Tanzimat dönemi ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, söz konusu üç aşamada devlet idaresinin politikalarını ve topluma etkilerini karşılaştırarak, idari, sosyal, ekonomik ve bilimsel sonuçlar üzerinden üç dönemde meydana gelen değişimleri ve olayları değerlendirme gayesine yönelik olarak hazırlanmıştır.

Bilim Kodu : 116114
Anahtar Kelimeler : Osmanlı Devleti, Osmanlı yönetimi, Kudüs, Kudüs Livası, Kudüs Mutesellimliği, Mehmet Ali Paşa yönetimi
Sayfa Adedi : 433
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Necdet HAYTA

OTTOMAN ADMINISTRATION IN JERUSALEM (1808-1874)

(Ph. D. Thesis)

İssa Baraijia

GAZİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

August 2021

ABSTRACT

Jerusalem occupies a distinguished position in international geopolitics, due to its multicultural, multi-ethnic and multi-religious identity, that it has been able to preserve throughout the ages. And since the main purpose of studying the past is to understand the present, and since the nineteenth century was the most influential era in shaping the present of Jerusalem, the goal was to prepare a scientific study based on various primary and secondary sources, in an attempt to paint a comprehensive and integrated picture of the period on which the study focused. During the Ottoman era, Jerusalem witnessed a period of stability that it had not enjoyed before, and it received the attention of the Ottoman sultans in various fields. The study dealt with one of the most sensitive periods in the history of the Ottoman Empire in general and Jerusalem, in particular, and this period begins with 1808 AD, the year in which Sultan Mahmud II assumed the throne of the state; in addition, this year witnessed major events in Jerusalem such as the fire of the Church of the Nativity and the rebellion of the Janissaries. It extends to 1874, the year in which the Jerusalem Brigade was transformed into a Mutasarrifiya. And between these two dates there were three historical periods with different characteristics. While the period between 1808-1831 CE represented the stage of the traditional administration in Jerusalem, the period of Muhammad Ali Pasha's rule from 1831-1840 CE represented a transitional phase through the measures it contained towards centralization. Then came the Tanzimat period, as a completely different period in the form of its management and procedures, during which Jerusalem witnessed a renaissance in all fields, built its modern foundations. This study sought to address the changes and events that occurred during the aforementioned three periods, from its administrative, social, economic and scientific response, by comparing the state policy and its effects in each of the three mentioned stages.

Science Code : 116114
Key Words : Ottoman administration, Ottoman Empire, Jerusalem, Jerusalem
Brigada, Jerusalem Muslimity, Muhammad Ali Pasha administration
Page Number : 433
Supervisor : Prof. Dr. Necdet HAYTA

TEŞEKKÜR

Öncelikle çalışmamın hazırlanmasında ve yazımında daima destekçim olan kıymetli danışmanım Sn. Prof. Dr. Necdet Hayta'ya teşekkürlerimi sunarım. Kendisinin çabaları, yönlendirmeleri ve desteği çalışmamın tamamlanması açısından belirleyici nitelikte olmuştur. Ayrıca tezimin başarıyla sonuçlanması için desteklerini esirgemeyen tez izleme komitesinin değerli üyeleri Sn. Prof. Dr. Hale Şıvgın ve Sn. Prof. Dr. Selda Kılıç'a teşekkürlerimi iletirim.

Doktora aşamasında kendilerinden ders aldığım hocalarım, Prof. Dr. Şennur Şenel, Prof. Dr. Mustafa Turan ve Prof. Dr. Hamza Keleş'i şükran ve minnetle andığımı belirtirim.

Kudüs Şeriye Mahkemesi'ne ait sicillere ulaşma konusunda bana yardımcı olan Sn. Basheer Barakat'a, fikir ve gözlemleriyle araştırmamıza katkı sunan Dr. Ahmed Al-Jubouri, Dr. Ahmed El Sharkawy, Doç Dr. Suat Koca ve Aziz Alassa'ya teşekkürlerimi sunarım.

Başta Türkçe metnin yazımı ve Arapçadan çeviri olmak üzere çeşitli konularda bana yardımcı olan arkadaşım Muhammed Emin Uysal'a teşekkürlerimi sunarım.

Akademik çalışmalar konusunda beni teşvik eden ve bana destek olan değerli anneme, babama, kardeşlerime, Filistin'deki hocalarıma, arkadaşlarım Mohannad Alamleh, Tariq Darabee, Ali, al-Musawa, Raed el-Masrı, Jihad Daana, Kemal Coşar ve Nureddin Yanık'a, tezime bir şekilde katkı sunan herkese teşekkür ederim.

Bana burs imkanı sunan Türkiye Cumhuriyeti'ne ve YTB başta olmak üzere ilgili bütün devlet kurumlarına, yabancı öğrencileri sıcak bir şekilde karşılayan Türk halkına teşekkürlerimi iletirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÇİZELGELERİN LİSTESİ.....	xiv
FOTOĞRAFLARIN LİSTESİ.....	xv
BELGELERİN LİSTESİ	xvi
HARİTALARIN LİSTESİ.....	xvii
KISALTMALAR.....	xviii
1. GİRİŞ	1
2. KUDÜS SANCAĞI'NDA/LİVASI'NDA İDARİ DURUM (1808-1874).....	45
2.1. Kudüs'te İdare ve Emniyet (1808-1831).....	45
2.1.1. Kudüs İdaresini Etkileyen Olaylar	46
2.1.1.1. Kıyamet Kilisesi'nin yakılması, kutsal kabir kilisesi yangını	46
2.1.1.2. Kudüs'te yeniçeri isyanı	58
2.1.1.3. Yunan isyanının etkileri.....	62
2.1.1.4. 1824-1826 İsyanı ve Kudüs'teki genel duruma etkisi	66
2.1.2. İdari Taksimat (1808-1831).....	86
2.1.3. Kudüs Livası'nda İdari Teşkilat	91
2.1.3.1. Mütesellim	91
2.1.3.2. Mütesellim vekili	94
2.1.3.3. Tercüman	95
2.1.3.4. Katip	95
2.1.3.5. Şura meclisi	96
2.1.4. İdari Teşkilat ve Nahiyelelerin İdaresi	97

Sayfa

2.1.5. Kudüs Livası ve Ona Tabi Bölgelerde Kolluk Güçlerinin İdaresi	99
2.1.5.1. Livada kolluk güçlerinin idaresi	99
2.1.5.2. Kudüs livası'nda askeri vazifeler.....	102
2.1.5.2.1. Yeniçeri ağası.....	102
2.1.5.2.2. Alay beyi	103
2.1.5.2.3. Dizdar.....	103
2.1.5.2.4. Diğer askeri vazifeler	104
2.2. Mehmet Ali Paşa Döneminde Kudüs Mütesellimliği'nde İdari Durumlar	105
2.2.1. 1834 İsyanı	106
2.2.2. Mehmet Ali Paşa'nın Batılı Devletlere Karşı Siyaseti	115
2.2.3. Kudüs Mütesellimliğinde İdari Şartlar	117
2.2.3.1. Kudüs mütesellimliği'nin idare politikası	118
2.2.3.1.1. Birinci aşama.....	118
2.2.3.1.2. İkinci aşama: Mehmet Ali Paşa idaresi'nin ikinci aşaması.....	119
2.2.4. Kudüs Mütesellimliği'nde İdari Taksimat.....	120
2.2.5. Kudüs Mütesellimliğinde İdari Teşkilat	121
2.2.5.1. Mütesellim	121
2.2.5.2. Mütesellim vekili	125
2.2.5.3. Nahiye nazırı.....	125
2.2.5.4. Nahiye ve karye şeyhleri	126
2.2.5.5. Kudüs şura meclisi.....	126
2.2.6. Askeri İdare	130
2.3. Osmanlıların Kudüs'e Dönmesinden Sonra İdari Durum (1840-1874).....	133
2.3.1. Batılı Güçlerin Kudüs Üzerindeki Mücadelesi ve Rekabeti.....	133
2.3.2. Kutsal Mekanlar Problemi ve Osmanlı İdaresi	136
2.3.3. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'nın Kudüs İdaresine Etkisi	149

Sayfa

2.3.4. Kudüs'teki İdari Şartlar ve Emniyet İdaresi	152
2.3.4.1. Kudüs'te idari taksimat	152
2.3.4.1.1. Birinci aşama (1840-1864).....	152
2.3.4.1.2. İkinci aşama (1864-1874)	155
2.3.4.2. Kudüs Livası'ndaki idari teşkilat ve idare meclisleri	160
2.3.4.2.1. Kudüs Livası'nda idari teşkilatın yapısı.....	160
2.3.4.2.2. Nahiyelerde idari yapı	168
2.3.4.2.3. Köylerdeki idari yapı	168
2.3.4.2.4. Anılan dönemdeki en önemli idari meclisler	169
2.3.4.3. Ordu ve emniyet idaresi	175
2.3.4.3.1. Askere alım	176
2.3.4.3.2. Emniyet idaresi	177
3. KUDÜS LİVASI'NDA İKTİSADİ VE MALİ DURUM (1808-1874).....	179
3.1. İktisadi ve Mali Politikalar (1808-1831).....	179
3.1.1. Arazi Mülkiyeti ve Tasarruf Biçimi	179
3.1.2. Vergi Toplama Yöntemleri.....	181
3.1.2.1. İltizam nizamı	181
3.1.2.2. Malikane nizamı	182
3.1.3. Vergiler.....	183
3.1.3.1. Miri vergisi	183
3.1.3.2. Cizye	184
3.1.3.3. Ubudiyet vergisi.....	186
3.1.3.4. Harca vergisi (Alışkanlık vergisi).....	187
3.1.3.5. Gafar vergisi	187
3.1.3.6. Kahve resmi	188
3.1.3.7. Penbe (pamuk), ipek ve yün (yapağı) vergileri	189

Sayfa

3.1.3.8. Başka vergi ve resimler	190
3.1.4. Tarım ve Hayvan Varlığı.....	190
3.1.4.1. Tarım ürünleri	190
3.1.4.2. Tarım yöntemleri	192
3.1.4.3. Hayvan varlığı	193
3.1.5. Sanayi	194
3.1.6. Ticaret.....	196
3.2 Mehmet Ali Paşa Döneminde İktisadi ve Mali Durum 1831-1840)	197
3.2.1. Mali Sistemin Yapısı	197
3.2.2. Mehmet Ali Paşa'nın Vergi Koyma Politikası	198
3.2.3. Vergiler.....	201
3.2.3.1. Ferde vergisi	202
3.2.3.2. Miri vergisi	203
3.2.3.3. Şune vergisi	204
3.2.3.4. Diğer vergiler.....	205
3.2.4. Para Politikası.....	205
3.2.5. Ziraat ve Toprak Yönetimi	208
3.2.5.1. Arazi	208
3.2.5.2. Tarım.....	212
3.2.6. Sanayi	216
3.2.7. Ticaret.....	217
3.2.8. Mehmet Ali Paşa Yönetiminin İktisadi Reformlarının Etkisi	219
3.3. Osmanlıların Kudüs'e Dönüşünden Sonra İktisadi ve Mali Durum (1840-1874).	222
3.3.1. Mali Siyaset.....	222
3.3.1.1. Kudüs livası'nda mali yapı	222
3.3.1.2. Vergilerin tahsil yolu ve mali sistemler	225

Sayfa

3.3.1.3. Sorumlu kılınan vergiler	228
3.3.1.3.1. Öşür vergisi	228
3.3.1.3.2. Devletin belirlediği kamu vergileri	229
3.3.1.3.3. Müsakakat vergisi	231
3.3.1.3.4. Maarif vergisi	231
3.3.1.3.5. Bedel-i askeri vergisi	232
3.3.1.3.6. Bedel-i tarik vergisi	232
3.3.1.3.7. Resm-i duhan	233
3.3.1.3.8. Resm-i mevaşi (davar ve sığır vergisi)	233
3.3.1.3.9. Rüşum-ı mehakim (mahkeme giderleri)	233
3.3.1.3.10. Belediye resmi	234
3.3.1.3.11. Orman kalemi resmi	235
3.3.2. Tarım ve Arazi Nizamnamesi	235
3.3.3. Arazi Sistemi ve Mülkiyet	236
3.3.3.1. 1858 Arazi kanunnamesi	236
3.3.3.2. 1859 Tapu nizamnamesi	241
3.3.3.3. Tebaa-i ecnebiyye'nin emlak istimlakine dair nizamname (7 safer 1284/10 haziran 1867)	242
3.3.4. Tarım Mahsulleri ve Üretim Stratejileri	244
3.3.5. Ticaret	247
3.3.6. Sanayi	250
3.3.7. Bütçe	253
4. TOPLUM ve İDARE (1808-1874)	255
4.1. Toplum ve İdare (1808 – 1831)	255
4.1.1. Dini İdare	255
4.1.1.1. Kadı ve yardımcısı	255
4.1.1.2. İfta-müftülük	260

	Sayfa
4.1.1.3. Nakībū'l-eşrâflar.....	261
4.1.1.4. Vakıflarla ilgili vazifeler.....	263
4.1.1.5. Diğer vazifeler	264
4.1.2. Kudüs Livası'nda Sosyal Sınıflar	265
4.1.2.1. Şehir toplumu.....	268
4.1.2.2. Köy ve kırsal toplumu	272
4.1.2.3. Bedevi toplumu.....	275
4.1.3. Dini Açıdan Sakinlerin Sınıflandırılması	278
4.1.3.1. Kudüs'te toplum yapısı.....	278
4.1.3.2. Kudüs'te gayrimüslim toplumu	282
4.1.3.2.1. Hristiyanlar.....	283
4.1.3.2.2. Yahudiler.....	285
4.2. Mehmet Ali Paşa dönemindeki toplumsal değişimler (1831-1840)	287
4.2.1. Dinî İdare Alanındaki Değişimler	287
4.2.1.1. Yargı alanındaki değişimler.....	288
4.2.1.2. Cezaların uygulanması.....	292
4.2.2. Sivil Toplum Sınıflarının Yapısındaki Değişimler.....	292
4.2.3. Dinî ve Demografik Yapıda Değişimler.....	298
4.3. Osmanlıların Kudüs'e Dönüşünden Sonraki Sosyal Değişimler (1840-1874)	303
4.3.1. Dini ve Adli İdarede Değişimler (1840-1874)	304
4.3.1.1. Şeri mahkemeler alanında meydana gelen değişimler.....	305
4.3.1.2. Nizamiye mahkemeleri	308
4.3.2. Sosyal Sınıflara Yansıyan Değişimler.....	311
4.3.3. Demografik ve Dini Yapıdaki Değişimler	319
5. KUDÜS LİVASI'NDA EĞİTİM VE KÜLTÜR HAYATI (1808-1874).....	327
5.1. Eğitim Hayatı (1808-1831)	329

Sayfa

5.1.1. Geleneksel Eğitim Merkezleri	330
5.1.1.1. Küttap	330
5.1.1.2. Mescitler	332
5.1.2. Geleneksel Medreseler	335
5.1.3. Tasavvufi Eğitim	339
5.1.4. Kütüphaneler	341
5.1.5. Vakıflar: Eğitimin Finans Kaynağı	344
5.2. Mehmet Ali Paşa Döneminde Eğitim ve Kültür Hayatında Meydana Gelen Değişimler 1831-1840).....	346
5.2.1 Mehmet Ali Paşa'nın Eğitim Politikası.....	346
5.2.2. Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'teki Eğitim Politikası	351
5.3. Osmanlıların Kudüs'e Dönüşünden Sonra Kudüs'te İlim ve Kültür Hayatı (1840- 1874).....	355
5.3.1. Eğitim Alanındaki Osmanlı Reformları ve Kudüs'e Etkisi.....	357
5.3.1.1. Umumi mektepler (Devlet okulları)	358
5.3.1.2. Hususi mektepler (Özel okullar).....	361
5.3.1.2.1. Gayrimüslim mektepleri	364
5.3.1.2.2. Kudüs'te eğitim hayatında yabancı ülkelerin rolü	366
5.3.1.3. 1871 Salnamesine göre Kudüs'te ilmi hayat	368
6. SONUÇ	371
KAYNAKÇA.....	377
EKLER.....	401
ÖZGEÇMİŞ	433

ÇİZELGELERİN LİSTESİ

Çizelge	Sayfa
Çizelge 1.1. 1522 Yılında Şam vilayetine tabi sancaklar	38
Çizelge 1.2. 1527 Yılında Şam vilayetine tabi sancaklar	39
Çizelge 4.1. Batılı gezgin ve araştırmacılara göre 1842-1874 yılları arasında Kudüs şehrinin tahmini nüfusu.....	320
Çizelge 4.2. 1871 Salnamesine göre Kudüs kazasına tabi nahiyelerin nüfusu.....	322
Çizelge 4.3. 1871 Salnamesine göre Kudüs mutasarrıflığına tabi kazaların nüfusu	323
Çizelge 5.1. Kudüs'te kütüphaneye sahip olan ailelerin ve kitapların sayısı	343
Çizelge 8.1. 1864-1874 Döneminde Kudüs sancağının idari taksimatı.....	402
Çizelge 8.2. Kudüs sancağı'nın kaza, nahiye ve köyleri	403
Çizelge 8.3. 1871 Tarihinde Kudüs mutasarrıflığı'nda mali durumları	405
Çizelge 8.4. Kudüs mutasarrıflarının listesi	405
Çizelge 8.5. Osmanlıların Kudüs'e dönüşünden sonra Kudüs'te kadılar	408
Çizelge 8.6. 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs'te nakibüleşraf.....	409
Çizelge 8.7. İ'dadiyye okullarındaki haftalık ders program	409
Çizelge 8.8. Rüşdiye okullarındaki haftalık ders program	410
Çizelge 8.9. Tanzimat döneminde Kudüs'te bulunan matbaalar	410

FOTOĞRAFLARIN LİSTESİ

Fotoğraf	Sayfa
Fotoğraf 8.1. Fotoğraf 1: Babu'l-mahkeme çeşmesi	411
Fotoğraf 8.2. Doğu yönünden kubbetu's-sahra	412
Fotoğraf 8.3. Osmanlı Kudüs'ünde ev çatıları.....	413
Fotoğraf 8.4. Kudüs suurları	414
Fotoğraf 8.5. Kudüs haritası	415
Fotoğraf 8.6. Eşrefiye medresesi'nin minaresi	416
Fotoğraf 8.7. Ortodoks hristiyan kız okulu.....	417
Fotoğraf 8.8. Kudüs'te bir binanın açılış töreni	418
Fotoğraf 8.9. Halilürrahman kazası batta karyesi'nden ebu aram isimli eşkıyanın Kudüs'te nezarete tutulurken çekilen fotoğrafıdır.	419
Fotoğraf 8.10. Ramallah'taki friends okulu.....	420
Fotoğraf 8.11. Russian ecclesiastical mission binası.	421
Fotoğraf 8.12. Tenkeziyye medresesi	422

BELGELERİN LİSTESİ

Belge	Sayfa
Belge 8.1. Kudüs'te çıkan bir yangın hususunda.....	423
Belge 8.2. Kıyamet Kilisesi'nin onarılması konusunda Fransa Hükümeti'nden Babıali'ye müracaat olunduğuna dair Sadaret'ten Mabeyn'e hatt-ı hümayun.	424
Belge 8.3. Kudüs-i Şerif ahalisinin kalenin muhafazası için asker bırakması ricasına dair Şam Valisi Yusuf Paşa'ya verdikleri Arapça talep.	425
Belge 8.4. Rusların savaş ilanı neticesinde Kudüs'ün tahkim edilmesi emrini yerine getirdiğine dair Şam Valisi Salih Paşa'dan Sadaret'e yollanan yazı.	426
Belge 8.5. 1854-1856 Yılları arasında Nablus ve Cenin kazaların Kudüs Eyaletine bağlı olduğunu gösteren belge.	427
Belge 8.6. Kudüs'e su getirmek için bir şirkete imtiyaz verilmesine dair Nafia Nezareti ile gerçekleştirilen muhabere	428
Belge 8.7. Şam valilerinin Kudüs'ten aldığı fazla para yüzünden Kudüs halkının şikayet ve isyan edip kaleye yerli askerlerin konması meselesi ve Kudüs'ten kileri hac için alınacak meblağın kararlaştırılması hakkında bir belge.....	429
Belge 8.8. Kudüs mutasarrıfının maaşı.....	430
Belge 8.9. Ermenilerin elindeki belgelerle ilgili devlet adamlarına verilen emir.....	431

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita 1.1. Kudüs'ün konumunu gösteren haritalar	18
Harita 1.2. 19. Yüzyılda kudüs surları ve kapıları.....	19
Harita 1.3. Suriye Vilayeti'nin haritası	25

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
A.}MKT.NZD	: Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı
A.AMD	: Sadaret Amedi Kalemî Evrakı
A.DVNS. MHM. D	: Bab-1 Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri
A.DVNS.MSR.MHM.d	: Mühimme-i Mısır Defterleri
A.DVNSKLS.	: Bab-1 Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Kilise Defterleri
A.MKT.MHM	: Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı
A.MKT.MVL	: Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı
AE. SMHD. II	: Ali Emiri Tasnifi Sultan II. Mahmud Belgeleri
AE.SMST.IV	: Ali Emiri Mustafa IV
AE.SOSM.III	: Ali Emiri Osman III
BEO.AYN.d	: Babıali Evrak Odası Ayniyat Defterleri
bkz	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.ADL	: Cevdet Adliye
C.BH	: Cevdet Bahriye
C.DH	: Cevdet Dahiliye
C.EV	: Cevdet Evkaf
C.HR	: Cevdet Hariciye
C.ML	: Cevdet Maliye
C.SM	: Cevdet Saray
çev	: Çeviren
D.BŞB.d	: Bab-1 Defteri Başbakıkulu Defterleri
D.CMH.d	: CİZYE MUHASEBESİ KALEMİ DEFTERLERİ
DFE.RZ.d	: Timar Zeamet Ruznamçe Defterler
DİA	: Diyanet İşleri Başkanlığı Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
EV.d	: Evkaf Defterleri
HAT	: HATT-I HÜMÂYÛN TASNİFİ
haz	: Hazırlayan

Kısaltmalar**Açıklamalar**

HR. İD	: Hariciye Nezareti İdare
HR.MKT	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı
HR.SFR	: Hariciye Nezareti Washington Sefareti
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi
HR.TO	: Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
HŞS	: Halilürrahman Şer'iyye Sicilleri
İ.DH	: İrade Dahiliye
İ.HR	: İrade Hariciye
İ.MMS	: İrade Meclis-i Mahsus
İ.MSM	: İrade Mesail-i Mühimme
İ.MTZ 05	: Mısır İrâdeleri
İ.MVL	: İrade Meclis-i Vala
İE.DH	: İbnülemin Dahiliye
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
KK.d	: Kamil Kepeci
KŞS	: Kudüs Şeriyye Sicilleri
MAD.d	: Maliyeden Müdevver Defterler
ML.MSF.d	: Maliye Masarıfat Defterleri
ML.VRD.d	: Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri
NFS.d	: Nüfus Defterleri
No	: Numara
NŞS	: Nablus Şer'iyye Sicilleri
P	: Page
ŞD.d	: Şura-yı Devlet Defterleri
thk.	: Tahkik
TS.MA.e	: Topkapı Sarayı müzesi Arşivi evrakı
TT.d	: Tapu Tahrir Defterleri
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y.EE	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
YŞS	: Yafa Şer'iyye Sicilleri

1. GİRİŞ

Kudüs'te Osmanlı İdaresi (1808-1874) adını taşıyan çalışmamızda Kudüs tarihinin önemli bir kesiti aydınlatılmak istenmiştir. Bu kesitte tarihi açıdan kritik değere sahip çeşitli olaylar yaşanmıştır.

Çalışmamız, temel olarak bir giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmuş, ayrıca çeşitli belgeler ve tabloların bulunduğu “ekler” ve yararlanılan eserlerin kaydedildiği “kaynakça” bölümlerini de içermiştir. Tezimizde ilk olarak Kudüs kenti ve Kudüs Livası'nın tanıtıldığı giriş bölümüne yer verilmiştir. Girişte Kudüs'ün tarihi süreçte aldığı isimler, coğrafi konumu, eski Kudüs kentinin şehir planı anlatılmıştır. Osmanlıların bölgeye gelmesinden itibaren kentin bağlı olduğu idari birimler açıklanmış, Osmanlıların 1808'den önce Kudüs ve civarında uyguladıkları idari taksimata değinilmiştir.

Birinci bölümde Kudüs Livası'nın 1808 - 1874 arasındaki idari sistemi tartışılmıştır. İlk olarak bu bölümde araştırmanın genelinde de uygulanmak üzere bu zaman dilimi bağlamında üçlü taksim benimsenmiştir. Buna göre 1808 -1831 arası bir aşama, Mehmet Ali Paşa'nın 1831'de başlayan bölgedeki egemenliği bir aşama, Osmanlıların Kudüs civarına geri döndüğü ve Tanzimat'ı uygulamaya koyduğu 1840 yılından 1874'e kadar olan 34 yıl da başka bir aşama sayılmıştır. Üçlü taksim gereği öncelikle Osmanlıların 1808-1831 arasında Kudüs Livası idaresi bağlamında aldıkları kararlar, karşılaştıkları zorluklar, idare ve toplum yapısı, Kıyamet Kilisesi yangını, yeniçerilerin isyanı gibi meseleler irdelenmiştir. Klasik Osmanlı çağını yansıtan 23 senelik bu periyot bağlamında liva merkezindeki devlet adamlarına, kaza ve nahiyelerdeki idareye, livada görev yapmakta olan memur ve askeri garnizonun yapısına, II. Mahmut'un yenilikçi adımlarına temas edilmiştir. Ardından ikinci aşama yani Mehmet Ali Paşa'nın 1831'de başlayan Biladü's-Şam egemenliği üzerinde durulmuş, Paşa'nın getirdiği yenilikler, merkezi otoriteyi güçlendirme çabaları, azınlık siyasetleri, vergi stratejileri izah edilmiştir. Son olarak Osmanlıların Kudüs'e döndüğü ve Tanzimat'ın uygulanmaya koyulduğu zaman dilimi değerlendirilmiştir. Tanzimat'ın öngördüğü hukuki, mali ve askeri düzenlemelere ilaveten dış politikada yaşanan kutsal mekânlar problemi ve Kırım Savaşı konuları hakkında bilgi verilmiş, liva, kaza, nahiye ve karyelerde kurulan meclis ve ihtiyar heyetleri incelenmiştir.

İkinci bölümde ilgili zaman diliminde livanın ekonomisi yine üçlü taksim çerçevesinde anlatılmış, bölgedeki tarım ve hayvancılık faaliyetleri, hayvan varlığı, geleneksel el sanatları, endüstriyel yenilikler, ihracat ve ithalatı kapsayan ticaret ilişkileri belge ve kaynaklar ışığında açıklanmıştır. Ekonomik çalışmalar bağlamında klasik Osmanlı arazi rejimi, vakıf idaresi, Mehmet Ali Paşa'nın toprak politikası, 1858 Arazi Nizamnamesi gibi başlıklar tartışılmıştır.

Üçüncü bölümde Kudüs Livası'ndaki sosyal yapı bağlamında çeşitli meseleler etüt edilmiştir. Şehirliler, köylüler ve Bedevilerden oluşan toplum tanıtılmaya çalışılmıştır. Şehirlilerin ve köylülerin Osmanlı yönetimi ve birbirleriyle bağları üzerinde durulmuş Bedevilerin hac yolu ve köylülerin mahsulleri için oluşturduğu tehdit ele alınmıştır. Osmanlıların dış harplerle meşgul olması neticesinde livada ortaya çıkan idare ve güvenlik boşluğuna dair somut örnekler verilmiştir. Ayrıca bu bölümde kadılar, kadı naipleri, müftüler, nakibü'l-eşraflar yanında ilmi ve siyasi olarak nüfuz kazanan mahalli unsurlara dair birtakım bilgiler sunulmuştur.

Dördüncü bölümde Kudüs Livası'nın ilim ve kültür hayatı etrafında medreseler, dini eğitim, azınlık okulları, kütüphaneler, Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'daki vazifeler, Müslümanlar ve gayrimüslimler tarafından kurulan matbaalar çağdaş eserlere ek olarak Osmanlı salnameleri ve birinci elden başka kaynaklar yardımıyla araştırılmıştır.

Araştırmanın sonunda ulaşılan kanaatleri içeren Sonuç bölümü yer almıştır. Böylelikle tezimiz sona ermekle beraber “Sonuç”u izleyen sayfalarda bilimsel standartlar gereği veri sağlayan eserlerin sunulduğu “kaynakça” ile birtakım tablo ve belgeler içeren “ekler” kısımları bulunmuştur.

Kudüs, üç büyük tek tanrılı dinin mensupları nezdinde kutsal bir şehir olmasını sağlayan ruhani öneminden ötürü dünya ülkeleri arasında ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.¹ İslam'ın mühim bir mabedi olan Mescid-i Aksa yanında Hristiyanların Kıyamet Kilisesi'ni ve Yahudilerin Ağlama Duvarı'nı barındırmasından dolayı, çok doğal olarak semavi din mensupları katında da özel bir yer edinmiştir.²

Bu kent, tarih boyunca peş peşe gelen farklı medeniyet ve milletlerin hakimiyet çabalarına sahne olmuş, Yunanlıların şehri yıkmalarına benzer şekilde bazen tahrip edilmiş, İslam'ın II. Halifesi Hz. Ömer'in döneminde Müslümanlarca ele geçirilmiştir. Aralıklarla düzenlenen Haçlı Seferleri sonucunda bölgede bir Hristiyan egemenliği görülmüş ve İslami kimliği yansıtan öğeler bölgeden silinmeye çalışılmıştır. Bazı müelliflere göre Müslümanlar için ölüm, yokluk ve bozgunculuk olarak nitelendirilen haçlı otoritesi, Selahaddin Eyyubi'nin çabalarıyla 1187 Hittin Savaşı'nda kazanılan zafer üzerine sona ermiştir. Şehir, İslami dönemlerin tamamında olduğu gibi XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan Osmanlı devrinde de önem ve kutsiyetini korumuştur.³

28.12.1516 tarihinde Osmanlıların yönetimine geçen Kudüs'e, fetihten hemen 2 gün sonra I. Selim tarafından özel bir ziyaret gerçekleştirilmiş, sultanı bölgenin alimleri ve ileri gelenleri karşılamış ve ona Mescid-i Aksa'nın anahtarlarını teslim etmişlerdir. Böylelikle söz konusu kent, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir merkeze dönüşmüş ve yaklaşık dört asır bu statüde kalmıştır.⁴

Osmanlı padişahlarınca çok önem verilen yörede özel bir idare olması arzulanmış, büyük bayındırlık projeleri kurulmasına uğraşılmıştır. Halka yönelik hizmetler iyileştirilmiş ve sultanlarca hayır amaçlı kuruluşlar ve vakıflar oluşturulmuştur. Osmanlı yöneticileri; ilgili şehirdeki bütün ahalinin haklarını içeren bir dizi hüküm koymuş, Yahudi ve Hristiyanların dini merasimleri ve görevleri hakkında birtakım kanun ve yönetmelikler

¹ el-Medeni, Z. (1996). **Medinetü'l-Kuds ve Cevarih Hilal lil-Fetrete 1800-1830**, Menşurat bank-ül A'mal, Amman, 19.

² Demirkol, E. (2017). **Kudüs ve II. Abdülhamid Hristiyanların Dini İmar Faaliyetleri**, Taşmekeç Yayınları, İstanbul, 40.

³ el-Medeni, Z. (1996). a.g.e, 19-20.

⁴ İbn Tulun, M. (1964). **Müfekehet-ül Hilan Fi Havadis-il Zaman**, Haz: Muhammed Mustafa, el-Müessesse el-Mısıryye el-Amme lil-Te'lif vel-Tercüme vel-Tıbaa vel- Neşir, Kahire, c.2, 38-40.

belirlemişlerdir. Sözü edilen düzenlemeler, örfi kanunlara ve Hz. Ömer devrinden beri mevcut olan İslam hukuku temelli teamüllere dayanmıştır.

Osmanlılar, Kudüs'te nispeten hoşgörölü ve ılımlı bir yönetim içinde dini hukuk ve sivil nitelikli örfi hukuku bir araya getirmede başarılı olmuştur.

Kudüs'ün sahip olduğu gözde konum, araştırmacıların ilgisini çekmekte, çok doğal olarak onları kente ilişkin detaylı bir tarih yazımına teşvik etmektedir. Ancak olayları bilimsel metoda bağlı kalarak veri tarama ve kritik tekniğine göre ele alan onun tarihindeki değişik evreleri ve önemli hadiseleri detaylı biçimde ortaya çıkaran çalışmalara pek rastlanmamaktadır. Şehrin geçmişine dair yapıtların çoğunda yazarlar, genel gelişmeler hakkında bilgi vermekte, bazı önemli olaylara değinmekte ancak onun tarihine derinlemesine eğilmemekte ve yüzeysel bakmaktadır.

Detaylı tezlerin azlığı ve bölgenin dini ve siyasi değeri, araştırmacıyı Kudüs'teki Osmanlı hakimiyeti döneminden bir kesitin tarihini çalışmaya yöneltmiş, konu seçimi noktasında belirleyici olmuştur. Bu çerçevede Arap yazarların bir kısmının uzun süren Osmanlı egemenliğini adeta yok saydığı gözlemlenmiştir. Bu etüt çabasında söz konusu idareye karşı insaflı olan ve şehrin geçmiş ve gününü daha geniş bir perspektiften değerlendiren kitap ve teliflere de işaret edilecek ve bölgeye dair yazılan incelemeler ve türlerine değişik noktalarda tafsilatlı olarak değinilecektir.

Tezin Adı

Kudüs'te Osmanlı İdaresi 1808-1874.

Tez Konusu

Bu çalışma, Osmanlı döneminde, 1808'den 1874'e kadar olan süreyi içeren ve genel olarak Biladü's-Şam'da Bilādu's-Şām – Levant) özel olarak Kudüs'te hızlı gelişmelere sahne olan bir dönemi ele almaktadır. Söz konusu zaman dilimini üç bölüme ayırmak mümkündür: Birinci bölüm, Mısır ve Levant'a Fransız işgal girişiminden sonra ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlığından önceki dönemdir, 1808'den başlayıp 1830'a dek devam etmektedir. Bu merhalede Kıyamet Kilisesi'nin yakılması (1808), Kudüs'te Yeniçeri ayaklanması (1808), Osmanlı iktidarına karşı yerel halkın isyanı (1824) gibi önemli tarihi

hadiseler yaşanmış ve bu olaylardan dolayı Kudüs'ün idari sistemi ve teşkilatı değişikliklere maruz kalmıştır.

İkinci aşama ise 1831'den 1840'a kadardır, bu periyotta bu sahanın yönetimi Osmanlı Devleti'nden çıkmış ve Kudüs de dahil olmak üzere bütün Suriye ve Filistin, Mehmet Ali Paşa'nın idaresine geçmiş ve onun devrinde yörede bazı idari değişiklikler olmuştur. Bu yeniliklerin en önemlisi İmparatorlukça benimsenen adem-i merkeziyetçilik yerine merkeziyetçi hükümet modelinin esas alınmasıdır.

Farklı siyaset üslubu neticesinde hayatın pek çok kısmında, ekonomik ve kültürel yönlerde dönüşümler vuku bulmuştur. Mısır yönetimi, bu dönemde, vergi sistemini iyileştirmeye çalışmış, Müslümanlar ile diğer din mensupları arasında eşitlik ve tolerans ilkesini yerleştirmeye çabalamıştır. Bu reformlar neticesinde Kudüs'te var olan düzen sarsılmış, sosyal ve politik dokuda kargaşa baş göstermiştir.

Mısır idaresi, yabancıların iktisadi ve siyasi nüfuzları önündeki bütün yolları açmış, böylelikle ecnebilerin bölge özelindeki yayılma ve hâkimiyet çabaları Tanzimat Dönemi'nde, 1841-1874 yılları arasında, tezimize konu olan sürenin üçüncü aşamasında somutlaşmıştır. Bu evrede Osmanlı Devleti'nde yaşamın tüm bölümlerinde köklü değişimlere tesadüf edilmiş, çeşitli etnik ve dini gruplara sahip olması nedeniyle Kudüs ve çevresi de farklılaşmalardan özel bir biçimde nasibini almıştır. Gayrimüslim toplulukları koruma iddiasındaki devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalelerinin artışı, Tanzimat Devri'nin bariz vasfıdır. Gayrimüslimleri himayeye yönelik küresel güçlerin siyasetleri, ülkenin dış politikasını şekillendiren temel hususlardan biri olmuştur. Kudüs Livası ve ona tabi yerleşim yerleri Kırım Savaşı 1853-1856) örneğinde olduğu gibi Batılı devletler ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş ve anlaşmalarda öncelikli bir konu görülmüştür.

Tanzimat-ı Hayriyye olarak tanınan Osmanlı kanunlarının hakim olduğu dönem 1839-1876), Kudüs ve Biladü's-Şam sathında Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı reformları tamamlaya dönük çabalar içermiştir. Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı yönetimi, Kudüs'ü daha sıkı bir şekilde kontrole çalışmış, çok uzun bir zamandır geniş yetki ve nüfuzu elinde tutan yerel liderleri etkisizleştirmiştir. Tanzimat Devri'ndeki ülke siyaseti, Batılıların önünü açmış, bölgedeki ekonomik ve siyasi gayretlerine ses çıkarmamıştır. Yabancı nüfuzunun en

önemli meyvesi, mahalli pazarların küresel piyasa ile tanışması ve kaynaşması bir başka deyişle Avrupa ile ithalat ve ihracat yapılmasıdır. İktisadi başkalaşım Filistin toplumunun yapısına da yansımış, halkta sınıf temelli bir ayrışma yaşanmış ve toprak ağalarından/maliklerinden oluşan yeni ve küçük bir zümrenin yanında diğer insanların arazisinde parayla işçilik yapan çiftçiler gibi aşına olunmayan gruplar sahneye çıkmıştır.

Bir çalışmanın diğer tezlerde olmayan yeni bir özellik barındırdığına hükmetmek için araştırmada takip edilen yolun sorgulanması ve bilinmesi gerekir. Konumuza ilişkin en önemli sorunlardan biri Kudüs'ün yakın tarihinin ne zaman başladığını tespittir, Napolyon'un Mısır seferi mi yoksa Mehmet Ali Paşa'nın hâkimiyeti mi esas alınmalıdır? Yoksa bu dönem aslında Tanzimat'ın ilanıyla, Avrupalılarca dayatıcı bir üslupla yapılan yönlendirmeler ve Osmanlı aydınlarınca uygulanan birtakım ıslahat çabaları ile mi hayat bulmuştur? Söz konusu problemin cevaplanması amacıyla çalışmamızı üç zaman dilimine bölmeyi uygun bulduk, farklı evreler arasında mukayeseler yapmaya ve değişkenleri tespit etmeye çabaladık. Dünyanın en karmaşık sorunlarından biri olan Filistin Meselesinin doğumuna zemin hazırlayan söz konusu tarihi kesiti anlamlı bir şekilde tahlile çalıştık.

Tezin Amacı

Bu çalışma birkaç gayeyi gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır:

- 1808-1874 yılları arasındaki önemli döneme yoğunlaşmak, farklılaşmaya yardımcı unsurların incelenmesi ile birlikte belirli bir ülkenin tarihine dair sürekli değişen siyasi, kültürel, sosyal, idari temellerine ışık tutacak orijinal bir araştırma yazmak.
- Osmanlı hâkimiyet sürecinin önemli bir parçası için yeni bir analiz ortaya koymak, siyasi düzlemde Osmanlı politikalarının detaylı bir portre çizmek, Kudüs'teki modernleşme ve yenilenme ile ilgili devletin yönelimleri ile bağlantı kurmak.
- Mehmet Ali Paşa'nın genel olarak Filistin'de ve özel olarak Kudüs'teki insan kaynaklarını kullanmaya ihtiyaç duymasının altında yatan sebepleri açıklamak.
- Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanması ve Mehmet Ali Paşa'nın kendi saltanatını kökleştirmek hususundaki arzularını tatmin için mi yöre halkından faydalandığı sorusunun ve benzerlerinin cevabını bulmak.

- Kudüs halkının ve Osmanlı–Avrupa kuvvetlerinin o dönemde hızlı gelişen olaylardaki etkisini incelemek, hadiselerin daha sonraki süreçlere tesirlerini mukayeseli biçimde ele almak.

Tezin Önemi ve Kaynak Analizi

Bu çalışma, Kudüs'teki Osmanlı egemenliğinin bir bölümünü etüt etmeyi üstlenmektedir, araştırmacıların ihmal ettiği bir önemli bir devri eksiksiz bir bütün halinde incelemesinden ötürü değer kazanmaktadır. Bu tez, Arap Bölgesi'ndeki ve Kudüs'teki Türk-Osmanlı hâkimiyetini kapsamlı bir şekilde ele alan araştırmaların sayısında görülen eksikliği gidermeye yönelik bir çabadır.

Tezde, arşivlerdeki belgelerden, mahkeme sicillerinden, kaynak eserlerden ve kroniklerden yararlanılmakta ve konuya dair yeterli bir analiz ortaya konmak istenmektedir.

Araştırmacı, konunun önemini ispatlamak üzere Osmanlı dönemindeki Kudüs'e yönelik tarihi araştırmaların türlerini anlatmakta ve onları şu şekilde sınıflandırmaktadır: İlk kategorideki tezler, duygusal yönün ağır bastığı ve genel bilgiler içeren çalışmalar olup olayları bilimsel metot çerçevesinde analiz etmemekte ve tartışmamaktadır. Kentin üç semavi din açısından önemini ortaya koymak, coğrafi konumunu vurgulamak çıkarmakla ilgilenmektedir. Bu sınıftaki yazılar, bilimsel metodoloji açısından yeterlilik sağlayamamakta ve birinci elden kaynaklara istendiği kadar eğilmemektedir, bu eserlerin geneli ve özellikle Arap müelliflerce kaleme alınanları, bölgenin yakın tarihine hatıra ve günlüklere göre, şifahi tarihin anlatıları temelinde değinmektedir.

İkinci türdeki incelemeler, XX. yüzyıldan sonra Arap milliyetçisi hareketlerin doğuşundan itibaren ortaya çıkan yazılardır. Bu çalışmalar, Batılı araştırmacıların Osmanlı Devleti'ni kötüleyen ve bütünüyle olumsuzlayan tavrını aynen benimsemiş, onun Filistin ve Kudüs'teki yönetimini “zulüm” ve “geri kalmışlıkla” nitelemiş, ilgili tezlerde mevcut tarihi olaylara ilişkin değerlendirmelerine rüşvet, adam kayırmacılık, yolsuzluk, zorla vergi tahsili gibi başlıklara dair belirli genellemeler ve ön yargılar eşlik etmiştir. Bu gruptaki araştırmalar, bölge toplumlarının Osmanlı dönemindeki yaşantılarını kendi perspektiflerine göre açıklamayı hedef edinmiştir. XX. yüzyılda Arap müelliflerince hazırlanan ve ilgili süreci anlatan yapıtların çoğu bahsedilen tarzdadır. Kimi Türk tarih meraklıları tarafından

oluşturulan eserler de bu akımdan çok farklı olmamış, onlar da Batılı tarihçilerin kitaplarına dayalı biçimde yöreyi okumuşlar ve ilk elden kaynakları ihmal etmişlerdir. Türkiye’de Kudüs ve çevresine dair, Balkanlar ve diğer coğrafyaları ele alanlar kadar çok sayıda inceleme tespit edilememiştir.

Üçüncü türdeki yayınlar ise Arap milliyetçisi tarih yazımına tepki olarak doğmuş, Osmanlıları savunma sorumluluğunu üstlenmiş, onun iyi yönlerini ortaya çıkararak kötü özelliklerini görmezden gelmiştir. Osmanlı Devleti’nin bölgeden çekilişinin ardından İngiliz Manda Yönetimi süresince Kudüs ve çevresindeki halkın uğradığı sıkıntılı durumlara ve Filistin toprakları üzerinde bir Yahudi devletinin kurulmasına dikkat çeken ilgili akım, siyasal İslamcı hareketlerin güç kazandığı 1980’lerden bu yana etkindir. Bu çalışmalar, seçtikleri hedefin değerine rağmen dengeli ve objektif yaklaşım hususunda yetersiz kalmış, Osmanlı belgelerine müracaat etmeden genellemeler yapmıştır.

Konuya ilişkin Arapça ve Türkçe literatürün birbirinden kopuk olduğu anlaşılmakta, Batılı etütlere gösterilen rağbetin aksine bu iki dilden biri ile eser kaleme alanların diğeriyle yazılan kaynakları genellikle ihmal ettiği ve temel kaynaklara inmediği görülmektedir.

İdeolojik yaklaşımların çokluğu ve ciddi incelemelerin azlığından ötürü Osmanlı dönemi tarih uzmanlarına büyük bir sorumluluk düşmekte ve gerçeği ortaya çıkarmaya yönelik oynadıkları rolün önemi artmaktadır. Hakikatlerin olduğu gibi aktarılması için bu dönemi tutarlı ve bilimsel olarak ele alan araştırmacıların tanıtılması ve eserlerinin yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Çalışma sürecinde veriler elde edilirken farklı sınıflandırmalara giren birçok belgeye ve referans esas alınmıştır. Bu kaynaklar hakkında şunları söylemek mümkündür: Osmanlı Arşivi belgeleri, araştırmanın doğruluğu yüksek bilgilerle zenginleştirilmesi bağlamında kilit rol oynayan birincil kaynaklar arasında yer almaktadır. Araştırmamızda Ankara’daki devlet arşivlerinde Başbakanlık/Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi) bulunan Osmanlı belgeleri kullanılmaktadır. Osmanlı arşivi çalışmamıza konu olan döneme dair Kudüs ile ilgili binlerce belge içermektedir. Arşiv vesikaları siyasi olaylar ve isyanlar, Kudüs’teki yaşamın tüm yönleri ve Kudüs sakinlerinin hükümete karşı tutumları ve ilişkileri hakkında bilgiler vermektedir. Kudüs’te izlenen yönetim biçimine, idari taksimata ve şahsiyetlere ek olarak Kudüs’teki ekonomik, endüstriyel, ticari ve tarımsal yaşamın doğasına dair doneler

sunmaktadır. Arşiv malzemesinin niteliksel önemi de tarihi kaydetmek için değil, o sırada devlet işlerini yönetmek ve sorunlarını mevcut idari mekanizma içinde çözmek amacıyla yazılmış olmasından almaktadır. Dolayısıyla resmi belgeler diğer kaynaklara oranla güvenilirlik ve nesnellik özelliğine sahiptir.

Osmanlı belgeleri arasında salname denilen yıllık kayıtlar önemli bir kaynaktır. Çalışmamız sırasında salnameler İSAM kütüphanesinden temin edilmiştir. Salnameler bize çok önemli istatistikler ve bilgiler vermektedir. Nüfus sayılarına dair muhtemel veriler bildirmekte, eğitim, kültür ve hizmet kurumlarıyla ilgili Kudüs'ün demografik yapısının ve kültürel yaşamının net bir resmini çizmemizi sağlamaktadır. Ayrıca salnamede, Kudüs Livası'ndaki idari taksimata, bazı dönemlerde yönetimi devralan mütesellim ve mutasarrıfların isimlerine açıklık getirilmektedir.

Tezimiz açısından salnameler kadar önemli olan bir başka Osmanlı kaynağı Kudüs Şeri Mahkemesi Kayıtlarıdır/Sicilleridir. Elde edilmesi kolay olmayan bu kayıtlara dair Kudüslü tarihçi Sn. Beşir Berakat bizlere yardımcı olmuştur. Mahkeme kayıtları, Ankara'daki Osmanlı arşivini tamamlayıcı nitelikte olup özel bir öneme sahiptir. Çeşitli dava ve durumlara dair Kudüs'te günlük hayatı yansıtan mahkeme evrakı, kapsamlılık bakımından ve olayları, olguları günlük olarak takip etmesi açısından çok değerlidir. Evlilik ve boşanma gibi sosyal konulara değinen mahkeme belgeleri, aynı zamanda Müslüman ve gayrimüslimlerin dini ve ticari yaşantısı ile ilişkili konular yanında kurulan vakıflara ve vakfiyelere dair bilgiler içermiş, onların türlerini ve sahiplerini tanıtmış, vakıf tarihinin yazılmasında esas alınabilecek bir merci olmuştur. Livadaki idari vazifeler, kadınlar, mahkeme çalışanları, köy ve nahiye liderleri hakkında bilgi takdim etmiştir. Toplumsal sınıflar ve birbirleriyle alakaları yanında medreseler ve ilmi faaliyetlerin çeşitli yönleri mahkeme belgelerinde anlatılmıştır.

Çalışmamıza konu olan dönem Mehmet Ali Paşa'nın Biladü's-Şam'daki iktidar dönemini de içerdiğinden, Paşa'nın Kudüs'teki hâkimiyetine ilişkin belgelere başvurmak gerekmiştir. Paşa'nın Biladü's-Şam egemenliği dönemine ait belgelerin tamamı Lübnanlı tarihçi Esat Rüstüm tarafından kaleme alınan ve Mısır idaresini anlatan "Mısır Kraliyet Arşivleri/el-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısriyye" başlıklı 4 ciltlik eserde toplanmıştır. Bu belgeler aracılığıyla Paşa'nın amaçlarını, Kudüs'te izlediği idari, sosyal, mali, ekonomik ve eğitim politikalarını öğrenebilmek mümkündür. Araştırmamızda başvuru alan bir diğer resmi

belge temelli eser IRCICA İstanbul İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi) tarafından yayınlanan Kudüs ile ilgili Osmanlı mühimme defterlerini içeren çalışmadır. Bu kitapta belgeler, araştırmacıların yararlanmasını kolaylaştıracak şekilde tasnif edilmiş, 19. yüzyılın başlarında Kudüs'te meydana gelen kaos ve isyanlar hakkında bazı önemli gerçekler sunulmuştur.

Arşiv kaynakları ve resmi evrak içeren kitaplar yanında incelediğimiz dönemde yaşayan yerli ve yabancı şahsiyetlerin eserlerinden de istifade edilmiştir. İngiltere'nin Kudüs çevresindeki ikinci konsolosu olup 1846-1863 yılları arasında bölgede bulunan James Finn'in "Stirring Times: Or Records from Jerusalem Consular Chronicles of 1853 to 1856" adlı anı kitabı Arapça tercümesinden okunmuş, yabancıların gözünden Osmanlı devletinin durumunu saptamak bağlamında konsolosun görüşlerine atıf yapılmıştır. Konsolosun çalışmamıza konu olan dönemde otorite sahibi bir şahsiyet olması yanında yaşadığı olayları oldukça kapsamlı ve herkesçe önemszenmeyen detaylarla anlatması; onun yapıtına farklı bir değer katmıştır. Finn görevinden üç yıllık bir kesiti 1000'den daha fazla sayfada uzun uzadıya açıklamıştır. Rusya'nın 1838'te Yafa ve 1839'da Beyrut konsolosu olan Konstantin Bazili'nin resmi raporlara dayalı bilgiler ve şahsi tecrübelerini aktardığı ve "Filistin ve Suriya tahte'l-Hukmi'l-Osmani" ismini verdiği hatıraları da konumuz açısından faydalı olmuştur. Hayfa ve Akka'da Avusturya'nın konsolosluk görevini yürüten Catafago başından geçenleri kaleme almıştır. Tezimizde kendisinin yazdıklarından da alıntılar gerçekleştirilmiştir.

Anılan kaynaklar yanında araştırmamızda farklı belgeler kullanan çeşitli çağdaş tarihi etütlere de müracaat edilmiştir. Bu bağlamda Ziyad el-Medeni'nin "*Medinetu'l-Kudsi ve Civaruha hilal el-Fetreti 1800-1830*" adlı kitabı ufuk açıcı olmuştur. Bilgilerini daha ziyade Kudüs Şeri Mahkeme Sicilleri'nden alan El-Medeni diğer birçok yazarın vermediği dikkat çekici detaylar vermiştir. El-Medeni'nin Kudüs özelinde "*Medinetu'l-Kudsi ve Civaruha hilal el-Fetreti 1840-1918*" isimli başka bir eseri daha bulunmaktadır. 1840 -1918 arası dönemi ele alan bu yapıt da değişik veriler sunması bakımından değerli bir akademik çabadır. Filistinli tarihçi Adil Menna'nın tarihi yazıları da tezimize kaynaklık etmiştir. Yazar tarafından hazırlanan "*Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani: el-İdara ve'l-Müctema munzu Evasiti'l-Karni's-Samin Aşer hatta Hamlet Muhammed Ali Başa 1831*" başlıklı etüt sosyolojik ve tarihi incelemeler içermiş, analiz yöntemine dayalı olarak hadiselerin ardındaki toplumsal olgulara değinmiştir. Müellifin ikinci telifi olan "*Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahdi'l-*

Osmani 1700-1918: Kirae Cedide” de Halid Safi’nin “*el-Hukmu’l-Mısri fi Filistin*” isimli kitabıyla birlikte en çok başvurulanan referanslardan biridir.

Tezimizde Türkçe literatür bağlamında sıklıkla kullanılan iki eser vardır. Bu çerçevede öncelikle Abdullah Çakmak’ın Osmanlı arşivi temelinde 19. yüzyılın ilk yarısında Kudüs’te yaşanan hadiseleri, vakıfları, sürre alayını, çok dinli toplumsal yapıyı ele aldığı “*Osmanlı Kudüs’ünde Devlet ve Toplum*” isimli çalışmasından istifade edilmiştir. İkinci olarak Işıl Işık Bostancı’nın “XIX. Yüzyılda Filistin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)” başlıklı araştırmasından da yoğun bir şekilde yararlanılmıştır. Bostancı, Osmanlı idaresini, yerel toplumu ve ekonomik faaliyetleri genel hatlarıyla sunmuştur.

Konunun Seçilme Nedeni

Çalışma konusu, Kudüs’ün modern tarihi üzerinde geniş çaplı okumalar sonrasında tercih edilmiş, böylece daha önce değinilmemiş ve yeterince araştırılmamış konular üstünde durulmak istenmiştir. Arap müellifler genelde Filistin’deki Yahudi göçü ile olan tutumları nedeniyle Sultan II. Abdülhamit’in iktidar devrine eğilmiş, ondan önceki zamanları pek önemsememiştir. 1808-1874 yılları arasındaki dönem, gerek Kudüs gerekse İslam dünyası için hassas bir aşamadır, etkileri bölgede bugün dahi sürmektedir.

Araştırmacı, bu konuda çalışmalar ortaya koyan bazı isimlerden farklı olarak Türkiye’de eğitim imkanı elde etmesinden ötürü eski ve yeni Türkçeye aşinalık kazanmıştır. Bu durum da Türkçe kaynaklara başvurmasına yardımcı olmuş, Başbakanlık Osmanlı Arşivi gibi resmi kurumlarda incelemeler yapmasına olanak sağlamıştır. Sayılan akademik süreç, Türkçe – Arapça eserlerden bazı tarihi gerçekleri belirlemek, Osmanlı belgeleri ekseninde bir orijinal çalışma ortaya koymak ve geçmişteki önemli gelişmeleri günümüzdeki olgularla ilişkilendirmek için bizleri cesaretlendirmiştir. Sözü edilen kritik evrenin mühim hadiseleri hakkında bilimsel ve gerçekçi açıklamalar sunmak ve tutarlı kuramlar yoluyla anı anlaşılır kılmak istenmiştir.

Eldeki olanaklar çerçevesinde bahsedilen çalışmalardan farklı, özgün bir yazım ve tahlil üslubu olan ve tarihi verilerle uyumlu bir tez hazırlamak umulmaktadır.

Yöntem

Çalışmamızda, araştırma modeli olarak geçmiş veya güncel bir durumu var olduğu şekliyle tanımlamayı amaçlayan araştırma yaklaşımı olan tarama modeli kullanılmıştır.

Bu model çerçevesinde, konu ile ilgili olaylar kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılmıştır.

Kuramsal Çerçeve

Bu çalışma, belirli bir zaman ve mekana yoğunlaşarak Kudüs'teki Osmanlı tarihinden bir kesite ışık tutmayı amaçlamaktadır. Zengin bir içeriğe sahip olan konusundan ötürü birden fazla yöntem uygulanmasına ihtiyaç duymaktadır. Kendisine çok sayıda değişkenin hakim olması ve taşıdığı tarihi boyutlar gereği şu metotların kullanımı tercih edilmiştir:

Tarihi olayların anlaşılmasına yardımcı olan analitik tarihsel yöntem uygulanmakta, araştırma içindeki hadiselerin çözümlenerek farklı toplumsal katmanların değişkenlerle etkileşimi ve dönüşüm dinamiklerinin Kudüs üzerindeki tesirleri tespit edilmektedir. İkinci bir üslup olarak karşılaştırmalı tarihsel metoda başvurulmuş, bu çerçevede betimsel tarihsel yaklaşımlar da esas alınacak, Osmanlı idari sisteminin bir portresi sunulacaktır. Mühim gelişmeler kronolojik sırayla aktarılmaktadır, ancak bununla yetinilmeyerek XIX. yüzyıldaki Kudüs'ün sosyal, siyasi, iktisadi, fikri ve demografik yönleri kapsayan köklü değişimler de değerlendirilmektedir.

Bu metotlara bağlı olarak çalışmada Kudüs'ün realitesinin eksiksiz bir resmini çizmek hedeflenmekte, hadiselerin oluş sebepleri irdelenerek mevcut pozisyonu ile bağlantısı masaya yatırılmaktadır. Bu amacın gerçekleşmesi için bilimsel kriterler gözetilmeli, yayınlanmamış arşiv belgeleri ve şer'i mahkeme sicilleri gibi kaynaklara müracaat edilmelidir.

Araştırmanın Soruları

a) Bu tarihi dönemin genel özellikleri ve geçirdiği değişimler nelerdir?

- b) Çalışmanın konu edindiği sürede görülen başkalaşımın yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun reform ihtiyacından mı kaynaklanmaktadır yoksa yabancı güçlerin bu sürece müdahalesi var mıdır?
- c) Ecneblerin Osmanlılara ait ıslahat çabalarına etkileri bulunmakta ise Kudüs'ün söz konusu değişimlerde oynadığı rol nedir? XIX. yüzyıldaki dönüşümlerin kentle ilgisi nedir?
- d) XIX. asır boyunca Kudüs'te uygulanan Osmanlı idaresinin şekli nedir ve bu aşamada rastlanılan farklılaşmalar nelerdir?
- e) Kudüs'ün Osmanlı Devleti'nin dış politikasındaki yeri nedir?
- f) Kudüs ve çevresindeki azınlıklara Osmanlı Devleti'nin tutumu nasıldır?
- g) Gayrimüslim dini toplulukların XIX. yüzyıldaki rolleri nasıldır?
- h) Devletin ihdas ettiği yeniliklere ve kurumlara karşı bölge ahalisinin tavrı nasıl olmuştur?
- i) XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde ve ona tabi bir yerleşim birimi olan Kudüs'teki gelişmelerin günümüzle ilişkisi nedir?
- j) Bu dönem yöredeki önemli demografik, coğrafi ve siyasi değişikliklerin temelini mi atmıştır?

11- Kudüs'ün yakın/modern tarihi ne zaman başlamaktadır?

Bu soruların ve benzerlerinin cevaplanmasına yönelik arayışlar, tezin rotası açısından belirleyici olacaktır.

Varsayımlar

- Kudüs, tarihi eserler ve mimariden anlaşılacağı üzere bütün Osmanlı sultanlarınca önem verilen bir yer olmuştur.
- Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi bölgedeki siyaseti adem-i merkeziyetçilik temellidir, reformlar sonrası devletin tüm bölgelerinde merkeziyetçi yönetim esas alınmış, tabiatıyla Kudüs'te de bu idari tarz tatbik edilmiştir.
- Merkezi yönetimin uygulanması ve Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı kenti Kudüs'te genel ahval açısından köklü değişimler yaşanmış, nüfusun tek tip bir

yapıda olmamasından ötürü azınlıklar meselesi gündeme gelmiş ve Avrupalı devletler ilgili grupları koruma ve kollama noktasında imtiyaz elde etmek için birbirleri ile yarışmışlardır.

- Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs ve çevresine dönük egemenliği, şehrin tarihinde bir kırılma noktasıdır, mezkûr şahıs, Osmanlıların başvurduğu yönetim sistemlerini değiştirmiş, onların yerine merkezi devlet anlayışına dayalı yeni düzenler koymuştur. Ayrıca bu dönem Mısır idaresi dönemi yabancı ülkelerin kentte konsolosluklar açmasına ve dolayısıyla yörenin iç işlerine müdahalelerine imkân sağlamıştır.
- XIX. asrın ilk yarısı, Yahudi göçmen kolonilerinin teşkil sürecinin başlangıcı anlamına gelmektedir, bu zaman diliminde Filistin'de bağımsız bir Yahudi devleti kurmak isteyen kuruluşların ve projelerin faaliyetleri yavaş yavaş boy göstermektedir.
- Yörede ve Osmanlı vatanının tamamında XIX. yüzyılın ilk döneminde bütün sahalarda hızlı değişimlere tesadüf edilmektedir.
- Çalışmanın konu edindiği zaman zarfında Yahudilerin sosyal ve ekonomik girişimleri, özellikle Mısır İdaresi'nin sağladığı elverişli ortamlar neticesinde onları etkili bir güç haline getirmiş ve bu durum yüzyılın son çeyreğinde bariz etkiler bırakmıştır.

Veri Toplama Tekniği

Bu tez, araştırma malzemesini tarih metodolojisi ile uyumlu bir yöntemle toplamaya çalışmıştır, bu çerçevede öncelikle Osmanlı Arşivi ve Kudüs Şer'i Mahkeme Sicilleri gibi birinci elden kaynaklardan belge ve bulgu sağlanacak, ardından temin edilen vesikalar üzerinde gerekli gözlemler ve notlar kaydedilmiştir.

İstenen verilerin derlenmesinden sonra bilgi ve belgeler “fişleme metodu” uyarınca konularına göre ayrılmış, bu bağlamda istenen evrak ve kaynağa kolaylıkla ulaşılabilmesi için dijital araçlardan, bilgisayar sistemlerinden ve programlama aygıtlarından yararlanılmıştır.

Veri Analizi

Tezimizde, “yorumlayıcı ve eleştirel sosyal bilim yöntemleri” kullanılmaya çalışılmıştır. Kaynaklar elverdiği sürece, yorumlayıcı yöntem tercih edilmiş, karşılaştırmalı bakış açısı çalışmamızı anlamlandırma yolunda bize önemli bir katkı sağlamıştır. Eleştirel yöntem ise hem kaynak eleştirisi hem de bu dönem ile ilgili yapılan çalışmaları ve yazdığımız metni değerlendirmemize, zaman zaman da özeleştiriyi yapmamıza yardımcı olmuştur.

Tezin Sınırları

Araştırmayı sınırlandırmak için üç temel unsur üzerinde durularak zaman, mekan ve konu kriterlerine bağlı kalınmaktadır.

Zamansal Sınırlar

Bu çalışma Kıyamet Kilisesi’nin yakılması, Yeniçerilerin isyanı gibi çok mühim gelişmelerin yaşandığı ve Sultan II. Mahmut’un tahta çıktığı 1808 tarihinden itibaren, Bab-ı Ali’ye bağlı bir “mutasarrıflık” statüsüne taşınana dek Kudüs’ün tarihini ele almaktadır. Araştırma, idari düzenlemeler ve yapısal değişikliklerle birlikte söz konusu tarihi periyodu irdelemeye amaçlamaktadır.

Konu Sınırları

Kudüs, XIX. yüzyılda idari, ekonomik, sosyal ve düşünsel yönlerden büyük dönüşümlere sahne olmuştur. Araştırma, diğer unsurlarla birlikte sayılan dinamikleri hesaba katarak başkalaşimleri okumaya gayret etmiştir.

Mekânsal Sınırlar

Herhangi bir şehrin coğrafi çevresi, o şehrin kaderini ve tarihini belirlemekte ve aynı zamanda ekonomik, sosyal ve politik durumunu etkilemektedir.

Coğrafi gerçeklik ise, içinde meydana gelen tarihsel olayları yansıtmaktadır, bu bölümde çalışma dönemi süresince bir tarafta idari biçim diğer tarafta şehir olarak Kudüs’ün

coğrafi tarihiyle ilgilenmekte ve bazen de önceki dönemlere atıfta bulunmaktadır. Kudüs şehrinin tarihsel coğrafyasını incelemenin önemi, bir yandan toprak diğer taraftan nüfus ile temsil edilen çalışma denkleminin parametrelerini açıklamaktadır. Kaçınılmaz olarak, çalışmanın odağı olan Kudüs bölgesinin sınırlarını tanımlamak gerekmektedir, çünkü bu sınırlar tarih içinde değişkendir, sabit değildir.

Kudüs Şehri'nin Coğrafyası

Tarihçiler Kudüs şehrinin coğrafi öneminin belirlenmesine ilişkin iki gruba ayrılmaktadır: İlk grubu temsil eden oryantalistler, Kudüs'ün tarih boyunca sahip olduğu ve şimdiye kadar sürdürdüğü önemli pozisyonunu coğrafi konumuna borçlu olmadığını iddia etmektedirler.⁵ Oryantalist Smith, Kudüs şehrinin coğrafi olarak önemsiz bölgede bulunduğunu ve insanları kendisine çeken ruhsal statüsüyle değiştirdiğini ve böylece hac ve turizmin şehrin en önemli kaynaklarından biri haline geldiğini savunmaktadır. Kudüs'ün coğrafi ikliminin Mekke şehrinin coğrafi iklimine benzediğine inanmaktadır.⁶

İkinci grubu teşkil eden Müslüman tarihçi ve coğrafyacılar ise, şehrin dini önemi olduğu kadar stratejik bir coğrafi konuma sahip olduğunu söylemektedir. Bu olgu bazı tarihçilerin Kudüs'ü “yeryüzün merkezi” olarak görmelerine yol açmıştır. Bahsedilen grup, Kudüs'ün ekonomik, tarımsal, ticari ve politik statüsünün coğrafi konumla aynı derecede önemli olduğunu ileri sürmektedir.

Ancak iki grubun tespitleri de gerçeği tam yansıtmamaktadır. Çünkü Kudüs'ün coğrafi konumu Mekke'nin coğrafi konumuyla neredeyse tam zıt bir görünümde. Mekke iklimi çöl iklimidir, yeşillik, su ve ulaşım bakımından Kudüs'ten çok farklıdır. Kudüs ise Akdeniz bölgesindedir, şehrin konumu ve iklimi Akdeniz özelliklerini taşımıştır.⁷ Kudüs'ün siyasi ve ekonomik önemi ise sınırlıdır, onu farklı kılan üç semavi dinin merkezi olmasıdır, tarih

⁵ Karmon, Y. (1971). *Israel: A Regional Geography*. London, John Wiley & Sons, 249.

⁶ Smith, G. A. (1907). *The Historical Geography of The Holy Land: Especially in Relation to The History of Israel and of The Early Church*. London, Hodder and Stoughton, 317-318.

⁷ Karasaban, C. T. (1942). *Filistin ve Şark'ül-Ürdün*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, C.1, 7.

boyunca coğrafi konumundan ya da ticari öneminden değil, kendisine verilen kutsiyet ile ön plana çıkmıştır.⁸

Kudüs bağlamında coğrafi sınırları Kudüs kentinin ve Kudüs Sancağı'nın sınırları şeklinde iki bölümde incelemek mümkündür:

Şehirden bahsedecek olursak kent, Akdeniz'in Suriye kıyılarına yakın bir yerde Mısır, Mezopotamya ve Anadolu bölgelerinin kesişim noktasında kurulmuştur.⁹ 13 - 35° doğu boylamları ve 31° 46' kuzey enlemleri arasındadır.¹⁰

Ölüdeniz seviyesinden 1150 m yükseklikte bulunan tepe üstüne kurulan şehir, Akdeniz seviyesinden 759 metre yükseklikte, Ölüdeniz'den 22 km, Akdeniz'den 52 km uzaklıktadır.¹¹

Kudüs şehrinin ilk merkezi, Aksa Camii'nin güneydoğusuna bakan Tur tepelerinde kurulmuştur.¹² Şehri, doğu yönünden Cehennem vadisi Kadrun), güneyden Rabbaye vadisi Hanum), batıdan Zebel vadisi çevrelemiştir.¹³ Kent zamanla dört tepe üzerinde genişlemiştir; güneybatıdaki Kadim Kudüs'ün olduğu Sahyun Tepesi, doğuda Kudüs Harem Bölgesi'nin Morya tepesi, batı ve doğuda Aşağı Şehir'in el-Medinetu's-Sufliyye) bulunduğu Ekra tepesi kentin büyümesinde esas alınmıştır.¹⁴ Mevcut kaynaklara göre eski şehir dört bir tarafından; doğuda "Zeytun", güneyde "Mükebbir" ve "Tur", kuzeyde "Meşarîf", kuzeybatıda "Nebi Samuel" dağlarına kadar yayılmıştır.¹⁵

⁸ SATIŞ, İ. (2013). **Tanzimat Döneminde Kudüs ve çevresinde Avrupalı Devletlerin nüfuz mücadelesinden bir kesit: Hristiyan cemaatlerin imar faaliyetleri**. OTAM, 34/Güz 2013, 185-221, 185-186.

⁹ Memiş, Ş. (2017). **Hurûfât Defterlerinde Kudüs-i Şerîf Kazası : Vakıflar, Görevler ve Görevliler**. İstanbul, Yeditepe, 94; Schaefer, K. (1985). *Jerusalem in the Ayyubid and Mamluk eras*. USA, New York University, 74.

¹⁰ ed-Debbâğ, M. (1975). **Bilādunā Filistîn**. (3.Bskı). Beyrut, Dār eṭ-Ṭalī'ā li'n-Neşr, c.9, 13.

¹¹ El-'Arif, 'A. (1951). **Tārîḥ el-Kudüs**. Mısır, Dar el-Maârif, 186.

¹² El-Ferhan, Y. (1991). **Kısât Medineti'l-Kudüs**, Beyrut, el-Munazzame el-'Arabiyye li't-Terbiye ve's-Seḳāfe ve el-'Ulûm, 32.

¹³ Taravine, F. (2016). **El-Vad el-İdari li-Medineti'l-Kudsi'l-Şerif**, Amman, Dirasat: Human and Social Sciences, 43/3, 1605-1611, 1606.

¹⁴ Deradike, H. (2013). **Yahudül-Kuds fi-n Nısf il-Evvel Min el-Karni't-Tasi' Aşer**, Merkez Dirasati'l-Vahde el-Arabiyye, Beyrut, 67-68; el-Arif, A. (1999). **El-Mufasssal fi Tarih'il-Kuds**, Matbaatu'l-Maarif, Kudüs, 439-442.

¹⁵ Taravine, F. (2016). **A,g,m**, 1606.

Harita 1.1. Kudüs'ün konumunu gösteren haritalar

Yukarıda belirtilen sınırlar bugünkü Kadim Kudüs/Eski Kudüs diye adlandırdığımız yöreyi kapsamaktadır. Eski şehrin hattının son şekli 1542 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından inşa ettirilen yüksek duvarlar ve surlarla belirlenmiştir.¹⁶ Bu duvarların uzunluğu dört kilometre olup onun içinde Mescid-i Aksa'nın kuzeyine düşen Esbat Bab Sitna Meryem), "Sahira" ve "Amut" kapıları bulunmaktadır. Amud/Amut kapısından girildiğinde ikiye ayrılan yolun biri Zeytinyağı çarşısına diğeri Harem-i Şerif'e açılmaktadır. Eski Kudüs'ün batı yönünde Yafa Limanı'ndan Kudüs'e gelen hacılar ve tüccarların girdiği "Halil Kapısı"na ilaveten "Davut Nebi" Kapısı, "el-Babu'l-Cedid" Kapısı vardır. Kentin kuzeyinde Sülvan Mahallesini merkezle bağlayan "Mağaribe" Kapısı mevcuttur, böylelikle eski kentin yedi kapısı olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷

Kudüs'ün dışarıya açılan dört temel yolu vardır. Bu yollar, batıda Yafa kuzeyde Hayfa, Güneyde el-Halil ve doğuda Eriha yönünde hareket imkânı vermektedir.¹⁸

Duvarların içinde kalan eski şehrin yüzölçümü 868 kilo metre karedir.¹⁹ Dört mahalleden oluşmaktadır. Her bir mahallede bir millet- din mensupları bulunmuştur. Kentin

¹⁶ Berekat, B. (2002). **el-Kuds eş-Şerif fi'l Ahdi'l-Osmani**, Mektebetü Daril-Fikr, Kudüs, 13-14.

¹⁷ Cuburi, A. (2011). **El-Kuds fi'l-Ahd el-Osmani**, Daru'l-Hamid, Amman, C.1, 346-350.

¹⁸ Demirkol, E. (2007). **II. Abdülhamid döneminde Kudüs' te kilise imar ve inşaa faaliyetleri**. (Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), İstanbul, 1.

¹⁹ El-Arif, A. (1951). **Tarih el-Kuds**, Dar el-Maarif, Kahire, 190.

en büyük mahallesi kuzeydoğudaki Müslüman mahallesidir, kuzeybatıda Hristiyan, güneydoğuda Yahudi ve güneybatıda Ermeni mahallesi bulunmaktadır.²⁰

Yahudiler, nüfusun artma problemini çözmek niyetiyle ve ideolojik amaçlarla Kudüs'ün siyasi sınırlarını çizmek üzere, Kudüs duvarının dışında özellikle şehrin güneybatısında ve kuzeybatısında yoğun şekilde Yahudi yerleşimleri ve mahalleleri kurmaya yönelmişlerdir.²⁵

1850 yılında Osmanlılar tarafından yabancılara Kudüs'te toprak satın alabilme izni verilmesiyle, James Finn isimli İngiliz konsolosu Zion Suhyun) Dağından bir mil uzakta toprak satın almıştır. Böylelikle Yahudi mahallelerinin ilk temeli atılmıştır. Moşe Mahallesi de denen bu mahallede Yahudilere ziraat eğitimi de verilmiştir.²⁶

1843'te Sir Moses Montefiore fakir Yahudileri bahane ederek şehrin batısına hastane yaptırmıştır.²⁷ 1854'te Yahudi zenginlerden Rothschild, Zion Dağı'nın yakınında yeni bir hastane inşa ettirmiştir.²⁸ 1857'de Moses Montefiore, Halil Kapısının güneybatısında fakir Yahudiler için hastane kurmak amacıyla bir arsa satın almıştır.²⁹ Ancak burada Montefioriye adlandıran Yahudi Mahallesi kurup yanına değirmen, okullar ve evler de yaptırmıştır.³⁰ Oluşturulan alt yapı sayesinde şehrin dış bölgeleri, daha rahat yaşama olanağı bulan Yahudi yerleşimcileri cezp etmiştir.³¹ 1897'ye kadar Kudüs'ün batısında var edilen 50 Yahudi mahallesiyle adeta günümüz Kudüsü meydana getirilmiştir.

1921 yılında Kudüs Belediyesi tarafından Kudüs şehrinin sınırlarını yeniden çizilmiştir. Bu yeni sınırlara doğu kısmından 400 metre kadar ilave edilmiştir. Kuzey kısmındaki Sahira Kapısı, Ceviz ve Şeyh Cerrah mahalleleri kente katılmıştır. Fakat Kudüs'ün güney kısmında değişiklik yapılmamış ve sınırlar surlarla sabit kalmıştır. Şehrin batı kısmı doğu kısmından birkaç kat büyük olmasına rağmen batı kısmına sürekli ilaveler olmuştur. Bu durumun nedeni ise Yahudilerin çoğunlukla Kudüs'ün batısında yaşamasıdır. Şehrin batısında bazı Arap Müslüman toplulukları da yaşamıştır.³²

²⁵ BOA. İ.HR. 121-6042. (H-15-10-1271); BOA. İ. HR. 172-9332. (H-05-04-1276).

²⁶ BOA. A. MKT.MHM. 2-10. (H-06-04-1262; BOA. HFR. 22-8. (M-30-06-1855). Armstrong, K. (1998). **A,g,e**, 568.

²⁷ Armstrong, K. (1998). **A,g,e**, 568.

²⁸ BOA. HR. MKT. 111-76, (H-18-10-1271).

²⁹ BOA. HR.MKT. 199-65. (H-06-12-1273, 7; BOA. İ.HR. 121-6042, (H-15-10-1271); BOA. HR.MKT. 111-76, (H-18-10-1271).

³⁰ BOA. İ. HR. 172- 9332. (H-05-04-1276); Lendman, Ş. (1984). **Ahya 'ayân el-Kudüs Haric Esvariha Fi-l karn el-tasi Aşer**, Telaviv, Dar-ü Naşr el-Arabi, 3-4.

³¹ Cerrar, F. (2011). **el-İstitanu's-Suhyuni fi Medineti'l-Kudsi munzu'n-Nisfi's-Sani mine'l-Karni't-Tasi Aşera ve Hatta'l-Amm 1967**, el-Camiatu'l-İslamiyye, Gazze, 946.

³² Cerrar, F. (2011). **A,g,e**, 961.

Kudüs Sancağı'nın Sınırları

Kudüs'ün idari sınırlarını tam olarak belirlemek zordur. Çünkü 16. yüzyıla kadar sınırlar önemsizdir. Kudüs idari sınırları Memlûk döneminde doğal sınırların sancak/kaza olmasıyla belirlenmiştir. Kudüs şehri Kudüs Sancağı'nın merkezidir. Remle, Nablus ve Halil şehirleri üçgeninde sancağın doğal sınırları oluşmuştur.³³

Kudüs merkezin sınırları Memlûk döneminin sonunda 1520'de vefat eden Kudüs tarihçisi el-Uleymi el-Hanbeli'nin söylediklerine göre şu şekildedir:

“Kudüs'ün güneyinde el-Halil kenti vardır, Onunla Kudüs merkez arasında Kudüs'e bağlı) Sa'ir³⁴ Köyü mevcuttur. Doğusunda Şeria Nehri diye adlandırılan Ürdün Nehri, kuzeyinde Nablus sınırını oluşturan Kudüs'e bağlı) Sencel ve Azun köyleri, iki kentin arasında Ramle'ye bağlı Beni Zeyd köyü bulunmaktadır. Batı sınırını ise Kudüs'e bağlı Ramle'ye tabi Beyt Nuba Köyü, Gazze yönünden Gazze'ye bağlı Acur Köyü oluşturmaktadır.³⁵

Osmanlı döneminde Kudüs'ün idari sınırlarının şekillenmesinde valinin, mütesellimin gücü, devlet merkezinin yaptığı değişiklikler ve 19. yüzyılın başında Kudüs'te görülmeye başlanan yabancı devletlerin etkileri belirleyici olmuştur. Kudüs'ün mahalli yönetimi güçlü olduğunda Kudüs adına daha geniş topraklara hükmedilmiş, zayıf olduğunda bölgenin idari hududu, nüfuz alanı daralmıştır.

1516 senesinde başlayan Osmanlı hâkimiyetinde 1831'e kadar M. Ali Paşa devri) Kudüs Sancağı'nın sınırları hemen hemen değişmemiştir. XVI. yüzyılda Kudüs Sancağı, Gazze'den Nablus'a ve oradan da kuzeydeki Şam'a ulaşan yüksekçe bir kara yolu üzerinde

³³ Ze'evi, D. (2000). **17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi**. Tarih Vakfı Yurt, İstanbul, 11-12.

³⁴ Sa'ir köyü, Halil-ür Rahman valiliğine bağlı olup Kuzey-Doğusunda bulunan bir Filistin köyü. El-Lakîmî, M. (2000). **Letâifü Ünsü'l-Celîl fî Tehâîfî'l-Kuds ve'l-Halîl** (Doktora tezi, Câmiatü'n-Necâh el-Vataniyye, 2000). Külliyyât-i Dirâsât el-Ulya,53.

³⁵ El-Lukaymi, M. (2001). **Letaifü Ünsi'l-Celil fî Tehaifi'l-Kuds ve'l-Halil**, thk: Halid Abdül Kerim el-Hemşeri, Müessesetü'l-Esvar, Akka, 52.

olan küçük bir bölge olmuştur. Kudüs'ün kuzeyinde Nablûs, doğusunda Lut Gölü ve Aclûn sancakları, batısında da Gazze ve Remle yer almıştır.³⁶

Kudüs Sancağı'nın sınırları kuzeyde XVII. yüzyılda Kafr Atıyye Beni Zeyd ve Beni Gassane, güneyde Beyt Zekerıyya, Beyt Sahur ve Takva köyleri, batıda Abud Balu, Beyt Susin ve Beyt Nitif, doğuda ise Şeria Nehri ile Ölü Deniz'e uzanmıştır.³⁷

19. yüzyılın başlarına gelindiğinde Kuzey Filistin'deki Nablus ve Ramallah arasında bulunan Sincil köyü, güneyde Nakab Çölü'nün başlangıcı ve el-Halil dağları sancağın sınırlarını oluşturmuştur. Doğuda ise Şeria Nehri doğal bir sınır çizgisi anlamına gelmiştir. Batıda ise Gazze Sancağına tabi olan Remle ve el- Ludd nahiyeleri ile Kudüs Sancağı'nın arasında bulunan Kudüs dağları ve Sehl Sahili'nin başlangıcı hududu oluşturmaktadır.³⁸

1841 yılında Kudüs Sancağı Şam Eyaleti'nden ayrılarak doğrudan İstanbul'a bağlanmış, sınırları Gazze, Yafa ve Nablus'u içine alacak şekilde yeniden düzenlenmiştir.³⁹ Böylelikle Kudüs sınırı tüm Filistin'i kapsamıştır. Kuzey sınırı, Akdeniz'i tam olarak düz olamayan çizgilerle Şeria Nehri'ne bağlamaktadır. Kent sahilden Akka Sancağına tabi olan Arabu'n-Feyat, el-Hudayre, Baka, Kefr Karı, Affule, Abburiyye köyleri Mecami Köprüsü'nün güneyinde Şeria Nehrinin Bira ve el-Şerra vadisiyle kesişmektedir.⁴⁰

Doğu sınır hattı ise doğaldır, kuzeyde Filistin'in kuzeydoğusunda Taberiye gölünün güneyinde bulunan Cisir el-Mecami'nden başlayan ve Şeria nehri, Ölü Deniz "Lut Gölü" ve Arabe Vadisi'ne düzgün bir çizgi halinde sınırı Akabe körfezi'ne kadar gelmektedir. 1820 yılında Mehmet Ali Paşa'nın isyanından sonra Mısır – Suriye problemini çözmek üzere Mısır Eyaleti'ne Sultan tarafından bağlanmak istenen Sayda Eyaleti'nin doğal sınırları ile paralel gitmektedir. Batı sınırı ise Nablus kuzeyindeki el-Hudayre köyünden itibaren

³⁶ Çakar, E. (2003). *XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13(1), 351-374. 370.

³⁷ Hetatne, T. (2009). *Mütesellimiyet'l-Kuds fi'l Ahd'l-Mısri 1831-1840*, (Basılmamış Doktora Tezi, Camiatü Mü'te, İmadet'l Dirasat el-Ulya), Mü'te, 30.

³⁸ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kudsi fi Avasıtı el-Ahdi el-Osmanî*, Müessesetü'd-Dirâsâtı'l-Filistîniyye, Beyrut, 17.

³⁹ Ben-Aryê, Y. (1984). *Jerusalem in the 19th Century the Old City*. Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem, 112.

⁴⁰ Ebubekir, E. (1996). *Mülkiyyet'l Arazi fi Mutasarrıfiyet'l Kuds*, Müessesetü Abd'l-Hamid Şuman, Amman, 49.

Akdeniz hattını takip ederek güneydeki bulunan uç noktası el-Ariş el-‘Arīş) Köyü’ne ilerlemektedir.⁴¹

Nablus,1858 yılında Kudüs Sancağı’ndan ayrılarak Sayda Eyaleti içerisinde müstakil sancak haline getirilmiştir. Böylelikle Kudüs Sancağı’nın kuzey sınırı düz bir çizgi halinde Akdeniz’den Ürdün Nehri’ne kadar ilerlemiş ve Celil Köyü’nden başlayarak Yafa’nın kuzeyindeki Akdeniz sahiline kadar uzanmıştır. Kudüs’ün doğu sınırı, Nablus Sancağı’na bağlı Benī Sa‘b Kazası ile Yafa Kazası arasında hudut olan “Biyār ‘Ades köyü” topraklarından başlamış, kuzeydeki en uç köylere kadar devam etmiştir.

Nablus Dağı’nın iniş – çıkışları hizasında yol olarak Ürdün Nehri ile Avca Nehri’nin birleştiği noktaya varmakta ve Eriha Erīhā) kuzeyinde 32 derece enlemlerine ulaşmıştır.⁴²

Güney sınırı, Kudüs sancağının en karmaşık noktasıydı. İlk başta Osmanlı Devleti için güney sınır sorunu yoktu. Çünkü o zaman Mısır Vilayeti, Şam vilayeti gibi bir Osmanlı vilayeti idi. Osmanlı Devleti, Mısır ve Şam arasındaki sınırları teşkil eden Gazze ve ‘Arīş’e idari dağılım için aynı derecede önem taşıyan iki sınır noktasıydı.⁴³

Güney sınırı, 1798 yılında Napolyon’un Mısır’ı işgal etmesiyle sorun olmaya başlamıştır. Bu sorun, Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın 1831 yılında Biladü’ş-Şam’ı işgal etmesiyle birlikte katlanmıştır. Mısır ordusunun 1840 yılında Biladü’ş-Şam’dan çekilmesinin ardından, Osmanlı Devleti’nce 1841 yılında Londra Antlaşmasına göre hazırlanan haritada, Ariş’ten Süveyş’e kadar Mısır’la olan Doğu hattı belirlenmiştir. Ancak Mısır hükümeti bu antlaşmayı kabul etmemiş ve sınırın Akdeniz sahilindeki Refah’tan başlayıp Akabe kalelerinde ve Kızıldeniz’in kuzeydoğusunda bittiğini ileri sürmüştür.⁴⁴

Bu sorun 1869 yılında Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla birlikte daha da artmıştır. Çünkü bu kanalın uluslararası deniz ticaretinde önemli bir geçit olmasıyla Sina Yarımadası ön plana çıkmıştır. 1882 yılında Mısır’ı işgal edecek olan İngiltere’nin desteğiyle Mısır hükümeti ve

⁴¹ K.Ş.S. No. 215, 121; BOA. HAT. 1240-48235. (H-29-12-1256)

⁴² Ebubekir, E. (1996). *Mülkiyyet’l Arazi fi Mutasarrıfiyet’l Kuds*, 50.

⁴³ Ne‘um, Ş. (1916). *Tārīh Sīnā el-‘Kadīm ve el-‘Hadīş ve Coğrāfiyetuhā*, Kahire, Mısır, 599.

⁴⁴ BOA. HAT. 1240-48235. (H-29-12-1256); BOA. İ. MTZ.(05). 7-177. (H-29-12-1256); Toye, P. (1989). *Palestine boundaries, 1833-1947*, London, C.1, 39-44.

Osmanlı devleti arasında Sina yarım adasının hangi tarafça yönetileceği bir tartışma konusu olmuştur.⁴⁵

1892 yılında Sultan II. Abdülhamit, Sina bölgesindeki Mısır Hidivliği'nin Abbas Hilmi Paşa egemenliğinden çıkarılması ve Hicaz Vilayeti'ne bağlanmasını buyuran bir ferman çıkarmıştır.⁴⁶ İngiltere, Mısır Vekili Cromer'in gönderdiği mektup aracılığıyla Osmanlılar üzerinde baskı oluşturmaya ve fermanın hükümlerinin giderilmesine çalışmış, böylece İngilizler Osmanlı – Mısır çatışmasında taraflarını belli etmişlerdir.⁴⁷ İlgili mektupta Cromer, Babıâli ile Mısır arasındaki meselelerin ancak İngiltere'nin arabuluculuğu ile çözülebileceğini vurgulamıştır.⁴⁸ Bu gelişmeler karşısında Sina bölgesi Mısır'da kalırken Akabe kaleleri Mısır'dan ayrılmış ve Hicaz Vilayeti'ne bağlanmıştır.

Refah hattı ile belirlenen sınıra Mısır Hükümeti karşı çıkmamıştır. Böylelikle Mısır Hidivliği ile Osmanlı toprakları Kudüs Mutasarrıflığı ve Hicaz Vilayeti) arasındaki sınır padişahın emirleri doğrultusunda ve iki tarafın uzlaşısıyla yeniden çizilmiştir.⁴⁹

Hidiv Abbas'ın Refah'a yakın bir noktaya 6 Mart 1898 / 12 Şevval 1315 tarihinde yaptığı ziyaret akabinde yeniden sınır problemi gündeme gelmiştir. Sultan tarafından ilan edilen irade-i seniyye ile Kudüs Mutasarrıflığı'nda Sina sınırı hizasında yeni bir idari birim oluşturulması emredilmiş, M.1899/H.1316 yılında en-Nağab Sıradağları Gazze Kazası'ndan ayrılarak merkezi Bi'rüssebi olan yeni bir kaza oluşturulmasına karar verilmiştir.⁵⁰

Yüksek rütbeli İngiliz subayı Mr. Bramley'in Akabe'ye polis birliği inşa etme girişiminden sonra M.1906/H.1323 yılında Osmanlı – Mısır İngiltere) sınırına yönelik anlaşmazlıklar artmıştır. Çeşitli gerilimlere tanık olunan güney hududunda 12 Nisan 1906 / 17 Safer 1324'te Osmanlı birlikleri sınır ihlallerine karşı Sina içlerine ilerlemiş ve Refah Kuyusu yakınındaki granit sütunu, telgraf direklerini sökmüş, civara çadırlar dikmiş, bölgede Osmanlı hâkimiyetini sağlamıştır.⁵¹ Ancak İngiltere'nin İstanbul'da bulunan

⁴⁵ Ebubekir, E. (1996). **Mülkiyyet'l Arazi fi Mutasarrıfiyet'l Kuds**, 52.

⁴⁶ BOA. Y. EE. 119-11. (H-02-08-1309), 9.

⁴⁷ BOA. Y. PRK. BŞK. 21-16. (H-16-09-1308).

⁴⁸ Ne'um, Ş. (1916). **Tārīḥ Sīnā el-Ḳadīm ve el-Ḥadīs ve Coğrāfiyetuhā**, 588-598. Alamleh, M.(2019). **Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914**, (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), 26.

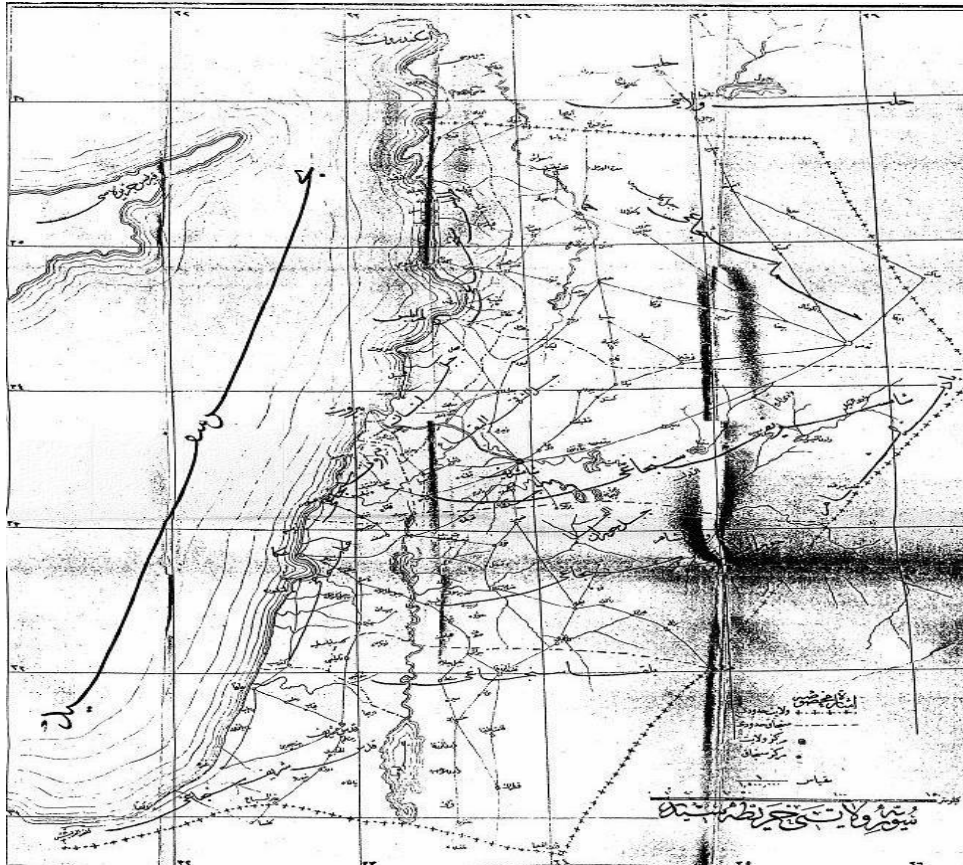
⁴⁹ BOA. Y.EE. 119-15. (H-15-06-1309), 5; Ne'um Şakır, (1916), a.g.e, ss. 419-420.

⁵⁰ BOA.Y.MTV.286/58/2, (8 Rebiülevvel 1324 / 2 Mayıs 1906).

⁵¹ Ne'um, Ş. (1916). **Tārīḥ Sīnā el-Ḳadīm ve el-Ḥadīs ve Coğrāfiyetuhā**, 86-87.

büyükelçisinin girişimiyle yapılan baskılara ilaveten Fransa ve Rusya büyükelçilerinin İngilizlere desteği ile farklı bir aşamaya geçilmiştir. Yabancı diplomatlar tarafından kuvvet kullanılabileceğinin ima edilmesi neticesinde Osmanlı Hükümeti geri adım atmış ve Mısır sınırında önceki düzenlemelere geri dönmüştür.⁵²

Osmanlı Devleti ve Mısır Hidivliği arasında bir anlaşma imzalanmıştır. İttifak sırasında Osmanlı Devleti'ni Miralay Ahmet Muzaffer ve Binbaşı Mehmet Fehmi; Mısır Hidivliği'ni ise General İbrahim Fethi Paşa ve Carmichael Robert Owen temsil etmiştir. Mısır ile Kudüs Mutasarrıflığı sınırlarının düz bir çizgi biçiminde Akdeniz sahilindeki Refah'tan başlayarak güneydoğu yönünde Akabe Körfezi'ne doğru kalelerden 5 km. uzaklıkta batı cihetinde ilerlemesi gerektiği saptanmış ve 1,5 km uzunluğundaki sınır boyuna 91 demir direk konulması ile Mısır ile Kudüs Mutasarrıflığı arasındaki sınır anlaşmazlığı sona ermiştir.⁵³

Harita 1.3. Suriye Vilayeti'nin haritası

Kaynak: Suriye Vilayeti Salnamesi, sene 1296, defa: 11.

⁵² Ne'um Şakır, (1916), a.g.e, ss. 594-1602.

⁵³ Alamlah, M. (2019). **Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914**. (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara, 10.

Kudüs'ün İsimleri

Tarihçilere göre Kudüs Bronz çağında Kenaniler tarafından inşa edilmiş ve kent ismini, Kenanilerin taptıkları Selam adlı tanrıdan almıştır. Bazı tarihçiler, Kudüs'ün bilinen ilk isminin Yabus olduğunu söylemişlerdir. Bu ad ise Kudüs'ü inşa eden M.Ö 1400 yılında yaşayıp Kenanilerin bir kolu olan Yabusi kavmine atıfla konmuştur.⁵⁴ Kudüs kenti, Mısır'da bulunan M.Ö XIX . ve XVIII. yüzyıllara ait metinlerde “*Selam, Salim ve Şalim*” olarak geçmiştir. Farklı metin ve yazıtlarda *Medinetüs-Selam, Ursalim, Urusalim, Yerusālim, Yaruşale, Hierosolyma* ve *Jerusalem* kelimeleriyle tanıtılmıştır. Aramice Ahd-i Atık'te *Yaruşelam*, “*Hakikat Şehri*”, “*Ir-Davud*”, “*Oholiba*” veya “*Sion-Zion*” adıyla zikredilmektedir. Şehrin Süryanice ismi *Urishlem*, Asurca *Uruselem*'dir. M.Ö 16. yüzyıla ait *Tell Amarna* Mektuplarında *Urusalim* sözcüğüne rastlanmıştır. Eski İbrani paralarında *Yarushalayim* olarak geçen ismin ön eki olan *Uri* ve *Yeru* yer-şehir manasına gelir, İbranice *Şalim*, Arapça *Selam* kelimeleri ise *Barış* anlamını taşır, dolayısıyla *Yarushalayim* ismi *Darüsselam-Barış Yurdu* manasına gelir.⁵⁵

Kudüs şehrinin yetmişten fazla ismi olmasına karşın bütün isimlerin *Yerusalem* ve *Ursalem* isimleri etrafında toplandığını söylemek mümkündür. İslam kaynaklarında *Yerusalem* ya da *Ursalem* olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu iki isim *Şalim Şehri, Selamet Mülkü, Selamet Mirası* ve *Barış Şehri* manalarına gelmektedir.⁵⁶

M. 130 yılında Roma İmparatoru Elianos Hadriyanus tarafından alındıktan sonra Kudüs şehri “*İlya*” olarak tanınmıştır. Bu isim yaklaşık iki yüzyıl kadar kullanıldıktan sonra “*Urusalim*” ismi yeniden kullanılmaya başlanmıştır. *İlya*, Kudüs fethedilene kadar Müslümanlar tarafından bilinen ve söylenen bir kelime olmuştur.

Kudüs şehri İslam egemenliğine girdikten sonra değişik şekillerde anılmıştır. En meşhur ismi mübarek anlamına gelen Kudüs'tür. *İlya, Beytü'l-Makdis, el-Beytü'l Mukaddes, el-Balat, el-Ardü'l Mukaddese, Darü's Selam, Medinetü's Selam* ve *Karyetü's Selam* sözcükleri de öne çıkan adlardır.⁵⁷

⁵⁴ Ataöv, T. (1980). **Kudüs ve Devletler Hukuku**. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 35. 31.

⁵⁵ Harman, Ö. F. (2002). **Kudüs**. DİA, 26, 322-327. 323.

⁵⁶ Gül, M. (2001). **Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler**. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. XII, S, 2, 45. 307.

⁵⁷ Gül, M. (2001). **a,g,m**. 308

Memlûkler döneminden itibaren bereketli ve kutsal demek olan Kudûs yada el-Kudsü'sh-Şerif isimleri kullanılmıştır. El-Kuds, Aramice *Kudsha* kökünden gelen *Karra Kudsha*-Kutsal Yer anlamına gelir.⁵⁸

Arap sözlük âlimi İbn Manzur K-D-S kökünün temizlik, bir dağ ismi, Allah'ın sıfatlarından biri ve bütün kötülüklerden-günahlardan arınmış ev anlamlarında olduğunu vurgulamıştır.⁵⁹

Kur'an-ı Kerim'de *Kudûs*'e doğrudan olmasa da dolaylı olarak değinilmiştir. Kur'an'da İsra Suresi'nin birinci ayetinde şöyle buyrulmuştur: "Kulu Muhammed'i geceleyin Mescid-i Haram'dan kendisine bazı ayetlerimizi göstermek için, etrafını mübarek kıldığımız Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı çok yücedir. Her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir". Bu ayeti tefsir eden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır *el-Mescidü'l Aksa'nın* Beytü'l-Makdis'i, mübarek kılınan yerin ise Kudûs ve civarını içerdiğini söylemektedir.⁶⁰

Osmanlı vesikalarında Kudûs-i Şerif ismi kullanılmıştır, Müslümanlar toplumlarında tanılan isim, hala geçerliliğini korurken Batılı toplumlarda ise genellikle Jerusalem kullanılmaktadır. Kudûs'e verilen bütün isimlerin ortak paydası onların barış, güven, huzur, temizlik ve kutsallık temalarını içermesidir.⁶¹

Osmanlı İdaresinde Kudûs: 1808'e kadar İdari Sistemi

Osmanlı İdare Sistemleri ve Kudûs

Kudûs Sancağı'nın idari taksimatından bahsetmeden önce Osmanlı idari sistemine değinmemiz gerekmektedir. Osmanlılar, ele geçirdikleri yeni yerleri doğrudan yönetmede aceleci olmamışlardır. Fethedilen yerlerin idaresini genellikle yerel yöneticilerin elinde bırakmışlardır.⁶² Osmanlı teamüllerine göre yeni bölgelerde iktisadi durumu saptamak amacıyla bütün gelirler devlet adamlarınca tek tek hesaplanarak tahrir defterlerine kaydedilmiş, elde edilen gelirler yörenin ileri gelenlerinden seçilen görevlilere ve sipahilere

⁵⁸ Harman, Ö. F. (2002). **Kudûs**. 324.

⁵⁹ İbn Manzur, C. (1990). **Lisanu'l-Arab**, Beyrut, c.3, 168.

⁶⁰ Harman, Ö. F. (2002). **Kudûs**. 324.

⁶¹ Gül, M. (2001). **Kudûs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler**, 310.

⁶² Gibb, H; Harold, B. (1971). **el-Müctema' el-İslami ve'l-Garb**, çev: Ahmet Abdürrahim Mustafa, Revadü'l-Meşrik el-Arabi, Kahire, c.1, 266.

aktarılmıştır. Gelirlerin bir bölümü ise devlet hazinesine ve vakıflara ayrılmıştır.⁶³ Tahrir işlemi temelde, yönetilecek bölgenin idari, askeri ve iktisadi denetimini, özelde ise devletin mali kaygılarını içeren bir süreci ifade etmektedir. Taşra idaresi için geçerli olan hususların, Osmanlı hakimiyetine giren Kudüs için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁴

Osmanlı taşra teşkilatında idari sistem askeri hiyerarşinin bir kopyası niteliğindedir. Merkezden taşra teşkilatına kendisinin emriyle atanan idareciler vasıtasıyla padişah bütün toprakları denetim altında tutabilme imkânına sahip olmuştur.⁶⁵ Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren, toprakları üzerinde tam kontrolü gerçekleştirmek için yeni fethedilen bölgelere iki tür yönetici yollamıştır. Bunlardan birincisi yürütme kuvvetini temsil eden ve askeri sınıftan beydir beylerbeyi veya sancakbeyi de olabilmektedir). Diğeri ise yargı kuvvetini temsil eden ve ilmiye sınıfından gelen kadıdır.⁶⁶ Bey kadının hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramayacağı gibi kadı da beyin kuvvetine dayanmadan tek başına hükümlerini uygulayamamıştır. Kadı hükümlerinde beyden bağımsız olup emirlerini doğrudan doğruya padişaktan almış ve ona doğrudan arzda bulunabilmiştir. Böylelikle memurlar arasında karşılıklı denetleme sisteminin kurulmasıyla taşra yönetiminde kuvvetler ayrılığı ilkesi uygulanmıştır.⁶⁷

Kuvvetler ayrılığı anlayışına uygun olarak Tanzimat dönemine kadar merkeze bağlı olan taşra yönetim örgütünün en büyük birimi eyalet olmuştur. Eyaletler sancak ya da liva denilen alt birimlere, sancaklar kazalara, kazalar ise nahiyelere bölünmüştür.⁶⁸ Fethedilen yerlerin coğrafi ve iktisadi durumlarına göre adli ve askeri olmak üzere iki idari taksimat benimsenmiştir. Sancaklar, idare ve hukuk yönünden birbirlerinden tamamen kopmamıştır.⁶⁹ Osmanlı hukukunda idari ve askeri bakımdan sancak liva) ve beylerbeylik, adli bakımdan ise nahiye ve kaza kelimeleri tercih edilmiştir. Aynı durum Kudüs için de söz

⁶³ Singer, A. (1996). **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul. 9.

⁶⁴ Çakmak, A. (2019). **Osmanlı İdaresinin Kudüs'te Yerleşmesi ve Sancaktaki Osmanlı İdari Sistematiği (XVI. Yüzyıl)**, Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları-55, İstanbul, 92.

⁶⁵ Ortaylı, İ. (1979). **Türkiye İdare Tarihi**. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1979, 183.

⁶⁶ İnalçık, H. (1994). **The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600**. London, UK, 104; Akyılmaz, B. (1999). **Osmanlı Devletinde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(4), 130.

⁶⁷ Çakar, E. (2003). **XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı**. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13(1), 351-374. 352.

⁶⁸ Boztepe, M. (2013). **Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren 'Merkeziyetçilik' Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (36), 2.

⁶⁹ Çadırcı, M. (1991). **Tanzimat döneminde Anadolu kentleri'nin sosyal ve ekonomik yapıları**, Turk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 79.

konusudur, Kudüs idari bakımdan sancak, adli bakımdan bir kazadır.⁷⁰Kaynaklara göre Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesi sonucunda toprakların kapsamlı şekilde eyaletlere taksim edilmesi ilk olarak III. Murat devrinde gerçekleşmiştir. III. Murat dönemindeki eyalet düzeni, zaman zaman bazı değişikliklerle yapılarak XIX. yüzyıla kadar korunmuştur.⁷¹

Sancak kavramı Osmanlı idari sisteminde temel idari birimdir ve birkaç sancağın birleştirilmesiyle eyaletler teşkil edilmektedir. Eyaletlerin en yüksek yöneticisi beylerbeyidir, sancakbeyi ise adından anlaşılacağı üzere sancak hâkimidir. Kazalardaki idarecilik görevi kadılarla beraber subaşılarla tevdi edilirken köylerde ise devleti temsilen tımarlı sipahiler bulunmaktadır.⁷² Sancaklar, Osmanlı merkez idaresince en mühim alt idarî bölüm sayılmaktadır, zira tahrir kayıtları her sancak için ayrı bir biçimde tutulmaktadır. Beylerbeyilik, sancak, kaza ve nahiyelerden müteşekkil Osmanlı taşra teşkilat biçimi, Şam beldelerinin Bilâdü's-Şam) alınmasından sonra Kudüs sancağı ve ona tabi sancak ve nahiyelerde de aynen tatbik edilmiştir⁷³

Osmanlı taşra yönetimini şekillendiren temel unsurlardan biri toprak yönetimi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal, askeri ve iktisadi yapısı arazi düzeni etrafında belirlenmiştir. Zira toprak rejimi askeri ve idari hizmetlerin yürütülmesi, masrafların karşılanması için kullanılan maddi kaynakların başında gelmektedir. ⁷⁴ Osmanlı arazi yapılanması içinde birbirinden farklı toprak rejimleri olmasına karşın miri arazi sisteminin esas düzen olduğunu söylemek mümkündür.⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde eyaletler veya vilayetler esas itibari ile üç kısma ayrılmıştır: Sayıca kabarık olan birinci kısım eyaletlerde, tımar/tımar sistemi uygulanmaktadır ve topraklarının büyük bir kısmı mîrî arazi rejimine bağlıdır, bu bölgeler hassa eyaletleri olarak

⁷⁰ Bostancı, I. (2006). **XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)**, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2006, s. 121.

⁷¹ Ganayim, Z. (2015). **Mehammü'l-Umara el-İdariye ve'l-Emniye ve'l-İktisadiyye fi Filistin 1516-1700**, el-Mecellet'ül -Ürdüniyye li'l-Tarih ve'l-Asar, C.9 (2), 45.

⁷² Boztepe, M. (2013). **Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren'Merkeziyetçilik' Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri**, 2-3.

⁷³ Behit, A; Süvariyye, N. (2005). **Liva'-ül Kudüs el-Şerif: Liva'-ül Kudüs men Defter-I Mufassal Liva-I Safad ve-I Gazze ve-I Kudüs-ül Şerif**, men Defteri Tahrir TD. 427, Müesseset-ül Furkan, Amman.

⁷⁴ Boztepe, M. (2013). **Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren'Merkeziyetçilik' Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri**, 3.

⁷⁵ Miri arazi, mülkiyeti (rakabesi) devlete ait olmak üzere tasarruf hakkının devlet tarafından belli bir bedel karşılığında süresiz olarak şahıslara tefviz edildiği arazi çeşididir. Akyılmaz, B; Sezginer, M. (2013). **Türk idare hukuku**. (4), Seçkin Yayıncılık, Ankara, 517.

anılmaktadır. Çeşitli başarı ve hizmetler sunan kişilere, kendilerinin çabalarından ötürü “has” adı verilen araziler tahsis edilmiştir.⁷⁶

İkinci tür eyaletler salyaneli olarak isimlendirilmektedir, bu bölgeler de beylerbeyinin idaresi altındadır ancak tımar bu illerde uygulanmamaktadır, beylerbeyi daha ziyade mahalli liderler üstünde devlet otoritesini temsil eden bir denetimci pozisyonundadır.⁷⁷

Üçüncü grup mümtaz eyaletler olup, hanlık, voyvodalık, şeriflik, hidivlik gibi farklı şekillerdedir, bunların içişlerinde serbest idaresi vardır. Mümtaz eyaletlerin başındakiler, devlete yıllık maktu bir vergi vermiş ve bazen sefer zamanı asker temin etmişlerdir.⁷⁸

Eyaletleri yöneten kişilere *beylerbeyi* veya *mir-i miran* denmiştir. Eyalette askeri, siyasi ve idari açıdan padişahı temsil etmeleri bakımından beylerbeyi kendi bölgesi özelinde bir veziriazam pozisyonundadır, şer’i görevler dışında bütün vazifeleri elinde toplamıştır.⁷⁹

Eyaletlere tayin edilen paşalar üç tuğlu paşa vezir) ise “vali“, iki tuğlu paşa ise “beylerbeyi” olarak isimlendirilmişlerdir. Bir bölgeye vezir rütbeli bir paşa tayin ediliyorsa o bölge beylerbeyilik değil, eyalet olmuştur. İki tuğlu paşaların tayin edildiği alanlar ise beylerbeyilik sayılmış, bilahare eyalet kavramı iki bölgeyi de kapsayacak şekilde genişlemiştir.⁸⁰ Beylerbeyiler başlangıçta üç, sonra iki, XVI. yüzyıldan itibaren de bir yıl süre ile tayin edilmişlerdir. Osmanlı Devleti’nin böyle bir uygulamayı alanlarında uzun süre kalan beylerbeylerin yerel güçlerle işbirliği yaparak bağımsızlaşacağından duyulan kuşku temeline gerçeğe dönüştüğünü söylemek mümkündür.⁸¹

Sancakları idare eden kişiler, sancakbeyi veya mir-i liva olarak anılmaktadır. Bazı zamanlarda sancaklar bir tuğlu paşalar tarafından yönetildiği için sancakbeyi tabirine çok sık rastlanmamaktadır. Ocaklıklar, sancaklar gibi yerel beyler tarafından yönetilmekte olan sancaklardır, başlarında bey sanlı yöneticiler bulunmaktadır. Bazen bu yerel beyler,

⁷⁶ Bahtiyar, A. (1999) **Osmanlı Devleti'nde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi**, Selcuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Konya, 4 , 140.

⁷⁷ ORTAYLI, İ. (2007). **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara, 252.

⁷⁸ Boztepe, M. (2013). **Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren'Merkeziyetçilik' Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri**, 4.

⁷⁹ Bahtiyar, A. (1999). **Osmanlı Devleti'nde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi**, 133-134.

⁸⁰ Kılıç, O. (1997). **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tercihleri**, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 17.

⁸¹ Bahtiyar, A. (1999). **Osmanlı Devleti'nde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi**. 136.

kendilerine tuğ verilerek paşa yapılmışlardır.⁸² Mesela 1627-1632 yılları arasında Gazze Sancağı Hasan Bey tarafından ocaklık suretiyle yönetilmiştir.⁸³

XVIII. yüzyıldan itibaren sancaklar vezir ya da beylerbeyi rütbeli paşalara verilmiştir. Bu durumun sebebi merkezdeki vezir rütbeli paşaların sayısının artması buna karşılık eyaletlerin sayısının aynı kalmasıdır.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren Kudüs Sancağı'nda da *arpalık* sistemi uygulanmıştır.⁸⁴ XVII. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak sancak paşalarına “mutasarrıf” denilmeye başlanmıştır. Ancak mutasarrıf tabirinden sancak yöneticilerini mutasarrıf olarak adlandırmak kastedilmemiş, onların bölgede hakim olarak tasarruf ettiğini belirtme amacı güdülmüştür. Bu tabirin ortaya çıkma sebebi şudur: XVIII. yüzyılın ilk döneminden itibaren, sancaklar vezir üç tuğlu) rütbeli olan ve olmayan paşalara verilmiştir. Bu paşaları, önceki dönemde olduğu gibi sancakbeyi ya da mir-i-liva tabiriyle anmak doğru bulunmamıştır. Dolayısıyla sancaklara paşa üç tuğlu) rütbeli kişiler tayin edildiğinde mutasarrıf olarak anılmışlardır. XVIII. yüzyıldan itibaren ise paşaların yanındaki beylere mutasarrıf denilmiştir.⁸⁵

Anlaşılabacağı üzere, XVII ve XVIII. yüzyıllarda eyalet ve sancak yöneticileri hakkında kullanılan *mutasarrıf* tabiri, henüz sancakları idare eden görevlilerin unvanı olmamıştır, sancakbeyi ya da miri-liva manasında değildir. Sancakları yöneten kişilerin mutasarrıf olarak anılması XIX. yüzyılda başlamıştır.

Mutasarrıf ya da sancakbeylerinin livalarında hem askeri hem de idari yetki ve sorumlulukları vardır. Bu açıdan mutasarrıfların görevleri iki ana başlık altında toplanabilir, ilk başlık askeri görevlerdir. Mutasarrıflar savaş veya sefer anında emri altındaki tımarlı sipahilerle padişah veya vezir-i azamın buyruğuna girmek zorundadır. İkinci grup görevler ise idari niteliktedir. Mutasarrıflar, Sancak Kanunnamesi'ndeki hükümlere göre yönetmek,

⁸² Özkaya, Y. (1994). **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık**. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 15-16; Kılıç, O. (1997). **A,g,e**, 23.

⁸³ Bayat, F. (2007). **El-Devletü'l-Osmaniyye Fi'l-Mecal-il Arabi**, Merkez Dirâsât el-Vahde el-'Arabiyye,Lübnan, 174.

⁸⁴ Kılıç, O. (1997). **A,g,e**, 3, 26.

⁸⁵ Çadircı, M. (1988). **Tanzimatın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)**, Belleten, Ankara, 1216

tımar rejiminin düzenli bir şekilde işlemlerini temin etmek, asayiş sağlamak, reayanın her türlü şikâyetini dinlemek ve gereğini yapmak hakkına sahiptirler.⁸⁶

Burada gözden uzak tutulmaması gereken önemli nokta şudur: Valiler, görevle başka bir yere giderler ise yerlerine birilerini “mütesellim”⁸⁷ olarak bırakırlardı. XVIII. yüzyılın başlarına kadar böyle görevlilere “kaymakam” denilmiştir. Mütesellim ve kaymakam unvanlarının Kudüs Şeriye Mahkemesi Sicillerinde Kudüs Sancağı’nın yöneticilerinin unvanları olarak kullanıldığı görülmektedir.⁸⁸

Mütesellimler iki şekilde görevlendirilmektedir: Valilerin ya da Mutasarrıfların doğrudan idaresi altında olan bölgelerde vekil olarak görevlendirilenlerin vazifeleri valilerin ya da Mutasarrıfların geri dönmeleriyle son bulmaktadır. Diğer şekilde atananlar ise azledilene kadar hakim sıfatıyla sürekli olarak bölgeyi yönetmektedir.⁸⁹

Ayrıca bazen birçok vali ya da paşaya birden fazla sancak verilmiş, paşaların her sancağa bizzat gidip orayı yönetmeleri mümkün olmamıştır. Bunun için kendi adlarına orayı idare edecek ve vergileri toplayacak mütesellim denilen vekilleri göndermişlerdir.⁹⁰ Mütesellim tayini ve görevden alınması valinin yetkisinde olmuştur. Dolayısıyla mütesellimlik makamı derece itibari ile mutasarrıflık makamından daha düşüktür. Mütesellim olarak tayin edilenlerin tamamı, ağa veya bey rütbelerini taşımıştır. Önceden olduğu gibi paşa değildir ve kendilerine sadece bir sancak teslim edilmiştir, başka bir sancak verilmemiştir.⁹¹

Kısaca daha önce bahsedilen eyalet ve sancak yönetim sisteminin Kudüs için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı arşivinde, Kudüs Şeriye Mahkemesi Sicilleri ve diğer kaynaklarda, Kudüs’e “sancak”, “mutasarrıflık”, “mütesellimlik” tabirleriyle işaret

⁸⁶ Bahtiyar, A. (1999). **Osmanlı Devleti’nde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi**, 137.

⁸⁷ Mütesellim kelimesinin teslim olunan şeyi alıp kabul eden, bir idare memuru tarafından vergi ve resimlerin alınması için görevlendirilmiş kişi, tahsilat memuru, muhassıl gibi anlamları vardır. Şemseddin S. (2017). **Kâmûs-ı Türkî**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 986.

⁸⁸ K.Ş.S. no. 220, 63; K.Ş.S. no. 220, 59; K.Ş.S. no. 232.; K.Ş.S. no. 315, 71; K.Ş.S. no.

⁸⁹ Çadircı, M. (1988). **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı**, 1230-1231.

⁹⁰ Kılıç, O. (1997). **A,g,e**, 25.

⁹¹ Steih, A. (2016). **Kudüs Sancağı’nda Osmanlı İdaresi (XVIII. yüzyılın ilk yarısı)**, (basılmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi). Türkiye Araştırmaları enstitüsü, 49-50.

edilmiştir.⁹² Kudüs'ün birden fazla idari isimle anılması oraya atanan yöneticilerin rütbeleri ile ilgili olup onlara rütbelerine göre yetki tanınmıştır.

Kudüs, Şam Eyaleti'ne bağlı olduğundan dolayı miri sisteme dâhildir. Osmanlı Devleti'nin her tarafında olduğu gibi Kudüs Sancağı'nda da bütün gelirler hesaplanarak tapu tahrir defterlerine kaydedilmiştir. Kudüs Osmanlı devletinin yönetimine girdikten sonra Kudüs'ün ilk tahriri, 1518-1520 yılları arasında yapılmıştır.⁹³ Kaynaklara göre, Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda Şam Eyaleti'nin sancakların çoğunda olduğu gibi Kudüs sancağının yönetiminde de timar has) sistemini kullanmıştır.

Tahrir defterlerine göre Kudüs sancağının dirlikleri, 100,000 akçeden fazla gelire sahip olan has,⁹⁴ 20.000 ile 100.000 akçe arası gelire sahip olan zeamet ve geliri en fazla 19.999 akçe olan timar olmak üzere üç şekilde ayrılmaktadır.⁹⁵

Ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren aşamalı olarak timar sistemi bozulmuş ve XVIII. yüzyılın ilk döneminden itibaren aşamalı olarak kaldırılmıştır.⁹⁶ Sancaklar, mukataa haline getirilerek iltizam usulü ile mültezimlere verilmeye başlanmıştır. XVII. yüzyılın sonlarında Kudüs'ün arpalık⁹⁷ suretiyle yönetildiği görülmüş ve XVIII. yüzyılın sonlarında yönetim yeni bir şekil kazanmış ve mukataaların ömür boyu iltizama verilmesi şeklinde tarif edebileceğimiz “malikâne sistemi”⁹⁸ ortaya çıkmıştır.⁹⁹

⁹² Teravne, F. (2016). *El-Vaz'-ül İdari li Medinet-i el-Kudüs el-Şerif*, Dirasat el-Ulum el-insaniyye vel İctima'iyye, Amman, 43, 1606.

⁹³ Taşkın, Ü. (2013). *Osmanlı Hakimiyetinin İlk Yıllarında Filistinde Timar Sistemi (Gazze ve Kudüs Sancakları Örneği)*. *EKEV Akademi Dergisi*, 56; 40.

⁹⁴ Has: yıllık geliri 100 bin akçeden fazla olan denilmektedir. Bu çeşit padişah, şehzade, vezir beylerbeyi, sancak beyi gibi önemli kişilere verilmiştir. Hasların iki çeşidi vardır. Havass-ı hümayun denilen haslar, padişah ve ailesine ait olan haslardır. Havass-ı vüzera ve ümera ise üst rütbeli devlet görevlileri ile eyalet ve sancak yöneticilerine verilen haslara denilmektedir.

⁹⁵ Bayat, F. (2003). *Dirasat fi Tarih'il-Arab Fi'l-Ahd'il-Osmani*, Darü'l-Medar el-İslami lit-Tevzi', Beyrut, 68.

⁹⁶ Çadırcı, M. (1988). *Tanzimatın İlanı Sırasında Türkiye'de Yönetim (1826-1839)*, 30.

⁹⁷ Arpalık: görevlilere verilen bir çeşit bedel veya emekli edilen mülki ve ilmi memurlara emeklilik maaşı karşılığında tahsis edilen gelir manasıdır. Kılıç, O. (1997). *A,g,e*, 37.

⁹⁸ Mâlikâne sisteminde “mukātaa” adı verilen vergi kalemleri iltizamda olduğu gibi müzayede ile ihale edilirdi. Ancak aralarında önemli bir fark vardı. Normal iltizamda müzayede, tahvil denilen bir-üç yıl arasında değişen bir dönem için hazineye ödenecek yıllık vergi (mal) miktarı üzerinde cereyan ederdi. Mâlikâne sisteminde ise bu yıllık vergi miktarı hazine tarafından belirlenmişti ve rekabetle artırılması veya azaltılması söz konusu değildi. Burada müzayede, yıllık vergi miktarı sabitlenmiş bulunan mukātaanın bir tahvil için değil, kaydıhayat şartıyla vergilendirme hakkını elde etmenin bedeli olarak ödenmesi gereken ve “muaccele” adı verilen peşin meblağ üzerinde yapıldı. Müzayedede en yüksek muacceleyle ödeyen mâlikâne sahibi olarak berat alırdı. Genç, M. (2003). *Malikâne*. TDAV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, c, 27, 516-518. 516.

⁹⁹ Kılıç, O. (1997). *A,g,e*, 32.

Kudüs Sancağı'nda dirlik gelirleri, şehir ve kasabalarda ticari ve sınai faaliyetlere dayalı gelirler ile güvenlik hizmetlerinden elde edilen gelirlerden oluşmaktadır. Köylerde ise bu durum belirgin bir şekilde tarım ve hayvancılık kaynaklı gelirlere dönüşmektedir.¹⁰⁰

Kudüs Sancağı'nın XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar tımar usulü ile yönetildiği görülmektedir. Mesela 1527 yılında Kudüs-Gazze Sancakbeyi Üveys Bey, 551.000 akçelik bir gelir ve Has usulü ile Kudüs Sancağını yönetmiştir.¹⁰¹ Aynı zamanda geliri 20.000-100.000 arası olan dirlikler Osmanlı Devleti tarafından orta dereceli devlet adamlarına sunulmuştur.

Mesela toplam geliri 6000 akçe olan Beyt-Sahur,¹⁰² Bedu¹⁰³ ve Suba¹⁰⁴ köyleri Ömer Ağa'ya verilmiştir. Zeamet sisteminde zaimlerin “aynu'z-zueama – nefsu'z-zuema” olarak adlandırılan bir başkanı vardır.¹⁰⁵ Toplam geliri 3000-20.000 arası olan dirlik tımar adı ile bilinmektedir.

Tımar gelir miktarına göre tezkireli ve tezkiresiz olmak üzere iki bölüme ayrılmaktadır. Tezkireli tımar: toplam geliri 6000-20.000 arası olan dirliktir. Tımar sultan tarafından sahibine sunulan berat gereği verilmiştir. Tezkiresiz tımar ise geliri en fazla 6000 olan dirliktir. Bu tımar beylerbeyi tarafından yönetilmektedir. Bu tımarların dağıtımında beylerbeyi dilediği kişilere tasarruf yetkisini verebilirdi. Gazze-Kudüs Sancağı, Şam Beylerbeyiliği'nin bir sancağı olmasından ötürü, Şam Vilayeti'nin tımar sistemleri Kudüs Sancağı'nda da geçerlidir.¹⁰⁶

XVII. yüzyılın ortalarına kadar Kudüs Sancağı'nın Osmanlı Devleti'ndeki diğer sancaklar gibi tımar Has) usulü ile yönetilmesine devam etmiş ve bu tarihten sonra Kudüs Sancağı'nın yönetim sistemi tımar sisteminden arpalık sistemine dönüştürülmüştür. Arpalık başlangıçta Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılan kuvvetlere verdiği mali tahsisatı vurgulamak üzere kullanılırken zaman geçtikçe bu kavramın Osmanlı Devleti'nin kendi sivil

¹⁰⁰ Taşkın, Ü. (2013). **A,g,m**, 42.

¹⁰¹ BOA. TT. D. no.131. s. 1-5. (H-29-12-931); Taşkın, Ü. (2013). **A,g,m**, 42.

¹⁰² Beyt-Sahur: Kudüs'ün güneybatısında yer almaktadır. ed-Debbâg, M. (1974). **Biladuna Filistin**, Matbuaat Rabitet-ül Camiiyyin Bi-Camiat-ı el-Halil, C.8, 470.

¹⁰³ Bedu köyü: Kudüs'ün kuzeybatısında yer almaktadır. ed-Debbâg, M. (1974). a, g, e, 97,

¹⁰⁴ Suba köyü: Kudüs'ün batısının yönünde yer almaktadır. ed-Debbâg, M. (1974). A, g, e, 135.

¹⁰⁵ K.Ş.S. no. 109, 99.

¹⁰⁶ Taşkın, Ü. (2013). **A,g,m**, 45.

ya da askeri görevlilerine verdiği aynı veya nakdi mali tahsisatını ifade ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

Bazı kaynaklar belgelere dayalı olarak Kudüs Sancağı'nın XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Tımar Has) usulü ile yönetildiğini belirtmiştir.¹⁰⁸ Kudüs Sancağı'nın arpalık usulü ile yönetilmesine dair ilk bilgi 1633 yılına ait verilerde vardır. Bu yıl Kudüs Sancağı'nın yönetimi arpalık olarak Mustafa Bey'e verilmiştir.¹⁰⁹ Aynı belge aracılığıyla 1633 yılında Gazze Livası'nın Hasan Bey tarafından bu şekilde yönetildiği görülebilmektedir.¹¹⁰

1702 yılında bölgedeki eşkıyaların bertaraf edilmesi ve hac yolundaki hacılara yardım edilmesi şartı ile Kudüs, Gazze ve Nablus sancakları Vezir Mehmet Paşa'ya arpalık sureti ile verilmiştir.¹¹¹ Anlaşılabacağı üzere XVIII. yüzyılın başlarına kadar hac emirliği Şam Eyaleti'nin bünyesinde ayrı bir görev olarak yazılmış, ancak bundan sonraki yıllarda Şam Eyaleti'ni yöneten Paşalar aynı zamanda mir-hacılık da denen bu görevini de yürütmüşlerdir.¹¹² Bundan dolayı Nablus, Gazze ve Leccun ile Kudüs Sancağı'nın geliri Kudüs bölgesinden geçen hacıları eşkıyaların saldırılarından korumak için Şam Eyaleti'nin yöneticilerine tahsis edilmiştir. Böylelikle XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Kudüs Sancağı'nın arpalık usulü ile yönetilmesine devam edilmiştir.¹¹³

Osmanlı Arşivindeki Kudüs ile ilgili belgeler incelendiğinde, XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarında Kudüs Sancağı'nın daha önce bahsi geçen malikane sureti ile yönetildiğine rastlanmaktadır. Mesela, 1776 yılında Gazze ve Remle sancaklarının malikane sureti ile Kudüs Mutasarrıfı İbrahim Paşa'nın otoritesine ilhakı kayıtlarda geçmiştir.¹¹⁴

¹⁰⁷ Baltacı, C. (1991). **Arpalık**. TDV, C. 8, 392; Bayat, F. (2007). **Siyasetü'd-Devleti'l-Osmaniyye ticah el-Kudüs**, 4.

¹⁰⁸ Sahillioğlu, S. (2000). **Min Tarihi'l-Aktar el-Arabiyye fi'l-Ahd'il-Osmani**, Merkez el-Ebhas lil-Tarih ve-l Funun ve-l Sekafe, İstanbul, 622; Bayat, F. (2007). **A,g,e**, 173.

¹⁰⁹ BOA. C.DH. 122-6095. (H. 29-12-1046). 24.

¹¹⁰ BOA. C.DH. 122-6095. (H. 29-12-1046). 24.

¹¹¹ BOA. C. DH. 275-13711. (H-29-06-1114). Uluskan, M; Çelik, Y; Hut, D. (2018). **Mühimme Defterinde (1700-1719)**. IRCICA, İstanbul, C. 3, 57.

¹¹² Kılıç, O. (1997). **A,g,e**, 13.

¹¹³ BOA. C. DH. 28- 1394. (H-07-05-1125); BOA. C. DH. 275-13711. (H-29-06-1114); BOA. KK. D. 523, 40. BOA. C. DH. 125- 6207. Bayat, F. (2007). **A,g,e**, 173.

¹¹⁴ BOA. C. DH. 183- 9150. (H-04-11-1189).

Ayrıca Ebu'l-Merak Muhammed Paşa'nın¹¹⁵ Kudüs Sancağı'nı malikane sureti ile yönettiği bildirilmiştir.¹¹⁶

XVIII. yüzyılda Osmanlı merkezi yönetiminin zayıflığından dolayı Kudüs yönetiminde bazı değişiklikler olmuştur. Bu yüzyıldan sonra Kudüs Sancağı'nın yöneticileri el-Halidi ve el-Hüseyni gibi yerli ailelerden seçilmeye başlanmıştır.¹¹⁷

Özetlemek gerekirse Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmesiyle Kudüs'ün idari yapısında çok sayıda değişikliğe tanıklık edilmiştir. Kudüs Sancağı'nın birçok idari sistem ile yönetilmiştir. Bunlar “tımar”, “aralık”, “malikane” ve “ocaklık” sistemleridir.

Kudüs Sancağı'nın İdari Taksimatı

Şam Vilayeti'nin idari durumu vasıtasıyla Kudüs Sancağı'nın idari durumunu anlamak mümkündür. Şam bölgesi, Memlûkler döneminde altı birime bölünmüştür. Her birime niyabe valilik) adı verilmiş, Şam, Halep, Trablus, Hama, Sefad ve Kerak niyabeleri kurulmuştur.¹¹⁸ 1516 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından fethedilen Şam bölgesinin idari taksimatı Memlûkler döneminde olduğu gibi bırakılmış, bu çerçevede Kudüs Sancağı eskisi gibi Kudüs, Halilürrahman ve Beni Amr nahiyelerinden oluşmuştur. Ancak Memlûkler döneminden farklı olarak sancağın yönetim merkezi Gazze değil, Kudüs olmuştur.¹¹⁹

¹¹⁵ Ebul-merak: Ebulmerak Gazzeli Muhammed bin Ali Ağa Muhammed'dir. Babasıyla birlikte Gazze'nin yöneticileri olan Mekki ailesinin hizmetine girmiştir. Babası ilk başta Gazze sonra Kudüs mütesellimi olmuştur. Bu sebep ile Muhammed birden fazla defa İstanbul'a gitmiştir. Orada birçok devlet adamla tanışmış ve Gazze ve Kudüs Sancaklarının yönetimini elde etmeye çalışmıştır. Ebulmerak Gazze, Yafa ve Kudüs sancaklarının mutasarrıfı olarak atanmıştır. Osmanlı Devleti hac yolunun güvenliğini sağlamak ve vahhabileri bertaraf etmek için onu görevlendirmiştir. Ancak Ebulmerak Muhammed Paşa başaramadığı için Osmanlı Devleti tarafından görevden alınmıştır. Ebulmerak 1813 yılında Halep Vilayet'inde öldürülmüştür. Mennâ', A. (1995). *A'lâmu Filistîn fi Evâhiri Ahdi'l-Osmânî (1800-1918)*, Müessesetü'd-Dirâsâtü'l-Filistîniyye, Beyrut, 42.

¹¹⁶ BOA. C. ML. 171-7205. (H-23-01-1228); BOA. C. DH. 204- 10178. (H-11-10-1216).

¹¹⁷ Bayat, F. (2009). *Siyaset ed-Devle el-Osmaniyye tücah el-Kuds Nazra Şumuliyye fi Dav'i Vesaik el-Arşiv el-Osmani ve'l-Masadir el-Osmaniyye Hasran 1516-1917*, Evrak el-Mutemer ed-Duveli li'l-Kuds, Amman, 8.

* Osmanlı devrinde III. Murad devrine kadar büyük idari bölümleri anlatmak için vilayet kelimesi daha yaygın kullanılmakla birlikte, 17. yüzyıldan itibaren eyalet kelimesi idari isimlendirme olarak yerleşik hale gelmiştir. 1864 Vilayetler Nizamnamesi ile vilayet kelimesi yeniden tercih edilmeye başlanmıştır.

¹¹⁸ Avad, A. (1969). *el-İdare el-Osmaniyye fi Vilayeti Suriye 1864-1914*, Dar-ül Maarif fi Mısır, (Basımış doktora tezi), Kahire, 61.

¹¹⁹ Avcı, Y. (2004), *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti Kudüs*, Phoenix yayınevi, Ankara, 32.

Böylelikle Memlûkler döneminde üst derecede olan Gazze ve Safed ile Kudûs statü olarak eşit konuma sahip olmuştur.¹²⁰

Yavuz lakaplı Sultan I. Selim Memlûklere galip geldikten sonra ve Mısır'a gitmeden önce Şam bölgesindeki önemli birimlere şehir) emirler tayin etmek için buyruklar/talimatlar yollamış ve Kudûs Sancağı'nın yönetimini Evrenosoğlu İskender Bey'e Gazze'yi ise İsa Bey'e vermiştir.¹²¹ Mısır'a giderken, Kudûs şehrini ziyaret etmiş, orada kentin eşrafı ve uleması ile görüşmüştür.¹²²

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'dan dönüşünden sonra Gazze, Nablus ve Safed'in Kudûs ile birleştirilmesiyle Kudûs Sancağı teşkil edilerek Osmanlı Devleti'nin hizmetine giren Memlûk beylerbeyi Canbirdi Gazali'ye verilmiştir.¹²³ Ayrıca çok geçmeden 15 şubat 1518) bu sancaklara ilaveten Şam Sancağı da Canbirdi Gazali'ye bağlanmıştır. Bu şekilde Gazali'nin yönetimi altında bulunan toprakların Şam'dan Ariş'e kadar genişlemiştir.¹²⁴

Yavuz Sultan Selim'in ölümünden sonra 1520 yılında Canbirdi Gazali kendi yönetimi altında topraklarda Memlûk yönetiminin tekrar kurulması için ayaklanmıştır. Gazali'nin isyanını bastırmak amacıyla Osmanlı Devleti bölgeye yeni askeri birlikler göndermiştir. Bunun sonucu Canbirdi Gazali'nin öldürülmüş ancak bu isyan bölgede idari değişikliklere yol açmıştır.¹²⁵ İlk olarak Suriye idari birimlerine Memlûk vekilleri yerine Osmanlı vekilleri tayin edilmiştir. Biladü's-Şam bölgesi üç ana birime taksim edilerek Halep, Şam ve Trablusşam ayrı vilayetler haline getirilmiş ve bu durumda Kudûs Şam Vilayeti'ne tabi olmuştur.¹²⁶

Canbirdi Gazali'nin ölümünden sonra Gazze, Safed ve Kudûs sancakları ayrılarak her biri Şam Eyaleti içerisinde müstakil sancak haline getirilmiş ve Kudûs Sancağı'na Kara

¹²⁰ Singer, A. (1996). **A,g,e**, 6.

¹²¹ Çelebî, H. (1989). **Solak-zâde Tarihi**, II, Haz: Vahid Çubuk, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 58; Çakar, E. (2003). **A,g,m**. 356; Bilgi, I. K. E. D. G. (2017). **Osmanlı Devleti'nin Kudûs'teki Gayrimüslim Mabedlerine İlişkin Hukuku Düzenlemeleri, Uygulamadan Örnekleri**, Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi, Kültür Yayınları, 96.

¹²² Kirmanî, A. (1992). **Ahbaru'l Düvel ve Âsâru'l Uvvel fi-tarih**, Alem el-Kitap, Riyad C. III, 46.

¹²³ Çakar, E. (2003). **A,g,m**. 356; Özdemir, H. (2014). **Abdülhamid'in Filistin Çılgığı**. Işık Yayıncılık Ticaret, İzmir, 6-7.

¹²⁴ İbn Tulun, M. (1964). **A,g,e**, 78; Çakar, E. (2003). **A,g,m**, 356.

¹²⁵ İbn Tulun, Ş. (1973). **İ'lâmü'l-Verâ bimen vulliye nâiben mine'l-etrâk bi-Dimaşki's-Şâm el-Kübrâ**, thk A'bd el-A'zim Hamid Hatap, Matbaat Camiat A'yin Şems, Kahire, 268; El-Husni, M. (1927). **Müntehabat et-Tevarih li Dimaşk**, 249.

¹²⁶ Avad, A. (1969). **A,g,e**, 61.

Hasan Bey tayin edilmiştir.¹²⁷ Öyleyse Canbirdi Gazali'nin ölümünden sonra Arap Vilayeti Şam Vilayeti) 13 sancaktan oluşmaktadır. Aşağıdaki tabloda 1522 yılında Arap Vilayetine tabi 13 sancak görülmektedir.¹²⁸

Çizelge 1.1. 1522 Yılında Şam vilayetine tabi sancaklar

Şam	Ferhad Paşa
Gazze	Musa Bey
Kudüs Kudüs ve Halilürrahman)	Kara Hasan Bey
Halep	İbrahim Paşa oğlu İsa Bey
Safed	Çavuş Sinan Bey
Hama	Çavuş Ahmed Bey
Trablus	İskender Paşa oğlu Hürrem Bey
Ayıntab Antep)	Sinan Paşa oğlu Muhammedşah Bey
Antakya	Çaşnigir Hüsrev Bey
Birecik ve Rum-kal'a	Zağarcı Ahmed Bey
Adana	Ramazan Bey oğlu Piri Bey
Tarsus	Hüseyin Bey
Sis	Bâşi Mustafa Bey

Bu tablodan anlaşılacağı üzere Kudüs, Safed ve Gazze Sancaklarının her biri, yeni idari taksimatda müstakil bir sancak olarak yer almış ve Kudüs Sancağı'nın Kudüs ve Halilürrahman nahiyelerinden oluştuğu anlaşılmıştır. 1523 yılına gelindiğinde Gazze'nin Kudüs ile birleştirmesiyle iki sancak tek bir sancak haline getirilmiştir. Bu zamanda Kudüs Sancağı, Gazze, Halilürrahman, Remle ve Kudüs nahiyelerinden oluşmaktadır.¹²⁹

1527 yılına kadar Kudüs, Arap Vilayeti içerisinde merkez liva olarak devam etmiştir. Aşağıdaki tabloda¹³⁰ görüldüğü gibi Bu dönemde Remle ve Gazze'nin Kudüs ile birleştirmesiyle bu üç nahiye Gazze ve Kudüs sancağı adı altında Şam Vilayeti'nin sancaklarından biri olmuştur.¹³¹

¹²⁷ Çakar, E. (2003). **A,g,m.** 358; Taşkın, Ü. (2013). **A,g,m.** 41.

¹²⁸ Çakar, E. (2003). **A,g,m.** 358;

¹²⁹ Taşkın, Ü. (2013). **A,g,m.** 41.

¹³⁰ Çakar, E. (2003). **A,g,m.** 359.

¹³¹ BOA. İE. DH. 1-21. (H-10-01-934).

Çizelge 1.2. 1527 Yılında Şam vilayetine tabi sancaklar

Şam	Lütfi Bey
Adana	Piri Bey veled-i Ramazan
Haleb	İbrahim Paşa
Trablus	Haydar Bey
Kudüs ve Gazze	Üveys Bey birader-i Mehmed Bey
Hama ve Hums	Mehmed Bey veled-i Korkmas
Ayntâb	Mehmedşah Bey
Sis	Mahmud Bey veled-i Davud Paşa
Tarsus	Hüseyin Bey
Nablus ve Safed	Hacı Bey
Birecik	Mustafa Bey veled-i Cerrah
Deyr ve Rahba	Hüseyin Bey
Ekrâd	İzzeddin Bey
Üzeyrili	Ahmed Bey veled-i 'Üzeyr
Salt-Aclûn	İskender Bey

Bir önceki tablo ile bu tabloyu karşılaştırdığımızda Kudüs Sancağı'nın, Gazze ve Remle Kudüs ile birleştirilmesi ile daha geniş bir coğrafyaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu durum uzun sürmemiştir. 1530 yılında Halilürrahman, Remle, Kudüs ve Gazze nahiyelerinden oluşan livanın adı Gazze Livası olmuştur.¹³² Liva'nın isminin değiştirilmesi onun küçültüldüğü anlamına gelmemektedir. Ancak liva'nın merkezinin Kudüs'ten Gazze'ye taşındığı anlaşılmaktadır.¹³³ Kudüs Sancağı Arap Şam) Vilayeti'nde Gazze Livası içinde yer almıştır.¹³⁴

1545 yılına gelindiğinde, Şam Vilayeti; Şam Dimeşk), Humus, Gazze, Ekrad, Kudüs, Birecik, Halep, Salt-Aclun, Safed, Nablus, Hama, Leccun, Trablus şeklinde 13 sancaktan oluşmuş ve bu dönemde bazı idari değişiklikler olmuştur. Kudüs ve Gazze birbirinden

¹³² Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1999). **998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve Arab ve Zü'l-kadiriyye Defteri (937-1530)**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Personeli, Ankara, C. II. 6; el-Yakub, M. (1999). **Nahiyetü'l-Kuds-i ş-Şerif fi'l-Karn'il-Aşır el-Hicri es-Sadis Aşar el-Miladi**, el-Bank el-Ehli el-Ürdüni, Amman, C: I, s.204.

¹³³ Bayat, F. (2007). **A,g,m**, 4.

¹³⁴ Bayat, F. (2007). **A,g,e**, 163-164.

ayrılarak müstakil birer sancak haline gelmiştir. Böylelikle Kudüs Sancağı müstakil sancak olarak eski haline dönmüştür.¹³⁵

XVI. yüzyılın ortalarında Halep, Şam Vilayeti'nden ayrılarak müstakil bir alan haline getirilmiştir.¹³⁶ Aynı zamanda daha önce Safed Sancağı'na tabi olan Akka Nahiyesi sancak statüsüne taşınmıştır. 1550 yılında Şam Eyaleti'nin 8 sancaktan oluştuğu ve bu sancakların Şam, Kudüs, Gazze, Nablus, Safed, Trablus, Salt-Aclun ve Lecun olduğu görülmektedir. 1565 yılında, daha önce Kudüs Sancağı'nın içerisinde yer alan Kerek ve Şevbek yeni bir sancak olarak yeniden kurulmuştur.¹³⁷

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Şam Vilayeti anılan değişikliklerden dolayı daraltılmıştır. Bu değişikliklere rağmen Kudüs Sancağı Şam Vilayeti'ne bağlı konumunu korumuştur. XVI. yüzyılın sonlarında Kudüs Sancağı 184 köyden oluşan Halilürrahman ve Kudüs nahiyelerinden oluşmuştur.¹³⁸ XVI. yüzyılın Osmanlı Devleti'nin döneminde Kudüs için en istikrarlı ve ihtişamlı yüzyıl olduğunu söylemek mümkündür. Bu asırda gerçekleştirilen mimari eserler ve alt yapılar şehir için refah ve güven ortamı sağlamıştır.¹³⁹ Bundan dolayı kentin nüfusunu artmış ve kentte önemli ekonomik gelişmeler yaşanmıştır.¹⁴⁰

XVII. yüzyıla gelindiğinde bu asır sonraki dönemlerde etkileri görülen aşamalı değişikliklere tanıklık etmiştir. Bu değişikliklerin en önemlisi vergi toplama sisteminin tımdan/tımdan iltizama dönüştürülmesidir. Merkezi otoritenin zayıflaması ile eşzamanlı olarak, yerel idari sistemin başkalaşması, yerel güçler ve yöneticilerin rolünün artmasına sebep olmuştur.¹⁴¹ XVII. yüzyılın başlarında Filistin coğrafyasında mahalli idarecilerden üç aile ortaya çıkmıştır. Bunlar “Al-i Rıdvân”, “Al-i Ferruh” ve “Al-i Turabay”dır.¹⁴² Kudüs halkının İstanbul'a en çok şikâyet ettiği konular arasında yerli yöneticilerin sakinlere karşı her türlü zulüm, yolsuzluk ve rüşvete başvurmaları bulunmaktadır.¹⁴³

¹³⁵ Çakar, E. (2003). **A,g,m**.360.

¹³⁶ Bayat, F. (2007). **A,g,e**, 167.

¹³⁷ Çakar, E. (2003). **A,g,m**.361,370.

¹³⁸ Rafik, A.(1990). **Filistin fi El-Ahd El-Osmani**, el-Mevsuâtü'l-Filistiniye, elKısım es-sani, Beyrut, 699.

¹³⁹ Berekat, B. (2002). **el-Kuds eş-Şerif fi-l Ahdi'l-Osmani**, Mektebet ü-Daril-Fikr, Kudüs, 18-20.

¹⁴⁰ Mennâ, A. (1999). **Tarihü Filistîn fî Evâhiri Ahdi'l-Osmânî (1700-1918)**, Müessesetü'd-Dirâsâti'l-Filistiniyye, Beyrut,6-7.

¹⁴¹ BOA. A. DVNSMHM.d, 78-1002. (H-24-11-1018).

¹⁴² Mennâ, A. (1999). **A,g,e**, 8-9.

¹⁴³ Uluskan, M; Çelik, Y; Hut, D. (2016). **Mühimme Defterinde (1545-1595)**. IRCICA, İstanbul, C. 1, 29; Çakmak, A. (2019). **Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)**, (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Tarih anabilim Dalı,Basılmamış Doktora tezi), 26.

XVII. yüzyılın başlarında Şam Eyaleti'ne bağlı sancakların sayısı 11'dir. XVII. yüzyılın başında Şam Eyaleti'nin yapısında çok değişiklik olmamıştır.¹⁴⁴

XVII. yüzyılın başlarında Cebel-i Lübnan'da nüfuzlu ailelerden olup bağımsız bir devlet kurmak ve Filistin Coğrafyasına yayılmak isteyen İkinci Fahreddin'i önlemek amacıyla 1614 yılında Safed, Sayda ve Beyrut sancakları Şam Eyaleti'nden ayrılarak Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti ismi altında yeni bir eyalet oluşturulmuştur.¹⁴⁵ Kudüs Sancağı Şam Eyaleti'ne bağlı kalırken teşkil edilen Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti uzun sürmemiş ve 1660'ta yeniden kurulmuştur.¹⁴⁶

1631 tarihli belgeye göre Safed-Sayda-Beyrut, Kudüs-i Şerif, Aclun, Leccun, Nablus, Tedmür, Gazze, Kerek- Şevbek livaları Şam Eyaleti'ne tabi 9 livayı oluşturmuştur.¹⁴⁷ Anlaşılacağı üzere bu dönem Safed -Sayda- Beyrut adlı birim bir sancak konumundadır. 1640 yılında Safed - Sayda- Beyrut Livası'nın ismi Safed Livası olarak değiştirilmiştir.¹⁴⁸

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Şam Eyaleti büyük değişikliklere maruz kalmıştır. En büyük değişiklik 1660 yılında Sayda Eyaleti'nin kurulmasıyla olmuştur. Ancak Kudüs Sancağı, Şam vilayetine bağlı kalmıştır.¹⁴⁹

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Kudüs Sancağı'nda durumun daha da zorlaştığı görülmektedir. 1702 yılında Kudüs Sancağı'nın beyi olarak tayin edilen Muhammed Paşa'nın vergileri artırması ve vergi toplamadaki katı tutumu Nakibüleşraf Muhammed Hüseyini öncülüğünde bir isyana sebep olmuş ve Kudüs Sancağı'nın yönetimi iki yıl boyunca fiilen nakibüleşrafa geçmiştir.¹⁵⁰

XVIII. yüzyılda merkezi otoritenin zayıflaması yüzünden Kudüs Sancağı'nda sancakbeyleri yerli ve nüfuzlu ailelerden seçilmiş ve ailelerin gücü artmıştır. Bu dönemde

¹⁴⁴ Sahillioğlu, S. (2000). *Min Tarih-I el-Aktar el-Arabiyye Fî-I Ahd el-Osmani*, 622; Bayat, F. (2007). *A,g,e*, 173.

¹⁴⁵ BOA. A-DVNSMHM.d, 78-435. (H-24-03-1018); BOA. A. DVNSMHM.d, 80-365. (H-28-01-1023); Çakar, E. (2003). *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, C. 1 (2), Elazığ, 47.

¹⁴⁶ Mennâ, A. (1999). *a,g,e*, 9.

¹⁴⁷ BOA. C. DH. 122-6095 (H-29-12-1046). 24-25.

¹⁴⁸ Bayat, F. (2007). *A,g,e*, 175.

¹⁴⁹ Rafik, A.(1990). *A,g,m*, 700-705.

¹⁵⁰ Köse, F. B. (2015). *Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı*, Azim Matbaacılık, Ankara, *Belgü*, (1), 161-199. 166.

Kudüs sancakbeylerinin çoğunun Tukan ve Nimr ailelerinden seçildiği görülmektedir. Ayrıca Hüseyinî, Halidi ve Ebü'l-Lutf gibi aileler konumlarını pekiştirerek Kudüs Sancağı'nın yönteminde önemli yerlere gelmişlerdir. Mesela müftüler Ebü'l-Lutf, nakibüleşraflar Hüseyinî, şer'i mahkeme üst görevlileri ve belediye başkanları Halidî ailesinden seçilmiştir.¹⁵¹

Yukarı verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi Kudüs, XVIII. yüzyılın ilk yarısında en çok değişiklik ve tayin yapılan sancaklar arasında yer almaktadır.¹⁵² XVIII. Yüzyılın ilk yarısında Kudüs'ün Şam Eyaleti'ne bağlı kaldığı belirlenmiştir. Bu asrın ilk yarısında Şam Eyaleti, Şam-ı Şerif, Kudüs-i Şerif, Gazze, Nablus, Ba'albek, Kerek ve Leccun şeklinde yedi sancaktan müteşekkil olmuştur.¹⁵³

1756 yılında Kudüs dokuz ay süreliğine Şam Eyaleti'nden ayrılarak müstakil bir eyalet statüsü kazanmıştır.¹⁵⁴ Bu yılda Kudüs Gazzeli Hüseyin Bey'in tarafından yönetilmiştir. Kudüs'ün eyalet statüsü dokuz ay sürdükten sonra Kudüs yeniden Şam Eyaletine bağlı bir sancak haline dönüştürülmüştür.¹⁵⁵

Kudüs'ün 1724 yılına kadar müstakil bir mutasarrıflık olduğunu iddia eden Steih bu tarihten sonra onun Şam Eyaleti'ne tekrar bağlandığını savunmaktadır.¹⁵⁶ Ancak Alaattin Dolu bu görüşün yanlış olduğunu söylemekte, mutasarrıf ve mütesellim unvanlarının özel bir yönetim biçimini anlatmadığını, sancakbeyi yerine bölge idaresine yollanan vezir rütbeli emekli paşalara "mutasarrıf" ve onlardan daha düşük rütbeli vali ya da sancakbeylerinin vekillerine "mütesellim" dendiğini açıklamaktadır.

İdare açısından mutasarrıflık yahut mütesellimlik şeklinde adlandırılmasının değerlendirmede başvurulması gereken nokta olduğunu belirtmektedir. Dolu, Steih'in işaret ettiği zaman diliminde Kudüs'ün hususi bir yönetim tarzına sahip olmadığını, Şam Eyaleti'ne tabii bir birim olduğunu vurgulamaktadır.¹⁵⁷

¹⁵¹ Köse, F. B. (2015). **a.g.m**, 172.

¹⁵² Dolu, A. (2020). **Osmanlı Kudüs'ü Kent Kimliği Nüfus ve Meşruiyet**, Küre Yayınları, İstanbul, 215.

¹⁵³ Kılıç, O. (1997). **A.g.e**, 139-144.

¹⁵⁴ BOA. A. MKT. NZD. 207-74. (H-06-02-1273)

¹⁵⁵ BOA. AE. SOSM.III. 39-2764, (H-12-06-1169);). Uluskan, M; Çelik, Y; Hut, D. (2018). **Mühimme Defterinde (1700-1719) Kudüs**, IRCICA, İstanbul, C. 5, 53-55; Dolu, A. (2020). **A.g.e**, 72-73.

¹⁵⁶ Steih, A. (2016). **Kudüs Sancağı'nda Osmanlı İdaresi (XVIII. yüzyılın ilk yarısı)**, 46-52.

¹⁵⁷ Dolu, A. (2020). **A.g.e**, 76.

Kısaca özetlemek gerekirse Kudüs'teki Osmanlı idaresi boyunca birçok değişikliğe tanıklık etmiştir. XVI. yüzyılda Kudüs'te altyapı inşa edilmiş, okullar/medreseler kurulmuş, hastaneler açılmış, böylece kent ekonomi ve güvenlik açısından istikrara sahip olmuştur, XVII. yüzyılın başında durumlar kötüleşmiştir.

Kudüs Sancağı'nda bu zayıflamanın en önemli sebepleri arasında şu hususlar gösterilebilir: Tımar sisteminden iltizam usulüne geçilmesi, Osmanlı Devleti'nde o dönem merkeziyetçiliğin olmaması veya adem-i merkeziyetçiliğe yönelme, sancak idaresinde etkili olan ve halkı kontrol eden nüfuzlu ailelerin doğuşu ve güçlenişi, Bedevilerin saldırıları.

Bu dönem boyunca Şam Eyaleti birçok idari düzenleme ve değişikliğe sahne olmuştur. Bahsedilen düzenlemeler, daha önce zikredilen sebeplerden ötürü gerçekleştirilmiştir. Kudüs Sancağı 1756'taki 9 aylık müstakil idaresi dışında XVIII. yüzyılın başına kadar Şam Eyaleti'ne bağlı pozisyonunu korumuştur.

2. KUDÜS SANCAĞI'NDA/LİVASI'NDA İDARİ DURUM (1808-1874)

2.1. Kudüs'te İdare ve Emniyet (1808-1831)

Kudüs şehrinde ahali XIX. yüzyılın ilk yarısında çeşitli problemler yaşamıştır. Problemler, şehrin siyasi ve sosyal hayatını etkilemiş, Osmanlı Devleti'nin teknoloji ve ekonomi gibi alanlardaki zaafı ve birkaç cephede düşmanlarla meşgul olması neticesinde kent istikrarsız bir hale bürünmüştür.

III. Selim İstanbul'da 1807 -1808 arasında özellikle yeniçeri ve ordunun ıslahına dair birtakım çabalar ortaya koymuştur. Devlet yönetimi III. Selim'in yenilik siyasetine taraftarlar ve muhalifler olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Napolyon'un Doğu Seferi, Osmanlı-Rus savaşları ve Balkanlar'daki isyanlar; dış politika sahasında Osmanlı Devleti'ni tehdit eden sorunlar arasında önemli bir yer tutmuş, Osmanlı vilayetlerinde ve çok doğal olarak Kudüs livasını içeren Suriye'de devlet otoritesi ve saygınlığını etkilemiştir.

Suriye'de XIX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin içinde olduğu genel halden kaynaklanan birçok hadiseye tanık olunmuş, vilayetin güneyini tehdit eden Vehhabi Hareketi ortaya çıkmıştır. Sultanın gücünü yansıtan surre alayı ve hac kafillesi 2 sene iptal edilmek zorunda kalmıştır. Vehhabi Hareketi, XIX. yüzyıl başında Osmanlı kamu otoritesi önünde politik ve askeri bir engel oluşturmıştır. Kudüs'teki durum da Osmanlı Devleti'nin bütününde yaşanan hadiselerden ayrı ve uzak kalmamış, XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki gelişmeler Kudüs'ün siyasi ve sosyal yapısına tesir etmiştir. XIX. yüzyılın ilk döneminde Kudüs Şam Eyaleti içinde bulunmasına karşın anılan eyalette yönetimin Vehhabi Hareketi ile meşgul olmasından dolayı Sayda valileri kentin üzerindeki etkilerini artırmışlardır.¹⁵⁸ Bölgedeki idari boşluktan yararlanan meşhur aileler, kayda değer bir yerel güç olarak ortaya çıkmıştır. Mahalli liderler, Osmanlı Devleti'nin genel koşulları çerçevesinde bölgedeki askeri ve ekonomik faktörlerden faydalanarak nüfuz kazanmışlardır.

Ayan aileleri ve kırsalda nahiye reisleri/şeyhleri gözde bir konum elde etmiştir. Merkezi yönetimin güçsüz olduğu bu aşamada istikrarsızlık yaşanmış, kırsalda ortaya çıkan hırsız ve eşkıya grupları, ahaliye çeşitli sıkıntılar yaşatmıştır. Kudüs'teki idari teşkilata

¹⁵⁸ Domani, B. (2011). *İadet İktisaf Filistin Ahali Cebel Nablus 1700-1900*, çev. Hüsnü Zine, Müessese ed-Dirasat el-Filistiniyye, Ramallah, 25.

değınmeden önce bölgede Osmanlı idaresini yönlendiren çeşitli hadiselerle değınmek uygun olacaktır.

2.1.1. Kudüs İdaresini Etkileyen Olaylar

2.1.1.1. Kıyamet Kilisesi'nin yakılması, kutsal kabir kilisesi yangını

Hız. İsa'nın doğduğu alanda çok sayıda mabet inşa edilmiştir, Kıyamet Kilisesi de bu mekanlardan biridir. Müslüman ve yerli Hristiyanlar kiliseye, Kıyamet Kilisesi derken dünya genelinde yapının meşhur ismi Kutsal Kabir Kilisesi'dir, Osmanlı vesikalarının Kumame/Kamame Kilisesi adı tercih edilmektedir.¹⁵⁹

Kudüs'ün Hristiyanlar açısından dini öneminden dolayı ve Osmanlı Devleti'nin uyguladığı millet sisteminin sonucu olarak Kudüs'te çok sayıda dini grup/mezhep yaşamıştır. Osmanlı idaresi, her taifeyi cemaati) ırk özelliklerini gözetmeden millet¹⁶⁰ saymıştır. Bu durum onun bütün cemaatleri aynı derece eşit olmasını sağlamıştır.¹⁶¹ Birçok Hristiyan, dini mezheplerin birbirine karşı baskılarından kaçarak Osmanlı Devleti topraklarına ve bilhassa Kudüs'e sığınmışlardır. Millet sistemi çerçevesinde her millet ve ırktan kişiler Kudüs ve civarında bulunmuşlardır. Müslümanlar ve Yahudiler yanında Latin, Yunan, Süryani, Ermeni, Kıpti, Habeşistanlı gibi değişik Hristiyan grupları/cemaatleri var olmuştur.¹⁶²

¹⁵⁹ Demirkol, E. (2007). **II. Abdülhamid Döneminde Kudüs' te Kilise İmar ve İnşa Faaliyetleri**, 39.

¹⁶⁰ Gayrimüslim topluluklar Osmanlı Devleti ve İslam devletlerinin egemenliğinde bulundukları ülke tarafından kabul edilen kendilerine özgü kanunlar çerçevesinde yaşamışlardır. Söz gelimi Osmanlı Devleti zimmilerin ve eman isteyenlerin halini bazı kanunlara bağlamıştır. Bu sistem, aşamalı olarak vatandaşlık ve aidiyetle bir Osmanlı toplumu oluşturmayı amaçlamıştır. Osmanlı toplumunun zengin ve çeşitli yapısı gereği farklı topluluklar da İslam hakimiyeti bağlamında ve devletin genel çerçevesinde temsil edilmesi hedeflenmiştir. Böylelikle Hristiyan ve Yahudilerin hak ve özgürlüklerinde dünyanın geri kalanına oranla göreceli bir yükselişe tanık olunmuştur. Osmanlı geleneksel millet sistemi Hz. Ömer dönemine dayandırılmıştır. Anılan şekilde kanunnamelerle gayrimüslimler Osmanlı toplumunun sosyal, siyasal, ekonomik yapılarına eklenmiştir. Bu bağlamda Osmanlı devletinin genel çerçevesine/vatandaşlığına uyumlu bir özel hukuk oluşturulması gayrimüslimlere karşı ırk/sınıf temelinde bir ayırım bulunmadığını göstermektedir. Dolayısıyla Osmanlı reayası arasındaki ayırımın işlevsel bir nitelik taşıdığını, dışlayıcı yönünün güçlü olmadığını söylemek mümkündür. Deradike, H. (2013). **Yahudu'l-Kuds fi'n-Nısfı'l-Evvel min el-Karni't-Tasi Aşera**, 95-97.

¹⁶¹ Pamuk, B. (2001). **Osmanlılar zamanında Rum-Ermeni kiliseleri arasındaki ilişkiler (Kudüs örneği)**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (16). 239-240.

¹⁶² El-Cuburi, N. (2016). **En-Neşat el-Kunsuli el-Faransi fi'l-Kuds eş-Şerif 1840 -1900**, Dar ve Mektebet el-Hamid li'n-Neşr ve't-Tevzi, Amman, 49.

Filistin'deki Hristiyan grupların ilişkileri sükûnet içinde kurulmamış, mezheplerin bölgede yayılışından itibaren çok sayıda anlaşmazlığa rastlanmıştır. İhtilafların tarihi Hristiyan grupların ilişkilerini belirleyen bir unsur olan Kıyamet Kilisesi'nin kurulmasına kadar götürmek mümkündür. Hristiyanlar çatışmanın odağını kiliseye giriş sırası, orada törenler düzenleme ve ona nezaret etme gibi hususlar oluşturmuştur.¹⁶³

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemde mezhepler arasındaki anlaşmazlıklar bir problem olarak gün yüzüne çıkmamış, Ortodokslar, Latinler, Ermeniler, Kiptiler, Etiyopyalılar/Habeşliler, Fransiskenler ve Rumlar her zaman kutsal yerlere sahip olma bağlamında birbirlerine üstün gelmeye çalışmıştır. Bütün gruplar imtiyazlar elde etmeye ve rakiplerinden imtiyazları kaldırmaya çabalamıştır, dahası gruplar arasındaki çekişme birbirlerini şikayet etmeye kadar varmıştır.¹⁶⁴

Biladü's-Şam'daki Osmanlı egemenliğinde Kıyamet Kilisesi'nin idaresi için Rum Ortodokslar ve Latin Katolikler arasında mücadeleler sürmüştür, Osmanlı fermanlarında bu bağlamda Rum cemaatine Kıyamet Kilisesi'nin işlerini yönetme hakkı tanınmıştır. Osmanlı Devleti'nin ihtilafları yönetme politikası çerçevesinde daima gayrimüslimlerin ibadet ve inanç hakkını onaylayan yasalar tatbik edilmiş, Hristiyanlar hususunda İslam döneminde sunulan en eski ferman ve ahitnamelerden başlanarak bütün arşiv taranmış, gayrimüslimlerin eski ve yeni hakları tarihsel geçmiş ve mevcut durum çerçevesinde değerlendirilmiştir.¹⁶⁵

Kıyamet Kilisesi'nin idaresinin Rumlara verilmesini şu etkenlerle açıklamak mümkündür: O tarihte Rum Ortodoks Cemaati Osmanlı topraklarındaki en kalabalık Hristiyan cemaatidir. Kudüs'te büyük arazileri olan Rumların Osmanlı ekonomisinde göz ardı edilmeyecek bir rolü bulunmuştur. Ayrıca bu göreve onların tercih edilmesiyle Osmanlı devletine karşı bir Batı ittifakının engellenmesi istenmiştir.¹⁶⁶

XVII. yüzyılın başlarında Ermeni ve Latin cemaatlerinin birleşmesiyle birlikte dini mekanların idaresine dair tartışmalar yeni bir boyut kazanmıştır. Ermeniler ve Latinler Rum

¹⁶³ K. ŞMS. No. 320, s.7.

¹⁶⁴ Ebu Cabir, S. (2010). *El-Vüçudu'l-Mesihi fi'l-Kudsi hilale'l-Karneyni't-Tasi' Aşera ve'l-İşrine*, Merkez Dirasati'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2. Baskı, Lübnan, 11.

¹⁶⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2019). *Kudüs' te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi*. Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1(1), 57.

¹⁶⁶ Avcı, Y; Özdemir, Ö. (2019). *Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi*, Cumhuriyet tarihi araştırmaları dergisi. 15(29), 44.

cemaati aleyhine Kıyamet Kilisesi'nde bazı ayrıcalıklar elde etmişlerdir. Bunun üzerine Kıyamet Kilisesi konusu Rumlar tarafından Osmanlı makamlarına yeniden taşınmış, Rum ve Ermeniler açısından ihtilaflar tekrarlanmıştır. Ermeniler, kiliseyi yönetme haklarını kanıtlayan eski fermanlara/buyruklara sahip olduklarını iddia ederek Rum cemaatine Kutsal Kabir Kilisesi'ni yönetme hakkı verilmesine itiraz etmişlerdir. Ancak Rumlar Ermenilerin sunduğu eski fermanların sahte olduğunu savunmuşlar, haklarını savunmak üzere Osmanlı idaresine başvurmuşlardır.

Osmanlı yetkililerinin incelemeleri sonucu Ermenilerin takdim ettiği vesikaların geçersiz olduğu anlaşılmış, sözü geçen kilisenin yönetimine Rum cemaatinin daha layık olduğuna karar verilmiştir.¹⁶⁷ Sonuç olarak, Rum cemaati, Ermeni cemaatinin daha önce sahip olduğu kimi haklara kavuşmuştur. Rum Kilisesi, XVIII ve XIX. yüzyıllarda etkili ve önemli bir mevki sahibi olmuştur.¹⁶⁸

Hristiyan mezhepleri arasında meydana gelen anlaşmazlıklar, XVII. yüzyıldan itibaren yeni bir boyut kazanmış, bir Osmanlı meselesi olmaktan çıkıp uluslararası bir meseleye dönüşmüştür. Bu konudaki gerçeği, Osmanlı Devleti'nin Avrupalı ülkelerle imzaladığı antlaşmalarda yer alan hükümlerden anlamak mümkündür. Çekişmeler eski devirlerden beri var olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme dönemlerinde önemli bir dereceye ulaşmamış, ancak devletin zayıflaması ile artarak net bir şekilde gün yüzüne çıkmıştır. XIX. yüzyılın başlarında Hristiyan mezhepleri arasında Kıyamet Kilisesi'nin idaresi konusundaki çekişmeler, Kudüs'ün o dönemde tanık olduğu idari boşluktan yararlanmak isteyen güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale etmesi için bir araç olmuştur.¹⁶⁹

Genelde Osmanlı Devleti'nin ve özelde Kudüs Livası'nın çalkantılı idari durumu, Avrupa ülkelerine müdahale fırsatı sunmuştur. Avrupalılar, hac mevsiminde Kudüs'e gelen hacıları korumak ve muhtemel saldırılardan uzak tutmak şeklinde bir gerekçe ileri sürerek Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmışlardır.¹⁷⁰

¹⁶⁷ BOA. HAT, 1361- 53655. (H-29-12-1222); BOA. TS. MA. E, 866- 11. (H-21-03-1222); Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2019). **Kudüs' te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi**, 106.

¹⁶⁸ Pamuk, B. (2001). **Osmanlılar zamanında Rum-Ermeni kiliseleri arasındaki ilişkiler (Kudüs örneği)**, 237.

¹⁶⁹ Avcı, Y; Ödemir, Ö. (2019). **A,g,m**, 47-48.

¹⁷⁰ Et-Taravine, F. S. (2016). **El-Vadu'l-İdari li-Medineti'l-Kuds eş-Şerif 1740 -1821**, 1607.

Fransızların Mısır ve Levant/Suriye seferleri; Rusya ve İngiltere'nin dikkatini Ortadoğu'ya çekmede büyük rol oynamıştır. Bu bağlamda Osmanlı belgelerinin Kudüs'te mezhep mensuplarının haklarını koruma bahanesiyle imtiyazlar elde etme girişiminde başta Fransa, Rusya ve onları izleyen İngiltere olmak üzere Batı ülkeleri arasında büyük bir rekabeti vurguladığını söylemek mümkündür.

Şeri mahkeme kayıtlarındaki bir vesikaya göre Kudüs'te Fransa'ya tabi keşişler (Fransiskan keşişler) bazı binalara dair restorasyon taleplerini İstanbul'daki Fransız büyükelçisi aracılığıyla Osmanlı makamlarına iletmışlerdir. Kutsal mekanların ziyaretçisi olan hacıları rahatsız edebilecek çöküntülerden korktuklarını belirtmişlerdir.¹⁷¹ Başka bir vesikada da Kudüs'teki Fransiskan rahiplerin Fransa tarafından ne ölçüde kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Fransa, İstanbul'daki elçisi aracılığıyla Osmanlı makamlarına başvurmuş, sefirin sunduğu arizada Kudüs Müftüsü'nün Fransız himayesine sahip rahiplere zorluk çıkarttığından şikayetçi olunmuştur. Müftünün azledilmesi ve Fransa'ya tabi rahiplere karışılmaması istenmiş, arizada Osmanlı – Fransız tarafları arasında imzalanan ve Kudüs'teki Fransız tebasının çıkarlarını koruma hakkı veren antlaşmalar hatırlatılmıştır.¹⁷²

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Fransız Devrimi süreci etrafında gelişen olaylar ve bu olaylarla paralel olarak Avrupa'daki savaşlarla meşgul olan Fransızlar dini meseleleri ihmal etmiştir. Bu ihmal, Kudüs-i Şerif'te Ortodoks rahiplerin/papazların etkisinin artmasına yol açmış, böylelikle Fransa'nın Babıali üzerindeki nüfuzu azalmış, Katolik rahiplerin statüsü düşmüştür. Fransa'nın Doğu'daki etkisinin zayıflamasından yararlanan Rusya, kutsal mekanları aşamalı biçimde denetimi altına almaya çalışmıştır.¹⁷³

Osmanlı idaresi Hicaz'da Vehhabi işgali meselesini çözmekle meşgulken, 30 Eylül 1808 Çarşamba günü sabahında Kıyamet Kilisesi'nde bir yangın çıkmış ve iki gün boyunca söndürülememiştir. Yangından sonra Vehhabi isyanının etkileri ve oluşturduğu idari boşluk, Kudüs'te net bir şekilde görülmeye başlanmıştır. Hristiyanlar, bu yangını büyük bir felaket olarak nitelemişlerdir.¹⁷⁴ Kilisenin gördüğü hasardan daha ziyade Ermenilerin idareleri altındaki batı bölümünü yaktıkları şüphesi/iddiası hadisenin felaket olarak anılmasına sebep

¹⁷¹ K.Ş.S. No.284, 22-24; Çakmak, A. (2019). **Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)**, 181.

¹⁷² BOA. HAT. 1349- 52713. (H- 09-09-1221); BOA. HAT. 269-15715. (H-29- 12-1221).

¹⁷³ el-Cuburi, N. (2016). **A.g.e**, 63.

¹⁷⁴ el-Huri, N. (1925). **Hulasatu Tarihi Keniseti Uruşelim el-Orsozoksiyye**, Matbaat Beyti'l-Makdis ,Kudüs, 356.

olmuştur.¹⁷⁵ Ermenilere ait Saint Helena Mahzeni'nde çıkan yangın hızla yayılarak binanın içini tahrip etmiş, kubbeyi destekleyen sütunları çatlatmıştır. Hristiyanların çoğu Ermenileri yangını başlatmakla suçlasa da Yunan/Rum Ortodoks rahiplerin sarhoşken bazı odunları ateşlediklerini ve ardından üzerine içki dökerek ateşi söndürmeye çalıştıklarını, böylelikle alevlerin yayılmasına ve üzücü hadisenin yaşanmasına öncü olduklarını ileri sürenler de vardır.¹⁷⁶ Ancak kaynaklar genelde yangını çıkaranın Ermeniler olduğunda birleşmektedir.

Ermenilerin kiliseyi ateşe vermelerine neden olabilecek hususlar düşünüldüğünde Hristiyan mezhepleri arasındaki anlaşmazlıkların muhtemel bir sebep olacağı değerlendirilmektedir. Daha önce de sunulduğu üzere Kudüs bağlamında özellikle Latinlere verdiği destekle etkin bir rol edinen Fransa ile Rum Ortodoksların hamiliğini üstlenen Rusya arasında, XIX. yüzyılın başlarında mezhebi çekişmelerin yoğunlaştığı görülmektedir. İhtilaflar anılan iki mezhep arasında artmış, her iki mezhep de ayrıcalıklar elde etmeyi başarmıştır. Zamanla Rum Ortodoks Cemaati, diğer mezheplere hakim bir konuma yükselmiştir. Yabancı ülkelerin tutumları Ermeni toplumunu/cemaatini rahatsız etmiş, büyük ihtimalle Ermenilerden bir grubun kilisenin yönetimindeki statükoyu değiştirmek için kiliseyi yakmasına neden olmuştur.¹⁷⁷

Tarihçi Arif el-Arif, Latin ve Rumların kiliseye girerek ateşi söndürmek istediklerini ancak Ermenilerin onları engellediğini belirtmektedir. Latin ve Rumlar kilisenin içine girmeyi başardığında çoğu şey için geç kalınmıştı. Ateş yangının çıktığı bölümde var olan her şeyi yok etmiş, küle çevirmişti.¹⁷⁸

Yangının ardından farklı Hristiyan cemaatleri, kilise sahasında bir çadır kurarak onu yağma ve saldırılardan korumaya çalışmışlardır. Kaynaklarda yer alanlara bilgilere göre Kudüs alimleri ve ayanı da Kıyamet Kilisesi'ni hücumlara karşı korumada Hristiyanlara destek olmuşlardır. Bu bağlamda vesikalarda adına rastlanan kişiler arasında Kudüs Hanefi Müftüsü Hasan Efendi el-Hüseyni ve Nakibü'l-Eşraf Ömer Efendi el-Hüseyni örnek verilebilir.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Ebu Cabir, S. (2010). **A.g.e**, 14.

¹⁷⁶ Armstrong, K. (1998). **el-Kuds Medine Vahide Selas Akaid**, 559 - 560.

¹⁷⁷ Armstrong, K, **a.g.e**, 560.

¹⁷⁸ Kudüs, Matbaat el-Mearif, 5. Baskı, c.1, 363.

¹⁷⁹ Mennâ', A. (2008). **Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani el-İdare ve'l-Muctema**, 26; el-Huri, N. (1925). **Hulasatu Tarihi Keniseti Uruşelim el-Orsozoksiyye**, 180-179

Ortodoks Cemaati'nin liderleri, Rusya'nın desteği ile padişah'tan anılan kilisede onarım yapma izni talep etmişlerdir. 1809 yılı başında ilgili isteğe izin veren bir ferman/irade-i seniyye çıkmış, fermanla onarımın binayı genişletme ve yükseltme gibi çalışmaları içermemesi şart koşulmuştur.¹⁸⁰ Bu fermanla birlikte Rum Ortodokslara daha önce kolektif şekilde yönetilen kilisenin kubbesinin onarımını tek başına gerçekleştirme hakkı verilmiş, Katolikler tamir faaliyetinden dışlanmış, bu karar neticesinde mezhepler arasında ihtilaf güçlenmiştir.¹⁸¹

Ortodokslar, inşaat ve onarım sürecine 1809 Mayıs'ta başlamışlar, Ermeniler ve Katoliklerin liderleri bu sürece muhalif olmuşlar, Rum Cemaati'nden şikayetlerini ve tamir hadisesine itirazlarını Babıali'ye bildirmişlerdir.¹⁸² Kilisenin tamiri meselesi, çeşitli Hristiyan topluluklarının öncelikleri arasında yer almıştır. Ermeniler ve diğer Katolikler Müslümanları onarım işini engellemeleri için kışkırtmışlardır. Huzursuzluklar nedeniyle çalışmalar bir müddet durmuştur. Kudüs'e mezhepsel gerginlikle dolu bir atmosfer hakim olmuş, işler çığırından çıkmış, idareciler, kontrollerini yitirmişlerdir.¹⁸³

Osmanlı padişahı II. Mahmut tarafından çıkarılan fermanla ve her iki grubun da davetiyle Tahir Efendi, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren belgeleri araştırmakla vazifelendirilmiş, böylelikle güvenilir kişilerce vesikaların değerlendirilmesi ve anlaşmazlığın sonlandırılması amacı güdülmüştür.¹⁸⁴ Belgelerin incelenmesi sonucunda yangından önce de olduğu gibi Rum cemaatine kilisenin idaresi ve tamir hakkı verilmiştir.¹⁸⁵ Ardından hasarları tespit etmek için bir komisyon gönderilmiş, komisyonun raporunda onarım için 500 kese akçeye ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir.¹⁸⁶ Tamir faaliyetleri için Rumlardan bir memur atanmıştır. Bu durum, Ermenileri rahatsız

¹⁸⁰ BOA. HAT. 1651-8. (H-29-12-1223); Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2019). **Kudüs' te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi**, 135-137.

¹⁸¹ Kılıç, S; Satış, İ. (2011). **Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi İle İlgili Tartışmaları**. *History Studies*, 3, (3). 233.

¹⁸² el-Huri, N. (1925). **A,g,e**, 180; Ebu Cabir, S. (2010), **el-Vücut el-Mesihi fi'l-Kuds hilale'l-Karneyn et-Tasi Aşer ve'l-Işrin**, 14 -15

¹⁸³ Sroor, M. (2013). **The Real Estate Market in Jerusalem between Muslims and Christians (1800-1810)**. *Oriente Moderno*, 93(2), 561-576. 599.

¹⁸⁴ BOA. HAT. 771- 36188. (H-29-12-1225); Çakmak, A. (2019). **Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)**, 182.

¹⁸⁵ BOA. HAT. 771- 36190. (H- 29-12-1225). Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2019). **Kudüs' te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi**, 153.

¹⁸⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2019). **A,g,e**, 145.

etmiş, devlet yetkililerinin kararlarını kabul etmeyerek Babıali'ye yeni bir itiraz bildirmişlerdir.¹⁸⁷

Her Hristiyan cemaati bir Batılı devletten destek görmeye çalışmış, bu destek aracılığıyla Kıyamet Kiliseni'nin idaresini üstlenmek istemiş, onarım faaliyetlerine yönelmiştir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin olaya müdahalesi zorunlu olmuştur. Padişah, Hristiyan cemaatleri arasında çekişmeyi ve sorunları çözecek bir komisyon kurulmasını emretmiştir.¹⁸⁸ Komisyonunda yer alan isimlere bakıldığında konunun Osmanlı yurdu seviyesinde ve devletlerarası düzlemde elde ettiği önem anlaşılmaktadır.¹⁸⁹

Osmanlı heyeti şu isimleri içermiştir: Rumeli Kazaskeri Mir İzzet, Anadolu Kazaskeri Muhammed Tahir, kazasker payesi olan Halil, Şeyhülislam Mevlana Dürrizade es-Seyyid Abdullah, Darphane Nazırı Ahmet Şakir Paşa, Nakibü'l-Eşraf es-Seyyid Zeynü'l-Abidin, Fetva Emmini Arabanizade Muhammet Raşit, Kudüs ayanından Kavalalı Seyyid Süleyman, Reisülküttap Mustafa Muzhır/Mazhar, Çavuşbaşı İbrahim Divan-ı Hümayun Beylikçi Ahmet Afif ve Divan-ı Hümayun Amedcisi Muhammed Seyyit¹⁹⁰

Komisyon, Hristiyan gruplar arasındaki sorunu çözme bağlamında tarafları razı edecek sonuçlara ulaşamamıştır. Bu başarısızlık üzerine çatışmanın her iki tarafından da komisyona üyeler eklenmiştir. Ermeni heyeti şu kimselerden oluşmuştur: Kudüs Patrik Yardımcısı Rahip Begos veled Karkud, Tospos veled Karabet, Sarraflar Kahyası Karabet, Sarraf Evanis veled Uzun Armini, Sarraf Krikor veled Kifodek, Sarraf Kesber veled Kofrik, Sarraf Kalemi Oğlu, Anton veled Mikail, Sarraf Canik Veled Simon, Sarraf Cacador veled Marudos, Sarraf Manuel veled Mikardiç Nam¹⁹¹

Rum heyeti ise şu kimselerden müteşekkil olmuştur: Selanik Metropoliti Baramsus veled Yani, İznik Metropoliti Atnasyos veled Anton, Kudüs Patrik kahyası Atnayos veled Loriki, Kudüs Patriği Hazinesarı Kesaryos veled Anton, Dimitraki veled Manuel Sarraf

¹⁸⁷ Pamuk, B. (2001). **Osmanlılar zamanında Rum-Ermeni kiliseleri arasındaki ilişkiler (Kudüs örneği)**, 241.

¹⁸⁸ BOA. HAT. 526 – 25776. (H. 29-12-1225).

¹⁸⁹ BOA. HAT. 153-25. (H-10-10-1228). 1.

¹⁹⁰ BOA. A. DVNSKLS. D. 9. (H- evahir-i Cemaziyelevvel 1226). 67; Çakmak, A. (2019). **Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)**, 184.

¹⁹¹ BOA. A. DVNSKLS. D. 9. (H- evahir-i Cemaziyelevvel 1226). 63; Çakmak, A. (2019). **A.g.e** 184.

Lapek veled Karaca Yuki veled Silubek Hırastov veled Marodi, Anana veled Kırako anesti, Tokoros veled Esminat ve Niyabut¹⁹²

Osmanlı heyetinin isimlerinden devlet yetkililerinin konunun önemini kavradıkları ve başka güçlerin Hristiyan tebaayı himaye etmek bahanesiyle müdahalesini engellemek üzere onun çözümünün zorunlu olduğuna inandıkları anlaşılmaktadır. Konuya hassas bir şekilde yaklaşan Osmanlı idaresi, Rum ve Ermenilerin de içinde olduğu bir heyet kurmuştur. Bu heyet her gruba ait belgelerin toplanmasına çalışmış, ardından belgelerin sıhhatine bakılarak evrakın sahtelerinin ayrılmasını amaçlamıştır. Her iki tarafın üyelerinin de katılımıyla, tarafların argümanlarını dinleyerek meseleyi değerlendirmeyi ve şeri hukuk çevresinde anlaşmazlığı sonlandırmayı hedeflemiştir.¹⁹³

Heyet tarafından düzenlenen çeşitli görüşmelerin ardından II. Mahmut bu konuda nihai kararı vermek üzere bir ferman çıkarmıştır. Fermana kendisine iletilen raporlara bağlı olarak Hristiyan cemaatleri arasındaki anlaşmazlığın üç konu etrafında döndüğünü belirtmiştir:

Birinci mesele Habeşlilerin bağlı olacağı mercidir, onların Rumlara mı yoksa Ermenilere mi tabi olacakları tartışılmıştır. Ermeni cemaati söz konusu grubun eskiden beri onlarla hareket ettiğini, Rumların iddiasının yanlış olduğunu söylemişlerdir. Fermana göre bu mesele daha önce Kudüs kadısına gönderilen ve Habeşlilerin Ermenilere tabi olduğunu vurgulayan kararlar temelinde çözümlenmelidir. İkinci anlaşmazlık unsuru ise ziyaretçilerle ve nerede kalacakları ile ilgilidir. Bu konu da Sultan I. Selim devrinde her iki gruba verilen fermanlara havale edilmiştir.¹⁹⁴

Fermana göre anılan ihtilafta en önemli başlık 1808 senesinde yakılan Kıyamet Kilisesi'nin onarımı konusudur. Padişah'ın buyruğunda müşterek yerlerin ortak şekilde ve bağımsız alanların orayı yönetenlerce tamir edilmesi gerektiğini savunan görüşün yanlışlığı vurgulanmış, mevzubahis hususlarda söz hakkının sadece Osmanlı sultanına ait olduğu açıklanmıştır.¹⁹⁵ Padişahın buyruğundaki ifadeler, II. Mahmut nezdinde çatışmanın kritik

¹⁹² BOA. HAT. 1523-25. (H-10-10-1228). 2; Çakmak, A. (2019). **A,g,e** 184.

¹⁹³ BOA. HAT. 526 – 25776. (H-29-12-1225).

¹⁹⁴ Çakmak, A. (2019). **Osmanlı Kudüs'ünde Devlet ve Toplum (1798-1841)**, 184-185.

¹⁹⁵ BOA. A.DVNSKLS.d. (evahir-i Cemaziyelevvel 1228). 67.

düzeyde önemli olduğunu göstermiştir. Kilisenin onarım hakkı önceki irade ve buyruklar çerçevesinde binanın eski hal ve şeriata uygun olması şartıyla Rum cemaatine verilmiştir.

Sultan II. Mahmut'un Osmanlı heyetinin gerçekleştirdiği çok sayıda araştırma ve toplantılardan sonra ve iki tarafın temsilcilerinin dinlenmesinin ardından verdiği fermanları incelemek ve onların gereğini uygulamak üzere Haremeyn Evkafı Müfettişi Paşmakçızade Seyyid Muhammed Zeki şeyhülislam tarafından müvella olarak tayin edilmiştir.¹⁹⁶ Ayrıca İstanbul Kadısı Vekayı Katibi Mehmet Nuri müvella vekili olarak atanmıştır. Hacegan-ı Divan-ı Hümayun'dan ve Siyah Katibi Mustafa Reşit, mübaşir olarak vazifelendirilmiştir.¹⁹⁷ Seyyid Muhammed ise mimar halifesi olarak görevlendirilmiştir.¹⁹⁸ Bu yeni heyetin vazifesi bir Osmanlı vesikasına göre iki maddeden müteşekkildir:

İhtilafın çözülmesi için Osmanlı komisyonu, Ermeni ve Rum heyetlerinin toplantıları ve araştırmaları neticesinde alınan Sultan'ın fermanlarının uygulanmasını denetlemek ve onlara muhalefeti engellemek Ermenilere ait bölümün onarımın gerektirdiği masrafları tespit etmek, muhalefet olmaksızın onarımı yürütmek.¹⁹⁹

Emirlerin yerine getirilmesi amacıyla hicri 1228 senesinin sonunda komisyon/heyet Hristiyan cemaatlerinin temsilcileri huzurunda kiliseyi incelemiş, onun yüz ölçümünü araştırmış, böylelikle cemaatlerin sahip olduğu alanlar belirlenmiş, ihtilaf çıkmaması için vesikalar hazırlanmış ve onarım masrafları hesaplanmıştır.²⁰⁰

Padişahın Kudüs'teki Hristiyan mezhepleri arasında süregelen anlaşmazlığı bitirmeye dönük çabalarına rağmen anlaşmazlık sona ermemiş, fermanın çıkarılmasından sonra yeni bir gelişme olmamış, heyet komisyon) çalışmalarını sürdürmüştür.²⁰¹ Ermeniler, Rum cemaatini Ermeni ziyaretçileri engellemek amacıyla kendilerine tahsis edilen yerleri kaldırmakla suçlamıştır. Anlaşmazlık, Beytüllahim'deki Beyt Sahur köyündeki toprakları ve kiliseleri de kapsayacak şekilde genişlemiştir.²⁰² Belgelere göre padişah fermanları ve Kudüs

¹⁹⁶ Müvella: canib-i şer'-i şeriften bir iş tahkik ve ru'yetine memur. Şemseddin S. (2017). **Kâmûs-ı Türkî**, 1109.

¹⁹⁷ Mübaşir: Vaktiyle hükümetin bir emrini, ait olduğu adamlara tebliğ ile icra eden veya bir malın tahsiline memur olan adam. Şemseddin S. (2017). **A.g.e**, 978.

¹⁹⁸ BOA. HAT. 1523 – 25. (fi avasit-t muharrem 1228). 1. BOA. HAT. 1521- 21. (H-21-01-1228).

¹⁹⁹ BOA. HAT. 1523 – 25. (fi avasit-t muharrem 1228). 1.

²⁰⁰ BOA. HAT. 1523 – 25. (fi avasit-t muharrem 1228). 2.

²⁰¹ BOA. HAT. 1272 – 49332. (H-29-12-1228).

²⁰² K.Ş.S. No.318, 112.

Şeri Mahkeme Sicillerindeki kayıt ve sözleşmelerin herkesin hakkını belirtmesine rağmen yeniden ihtilaf doğmuş, bu kez ihtilafın fitilini ateşleyen ise Kudüs kadısı olmuştur. Kutsal Mağara'nın kuzey kilisesindeki kapıların anahtarlarını Rumlar ve Ermeniler ortak tutmaktayken Kudüs kadısı Rumlara ait anahtarları Ermenilere vermiş, bu durum Rumları kızdırmıştır.²⁰³ Rum Cemaati, Müvella Mehmet Nuri nezdinde hadiseyi protesto etmiştir, Mehmet Nuri, konuyu soruşturup ve Kudüs kadısı ile görüştüktan sonra, Şam Valisi Süleyman Paşa'dan meseleyi çözmesini ve kadıyı durduran bir emrin ivedilikle çıkarılmasını istemiştir. Nitekim Süleyman Paşa, Mehmet Nuri Efendi'nin söylediklerinin doğruluğunu ve Kudüs kadısının yaptıklarının hükümsüzlüğünü açıklayan bir emir yayınlamıştır, emirde kadının görevinden alınmasına karar vermiştir.²⁰⁴

Osmanlı belgelerinin Batılı ülkelerin bölgeye nüfuzlarına dair argümanlar mahiyetinde olduğunu söylemek mümkündür. Bu vesikalar aracılığıyla Avrupalı devletlerin Kudüs'teki Hristiyanları ilgilendiren konularda temsilcileri aracılığıyla bazı devlet memurlarını ve ileri gelenlerini etkilemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun koşullarından yararlanmaya girişen yabancıların yavaş yavaş rollerini artırdığını belirtmekte fayda vardır. Bir Osmanlı belgesinde sözü edilenlerden, Kudüs'teki Fransız rolündeki artış fark edilmektedir. Fransız maslahatgüzarı/sefiri, devletin Rum cemaatine kilisenin tamirini vermesi üzerine Babıali'ye bir rapor göndermiş, raporda Fransızlar, tebaalarına kötü muameleden ve kutsal yerleri ziyaret etmelerinin engellenmesinden şikayet etmişlerdir.

Rum Ortodoks Cemaati'ne kiliseyi restore etme hakkı veren kararın gözden geçirilmesi ve onarıma başka mezheplerin katılmasına hakkı verilmesi çağrısı da yer alan raporda Hristiyanların mülk edinme hakkının engellenmesinin Osmanlı Devleti ile Fransa arasında imzalanan antlaşmalarla tutarsız/çelişkili olduğuna dikkat çekilmiştir.²⁰⁵

Raporda yer alanlar hususunda araştırmacı Abdullah Çakmak'ın sunduğu bakış açısı isabetli görünmektedir.²⁰⁶ Abdullah Çakmak'a göre Batılı devletler Kıyamet Kilisesi'nin onarımı noktasında hak sahibi olduğunu iddia etmekle Kudüs'te Hristiyan tebaalarının toprak almasını sağlamaya çalışmıştır. Raporun/mesajın üslubundan daha önce kullanılan dilin ve sınırların bırakıldığı, Fransız ve Osmanlı taraflarının eşdeğer statüsünde

²⁰³ BOA. HAT. 1525- 30. (H-15-02-1229).

²⁰⁴ BOA. HAT. 1523 – 25. (fi avasit-t muharrem 1228). 12.

²⁰⁵ BOA. HAT. 1241 – 48258. (H-29-12-1227).

²⁰⁶ Çakmak, A. (2019). **A.g.e.**, 185.

değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Sultan II. Mahmut'un cevabı ise komuz çerçevesinde oldukça önemlidir, padişahın Fransa maslahatgüzarına verdiği yanıt şu şekildedir: “Maslahatgüzar-ı mersumun şimdiye değin buna dair harf teferru etmeyip bu defa iddiaya kıyamı, Kamame olmayıp niyet-i uhralarına vesile-i mukaddemeden gayrı bir mana verilemez.”²⁰⁷ Sunulan ifadeler, Sultan II. Mahmut şahsında Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e dönük Batı tehlikesini sezdiğini gösteren bir delildir.

Kudüs'te yabancı müdahalesi bu konuda öncü olan Fransa ile sınırlı kalmamıştır. Rusya, Fransa'nın zaafından yararlanarak bir nüfuz oluşturmuştur. Sultan II. Mahmut'un Ortodoks Rumlara Kıyamet Kilisesi'ni tamir hakkı veren kararının ardından Rum cemaatinden kilisenin onarım masraflarının karşılanması istenmiştir. Ancak talep edilen meblağ, Rumlar tarafından ödenememiştir.²⁰⁸ Bu bağlamda Kudüs Patriği, Ortodoksların hamisi olmak iddiasındaki Rusya'ya müracaatı düşünse de 1812'de Osmanlılarla, 1812-1814 arasında Fransızlarla savaşan Rusya idaresinden ve çardan yardım talep edememiştir. 1814 senesinde Napolyon tehlikesinden sonra Kudüs Patriği Polikarp (1808-1827) Çar Aleksandr'dan mali destek talebinde bulunmuş, Ortodoksluk karşıtı faaliyetlerin endişe kaynağı olduğunu ve onlardan Ortodoks cemaatinin zarar gördüğünü belirtmiştir.²⁰⁹ Patrik, Ortodoksluk karşıtı faaliyet ile Fransa propagandası ve nüfuzu ile büyüyen Katolik aktivelerini kastetmiştir.

Patriğin mektubu, Sultan II. Mahmut tarafından Rumlara verilen onarım işinin maliyetlerinin karşılanmaması neticesinde Fransa'nın Katolik tebaası üzerinden Kıyamet Kilisesi'nin tamirle ilgili imtiyaz alma noktasında arzu ve hırslarını sürdürdüğü konusunda uyarılar içermiştir. İlgili mektupta Çar'a gerekli ödeneğin Ortodokslara ulaştırılması hususu iletilmiştir.²¹⁰ Çar Aleksandr'ın Kıyame Kilisesi'nin kubbesinin ıslahı için bağış toplanması emrinden sonra Rus idaresinden Rusya'nın İstanbul sefiri G.A Stroganov'a Katolik saldırıları konusunda Ortodoksların ve Çarlığın şikayetlerini Osmanlılara takdim etmek üzere bir mektup yollanmıştır.²¹¹

²⁰⁷ BOA. HAT. 1241 – 48258. (H-29-12-1227).

²⁰⁸ Pamuk, B. (2001). **A,g,m**, 242.

²⁰⁹ Hopwood, D. (1969). **The Russian presence in Syria and Palestine, 1843-1914: Church and politics in the Near East**. Clarendon Press, Oxford, 13.

²¹⁰ BOA. HAT. 1241 – 48258. (H-29-12-1227).

²¹¹ Arslan, M. (2019). **Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti (1847-1914)**. (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 41.

Hristiyanlar arasındaki anlaşmazlığın sürmesinin ve kriz halini almasının en önemli sebebi, her grubun belirli koruyucu devletler tarafından desteklendiği hissine sahip olmasıdır. Sultan II. Mahmut meseledeki tehlikeyi sezerek Hristiyan cemaatler arasında artan gerilimi sınırlandırmak için yeni bir çaba ortaya koymuş, sultan tarafından 1817 senesinde Rum Ortodokslara kilisenin onarım hakkını veren ve eski kararları pekiştiren yeni bir ferman çıkarılmıştır.²¹² Ancak bu karar da problemleri sonlandırmamış, Ruslar Kudüs'te bir hamle yaparak diplomaside ilerlemeye, böylelikle Fransa ve İngiltere'nin yörede sayılı hakim güçler olmasını engellemeye çalışmışlardır. Rusya, 1819'da Kudüs'e gelen Rus hacıları karşılayan liman kenti Yafa'da ilk konsolosluk merkezini kurmuştur. Rusya'nın bu ve benzeri adımlarla Osmanlı Devleti düzeyinde Ortodoksların koruyucusu olma sıfatını elde ettiğini söylemek mümkündür.²¹³

Osmanlı belgelerine göre, Osmanlı Devleti Kudüs'teki Hristiyan mezhepleri arasında ortaya çıkan ihtilafları, millet sisteminin ibadet özgürlüğüne dayalı şartlar ve kuralları içinde çözmeye çalışmıştır. Küçük bir iç meseleden büyük bir uluslararası meseleye dönüşen bu konuda Batılı güçlerin müdahalesi çok açıktır. Fransızların Mısır ve Levant'a karşı yürüttüğü askeri hamle, genel olarak Doğu ve özelde Kudüs'ü kontrol etmeye yönelik ilk girişimdir. Kıyamet Kilisesi'ndeki yangın ve ardından tamir konusundaki anlaşmazlık ise diplomatik ve dini kanallarla Kudüs'ü kontrol etmenin ilk pratik ve dolaylı adımı olmuştur. Yangından sonraki süreç, Kudüs'ü Batılı güçler arasında bir rekabet alanı haline getirmiş, dolayısıyla Kudüs'ün kimliği salt dini bir kimlik olmaktan çıkıp politik bir şekle evrilmiştir.

Tamir konusu, Batılı ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine müdahale etme hırslarını gerçekleştirmelerinin bir enstrümanı olmuştur. Kıyamet Kilisesi Yangını'nı Kudüs'teki Osmanlı idaresi için önemli bir nokta olarak kabul etmek mümkündür. Belgeler, Osmanlı idarecilerinin Batılı ülkelerin Kudüs'teki çıkarlarını anladıklarını ve onların arzularına göre sahadan çekilmediklerini vurgulamaktadır. Anılan olay, Kudüs'ü devlete ait küçük bir coğrafi alandan küresel çekişmelere tanık olan önemli bir merkeze çeviren bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

²¹² Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2019). **A,g,e**, 174.

²¹³ Hopwood, D. (1969). **A,g,e**, 13-15.

2.1.1.2. Kudüs'te yeniçeri isyanı

Rum Ortodoks Cemaati, daha önce belirtildiği gibi, 1809'da Kıyamet Kilisesi'ni restore etme yetkisi veren bir kararname/ferman elde etmiştir.²¹⁴ Rum Cemaati 19 Temmuz 1809'da tamir faaliyetlerine başladığında, Ermeni Cemaati bazı Müslümanları Rumlara ve kilisedeki işçilere karşı kışkırtarak tamir çalışmalarını durdurmaya çalışmıştır. Ermeniler Babiali'den onarım çalışmalarına katılma hakkı verilmesine ilişkin bir fermana sahip olamadıkları için böylesi bir yola başvurmuşlardır. Şehre gergin bir atmosfer hakim olurken Osmanlı İmparatorluğu, Rum cemaati tarafından üstlenilecek olan kilisenin restorasyonunu denetlemek için bir grup asker görevlendirmiştir.²¹⁵

Ortodoks tarihçi Halil Kazakya'nın iddialarına göre, onarım sürecinde işçilere karşı Müslümanları galeyana getiren kişi, Ermenilerden para alan Kudüs Müftüsü Hasan Efendi'dir.²¹⁶ Vesikalar açısından Kudüs Müftüsü'nün hatasını doğrulayacak hiçbir kanıt bulunmamasına ve devletin onu cezalandırdığına dair bir işaret olmamasına rağmen, olayın çağdaş Mısırlı tarihçi el-Ceberti tarafından da benzer bir görüşle aktarılması kayda değerdir.²¹⁷ İsyancılar, Ceberti'nin kaydettiklerine göre kilisede yapılan inşaat faaliyetlerinin ve Mescid-i Aksa'nın mermerinin kullanılmasının şeriata aykırı olduğuna inanmalarından dolayı işçilere saldırmıştır.

Kazakya'ya göre Ermeni cemaati, tahrip ve yağma olayları vasıtasıyla, sabotajcılar tarafından ustaların kovalanmasıyla tamir çalışmalarını bir süre durdurmayı amaçlamış, İstanbul'da bulunan Ermeni rahiplerin kilisenin onarımına katılmak için talepler sunmasına uygun ortam oluşturmak istemiştir.

Yazara göre karışıklıklardan sonra inşaatın altmış bir gün 61) süreyle durdurulmasına dönük bir talep Osmanlı makamlarına iletilmiştir. Bu ara verme hali, Ermenilerin yapı çalışmalarını engellemek gibi bir istekleri olduğu kanaatini pekiştirmiştir. İstanbul'daki

²¹⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2019). **A,g,e**, 135-138.

²¹⁵ BOA. HAT. 728 – 34651. (H-21-11-1224). BOA. HAT. 728 – 34651. (H-10-01-1225).

²¹⁶ El-Kazakya, H. (1924) **Tarihu'l-Keniseti'r-Resuliyye el-Uruşulimiyye**, Matbaat el-Muktetaf, Kahire, 147-148.

²¹⁷ El-Ceberti, A. (1905). **Acaibu'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar**, el-Matbaatu'l-Amira, Kahire, c.4, 180.

Ermeniler, Rumlar kendilerine zulmettiğini ve Kudüs'teki yerlerini gasp ettiklerini belirterek padişaha dilekçe ve talepler göndermişlerdir.²¹⁸

Tamir çalışmaları durduktan sonra, Kudüs bir idari boşluğa girmiştir. Kudüs sakinleri mezhepsel gerilimlerle dolu, yerel yöneticilerin dizginleri ele aldığı bir atmosferde yaşamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilerin talebini reddetmesi ve Rumlara tamir hakkı verilmesi konusunda ısrarı üzerine Rum Ortodoks Cemaati kilisedeki faaliyetleri sürdürmüştür.²¹⁹ Kudüs'teki Ermeniler Rumların yeniden inşaat işlerine girdiğini öğrenince Latinlerle bir anlaşma yapmak da dahil olmak üzere yeni önlemler almaya çabalamışlardır. Ayrıca bu bağlamda önemli bir değişim de Rum Cemaati'ne karşı konumlanan/pozisyon alan Yeniçeri unsurlarıdır. Şehirde ikamet eden Yeniçeriler, Sultan'ın iznine rağmen işçilere itiraz ederek onların kiliseyi onarmalarını engellemişlerdir.²²⁰ Yeniçerilerin pozisyonunun, devlet ile Kudüs halkı arasındaki ilişkide kopukluk yarattığına şüphe yoktur, söz konusu tutum, Kudüs'teki kaosu artırmıştır.

Yeniçerilerle çıkarları kesişen Ermeniler, hedeflerine ulaşmak için her koşuldan yararlanmaya çalışmışlar, Kudüs'ü korumakla sorumlu Yeniçeri kuvvetleri yerine nizami kuvvetler yollanması hadisesini kullanmışlardır.²²¹ Yeniçeriler Ermenilerin kışkırtmasıyla ayaklanmış, tamirata engellemişler, manastırın tercümanını ve padişahın elçisi Abdürrahim Bey'i öldürme girişiminde bulunmuşlardır.²²² Şehirde bozgunculuk yaparak Kıyamet Kilisesi'ne saldırmışlar, Kayseri'den gelen usta heykeltıraşlardan birini katledip diğer ikisini yaralamışlardır. Bu esnada onarımda görevli mühendis ve tercüman Kudüs ve Ramallah'tan bazı Müslümanların yardımıyla kaçmayı başarmıştır. Tercüman daha sonra Şam Valisi Yusuf Paşa'ya olayı anlatan bir mektup yazmıştır.²²³

İsyancılar inşaatı durdurmakla yetinmemiş, sokaklarda bulduklarını acımasızca dövmüş, şehirde 17 gün süren yağma eylemleri gerçekleştirmişlerdir.²²⁴ Kudüs Kalesi'nin kontrolünü ele geçirdikten sonra, Kudüs Mütesellimi Mustafa Paşa'yı sürgüne göndererek

²¹⁸ El-Kazakya, H. (1924) **a.g.e**, 148.

²¹⁹ Mennâ', A. (2003). **Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918**, 198.

²²⁰ K.Ş.S. No.293, 64.

²²¹ K.Ş.S. No: 295, 124.

²²² El-Kazakya, H. (1924). **a.g.e**, 148.

²²³ el-Huri, N. (1925). **Hulasatu Tarihi Keniseti Uruşelim el-Orsozoksiyye**, 183.

²²⁴ Huri, N. (1925). **A.g.e**, 24.

şehir dışına atmışlardır.²²⁵ Mevcut kaosu ortadan kaldırmak için Ortodoks keşişlerin Şam Valisi'nden ricacı olmalarını isteyen yeniçeriler, onları valiye elçi olarak göndermişlerdir. Ortodoks din adamları, imzalı bir belgeyle yeniçerilerden razı olduklarını anlatmak ve bu imzalı belgeyi valiye sunmak yanında nizami kuvvetler yollanması emrinin geri çekilip yeniçerilerin eski sisteminin korunması talebini bildirmekle yükümlü olmuşlardır. Yeniçeriler bunlara ek olarak livanın mütesellimi olan Mustafa Paşa'nın yerine başka bir idarecinin atanmasını talep etmişlerdir.²²⁶ Ayrıca isteklerinin karşılanması için valiye 31 gün mühlet vermişlerdir.²²⁷

O sıralarda Şam Valisi, Trablus'ta ve Alevi dağlarında kendisine karşı çıkan isyanları bastırmakla meşgul olduğu için Osmanlı idaresi, Sayda Valisi Süleyman Paşa'dan Kudüs'teki isyanı ortadan kaldırmasını istemiştir. Akka'dan ehlü'l-hal ve akd olarak sayılan reisler, alim ve ileri gelenlere mektup yollayan Süleyman Paşa, halkı Rum Cemaatine eziyetten uzak durmaya ve onların inşaat faaliyetlerine karışmamaya çağırmıştır. Ayaklanmacıların taleplerinin kabul edilemez olduğunu belirtmiştir. Olaylar incelendiğinde Sayda Valisi'nin isyanı bitirme davetinin yanıt bulmadığı ve isyanı bastırmak için asker sevkine mecbur kaldığı anlaşılmaktadır.²²⁸

Kaynakların çoğu, Kudüs'teki yeniçeri isyanını sona erdirenin Şam ve Trablus Valisi Genç Yusuf Paşa olduğu konusunda hemfikirdir.²²⁹ Bu kaynaklarda geçen bilgilere göre Paşa, Ürdün Vadisi üzerinden bir askeri gücü Kudüs'e sevk etmiştir. İsyanı bastıran askeri kuvvetin sayısı hakkında tarihçiler arasında ihtilaf vardır. Kazakya, Yusuf Paşa'nın 600 asker gönderdiğini belirtmiş,²³⁰ Nikola Hori ise isyancılar üzerine sürülen askerlerin sayısının 700 olduğunu savunmuştur.²³¹ Hangi naklin doğru olduğunu tartışmaksızın bahsedilen kuvvetin küçük bir birlik olmadığını söylemek mümkündür. Kudüs'teki güvenlik ve emniyeti bozan isyanın, özellikle devlet ve halk arasındaki ilişkiler açısından, Kudüs'teki yönetim sisteminde bir aksaklığa yol açtığı ve büyük zararı olduğu görülmektedir.

²²⁵ K.Ş.S. No: 295, 124; Sroor, M. (2013). **The Real Estate Market in Jerusalem between Muslims and Christians (1800-1810)**, 88; El-Avra, İ. (1936). **Tarihu Süleyman Başa, el-Adil**, Sayda, 88

²²⁶ K.Ş.S. No: 293, 64; El-Kazakya, H. (1924). **a,g,e**, 149.

²²⁷ El-Kazakya, H. (1924). **A,g,e**, 149.

²²⁸ Mennâ', A.(2003). **Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918**, 113.

²²⁹ El-Kazakya, H. (1924). **A,g,e**, 184; El-Ceberti, A. (1905). **Acaibu'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar**, c.4, 180.

²³⁰ El-Kazakya, H. (1924). **A,g,e**, 150.

²³¹ el-Huri, N. (1925). **A,g,e**, 183.

Kudüs'e ordu güçleri göndererek asayiş sağlayan Osmanlı yetkilisinin Genç Yusuf Paşa olduğunu savunan tarihçilerin aksine el-Adil lakaplı Sayda Valisi Süleyman Paşa'nın Kudüs'teki isyancıları ortadan kaldırdığını iddia eden ve hadiselerle çağdaş olan bir tarihçi mevcuttur. Bu tarihçi, Süleyman Paşa'nın Kudüs'teki meseleleri çözmek üzere Ebu Zür'a Muhammed Ağa da dahil olmak üzere üç askeri subaya emir verdiğini kaydetmiştir.²³²

Onun anlatımına göre Ebu Zür'a liderliğindeki askeri birlikler, 8 Aralık 1810'da Kudüs'e gelip Babu'l-Esbat adlı kapıdan isyancıların bir gaflet anında girmiş, isyancılardan bazılarını tutuklamıştır. Bu sırada bazı isyancılar Siyon/Suhyun Dağı'nda tutunmaya çalışmışlardır. Ebu Zür'a daha önce şehirden kovulmak istenen mütesellimle isyancıların yanına gitmiş, onlara can güvenliğini sağlama karşılığında teslim olmayı teklif etmiştir. Ancak onlar teklifi kabule yanaşmadıkları gibi Ebu Zür'a'nın askerlerine ateş açmışlardır.²³³ Bilahare Ebu Zür'a güçleri onlara saldırarak birçoğunu öldürmüş, kaçan isyancılar Ermeni Manastırı'na sığınmıştır. Birkaç gün sonra teslim olan isyancılar Ebu Zür'a ve görevine iade edilen mütesellim tarafından yargılanmışlardır.²³⁴

Tarihçiler isyancıların sayısı hakkında ihtilaf etmektedir ve bu bağlamda kaynakları iki gruba ayırmak mümkündür: İlk grupta yer alan tarihçiler arasında el-Ceberti, asilerin sayısının otuzdan fazla olduğunu belirtmektedir.²³⁵ Nikola el-Hori isyancıların 35, Kazakya 34 kişi olduğunu ifade etmektedir. olduğunu nefer 46 isyancıların ise grup İkinci²³⁶ savunmaktadır.²³⁷ Kudüslü Müslümanların tercümana ve inşaatçılara kaçışta yardım etmelerinden anlaşılacağı üzere, Kudüs'teki Yeniçerilerin öncülüğündeki bu isyan hareketine Kudüs halkından kayda değer bir katılım ve destek görülmemiştir.²³⁸

Yeniçerilerin isyan hareketi bitirildikten sonra Kudüs Mütesellimi Mustafa Ağa işine dönmüş ve isyancıların peşine düşen Ebu Zür'a güçlerine yardım etmiştir.²³⁹ İsyan olaylarından Kudüs halkının büyük ölçüde etkilendiğine şüphe yoktur. Hadiseler neticesinde Kudüs'te bir güvensizlik durumuna, yağmalara, kamu malına, şahsi haklara saldırılar düzenlenmesine müsait bir ortama ve idari boşluğa tanık olunmuştur. Kudüs sakinleri

²³² El-Avra, İ. (1936). **A,g,e**, 89.

²³³ el-Huri, N. (1925). **A,g,e**, 184.

²³⁴ K.Ş.S. No.293, 66.

²³⁵ El-Ceberti, A. (1905). **Acaibu'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar**, c.4, 180.

²³⁶ el-Huri, N. (1925). **A,g,e**,182; el-Kazakya, H. (1924). **a,g,e**, 150.

²³⁷ El-Avra, İ. (1936). **A,g,e**, 89.

²³⁸ Mennâ', A. (2008). **Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani**, 27.

²³⁹ K.Ş.S. No.293, 80.

alimlerin, beylerin, zenginlerin ve görece fakir olanların katılımıyla Genç Yusuf Paşa'ya yolladıkları mektupta isyancı yeniçerilerden ve onları destekleyenlerden uzak olduklarını bildirmişlerdir. Halkı korumak ve onlara güvenlik sağlamak için Asakir-i Mansure-i Muhammediye'den bir grup askerin kentte bulunmasını talep etmişlerdir.²⁴⁰ Bu bağlamda isyancıların Kudüs âlimlerinin ve ileri gelenlerinin desteğini alamadıklarını Müslüman ahalinin Kudüs'te Kıyamet Kilisesi'ndeki yangından sonra kilisenin korunmasına katılıp Hristiyanlara destek olduklarını, yeniden inşasının tamamlanmasının ardından kilisenin açılışında hazır bulunduklarını görmekteyiz.²⁴¹

Şam Valisi Yusuf Paşa, Kudüs'ün güvenliğini ve istikrarını sağlamaya çalışmış ve halkı rahatlatmak için Mütessellim Mustafa Ağa'ya tutukluların serbest bırakılması emrini vermiştir. Aynı zamanda isyancılardan olup Mısır, Yafa ve diğer bölgelere kaçanların Kudüs'e dönmesine izin verilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

Kaynaklarda, İstanbul'daki reform girişimleri ile Kudüs'teki Yeniçeri isyanı arasında doğrudan bir bağlantı olduğuna dair bir işaret bulunmamaktadır.²⁴² Ancak bazı kaynak ve belgelerde, Şam valisinin Kudüs'te bulunan yeniçeriler yerine Kudüs'e yeni askeri güçler yerleştirmesi nedeniyle Kudüs'te ayaklanmanın patlak verdiğine dair bulgulara rastlanmaktadır. Bu konudan bahseden eser ve vesikalar incelendiğinde, Kudüs'teki ayaklanmanın nedenini yeni güçlerin gelip yeniçeri birliklerine alternatif bir kuvvet olması biçiminde açıklamak mümkündür. Hristiyan mezheplerinin Kıyamet Kilisesi'nin tamiri konusundaki anlaşmazlığın isyanda temel bir faktör olmadığı ancak Ermenilerin ve Yeniçerilerin çıkarlarının örtüştüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda hüküm süren koşullar, özellikle Vehhabi hareketi ve hac yolunun kapalı olması Yeniçeri ayaklanması için uygun zemini vermektedir.

2.1.1.3. Yunan isyanının etkileri

1821 yılında Yunanlılar, Kudüs dahil Osmanlı İmparatorluğu genelinde Müslümanların Yunanlılarla olan ilişkilerini doğrudan etkileyen bir şekilde Osmanlı yönetimine isyan etmişlerdir.

²⁴⁰ BOA. HAT. 728-34651. (H-29-12-1224).

²⁴¹ Mennâ', A. (2008). **A,g,e**, 28.

²⁴² Mennâ', A. (2008). **A,g,e**, 28.

Başlangıçta Yunan isyanına dair haberler kutsal mekanlara gelen ziyaretçiler üzerinden ulaşmıştır, fakat çok geçmeden Sultan II. Mahmut isyan hadisesini 04-24-1821'de Kudüs'e bildirmiştir.²⁴³ İsyen haberinin Kudüs halkına ulaşmasının ardından şehirde gerilim artmış, Müslümanlar Rum Ortodoks Cemaati'nin takipçilerine karşı bir dizi saldırı başlatmış, saldırı ve tacizler aylarca devam etmiştir.

Arif el-Arif'in anlatımına göre Müslümanlar; Kudüs mütesellimi Süleyman Efendi, Yeniçeri komutanı Tüfenkçibaşı Musa Bey ve askerler önderliğinde silahlanarak Rum Ortodoks Patrikliğine hücum etmişlerdir.²⁴⁴ XIX. yüzyılın başlarında Kudüs'te yaşayan Kıbrıslı keşiş Spyridon, Kudüs mütesellimi Süleyman Efendi'yi Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında fitne ateşini körüklemek ve Hristiyanların ödemesi gereken vergiyi sebepsiz yere artırmakla suçlamıştır.²⁴⁵ Ayrıca onun Yahudi asıllı olduğunun ileri sürüldüğünü belirtmiştir. Ancak keşişin iddiaları belgelerle ve diğer kaynaklarla ispatlanamamıştır, dolayısıyla bu iddia hakkında onun en azından tutarlı ve kesin olmayan bir bilgi olduğunu söylemek mümkündür.

Kudüs'te gerilimin devam etmesiyle birlikte Dımeşk'ten İstanbul'a bazı şikayetler ulaşmıştır. Şam Valisi Derviş Mehmet Paşa, Kudüs Mütesellimi Süleyman Efendi'ye, Kudüs alimleri ve ayanına hep beraber istikrar ve asayişin bölgeye dönmesi için çalışma emri vermiş, Hristiyanların ve onlara ait emlakın korunmasının da asayişin bir parçası sayıldığını vurgulamıştır.²⁴⁶ Mora'da isyan olaylarının devam etmesi üzerine Kudüs'te gerilim sürmüştür. Sultan ilgili adadaki hadiselerden dolayı Müslümanları kendilerini kontrol etmeye ve Kudüs'teki Hristiyanları rahatsız etmemeye çağırın bir emir/irade yollamıştır.²⁴⁷

Mora'daki Yunan isyanı Kudüs'te geçerli ve hakim olan ortak yaşama ve birlik ruhunun zarar görmesine yol açmıştır. Söz konusu olaylar neticesinde çeşitli idari

²⁴³ Spyridon, S. N. (1938). **Annals of Palestine, 1821-1841**: Manuscript of Monk Neophytes of Cyprus, Jerusalem, 67.

²⁴⁴ el-Arif, A. (1999). **el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds**, 5.baskı, Matbaat el-Maarif, c.1, 358.

²⁴⁵ Spyridon, S. N. (1938). **A,g,e**, 68.

²⁴⁶ Spyridon, S. N. (1938). **Annals of Palestine, 1821-1841**, 68-69, Mennâ', A.(2008). **Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani**, Müessesetu'd-Dirasat el-Filistiniyye, Beyrut, 33.

²⁴⁷ el-Arif, A. (1999). **el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds**, 5.baskı, Matbaat el-Maarif, c.1, 358.

değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda pek çok Osmanlı belgesinde farklı görevlendirmelerle alakalı emir ve talimatlar mevcuttur.

Belgelere göre Şam Valisi Derviş Paşa'nın Kudüs'te şiddet ve anarşi eylemlerinin olmaması için gerekli tedbirleri alması buyrulmuş, asayiş sağlaması için hac emirliği yanında Nablus sancağının idaresi de ona verilmiştir.²⁴⁸ Ayrıca kimi vesikalarda Kudüs Sancağı'ndaki bazı işlere Sayda Valisi'nin dahil edildiğine rastlanmıştır. Böylelikle Kudüs Sancağı'nın iç ve dış tehlikelerden korunması amaçlanmıştır. Şam Valisi'nin Vehhabilerle savaşla meşgul olması sebebiyle Sayda Valisi de Kudüs'ün çeşitli işlerinden sorumlu kılınmıştır.²⁴⁹ Fakat anılan müdahaleler, Kudüs idaresi bağlamında Şam ve Sayda valileri arasında çatışma doğurmuştur. Araştırmamızın başka bir bölümünde bu çatışma detaylı bir şekilde işlenecektir.

Belgelere göre Osmanlı Devleti'nin Kudüs'ü korumak için Şam ve Sayda valilerine emirler göndermesine neden olan başka bir husus da Kudüs ahalisinden bir Müslüman ve Rum Ortodoks Cemaati'nden bir Hristiyan arasında yaşanan kavgadır. Bir Rum bir Müslümanla kavga yaparken fitneye ve kargaşaya sebebiyet verebilecek cümleler sarf etmiştir. Tahkik/soruşturma sırasında kavga eden şahsın Kudüs halkını birbirine düşürmek, grupları diğerlerine karşı kışkırtmak için belirli odaklardan direktifler aldığı anlaşılmıştır. Ortodoks Rum Cemaati'nin isyan çıkarmak arzusunda olduğunu ve manastırlara bu minvalde haber yaymakla görevlendirildiğini itiraf eden şahıs, hakkında ivedilikle çıkarılan kararla ibret-i alem olması için idam edilmiştir.²⁵⁰

Başka bir belgede de devlet adamlarına Mısır'dan Kudüs'e gelirken İskenderiye açıklarında bir filo gördüğünü iddia eden Amerikan sefirinin uyarıları konusunda dikkatli olunması gerektiği iletilmiştir. Derviş Paşa'nın Hicaz'a yönelmesi neticesinde kargaşa çıkmaması ve idari aksaklıklar yaşanmaması, Kudüs'te emniyet boşluğu oluşmaması hususunda idarecilerin agah/uyanık olması istenmiştir. Kudüs civarında oturan gayrimüslimlerin devlete hıyanet etmeye hazır oldukları belirtilmiş, Amerikan elçisinin Mısır'da rastladığını söylediği gemilerin; korsanlık faaliyetlerine karışan Rumlara ait olma ihtimalinin bulunduğu hatırlatılmıştır. Ayrıca Sayda Valisi Abdullah Paşa'ya güçlü bir

²⁴⁸ BOA. HAT. 760 – 35917. (H-17-04-1236).

²⁴⁹ **Mühimme Defterlerinde (1810-1829) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 109-110.

²⁵⁰ BOA. A. DVNS. MHM. 239. (H-29-12-1237), 177; **Mühimme Defterlerinde (1810-1829) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 108.

kumandanla yeterli miktarda asker yollayarak Kudüs ve çevresini koruma vazifesi tevdi edilmiştir.²⁵¹

Osmanlı vesikalarına göre Sayda Valisi Abdullah Paşa, asker ve top birliklerinin sevkini buyuran kararları yerine getirmemiş, çeşitli bahaneler üreterek vazifesini ifa etmekten uzak durmuştur.²⁵² Paşa'nın isteksizliğinde Şam valisi ile Kudüs idaresi çerçevesinde yaşayageldiği ihtilafın etkisi olması muhtemeldir. Vesikalarda Abdullah Paşa'nın devletin emirlerini uygulamak hususunda olumsuz bir tavır takındığı ve fitneyi körüklemeye çalışıp ahaliye zulmettiği kayıtlıdır.²⁵³ Osmanlı yönetimi, Abdullah Paşa'nın umarsız tutumu ve ikazları önemsememesi üzerine kendisinden vezir rütbesinin alınmasını ve sürülmesini uygun bulmuştur. Onun uhdesinde olan Sayda, Safed ve Beyrut eyaletleri Kudüs ve Nablus livalarıyla birlikte üstün hizmet ve gayretlerine mükafat olarak Derviş Paşa'nın tasarrufuna verilmiştir.²⁵⁴

Arşiv bilgilerinde gözlemlendiği üzere Yunan isyanı Osmanlı devlet ricalini Kudüs hususunda oldukça kaygılandırmış, bu konu onlar için temel bir endişe kaynağı haline gelmiştir. Bu çerçevede çok sayıda emir ve kararname çıkarılmış, Kudüs'ün dış ve iç tehditlerden, tehlikelerden korunması için tüm gerekli uygulamaların yapılması istenmiştir. Kaledeki garnizonun güçlendirilmesine ek olarak şehrin kapılarının sağlamlaştırılması ve tamir edilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Bir belgeye göre Akka'dan 18 top, şehirdeki kale ve burçlara konmak üzere Kudüs'e taşınmıştır.²⁵⁵

Özetle Mora'da Yunan isyanının devam etmesinin Kudüs'teki yönetime, güvenliğe, iktisadi ve sosyal hayata büyük tesirlerinin olduğunu söylemek mümkündür. Anılan isyan neticesinde emniyet boşluğu oluşmuş, kargaşa şehre egemen olmuştur. Toplumsal bakımdan Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki tartışmalar sakinleri derinden etkilemiştir. Ekonomik açıdan Kudüs ve kırsalına hacı ve ziyaretçi akınının büyük ölçüde durması kriz yaşanmasına neden olmuştur. İdarede ise yapılmasına ihtiyaç duyulan çeşitli reformlar, değişiklikler meselesi ortaya çıkmıştır. İdari değişiklikler Sayda ve Şam valileri arasındaki

²⁵¹ K.Ş.S. No. 305. 56; BOA. HAT. 710-34018. (H-25-09-1236); **Mühimme Defterlerinde (1810-1829) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 109-110.

²⁵² **Mühimme Defterlerinde (1810-1829) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 109-111.

²⁵³ BOA. HAT. 387 – 20682. (H-09-06-1237).

²⁵⁴ BOA. A. DVNS. MHM. 240. (H-21-07-1237), 154.

²⁵⁵ K.Ş.S. No.305. 105-106.

çatışma atmosferini güçlendirmiş, Mehmet Ali Paşa'nın Biladü's-Şam'a yönelik emelleri önünde uygun bir atmosfer oluşturmuştur.

2.1.1.4. 1824-1826 İsyanı ve Kudüs'teki genel duruma etkisi

Kudüs'te Yunan isyanı neticesinde ortaya çıkan hadiseler sona erer ermez daha tehlikeli başka olaylar gelişmiştir. 1824'te Şam Valisi Mustafa Paşa'ya karşı isyan çıkmıştır. İsyanın arka planındaki nedenler, doğrudan ve dolaylı nedenler olarak iki bölümde incelenebilir. Osmanlı belgeleri yanında isyanı ele alan ve onun tarihi serüvenini inceleyen kaynakların hemen tamamında ve Yahya Ağa'nın takririnde de görüldüğü üzere, ayaklanmanın temel sebebi Mustafa Paşa'nın yüksek vergiler istemesidir.²⁵⁶ Ayrıca ayaklanmanın şekillenmesinde Şam valileri ve mütesellimleri tarafından uygulanan zulüm önemli rol oynamıştır. Belgelerde anlatıldığına göre Derviş ve Salih paşalardan beri bölgede geçerli olan zulümler, Mustafa Paşa devrinde de katlanarak devam etmiştir.²⁵⁷ Bir vesikada sakinlerin fakir olduğu, çekirge akını sebebiyle oluşan kıtlığın halkı zor bir duruma soktuğu, ahalinin yüksek vergileri ödeyemeyecek durumda olduğu aktarılmıştır.²⁵⁸

Bazı belgelerde ise Mustafa Paşa'nın vergilerdeki artışı hac kafilesinin masraflarını karşılamak şeklinde gerekçelendirdiği vurgulanmıştır.²⁵⁹ 1825 senesinden sonra hac kafilesi için istenen ücreti bulamayan Mustafa Paşa, valilik görevinden azledilmesini istemiştir.²⁶⁰

Bahsedilenlere ek olarak isyanın çıkmasına ve ortamın ayaklanmaya hazırlanmasına yardımcı olan bir dizi dolaylı neden de bulunmaktadır. Osmanlı yönetimi, o dönemde Yunan isyanını bitirmek ve Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak için ön hazırlıklar niteliğindeki bir dizi askeri ıslahatı gerçekleştirmek ile uğraşmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın Şam ve Suriye'deki topraklara karşı çeşitli emellerinin olması ve Vehhabi ayaklanmaları da Şam valilerinin genel olarak Biladü's-Şam ve özel olarak Kudüs üzerindeki nüfuzunun ve kontrolünün zayıflamasına yol açmıştır.²⁶¹ İlaveten Kudüs sakinleri Şam valisi Derviş Paşa ve Sayda Valisi Abdullah Paşa arasındaki XIX. yüzyıl başından itibaren gelişen çatışmayı ve Osmanlı

²⁵⁶ BOA. HAT. 535 – 26301. (H-29-12-1240).

²⁵⁷ BOA. HAT. 550 – 27136. (H-27-11-1240).

²⁵⁸ BOA. HAT. 1229 – 47942. (H-29-12-1241).

²⁵⁹ **Mühimme Defterlerinde (1810-1829) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 134-1137.

²⁶⁰ BOA. HAT. 638 – 31443. (H-17-03-1241).

²⁶¹ Safi, H. (2014). “Sevrat el-Kuds ve Ma Havleha 1824-1826”, *Mecellet el-Ulum el-İnsaniyye*, Bahreyn, sayı: 23, 290-291.

merkezi yönetiminin iki tarafa da meyleden değişken siyasetini kendi lehlerine kullanmışlar, Osmanlı valilerinin sakinler üzerindeki hakimiyetini sınırlamaya çabalamışlardır. Böylelikle mahalli unsurların ve beylerin rolü büyümüş, onlar tarafından devletin kimi kararları reddedilmiş ve bu şekilde onlarca isyan çıkmıştır.²⁶²

Kudüs Mütesellimi İsmail Bey, Mustafa Paşa'nın vergi talebi üzerine Kudüs ayan ve alimlerine arzulanan miktarı tahsil etmeleri için baskı yapmıştır. Anılan paşa tarafından gönderilen emir doğrultusunda halktan oldukça yüksek miktarda bir vergi tahsil edilmek istenmiş, eski döneme kıyasla on kat daha fazla olan meblağlar zorunlu kılınmıştır.²⁶³ Sakinlerin Mustafa Paşa'nın tehditlerine rağmen istekleri kabul etmemesi üzerine Mütesellim İsmail Bey, mal toplamada büyük sıkıntılarla karşılaşmıştır.²⁶⁴ Bunun üzerine Şam valisi, o dönem yalnızca 60 askerin bulunduğu Kudüs kalesini korumak ve vergi tahsilini sağlamak üzere 100 asker, ayrıca vergilerin on kat değil sadece iki katının alınmasını emreden bir mektup göndermiştir. Ancak çiftçiler/fellahlar yine itaate yanaşmamış, kararlaştırılan payları ödemekten uzak durdukları gibi mütesellimin adamlarını da kovmuşlardır.

Mütesellim umutsuzluğa kapılarak Mustafa Paşa'ya olanları iletmiş, o da 5 bin askerle Nablus hattından belirlenen parayı almak üzere bizzat hareket etmiştir.²⁶⁵

Mustafa Paşa Dimeşk'ten Nablus ve Cenin'e doğru yolculuğunda Kudüs Mütesellimi İsmail Bey'e mal tahsilini mutlaka gerçekleştirmesi gerektiğini ifade eden bir emir yollamış ve ondan asakir-i mansurenin atlarının arpa ihtiyacını karşılamasını istemiştir.²⁶⁶ Cenin'de 20 gün kalan Mustafa Paşa oradan Nablus dağlarına geçmiştir.²⁶⁷ Yanındaki binlerce askere rağmen Cenin ve Nablus'ta para toplamada çeşitli zorluklarla karşılaşan Şam valisi anılan mıntikalarda işini bitirdikten sonra Kudüs'e yönelmiştir.²⁶⁸

Mustafa Paşa, Kudüs'e Cenin ve Nablus'tan isyancılara değişik tehditler yollamış, 12.03.1825 tarihinde kadı, müftü, nakibüleşraf ve alimler yanında miralay ve tüfenkçi

²⁶² Rafik, A.(1990). *Filistin fi'l-Ahdi'l-Osmani, el-Mevsuat el-Filistiniyye*, Beyrut, ed-Dirasat el-Hassa, c.2, 857.

²⁶³ K.Ş.S. No. 309. 3.

²⁶⁴ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani*, 36.

²⁶⁵ Spyridon, S. N. (1938). *Annals of Palestine, 1821-1841*, 74.

²⁶⁶ K.Ş.S. No. 309. 2.

²⁶⁷ Spyridon, S. N. (1938). *Annals of Palestine, 1821-1841*, 74.

²⁶⁸ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani*, 37.

başına, fakihlere ve muhaddislere, kentin ileri gelenlerine Cenin’de olduğunu ve yakında Kudüs’e varacağını bildirmiştir. Onlara istenen malı hazırlamaları ve ödemede kusur etmemeleri gerektiğini iletmiştir.²⁶⁹ Kudüs nahiyelerine vardığında Mustafa Paşa bir dizi atama yapmış, Osman Ağa’yı Kudüs Mütesellimi tayin etmiştir.²⁷⁰

Mustafa Paşa yaptığı tayinlerle emirlerini uygulamada başarısız olanları görevden uzaklaştırmayı ve isyanı bastırma kararlılığını göstererek ayaklanmacıları korkutmayı amaçlamıştır. Kudüs nahiyelerindeki halk Paşa’nın öfkesini, yanındaki askeri kuvvetlerin büyüklüğünü ve Nablus’ta yaşananları duyunca korkmuş, bazı sakinler köylerini terk ederek dağ ve mağaralara sığınmışlardır. Bazıları ise teslim olmayı ve istenen ücretleri ödemeyi kabul etmişlerdir. Kudüs civarında doğuda Silvan ve Vadi Şafat, batıda Ayn Karim ve Maliha, kuzeyde Beyt Hanina ve Beyteyn gibi köylerde yaşayan bir kısım ahali ise Paşa’ya direnmeyi seçmiştir. Beyt Cala’dan bir grup ve diğer köyler Mustafa Paşa’ya itaat etmeyi yeğlemişler, talep edilen malları sunmuşlardır. Beytullahim sakinleri ve başka yerleşim noktalarından kaçarak onlara katılanlar ise savaş kararı almışlardır.²⁷¹

Mustafa Paşa, Kudüs’e 1825 sonlarında geldiğinde kendisini karşılamaya halktan kimse gelmemiştir. Bunun üzerine vaziyetten kuşkulanan Paşa, köylerin aranmasını ve malların toplanmasını buyurmuş ancak aranan noktalarda köylüler ve alınabilecek bir mal bulunmamıştır. Mustafa Paşa, halkın manastırlarda saklandığını duyunca onları izlemiş ve birtakım malları onlardan tahsil etmiştir.

Bu esnada manastırlardaki kimi idareciler tutuklanmış, Mar Saba Manastırı’nın başı konumundaki şahıs çiftçilerin para ve değerli eşyalarını vb. vergiye tabi mallarını gizlediği iddiasıyla idam edilmiştir, Paşa’ya muhalefet gösteren herkes cezalandırılmıştır.²⁷² Paşa ayrıca isyanın liderlerinden Ebu Guş Ailesi’nden birini esir etmeyi başarmış, tutsak lider için kardeşinden 17, 500 kuruş alarak onu serbest bırakmıştır.²⁷³

İsyanın kalesi olan Beytullahim’de en büyük isyancı grubu bulunmuştur. Osman Ağa, askerleri ile birlikte Beytullahim’e yönelerek isyanı bitirmeyi amaçlamıştır. Olaylara karışan

²⁶⁹ K.Ş.S. No. 309. 3.

²⁷⁰ Mennâ, A.(2003). *Tarih Filistin fi Evahiri’l-Ahd el-Osmani 1700 -1918*, 126.

²⁷¹ Spyridon, S. N. (1938). *Annals of Palestine, 1821-1841*, 74-75.

²⁷² el-Arif, A. (1999), *el-Mufasssal fi Tarihi’l-Kuds*,360

²⁷³ Mennâ, A.(2003).*Tarih Filistin fi Evahiri’l-Ahd el-Osmani 1700 -1918*,126

kimi çiftçiler, başlarına kötü bir olay gelmesinden korkarak manastırlara sığınmışlardır. Cemaat reislerinin ve ayanın Osmanlı makamları ile ayaklanmacılar arasında arabuluculuğu neticesinde Mustafa Paşa onların 100 bin kuruş ödemesiyle meselenin sulhla sonlandırılmasına rıza göstermiştir.²⁷⁴ Nisan sonunda Kudüs'ten ayrılan Mustafa Paşa kalede bir mütesellim ve 100 kadar asker bırakmıştır.²⁷⁵

Şam Valisi'nin Kudüs'ten çıkmasıyla 5 Haziran 1825 tarihinde kent dahilinde ve kırsalda isyan yeniden başlamıştır.

Cebel Kudüs hakimlerinden Ebu Guş kalkışmayı organize eden isim olmuştur.²⁷⁶ Bu defa isyan köylülerle sınırlı kalmamış, efendiler, şehirliler, Yahudiler ve Hristiyanlar da isyana katılmıştır. Beytulahim de isyanda en sıkıntılı noktalardan biridir. Valinin arkasında bıraktığı birlikler, isyancılar tarafından saldırılara maruz kalmışlardır. Bazı askerler öldürülmüş ve kimileri yöreden kovulmuştur. Anılan durumlar sonucunda Kudüs mütesellimi, Şam Valisi Mustafa Paşa'ya haber yollamış, ondan yardım istemiştir. Ancak Mustafa Paşa, ona hac kafilesinin başında olup hacca gitmek istediğini dolayısıyla kendi başının çaresine bakması ve işleri yoluna koyması gerektiğini bildirmiştir. Güçlerini toplayarak Beytulahim'e yönelmesi ve meseleyi çözmesi emrini vermiştir. Osman Ağa, Musa Bey'i komutan tayin ederek isyancılarla çarpışmak amacıyla hazırlanmıştır.²⁷⁷

Bir Osmanlı vesikasında Beytulahim'e Osmanlı kuvvetlerinin gitmesinin Kudüs şeyhlerinden biri olan Ebu Guş'un hilesi olduğu ve askerlerin Kudüs kalesinden çıkarılması için bir oyun tertip edildiği belirtilmiştir.²⁷⁸ Bu hadise neticesinde garnizonda 12 asker dışında bir Osmanlı gücü kalmamış, isyancılar kaleyi kolaylıkla ele geçirerek mevcut neferleri ve Kudüs mütesellimini tutuklamışlardır. Mütesellim ve avanesinin hapsedilmesi için bir saray tahsis edilmiştir. Belgede yer alanlara göre Osman Ağa, ahaliden kendisini ve erlerini serbest bırakmaları yanında vazifeye geri dönmek için ricacı olmuştur.²⁷⁹

²⁷⁴ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasıti'l-Ahdi'l-Osmani*, 37; Spyridon, S. N. (1938). *Annals of Palestine, 1821-1841*, 77.

²⁷⁵ el-Arif, A. (1999), *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds*, 360

²⁷⁶ BOA. DVNS. MSR. MHM. D. 13. 1-2.

²⁷⁷ Spyridon, S. N. (1938). *Annals of Palestine, 1821-1841*, 78-79.

²⁷⁸ A. DVNS. MSR. MHM. D. 13. 1-2.

²⁷⁹ BOA. HAT. 641 – 31522. (H-13-02-1241).

Ayaklanmacılar anılan devlet erkanını tutuklamak yanında onların silahlarını almışlar ve Kudüs'ten tüm yabancıları çıkarmışlardır.²⁸⁰

İsyancılar Kudüs'ün tüm bölgelerine hakim olduktan sonra şehrin eski lider ve askerlerinden iki kişiyi kendilerine reis olarak belirlemişlerdir. Bu bağlamda Cebecibaşı Yusuf Arab el-Cauni ve kalenin eski dizdarı Ahmed Ağa el-Aseli yönetici seçilmişlerdir. Ayaklanmanın temsilcisi olan söz konusu iki şahıs, devlet ve Kudüs sakinleri arasındaki gergin ortamı sakinleştirmeye çalışmışlardır. Fellahların/çiftçilerin vergiden affedilmesine karar verip kiliselerin, manastırların ödeyeceği vergi ve tahsilatta büyük oranda indirim yapmışlardır.²⁸¹

İsyancıların liderleri isyanlarının sonuçlarından korkmuş, sultana ve valilere kalkışma gerekçelerini bildirmişlerdir. Yetkililere yazdıkları mektuplarda isyanlarının Osmanlı sultanına ayaklanmadıklarını, zorluk çıkaran valilere ve haksız vergilere karşı çıktıklarını dile getirmeye çalışmışlardır.²⁸² Sultanın ve valinin tepkisinden çekinildiği için Kudüs alimleri ve ayanları sultana bir mektup yollamışlar, Vali Mustafa Paşa'dan büyük zulümler gördüklerini, Paşa'nın onlara haksız vergiler yüklediğini belirtmişlerdir.²⁸³ Mektupta yer alanlara göre Mustafa Paşa'nın selefi olan Derviş ve Salih paşalar döneminde yaşanan haksız uygulamalar, onun devrinde katlanarak devam etmiştir. Valinin adamı Mütesellim Osman Ağa da reayayı baskılamıştır. Osman Ağa'nın politikası nedeniyle halkla arasında kargaşa ortaya çıkmış, böylece kale halk tarafından kontrol edilmiştir.

Kudüs ayanı mektuplarında kaleyi görevli memurlardan teslim alıp İstanbul'dan gelecek emirleri beklediklerini ve onu geçici olarak ellerinde tuttuklarını ifade etmektedirler. Söz konusu mektup aracılığıyla isyan liderlerinin sultan ve Şam valisinin muhtemel tepkisinden korktukları ve eylemlerini farklı şekillerde gerekçelendirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Osman Ağa isyanı bastırmada başarısız olunca görevden alınmış ve yerine 1825 Eylülünde Yusuf Ağa tayin edilmiştir. Ahali Yusuf Ağaya karşı olumlu tavırlar sergilese de

²⁸⁰ el-Arif, A. (1999), *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds*, 361.

²⁸¹ Spyridon, S. N. (1938). *Annals of Palestine, 1821-1841*, 78-79.

²⁸² BOA. HAT. 643 – 31543. (H-17-03-1241). BOA HAT. 535 – 26301. (H-29-12-1240).

²⁸³ BOA. HAT. 550 – 27136. (H-27-11-1240).

kaleyi yeni mütesellime ve askerlerine bırakmaya yanaşmamıştır.²⁸⁴ Halktan kişiler, kalenin zulüm ve baskı merkezi olduğunu, askerlerin yeniden baskıcı uygulamalara dönmelerinden korktuklarını söylemişlerdir. Yusuf Ağa'nın ilk yazdığı taktirde isyancılara ayaklanmanın sebeplerini sorduğunda onların 17 ayda 11 mütesellim değiştiğini söyledikleri aktarılmaktadır.²⁸⁵ Bu durum, Kudüs'teki kargaşanın boyutlarını göstermektedir. Kimi Osmanlı belgelerinden Yusuf Ağa'nın doğrudan Babıali tarafından yollandığı anlaşılmaktadır. Yahya Ağa'nın yazdığı taktirlerde ise Şam valisi tarafından atanan mütesellimin Yusuf Ağa'ya görevi bırakmak istemediği görülmektedir.²⁸⁶ Eğer belgeye dair bu okuma ve çıkarım doğru ise Kudüs'teki idari sistemin oldukça kaygan bir zeminde olduğunu söylemek mümkündür.

Osmanlı yöneticileri bu dönemde Şam Valisi Mustafa Paşa'nın kötü siyasi şartları yönetemeyeceğini düşünmektedir. Bu hususta başka belgelere daha ileride temas edilecektir.

Osmanlı yönetimi Kudüs'teki isyanı bastırmak ve asayiş sağlamada çeşitli tedbirlere başvurmuştur. Söz gelimi Kapıcıbaşı Yahya Ağa Kudüs'te olan biten hakkında teftiş ve araştırma yapmak üzere görevlendirilmiştir.²⁸⁷ Devletin Kudüs'teki problemleri incelemek üzere bir memur yollaması Şam valisine duyulan güvenin azaldığını vurgulayan bir işarettir. Yahya Ağa'nın görevi teftiş yanında halkı ve ayanı isyanın vahim sonuçları hakkında bilgilendirmek ve uyarmak olmuştur. Yahya Ağa, livanın güvenliğini ivedilikle temin etmek, isyancılara öğütler vererek onları ve destekçilerini sakinleştirmek ile yükümlü kılınmıştır.²⁸⁸

1825 Ağustosunda Babıali'den Yahya Ağa ve Kudüs ayanına kalenin mütesellime bırakılmasını buyuran bir emir/beyan yollanmıştır. Söz konusu beyanda yerli unsurlara kalenin muhafazasının verilmesi hususunda isyancıların taleplerinin reddedildiği vurgulanmıştır. Mütesellimlerin ahaliye zulmü sebebiyle ileri sürülen ilgili talebin devlet nezdinde geçerli olmayacağı belirtilmiş, kale ve merkezlerin valiler ve onların atadığı devlet

²⁸⁴ BOA. HAT. 641 – 31522. (H-29-12-1241). BOA. HAT. 550 – 27136. (H-10-02-1241). J; BOA. HAT. 550 – 27136. (H-10-02-1241). H.

²⁸⁵ BOA. HAT. 641 – 31522. (H-13-02-1241).

²⁸⁶ BOA. HAT. 550 – 27136. (H-10-02-1241). D.

²⁸⁷ BOA. HAT. 525 – 25715. (H-29-12-1240). **Mühimme Defterlerinde (1810-1829) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 140; BOA. HAT. 1229-47942. (H-28-01-1241). A.

²⁸⁸ BOA. A. DVNS. MSR. MHM. D 13. 1-2.

adamları olan mütesellimlerce yönetileceği bildirilmiştir. Mütesellimin yeterli miktarda asker bulundurarak halka adalet ve merhametle davranmasının zorunlu olduğu açıklanmıştır.

Ayrıca Osmanlı yetkilileri tarafından ortaya konan ve zulüm yahut tecavüz olarak nitelenebilecek hadiselerin asla kabul edilmeyeceği ancak isyanın da aynı şekilde istenmeyen bir iş olduğunu hatırlatılmış, zulme karşı durmanın yolunun ayaklanma değil, payitahta ve diğer merkezlere şikayet ve taleplerini sunmak olduğu kaydedilmiştir.²⁸⁹

Daha önce belirtildiği üzere isyancılar, kalenin İstanbul'dan atanan Yusuf Ağa'ya bırakılmasına yanaşmamış ve onun halka karşı baskı merkezi olarak kullanıldığını ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda belgelerde rastlanılan önemli bir noktaya dikkat çekmek gerekmektedir.²⁹⁰ Ayaklanmacılar, Kudüs kalesinde yeni bir idare modelini arzuladıklarını açıklayan bir mektup yollamışlardır. Mektupta kayda değer husus, kalenin yerli halk tarafından yönetilmesi ve garnizonun yerlilerden oluşması talebidir.²⁹¹

Yabancı askerlerin ahaliyi ihmal ettiği ve onlar üstünde zorbalık yaptıklarını savunan isyancılara verdiği yanıtta Osmanlı idaresi, böylesi bir isteğin devlet açısından egemenlik problemi doğuracağını değerlendirmiş, dolayısıyla onu asla olumlu bulmayacağını bildirmiştir.²⁹²

Osmanlı Devleti'nin Yahya Ağa'yı İstanbul'a kadar ulaşan haberleri araştırmak üzere göndermesinin bir nedeni de şudur: Payitahta gelen haberlerde Kudüs ve Şam bölgelerinde yaşananların, Mustafa Paşa'nın kötü idaresi, halka zalimce muamelesi ve makamını suiistimal etmesinden kaynaklandığı söylentisi yayılmaktaydı. Ayrıca paşanın hac kafilesi için gerekli olan meblağı ödemediği söylenmekteydi. Nitekim bir Osmanlı belgesinde Mustafa Paşa'nın kiler emirine hac masraflarına dair hiçbir ödeme yapmadığı vurgulanmaktaydı.²⁹³ Bu duyumların araştırılması için Yahya Ağa Kudüs'e vazifeli olarak gitmiş, yörede gelişen bazı hadiseler nedeniyle orada uzun bir süre kalmış, yazdığı takrirleri iletmek ve kendisini temsil etmek üzere başka bir şahsı merkeze yollamıştı.²⁹⁴

²⁸⁹ **Mühimme Defterlerinde (1810-1829) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 143-144.

²⁹⁰ BOA. HAT. 550 – 27136. (H-13-02-1241). H.

²⁹¹ **Mühimme Defterlerinde (1810-1829) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 144-145.

²⁹² BOA. HAT. 641 – 31522. (H-29-12-1241). BOA. HAT. 550 – 27136. (H-25-02-1241). D.

²⁹³ BOA. HAT. 525-25715. (H-29-12-1240).

²⁹⁴ BOA. HAT. 1229-47942. (H-28-01-1241).

1825 Eylülü'nde Osmanlı yönetiminin Şam valisinin görevinde kalmasını istemesine rağmen Mustafa Paşa vazifeyi sürdüremeyeceğini, hac kafilesi için gerekli miktarı toplayamayacağını ve vazifeden ayrılmasının şahsı ve devlet için daha hayırlı olduğunu belirterek azlini istemiştir.²⁹⁵ İdari açıdan geleceğinin çok parlak olmadığını anlayan Paşa vazifeden muaf tutulmasını talep etmiştir.²⁹⁶ Yahya Ağa'nın takrirlerinden birinde onun görevden alınmadığını duyan Şam ve Kudüs ahalisinin rahatsızlığa kapılıp üzüldükleri yazılmıştır.²⁹⁷ Müfettiş Yahya Ağa, sürre reisi Veliyyüddin Paşa ve Şam'a memur olarak gelen Ahmet Efendi, yazdıkları raporlarda Mustafa Paşa'nın azil arzusuna rağmen bazı tarafların onun yerinde kalmasını istediklerini ve bu hususta kendisini ikna etmeye çalıştıklarını söylemişlerdir. Onlara göre Şam Valisi Mustafa Paşa geldiği günden beri fakirlerin halini umursamamış ve halkın geçimine bakmamıştır. Valinin ihmali neticesinde boşluk doğmuş ve boşluk kimi tacirler tarafından kullanılmış, fiyatlar oldukça yükselmiş, sakinler geçinemeyip temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamamışlardır. Halkın Osmanlı valisi Mustafa Paşa'ya karşı öfke ve nefretlerinin başlıca sebebi anılan ihmal olmuştur.²⁹⁸

Osmanlı belgelerinde Kudüslülere valiler tarafından uygulanan zulümler olduğu belirtilmektedir. Sakinlerin durumu gözetilmeksizin onlara fahiş vergiler yüklendiği ve Mütesellim İsmail Paşa'nın isyanı bastırmak üzere gönderildiği Beytülahim kırsalında bazı köylerde zimmete mal geçirme ve hırsızlık gibi olaylara tevessül ettiği aktarılmaktadır. Kilise ve manastırlardan altın kaplamalar sökülerek Mustafa Paşa'nın Halep'te kurduğu binaya/konağa yollandığı kaydedilmektedir.

İlgili davranışlar neticesinde valiye mesafeli olan mahalli unsurların kini ve öfkesi güçlenmiş, git gide artmıştır. Sultana bu hususta takrir yazan Yahya Ağa, Ahmed Efendi ve Veli Paşa, bölgedeki Osmanlı idaresi ve haccın sağlıklı bir şekilde yürütülmesi, hacıların güvenliğinin sağlanması bakımından Mustafa Paşa'nın kalmasının bir tehdit oluşturduğunu ve kendisinin azledilerek yerine dindar, emin ve yetkin bir paşa atanması gerektiğini bildirmişlerdir.²⁹⁹

²⁹⁵ **Mühimme Defterlerinde (1810-1829) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 146-147.

²⁹⁶ BOA. HAT. 550 – 27136. (H-29-02-1241).

²⁹⁷ BOA. HAT. 638 – 31443. (H-17-03-1241).

²⁹⁸ BOA. HAT. 638 – 31443. (H-17-03-1241).

²⁹⁹ BOA. HAT. 638 – 31443. (BOA. HAT. 550 – 27136. (H-29-02-1241). A.

Yahya Ağa ve Ahmet Efendi'nin takrirleri aracılığıyla Mustafa Paşa ve kiler emininin hesaplarını denetlemek üzere bir komisyon kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu komisyonun görevi İstanbul'dan gönderilen emirlere Mustafa Paşa'nın bağlılığını incelemek yanında kiler emini ile paşa arasındaki husumeti değerlendirmek olmuştur. Kiler emini Paşa'nın kendisine hac kafilesinin masrafları için hiçbir şey vermediğini belirtmiştir.³⁰⁰ Komisyonun ilk görevi olan mali yükümlülükleri denetlemek çerçevesinde Yahya Ağa'nın yazdığı takrir şu hususları içermiştir:

Mustafa Paşa'dan önce Kudüs'ten istenen vergi toplamda 27.000 kuruştur. Ancak Şam valisi Kudüs'ten hac sandığı için 1239 senesinde 294.000 kuruş, 1240 senesinde 304.000 kuruş yükümlülük belirlemiş ve toplamıştır. 1239'ta hediye ve ikramlar 96.053 kuruş, 1240'ta 330.000 kuruş olarak takdir edilmiştir.³⁰¹ Bu vesikada Mustafa Paşa'nın vergileri on kat veya daha fazla artırdığı görülmektedir.

Mustafa Paşa'nın görevde kalmasının sakıncalı olduğunu ve azlinin lazım olduğunu açıklayan takrirlerin devletin merkezine ulaşmasından sonra Kasım 1825'te Osmanlı yönetimince Mustafa Paşa'nın azledilmesi³⁰² ve Veliyyüddin Paşa'nın onun yerine vezir rütbesi ile gönderilmesi hususlarını içeren bir ferman çıkarılmıştır.³⁰³

Yahya Ağa'nın Mustafa Paşa'nın azliyle eş zamanlı olarak İstanbul'a yollanan takririnde isyancıların isteklerine ve Kudüs sakinlerinin arzularına değinilmiştir. Yahya Ağa, takririne Kudüs ahalisinin Osmanlı idaresine bağlılığını ve isyanın zalim gördükleri vali ve mütesellimlere yönelik olduğunu ifade ederek başlamıştır. Ona göre isyancılar, Kudüs'ün Şam'dan ayrılarak doğrudan Asitane'ye tabi bir yönetim birimi olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.³⁰⁴

Şam Valisi Veliyyüddin Paşa'nın Sadaret'e yazdığı mektupta valinin atandığı dönemde Levant/Biladü's-Şam halkının 3 yıldır zahire kıtlığı, kuraklık, yüksek fiyatlar ve gıda azlığından muzdarip olduğu ve şahsi hedeflerine ulaşmak için mevcut statükodan yararlanan kimi çevrelerin bulunduğu belirtilmiştir. Mektuba göre bu çevrelerin yıkıcı

³⁰⁰ BOA. HAT. 525- 25715. (H-29-12-1240); BOA. HAT. 550-27136. (H-03-03- 1241); BOA. HAT. 550-27136. (H-09-04- 1241).

³⁰¹ BOA. HAT. 535-26301. (H-29-12-1240).

³⁰² BOA. A. DVNS. MHM. D. No. 242. (H- Evasıt-ı Safer 1241). 26.

³⁰³ BOA. HAT. 1568- 11. (H-17-03-1241).

³⁰⁴ BOA. HAT. 643 – 31543. (H-17-03-1241).

faaliyetleri sonucu düzen ve asayiş bozulmuştur. Kudüs'te miri paraları -vergileri ve Hicazi maaşları 8 ay boyunca ödenmemiş ve isyan yeni bir aşamaya girmiştir. Kudüs'teki isyancıların parayı kaba bir şekilde ödemeyi reddettiklerini açıklamaları Nablus'ta da halkın ayaklanmaya meyilli olmasına, vergi ödemelerinin ihmal edilmesine yol açmıştır.³⁰⁵

Belgelere göre hadiseler Biladü's-Şam'da anarşi ortamı oluşturup yollarda çok sayıda eşkıyanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Eşkıyalar bazı masum insanları öldürmenin yanı sıra yoldan geçenleri rahatsız etmiş veya yağmalamıştır. Köylerdeki ahali evlerini terk edip başka yere göçmek mecburiyetinde kalmıştır. Yolcular şehirler arasında giderken güven içinde ve tek başına hareket edememiş, Biladü's-Şam yollarında bir mınıtkadan diğerine gidenler en az 10 atlı şeklinde bir grup olmaya çalışmışlardır.³⁰⁶ Veliyyüddin Paşa, Şam'ın eski valisi Mustafa Paşa'yı, bu meselelerin çözümüne ilgi göstermemekle, problemlerin ağırlaşmasına ve bu noktaya gelmesine neden olmakla suçlamıştır.³⁰⁷ Kudüs'teki isyan olaylarının seyrini inceleyenler, bu dönemde emniyetin bozulup eşkıyaların çoğaldığını ve insanlara karşı haksız siyasetlerin uygulandığına şahit olacaklardır.

Eşkıyaların ülkede paniğe ve kargaşaya yol açtığı bu devirde yeni vali, Adana'dan Şam'a gelirken kendisini etkileyen bir sağlık sorunu yaşamıştır. Bir belgede, Veliyyüddin Paşa'nın Şam'a yöneldiği sırada eski vali Mustafa Paşa ile görüştüğü ve beraber kahve içtikleri kaydedilmiştir.

Belgeye göre bu görüşmeden kısa bir süre sonra Veliyyüddin Paşa rahatsızlanmış, bağırarak kahvesinde zehir olduğunu iddia etmiştir, buna göre kendisine bir panzehir içirilmiştir. İlgili hadiseden dolayı Mustafa Paşa'nın Veli Paşa'nın içtiği kahveye zehir koyduğu söylentisi yayılmıştır. Ancak kimileri de Veliyyüddin Paşa'nın hastalığının zehirden kaynaklanmadığı aksine büyük miktarda panzehir verilmesinden ileri geldiğini ve bu tedavinin komaya ve şiddetli ağrıya neden olduğunu söylemişlerdir.³⁰⁸ Eldeki veriler ışığında konuda kesin bir hükme varmak mümkün görünmemektedir.

Veliyyüddin Paşa, Şam Sarayı'nda Vali Konağı) iki ay baygın kalmıştır. Ahmed Efendi, Kiler Emni Muhammed Mehmet) Efendi ve Yahya Ağa, valinin sağlık

³⁰⁵ BOA. HAT. 641- 31522. (H-13-06-1241). C.

³⁰⁶ BOA. HAT. 668- 32613. (H19-07-1241). A.

³⁰⁷ BOA. HAT. 641- 31522. (H-13-06-1241). C.

³⁰⁸ BOA. HAT. 668-32613. (H-19-07-1241). A.

sorunlarından dolayı hicaz tertibatı ve hac kafilesi işlerini idare edememesi ve meselelerde aksama korkusu nedeniyle sorumluluk üstlenmişlerdir. Anılan şahıslar eski dönemlerde hac kafilesine dair büyük hizmetler ortaya koyduklarından valinin hastalığında bu iş için tercih edilmişlerdir.³⁰⁹

Veliyyüddin Paşa'nın hastalık haberi İstanbul'a ulaştıktan sonra Şam memurları tarafından bu konuda resmi bir rapor yollanmadığı için Veli Veliyyüddin) Paşa'nın hac mevsimi yaklaşırken sağlığı nedeniyle devlet işlerini kontrol edemeyeceğinden ve yönetemeyeceğinden korkan Babıali bazı tatarları müfettiş veya postacı) haberi araştırmaya göndermiştir. Tatarlara bilgi veren Ahmed Efendi ve Yahya Ağa, Veli Paşa'nın komadan uyanır uyanmaz hac işlerini aksatmadan yürütmeye ve organize etmeye başladığını ifade etmişlerdir.³¹⁰

Veliyyüddin Paşa sağlığına kavuştuktan sonra Şam Vilayeti sınırlarında bozgunculuk çıkaranların ve isyan heveslilerinin peşine düşmüştür. Bir kısım eşkıya ve isyancıyı Mısır'a, diğer bir kısmı Halep'e sürmüştür. Paşa'nın politikası, halka iyi niyet göstermek ve Şam'ın eski valisinin eylemleri sonucunda halkın devlete karşı kaybettiği güveni yeniden kazanmak üzerine kurulmuştur. İsyana ortam sağlayan haksız uygulamaları ortadan kaldırmak, ahaliyi devletin safına çekmek Veliyyüddin Paşa'nın önceliklerindendir.³¹¹

Veli Paşa politikasını gerçekleştirmek için Adana, Anadolu ve Bağdat'tan bir miktar zahire yiyecek) ve koyun getirtmiş, Sayda Valisi Abdullah Paşa'dan mal fiyatlarını düşürmenin yanı sıra kendisine arpa ve buğday göndermesini istemiştir.³¹²

Bu girişimler bölgenin kuraklık nedeniyle yaşadığı açlık sorununu çözmek amacına matuftur. Ayrıca Şam Vilayeti'nin çeşitli bölgelerine tecrübe ve ehliyet sahibi mütesellimler yerleştirmek için çalışmış, mütesellimlere halkın ve yoksulların koşullarını göz önünde bulundurmalarını emretmiştir.³¹³ Onlara, eşkıyalarla savaşmak ve insanları saldırılardan korumak için gayret göstermeleri, isyancıların hakimiyeti ve zulüm korkusu nedeniyle

³⁰⁹ BOA. HAT. 550-27123. (H-09-08-1241). B; BOA. HAT. 668- 32613. (H19-07-1241). A.

³¹⁰ BOA. HAT. 550- 27123. (H27-08-1241). C; BOA. HAT. 550-27123. (H-09-08-1241). B

³¹¹ BOA. HAT. 549-27119. (H-27-10-1241).

³¹² BOA. HAT. 550-27123. (H-11-08-1241).

³¹³ BOA. HAT. 549-27119. (H-27-10-1241).

evlerini ve köylerini terk edenleri evlerine geri döndürmeleri gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca muhtaç ve fakirlere maddi yardım sağlamakla yükümlü olduklarını haber vermiştir.³¹⁴

Veliyyüddin Paşa'nın politikasının, özellikle Kudüs'te isyancıların boyun eğmesi ve kaleyi teslim etmesi umuduyla kötü koşulların düzeltilmesi etrafında şekillendirildiği görülmektedir. O sırada Silahşör Yusuf Ağa, Kudüs'te mütesellim makamını işgal etmiştir ancak bu mütesellimle ilgili haberler devleti memnun edecek şekilde değildir, Kudüs'teki isyancılar onun görevini almasına izin vermemiştir.

Üstelik Paşa isyancıların emirlerini yerine getirmek ve onlara sessiz kalmak karşılığında Kudüs Manastırı'ndan ayda 1500 kuruş almıştır. Veliyyüddin Paşa, Sadaret'e yolladığı bir belgede Yusuf Ağa'yı görevinden aldığını ve Şam'a çağırdığını açıklamıştır.³¹⁵

5 Mart 1826'da Veliyyüddin Paşa tarafından Sadaret'e sunulan açıklamada, Kudüs Mütesellimi Yusuf Ağa'nın dört ay boyunca kendi menfaatine çalışmak dışında hiçbir başarıya ortaya koyamadığı vurgulanmıştır. Yusuf Ağa, Hicaz tertibatının yönetiminde başarısız olmuştur. Veliyyüddin Paşa, Yusuf Ağa yerine İbrahim Ağa'yı atamıştır. İbrahim Ağa Kudüs halkı tarafından kabul edilen bölge ve ihtiyaçlarının tamamen farkında bir kişidir.³¹⁶

Yeni mütesellimin görevini kolaylaştırmak ve insanların yaşadığı sorunların çözülmesine ve gönüllerinin kazanılmasına dönük politikaları devam ettirmek için Veliyyüddin Paşa, Kudüs halkının durumunu iyileştirmek ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Yafa, Remle ve Gazze'den Kudüs'e zahire yiyecek) göndermiştir. Ayrıca ihtiyaç kalmaması üzerine Abdullah Paşa'ya Akka'dan erzak ve zahirenin gelişinin iptal edilmesi hususunu yazılı olarak bildirmiştir.³¹⁷

Şam valisi ve Kudüs'ün yeni mütesellimi tarafından gösterilen iyi niyet sonucunda isyancılar ve Kudüs halkı Şam Valisi Veli Paşa'ya boyun eğerek Kudüs'ün yeni yöneticisinin şehre girmesine izin vermiştir. Şam valisi ve mütesellimi, ahaliye müsamahalı

³¹⁴ BOA. HAT. 641-31522. (H-13-06-1241); BOA. HAT. 550-27123. (H-11-08-1241).

³¹⁵ BOA. HAT. 641-31522. (H-13-06-1241).

³¹⁶ BOA. HAT. 641-31522. (H-25-07-1241). D.

³¹⁷ BOA. HAT. 535-26301. (H-29-12-1240).

davransalar da eşkıyanın tedip edilmesine ve demirden bir elle üzerine gidilmesine karar vermişlerdir.³¹⁸

Şam Valisi Veliyyüddin Paşa, güzel muameleyle isyancıları yola getireceğini, Kudüs halkının onları kendisine teslim edeceğini ummuştur. İstanbul'a gönderdiği yazılarda da iyi neticeler beklediğini dillendirmiştir. Halkın mütesellimi karşılayıp onun kente girmesine müsaade etmesi Paşa'nın umudunu artırmıştır. Ancak valinin beklentileri boşa çıkmış, isyancıların kendilerine karşı zulmün tekrarlanmasından korktukları gerekçesiyle kaleyi teslimi reddetmelerinin ardından Paşa hayal kırıklığına uğramıştır. Veli Paşa'nın onları rahatlatmak için attığı eylemlere dikkatli baktığımızda isyancıların sorunlarının sadece vergilerin artırılması olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Osmanlı arşivinde Veliyyüddin Paşa'nın Kudüs'teki meseleleri iyi bir şekilde ve yumuşaklıkla bitirmek için ısrar ettiği görülmektedir. Bir belgeye göre Paşa, kalenin yeni mütesellime bırakılmaması üzerine Şam'dan temsilciler yollayarak insanları kaleyi teslim etmeye ve işleri normal sürecine döndürmeye ikna etmeye çalışmış ancak bu girişimde de başarısız olmuştur.³¹⁹

Veliyyüddin Paşa, Remle'de ikamet eden Kudüs kadısı, nakibü'l-eşraf ve kaymakamı Kudüs'e yönlendirmiş ve bu şahıslar aracılığıyla halkı yeniden devlet yetkililerine itaate çağırmıştır. Bu beyler kaleyi sulh ve uzlaşmakla yoluyla kurtarmaya gayret etmiştir. Ancak isyancılar onların sözlerini de dinlememiş, iyi niyetli çabaları takdir ettiklerini, devlet otoritesine boyun eğdikleri ve mütesellimin talimatlarına uymaya hazır olduklarını, vergileri ödeyeceklerini ancak kalenin yönetiminin ellerinde kalmasını istediklerini bildirmişlerdir. Kendilerinin isteklerinin devlete isyan, itaatsizlik anlamına gelmediğini vurgulayan ayaklanmacılar yerli askerlerin kalede bulunmasının elzem olduğunu zira eski kale yönetimlerinin yerli olmadığını ve onlara karşı haksız uygulamalar yürüttüğünü haber vermişlerdir.³²⁰

Ayrıca bir diğer belgede isyancıların daha önce dillendirdikleri başka bir talebi yineledikleri görülmektedir. Yahya Ağa'nın Babıali'ye yolladığı taktirde ayaklanmacıların Şam'dan mütesellim kabul etmeyecekleri ve Kudüs'ü yönetecek kişinin doğrudan İstanbul'dan atanmasını dillendirdikleri belirtilmiştir.³²¹ Anlaşıldığı kadarıyla devlet idaresi

³¹⁸ BOA. HAT. 535-26301. (H-29-12-1240).

³¹⁹ BOA. HAT. 641-31522. (H-25-07-1241).

³²⁰ BOA. HAT. 550-27123. (H-09-08-1241). B.

³²¹ BOA. HAT. 550-27123. (H-11-08-1241). A.

merkezi otoriteyi kaybetmemek üzere bu teklife olumlu bakmamıştır. Vali isyanı sona erdirmek ve meseleleri normale döndürmek için tüm barışçıl yolları tükettikten sonra isyanın ancak askeri güçle sona erdirilebileceğinden emin olmuş, isyancıların aldatıcı ve güvenilmez kişiler olduğu kanaatine varmıştır.³²²

Yaklaşan hac mevsimi ve onu organize etme konusundaki meşguliyeti nedeniyle devletin çıkarları hususunda bir denge gözeten Veli Paşa Kudüs isyanını çözme meselesini hac mevsimi sonrasına ertelemeyi uygun bulmuştur.³²³ Paşa, hac vazifesinden döndükten sonra kaleyi ele geçirmek ve ödenmesi gereken para ve vergileri toplamak için Kudüs'e gideceğini açıklamıştır. Kudüs kalesini almak üzere 500 süvari ve 500 piyadeden oluşan İbrahim Ağa komutasındaki kuvvetin Adana'dan Şam'a gelmesini istediğini belirtmiştir.³²⁴

Şam bütçesinde hiç para olmaması ve 1826 yılının yaklaşan hac mevsimiyle birlikte Kudüs livasından istenen ve hacıların masrafları için ayrılan meblağlar çok gerekli hale gelmiştir.³²⁵ Bu nedenle Veliyüddin Paşa Sultan'dan başbuğ rütbesinde bir komutan emrinde bir askeri gücün vergi toplamak üzere gönderilmesini istemiştir. Veliyüddin Paşa'nın beyanında, Hicaz tertibatı Hac mevsimi için harcanacak fonları toplamak üzere devreyi gerçekleştirmek için 03/13/1826 tarihinde ferman ve padişahın onayıyla Kethüda-i Hacegan Osman Vaki Efendi'nin görevlendirildiği belirtilmiştir.³²⁶ 10.000 kuruş vermesi karşılığında Osman Bey; Kudüs, Nablus ve Cenin sancaklarından miri malları ve Hicaz maaşlarını toplamakla görevlendirilmiştir.³²⁷ 1826 yılının Mart ayı ortalarında çıkan bir beyanda Veliyüddin Paşa, Osman Efendi'nin para toplama, zapt u rapt, azil ve naspetmeye dair tüm yetkilere sahip olduğunu, onun tüm emir ve yasaklarının Şam Valisi'ni temsil ettiğini, civardaki bölgelerin tüm ileri gelenlerini ve âlimlerini ona itaat etmesi gerektiğini bildirmiştir.³²⁸

Veliyüddin Paşa, 1826'da Mart ayı ortalarında kadıya, müftüye, nakibü'l-eşraf'a, Kudüs Mütesellimi İbrahim Ağa'ya, emir-i alaya, tüfenkçibaşına, alimlere ve ayana

³²² BOA. HAT. 641-31522. (H-13-06-1241).

³²³ BOA. HAT. 641-31522. (13-06-1241).C. BOA. HAT. 550-27123. (H-11-08-1241).

³²⁴ BOA. HAT. 549-27119. (H-27-10-1241).

³²⁵ BOA. HAT. 641-31522. (H-13-06-1241). C.

³²⁶ BOA. HAT. 549-27108. (H-09-08-1241).

³²⁷ BOA. HAT. 549-27119. (H-27-10-1241).

³²⁸ K.Ş.S. No. 310. 31.

gönderdiği bir mersumda/emirde onlardan devre parasını almak için gönderilen Osman Paşa'ya gereken parayı ödemelerini istemiştir.³²⁹

Osman Efendi Nablus'a geldiğinde oradan Kudüs âlimlerine ve ileri gelenlerine vergileri toplamak için emirler göndermiştir. Kudüs şeyhleri, isyancılar ile Osman Efendi arasında arabuluculuk yapması için bir grup şahsı yollamıştır. İsyancılar, arabulucular kanalıyla Osman Efendi'ye, Kudüs halkının gerekli vergileri toplamasının mümkün olacağını aktarmışlar, kendisinin ve askerlerinin Kudüs'e gelmemesi, Kudüs Kalesi'ni teslim almaması şartını ileri sürmüşlerdir. Osman Efendi, yaklaşan hac mevsimi nedeniyle isyan hazırlığında olmalarını fark etmesine rağmen bu şartlara rıza göstermiştir. Hac kervanının hazırlıklarının tamamlanmasına katkıda bulunmak için bölgeyi terk etmek ve Şam'a dönmek zorunda kalmıştır. İsyancılar istenen meblağı ödememişlerdir, ödenmesi gereken miktar 371.373 kuruş iken, ödenen miktar 121.042 kuruşta kalmıştır, ancak bölgeden paranın bir kısmı yerine de şal ve hilat yollanmıştır.³³⁰

Sultan II. Mahmut, 1826'da yeniçerileri ortadan kaldırmakla meşgulken ona Kudüs'teki kötüleşen durum ve Veliyyüddin Paşa'nın isyanı ortadan kaldırıp isyancılara boyun eğdirememesi hakkında haberler ulaşmıştır. Şam valisi hac kervanını idare etmeye çalıştığı için Sultan II. Mahmut, 1826 yılının Ağustos ayı başlarında Akka Valisi Abdullah Paşa'ya Kudüs'teki isyanın bastırılması görevini devralmasına dair bir emir yöneltmiştir. Ona isyancıların Kudüs'ü kontrol edip devlet memurlarını kovarak çok çirkin bir iş yaptıklarını açıklamıştır. Bu gibi durumlarda isyanla hak aramak yerine İstanbul'u halkını şikayetleri hakkında bilgilendirilmeleri gerekenlerin kalenin yönetimini üstlenmelerinin kabul edilemeyeceğini, bu vazifenin valiler tarafından atanan mütesellimlerin sorumluluğunda olduğunu ve devletin yönetimden hiçbir şekilde vazgeçmesinin mümkün olmadığını yinelemiştir. Padişahın mesajında, Veliyyüddin Paşa'nın adaletli davranmasının, uyguladığı politikanın, Kudüs halkına gücünü kötüye kullanan herkesi azledeceğine dair verdiği sözlerin yerinde olduğu vurgulanmış, isyancıları kışkırtmaktan uzak durması, onları sükunete çağırması, onlara öğüt vermek ve iyi davranmak için çalışması övülmüştür. Ancak beyana göre Paşa'nın tüm çabaları isyancıların itaate ve sağduyuya dönmeleri için yeterli olmamıştır.

³²⁹ K.Ş.S. No. 310. 35.

³³⁰ BOA. HAT. 549-27119. (H-27-10-1241).

Fermana göre Veliyyüddin Paşa hac işleriyle meşgul olduğu için durumu kontrol edemediğinden, Abdullah Paşa'ya isyancılara ve onları destekleyenlere itaat tavsiyesini tekrar etmesi emri verilmiş ve eğer devlete boyun eğmezlerse onların üzerine asker gönderme ve onları tedip ederek kaleyi kendilerinden kurtarma, idari ve askeri işleri üstlenme gibi gerekli tedbirleri alması buyrulmuştur. Abdullah Paşa, mütesellimin görevine kavuşması ve livada asayişin, düzenin sağlanması hususunda yetkili ve sorumlu kılınmıştır.³³¹

31.08.1826 tarihinde Abdullah Paşa, Sadaret'e emri aldığına dair bir mektup göndererek kaleyi askerlerle saracağını, isyancıları teslim olmaya zorlayacağını, teslim olmazlarsa güç kullanarak onları tuttukları yoldan vazgeçireceğini ve bilahare mütesellimi vazifesine iade edeceğini bildirmiştir.³³²

Abdullah Paşa, Kudüs'e gönderilecek askeri kuvvetler üzerine başbuğ olarak Yafa Mütesellimi'ni atamış ve Yafa'da askeri kuvvetleri onun emrine vermiştir.³³³ Olaylara tanık olan ve hadiselerle dair tarihi kayıtlar düşen bir Rum papaz Yafa Mütesellimi ile hareket eden 2.000 asker olduğunu ve onların yanlarına 7 küçük top ve büyük bir top da aldıklarını söylemiştir.³³⁴ Ancak Osmanlı belgelerinde bahsedilenlerden Yafa'dan gelen asker sayısının 1000'i geçmediği anlaşılmaktadır. Veriler papazın sunduğu rakamların yanlışlığını ispatlamaktadır. Arşiv verilerine göre ordunun donanımı savaş araçları ve mühimmat yanında iki top ve bir mermiden oluşmaktadır.³³⁵

Başbuğ, Kudüs yakınlarındaki Remle köyünde durmuş ve Kudüs kenti civarında yaşayan köylüleri sindirmek için orada çadırlar kurdurmuştur. Abdullah Paşa'nın emriyle isyancılara itaata geri dönmeleri emri bildirilmiş, bu işe devam etmelerinin sonuçları konusunda çekinmeleri gerektiği aktarılmıştır. Remle'deki askerleri gören Kudüs'ün kenar mahallelerinde yaşayan köylüler ve şeyhler korkmuştur. İsyanın elebaşlarından ve bölgenin kanaat önderlerinden İbrahim Ebu Guş, kasıtlı olarak devlete sadakatini göstermiştir. Bir belgede ifade edilenlere göre, ordunun gelişini öğrenen çiftçilerin ve Kudüs halkının büyük

³³¹ BOA. A.DVNSMHM. D.242, (H- Eva'ili Muharrem 1242). 139-140.

³³² BOA. HAT. 772-36194. (H-27-01-1242).

³³³ BOA. HAT. 1229-47940. (H-25-02-1242).

³³⁴ Spyridon, S. N. (1938). *Annals of Palestine, 1821-1841*, 80-81.

³³⁵ BOA. HAT. 1229-47940. (H-25-02-1242); BOA. HAT. 1229- 47944. (H-09-03-1242).

bir kısmı padişaha sadakatlerini beyan etmişlerdir. Ebu Guş, Paşa'nın kahyası/kethüdası ile görüşerek kendisine eman almıştır.

Böylece Kahya, köylülerin bir kısmını Kudüslü isyan liderlerinden ayırmayı başarmıştır. Ebu Guş, bir anlaşmaya varmak için fellah/çiftçi şeyhlerinden üçü ve karar alıcı liderlerle beraber Kahya'nın yanına gelmiştir. Anlaşmada Ebu Guş'un köylülere Kudüs'e geçerken yardım etmesi ve köylülere zorluk çıkarmaması gerektiği bildirilmiştir. Ebu Guş, isyanı sona erdirmek için isyan cephesini içten yıkmak üzere güvendiği isyancı liderlerle temas kurmakla yükümlü olmuştur.³³⁶

Abdullah Paşa, Akka kadısını isyancılara öğüt vermek ve teslim olmaya çağırarak için Kudüs'e göndermiştir. Kadı ayaklanmacılara barışçıl bir şekilde teslim olmayı kabul etmezlerse, paşanın meseleyi askeri olarak çözmesi gerekeceği uyarısında bulunmuştur. Kadı'nın Kudüs içine gitmesi ile eş zamanlı olarak Kahya, kentin dış mahallelerine ulaşmış ve asker çadırları toplan isyancıların mevzilerini vurmasına izin verecek bir mesafeye kurulmuştur. Bu süre zarfında Abdullah Paşa, İstanbul'a meselenin hallinin yakın olduğunu bildiren bir mektup yazmıştır.³³⁷ Ancak işler Abdullah Paşa'nın umduğu kadar kolay olmamıştır. Kudüs'ün kapılarını kapatıp kenti tahkim eden isyancılardan bir grup askerlere ateş açmıştır. Bu durum, onların direnme niyetlerini göstermiştir.³³⁸

Asilerin savaşma arzularını kanıtlayan başka bir husus da isyancıları teslim olmaya ikna edemeyen Kudüs kadısının Kudüs'ten ayrılmak istemesi ve isyancıların çarpışmaya kararlı olduklarını bildirmesidir.³³⁹ Abdullah Paşa, 10.31.1826 tarihinde Sadaret'e hitaben kaleme aldığı bir mektupta, Kahya ve kuvvetlerinin şehri kuşattığını ve savaşmaya başladığını açıklamıştır. Kahya ilkin topçu birliklerinin kaleyi bombalamalarını emretmiş, topçular ateşlerini önce havaya, sonra da kaleye doğru yönlendirmiştir. İsyancıların kendilerine ulaşan ilk bombardıman dalgasından sonra cesaretlerini yitirmeleri beklenmiş ama beklenen gerçekleşmemiştir.

Savaşın devamında Kahya güçlerinin şehri her yönden kuşatması neticesinde Kudüs'ün dış mahallelerinden gelebilecek her türlü mal tedariki ve ikmal hattı kesilmiştir.

³³⁶ BOA. HAT. 1229-47940. (H-25-02-1242).

³³⁷ BOA. HAT. 1229-47941. (H-03-04-1242).

³³⁸ BOA. HAT. 1229-47941. (H-03-04-1242).

³³⁹ BOA. HAT. 710-34020. (H-29-03-1242).

Erzaksız kalan asiler, itaate yanaşmışlardır. Veriler, isyancıların kısa sürede teslim olacağına işaret etse de Abdullah Paşa meseleyi bir an önce halletmek istemiş ve bu nedenle Kudüs'e 66 havan göndermiştir. Bu tür topların kullanılması isyancıların yorulmasına ve geri çekilmesine neden olmuştur.³⁴⁰ Bazı kaynaklarda, bu topların kaleyi bombalamak amacıyla Zeytun Dağı'na yerleştirildiği söylenmiştir.

İddiaya göre toplar ile kale arasındaki mesafenin çok fazla olması nedeniyle Kahya kaleyi bombalamak yerine ayanın evlerini ateş altında bırakmıştır.³⁴¹ Osmanlı belgelerinde bu bilgiyi doğrulayacak bir veri yoktur.

Kuşatmanın uzaması, sivillerin bombardıman korkusu ve yiyecek eksikliği; şehir nüfusunun ikiye bölünmesine yol açmıştır: İlk kısım, içinde yaşadıkları kötü koşullar nedeniyle isyanın liderlerine karşı ayaklanmıştır. Bir grup eski isyan lideri teslim olmayı talep etmiş ve diğerlerine baskı yapmış, diğer kesim ise savaşı sürdürmekte ısrarcı olmuştur. İsyancı hareketin liderleri, üyeleri ve aktivistleri, infaz veya intikamdan korkmuşlardır. Ancak teslim olma seçeneğini destekleyenlerin yanında alimlerin bulunması, onların direnme taraftarlarına karşı üstün gelmelerini sağlamıştır. İki grup sonunda Kahya'nın tekliflerini değerlendirmek konusunda bir anlaşmaya varmıştır. Böylece Kudüs ileri gelenlerinden bir grup Kahya'nın kampına gitmiş ve çatışmayı sona erdirmek için onunla bir uzlaş sağlanmışlardır. Taraflarca isyanı durdurmaya ek olarak padişaha ve onu şehre hakim olarak atadıklarına boyun eğdiklerini ilan etmeleri karşılığında tüm Kudüslülerin affedilmesi ve isyana katılanların cezalandırılmaması, ayaklanmanın en mühim sebebi olan vergi artırımından vazgeçilmesi, eski vergilerin artırılmadan uygulanması kararlaştırılmıştır. Kaledeki nöbetçilerin vazifesinin şehri korumakla sınırlandırılması, onların şehrin ve sakinlerinin işlerine karışmaması hususunda Abdullah Paşa'dan taahhüt alınmıştır.³⁴²

İsyanda önde gelenler şehre döndükten ve halk teslim anlaşmasından haberdar olduktan sonra, kalede bulunan silahlı askerler dışında herkes şartları kabul etmiştir. Ancak liderler ve kaledeki unsurlar da bir müddet sonra eşyalarını yanlarına almak şartıyla kaleden ayrılmaya yanaşmışlardır. Üç günlük bir mühletten sonra kale Kahya'ya bırakılmıştır. İsyanın liderleri Yusuf Ağa el-Cauni ve Ahmed Ağa el-Dizdar, kalenin anahtarlarını

³⁴⁰ BOA. HAT. 1229-47941. (H-03-04-1242).

³⁴¹ Spyridon, S. N. (1938). **A,g,e**, 81-82.

³⁴² Mennâ', A. (2008). **Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani**, 40.

Kahya'ya sunmuş ve kendileri de teslim olmuştur. Bu arada kaleyi kontrol etmek 300 asker gönderilmiştir. Söz konusu isyanın en önemli iki lideri, Abdullah Paşa'nın isteği üzerine Akka'ya yollanmıştır. Akka valisi uzlaşma koşullarına uymuş ve Kudüs'e dönmeleri için onlara sembolik bir ceza uygulamıştır. Yusuf Ağa, Kudüs yakınlarındaki Remle'ye Ahmed el-'Aseli, Nablus'a sürülmüştür.³⁴³

Kudüs'teki isyan sona ermiş, şehrin yönetimi, kale ve silahlar Abdullah Paşa'nın askerlerinin eline geçmiştir. Abdullah Paşa, İstanbul'a isyanı bitirip kaleyi ve şehri teslim aldığı, Şam valisi tarafından gönderilecek mütesellime kenti bırakma emrini uygulamaya hazırlandığını bildiren bir açıklama/mektup yollamıştır. Büyük olasılıkla, isyancıların teslim olması 1826 yılında Kasım ayının başında gerçekleşmiştir.³⁴⁴ Abdullah Paşa'nın isyanı bastırma çabalarını takdirle karşılayan Sultan, kendisine 10.000 kuruş değerinde bir hançer hediye etmiş ve ona bir teşekkür mesajı göndererek Kudüs'ü Şam valisi tarafından atanan mütesellime teslim etmesi hususunu hatırlatmıştır.³⁴⁵ Aynı yılın Aralık ayında, Şam valisi tarafından Osman Ağa adlı yeni bir mütesellim yollanmıştır.³⁴⁶ Böylelikle Kudüs kenti ve kalesinde Şam valisinin otoritesi yeniden sağlanmıştır. Ancak yeterli kuvvet bulunmaması ve yeni bir isyan korkusu nedeniyle Abdullah Paşa Şam'dan birlikler gönderilinceye kadar Kudüs'ü güvence altına almak amacıyla bir grup asker bırakmış ve devir teslim merasimi esasen Şam'dan askerlerin gelmesinden sonra yapılmıştır.³⁴⁷

Abdullah Paşa iki yıldan fazla süren isyanı bitirmiştir. Abdullah Paşa'nın söz konusu başarısı Sayda Eyaleti ve Akka kentinin bölgedeki güçlü siyasi ve askeri merkezlerden biri olduğunu kanıtlamıştır.

Osmanlı arşivindeki belgeler incelendiğinde isyanın koşulları daha detaylı ortaya çıkmaktadır. Olaylara tanık olan ve isyandan detaylı bir şekilde bahseden tek kişi ise Rum bir din adamıdır. Rum keşişin sunduğu ve herkesin ondan naklettiği önemli bir vakayı ele almak gereklidir. Rum keşiş, ayaklanma tarihinde, isyancıların, ister Müslüman ister gayrimüslim olsun, yabancıların yönetimini reddetmek için kullandıkları bir cümleye odaklanmış, isyan sloganları arasında "Ne Türkler ve ne Arnavutlar" şeklinde bir ifade

³⁴³ Spyridon, S. N. (1938). *A,g,e*, 82-83; Mennâ', A. (2008). *A,g,e*, 40.

³⁴⁴ BOA. HAT. 1229-47941. (H-03-04-1242).

³⁴⁵ BOA. HAT. 1229 – 47943. (H-05-06-1242); BOA. HAT. 668 – 32561. (H-29-12-1242).

³⁴⁶ BOA. HAT. 549 – 27101. (H-21-04-1242).

³⁴⁷ BOA. HAT. 1229 – 47944. (H-29-12-1242).

bulunduğunu ileri sürmüş, bu sözün ne anlama geldiğini değerlendirmiştir. Keşiş, ilgili cümleden hareketle Kudüs halkının Osmanlı İmparatorluğu'nun dayandığı dini kimlikten uzak bir ulusal kimliğini inşa etmeye başladığını savunmaya çalışmıştır.³⁴⁸ Araştırmamızda bu konuyu doğrulamak için arşiv belgelerinde bir tarama gerçekleştirilmiş ancak keşişin bahsettiği ifadelerle rastlanamamıştır. Birçok belgede “Ecnebler Kapusuz” ibaresinden bahsedilmiş ve bu cümlenin Şam ve daha sonra Kudüs'te tekrarlandığı, anılan cümlenin Mısır ve Halep'e sürülen bir grup eşkıya ait olduğu vurgulanmıştır.³⁴⁹

Belgelerde “Ecnebler kapusuz” biçiminde bir cümlenin varlığı ise keşişin savunduğu şekilde Kudüs sakinlerinin kimlik ve aidiyetinde bir değişiklik olduğu anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla onun yazdıkları değerlendirilirken dikkatli olunması gerekmektedir. Rum kökenli bu tarihçi, olayları çok detaylı bir şekilde kaleme alan tek kişidir. Yunan isyanının sürdüğü dönemde yazar, gözlemlerine tesiri olan milli gayret duygusu altında olabilir. Onun Osmanlı'da isyan ateşini alevlendirmek istemesi de muhtemeldir. Özellikle Yunan rahipler tarafından Kudüs halkını Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanmaya kışkırtmak için gönderilen bir Hristiyan'ın tutuklandığı da göz önünde bulundurulduğunda rahibin dönem şartları çerçevesinde taraflı davranabileceği anlaşılmaktadır.³⁵⁰ Ayrıca kendisinin Osmanlı memurlarına ve paşalarına karşı önyargılı olduğu gözlemlenmektedir. Osmanlıları ırza tasallut etmekle, malları yağmalamakla, kadınlara saldırmakla ve hukuka aykırı şekilde insanları öldürmekle suçlamaktadır.³⁵¹ Osmanlı belgelerinde ise böylesi uç davranışlardan bahsedilmemekte, Mustafa Paşa'nın halktan vergi almayı abarttığı belirtilmektedir.

İsyan, Kudüs'te giderek kötüleşen bir idari kriz ve güvenlik problemi ortaya çıkarmıştır. Çalışmamızda farklı yönetim kademeleri arasındaki ilişkilerin yapısının Kudüs'teki hadiselerle, asayişe, devlet otoritesinin tesis edilmesine tesiri bulunduğu saptanmıştır. Devlet merkezinin vilayetlerle ilişkisinin Şam Eyaleti bağlamında düzenli olmadığı da gözlemlenmiştir. Zaaf nedenleri arasında devletin çeşitli yönlerde birçok sorunla ve özellikle Yunan isyanıyla uğraşması, padişahın özellikle askeri alanda reformlarla meşgul olması gibi hususlardan bahsetmek mümkündür. Ayrıca valiler arasındaki rekabet de devlet otoritesini zayıflatmıştır. XIX. yüzyılın çeyreğinde Kudüs Bölgesi'nde, Şam valileri ile

³⁴⁸ Spyridon, S. N. (1938). *A,g,e*, 82-83

³⁴⁹ BOA. HAT. 641-31522. (H- 13-06-1241).

³⁵⁰ *Mühimme Defterlerinde (1810-1829) Kudüs*, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 108-110.

³⁵¹ Spyridon, S. N. (1938). *A,g,e*, 75-79.

Akka valileri arasındaki rekabet, bir valinin bir diğer valiye karşı ayaklanmaları için isyancıları desteklemesine neden olmuştur.³⁵² Bu bakımdan ayaklanma, Biladü's-Şam bölgesinde idari değişikliklerin yapılmasında rol oynamıştır. Örneğin isyanı sona erdiremeyen Veliyyüddin Paşa görevden alınmış ve yerine Salih Paşa'nın atanmıştır.³⁵³

Kudüs'te mütesellim başkanlığındaki yönetimin yerel güçlerle ilişkisi bağlamında yerel güçlerin nüfuzunun mütesellimin görevlerini yerine getirme kabiliyetini doğrudan etkilediğini not etmekteyiz. Bu isyan sayesinde, yerel güçlerin sahip olduğu etkinin boyutu ortaya çıkmış, onların güçlerini, nüfuz ve konumlarını artırmak için yönetimdeki boşluktan yararlandığı anlaşılmıştır. Mahalli beylerin, kararların uygulanmasında ve hatta bazen resmi vazifelerde, etkileri ve halk nezdindeki itibarlarından kaynaklanan önemli rolleri olmuş, bu nedenle mütesellim ve onun idari teşkilatı yerel güçlerin konumunu hesaba katmak zorunda kalmıştır. Nitekim yerel unsurlar bazı zamanlarda mütesellimi şehirden kovmaya dahi cüret etmişlerdir.

2.1.2. İdari Taksimat (1808-1831)

Kudüs, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Dımeşk merkezli Şam Eyaleti'ne bağlı bir liva olarak kalmıştır. Ancak, bu dönemde Kudüs Livası Şam'a tabi olmasına rağmen, Sayda valileri livanın yönetiminde büyük rol oynamışlardır. Bu durumun üç muhtemel sebebi vardır: 1) Dımeşk ve Kudüs merkezi arasındaki coğrafi uzaklık 2) Şam valilerinin genel olarak hac kervanının işleriyle ve eyaletlerindeki karışıklıklar ve huzursuzluklarla meşgul olmaları 3) Şam ve Sayda eyaletlerinde kullanılan yönetim sistemi. Şam valileri, idari teşkilattan kaynaklı problemler yaşamışlardır. Valilerin iktidarlarındaki istikrarsızlığının belki de en çarpıcı göstergesi, bu makama atanan idarecilerin hızla değiştirilmesidir. 1807-1831 döneminde Şam Eyaleti'nde on beş vali bulunmuştur. Yani valilerin her biri ortalama iki yıldan az bir süre boyunca Şam'ın yönetimini devralmıştır. Öte yandan Sayda'da bilhassa Akka'daki idare ise malikane sistemi temellidir, yöneticinin hayat boyu bir bölgeye hakim olması şeklinde bir düzene dayalıdır. Sayda valileri Süleyman Paşa el-Adil 1805-1819) ve Abdullah Paşa 1819-1832) da bu sisteme göre Sayda'yı kontrol etmişlerdir.³⁵⁴ Bu nedenle Kudüs'e coğrafi olarak daha yakın bir noktada bulunan Sayda valileri, devletin onayı ve

³⁵² BOA. HAT. 388-20698. (H-14-05-1237).

³⁵³ BOA. HAT. 736 – 34928. (H-17-06-1242).

³⁵⁴ Mennâ', A.(2008). **A,g,e**, 54-56.

talebi ile kimi zaman livanın yönetiminde mühim bir pay sahibi olmuşlardır. Şam Eyaleti'ndeki idareciler Kudüs bölgesindeki bir meseleyi çözemediğinde Osmanlı hükümetleri o meselenin çözümünde Sayda hakimlerine görev vermişlerdir, onlara güvenmişlerdir.

Sayda valilerinin Kudüs yönetimindeki etkisi birçok hadisede ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1816'da Kudüs Livası'nda bulunan Berak Süleyman adlı sahanın restore edilmesi vazifesi Sayda Valisi'ne bırakılmıştır.³⁵⁵ Ayrıca 1817'de ise Mescid-i Aksa'nın onarımı için Vali Süleyman Paşa'ya emir verilmiştir. Süleyman Paşa, yakın zabıtlarından birini onlarca zanaatkarla birlikte bölgeye yollamış, bu görevi yerine getirmekten sorumlu tutmuştur. Tarihi kayıtlara göre ³⁵⁶ Kudüs kadısı, Süleyman Paşa'nın işini iyi yaptığını belirterek, binanın eskisinden daha iyi olduğunu belirtmiştir.³⁵⁷ Devlet idaresi ayrıca daha önce belirtildiği gibi savaş gemilerinin İskenderiye kıyılarına geldiği haberi üzerine Süleyman Paşa'nın halefi Abdullah Paşa'dan Kudüs'e bir askeri güç göndermesini istemiştir.³⁵⁸ Ayrıca Şam Valisi Veliyyüddin Paşa'nın isyanı sona erdirememesi sonrası 1826'da Kudüs isyanını sona erdirmek için Abdullah Paşa'dan yardım talep edilmiştir. ³⁵⁹

Sunulan olaylar aracılığıyla, livanın resmi olarak Şam Eyaleti'ne bağlı olmasına rağmen, Sayda valilerinin liva yönetiminde önemli bir tesirleri bulunduğu anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılar, Kudüs bölgesinin idari olarak Sayda Eyaleti'ne bağlı olduğunu kanıtlamak için Kudüs'teki Sayda valileri tarafından yapılan bazı müdahaleleri esas almaktadır.³⁶⁰ Araştırmacılardaki kafa karışıklığı, Osmanlı belgelerinde Kudüs'ün işleri bağlamında Sayda valilerine verilen bazı görev veya emirlerden bahsedilmesinden kaynaklanmaktadır.

İdari müdahalelerdeki karışıklığa rağmen ilgili dönemde Kudüs Livası Şam Eyaleti'ne bağlı kalmış, iki aşama dışında Sayda Valisi Süleyman Paşa'nın idaresine tabi olmamıştır. Süleyman Paşa ilk defa 1810 - 1812 yılları arasında iki yıldan az süre Kudüs üzerinde resmen yetkili ve tasarruf sahibi olmuş, Kudüs'e Genç Ahmed Ağa'yı mütesellim tayin etmiştir.³⁶¹

³⁵⁵ BOA. HAT. 470 – 23001. (H-29-12-1231).

³⁵⁶ BOA. HAT. 558 – 28194. (H-09-09-1232); K.Ş.S. No. 302. 102-103.

³⁵⁷ BOA. HAT. 1542 – 7. (H-09-10-1233).

³⁵⁸ K.Ş.S. No. 305. 56; BOA. HAT. 710-34018.

³⁵⁹ BOA. A.DVNSMHM. D.242, (H- Eva'ili Muharrem 1242). 139-140.

³⁶⁰ Et-Taravine, F. (2016). *El-Vad'u el-İdari li-Medineti'l-Kudsi's-Şerif (1740 -1821), Dirasatu'l-Ulum el-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye*, c.43, 1607.

³⁶¹ NŞMS. No. 7. 396.

08.05.1810 tarihli bir Osmanlı belgesinde Sayda Valisi Süleyman Paşa'ya Sayda yanında Şam Eyaleti ve Kudüs Livası'nın idari olarak bağlandığı kaydedilmiştir.³⁶² Ancak Sayda Valisi Süleyman Paşa'nın idaresinde dahi Kudüs, Şam Eyaleti'ne tabi statüsünü yitirmemiştir. Bu iki yıllık iktidar, kaosun hakim olduğu bir yüzyılda kısa bir istikrar dönemi olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nu Şam Eyaletini ve özellikle Kudüs Livası'nı Sayda Valisi Süleyman Paşa'nın yönetimine katmaya iten sebep, Vehhabilerin Hicaz şehirleri üzerindeki hâkimiyetinin devam etmesi ve Biladü's-Şam'ın güney bölgelerini almalarıydı. Süleyman Paşa'nın görevi, tayin kararnamesinde belirtildiği gibi, isyancılardan Haremeyn'i temizlemek olmuştur.³⁶³

Eylül 1811'de Süleyman Paşa'nın Kudüs dahil olmak üzere Sayda, Trablusşam ve Şam üzerindeki hakimiyeti uzatılmıştır.³⁶⁴ Mehmet Ali Paşa'nın askerleri 1811'de Hicaz'a gelip Vehhabilerle savaşılmaya başlayınca hac rotasının yeniden açılmasına dair umutlar artmıştır. Bu nedenle Osmanlı idaresi, Sayda ve Trablusşam'ı aynı statüde tutarken Sayda Valisi Süleyman Paşa'dan Şam Eyaleti'ni almıştır. Böylece Şam Eyaleti Sayda'dan 02.04.1812 tarihinde kopmuş ve el-Adil lakaplı Süleyman Paşa yerine onunla adaş başka bir Süleyman Paşa, Şam Eyaleti'ne vali olmuştur.³⁶⁵

Kudüs Livası ikinci kez resmi olarak Sayda Valisi Süleyman Paşa'nın kontrolüne Şam Valisi Süleyman Paşa'nın hacdan dönerken 19.12.1815'te Medain-i Salih denilen bölgede ölmesi neticesinde geçmiştir. Sayda valisi, Şam'ın yeni valisi Hafız Paşa'nın gelişine kadar geçici olarak Şam Eyaleti'nin işlerine de nezaret etmiştir.³⁶⁶ Böylelikle Kudüs Livası Şam Eyaleti'ne bağlılığını korurken Sayda valilerinin etkisi ve salahiyeti altında bulunmuştur.

Sayda Valisi Abdullah Paşa, Kudüs Livası'nın işlerine müdahale etme konusunda selefinin politikasını izlemeye devam etmiştir. Abdullah Paşa'nın Kudüs Livası'ndaki en önemli başarısı, Kudüs'teki 1826 isyanına son vermesi olmuştur.³⁶⁷ Osmanlı idaresi, başarısından dolayı 8.11.1827 tarihinde Abdullah Paşa'yı Trablusşam Eyaleti ve hac

³⁶² BOA. TS.MA.e. 1066 – 44. (H-13-04-1225).

³⁶³ K.Ş.S. No. 294. 46-47; Mennâ', A. (2008). **A,g,e**, 30.

³⁶⁴ BOA. C. DH. 60 – 2951. (H-29-08-1226).

³⁶⁵ BOA. HAT. 724- 34445. (H-19-03-1227).

³⁶⁶ BOA. HAT. 638 – 31439. (H-09-02-1231); BOA. HAT. 632 – 31216. (H-07-03-1231).

³⁶⁷ BOA. HAT. 1229-47941. (H-03-04-1242).

kafilesinin liderliği ile ödüllendirmiştir.³⁶⁸ Kudüs bölgesi Abdullah Paşa'nın egemenliğine resmi olarak eklenmemiştir. Ancak idari düzenlemeler Sayda valilerinin Kudüs bölgesi üzerindeki fiili etkisini ortadan kaldırmamıştır.

Osmanlı merkezi idaresi, Şam valilerinin görevlerini yerine getiremediği zaman, bölgedeki işleri tamamlamak için zaman zaman Sayda valilerine başvurmuştur. Nitekim Şam Valisi Rauf Paşa'nın tahsil vazifesini tamamlayamaması üzerine Kudüs Livası'ndan vergi toplamak ve İstanbul'a göndermek için Abdullah Paşa'ya müracaat edilmiştir.³⁶⁹ Osmanlı belgelerinde Sayda Valisi'nin Kudüs Livası'nda yerine getirdiği vazifeler listelenmiştir.

Sayda –Kudüs ilişkileri bağlamında temel idari değişiklik 03.06.1830 tarihinde Kudüs Livası'nın Sayda'ya eklenmesiyle meydana gelmiştir. Bu idari karar, Rauf Paşa'nın yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Ordusuna yardım etmek için kendisinden istenen parayı toplamamasının bir sonucu olarak gelişmiştir.³⁷⁰ Sultan II. Mahmut, Yeniçerileri ortadan kaldırdıktan sonra, modern sistemde askeri kuvvetler oluşturmuş ve askeri sistemin reformuyla ilgili olarak ülkenin her yerine bir dizi karar göndermiştir. Sultan II. Mahmut'un kurduğu ordu için Şam Valisi Rauf Paşa'ya da 18-20 yaşları arasındaki gençleri askere alması emrini yollamıştır. Şam Eyaleti'ne gönderilen fermana göre Şam Eyaleti'nin payı 1000 asker, Kudüs'ün payı ise 40 askerdir.³⁷¹ Şam Valisi Rauf Paşa, Kudüslülerin çocuklarını askerlik hizmetine sunmayı reddetmeleri nedeniyle bu vazifeyi ifa etmemiştir. Halkın tutumları neticesinde Osmanlı idaresi, gerekli asker sayısını bir miktar parayla askeri bedel denen harç ile değiştirme kararı vermiş, bu yükümlülükte Kudüs Livası'nın payı ise 17.000 kuruş olmuştur.³⁷²

Osmanlı yönetimi askerlik probleminde bütün tarafları razı edecek bir çözüm yolu bulmaya çalışmıştır. Meseleyi çözmede ve Kudüs'te vergi toplamada sürekli başarısız olan Rauf Paşa azledilmiştir. Askerlik uygulamasının başlatıldığı dönemde Mehmet Ali Paşa da yaklaşan bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır.³⁷³ Bu kritik koşullar sonucunda Kudüs, Leccun, ve Nablus; Şam Eyaleti'nden ayrılıp Sayda'ya katılmıştır. Osmanlı yönetimi Abdullah

³⁶⁸ BOA. HAT. 1573- 24. (H-18-04-1243).

³⁶⁹ K.Ş.S. No. 313. 26; BOA. HAT. 446- 18031. (H-29-07-1243); Mennâ', A. (2008). **A,g,e**, 43.

³⁷⁰ BOA. HAT. 384 – 20621. (H-11-12-1245).

³⁷¹ K.Ş.S. No. 313. 49.

³⁷² K.Ş.S. No. 313,87-88; Mennâ', A. (2008). **A,g,e**, 44.

³⁷³ Mennâ', A. (2008). **A,g,e**, 44.

Paşa'dan bahsedilen bölgelerde biriken miri malların tahsil edilmesini ve bundan sonra vergileri düzenli olarak almasını istemiştir. Paşa'nın senelik Asakir-i Mansure'nin desteklenmesi için 1500 kese akçe göndermesi talep edilmiştir.³⁷⁴ Başka bir belgede yukarıda anılan bölgelerin Abdullah Paşa'nın idaresine bırakılması için Paşa'nın Şam Hazinesi'ne 750 kese akçe ve mukataat/liva ve benzeri mıntıkaların hazinesine 2000 kese akçe ödemesi gerektiği belirtilmiştir.³⁷⁵ Böylelikle Kudüs Şam Eyaleti'nden çıkarılmış, Sayda Eyaleti'ne tabi kılınmıştır.

Kudüs, zaman zaman Sayda Eyaleti'ne katılmış olmakla beraber, Şam Eyaleti ile resmi bağı 1800-1830 arasındaki dönemde büyük oranda korumuştur. Kudüs Livası içindeki idari birimler Şam ve Sayda'ya tabiiyet hususundaki değişikliklerden etkilenmemiştir. XIX. yüzyılın ortalarında Şam Eyaleti'ne tabi bağımsız bir sancak haline gelen Kudüs Sancağı iki nahiyeden oluşmuştur: Kudüs ve el-Halil Nahiyesi...

XIX. yüzyılın ilk çeyreğine ilişkin olarak devletin herhangi bir nüfus araştırması yapmadığı göz önüne alındığında, o dönemde Kudüs Livası'nın alt birimlerini tanımlayan detaylı bilgiler olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, idari taksimatı bilmek üzere çeşitli belgelerde geçen nahiye isimlerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Kudüs Livası'nın nahiyelerini tespit hususunda esas alınabilecek belki de en önemli belgeler, Kudüs Şeri Mahkemesi'nde yer alan sicillerdir/kayıtlardır. Kudüs Şeri Mahkeme Kayıtları'ndaki bir vesika, 1798'de Fransızlarla savaşmak bağlamında nahiye şeyhlerinin isimlerini ve Osmanlı Devleti'nin yanında durmak ve düşmana karşı savaşmak taahhütlerini içermiş, belgede dokuz nahiyeden bahsedilmiştir: Cebel el-Kuds, Vadi es-Sirar, Beni Zeyd, Beni Murra, Beni Malik, Beni Hasan, Beni Salim, Beni Haris ve Cebel el-Vadiye.³⁷⁶

Ayrıca diğer kayıtlarda el-Halil, el-'Arkub, Beni Himar ve el-Halalisa nahiyelerinin isimleri geçmiştir.³⁷⁷ Dolayısıyla livada 13 nahiye olduğunu söylemek mümkündür.

El-Halil tek bir nahiye olarak kalırken Kudüs civarındaki dağlık yöre olan Cebel el-Kuds bölgesinin 12 nahiye kapsayacak şekilde genişlemesi oldukça dikkat çekicidir. Cebel

³⁷⁴ BOA. HAT. 384 - 20621 . (H-11-12-1245).

³⁷⁵ BOA. HAT. 554 – 27425. (H-21-03-1246).

³⁷⁶ K.Ş.S. No. 281. 131-133; el-Medeni, Z. (1996) *Medinetu'l-Kuds ve Civaruha*, 43.

³⁷⁷ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani*, 242, 368; Mennâ', A. (1986), *A'lam Filistin fi Evahir el-Ahd el-Osmani*, 367.

el-Kuds'ün nahiye sayısındaki artış, Osmanlı yönetiminin gerilemesini, şeyhlerin rollerinin ve idari vazifelerinin güçlenmesini yansıtan bir gösterge niteliğindedir. Menna, Kudüs'e tabi köylerin sayısına ilişkin XIX. yüzyılın başlarında el-Halil Nahiyesi'nin 24 köyden oluştuğunu belirtmiş, Kudüs'ün el-Halil dışındaki nahiyelerinde en büyüğü Ramallah, Beytüllahim ve Beyt Cala köyleri olmak üzere 162 köy olduğunu ifade etmiştir.

2.1.3. Kudüs Livası'nda İdari Teşkilat

Bu bölüm Kudüs Bölgesi'ndeki idare aygıtlarını incelemeye ayrılacaktır. Osmanlı İmparatorluğu, devasa büyüklükte bir ülkenin yönetimini kolaylaştırmak için, idari piramidin tepesinden en alttaki sade vatandaşa kadar devletin idari teşkilatını düzenlemeye çalışmıştır. Kudüs'teki idari yapıdan bahsederken, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs'teki idari oluşumun ademi merkeziyetçilik ile karakterize edildiği ve livadaki yönetim dairelerinin bir yandan liva idarecilerinin görevleri ile mahalle sakinlerinin durum ve istekleri arasında denge kurduğunu söylemek mümkündür.

Kudüs Livası'ndaki yönetim unsurları, padişahın şahsıyla, Sadaret'le ve nezaretlerle, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün devlet kademeleri ile temas halinde olmuştur. Livadaki idari unsurlar aracılığıyla padişahın irade ve emirleri uygulanmış, Babıali ve nezaretlerin emirlerine göre vazifeler yerine getirilmiştir. Aşağıda liva merkezi ve çevresindeki idarede bulunan önemli unsurlar sunulmuştur.

2.1.3.1. Mütesellim

Çalışmamıza konu olan dönemde Kudüs hakimine mütesellim denmekteydi, daha önce mütesellim adının kaynağından bahsetmiştik. Bu kelime, Şam valisinin livada bir yardımcı ve temsilcisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu terim sadece rütbeyi ifade etmemekte, dolayısıyla yetkilerini ve görevlerini belirlemeyi de yansıtmaktadır.

“Mütesellim” kelimesinin kullanıldığı ilk dönemde bu göreve atananlar genellikle ağa ve paşa olarak anılan memurlardır. Ancak XVII. yüzyıldan sonra liva idaresine genellikle paşa rütbeli idareciler gönderilmemiştir.³⁷⁸ Bu nedenle, Kudüs'ün 1821 yılı itibarıyla başında birinci sınıf bir yönetici/mutasarrıf bulunan bağımsız bir liva olduğu yargısı kesin olmayan

³⁷⁸ Mennâ', A. (2008). **A,g,e**, 53.

bir bilgidir.³⁷⁹ Konuya dair belgeler ve kaynaklar incelendiğinde, 1821 yılında Kudüs'ün bağımsız bir liva olduğunu söyleyen tarihçilerin Arif el-Arif'ten alıntı yaptıkları ancak detaylı bir araştırma yürütmedikleri anlaşılmıştır. Kudüs Livası'ndaki mütesellimler, Şam valileri tarafından genelde bir yıllık süreyle atanmıştır.³⁸⁰ Belgelerde, incelenen dönem boyunca 29 mütesellimin bu görevi üstlendiği açıklanmıştır. Ekler bölümünde mütesellimlerin isimlerine yer verilmiştir. Mütesellimler birkaç ay ile yaklaşık 5 yıl arasında görev yapmıştır.

Mütesellimler bağlamında 4 Eylül 1807'de göreve gelen Sürekli Muhammed Ağa'dan,³⁸¹ 1821'de liva yönetimini devralan Hacı Süleyman Efendi'den,³⁸² 1825'te liva idaresini alan Yusuf Ağa'dan bahsetmek mümkündür.³⁸³ Ayrıca 1812'de mütesellim olan Abdülkerim Ağa³⁸⁴ ve aralıklı dönemlerde söz konusu makama gelen İbrahim Ağa'nın adları verilebilir.³⁸⁵

Mütesellimlerin atanması, değiştirilmesi ve görevinin uzatılması Şam valilerinin salahiyetinde olmasına rağmen Kudüs özelinde yöneticilerin Şam valileri tarafından tayin edilmesi politikasına her zaman uyulmamıştır. Ahaliden fertler XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde mütesellimlerin tayinine karışmışlar, kimi mütesellimleri kabul etmemişlerdir. Nitekim Kudüs'te yaşanan bir isyanda mütesellim Osman Ağa isyancıların elinde tutsak olmuştur.³⁸⁶ Ayrıca Kudüs mütesellimlerinden İsmail Bey halk tarafından olumlu karşılanmamış ve onun yerine başka bir idareci tayin edilmesi istenmiştir.³⁸⁷ Kimi zamanlar da yerli halkın mütesellim olarak önerdiği isimlere Osmanlı makamları olumlu yaklaşmıştır.³⁸⁸ Mütesellimlerin halk tarafından reddedilme nedeni genelde vergi veya sert uygulamalar olmuştur.³⁸⁹ Şam valilerinin ahalinin arzularına umumiyetle sıcak bakması da oldukça dikkat çekicidir. Hac kafillesi ile meşgul olan valiler, genellikle asker yollamak ve

³⁷⁹ el-Arif, A. (1999), *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds*, C.1, 310.

³⁸⁰ Ahmed, A. (1951). *Et-Taksimât el-İdariyye fi Suriya fi el-Ahdi'l-Osmani*, Matbaat Fuad el-Evvel, Kahire, 183.

³⁸¹ K.Ş.S. No. 291. 41.

³⁸² K.Ş.S. No. 305. 63.

³⁸³ K.Ş.S. No. 310. 126.

³⁸⁴ K.Ş.S. No. 300. 36.

³⁸⁵ K.Ş.S. No. 313. 5.

³⁸⁶ BOA. HAT. 641 – 31522. (H-13-02-1241); K.Ş.S. No. 311. 13.

³⁸⁷ K.Ş.S. No. 311. 54.

³⁸⁸ K.Ş.S. No. 315. 26.

³⁸⁹ K.Ş.S. No: 295, 124.

zorla otoritelerini dayatmak ile enerjilerini tüketmek istememişler, tayin meselelerini sulh yoluyla çözmeyi hedeflemişlerdir.³⁹⁰

Şam yöneticilerinin zayıflığı ve eyaletteki istikrarsızlık, Kudüs Livası üzerindeki idareye yansımıştır. Dolayısıyla mütesellimlerin etkisi Şam valilerine ve onların güçlerine bağlı olmuştur. Şam valisinin ortalama iktidar süresi iki yıldan az olduğu için Kudüs'teki mütesellimlerin idaresi daha da kısa sürmüştür, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde onların ortalama görev süresi bir yıldan azdır.

İncelenen dönemde livanın yönetimini üstlenen mütesellimlerin isimlerine bakıldığında, hepsinin ağa ve bey oldukları açığa çıkmaktadır. 1808-1831 döneminde Kudüs civarında mütesellim olarak atanarlara bakıldığında livalardaki mütesellimlerin ezici çoğunluğunun yerel sakinlerden olmadığı anlaşılmaktadır.

Belgelerde, mahalli mütesellimler arasında Nabluslu olup 1830'da Kudüs Livası'nın yönetimini devralan Şeyh Said el-Mustafa'nın,³⁹¹ 1831'de ve XIX. yüzyılın başında defalarca bu görevi üstlenen Yahya Bey'in isimleri geçmiştir.³⁹² Bu beyler oldukça etkin bir idare sergilemişlerdir. Yöreye yabancı mütesellimler ise halk tabanından yoksun olmuşlar ve Şam valilerinin zayıflıkları nedeniyle livanın idari işlerini yönetememişlerdir. Vali ve mütesellimler idari işlevlerini yerine getirmek için yerel elitlerin, aristokrasinin ve bilginlerin desteğini almaya gayret etmişlerdir. Ancak bu davranış, devletin egemenliğini sarsmış ve yerel güçlerin nüfuzunu güçlendirmiştir. Dolayısıyla XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede adem-i merkezîyetçi bir idarenin olduğunu söylemek mümkündür.

Belgelerin incelenmesi sonrasında araştırma döneminde daha önceki isyancı beyler vakalarında görüldüğü üzere Kudüs livasında mütesellim olanların devlet merkezine veya Şam valisine isyana kalkıştığına rastlanmamıştır. Bu durum, güç dengelerinin kısmi olarak değiştiği anlamına gelmektedir. Yerli beylerin nüfuz kazandığı ve idarede pay sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bazı mütesellimler tam bir iktidara sahip olmamışlar, devletin vergi toplama ve asayiş sağlama gibi emirlerini icra ederken mahalli unsurları hesaba katmak zorunda kalmışlardır. Vazifelerini yerine getirirken icrada başarısız olmaları halinde azledilen mütesellimler, emirleri eksiksiz ve harfiyen uygulamak istediklerinde de yerli

³⁹⁰ K.Ş.S. No. 320. 2-3; K.Ş.S. No. 308. 58; Mennâ', A. (2008). **a.g.e**, 57.

³⁹¹ Mennâ', A. (1986), **A'lâm Filistin fi Evahir el-Ahd el-Osmani**, 205.

³⁹² Mennâ', A. (2008). **Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani**, 60.

beylerle çatışmışlardır. Bundan dolayı mütesellimler esnek bir siyaset izlemişler, halkın ve beylerin istekleriyle valilerin talimatlarının arasını bulmaya çalışmışlardır. 1809 ve 1825'te Kudüs Livası'nda ayanlar mütesellime karşı ayaklanmışlardır. 1809 İsyanı'nda Mustafa Ağa ve adamları şehirden kovulmuştur.³⁹³ 1825 İsyanı'nda Osman Ağa kaleye hapsedilmiş,³⁹⁴ daha önce anlatıldığı üzere şehir bölge halkı tarafından idare edilmiştir.³⁹⁵

Mütesellimin vazifelerine dair şunları söylemek mümkündür: Zapt u rapt emniyeti sağlamak ve düzeni korumak) onun en temel işidir. Ahmed Ağa es-Sürekli 22 Mart 1809'da tayin edilirken onun yapması gereken çeşitli işler tayin yazısında belirtilmiştir. Buna göre livanın işlerini yönetmek, halk arasında fark gözetmeden onların çıkarlarını temin etmek mütesellimin vazifesidir.³⁹⁶ Mütesellim, nahiye ve karye köy) şeyhlerinin çiftçilerden topladığı miri malları tahsil etmelidir.³⁹⁷ Gayrimüslimlerden cizye gelirlerini sağlamalı, manastır ve kiliselerden belirlenen aidatları almalıdır. Belgelere göre mütesellimler kimi şahısları vergi tahsiline memur etmişlerdir. Ancak finansal konuların idaresinde bazen daha yüksek birimlerden müdahaleler gözlemlenmiştir, 1826 İsyanı'nda Şam Valisi Veli Paşa, mütesellim mevcut olmasına karşın Osman Ağa'yı vergi toplamakla yükümlü kılıp ona memurları azletme yetkisini vermiştir.³⁹⁸

Mütesellim çarşı ve pazar hareketini denetlemekle, fiyatları izlemekle yükümlü olmuştur.³⁹⁹ Kudüs ve diğer bölgeler arasındaki yolcu trafiği de mütesellimin sorumlulukları arasında sayılmıştır. Kişilerin Kudüs'e girmek ve Kudüs'ten çıkmak için mütesellim tarafından yahut geldikleri merkezce mühürlenene bir tezkire bulundurması şart koşulmuştur.⁴⁰⁰

2.1.3.2. Mütesellim vekili

Mütesellimden sonra ikinci sırada gelen ve vali tarafından atanan bir görevlidir. 1808-1831 yılları arasında mütesellim vekilliğini devralan isimleri gözden geçirildiğinde bu

³⁹³ K.Ş.S. No: 295, 124; Sroor, M. (2013). *The Real Estate Market in Jerusalem between Muslims and Christians (1800-1810)*, 88; El-Avra, İ. (1936) *Tarihu Süleyman Başa el-Adil*, 88.

³⁹⁴ BOA. HAT. 641 – 31522. (H-13-02-1241).

³⁹⁵ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani*, 68.

³⁹⁶ K.Ş.S. No. 291. 41.

³⁹⁷ K.Ş.S. No. 310. 65.

³⁹⁸ K.Ş.S. N. 310. 41.

³⁹⁹ K.Ş.S. No. 308. 28; El-Medeni, Z. (1996) *Medinetu'l-Kuds ve Civaruha*, 35.

⁴⁰⁰ K.Ş.S. N. 295. 159.

pozisyonun yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. Mütesellim vekili, mütesellimin görevden alınması veya yokluğu durumunda işlerini yönetmekle sorumludur. İlaveten vekil, mütesellimliğin idari makamlarına hitap etmektedir. Bu çerçevede 1817’de Mütesellim Abdülkerim Ağa azledildiğinde, Hacı Muhammed Ağa, yeni mütesellim gelene kadar vekil olarak tayin edilmiştir.⁴⁰¹ Kudüs Mütesellimi Ali Efendi, Akka Valisi Abdullah Paşa’ya karşı harekatta Yafa kenti ve limanına bir zabıt olarak yollanmış, Ali Efendi, Yafa’ya giderken Muhammed Sa’id Ağa’yı vekil atamıştır. 1828’de Kudüs Mütesellimi İbrahim Ağa görevinden alınmış ve yeni mütesellim gelene kadar yerine Miralay Ahmed Bey vekil olarak bakmıştır.⁴⁰²

2.1.3.3. Tercüman

Kudüs Livası’nın küçüklüğü, az sayıdaki sakini ve bütçesini oluşturan gelir kaynaklarının azlığı nedeniyle, incelenen dönemde bölgede çok sayıda devlet çalışanı bulunmamıştır. Dolayısıyla idari işler hakkında yeterli bilgi yoktur.

Çalışmamıza konu olan süre boyunca Kudüs kentini yönetenlerin çoğu bölge dışından kimselerdir, Arap dilini veya mahalle halkının yerel lehçesini bilmemektedir, dolayısıyla herhangi idari işte tercümana ihtiyaç duyulabilmekte, tercüman önemli bir yetkili olmaktadır.

Mütesellimler genelde yerel ve yabancı ailelerle iletişim kurabilmek için bir veya daha fazla tercümana ihtiyaç duymuştur. Şeri Mahkeme Kayıtlarında Şam valisi tarafından atanan ve yetkileri belirlenen tercümanların Kudüs’te vazifelendirilmelerinden bahsedilmiştir. Bu çerçevede mütesellimin sarayında görev yapan Tercüman Ahmed Bey⁴⁰³ ve Tercüman Sadık Ağa’yı örnek vermek mümkündür.⁴⁰⁴

2.1.3.4. Katip

İdari teşkilatta mütesellimin yardımcıları arasında olup işi emirleri kaleme almak, yazışmaları yürütmek ve mütesellime gelenleri kopyalamak olan ve “katip” adıyla anılan bir

⁴⁰¹ K.Ş.S. No. 302. 2.

⁴⁰² Mennâ‘, A. (2008). *Livau’l-Kuds fi Evasiti’l-Ahdi’l-Osmani*, 303.

⁴⁰³ K.Ş.S. No. 307. 80; Mennâ‘, A. (2008). *A,g,e*, 74.

⁴⁰⁴ K.Ş.S. No. 310. 159; K.Ş.S. No. 309. 29.

memur vali tarafından atanmıştır. Katipler bağlamında onların umumiyetle Yahudi veya Hristiyan ailelerden olması ve bu pozisyonun miras yoluyla babadan oğula geçmesi dikkat çekici bir bilgidir.⁴⁰⁵

Şeri Mahkeme Kayıtları'nda Kudüs Bölgesi'nde katip olarak görev yapan iki kişinin ismi saptanmıştır. 1823'te atanan Efraim Kostandi kayıtlarda karşılaştığımız ilk katiptir.⁴⁰⁶ Sayda Valisi Süleyman Paşa'nın tarihçisi İbrahim el-Avra, İlyas Basila'nın katip olduğunu, ardından Seman es-Salih'in, oğlu Simon'un ve damadı İbrahim Kostandi'nin ilgili vazifeyi üstlendiğini söylemiştir.⁴⁰⁷ Başka bir belgede ise Kudüs sarayında katiplik işini deruhte eden Fransis b. Mihail el-Maruni isimli bir şahsa rastlanmıştır.⁴⁰⁸

Tarihçi el-Avra, katibin maaşı ile ilgili ayrıntılar vermiş, katibin maaşının günde iki kuruş olduğunu, ayrıca ilaveten kendisine yarım kilo pirinç, üç okka tereyağ, üç okka zeytinyağı ve dört çuval buğday sunulduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁹ Arapça tahriratı kaleme alan katibe erzaklara ek olarak beş kuruş ödenmiş olduğunu anlatmış, katiplerin mütesellimlerden ve diğerlerinden hediyeler aldıklarını da sözlerine eklemiştir.

2.1.3.5. Şura meclisi

Mehmet Ali Paşa döneminden önce Kudüs'te Şura Meclisi'nin varlığına dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte Menna, XIX. yüzyılın başlarında Kudüs ile ilgili mevcut kaynakların, Kudüs Livası'nda mütesellimle birlikte çalışan ve önemli işleri tartışan bir şura meclisinin varlığına işaret ettiğini belirtmiştir.⁴¹⁰ Şura meclisi Hanefi kadısı, Hanefi müftüsü, nakibu'l-eşraf, alaybeyi, yeniçeri ağası ve bazen alimlei içermiştir.

Menna, şeri mahkeme belgelerinin bu meclisin çalışmalarının niteliği hakkında çok az bilgiye yer verdiğini ifade etmiştir.

⁴⁰⁵ K.Ş.S. No. 302. 58; ed-Dımeşki, M. (1912). *Tarih Havadisü's-Şam ve Lübnan*, Matbaat el-Kasolikiyye li'l-Abai el-Yasuiin, Beyrut, 20.

⁴⁰⁶ K.Ş.S. No. 302. 58

⁴⁰⁷ El-Avra, İ. (1936) *Tarihu Süleyman Başa el-Adil*, 190.

⁴⁰⁸ K.Ş.S. No. 315. 32.

⁴⁰⁹ El-Avra, İ. (1936). *A,g,e*, 471.

⁴¹⁰ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani*, 67.

2.1.4. İdari Teşkilat ve Nahiyelerin İdaresi

1808-1831 arasındaki dönemde Kudüs Livası'nda çok sayıda idari değişiklik gözlemlenmiş ve bölgeyi etkileyen karışıklıklar yaşanmıştır. Daha önce liva idaresinde yer alan yetkililer, liva merkezinde yani Kudüs'te ikamet etmiş ve kırsal alanların işlerini merkezden yönetmiş, Kudüs livası 13 nahiyeden oluşmuştur. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs kırsalının işleri ve özellikle idari meseleleri incelendiğinde, mütesellim ve memurlarının kırsal ve nahiye üzerinde gerçek bir yetkiye sahip olmadıkları, oraya ancak nadiren gittikleri görülmüştür.

Anarşi ve istikrarsızlık döneminde nahiye işlerinin idaresi vali tarafından atanan bölge şeyhlerine devredilmiştir. Nahiye şeyhliği çalışma dönemi boyunca bu görevi sürdüren Ebu Guş ailesi gibi sülale veya ailelerin tekelinde kalmıştır.⁴¹¹ Yerel yönetimden bahsederken bu konu detaylı olarak incelenecektir. Ancak bu kısımda mütesellim ve ekibinin temsil ettiği liva yönetiminin nahiye idaresindeki rolünden bahsedilecektir. Mütesellimlerin bu bağlamda görevi, nahiye şeyhlerini tayin etmek ve bölgelerinden alacakları vergileri toplamaları için onlarla haberleşmekten ibaret olmuştur. Nahiyelerin güvenliği sağlamak, anlaşmazlıkları çözmek ve yargılamak gibi işler nahiye şeyhlerine bırakılmıştır.⁴¹² Devlet tarafından daha sonra güvenlik ve ekonomik nedenlerle şeyhü'ş-şüyuh pozisyonu yaratılmıştır, bu pozisyon da valinin denetimi ve tayinine bağlı kılınmıştır. Kudüs nahiyesinde Ebu Guş Ailesi'ne anılan payenin tevdi edildiği görülmektedir.⁴¹³ Vali şeyhü'ş-şüyuh şeyhlerin şeyhi) olarak atanan bu aileyi hac kervanı/kafilesi için vergi toplamak ve erzak toplamakla görevlendirmiştir.⁴¹⁴ Bu hadise, mütesellimlerin Kudüs Livası'nda otoritesinin kapsamına ilişkin bir düşünce halk ile devlet temsilcileri arasındaki gerçek güç dengesi hakkında bir fikir vermektedir.

XIX. yüzyılın bitiminde Sultan II. Mahmut özellikle yeniçerileri ortadan kaldırmayı başardıktan sonra devlet sathında merkezi yönetim gibi pek çok reform uygulamaya çalışmış, özellikle livanın o dönemde tanık olduğu bir dizi isyanın bitirilmesini istemiş, Kudüs'teki devlet temsilcilerine bölge üzerinde devlet kontrolü sağlama emri vermiştir.

⁴¹¹ K.Ş.S. No. 309. 33; K.Ş.S. No. 315. 70.

⁴¹² K.Ş.S. No. 291. 156.

⁴¹³ K.Ş.S. No. 293. 46.

⁴¹⁴ K.Ş.S. No. 293. 60.

1826 İsyanı'nın bastırılmasından sonra Şam Valisi Salih Paşa, Kudüs'e yanında belirli bir askeri kuvvet olduğu halde girmiş, orada sultanın emirlerinin yerine getirilip getirilmediğini denetlemiştir. Kudüs livası ve nahiyelerini devlet otoritesine bağlı kılmaya çalışmıştır. Vali'nin öncelikleri arasında daha evvel başına buyruk ve devlet otoritesinden uzak bir halde bulunan nahiyelerde durumu düzenlemek olmuştur. Rusların Kudüs'e saldırmasından korkulması da Osmanlı makamlarının faaliyetlerini hızlandırmıştır. Osmanlı padişahı ve devlet ricali Paşa'ya nahiye halkını teşvik ve yumuşaklıkla ikna etmesi gerektiğini, ancak anlayışla meseleleri çözemediği hallerde kuvvete başvurmalarının zorunlu olduğunu bildirmişlerdir. Paşa'nın devlet otoritesini sağlamak bağlamında hedefleri arasında Kudüs'e bağlı en büyük nahiye biri olan el-Halil Nahiyesi özel bir yer tutmuştur. Yöreyle hareket eden vali bölgedeki ve diğer nahiyelerdeki şeyhlerle görüşmüş, onlardan sadakat ve bağlılık yeminleri almıştır.⁴¹⁵ Kudüs Livası'nın bütün nahiyelerinin ve özellikle el-Halil Nahiyesi'nin merkezi yönetimle uyumunu garantilemek üzere el-Halil Nahiyesi'ne bir mütesellim ve askeri kuvvet gönderilmiş, anılan merkezin kalesi istihkam edilmiştir.⁴¹⁶

Osmanlı belgeleri mütesellim ve askeri birliğin el-Halil Nahiyesi'nde bir seneden fazla kaldığını göstermektedir. Bu adımın amacı, Kudüs Livasını Yunanlılar ve Ortodoks diğer Hristiyanlar aracılığıyla Osmanlı topraklarında ve Kudüs'te karışıklık çıkarmaya çalışan Rusya hücumlarına karşı korunaklı hale getirmektir. Belgelerde ayrıca devletin Kudüs'e karşı sahiller aracılığıyla askeri bir operasyon yürütülmesinden ciddi manada endişelendiği görülmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, ilgili sahadaki kuvvetini artırmak ve iç cephenin bütünlüğünü elde etmek amacıyla çeşitli politikalar benimsemiştir.⁴¹⁷ II. Mahmut'un merkezi yönetimi pekiştirmek ve mahalli nüfuzları ortadan kaldırmak siyaseti ve Mehmet Ali Paşa tehlikesi asker ve devlet adamlarının politika ve stratejilerini yönlendirmiştir.

Sultan II. Mahmut valileri aracılığıyla mahalli liderleri boyun eğdirmek ve dış tehditlere karşı eksiksiz bir iktidarın oluşmasını hedeflemiştir. Sultan iktidar hususunda devlete ortak olan mahalli beylerin ortadan kaldırılmasını da istemiştir.

⁴¹⁵ BOA. HAT. 1055- 43443. (H-13- 12- 1243).

⁴¹⁶ BOA. HAT. 736- 34923. (H- 01- 10- 1243).

⁴¹⁷ BOA. HAT. 1055- 43443. (H-13- 12- 1243).

2.1.5. Kudüs Livası ve Ona Tabi Bölgelerde Kolluk Güçlerinin İdaresi

Kudüs livasındaki idari sistemin yanında emniyet ve kolluk güçlerinin idaresine değinilecektir.

2.1.5.1. Livada kolluk güçlerinin idaresi

Menna, Kudüs'teki askeri güçlerin mütesellimlerin emirlerine değil, doğrudan İstanbul'a bağlı olduğunu ifade etmiştir.⁴¹⁸ Ordunun doğrudan payitahta tabi olması siyasetiyle silahın tek elde toplanması ve valilerin başına buyruk hükümdarlara dönüşmemesi gayesi güdülmüştür. Ancak bu durum devlet yetkililerinin de zayıf olmasına yol açmış, halk üzerinde devlet otoritesinin sağlanmasını geciktirmiştir. Askerlerin Kudüs'teki görevleri, iç asayiş ve nizamı sağlamak, kanunun uygulanması hususunda devlet kurumlarına destek olmakla sınırlı kalmıştır. Ancak bu görevlerin icrası için devlet yetkililerinin, alimlerin ve ayanların statüsü gibi güç dengesinde yeri ve ağırlığı olan faktörlerin önemsenmesi gerekmiştir. Devlet Kudüs nahiyelerinde aşamalı olarak nüfuzunu ve zapt u rapt kabiliyetini yitirmiştir. Otorite boşluğunun doğması neticesinde yerli beylerin nüfuzu, çeteler ve eşkıyalık ortaya çıkmıştır. Yol emniyeti kaybedilmiş ve liva nahiyelerinde asayiş durumu kötüleşmiştir.

Kudüs ahalişi çeşitli idari ve askeri görevlerde varlığını ispatlamış, böylelikle mahalli unsurlar yavaş yavaş sipahiler ve yeniçeriler gibi asker gruplarında görülmüştür. Yeniçeriler arasındaki mahalli neferlere dair en çarpıcı örneklerden biri 1809 isyanında ahaliye katılan ve devlete başkaldıran askerler olmuştur.⁴¹⁹

Kudüs'ün askerlerini umumiyetle yerli neferlerden olması Osmanlı Devleti'nin otoritesinin Kudüs ve nahiyeleri bağlamında zayıflamasına neden olmuştur. 1825'te isyan liderlerinin tamamı, Kudüs askerlerinden oluşmuştur.⁴²⁰

XIX. yüzyılın başında Kudüs'te uygulanan askeri sistem, Osmanlı devletinin geleneksel sistemini temsil etmiştir. Kudüs'te XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar Osmanlı

⁴¹⁸ Mennâ, A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani*, 96.

⁴¹⁹ K.Ş.S. No: 295, 124.

⁴²⁰ Spyridon, S. N. (1938). *Annals of Palestine, 1821-1841*, 82-83

ordu gücünün temel unsurlarından olan Yeniçeri kuvvetlerinden askerler vardır, ancak zamanla bu güçler zayıflamış ve bozulmuş, devlete yük olmuştur.⁴²¹

Ayrıca Kudüs'te tımarlı sipahiler mevcuttu, bunlar da Yeniçeriler gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki klasik askeri idari aygıtın önemli bir parçasını oluşturmuşlardır. XIX. ilk çeyreğine kadar, Kudüs bölgesi 86 tımar ve 2 zeamet içermiştir.⁴²²

Kudüs Livası'nda XIX. yüzyılda yaşanan sorunlar genel olarak devlet sathında özel olarak Kudüs'te ordu ve emniyet teşkilatlarındaki bozulma ve zaafın boyutunu gözler önüne sermektedir. Mahalli unsurların Yeniçeri Ocağı vb. askeri sistemlere girmesi ile yaşanan problemler had safhaya çıkmış, II. Mahmut bu şartlar altında askeri düzeni yenilemeyi ve ilerletmeyi düşünmüştür.

Sultan II. Mahmut Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra eyaletlere fermanlar yollayarak yönetim işlerinin daha iyi bir hale getirilmesini istemiştir. Konumuz bağlamında Şam Valisi'ne gönderilen ve askeri ıslahatlar yapılması hususlarını içeren talimatlar önemlidir. Bir belgeye göre padişah tımarlı sipahilerin ve zeamet sahiplerinin isimlerini kapsayan listeler hazırlanması ve yaşları 15-40 arasında değişen kimselerin tespitini emretmiştir. Kudüs askerlerinin Rusya ve Yunan savaşlarına yollanmamasını isteyen Osmanlı sultanı onların görevinin hac kafilesini ve kutsal mekanları korumakla sınırlı kalmasını uygun görmüştür. Böylelikle hac kafilesini korumak görevi, Kudüs ve Nablus askerlerine verilmiştir.⁴²³

Pek çok belgede Kudüs livasında ıslahat yapılması konusu bulunmuş, İstanbul'dan yeni Şam Valisi Salih Paşa'ya gönderilen bir emirde vali, Rus ve ecnebi nüfuzunun artmasından sakındırılmış, Rusların Kudüs'ün farklı milletleri içermesinden, bilhassa Yunan milletine ait unsurlar barındırmasından yararlandıkları kaydedilmiştir. Paşa'ya Rusların Yunan unsuru üzerinden Kudüs ve çevresine hakim olmayı planladıkları hatırlatılmıştır. Mektupta valinin gerekli tedbirleri almasının ve kaleyi istihkam etmesinin önemli olduğu

⁴²¹ K.Ş.S. No: 299, 127.

⁴²² K.Ş.S. No: 295, 111.

⁴²³ BOA. HAT. 735- 34879. (H-13-08-1242).

vurgulanmıştır. Askerlerin daima teyakkuzda olması gerektiği ifade edilmiş, Rusların harp ilanından sonra Kudüs'e saldırılarının muhtemel olduğu belirtilmiştir.⁴²⁴

İstanbul'dan gelen talimatta kalenin top ve askerle donatılmasının, sahillerin korunaklı hale getirilmesinin önemine değinilmiş, askerlerin sayısının artırılması yanında livanın merkezinde ve kırsalda ordu kuvvetlerinin fazlaşmasının zorunlu olduğu vurgulanmıştır.⁴²⁵

Başka bir belgede ise Şam valisinin kenti korumak ve istihkam etmek üzere yapması gerekenler sıralanmıştır. Buna göre vali, öncelikle livayı koruyacak kuvvetlerin komutanı olan ve muhafız olarak anılan yetkili ve tecrübeli bir komutan tayin etmekle yükümlü kılınmıştır. Muhafızın komutası altında yüksek miktarda asker bulunması istenmiştir. Belgeye göre Kudüs Livası'nın merkezinde konuşlanacak muhafızın bir grup askerle nahiyelere giderek devlet otoritesini tesis etmesi ve Hristiyanların elinden ihtiyati bir uygulama olarak silah alması zaruridir. Müslüman fellahların zorla veya güzellikle ikna edilerek devlete boyun eğmesi, ahalide cihat ve gayret ruhunun güçlendirilmesi, birlik ve beraberlik duygularının pekiştirilerek düşmana karşı tek yumruk olmalarının sağlanması da valinin sorumlulukları arasında sayılmıştır. Osmanlı idaresi ahalinin Osmanlı taraftarı olmak için yönlendirilmesinden sonra valinin Nablus, Cenin ve Kudüs'ten 20 -30 bin şahsı gerektiğinde savaşılabilecek ve askere alınacak şekilde tutmasını istemiştir. Askerlerin masraflarının halktan alınan vergilerden, miri mallardan karşılanıp onlara yiyecek ve elbise sağlanmasını emretmiştir.⁴²⁶

Şam Valisi Salih Paşa, padişahın emirlerini eksiksiz yerine getirmek için çalışmış, işlerin istenen şekilde icra edildiğini denetlemek üzere Kudüs Livası'nda bir müddet kalmış, Kudüs'te askerlerin sayısını artırmıştır. Osmanlı arşivlerinden bir belgeye göre Şam Valisi askerlerin yeme içme ve iaşe masraflarının bir ayda 1000 kese akçeyi geçtiğini ifade etmiştir.⁴²⁷ Vesikalarda Paşa'nın şeyhlerle görüşüp onlardan devlete bağlılık hususunda sözler aldığına, nahiyelerde asker bulundurup bölgeleri itaat altına almaya çalıştığına dair bilgiler sunulmuştur.⁴²⁸

⁴²⁴ BOA. HAT. 1055- 43443. (H- 12- 12- 1243).

⁴²⁵ BOA. HAT. 736- 34923. (H- 01- 10- 1243).

⁴²⁶ BOA. HAT. 904- 39699. (H- 25- 08- 1243).

⁴²⁷ BOA. HAT. 904- 39699. (H- 25- 08- 1243). 1.

⁴²⁸ BOA. HAT. 1055- 43443. (H- 12- 12- 1243).

Salih Paşa, talep edilen görevleri uygularken bazen başarısız olmuştur. Salih Paşa'nın görevlerinde muvaffak olamaması bağlamında çeşitli faktörlerden bahsetmek mümkündür. Bir vesikaya göre Salih Paşa, fellahları boyun eğdirememiş, onların itaat etmesini sağlayamamış, düşmanlar karşısında birlik ve beraberlik ortamı oluşturmamıştır. Fellah gruplarında had safhada bulunan kabile ve aşiret taassubu, birlik önünde bir bariyer olarak durmuştur. Vesikalara göre çekirge ve kuraklık sebebiyle halk, vergileri ödemek noktasında zorlanmış, livada büyük askeri birliklerin mevcudiyeti oldukça masraflı olduğundan uzun müddet sürdürülememiştir.⁴²⁹

Mehmet Ali Paşa'nın iktidarından önceki ıslah çabaları arasında önemli bir adım, daha önce temas edildiği üzere halkın askere alınması olmuştur. Yeni ordunun kurulması amacıyla bölge halkından asker alınmış, halkın evlatlarını orduya vermemesi üzerine askere adam göndermek yerine para ödemek şeklinde özetlenebilecek asker bedeli (bedel-i askeri) meselesini içeren yeni bir kanun çıkarılmış, halktan yaklaşık 17.000 kuruş toplanması kararlaştırılmıştır.⁴³⁰

2.1.5.2. Kudüs livası'nda askeri vazifeler

2.1.5.2.1. Yeniçeri ağası

Kudüs Livası'nda İstanbul'dan tayin edilen bir yeniçeri ağası bulunmuştur. İstanbul'daki yeniçeri ağası, Kudüs livası'ndaki yeniçeri liderini atayan idarecidir. Kanuna göre her sene yeniçeri ağasının değişmesi gerekirken pratikte farklı gerçeklere tanık olunmuş, Kudüs'te senelerce yeniçeri ağası olan isimlere rastlanılmıştır. XIX. ilk çeyreğinin sonlarına kadar merkeze bağlı olan yeniçeri ağalarının maaşı İstanbul'dan ödenmiştir. Payitahta tabi ağaların bazı sebeplerle Şam Valisi tarafından azledildiği de görülmüştür.⁴³¹

Yeniçeri Ocağı'na katılan mahalli unsurlar zamanla yeniçeri ağalığı gibi üst kademelere gelmişlerdir. Bölge halkından Muhammed el-Afifi Ağa, 1809 İsyanı'ndan sonra Kudüs Yeniçeri Ağası olmuştur.⁴³² Yöreden birinin bu makama atanması, ahalinin ve bilhassa yerli neferlerin gönülleri kazanmak bağlamında gerçekleştirilmiş olmalıdır.

⁴²⁹ BOA. HAT. 904- 39699. (H- 25- 08- 1243); K.Ş.S. No.311. 11.

⁴³⁰ K.Ş.S. No. 313,87-88. Daha fazla bilgi için araştırmanın 88,89 sayfalarına bakınız...

⁴³¹ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani*, 101.

⁴³² K.Ş.S. No. 299. 127.

Kudüs'te yeniçeri ağalığı yapanlar arasında Kutbuddin Abdulkadir Ağa'nın da adı geçmiştir.⁴³³

2.1.5.2.2. Alay beyi

Alaybeyi, mütesellimden sonra ikinci sırada yer alan bir beydir, bazen miralay olarak da isimlendirilmiştir. Kudüs'teki sipahilerin lideri olup vali tarafından livada oturan sipahi zabıtları arasından seçilmiştir.⁴³⁴

Alaybeyi, her yıl başında tımar sahiplerini ve yerel liderlerini toplamakla, onlarla birlikte dönen Şam hac kafilesini karşılamakla ve Dimeşk'e kadar uğurlamakla yükümlüdür.⁴³⁵ Ayrıca sipahiler hakkında rapor yazmaktan, onların ölüm kalım durumlarını bildirmekten, iltizamların durumunu açıklamaktan, sakinlerle sipahiler arasındaki sorunları izah etmekten sorumludur. Tahta çıkan sultanların sipahi beratlarını yenilemesiyle de ilgilenmektedir.⁴³⁶

Fransa'nın Doğu Seferi'nden sonra alaybeyliği vazifesine getirilen ve 1811'e kadar bu vazifeyi sürdüren Yahya Bey, Kudüs Livası'ndaki önemli sipahi komutanlarından. Yahya Bey'in ardından Yusuf Ağa alaybeyi olmuştur.⁴³⁷ Alaybeyleri için belirli bir süreden bahsedilmemiştir, örneğin Yahya Bey 8 yıl bu makamda kalmıştır.⁴³⁸ Alaybeyi geçimini kendisine bahşedilen dirlikler yoluyla sağlamıştır.⁴³⁹

2.1.5.2.3. Dizdar

Kudüs Livası'nda iki kale bulunmuştur, bu kalelerin biri merkezde diğeri el-Halil Nahiyesi'ndedir. Kaleler devlet makamlarınca büyük önem atfedilen yerler olup devletin otoritesini ve gücünü yansıtmışlardır. Nitekim 1825 İsyanı'nda kaleyi elde tutmak isyanın seyri açısından kritik ve hayati olmuştur.⁴⁴⁰

⁴³³ K.Ş.S. No. 307. 63.

⁴³⁴ El-Medeni, Z. (1996) *Medinetu'l-Kuds ve Civaruha*, 43.

⁴³⁵ El-Medeni, Z. a.g.e, 43-44.

⁴³⁶ K.Ş.S. No. 277. 102.

⁴³⁷ K.Ş.S. No. 295. 51

⁴³⁸ K.Ş.S. No. 290. 26.

⁴³⁹ K.Ş.S. No. 313. 33.

⁴⁴⁰ BOA. HAT. 641 – 31522. (H-29-12-1241). BOA. HAT. 550 – 27136.

Dizdar, kale komutanına verilen unvandır; dizdarlar, kaledeki askeri birliklerin idaresinden, mühimmat ve silahtan, hapishanelerden, mahpusların korunmasından mesuldür.⁴⁴¹ Sultan fermanları ile atanan dizdarlar umdetu'l-ağavat olarak anılmış⁴⁴² ve şehirde asayiş sağlamakla yükümlü kılınmıştır.⁴⁴³

Fazluddin el-Asali Ağa gibi bazı yerel unsurlar Kudüs Kalesi'nin komutanlığını üstlenmiştir.⁴⁴⁴ Fazluddin Ağa'nın ölümünden bir müddet önce dizdarlık vazifesi oğlu Ahmed Ağa'ya devredilmiştir.⁴⁴⁵ Ahmed Ağa, 1800-1830 arası dönemde idari konumunu güçlendirmiş, alaybeyi olarak atanmıştır. Ahmed Ağa, Kudüs Livası'nın yönetiminde merkezi otorite ile halk arasında bir bağlantı işlevi gören önemli bir rol oynamıştır. Fakat 1825-1826 arasında gerçekleşen Kudüs isyanında isyancıların yanında tavır almış, hatta isyanın liderlerinden biri olmuştur. Ahmed Ağa'nın ayaklanmadaki etkisine rağmen isyanın bitiminde Kudüs Kalesi'nde dizdar olması, 1829 yılında Kudüs Mutesellimi vekili olarak tayin edilmesi oldukça dikkat çekicidir.⁴⁴⁶

2.1.5.2.4. Diğer askeri vazifeler

Kudüs Livası'ndaki askeri hiyerarşide bahsedilen görevlere ek olarak başka rütbe ve makamlar da mevcuttur. Bunlardan biri esasen zırh dökümü ile ilgilenen ancak sonradan çeşitli silahların üretilmesi ile mükellef olan cebeci birliğinin komutanı olan cebecibaşı makamıdır.⁴⁴⁷ Kudüs Livası'nda cebecibaşı olarak görev yapanlar bağlamında vesikalarda Hasan el-Cauni'nin adı geçmiştir.⁴⁴⁸ 1826 İsyanı'nın liderlerden Yusuf el-Cauni Ağa da cebecibaşı olarak vazife yapmıştır.⁴⁴⁹ Topçu birliği ve onun kumandanı da Kudüs Livası'ndaki yan askeri birimler arasında önemli bir yer tutmuştur. Çalışmamızın konu edindiği süre boyunca topçubaşı olanlardan biri Topçubaşı Abdullah Ağa'dır.⁴⁵⁰ Vali tarafından atanan tüfenkçibaşı ise tüfekle donatılan piyadelerin lideri olup ağa rütbesindedir,

⁴⁴¹ K.Ş.S. No. 279. 293.

⁴⁴² K.Ş.S. No. 310. 65.

⁴⁴³ K.Ş.S. No. 314. 41.

⁴⁴⁴ K.Ş.S. No. 296. 60.

⁴⁴⁵ K.Ş.S. No. 301. 21.

⁴⁴⁶ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani*, 110.

⁴⁴⁷ Şemseddin S. (2017). *Kâmûs-ı Türkî*, 370.

⁴⁴⁸ K.Ş.S. No. 295. 191.

⁴⁴⁹ Spyridon, S. N. (1938). *Annals of Palestine, 1821-1841*, 82-83.

⁴⁵⁰ El-Medeni, Z. (1996). *Medinetu'l-Kuds ve Civaruh*, 41.

Kudüs Livası özelinde Tüfenkçibaşı Eyüp Ağa ve Tüfenkçibaşı Musa Bey'den bahsetmek mümkündür.⁴⁵¹

2.2. Mehmet Ali Paşa Döneminde Kudüs Mütesellimliği'nde İdari Durumlar

Mehmet Ali Paşa Osmanlı Devleti'nin genel koşullarından ve Biladü's-Şam'ın özel şartlarından yararlanmış, bölgedeki istikrarsızlığı fırsata çevirmeyi düşünmüş, Kudüs'ü içeren Biladü's-Şam'ı topraklarına katmayı amaçlamıştır. Osmanlı Devleti'ndeki askeri zaaf nedeniyle Sultan II. Mahmut 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldırmıştır.⁴⁵² Ancak Yeniçeri Ocağı'nın yerine nizami bir yeni ordunun kurulması ise istenen süratte gerçekleşmemiş, 1827 Navarin faciasıyla donanma kuvveti tükenmiş, Yunanlılar bağımsızlık elde etmişlerdir.⁴⁵³

Biladü's-Şam'daki şartlar da Mehmet Ali Paşa'yı teşvik edici nitelikte bulunmuştur. Biladü's-Şam istikrarı sarsan kargaşa ve fitneler yaşamış, daha önce görüldüğü üzere Kudüs'te asayiş bozulmuş, kaos hakim olmuştur. Osmanlı devlet idaresinin Kudüs Livası'ndaki zaafı ve mahalli kuvvetlerin nüfuzu da Paşa'yı bölgeye gelmeye cesaretlendirmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın Cebel Lübnan Emiri Beşir eş-Şihabi'ye olan güveni ve onun yanında duracağından emin olması, bu girişimde belirleyici bir rol oynamıştır.

İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusunun Biladü's-Şam Seferi 1831 Sonbaharı'nda başlamıştır. Ancak Mehmet Ali Paşa'nın Biladü's-Şam'ı ele geçirme emellerine dair ilk emareler 1811 senesinde ortaya çıkmıştır.

Mehmet Ali Paşa, Şam Valisi Genç Yusuf Paşa ile Sayda Valisi arasındaki çatışmada Yusuf Paşa'nın tarafını tutmuş, onu savunmak üzere Babıali nezdinde girişimlerde bulunmuş, onun görevine iade edilmesi için ricacı olmuştur. Mehmet Ali Paşa, Yusuf Paşa'nın kendisine yardımcı olabileceğini belirtmiştir. Ancak Yusuf Paşa affedilip görevine iade edilse de Mehmet Ali Paşa'nın istediği tayinler gerçekleştirilmemiştir.⁴⁵⁴ Ayrıca

⁴⁵¹ K.Ş.S. No. 305. 78; K.Ş.S. No. 315. 99.

⁴⁵² Hayta, N; Ünal, U. (2016). **Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri**. Gazi Kitap Evi, Ankara, 9, 100.

⁴⁵³ Jelavich, B. (2016). **Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar**, Çev.İhsan Durdu, Küre Yayınları, İstanbul, 5, 251-254.

⁴⁵⁴ Rustum, E.(1940). **el-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısıriyye**, American Press, Beyrut, belge no. 2,4,6,7,9,1-5.

Mehmet Ali Paşa, vekilini İstanbul'a göndererek Şam valiliğini talep ettiğini bildirmiştir. Vehhabi İsyanını bastırmada başarılı olmasının ardından Biladü's-Şam'ı Mısır Valiliği'nin nüfuzu altındaki bölgelere katmak fikri Paşa'nın zihninde güçlenmiştir.⁴⁵⁵ Yunan İsyanı'nı sonlandırmak üzere Osmanlı Devleti'nin yardımına koşan Mehmet Ali, Şam valiliğini almayı, asker takviyesi ve savaşmak için ön şart olarak sunmuştur.

Aktarılan bilgilerden de anlaşılacağı üzere Mehmet Ali Paşa'nın Şam üzerindeki hakimiyet planları geçmişe uzanan eski bir plandır. Bu planın 1831'den önce uygulanmaması elverişli bir ortam bulunmamasından kaynaklanmıştır. Şartların olgunlaştığını düşünen Mehmet Ali Paşa, 1831 senesinde 6000 Mısırlı çiftçinin Gazze'ye kaçması meselesini bahane olarak kullanmıştır. Sayda Valisi Abdullah Paşa'ya Mısırlıların geri döndürülmesi gerektiğini yazmıştır. Abdullah Paşa ise Mısırlıların da Osmanlı vatandaşı olduğunu dolayısıyla kendisine bahsedilen şahısları vermesinin mümkün olmadığını iletmiş, bu hususta ancak sultanın özel bir karar çıkarabileceğini ifade etmiştir.⁴⁵⁶

Abdullah Paşa'nın Mehmet Ali Paşa'nı talebini reddetmesinin ardından Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı büyük bir kuvvetle Biladü's-Şam üzerine sevk etmiştir.⁴⁵⁷ Kaynaklara göre bu kuvvet 24 .000⁴⁵⁸ ya da 30 .000 nefer⁴⁵⁹ barındırmıştır. Kudüs ve civarını alan İbrahim Paşa, 27 Mayıs 1832'de Akka'yı düşürmüş, ardından iki hafta sonra Dimeşk'e girerek bölgede Mısır hükümrانlığını tesis etmiştir.

2.2.1. 1834 İsyanı

Kudüs ve çevresi Mehmet Ali Paşa'nın egemenliğine girdikten sonra İbrahim Paşa, halkın desteğini kazanmak için onlara yumuşak davranmaya çalışmıştır. Mehmet Ali Paşa, oğluna verdiği emirlerde, insanları onun yönetimi altında yaşam koşullarının iyileşeceğine ikna etmek için elinden gelen her şeyi yapmasını istemiştir.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ Fahmy, K. (1997). *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt*. Cambridge, United Kingdom, 39.

⁴⁵⁶ Rustum, E.(1940). *el-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısıriyye*, belge no. 115 .286; Salim, L. (1989). *el-Hukm el-Mısri fi's-Şam*, Mektebet Medbuli, Kahire, 30.

⁴⁵⁷ Rustum, E.(1940). *A,g,e*, c.1 ,belge no. 130 .348 .

⁴⁵⁸ Ebu İzzeddin, S.(1929). *İbrahim Paşa fi Suriya* Beyrut, 73.

⁴⁵⁹ Spyridon, S. N. (1938). *Annals of Palestine, 1821-1841*, 84.

⁴⁶⁰ Rustum, E.(1940). *A,g,e*, c.1, belge no780. 269.

Mehmet Ali Paşa'nın orduları 1831'de Levant'a ilerlediklerinde, Kudüs ve çevresi halkı Mehmet Ali Paşa'nın işgali konusunda iki gruba ayrılmıştır. İbrahim Paşa'ya takdir ve hayranlıkla bakan ve onlar için baskıdan kurtarıcı olduğunu düşünen Şeyh İbrahim Ebu Guş, Şeyh Milhim el-Liham ve Şeyh İsmail Samhan ilk grubu temsil etmiştir.⁴⁶¹ İkinci grup ise, İbrahim Paşa'ya işgalci gözüyle bakmışlardır. İbrahim Paşa'nın Mehmet Ali Paşa'ya yazdığı mektuplardan birinde şöyle denmiştir: "Söz konusu iki sancağın Kudüs ve Nablus) halkının samimiyetsiz olduğu, ikiyüzlülük ve hilekarlıkta usta oldukları anlaşılmıştır. Onları boyun eğdirmede kararlı olmak lazımdır." Aynı mektupta iki sancak halkının İstanbul ile haberleştiği ifade edilmiştir.⁴⁶²

Bazı mahalli şeyhlerin İbrahim Paşa ile başlangıçta kurdukları iyi ilişkiler uzun sürmemiştir. Çünkü Mısır yönetiminin politikası şeyhlerin çıkarlarıyla çelişmiştir. Akka'nın fethinden önce İbrahim Paşa, kadiya, müftüye, nakibü'l-eşrafa, Kudüs'ün tüm âlim ve vaizlerine ve ileri gelenlerine yol harçlarının, Hristiyan ve Yahudi hacılardan alınan tüm vergilerin iptal edilmesi emrini vermiştir.⁴⁶³ Rusya'nın Yunan asıllı Yafa Büyükelçisi Konstantin Bazili, İbrahim Paşa'nın gayrimüslim hacılardan para alan elin kesileceğini söylediğini ve bilfiil iki üç kişinin elinin kesildiğini belirtmiştir.⁴⁶⁴

İbrahim Paşa'nın politikası ilk andan itibaren gayrimüslimlere karşı hoşgörülü olmuştur. Halbuki daha önceki sayfalarda anlatıldığı üzere Abdullah Paşa'nın Hristiyanlara yönelik politikasında onlardan silah toplamak, onlara güvenmemek ve Batı ülkeleri ile ittifak olasılıklarını hatırd tutmak öncelik olmuştur. İbrahim Paşa'nın güçlerinin girişinden sonra olayların tarihini anlatan bir Rum rahip, Abdullah Paşa'nın Hristiyanlara yönelik politikasının sert olduğunu ve Hristiyanlara karşı sert davrandığı için Tanrı'nın onu cezalandırdığını, Akka'yı kaybedip rezil olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁵

İbrahim Paşa'nın siyaseti Filistinli mahalli liderlerde huzursuzluk oluşturmuş, kilise ve hacılardan alınan harçların, vergilerin kaldırılması şeyhlerin çıkarlarını tehlikeye atmıştır.

⁴⁶¹ Rustum, E.(1940). **A,g,e**, c.1, belge no. 360. 133-135.

⁴⁶² Rustum, E.(1940). **A,g,e**, c.1, belge no. 495. 187-188.

⁴⁶³ Rustum, E.(1940). **A,g,e**, c.1, belge no. 495. 187-189.

⁴⁶⁴ Bazili, K.(1989). **Suriye ve Filistin tahte'l-Hukm el-Osmani**, çev. Tarık Masarani, Dar et-Tekaddüm, Moskova, 116.

⁴⁶⁵ Spyridon, S. N. (1938). **Annals of Palestine, 1821-1841**, 84.

Yeni politikadan en çok istifade eden Yahudi ve Hristiyanlar Mehmet Ali Paşa'nın iktidarından memnuniyetlerini her fırsatta bildirmişlerdir.⁴⁶⁶

1833 Mayıs'ında Kütahya Antlaşması imzalandıktan sonra İbrahim Paşa idari işlerle ilgilenme imkanı yakalamıştır. Yafa'da 1834 Nisan'ında Mehmet Ali Paşa'dan, Mısır ordusuna asker almasını,⁴⁶⁷ halkı silahsızlandırmasını, ipek ticaretini tekelleştirmesini ve bireysel Ferde) vergiyi⁴⁶⁸ toplama emri alan İbrahim Paşa, Kudüs ve Nablus'ta 25 Nisan'da eşraf ve şeyhlerle görüşerek babasının emirlerini onlara bildirmiştir.⁴⁶⁹ Kudüs şehrinde 200, tüm Kudüs ve Nablus livalarından 3000 erkek askerlik hizmetine talep edilmiştir.⁴⁷⁰

İbrahim Paşa, gençleri askere yollamanın gerekliliği konusunda şeyhleri ikna etmeyi denemiştir. Kudüs ve çevresindeki şeyhler İbrahim Paşa'nın talebini reddedememiş, daha çok zorunlu askerliği maddi bedelle değiştirmeye çalışmışlar, silah toplanmasından muaf tutulmalarını talep etmişlerdir. Ancak İbrahim Paşa onların teklifini onaylamayınca zorla onun isteklerine boyun eğmişler ve halkı buna ikna etmeye çalışacaklarını söylemişlerdir. Ayrıca taleplerinin reddedilmesi halinde ondan onları sorumlu görülmemesini belirtmişlerdir.⁴⁷¹

Ayan ve şeyhlerin Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'te onların nüfuz ve kuvvetlerini kırmayı planladığını anlamışlardır. Silahların onların elinden alınmasının onları güçsüz kılacağını düşünen şeyhler, İbrahim Paşa'nın gayrimüslimlere dönük politikasını beğenmemişlerdir. Hristiyanlara yönelik hoşgörü yaklaşımı Müslümanları rahatsız etmiş, çeşitli ihtilafların doğmasına yol açmıştır. İpek ticaretinin ve diğer ürünlerin devletin tekeline alınması, mecburi askerlik hizmeti Kudüs livasında huzursuzluk doğurmuştur.

İbrahim Paşa, şeyhlerle buluşmasının ardından Yafa'ya dönmüş ve sakinlerinin ona karşı bir isyan çıkarma niyetini hissettiği için Kudüs'ü korumak amacıyla ayrılmadan önce orada bir ordu bırakmıştır. Şeyhler, İbrahim Paşa'nın özellikle zorunlu askerlik ve silahsızlandırma politikası ile ilgili taleplerini uygulamamak üzere hemfikir olmuşlardır.

⁴⁶⁶ Spyridon, S. N. (1938). **A,g,e**, 84-85.

⁴⁶⁷ Mennâ', A.(2003). **Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918**, 142-143.

⁴⁶⁸ Ferde 15 yaşını geçen bütün erkeklerden alınan vergi olup senelik olarak 15 kuruş ile 500 kuruş arasında değişmektedir. Bahsedilen verginin ödenmesinde kişinin mali kapasitesi yanında millet ve cemaatlerin durumu gözetilmektedir. Domani, B. (2011). **İadet İktisaf Filistin Ahali Cebel Nablus 1700-1900**, 59.

⁴⁶⁹ Rustum, E.(1941). **el-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısıriyye**, c.2 ,belge no .3433. 397.

⁴⁷⁰ Mennâ', A.(2003). **a,g,e**, 142-143.

⁴⁷¹ Ebu İzzeddin, S.(1929). **A,g,e**. 170.

Zira nüfuzlarını yitirdiklerinden korkmuşlardır. İbrahim Paşa'ya, Kudüs ve çevresi şeyhlerinin askere alınması istenen kişileri gönderemeyeceklerini beyan ettikleri haberi ulaşmıştır. Şeyhler köylülerin/fellahların kaçtığını ve geri getirme imkanlarının olmadığını bildirmiştir.⁴⁷² İbrahim Paşa, şeyhlere verdiği emirleri yenileyip onları emirlerini yerine getirmeye ve asker göndermeye davet etmiştir. İbrahim Paşa'nın askere alma konusunda yaptığı vurguya rağmen Nablus'taki Kasım el-Ahmed ve Mahmud Abdulhadi gibi şeyhler, babasının kararlarını uygulamayadıklarını söyleyerek İbrahim Paşa'dan özür dilemişler, böylece isyanlarını açıklamışlardır. İbrahim Paşa, şeyhlerin durumundan emin olduktan sonra, yapılması gerekenler hususunda danışmak üzere babasına mektup yazmıştır.⁴⁷³

İbrahim Paşa'nın yanında yer alan Hüseyin Abdülhadi hariç Nablus ve Kudüs şeyhleri isyan etmişlerdir. Nablus'un Cemain Nahiyesi'nden Şeyh Kasım el-Ahmed'in Kudüs mütesellimi makamından azledilmesi ve Abdülhadi Ailesi'nin onun yerine geçmesi onun isyana katılmasına neden olmuştur.⁴⁷⁴ Şeyh Kasım el-Ahmed 1834'teki hac mevsiminin sona ermesinden itibaren Mehmet Ali Paşa iktidarına isyan bayrağı açmaya karar vermiştir.⁴⁷⁵ Kudüs ve el-Halil liderlerini İbrahim Paşa'nın taleplerine cevap vermemeleri için kışkırtmış, onlara İbrahim Paşa ile savaşmaya teşvik eden mektuplar göndererek ayaklanmaya liderlik etmiştir.⁴⁷⁶

Mehmet Ali Paşa'nın amacı, mahalli reislerin eski paşaların egemenliği altında devam eden haklarını azaltmak ve daha sonra ortadan kaldırmak, böylece onları devlet idaresinin yapısına entegre etmektir. O, askeri kuvveti bulunan şeyhlerin nüfuzunu kırma ve daha sonra bunları idarenin hizmetinde enstrüman veya personel olarak kullanmayı hedeflemiştir.⁴⁷⁷

Kudüs şeyhleri kabileler arasında yaşanan rekabete rağmen bir ittifak kurmuşlardır, Ebu Guş Ailesi, Mehmet Ali Paşa'nın egemenliğine karşı isyan saflarına katılmıştır.⁴⁷⁸ Bazı kaynaklarda padişahın isyandaki rolünden bahsedildiği belirtilmiştir. Padişah halkın Mehmet Ali Paşa'nın politikalarından şikayetlerini ve bölgedeki karışıklığı fırsat bilerek Biladü's-Şam'ı üç yıl vergiden muaf tutacağını bildirmiş, ayrıca adamlar yollayarak ahaliye

⁴⁷² Rustum, E.(1941). A,g,e ,c.2 ,belge no.3433. 397.

⁴⁷³ Mennâ', A.(2003).a,g,e, 143.

⁴⁷⁴ Domani, B. (2011). *İadet İktisaf Filistin Ahali Cebel Nablus 1700-1900*, 59-60.

⁴⁷⁵ en-Nimr, İ. (1975). *Tarih Cebel Nablus ve'l-Belka*, Cemiyet Ummal el-Matabi et-Taavuniyye, Nablus, c.1, 325-326

⁴⁷⁶ Safi, H. (2010). *el-Hukm el-Mısri fi Filistin*, Müesseset ed-Dirasat el-Filistiniyye, Beyrut, 241.

⁴⁷⁷ Bazili, K.(1989). *Suriye ve Filistin tahte'l-Hukm el-Osmani*, 168-169.

⁴⁷⁸ Rustum, E.(1941). A,g,e ,c.2 ,belge no.3438. 399. .K.Ş.S. No. 317. 6.

silah ve para dağıtmıştır, onların Osmanlı yönetimine dönmelerini ve Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminden kurtulmalarını istemiştir. Buna rağmen elimizde padişahın isyandaki konumunu gösteren kesin belgeler bulunmamıştır.⁴⁷⁹

Köylüler, Kudüs'ü ve diğer bölgeleri birbirine bağlayan yollara saldırmakla isyana başlamışlardır. El-Bire köyünden bir grup çiftçi fellah), Yafa ile Kudüs arasındaki yolu kesen Ebu Guş köyündeki çiftçilere destek vermiştir. Ayrıca bir grup Mısır ordusuyla savaşmak için Şeyh Bedir köyünde toplanmıştır. Ancak İbrahim Paşa'nın ordusunun komutanı Raşid Bey, onları yenmeyi başarmış, İbrahim Bey de Ebu Guş, Beni Hasan ve Sem'an ailelelerinin hayvanları yağmalamak amacıyla Kudüs kentine düzenlediği saldırısını püskürtmüştür. Ancak isyanın büyüklüğü gereği Mehmet Ali Paşa'dan takviye kuvvet istenmiş, bu arzu bir raporla/takrirle kendisine bildirilmişti.⁴⁸⁰

Bu sırada İbrahim Paşa, Kudüs şehrine bir askeri güç göndermişti ve bu birlik orada isyancılarla buluşup Vadi Ali bölgesine ulaşabildi ve sonra Seris köyüne oradan da Ayn Şems köyüne ilerledikten sonra yolunu kaybettiği için Remle'ye dönmek zorunda kaldı. Mısır ordusu arkasında ölü ve yaralıları bırakmıştı.⁴⁸¹ İbrahim Paşa, 24 Mayıs 1834'te Mehmet Ali Paşa'ya Mısır askerlerinden güç sağlamasını istedi.⁴⁸² 26 Mayıs'ta Mehmet Ali Paşa'nın cevabı İbrahim Paşa'ya geldi, Mehmet Ali Paşa, isyanı bastırmada ihtiyaç duyulan malzemeleri göndermişti.⁴⁸³ Takviye almasına rağmen, şiddetli su sıkıntısı nedeniyle Mısır kuvvetleri asilere saldırmaya hazır değildir, İbrahim Paşa, susuzluğu önlemek için önlemler almadan ilerlemenin askerlerini tehlikeye atmak olacağını değerlendirmiştir.⁴⁸⁴ Bu arada isyancılar, İbrahim Paşa'nın bıraktığı garnizon da dahil olmak üzere Kudüs'ü kuşatmıştır. İsyancıların İbrahim Paşa'nın garnizonunun teslim olması yönündeki uyarılarına rağmen, bunu reddettiler ve isyancılar, Meğaribe Kapısı'nın yakınında terk edilmiş bir su borusu bulana kadar şehre girememişlerdir. 36 çiftçi sürünerek şehre sızmayı başarmış, Meğaribe

⁴⁷⁹ Nevfel, N. (1990). *Keşfu'l-Lisam an Mahya'l-Hükumeti ve'l-Hükkam fi İklimiye Mısır ve Berri's-Şam*, ed. Tahrir Mişal Ebu Fadil, Can Nihul, Trablus, 124.

⁴⁸⁰ Rustum, E.(1941). *A,g,e*, c.2 ,belge no .3438. 399.

⁴⁸¹ Rustum, E.(1941). *A,g,e*, c.2 ,belge no .3439. 399.

⁴⁸² Rustum, E.(1941). *A,g,e*, c.2 ,belge no3440. 399.

⁴⁸³ Rustum, E.(1941). *A,g,e*, c.2 ,belge no3446. 400.

⁴⁸⁴ Rustum, E.(1941). *A,g,e*, c.2 ,belge no. 3457. 402.

Kapısı'nı açmıştır. Kısa bir direnişin ardından İbrahim Paşa'nın askerleri kaleye doğru çekilerek savunma pozisyonu almışlardır.⁴⁸⁵

Kudüs şehrinin sakinleri, şehre giren ayaklanmacıları görünce, İbrahim Paşa'nın garnizonuyla savaşmak için onlara katılmışlardır. Böylelikle askerler kaleyi terk etmişlerdir. İsyancılar ve Mısır ordusu şehirde çatışmaya başlamışlardır.

İsyancılar kentin çeşitli noktalarına dağılmış, daha önce silahlarının İbrahim Paşa'ya teslim edildiğini iddia etmelerine rağmen teslim etmeyenler isyana destek olmuştur.⁴⁸⁶ 500 asker, yağma operasyonlarına katılan isyancılardan intikamını almak için kaleyi terk etmiş ve Bab el-Amud'dan kaçan isyancıların 36'sı, 16'sı Kudüs sakini ve 5 köylü) öldürülmüş, böylelikle çatışma sona ermiştir. İbrahim Paşa'nın askerlerinden yaklaşık 51 kişi öldürülmüştür.⁴⁸⁷

İbrahim Paşa, Yafa'dan Kudüs'e 6 Haziran'da isyancıları takip etmek üzere hareketini başlatmış, yol üzerinde Remle ve Babu'l-Vad'a uğramıştır.⁴⁸⁸ Ebu Guş'un merkezi olan el-İneb Köyü'nde Ebu Guş Ailesi ile çatışmıştır, isyancılar 700 kayıp veya yaralıyı ardına bırakarak kaçmışlardır.⁴⁸⁹

İbrahim Paşa, Kudüs şehrine ulaşmış ancak kalenin içine girmeyerek dışarıda kamp kurmuştur. Kudüs surlarına büyük güçlkle ulaşmıştır. Durumun zorluğunu gören Paşa, şehir önünde beklemiş, Yafa'dan ikmal ve destek isteyerek askerlerin Gazze ve el-Halil yolundan gelmesini istemiştir.⁴⁹⁰ Şehir halkına herkesin affedildiğini ve korkmadan teslim olmaları gerektiğini söylemiş ancak kimse teslim olmamıştır.⁴⁹¹

İbrahim Paşa, Kudüs'te otoritesini sağladıktan sonra liva merkezi civarındaki köylerde savaşı arzulayan çiftçilere fellah) yönelmiştir. Köylerdeki şeyhlerin isyan hareketlerini sürdürme kararı aldığını öğrenen İbrahim Paşa, 3.000 kişilik bir orduyla onlara doğru ilerlemiştir. Yaşanan savaşta çiftçileri yenilgiye uğratıp yaklaşık 3.000 kişi kayıp verdirmiş,

⁴⁸⁵ Anonim/Meçhul. (2007). **Müzekkirat Tarihiyye an Hamlet İbrahim Paşa ala Suriya**, thk. Ahmed Gassan Sinabo, elektronik nüsha, 72.

⁴⁸⁶ Spyridon, S. N. (1938). **A,g,e**, 94-95; K.Ş.S. No. 319. 36.

⁴⁸⁷ Mennâ', A.(2003). **Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918**, 145.

⁴⁸⁸ Rustum, E.(1941). **el-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısriyye**, c.2, belge no3457. 403.

⁴⁸⁹ Anonim/Meçhul. (2007). **A,g,e**, 72; Rustum, E.(1941). **A,g,e**, c.2 ,belge no.3468. 405.

⁴⁹⁰ Rustum, E.(1941). **A,g,e**, c.2, belge no. 3471. 405.

⁴⁹¹ Spyridon, S. N. (1938). **A,g,e**, **1821-1841**, 99-100.

500 esir almış Kudüs'e sevketmiştir. Kaynaklarda yer alan bu rakamlarda mübalağa bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹²

Nasr el-Mansur el-Hac Muhammed ile savaşmak arzusunda olan İbrahim Paşa, Nablus bölgelerindeki Tiflit, el-Mecdel ve Rub Calut köylerine geçmiştir. Kudüs yakınlarında 2000 askeri olan Nasr el-Mansur'la Şa'fat mevkiinde karşılaşmıştır. Çiftçiler kısa bir sürede hatlarını bırakarak kaçmışlar, artlarında 500 yaralı bırakmışlardır. El-Halil'den bazı ayaklanmacılar Beyt Cala'daki fellahlara desteğe gitmişlerdir.

Şa'fat civarında muzaffer olan İbrahim Paşa, Beytullahim köyünde Mar İlyas Manastırı çevresinde toplanan fellahların çiftçilerin) üzerine yürümüş, onları Beytullahim'e çekilmeye zorlamıştır. Ricat etmekle birlikte teslim olmayan çiftçiler Berak Süleyman mevkiinde dinlenen Mısır ordusuna ani bir saldırı başlatmış, bölgedeki 1500 askerin 800'ünü öldürmüşlerdir. Böylelikle İbrahim Paşa, Kudüs'e geri dönmüştür. İsyancılar kısa bir süre sonra İbrahim Paşa'yı Kudüs'te sıkıştırmışlar ve kenti kuşatmışlardır. dönemde Bu⁴⁹³ isyancılara Nablus'tan ikmal gelmiş, öte yandan İbrahim Paşa'ya gelen desteklere de saldıran isyancıların konumu güçlenmiştir. Ayrıca Ebu Guş Ailesi Yafa yolunu kesmiştir, İbrahim Paşa kendisini tüm yönlerden kuşatılmış bir halde bulmuştur.⁴⁹⁴

Mehmet Ali Paşa'ya oğlundan gelen haberler üzerine Paşa üç piyade ve iki süvari bölüğünü, ayrıca 1000 Bedevi askeri destek kuvveti olarak bölgeye yollamıştır. Bu kuvvetlere Mısır idaresinin en yetkin komutanlarından iki isim, Ahmed Menkeli ve Muhammed Salim Bey komuta etmiştir.⁴⁹⁵ Mehmet Ali Paşa, isyanı sonlandırmak için kendisinin de olaylara müdahil olması gerektiğini düşünmüş, 30 Haziran 1834'te 15.000 askerle Yafa'ya yönelmiştir.⁴⁹⁶ İbrahim Paşa, babasının Yafa'ya varmak üzere olduğunu duyunca ateşkes yapmak istemiş, isyancılara tavizler sunacağı intibahını vermiş, onların ayaklanmaya sebep olan zorunlu askerlik vb. hususların uygulanmasından vazgeçildiğini sanmalarını sağlamıştır.⁴⁹⁷ Böylelikle vakit kazanarak isyancıların saflarını zayıflatmayı

⁴⁹² el-Arif, A. (1999). *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds*, 283.

⁴⁹³ Safi, H. (2010). *el-Hukm el-Misri fi Filistin*, 248.

⁴⁹⁴ Ebu İzzeddin, S.(1929). *İbrahim Paşa fi Suriya*, 173 .

⁴⁹⁵ el-Arif, A. (1999). *A,g,e* 284 ,Rustum, E.(1941). *A,g,e*, c.2 ,belge no. 3503. 417.

⁴⁹⁶ Rustum, E.(1941). *A,g,e*, c.2 ,belge no. 3518. 415.

⁴⁹⁷ Ebu İzzeddin, S.(1929). *A,g,e*, 174.

hedeflemiştir. Sayda ve Akka'da bulunan ve olaylara çağdaş olan Avusturya elçisi Catafago, ateşkesin sadece bir hile olduğunu savunmuştur.⁴⁹⁸

İbrahim Paşa tarafından esir alınan İbrahim Ebu Guş'un oğullarıyla anlaşma yapılmış, Akka'da mahpus olan bu şahsın serbest bırakılması karşılığında Ebu Guş Ailesi Mehmet Ali Paşa'nın yanında saf tutacağını bildirmiştir. İbrahim Paşa ise onların desteğine mukabil geçmiş unutmama sözü vermiş, onların desteğinden emin olunca Salih el-Ahmed ile gerçekleştirdiği ateşkesi bozmuş, Yafa'ya babasını karşılamaya gitmiştir.⁴⁹⁹

Mehmet Ali Paşa yönetimi isyancılarla ateşkes yapma niyetinde olmamıştır, böylesi bir tavrın onun genel siyastine uymayacağı aşıkardır. Mehmet Ali Paşa, İbrahim Paşa'nın tutukladığı Kudüs liderleri ile görüşmüştür. Kudüs ulemasından Abdullah el-Budeyri, Kudüs eski yüzbaşısı Muhammed Ebu's-Suud ve diğer kişilerle toplantılar gerçekleştirmiş, onları Akka'ya yollamış ardından Mısır'a sürgün ederek zorunlu ikamete tabi tutmuştur.⁵⁰⁰

Mehmet Ali Paşa ve oğlu isyancılara fırsat verilmemesi ve onların en kısa sürede devlet egemenliğine boyun eğdirilmesini kararlaştırmışlardır. Mehmet Ali Paşa, Selim Paşa'yı el-Ludd ve Remle'yi almakla görevlendirirken Biladü's-Şam'ın önemli liderlerinden Beşir eş-Şihabi'nin oğlu Emin'i karşılamış, ondan Lübnan'a dönerek babası ile birlikte Safed'e/Saydaya hareket etmesini istemiştir.⁵⁰¹ Mehmet Ali Paşa, Sayda Valisi'ne Beşir eş-Şihabi'ye yardımcı olmasını, ona lazım olan zahire ve desteği sunmasını, isyancıları tedibinin engellenmemesini emretmiştir.⁵⁰²

Kasım el-Ahmed İbrahim Paşa'nın askerlerinin anılan bölgelere hücum ettiğini duyunca yazdıkları mektuplarla el-Halil ve Kudüs beylerini harp için nefer yığmaya ve evlatlarını korumaya çağırmıştır.⁵⁰³ İbrahim Paşa Yafa'dan Nablus'a gelerek 20.000 kişilik bir orduyla isyancılarla savaşmaya hazırlanmıştır. İsyancılar, Zeta Köyü'nden Nablus'a doğru saldırılarını başlatmışlar, burada Deyr el-Gusun Savaşı yaşanmıştır. Asiler, kolaylıkla

⁴⁹⁸ Catafago, A. (1937). **İbrahim Paşa el-Mısri fi Filistin ve Lubnan ve Suriya**, çev. El-Huri, Bavlus el-Karali, Matbaat el-Kıddis Bavlus, Harissa, 47

⁴⁹⁹ Rustum, E.(1941). **A,g,e**, c.2, belge no3548. 43 ; Ebu İzzeddin, S.(1929). **İbrahim Başa fi Suriya**, 174.

⁵⁰⁰ Rustum, E.(1941). **A,g,e**, c.2, belge no. 489 .3868 'Safi, H. (2010). **el-Hukm el-Mısri fi Filistin**, 253.

⁵⁰¹ Safi, H. (2010). **A,g,e**, 253.

⁵⁰² Rustum, E.(1931). **el-Usul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa**, Menşurat Külliyyeti'l-Ulum ve'l-Adab, Camiat Beyrut, c.1, 25 Safer 1250, 115-116.

⁵⁰³ Spyridon, S. N. (1938). **A,g,e**, 108.

teslim olmamış ve İbrahim Paşa'nın ordusuna büyük hasar vermişlerdir.⁵⁰⁴ Ancak İbrahim Paşa, isyancıları yenmeye muvaffak olmuş, ayaklanmacılar 300 yaralı bırakarak kaçmışlar, isyanın lideri Kasım el-Ahmed de el-Halil'e gitmiştir.⁵⁰⁵

Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'nın isyancılar karşısında zaferler kazandığından emin olunca Yafa'dan ayrılmış, İskenderiye'ye yönelmiştir.⁵⁰⁶ Bu esnada İbrahim Paşa, isyancıları cezalandırmak üzere Kudüs ve el-Halil'e hareket etmiştir. İbrahim Paşa, daha önce de geçtiği üzere Ebu Guş Ailesi ile görüşerek ayaklanmanın durdurulması karşılığında İbrahim Ebu Guş ve Ceber Ebu Guş'un serbest bırakılmasını önermiştir. Ebu Guş Ailesi'nin İbrahim Paşa'nın yanında saf tutması ayaklanmanın gidişatını özellikle Kudüs dağları bağlamında oldukça etkilemiş, Yafa ve Kudüs yolunun emniyete alınmasına yardımcı olmuştur. Yolun güvenli hale gelmesiyle güney bölgelerine asker intikali kolaylaşmıştır. İbrahim Paşa Kudüs'e vardıktan sonra el-Halil'e geçmiş, el-Halil şeyhleri yöreye ulaşan İbrahim Paşa'nın yanına giderek itaatlerini ve bağlılıklarını sergilemiştir. İbrahim Paşa bağlılıklarını kabul etmek üzere Kasım el-Ahmed'i kendisine vermelerini ve çocuklarını askerliğe göndermelerini şart koşmuştur. Anılan şartların şeyhler tarafından reddedilmesi nedeniyle çatışmalar yenilenmiştir. İbrahim Paşa, el-Halil'in bombalanmasını emretmiştir, bombardımanın bilançosu yüzlerce ölü ve binlerce yaralı olmuş, ayrıca savaşta tutsak olarak ele geçirilen 120 genç askere alınmıştır.⁵⁰⁷

İsyan liderleri el-Halil'den Kerak yönüne kaçmışlardır, İbrahim Paşa onları burada yakalamış, Kerak şehrini kuşatarak bir müddet sonra nüfuzu altındaki bölgelere katmıştır. İsyancılar liderleri Kasım el-Ahmed yanlarında olduğu halde Salt'a ve oradan çöle sığınmışlar, Anze aşiretlerinin himayesine girmişlerdir. İbrahim Paşa, hadiseleri öğrenince Arap aşiretlerine mektuplar yollayarak isyancıları korumayı sürdürürlerse şiddetli bir ceza alacaklarını bildirmiştir. Anze şeyhi, Paşa'nın tehditleri sonrasında Kasım el-Ahmed ve adamlarını Mısır ordusuna teslim etmiştir. İbrahim Paşa, Kasım el-Ahmed, İsa el-Berkavi ve diğerlerini idam cezasına çarptırmıştır.⁵⁰⁸

⁵⁰⁴ Rustum, E.(1941). **el-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısıriyye**, c.2, belge no 424 .3555 Safi, H. (2010). **el-Hukm el-Mısri fi Filistin**, 254.

⁵⁰⁵ Rustum, E.(1941). **A,g,e** ,c.2, ,belge no.425 .3560 .

⁵⁰⁶ Rustum, E.(1941). **A,g,e** ,c.2 ,belge no.428 .3575 .

⁵⁰⁷ Ebu İzzeddin, S.(1929a,g,e, 177; Mennâ', A.(2003). **Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 - 1918**, 152-153.

⁵⁰⁸ Safi, H. (2010). **A,g,e**, 257-258.

İbrahim Paşa, Kudüs Livası ve çevresindeki isyanı bu şekilde kısa bir sürede bastırmıştır. Ancak kısa sürede biten bu ayaklanma Biladü's-Şam'da Mehmet Ali Paşa karşıtı diğer pek çok hareketin başlangıcı olmuştur. İsyan olaylarının incelenmesiyle Osmanlı ve Mısır yönetimleri arasında ayaklanmaları bitirme bağlamında bir karşılaştırma yapmak mümkündür. Farklı iktidarlar döneminde çıkan isyanların doğuşu, sebepleri ve serüveni, bölgede uygulanması ideal olan yönetim hakkında bir fikir verecektir.

2.2.2. Mehmet Ali Paşa'nın Batılı Devletlere Karşı Siyaseti

Osmanlı Devleti ve diğer İslami devletlerin Batılı devletlere karşı bakışları ve muameleleri konusu hakkında daha önce çeşitli bilgiler sunulmuştur. Bu bağlamda Osmanlı Sultanı II. Mahmut'un Abdullah Paşa'ya yolladığı fermanlara değinilmiştir. Söz konusu fermanlara göre padişah Batılı devletlerin ve bilhassa Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Kudüs'te farklı emelleri bulunduğunu değerlendirmiştir. Sultanın nazarında Kudüs'te imtiyazlar talep edilmesi bazı siyasi gayelerle gerçekleşmiş, dini meseleler siyaset için kılıf yapılmıştır. Batı tehlikesi olduğunu sezen II. Mahmut, Abdullah Paşa'dan şehrin korunması için gerekenin yapılmasını istemiştir.⁵⁰⁹

Mehmet Ali Paşa'nın Batılı güçlere karşı yaklaşımı hakkında şunlar söylenebilir: Paşa, ülkeyi Batı nüfuzuna açmış, Biladü's-Şam ve Kudüs'e hakim olmak hususunda Batılı devletlerin desteğini almaya önem göstermiştir. Batı devletlerinin konsoloslarına onların devletlerinin çıkarlarını gözeticeğine dair güvenceler vermiş, gayrimüslimlere karşı uygulanan politikaları değiştireceğini vadetmiştir. Mehmet Ali Paşa, Kudüs'e hakim olur olmaz gayrimüslim mezheplerine dönük ayrımcılık sayılan politikaları ortadan kaldırmıştır. Onun idaresinden bütün reaya eşit bir muameleye tabi tutulmuş, hatta gayrimüslimlere Müslümanlardan fazla imtiyazlar sunulmuştur. Mehmet Ali Paşa, Avrupalıların Kudüs'te dini ve siyasi anlamda nüfuz edinmesini kolaylaştırmıştır.⁵¹⁰ Bu çerçevede İbrahim Paşa, Kudüs'e girince Yahudi ve Hristiyanlardan özel olarak alınan vergi ve harçları geçersiz kıldığını bildirmiştir.⁵¹¹

⁵⁰⁹ BOA. HAT. 1055- 43443. (H- 12- 12- 1243).

⁵¹⁰ Schulch, A. (1993). *Tahavvulat Cezriyye fi Filistin*, çev. Cemil el-Aseli, Menşurat el-Camia el-Urduniyye, Amman, 61.

⁵¹¹ Bazili, K.(1989). *Suriye ve Filistin tahte'l-Hukm el-Osmani*, 114.

Gayrimüslimler söz konusu siyasetten yararlanmış, pek çok ibadet mekanı kurup arızalı binaları engelsiz biçimde onarmışlardır. 1834 senesinde pek çok manastır depremde yıkılmış; rahipler yıkılan yapıları kolaylıkla tamir etmişlerdir. Fransiskanlar Kurtarıcı Kilisesini daha iyi bir hale getirmişler, Yahudiler, yeni evler ve merkezler yapmışlardır. Mehmet Ali Paşa, Sefardim Seferad) Yahudilerine Bin Zekkay Mabedi'ni tekrar inşa etme izni veren bir kararname/mersum çıkarmıştır. Avrupalı Eşkinazim Aşkenaz) Yahudileri de Polonya'dan göçmen akınları nedeniyle Mehmet Ali Paşa devrinde oldukça çoğalmış, onlar için ibadet mekanları açılması ihtiyacı doğmuştur. 1836'da Aşkenaz Yahudileri yeni bir mabet ve dini okul açma ruhsatı almış, 1837'te Horfa Sinagogu'nun ilk bölümü tasarlanmıştır.⁵¹²

İbrahim Paşa, farklı ülkelere kolaylıklar sağlamak için, daha önce kıyıda bazı limanlar dışında ticaret yapmaları yasak olan yabancı tüccarlara Kudüs Nahiyesi içinde alım satım yapma yetkisi vermiştir.⁵¹³

Belgeler aracılığıyla Mehmet Ali Paşa'nın İngilizlere ve diğer Avrupalılara devletin kontrolü ve müdahalesi olmadan tütün ticareti yapma iznini verdiğini anlaşılmıştır.⁵¹⁴

İbrahim Paşa'nın Kudüs'teki isyanı 1834'te sona erdirmesinden sonra, yabancı konsolosların, mezheplere yardım bahanesiyle iç işlere müdahaleleri artmıştır. Örneğin, Safed'de İbrahim Paşa'nın bazı memurları İngiliz konsolosunun ve diğer Avrupalı konsolosların isyan sırasında isyancılar tarafından yağmalanan mülk tahminlerini abartmak için Yahudi liderleri yönlendirdiklerini belirtmiştir.⁵¹⁵

Siyasi açıdan en önemli gelişme, Mehmet Ali Paşa öncesinde Kudüs'e komşu bölgelerde konsolosluk kurulması girişimlerine rağmen Kudüs'te o tarihe kadar açılmayan Avrupa konsolosluklarının açılması olmuştur. Düzenli konsolosluk çalışmaları Kudüs'ün Avrupa diplomatik faaliyetlerinin odağı olarak ortaya çıkışı, Mehmet Ali Paşa döneminde başlayan bir süreçtir. İngilizler, Kudüs'teki Yahudileri ve Protestan Hristiyanları koruyacak konsolosluk olan 1838'de Kudüs'teki ilk Avrupa konsolosluğunun açılmasıyla nüfuzlarını

⁵¹² Armstrong, K. (1998). **el-Kuds Medine Vahide Selas Akaid**, 564.

⁵¹³ Berekat, D. (2014). **El-Batal el-Fatih İbrahim ve Fethuhu eş-Şam 1832**, Müesseset Hindavi, Kahire, 35.

⁵¹⁴ Rustum, E.(1941). **A,g,e** ,c.3 ,belge no.135 .4642 .

⁵¹⁵ Rustum, E.(1941). **A,g,e** , c.1 belge no. 138 .375 .Mennâ', A.(2003). **Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918**, 159.

zirveye çıkarmışlardır.⁵¹⁶ Schulch, bu olayı “Avrupa’nın Filistin’e sistematik olarak girmesinin ilk adımı, Doğu Meselesine ilişkin Avrupa rekabeti bağlamında atıldı” diyerek özetlemiştir.⁵¹⁷

Misyonerlik faaliyetleri bölgede Mehmet Ali Paşa devrinde genişlemiştir. Protestan misyoner cemiyetleri, özellikle Kudüs’te 1830’lu yıllardan itibaren faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Bunu takiben Katolik misyoner toplulukları da Protestanları izlemiş; kiliseler ve misyoner hareketler, Kudüs ve çevresinde sağlık, eğitim ve sosyal hizmetler alanlarındaki faaliyetlerini artırmıştır. Aynı şekilde, hükümet politikasındaki kendi lehlerine değişikliği hisseden Yahudiler, Kudüs’e göçlerini yoğunlaştırmıştır.⁵¹⁸

Konsoloslar ülke hayatında önemli bir faktör haline gelmiş ve sadece yerel sivil siyasete değil, bazen köylerdeki kavgalara dahi dahil olmuşlardır. 1830’ların sonlarında Kudüs, Avrupalı güçlerin çıkarlarının merkezi olan bir noktaya dönüşmüştür. Ülkedeki varlıklarını ve nüfuzlarını genişletmek isteyen Batılılar azınlıkları korumaları iddialarını güçlendirmeye yönelmişlerdir. Böylece konsolosluk sistemi, hastane ve okul kurmak, arazi satın almak gibi birçok faaliyet için kullanılan bir şemsiye olmuştur. Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren Kudüs uluslararası bir statü kazanmış ve Kudüs’ü Batılı okuyucuya tanıtan alimlere rastlanmış ve yöreye Avrupa’dan gezgin akını yaşanmıştır. Bölgeyi bilimsel araştırmalara tabi tutmak yerel topluluk için o dönem Avrupalılar kadar değerli ve öncelikli olmamıştır.⁵¹⁹

2.2.3. Kudüs Mütesellimliğinde İdari Şartlar

Mehmet Ali Paşa, genel olarak Biladü’ş-Şam’ı ve özel olarak Kudüs livasını alarak yayılmacı emellerini gerçekleştirmeyi amaçlamış, Osmanlı makamlarınca benimsenen önceki idari durumun aksine merkezi yönetim politikasını izlemiştir. Bu bölümde, Mehmet Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa’nın Kudüs Livası’nı yönetme politikasını ele alacağız.

⁵¹⁶ Armstrong, K. (1998). **A,g,e**, 564.

⁵¹⁷ Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 61-62.

⁵¹⁸ Mennâ’, A.(2003). **A,g,e**, 160.

⁵¹⁹ Safi, H. (2010). **el-Hukm el-Mısri fi Filistin**, 194-195.

2.2.3.1. Kudüs mütesellimliği'nin idare politikası

Hofman'a göre, Kudüs Mütesellimliği'nin Mehmet Ali Paşa yönetimine girmesi, bir idari değişiklik dalgasının başlangıcı olmuştur. 21 Kasım 1832'de başlayan süreç, Mehmet Ali Paşa güçlerinin Kudüs Mütesellimliği'nden çekilmesine kadar devam etmiştir.⁵²⁰

2.2.3.1.1. Birinci aşama

Birinci aşamada Kudüs Mütesellimliği'nin yönetiminde köklü bir değişiklik olmamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın orduları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun askerleri arasında çatışmalar devam ederken, Mısır yönetimi halkı kızdıracak herhangi bir adım atmamaya çalışmıştır. İbrahim Paşa Akka kuşatması sırasında, idari sistemde bir aksaklık olmayacağına dair güvence vermiş ve hakimlere mevkilerini korumalarını emretmiştir. Bu süre zarfında önemli bir idari değişiklik gözlemlenmemiş ve eski sistemin uygulanması sürmüştür. Bu politika, Mısır ordusuna Osmanlı ordularına karşı ilerleme imkanı vermiştir.⁵²¹

İbrahim Paşa, Muhammed Şahin Ağa'yı Kudüs'e birkaç defa mütesellim olarak atamıştır. Ancak Muhammed Şahin Ağa bunu kabul etmemiş, Kudüs Alaybeyi Yahya Bey, 3 Aralık 1831'de Kudüs mütesellimi olmuştur.⁵²² Ancak Mısır hükümetinin bu mütesellimden duyduğu memnuniyetsizlik nedeniyle Cenin Mütesellimi Hüseyin Abdülhadi'nin tavsiyesi üzerine 22 Eylül 1832'de Kasım el-Ahmed onun yerine geçmiştir.⁵²³

İbrahim Paşa, Kudüs, Nablus ve Cenin'e mütesellim atanması politikasına ilişkin bakış açısını bir mektubunda şöyle açıklamıştır: “Gördük ki, Nablus, Kudüs ve Cenin'de güçlü mütesellimler atanmazsa, işler hedeflerimize göre düzelmeyecektir.” Bu yaklaşım olumlu karşılanmış sadece halk değil, yerel liderler de mütesellim tayinlerini beğenmişlerdir. Mehmet Ali , bölge istikrara kavuşana kadar yerel liderlerin desteğini almak ve halkı kazanmak istemiştir.⁵²⁴

⁵²⁰ Hofman, Y. (2014). *Mısır Yönetimi Altında Suriye ve Filistin'in İdaresi (1831-1840)*. Çev.Hanefi Kutluoğlu, İlmî Araştırmalar, 0 (12), 183-204. 185.

⁵²¹ Hofman, Y. (2014). *A.g.e.* 185-186.

⁵²² K.Ş.S. No. 315. 129.

⁵²³ Rustum, E.(1931). *el-Usul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa*, c.1, 42-43.

⁵²⁴ Rustum, E. (1940). *El-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısriyye*, c.1 ,belge no.176 .459 .

2.2.3.1.2. İkinci aşama: Mehmet Ali Paşa idaresi'nin ikinci aşaması

İkinci aşamanın kilometre taşları, 16 Kasım 1832'de Mehmet Ali Paşa'nın Muhammed Şerif Bey'i Biladü's-Şam hükümdarı olarak atamasıyla ortaya çıkmıştır.⁵²⁵ Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri askeri idarenin sivil idareden ayrılmasıdır. İbrahim Paşa babasına Biladü's-Şam'a bir sivil hükümdar atamasını isteyen mektuplar göndermiş, askeri ve sivil yönetimleri ayırmayı bizzat istemiştir. Mehmet Ali başlangıçta İbrahim Paşa'nın talebini kabul etmemiş, "Hükümet örfi ve askeri nitelikte kalması gerektiğinden Şam Eyaleti'ne bir vali atama zorunluluğu yoktur" demiştir.⁵²⁶ Ancak İbrahim Paşa'nın ısrarı durumunda böylesi bir tayine yanaşabileceğini ifade etmiştir.⁵²⁷ İbrahim Paşa, talebini daha net bir şekilde yineleyerek, kendisinin askeri işlere yoğunlaşabilmesi için sivil bir hükümdar atanmasını umduğunu açıklamış, kendisine verilen birçok sorumluluk nedeniyle sağlığının bozulduğunu kaydetmiştir.⁵²⁸

Mehmet Ali Paşa, İbrahim Paşa ile doğrudan bağlantılı olması şartıyla yakınlarından biri olan Kethüda ve Said Yukarı Mısır) Valisi Muhammed Şerif Paşa'yı 1832 yılında Eyalet-i Berr-i Şam Genel Hükümdarı olarak atamıştır.⁵²⁹ Muhammed Şerif Paşa, bölgedeki devlet çıkarlarını sağlamak ve bölgeleri daha kolay denetlemek üzere Dımeşk'i merkez edinmiştir.⁵³⁰ Şerif Paşa Eyalat-ı Arabistan Hükümdar olarak isimlendirilmiştir.⁵³¹

Mehmet Ali Paşa döneminde köklü idari değişiklikler yaşanmıştır. Yeni bir sistem kurulması denenmiş, Biladü's-Şam'ın tamamı, Mehmet Ali Paşa'nın vekili ve oğlu olması yanında bölgedeki Mısır ordusunun genel komutanı da bulunan İbrahim Paşa'nın başkanlık ettiği bir merkezi idareye tabi kılınmıştır. İbrahim Paşa'nın üç yardımcısı olmuştur: Biladü's-Şam Eyaleti Hükümdarı Muhammed Şerif, Mali Müfettiş Hanna el-Bahri, Genelkurmay Başkanı Süleyman el-Fransevi.⁵³²

⁵²⁵ Rustum, E. (1941). **A,g,e**, c.2 ,belge no.144 .2045.

⁵²⁶ Rustum, E. (1941). **A,g,e**, c.2, belge no.29 .1233 .

⁵²⁷ Rustum, E. (1941). **A,g,e**, c.2, belge no.35 .1287 .

⁵²⁸ Rustum, E. (1941). **A,g,e**, c.2, belge no.52 .1415 .

⁵²⁹ **Ceridetü'l-Vekayi el-Mısriyye**, Kahire, 25 Cemaziyelahir 1248/1832, sayı:555; Rustum, E. (1941). **A,g,e** c.2 ,belge no.144 .2045.

⁵³⁰ Rustum, E. (1941). **A,g,e**, c.2 ,belge no.362 .3227.

⁵³¹ Rustum, E.(1931). **el-Usul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa**, c.1, 50-51.

⁵³² Hofman, Y. (2014). **A,g,e**, 191-196.

2.2.4. Kudüs Mütesellimliği'nde İdari Taksimat

Kudüs Mütesellimliği'nin idari taksimatına girmeden önce bölgede değişiklikleri daha kolay takip edebilmek için Mehmet Ali Paşa yönetiminin Levant'taki yönetim sistemi üzerinde yaptığı değişikliklerin kısaca sunulması uygun olacaktır. Mısır hakimiyetinden önce, Biladü's-Şam üç eyalete bölünmüştür. Şam Eyaleti, Halep Eyaleti, Sayda ve Trablus Eyaleti bulunmuştur.⁵³³ Daha önce açıklandığı gibi, Kudüs Livası Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminden önce Şam ve Sayda eyaletlerinden birine tabi kılınmıştır.⁵³⁴

İbrahim Paşa, Biladü's-Şam'ı; Şam, Trablus ve Sayda olmak üzere üç müdüriyete/eyalet ayırmış ve her birinin başına bir müdür kaymakam) yerleştirmiştir. müdüriyette baş komutan olarak görev yapan müdür kamu güvenliğini sağlamış, hükümet emirlerini uygulamıştır.⁵³⁵ İbrahim Paşa şehir merkezlerini müdüriyetlerin de merkezi kılmıştır.⁵³⁶

Eyalet veya müdiriyyet olarak iller mütesellimlik/mütesellimiyet adı verilen daha küçük birimlere bölünmüş, her birinin başında bir sancak mutasarrıfı rütbesindeki bir mütesellim yer almıştır.⁵³⁷ Her mütesellimlik, sırayla, nahiye veya amel adı verilen daha küçük birimlere taksim edilmiş, her biri bir amel veya nahiye nazırı nazıru'n-nahiye) denilen bir kişi tarafından yönetilmiştir. Nahiyelerdeki köylerin idaresi ise şeyhlere şeyhu'l-karye) bırakılmıştır.⁵³⁸

İdari sistemdeki en önemli değişiklik, eyaletlerin doğrudan Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın emrinde olan Şerif Bey'e bağlı hale gelmesidir. Nitekim buna benzer olarak geçmişte her eyalet doğrudan İstanbul'a, Babıali'ye tabi olmuştur.

İbrahim Paşa'nın karşılaştığı birbirini izleyen ayaklanmalar aasayış durumunun kötüleşmesine ve bazı problemlerin genişlemesine yol açmıştır. Halep'in Şam Eyaleti'nin

⁵³³ Avad, A. (1967). *el-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriye 1864- 1914*, Dar el-Mearif, Kahire, 62-63.

⁵³⁴ K.Ş.S. No. 315. 11.

⁵³⁵ Rustum, E. (1941). *el-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısriyye*, c.2 ,belge no.3393. 389.

⁵³⁶ Ebu Fahr, F. (1986). *Ba'du Mezahiri't-Tanzim el-İdari fi Biladi's-Şam hilale hükmi Muhammed Ali Başa 1831-1840*, Lecnet Kitabet Tarih el-Arab, Camiat Dimeşk, c.2, sayı: 23-24, 201; K.Ş.S. No. 319. 105.

⁵³⁷ K.Ş.S. No. 320. 15.

⁵³⁸ K.Ş.S. No. 321. 10; K.Ş.S. No. 318. 5; K.Ş.S. No. 322. 248; Bazili, K.(1989). *Suriye ve Filistin tahte'l-Hukm el-Osmani*, .194

ayrılması nedeniyle vilayet sayısında yeniden bir düzenleme yapılmıştır. Halep'in Şam'dan kopma tarihi ile ilgili bir ihtilaf vardır.

Bazı tarihçiler, Mehmet Ali Paşa'nın arşivinde Halep Eyaleti'nin geçtiği bir vesikadan dolayı bu işlemin 1834'te olduğunu söylemektedir.⁵³⁹ Ayrıca 1838 yılında Halep'in Şam'dan ayrıldığını ileri sürenler de vardır.⁵⁴⁰ Tarih ne olursa olsun Halep'in Şam'dan ayrıldığı ve İsmail Bey'in Halep Eyaleti'ne hükümdar olarak görevlendirdiği kesindir. Mısır idaresinde vali yerine hükümdar kelimesi de kullanılmıştır. 1835'te ise Kudüs, Nablus, Cenin, Gazze ve El Halil nahiyelerini içeren Yafa Eyaleti/Müdüriyeti kurulmuştur.⁵⁴¹

Kudüs Mütesellimliği'nin idari taksimatını takip edildiğinde onunla önceki Osmanlı dönemindeki idari bölünme arasındaki benzerlik olduğu anlaşılmaktadır. Mehmet Ali Paşa döneminde Kudüs Mütesellimliği 9 nahiyeden ve 29 köyden oluşmaktadır. Bu nahiyeler ise o döneme ait belgelerde bahsedildiği üzere Kudüs,⁵⁴² Beni Mürre,⁵⁴³ Beni Haris, Beni Malik, Beni Hasan, el-Vadi, el-Urkub/Arkub, Beni Zayid⁵⁴⁴ ve Beni Salim nahiyeleri bulunmaktadır. Bir Osmanlı belgesinde Cebel el-Halil Nahiyesi'nden bahsedilmiştir.⁵⁴⁵ sunulmaktadı kısmında Ekler araştırmanın ismi köylerin bağlı .Nahiyelere⁵⁴⁶

2.2.5. Kudüs Mütesellimliğinde İdari Teşkilat

Mısır idaresi, Biladü's-Şam'daki idari teşkilatı, Paşa'nın ve oğlunun istekleri doğrultusunda merkezi yönetim biçimine uyacak şekilde geliştirmek için çalışmıştır. Kudüs Mütesellimliği Biladü's-Şam'ın idari bir birimi olup Şam Eyaleti'nin hükümdarına bağlıdır. Bu bölgede uygulanan yönetim şu şekilde gerçekleştirilmiştir:

2.2.5.1. Mütesellim

Osmanlı İmparatorluğu, Mehmet Ali Paşa'dan önce Kudüs'teki dolaylı yönetimini, devletin livadaki temsilcisi olan mütesellim adı verilen bir memur aracılığıyla

⁵³⁹ Rustum, E.(1941). *el-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısıriyye*, c.2, belge no.127 .4606 .

⁵⁴⁰ Safi, H. (2010). *el-Hukm el-Mısri fi Filistin*, 88-89.

⁵⁴¹ Rustum, E.(1941). *A,g,e*, c.2 ,belge no.127 .4603 .

⁵⁴² K.Ş.S. No. 320. 77.

⁵⁴³ Mahfaza 68, Vesika 84, 4 Temmuz 1832.

⁵⁴⁴ BOA. ML.MSF.d. 1956. (H-29-02-1257).

⁵⁴⁵ Mahfaza 68, Vesika 84, 4 Temmuz 1832.

⁵⁴⁶ BOA. ML.MSF.d. 1956. (H-29-02-1257).

gerçekleştirmiştir. Bu makam, 1831-1840 yılları arasında İbrahim Paşa'nın Biladü's-Şam iktidarında da sürmüş, mütesellimler eyalet hükümdarı tarafından atanmıştır.⁵⁴⁷

Belgelerde mütesellimin tecrübeli ve yetkin kişilerden biri olması gerektiğinden defalarca bahsedilmiştir.⁵⁴⁸ Mehmet Ali Paşa mütesellimin ülke halkından olmasını yeğlemiştir. Nitekim insanlar arasında adalet ve eşitliği sağlamak için tecrübe ve yeterlilik sahibi olan Mısırlı mütesellimlerin Kudüs ve çevresine atanması teklifini reddetmiştir. Mehmet Ali Paşa bu teklifi ileri sürenlere şöyle bir cevap vermiştir: “Mütesellimin işleri sanayi ve tarım gibi sanat erbabının yapacağı çalışmalar değil, daha ziyade idari işlerdir. Dolayısıyla ülkenin doğasını, sakinlerinin geleneklerini ve onlara nasıl davranacağını bildiği için ülkenin ayanlarından birine yönetimin devralması daha uygun olacaktır.”⁵⁴⁹

Kudüs'e mütesellim tayin etme kararı çıkarıldığında kadıya, müftüye, nakibü'l-eşrafa, âlimlere, imamlara, vaizlere ve memleketin ileri gelenlerine yeni mütesellimin adı haber verilmiş, onlardan yeni mütesellim ile birlik olması istenmiştir.⁵⁵⁰ Devletin prestijini korumayı amaçlayan Mısır yönetimi mütesellime itaat edilmesini ve sözünün dinlenilir olmasını oldukça önemsemiştir.⁵⁵¹ Bu bağlamda mütesellimlerde bazı vasıflar aranmıştır. Onun açgözlü olmaması ve rüşvet kabul etmemesine özen gösterilmiştir. Miri parayı zamanında toplamak, ziyaretçilerin güvenliğini sağlamak,⁵⁵² gayrimüslimlerin inşa ve imar faaliyetlerini denetlemek, Müslümanlar için kutsal yerlerin korunması,⁵⁵³ farklı din ve mezheplerden insanlar arasında adaleti tesis etme, anlaşmazlıkları çözme,⁵⁵⁴ devlet idaresinin isteklerini yerine getirmek mütesellimin vazifeleri arasında sayılmıştır.⁵⁵⁵

Mütesellimlerin bir yıl için atanması adet olsa da Kudüs'teki mütesellimlerin iktidar dönemlerini takip ettiğimizde bu adetin bütün mütesellimler için geçerli olmadığı sonucuna vardık. Mehmet Ali Paşa devrinde Kudüs'te vazife süreleri 2 ay ile 3 yıl değişen 13 mütesellim görev yapmıştır. Mesela Yahya Bey 4 ay mütesellim olmuştur.⁵⁵⁶ Mısır kökenli

⁵⁴⁷ K.Ş.S. No. 318. 50; Rustum. E. (1966). *Beşir beyne's-Sultan ve'l-Aziz 1804-1841*, c.1, Menşurat el-Camia el-Lubnaniyye; Lübnan

⁵⁴⁸ K.Ş.S. No. 321. 5.

⁵⁴⁹ Mahfaza 63, Vesika 61, 5 Nisan 1833.

⁵⁵⁰ K.Ş.S. No. 318. 7; K.Ş.S. No. 315. 129; K.Ş.S. No. 319. 163; K.Ş.S. No. 322.154.

⁵⁵¹ K.Ş.S. No. 320. 15; K.Ş.S. No. 318. 50.

⁵⁵² K.Ş.S. No. 324. 73.

⁵⁵³ K.Ş.S. No. 319. 29.

⁵⁵⁴ K.Ş.S. No. 315. 129; K.Ş.S. No. 322. 154.

⁵⁵⁵ K.Ş.S. No. 315. 112.

⁵⁵⁶ K.Ş.S. No. 315. 129.

Muhammed Said Ağa dışında çoğu mütesellimin bölge halkından seçilmesi de dikkat çekicidir.⁵⁵⁷

Kudüs'te mütesellim makamını işgal eden ve şehir ahalisinden olanlar, Şeyh Cebr Ebu Guş hariç ağa ve bey lakabını elinde tutan kişilerdir. Onun atanması büyük ihtimalle Yafa ile Kudüs arasındaki yolu kontrol eden Ebu Guş Ailesi'nin öneminden kaynaklanmıştır.⁵⁵⁸

Mehmet Ali Paşa döneminde Kudüs'ün idaresini üstlenenlerin isimleri şu şekildedir: Şeyh Said Mustafa 25 Eylül 1831,⁵⁵⁹ Muhammed Şahin Ağa 9 Ekim 1831 - 2 Aralık 1831,⁵⁶⁰ Alaybeyi Yahya Bey Alaybeyi 2 Aralık 1831 - 19 Şubat 1832,⁵⁶¹ Muhammed Said Ağa 19 Şubat 1832-22 Eylül 1832,⁵⁶² Şeyh Kasım el-Ahmed 22 Eylül 1832-8 Ekim 1833,⁵⁶³ Şeyh Muhammed Kasım el-Ahmed 8 Ekim 1833 - 1 Şubat 1834,⁵⁶⁴ Şeyh Yusuf Kasım el-Ahmed 1 Şubat 1834 - 4 Ağustos 1834,⁵⁶⁵ Şeyh Cebr Ebu Guş 4 Ağustos 1834 - 27 Temmuz 1835,⁵⁶⁶ Hüseyin Bey, 2 Eylül 1835,⁵⁶⁷ 8 Aralık 1835, Hasan Bey Musa, 8 Aralık 1835-14 Aralık 1836,⁵⁶⁹ 1839, Ocak 24 -1836 Aralık 14 Said,-el Ağa Mustafa⁵⁶⁸ Ahmed Ağa el-Asali Dizdar, 24 Ocak 1839 - 23 Haziran 1840,⁵⁷⁰ Hüseyin Raşid Efendi 23 Haziran 1840.⁵⁷¹

Söz konusu dönemde Kudüs mütesellimlerinin isimlerini incelediğimizde, etkili yerel liderlerin çokluğunu görmekteyiz. Bu durum, Mehmet Ali Paşa'dan önceki dönemde Kudüs mütesellimlerinde gözlemlenen teamüllere aykırıdır. Nitekim mütesellim olarak atanan Şeyh Kasım el-Ahmed ve onun iki oğlu tanınmış güçlü mahalli liderlerdendir. Mehmet Ali Paşa, bu siyaseti idaresinin güçsüzlüğünden dolayı tercih etmemiş, yerel liderleri devletin idari aygıtına entegre ederek onların nüfuzlarını azaltmayı amaçlamıştır. Nitekim Osmanlı

⁵⁵⁷ K.Ş.S. No. 316. 6.

⁵⁵⁸ el-Medeni, Z. (2004). **Medinetu'l-Kuds ve Civaruha fi'l-Ahdi'l-Osmani 1831-1918**, Mektebet Camiat en-Necah, Amman, 25.

⁵⁵⁹ K.Ş.S. No. 315. 71.

⁵⁶⁰ et-Taravine, M. (2006). **el-Evda el-İdariyye fi Mütesellimiyet el-Kudüs fi Fetratil'l-Hukmi'l-Mısri 1831-1840 1831-1840**, sayı: 6, 232. .

⁵⁶¹ K.Ş.S. No. 315. 129,137; Rustum, E.(1931). **el-Usul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa**, c.1, 84-85.

⁵⁶² K.Ş.S. No. 316. 6; Rustum, E.(1931). **A.g.e**, 109.

⁵⁶³ K.Ş.S. NO. 318. 25, 35.

⁵⁶⁴ K.Ş.S. NO. 318. 35; K.Ş.S. NO. 318. 50.

⁵⁶⁵ K.Ş.S. NO. 318. 50, 114;

⁵⁶⁶ K.Ş.S. NO. 319. 163.

⁵⁶⁷ K.Ş.S. NO. 320. 15, 91.

⁵⁶⁸ K.Ş.S. NO. 320, 15; K.Ş.S. NO. 321. 5.

⁵⁶⁹ K.Ş.S. NO. 321. 4-5, 96.

⁵⁷⁰ K.Ş.S. NO. 322. 154, 245.

⁵⁷¹ K.Ş.S. NO. 324. 2.

yönetimi tarafından da isyanların önüne geçmek için zaman zaman böyle bir yol benimsenmiştir.

Mehmet Ali Paşa döneminin ünlü Kudüs mütesellimleri arasında, Kudüs'ün batısında Kudüs ve Yafa arasındaki yola nazır İnab Köyü'nden olan Şeyh Cabir Ebu Guş'tan bahsetmek mümkündür.⁵⁷²

Mehmet Ali Paşa bahsedilen şahsa görevden alındıktan sonra dahi bir maaş bağlamış ve böylelikle onun devlet otoritesine boyun eğmesini istemiştir.⁵⁷³ Anılan şahıs, aşiretinin adeti olduğu üzere haksız yere para aldığı için azledilmiştir. Tanınan mütesellimler arasında Hüseyin Bey de yer almıştır. Hüseyin Bey Bedevi atlarını sattığı ve devlet imkanlarını kötüye kullandığı gerekçesiyle görevden uzaklaştırılmış, hakkındaki iddialar onaylandıktan sonra makamından tamamen alınmış ve üç yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Mütesellimlerin yolsuzluk sebebi ile vazifeden alınması, Mehmet Ali Paşa'nın rüşveti ortadan kaldırmakla ilgilendiğini göstermektedir.⁵⁷⁴

Bu dönemdeki başka bir mütesellim de Şeyh Kasım el-Ahmed'dir. Şeyh'in artan nüfuzu nedeniyle mütesellimlikte devam etmesine Mehmet Ali Paşa'nın hükümetince sıcak bakılmamış, kısa sürede devlet hizmetinden uzaklaştırılmıştır. Daha sonra isyanın liderlerinden biri olduğu için idam edilmiştir. Mehmet Ali Paşa yerel güçlerin etkisini kırmaya odaklanmıştır, ancak Kasım el-Ahmed'in konumunun farkında olduğu için onun oğlunu Kudüs mütesellimi olarak atamıştır.⁵⁷⁵ Mütesellim pozisyonunda uzun süre devam edenler arasında mütesellim Ahmed el-Asali'den bahsetmek mümkündür, bu şahıs yaklaşık üç yıl görevinde kalmış ve bu makamı yanında aynı zamanda kalenin dizdarlığını yürütmüştür.

Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi, memurların ve Kudüs halkının onayını kazanma eğiliminde olmuştur. Örneğin Kudüs'teki memurlar çeşitli ihlaller işlediği gerekçesiyle Mütesellim Muhammed Şahin'in görevden alınması için İbrahim Paşa'ya bir dilekçe yazmışlardır. Bu talep üzerine memurların önerdiği isim olan Kudüs'ün mütesellim vekili

⁵⁷² K.Ş.S. NO. 319. 6.

⁵⁷³ K.Ş.S. NO. 320. 60.

⁵⁷⁴ Rustum, E. (1942). **el-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısıriyye**, belge no. 130.4616

⁵⁷⁵ K.Ş.S. NO. 318. 35.

Alaybeyi Yahya Bey, halka iyi davranmak ve adaleti uygulamak şartıyla mütesellim olarak atanmıştır.⁵⁷⁶

2.2.5.2. Mütesellim vekili

Mütesellimliğin idari şemasında ikinci sırada gelen mütesellim vekili, işlerini yürütmek için yokluğunda mütesellimi temsil etmiştir. Kudüs mütesellim vekili Ali Muhsin Efendi, yeni bir mütesellim atanıncaya kadar onun bütün görevlerini yürütmekle vazifelendirilmiştir. Kadı ve mali sorumlular gibi Mütesellimliğin idari makamlarına hitap etmiş, günlük yönetim işlerini yerine getirmiş, resmi yazışmaları yürütmüş, emirleri uygulamış ve çeşitli makamlar tarafından verilen mektupları almıştır. Dahası yeni bir mütesellim tayin edilene kadar veya mütesellim hastayken bölgenin idaresini üstlenmiştir.⁵⁷⁷

Mütesellime karşı halk ve memurlar tarafından bir protesto yayınlandığında mütesellim vekiline bazı görevler verilmiştir. Mısır yönetimi, kutsal şehrin ileri gelenlerinin ve halkının taleplerine cevaben mütesellim vekili atamaya başvurmuştur. Bu durum, Mehmet Ali Paşa'nın yetkililerinin protestoları kontrol altına almada uzlaştırıcı bir yöntem uyguladığını göstermektedir. Ayrıca vekilin mütesellim gibi tam yetkili olup halk ve devlet nezdinde hayati bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.⁵⁷⁸

2.2.5.3. Nahiye nazırı

Bölgedeki idari aygıtın başı olup hükümetin çıkarlarını denetlemekte, idari makamlar ile memurlar arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır.⁵⁷⁹ Emirlerin yerine getirilmesi, devlet idaresi ve mütesellim tarafından verilen talimatların halka bildirilmesi, vergi memurlarına miri yükümlülüklerin toplanmasında yardımcı olmak, nahiye sınırları içinde güvenliği sağlamak, emniyet çalışanlarını denetlemek ve insanlar arasında çıkan anlaşmazlıkların çözümüne katkıda bulunmak nahiye nazırının vazifeleri arasındadır.⁵⁸⁰

⁵⁷⁶ et-Taravine, M. (2006). **A,g,m**,233 .

⁵⁷⁷ K.Ş.S. No. 319. 164; Rustum, E.(1931). **el-Usul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa**, 84 – 85.

⁵⁷⁸ et-Taravine, M. (2006). **A,g,m**, 233-234.

⁵⁷⁹ Ebu Fahr, F. (1986). **Ba'du Mezahiri't-Tanzim el-İdari fi Biladi's-Şam hilale hükmi Muhammed Ali Başa 1831-1840**, 204.

⁵⁸⁰ et-Taravine, M. (2006). **A,g,m**, 234.

2.2.5.4. Nahiye ve karye şeyhleri

İbrahim Paşa, vergi toplama, düzeni ve yasayı korumakla yetkilendirdiği şeyhler atamıştır. Şeyhü’ş-şuyuh şeyhlerin şeyhi) adında bir pozisyon oluşturulmuştur. Köylerde/karyelerde de köy şeyhleri olarak adlandırılan yöneticiler mevcuttur, her köyde bir veya daha fazla şeyh vardır ve köyde birden fazla şeyh olması durumunda, bir şeyhü’ş-şuyuh belirlenmiştir. Köy şeyhinin görevi köy içinde ortaya çıkan sorunları ve anlaşmazlıkları çözmektir. Şeyh çiftçilerden gerekli parayı toplamalı ve güvenliği de sağlamalıdır.⁵⁸¹

Nahiye şeyhi tayini yetkisi valiye ve devre mübaşirine verilmiş, şeyhin maaşı, miri vergilerin yüzde 3’ü olarak hesap edilmiştir. Şeyhlerin – muhtarların azli de vali aracılığıyla yapılmıştır.⁵⁸² Şeyhler adaletsizlik uyguladıklarında ve aileler bundan şikayet ettiklerinde soruşturulmalara tabi tutulmuşlardır. Köyde birden fazla mezhep veya din varsa nüfus oranına ve köyün özelliklerine göre şeyhler seçilmiştir, örneğin Hristiyanlar ve Dürzilerin oturduğu Cüneyh/Cenih köyü iki bölüme ayrıldığı için her iki gruba da birer şeyh belirlenmiştir.⁵⁸³ Kudüs Şeri Mahkemesi belgelerinde Şeyh Amir Şema, Bire köyünün şeyhi Şeyh Salim el-Asas ve Beytüllahim şeyhlerinden Şeyh Musa eş-Şevke dahil olmak üzere birçok şeyh isimlerine yer verilmiştir.⁵⁸⁴ Ayrıca söz konusu vesikalara göre Şeyh Halil bin İsmail bin Sem’an, Beni Harise bölgesindeki el-Caniya köyünün şeyhlerinin şeyhi olmuştur.⁵⁸⁵ Sosyal hayattan bahsedilirken bu konu detaylı olarak ele alınacaktır.

2.2.5.5. Kudüs şura meclisi

Şam’a Dımeşk’e) girdikten sadece bir hafta sonra 21 Haziran 1832’de Mehmet Ali Paşa Şam Şura Meclisini kurmuştur.⁵⁸⁶ Doğu Akdeniz’de stratejik bir nokta olan Dımeşk çevresinde Şam Şura Meclisi, tüm Biladü’ş-Şam’deki meclisleri denetlemek üzere kurulmuş, talimatlar ondan diğer meclislere aktarılmıştır.⁵⁸⁷ Bazı tarihçiler, Osmanlı döneminde de böylesi bir kurum olduğunu, bahsedilen meclisin yeni bir kurum olmadığını ancak Mehmet Ali Paşa döneminden önce var olan meclis benzeri divanın Mehmet Ali Paşa

⁵⁸¹ en-Nimr, İ. (1975). *Tarih Cebel Nablus ve’l-Belka*, c.2, 185-186.

⁵⁸² en-Nimr, İ. (1975). *a,g,e*, c.2, 184.

⁵⁸³ Salim, L. (1989). *el-Hukm el-Mısri fi’ş-Şam*, 69-70.

⁵⁸⁴ K.Ş.S. No. 319. 76-77.

⁵⁸⁵ et-Taravine, M. (2006). *A,g,e*, 235.

⁵⁸⁶ Rustum, E.(1941). *el-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısıryye*, c.2, belge no.27 .1220 .

⁵⁸⁷ Salim, L. (1989). *el-Hukm el-Mısri fi’ş-Şam*, 80.

yönetiminin kurduğundan tamamen farklı bir yapıya ve yetkilere sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Mısır yönetiminden önce meclisin benzeri olan Divan, valilerin başvurduğu bir araçtı, onun üyelerinin görevleri, tavsiyeden ibaretti. Mısır yönetimi, onu yeniden düzenlemek için yeni modeller kullanarak önceki rejimin temellerini korumuştur.⁵⁸⁸

Mehmet Ali Paşa, Şura Meclisi'ni tüm vatandaşların meselelerini ele alan ve şehir işlerini idare eden bir sivil idari otorite olarak kurmayı amaçlamıştır. Şura Meclisi, bir dizi adli, idari ve ekonomik görevleri yerine getirmek amacıyla düzenlenmiştir.⁵⁸⁹ Ayrıca belediye hizmetleri de bahsedilen meclisin sorumluluk alanına dahil edilmiştir. Mehmet Ali Paşa, yerel seçkinleri yeni idari yapıya entegre etmeyi hedeflemiş, siyasi işleri şariat mahkemesinin işlevlerinden ayırmak ve şariatın uygulanmasını ahval-i şahsiye meseleleri ile sınırlamak istemiştir. Kütahya Antlaşması'na göre, Sultan'a geleneksel bağlılığını sürdürdüğü için din adamları sınıfını kendi tarafına çekememiştir. Şeri mahkemeler İstanbul'a sadık kalmıştır. Bu nedenle politikalarını uygulamak için bir araç olarak kullanılacak Şura Meclisini kurmayı, diğer bir deyişle şariat mahkemesiyle rekabet edebilecek ve onun kapsamını daraltmaya çalışacak bir kurum oluşturmayı arzulamıştır.⁵⁹⁰

Tarihçiler Şura Meclisi'ne olan hayranlıklarını gizlememişlerdir. Mehmet Ali Paşa'nın en önemli reformlarından biri ve modernizasyon çalışmalarının doruk noktası olduğu gerekçesiyle onu övmüşlerdir. Mehmet Ali Paşa'nın idaresinin modern yönetim ilkesini benimsediğini ve ilerici olduğunu düşünmüşlerdir. Bu müessese aracılığıyla Hristiyanların ve Yahudilerin yerel işlerin yönetimine katılması yanında şariat mahkemesine bir alternatif oluşmuştur.

Mehmet Ali Paşa, anılan müessese vasıtasıyla Batılı hukuk normlarını uygulamak, Avrupa'daki kamuoyunu etkilemek, Mısır idaresini eşitliğe dayalı aydınlanmış bir hükümet olarak tasvir etmek istemiştir. Bu çerçevede tarihçi Karen Armstrong, meclisin Kudüs'e laikliği getiren önemli bir danışma organı olduğunu ve Mehmet Ali Paşa devrinde devlet kurumlarının dini otoriteden ayrılmaya başladığını belirtmektedir.⁵⁹¹ Ma'oz ise Şura Meclisi'nin kurulmasının liberal bir adım olduğunu, bu kurumun vatandaşlara kendilerinin

⁵⁸⁸ Hofman, Y. (2014). *Mısır Yönetimi Altında Suriye ve Filistin'in İdaresi (1831-1840)*, 201.

⁵⁸⁹ Mahmud, E. (1988). *El-İdara el-Mısriyye fi Biladi's-Şam ve Bidayetu Zuhuri'l-Mes'ele'l-Filistiniyye*, Meclis en-Neşr ve't-Tevzi, Kuveyt, c.8, sayı: 32, 117.

⁵⁹⁰ Safi, H. (2010). *el-Hukm el-Mısri fi Filistin*, 106.

⁵⁹¹ Armstrong, K. (1998). *el-Kuds Medine Vahide Sela Akaid*, 563.

taleplerini ve şikayetlerini bildirebileceği yasal statüye sahip bir sivil organla muhatap olma imkanını sunduğunu savunmaktadır.⁵⁹²

Başka bir tarihçi Perrier ise şura meclislerinin kurulmasına ilişkin çeşitli şüpheler belirterek onların sorumluluk ve görevlerinin tanımlanmadığını ileri sürmektedir. Ona göre bu kurum İbrahim Paşa'nın işgaliyle Biladü's-Şam'a girmiş, Mehmet Ali Paşa idaresinin üstün hoşgörüsünün bir tezahürü olarak düşünülmüştür.

Ancak bahsedilen yeniliğin sahada bir karşılığı olmamış, Şura Meclisi iyi oluşturulsa da yetki ve güçten yoksun olmuştur. Şura meclisi kurulduğunda yasama ve yürütme süreçlerini tanımlayan yeterli bir organizasyon bulunmamıştır.⁵⁹³

Şura Meclisi 20.000 ve üzeri nüfusa sahip her şehir veya ilçede oluşturulmuştur. Kudüs nüfusunun 20.000 kişiye ulaşmamasına karşın Mısır yönetimi kentin dini konumu nedeniyle orada bir şura meclisi kurmuştur.⁵⁹⁴

1832 yılında Şam'da Dımeşk) bir şura meclisi kurulmuştur ancak Kudüs'te bir şura meclisinin varlığına ilişkin en eski atıf, 1834 tarihli bir belgede yer almıştır.⁵⁹⁵ Şura meclisi halkın bütün kesimlerini ve tüm mezhepleri temsil eden, kentin ileri gelenleri arasından sayıları 12-21 arasında değişen halk tarafından doğrudan seçilen üyelerden oluşmuştur. Şura meclisi mütesellim ve diğer görevlilerden nispeten bağımsız bir yapıda olmuştur.⁵⁹⁶ Mecliste oturumlara başkanlık eden, kararların uygulanmasını izleyen ve yanında toplantı tutanaklarını yazan ve bunlarla ilgili belgeleri tutan bir katip bulunmuştur. Toplantı tutanakları katip tarafından iki nüsha halinde yazılmış, bir nüshası onay için Dımeşk'teki genel hakime yollanmış, mütesellim, onaylanan kararları uygulamakla görevlendirilmiştir.⁵⁹⁷

Şura meclisinin görevleri, mali konulara ve ticari sözleşmelere bakmak, mütesellimlerin yetkileri altındaki bölgeler hakkında sunduğu raporları incelemek, danışma hizmeti sunmak biçiminde özetlenebilir.⁵⁹⁸ İnsanların ödemeleri gereken vergileri dağıtımı

⁵⁹² Mahmud, E. (1988). **A,g,e**, 117.

⁵⁹³ Perrier, F. (1842). **La Syrie Sous Le Gouvernement De Mehmet Ali**, Paris, 57-59.

⁵⁹⁴ Ebu İzzeddin, S.(1929). **İbrahim Başa fi Suriya**, 135.

⁵⁹⁵ K.Ş.S. No. 319. 76.

⁵⁹⁶ Ebu İzzeddin, S.(1929). **A,g,e**, 135.

⁵⁹⁷ K.Ş.S. No. 321. 96; 235 et-Taravine, M. (2006). **A,g,m**, 236

⁵⁹⁸ K.Ş.S. No. 320. 96, K.Ş.S. No. 320. 51.

açısından değerlendirmek, ihtiyaç olduğunda değişiklik öneriler sunmak ve sakinler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek,⁵⁹⁹ fiyat kontrolü de şura meclisinin yetkileri arasında olmuştur.⁶⁰⁰ Kudüs Şeri Mahkeme Sicillerinde şura meclisi tarafından karara bağlanan birçok davayı kaydetmiştir.

Kudüs Şeri Mahkemesi Sicillerinden alınan bir belgede, 1836 yılında Kudüs Şura Meclisi üyelerinin isimleri şu şekilde kaydedilmiştir: Meclis başkanı: Müftü Yardımcısı Ahmet Rağıp Efendi el-Hüseyni, üyeler: Nakibu'l-eşraf Mehmet Ali el-Hüseyni, Şeyh Ebu's-Suud Osman Efendi, Ali Muhsin Efendi, Seyyid Muhammed er-Ramlavi, Hoca Reno, tüccar Abdurrahman, tüccar Mahmut Katina, tüccar Senebo Efendi.⁶⁰¹

1840 yılında, yani Kudüs'ün Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminden çıkışından kısa bir müddet önce mevcut şura meclisinin üyelerinin isimleri ise şu şekildedir: Vakıf Nazırı Ebu's-Suud Muhammed Efendi, Meclis Katibi Carullah Efendi, Üyeler, Halil El-Halidi Efendi, Ebu's-Suud Osman Efendi, Muhammed Derviş Ali Efendizade, Şakir El-Muvakkıt, Necmeddin El-Cemai Efendi, İbrahim El-Mühtedi, Muhammed Er-Remli, Vefa Main Katip), Yahudi Cemaatinin Temsilcisi Hoca Rona, Ermeni Cemaati'nin Temsilcisi Yakut Hasir.⁶⁰²

Her iki meclisteki isimler karşılaştırıldığında 1840 Meclisi'nin daha organize olduğu, birkaç mezhep ve dini temsil ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca tüccarların mecliste bir rolü bulunmaktadır. Müslüman meclis üyeleri mühim ailelerden gelmektedir. Aza tercihleri, Mehmet Ali Paşa'nın güç ve nüfuzlarını sona erdirmek için etkili ailelerin şeyhlerini ve çocuklarını idari işlere entegre etme planının bir parçası olmuştur.

Paşa, vergi toplama karşılığında şeyhlerin aldıkları yüzde sistemini ortadan kaldırmak ve yüzde sistemini şeyhlere ayrılan sabit maaşlarla değiştirmek gibi başka uygulamalarla da yerel beylerin etkisini azaltmayı hedeflemiştir.

⁵⁹⁹ K.Ş.S. No. 320. 96.

⁶⁰⁰ et-Taravine, M. (2006). **A,g,m**, 236

⁶⁰¹ K.Ş.S. No. 320. 91.

⁶⁰² Rustum, E.(1931). **el-Usul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa**, c.5, 224.

2.2.6. Askeri İdare

Mehmet Ali Paşa'nın en büyük reformlarından biri sivil idare işlerinin askeri idareden ayrılmasıydı. Mehmet Ali Paşa döneminde Biladü'sh-Şam'daki ordu iki makam tarafından yönetilmekteydi. Birinci makam, seraskerlik ve başkomutanlık pozisyonu idi, bu pozisyonu Levant'taki tüm askeri liderlerin başkomutanı olan İbrahim Paşa üstlenmiştir. Osmanlılara karşı askeri seferler ve 1834 Kudüs isyanında, 1830'larda Mısır karşıtı isyanları bastırma sırasında Mısır ordusunun komutasını ele alan Serasker İbrahim Paşa, asker toplamak ve ahaliyi silahsızlandırmaktan da sorumlu olmuştur.⁶⁰³

İkinci bölümde ise Süleyman Paşa'nın üstlendiği Genelkurmay Başkanlığı görevi vardır. Süleyman Paşa, daha önce Napolyon ile çalışan bir Fransız subayıdır, Paşa'nın eski ismi Joseph Anthelme Sève'dir, Müslüman olmasından sonra Mısır ordusunun Fransız düzenine göre örgütlenmesinde rol almış ve en üst sıradaki paşalar arasında tutmuştur. Levant'ta İbrahim Paşa'nın sağ kolu olmuştur. 1834'te Mehmet Ali Paşa, çabalarının takdiri olarak ona Mirimiran rütbesini vermiş ve kendisini konsolosların şikayetlerini incelemekle görevlendirmiştir. Bu durumu Mehmet Ali Paşa'nın yabancı ülkelerin dostluğunu kazanma politikası arayışı bağlamında anlamak mümkündür.⁶⁰⁴

İbrahim Paşa'nın ordusu, Cihadiyye olarak bilinen düzenli ordudan oluşuyordu ve kuvvetler piyade, süvari ve topçular arasında bölünmüştü. Orduda piyade, süvari, topçu ve donanma kuvvetlerinde temel askeri birim alaydı.⁶⁰⁵ Bölük, ordudaki en küçük birimi oluşturmaktaydı ve her bölük 200 kişiden müteşekkildi.⁶⁰⁶

1837 yılı istatistiklerine göre piyade, süvari ve topçu olarak dağıtılan ordu birlikleri 123.225 nefere, Levant'ta bulunan ordu sayısının 67.957 kişiye ulaşmıştır.⁶⁰⁷ Belgelerde Kudüs Mütesellimliği'nde 13. Nizami Ordu Piyade Alayı'na bağlı 4. Orta'nın 8. Bölüğü'nün bulunduğu işaret edilmektedir.

⁶⁰³ Hofman, Y. (2014). *Mısır Yönetimi Altında Suriye ve Filistin'in İdaresi (1831-1840)*, 189-190.

⁶⁰⁴ Catafago, A. (1937). *İbrahim Paşa el-Mısri fi Filistin ve Lubnan ve Suriya*, 52-53.

⁶⁰⁵ K.Ş.S. No. 319. 45.

⁶⁰⁶ K.Ş.S. No. 319. 25; Tusun, Ö. (1990), *Safha min Tarihi Mısır fi Ahdi Muhammed Ali el-Ceyş el-Mısri el-Berri ve'l-Bahri*, Mektebet el-Medbuli, Kahire, 25-26.

⁶⁰⁷ Tusun, Ö. (1990), *a,g,e*, 25-26; et-Taravine, M. (2006). *A,g,m*, 238.

1837 yılına kadar bu alay Kudüs Mütesellimliği ile bağlantılı olmaya devam etmiştir.⁶⁰⁸ 1837'den sonra 4. Hayyale/Süvari Alayına bağlı 4. Orta'nın 2. Bölüğü onun yerini almıştır. Kudüs Kalesi'nde 2. Topçu Ortası'nın 1. Bölüğü konuşlanmıştır.⁶⁰⁹

Pek çok belgede, Kudüs'teki Müslüman çocuklarının Mehmet Ali Paşa'nın ordusuna alınması konusuna atıfta bulunulmuştur. Bilindiği üzere Paşa sakinlere zorunlu askerlik uygulamasını getirmiştir. Bu doğrultuda Kudüs şehrinin payı iki yüz asker olarak tayin edilmiştir. Mehmet Ali Paşa, Kudüs ve Nablus livalarının tüm sakinlerinden üç bin kişi istemiştir.⁶¹⁰ İbrahim Paşa, babasını köylülerin elinden silah toplayana kadar zorunlu askerlik uygulamasını ertelemeye ikna etmeye çalışmış ancak Mehmet Ali Paşa bunu reddetmiş, aynı zamanda zorunlu askerliğin başlatılmasını ve köylülerin silahlarının toplanmasını buyurmuştur.⁶¹¹ İbrahim Paşa'nın önerisi, yerel halkın silahsızlandırılmasının onları devletin zorunlu askerlik ve vergi politikalarına direnmekten alıkoyacağı varsayımına dayanmıştır. İbrahim Paşa, babasının emirlerini Nisan 1834'te uygulamaya koymuştur.⁶¹²

Orduda mecburi hizmet meselesi, Kudüs'te bir isyanın patlak vermesine yol açmıştır. İsyanı bastıran İbrahim Paşa, binlerce genci askere almayı başarmıştır. Zorunlu askerlik 1834-1838 yılları arasında üç aşamalı olarak gerçekleşmiş ve askerlik görev süresi ilk başta herhangi bir kısıtla sınırlandırılmamıştır. Askere alma işlemi büyük zorluklarla ve yerel halkın iradesine aykırı olarak icra edilmiştir.⁶¹³

Yerel halk, askere alınmaya direnmeye çalışmış, bazı gençler çöle, sapa yerlere kaçmış ve askerlik hizmetinden kaçmak için birçok tehlikeyi göze almıştır. İbrahim Paşa'nın askerlerinin kaçakların nerede olduğunu keşfetmek için işkence kullanması sonucu bazı ebeveynler evlatlarının yanına gitmişlerdir. Dönemin Rusya büyükelçisi Bazili, askere alınma korkusuyla Levant'tan Sahra, Anadolu ve Kıbrıs'a kaçanların sayısını yaklaşık 100.000'i bulduğunu belirtmiştir, ona göre bu kaçış nüfusun önemli ölçüde azalmasına yol açmış, tarım ve sanayiye etkilemiştir.⁶¹⁴

⁶⁰⁸ K.Ş.S. No. 319. 175.

⁶⁰⁹ et-Taravine, M. (2006). **A,g,m**, 238.

⁶¹⁰ Spyridon, S. N. (1938). **Annals of Palestine, 1821-1841**, 7376.

⁶¹¹ Mennâ', A.(2003). **Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918**, 143.

⁶¹² Bazili, K.(1989). **Suriye ve Filistin tahte'l-Hukm el-Osmani**, 251.

⁶¹³ Safi, H. (2010). **el-Hukm el-Mısri fi Filistin**, 122.

⁶¹⁴ Bazili, K.(1989). **A,g,e**, 161-162.

Mehmet Ali Paşa'nın bir belgesinde de kör ve parmakları kesilenler için Beşinci Alay adlı bir alayın kurulduğu ve Yafa'da konuşlandığı yazılıdır. ⁶¹⁵ Bu belgeden halkın askerlikten kaçmak için parmaklarını kesip gözlerini oyduğu ancak İbrahim Paşa'nın söz konusu özür ve oyunlara itibar etmediği anlaşılmaktadır.

Askere alma sistemi İbrahim Paşa'nın ilk döneminde henüz istikrara kavuşmamış ve yasalar tarafından kontrol edilmemiş bir haldedir, genç erkekleri toplamakla görevli olan şeyh ve memurların, bazı kişileri zorunlu askerlikten muaf tutmaları karşılığında rüşvet aldıkları ve belgelerin bu rüşvetlere dair birçok işaretle dolu olduğunu söylemek mümkündür.⁶¹⁶ Rusya Büyükelçisi Bazili'nin kitabına göre İbrahim Paşa'nın bazen zengin ebeveynlerin çocukları yerine ödenen büyük bir meblağ karşılığında başkalarının askere alınmasını kabul ettiğini vurgulamıştır.⁶¹⁷ Çağdaş bir tarihçi bedel denen bu ödeneğin on bin liraya ulaştığını belirtmiştir.⁶¹⁸ Bu bağlamda, Şeri Mahkeme Kayıtlarına/Sicillerine göre sadece bir oğlu olan bir kadın, ordu oğlunu onu sevk etmeye geldiğinde evini ve bütün malını satarak oğlunun yerine askere göndermek üzere bir köle satın almıştır. Ancak devlet yetkilileri bedeli kabul etmeyip onun oğlunu orduya katmış, kadını köle ile bırakmıştır.⁶¹⁹

Mehmet Ali Paşa, askere alım sisteminde reform yapılması gerektiğini fark etmiş, vergi mükelleflerinin sayısının yüzde 10'u oranında her köy veya mahalleden belirli sayıda erkeği askerlik için görevlendirmeyi kararlaştırmıştır. Ancak, memurların yolsuzlukları neticesinde bazı aileler tümünden erkeksiz kalmış ve rüşvet veremeyen birçok dul yalnız ve kimsesiz bırakılmıştır. Bazı belgelerdeki donelerden Mehmet Ali Paşa'nın memurların yolsuzluğunu anladığı kavranmaktadır.⁶²⁰ Vesikalara göre memurların ve şeyhlerin yolsuzluğunun soruşturulması emrini veren mektuplar göndermiş,⁶²¹ yeni askerler için askerlik hizmet süresinin 15 yıl ile sınırlandırılmasını buyurmuştur.⁶²²

Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'te önemseydiği bir diğer konu ise, sakinleri silahsızlandırmak olmuştur. Paşa siyasetiyle, devletin egemenliğini topluma dayatmayı, halk

⁶¹⁵ Rustum, E.(1941). *el-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısriyye* ,c.3 ,belge no.337 5307 .

⁶¹⁶ Rustum, E.(1941). *A,g,e* ,c.3 ,belge no.129 4610 ; Rustum, E.(1941). *A,g,e* ,c.3 ,belge no.131 4623 , Rustum, E.(1941). *A,g,e* ,c.3 ,belge no.146 ,4686 .

⁶¹⁷ Bazili, K.(1989). *A,g,e* , 160-161

⁶¹⁸ Anonim/Meçhul. (2007). *Müzekkirat Tarihiyye an Hamlet İbrahim Paşa ala Suriya* , 81.

⁶¹⁹ K.Ş.S. No. 324. 4; Safi, H. (2010). *el-Hukm el-Mısri fi Filistin* , 125.

⁶²⁰ Safi, H. (2010). *el-Hukm el-Mısri fi Filistin* , 126.

⁶²¹ Rustum, E.(1941). *A,g,e* ,c.3 ,belge no.131 ,4623 .

⁶²² Rustum, E.(1941). *A,g,e* ,c.3 ,belge no.7 ,4050 .

içinde devlete eşdeğer nüfuz ve güce sahip olabilen yapıları ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Ancak bu mesele kolay bir şekilde çözülmemiştir, şeyhlerin ve köylülerin Mısır idaresine isyan sebepleri arasında silahsızlandırma meselesi de önemli bir yer tutmuştur.⁶²³

Modern devletin özelliklerinden biri olan güç kullanma tekeline ulaşmak hedefini güden Mehmet Ali Paşa, halkı silahsızlandırma ve zorunlu askerlik yaptırma politikalarını uygulamıştır. Bu politikalar aracılığıyla, halkın devlet politikalarına karşı isyan etmesine olanak sağlayan iktidar araçlarından yoksun bırakılmasına çalışmıştır.

Mehmet Ali Paşa'nın genel olarak Levant ve özellikle Kudüs'teki politikalarının, devlet kavramını ve onun işlevini yalnızca vergi toplamak ve kamu güvenliğini sağlamakla sınırlayan anlayışın ötesine geçtiğini, Paşa'nın devleti nüfusu ve toplum hayatının tüm ayrıntılarını etkileyen bir aygıtla dönüştürmeye çalıştığı görülmektedir. Ancak Filistin ve Mısır'da modern devlet olgusuna ilişkin Mısır idaresinin başarıları oldukça farklıdır. Mısır idaresi, Kudüs ve Filistin'de genel olarak merkezi hükümeti kurma girişimlerinde başarılı olmasına karşın Filistin'de Mısır'da olduğu gibi köklü uygulamalar ortaya koyamamıştır. Şura meclisi ve yargı sistemi gibi idari reformlar bile, yüzeysel bağlamda etkili sayılan ancak sonuçları bakımından zayıf kalan icraatlar olmuştur; reformlar, sosyal hiyerarşinin yapısını veya halk ile devlet arasındaki ilişkinin biçimini değiştirmemiştir. Bu durum, Osmanlı idaresinin Kudüs'e dönmesinden sonra net bir şekilde anlaşılmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'teki bazı politikalarının, özellikle de kenti dış müdahaleye açma meselesinin, Kudüs'ün kontrol edilmesine yönelik uluslararası rekabetin oluşmasına neden olmak benzeri kötü bir yanı da olmuştur. Bununla birlikte, Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'te gerçekleştirmeye çalıştığı reformların bir kısmının, özellikle de merkezi devletin yerleşik hale getirilmesi bağlamında olumlu tesirleri inkar edilemez.

2.3. Osmanlıların Kudüs'e Dönmesinden Sonra İdari Durum (1840-1874)

2.3.1. Batılı Güçlerin Kudüs Üzerindeki Mücadelesi ve Rekabeti

Kudüs'ün Tanzimat döneminden sonra yönetim tarzları açısından yeni bir döneme girdiğine şüphe yoktur. Bu dönemde Kudüs, ileri bölümlerde daha detaylı bir şekilde

⁶²³ Safi, H. (2010). **A,g,e**, 129.

anlatılacağı üzere başta idari statüsünün değiştirilmesi olmak üzere birçok idari değişikliğe tanık olmuştur. Ancak bu değişikliklerin doğrudan Batılı güçlerin Kudüs'teki artan etkisiyle olması bu bölümde konumuzu ilgilendirmekte ve dikkatimizi çekmektedir.

Kudüs'ün tanık olduğu idari değişikliklerden bahsetmeden önce, büyük güçler arasında var olan rekabet durumuna ve Osmanlı Devleti'nin bu ülkelerle nasıl ilişkiler yürüttüğüne değinmek gerekmektedir. Osmanlı yurdunda meydana gelen düzenlemelerin doğrudan ya da dolaylı olarak süper güçlerin çıkarlarıyla alakalı olduğunu iddia eden birçok araştırmacı bulunmaktadır.

Batılı güçler açısından şehrin dini önemini hatırlamak gerekmektedir, onlar nezdinde kent, İsa'nın doğum yeri ve dirilmek için geri döneceği yerdir, ayrıca her daim bir Hristiyan kentidir. Avrupa'da dini duyguların canlanması, Batı'da Kudüs'ün dini öneminin yeniden artmasında rol oynamıştır. Böylelikle kutsal yerlerin tekraren kontrol edilmesi çağrıları tekrarlanmış ve Batı'nın Kudüs'e ilgisi XIX. yüzyıl boyunca yavaş yavaş artmıştır. Batılı politikacılar, siyasi hedeflerine ulaşmak için dini yönden yararlanmaya çalışmış, siyasi eylemlerini dini eğilimler çerçevesinde şekillendirmiştir. XIX. yüzyılın ortalarından beri Batılı güçler, siyasi faaliyetler ve dini etkinin yayılması yoluyla Kudüs'te bir konum elde etmeye uğraşmıştır.⁶²⁴

Levant'ın Osmanlı yönetimine geri dönmesiyle sonuçlanan ve Avrupa ülkelerinin yardımıyla yapılan 1840 Londra Antlaşması'ndan sonra antlaşmada rolleri bulunan Avrupa ülkeleri Osmanlıların zayıf konumundan istifade etmiştir.⁶²⁵

İngiltere ve Fransa, Suriye'ye, Lübnan'a ve Kudüs Livası'na, konsoloslar göndermiştir, Kudüs bu dönemde birçok dış müdahaleye tanık olmuştur. Her ülke Osmanlı Devleti'nden imtiyazlar/kapitülasyonlar almaya çalışmıştır. Avrupa ülkelerinin Kudüs'teki nüfuzlarını artırmak için yabancılara verilen kapitülasyonlar, misyonerler ve konsoloslukların kurulması şeklinde üç yöntemi esas aldıkları söylenebilir.

Kapitülasyon sistemi eski bir uygulama olmakla birlikte Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile imzaladığı 1535 tarihli bir antlaşma sonucu ticari ayrıcalıklara ek olarak

⁶²⁴ Avcı, Y. (2004). **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı kenti: Kudüs (1890-1914)**, 63.

⁶²⁵ Öztuna, Y. (1967). **Başlangıcından Zamanımıza kadar Türkiye Tarihi**. Hayat Yayınları, İstanbul, 191.

dini ayrıcalıklar elde etmesiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Bu ayrıcalıklar, Fransa'nın yeni dini ayrıcalıklara sahip olduğu 1740 yılına kadar padişahlar tarafından sürekli olarak yenilenmiş, tekraren kabul edilmiştir. Anılan tarihte Fransa, mevcut haklarına ilaveten Fransız hacıları ve ziyaretçileri koruma hakkına sahip olmuş ve bu çerçevede Levant'taki Katolik Hristiyanların koruyuculuğunu üstlenmiştir.⁶²⁶

Her ülke, özellikle Osmanlı yönetiminin Mısır idaresinin ardından Levant'a dönmesinden sonra, Kudüs'teki varlığını pekiştirmek için birçok misyoner göndermeye çalıştığı için, misyonerler meselesi Batılı ülkeler arasında Kudüs Livası özelinde bir rekabet yöntemi olarak ortaya çıkmıştır. İngiltere bu alanda esas alacak bir Protestan kadrosu olmadığı için diğer Avrupa ülkelerine oranla daha fazla faaliyet göstermiş ve bu mezhebe adam kazandırmak gayesini gütmüştür. İngiltere ve Prusya idareleri diğer Protestan gruplarla işbirliği sayesinde bir Anglikan Piskoposluğu kurmayı başarmıştır. Protestanlar, Kudüs ve çevresinde birçok kilise, hastane ve manastır inşa etmişlerdir, buna ek olarak 1841'de Başpiskopos Michael Solomon'u Kudüs'e göndermişlerdir, böylece bölgede Protestan Kilisesi'nin temellerini atmışlardır.⁶²⁷ Rusya idaresi Kudüs'te Ortodoksluğun diğer mezheplerin önünde geri kaldığını düşünerek misyonerlik faaliyetlerine yönelmiştir. Rusya, çalışmalarını yeniden canlandırmak, bir dizi kilise, hastane ve diğerleri kurmak için derneklerden yararlanmıştır. Ortodoks cemaati, Aziz Kurtarıcı Kilisesi'ne bağlı bir okul açmıştır.⁶²⁸ Fransa, Prusya ve daha sonra Amerika gibi ülkeler de okul ve hastaneler açmıştır, eğitimden bahsederken misyonerlerin eğitim bağlamındaki faaliyetlerine detaylı bir şekilde değineceğiz.

Kudüs bağlamında Avrupa rekabetinin üçüncü unsuru ise konsoloslukların ve temsilciliklerin kurulması olmuştur. Avrupalılar Kudüs'te konsolosluk açmak için büyük çabalar sarf etmişler ancak Mehmet Ali Paşa'nın idaresinden önce bu konuda başarılı olamamışlardır. 1838'de konsolosluk açan İngiltere Avrupa ülkelerinin önderliğini üstlenmiştir.⁶²⁹ Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'nın açtığı Batı'ya açık kapı politikasını

⁶²⁶ PAMIR, A. (2002). **Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 51(2), 79-119. 87.

⁶²⁷ Yahudi bir hahamken Hristiyan olmuştur, Yahudiler arasında misyonerlik faaliyetleri yürütmek üzere Kudüs'e gönderilmiş ve piskopos ilan edilmiştir. Protestanlığı yaymak amacıyla çeşitli aktiviteler düzenleyen Michael Solomon'un kilisesi büyük bir kompleks olup içinde mabedin yanında okul ve misafirhane bulunmuştur. El-Arif, A. (1951). **El-Mesihîyye fi'l-Kuds, Matbaat Deyri'r-Rum el-Orsozoks**, Kudüs, 154-155.

⁶²⁸ Armstrong, K. (1998). **el-Kuds Medine Vahide Selas Akaid**, 567.

⁶²⁹ K.Ş.S. No. 323. 33; NŞMS. No. 9. 133.

sürdürmek mecburiyetinde bulunmuş, Batı ülkelerinin rekabeti ile uğraşmak zorunda kalmıştır.⁶³⁰ Prusya Konsolosluğu 1842’de, Fransa Konsolosluğu 1842’de, Sardunyalılar 1844’te, Avusturya Konsolosluğu 1848’de, İspanyol Konsolosluğu 1854’te, Amerika Konsolosluğu 1856’da, Rusya Konsolosluğu 1863’te ve Yunanistan Konsolosluğu 1863’te açılmıştır.⁶³¹ Kudüs, uluslararası bir alana ve Batı rekabetinin arenasına dönüşmüş, Batılı ülkelerin Kudüs’e artan ilgisi, onun yeni bir tarihi aşamaya girmesine yol açmıştır.

Kudüs, Batılı ülkelerin nüfuzuna son vermek ve Tanzimat kararlarını uygulamak isteyen Osmanlı İmparatorluğu nezdinde, idari ve siyasi olarak seçkin bir konuma sahip olmuştur.

Kudüs konsolosunun görevi, himaye edilen cemaate mensup kişilere yardımcı olmaktır. Konsolosların yetkileri, Osmanlı Devleti ile temsil ettikleri ülkeler arasında imzalanan antlaşmalarda tanınan ayrıcalıklara göre belirlenmiştir.⁶³² İngiliz Konsolosu James Finn’in (1846-1863) anıları aracılığıyla konsolosların eylemlerinin gayrimüslimlerle ilgilenmek ve onları korumak sınırlı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Konsoloslar devletin yönetimine müdahale sayılabilecek çeşitli faaliyetler gerçekleştirmektedir. Örneğin Finn anılarında birçok yerde Kudüs’ün ileri gelenleri ve şeyhleriyle görüştüğünden, onların aralarındaki anlaşmazlıkların çözümüne katkıda bulunduğundan bahsetmektedir.⁶³³

2.3.2. Kutsal Mekanlar Problemi ve Osmanlı İdaresi

XIX. yüzyılın ortalarında Kutsal Mekanlar ve Hristiyan mezheplerinin Batılı güçlerce himaye edilmesi problemi ortaya çıkmıştır. Batı devletlerinin idareleri, bu konuları çıkarlarını sağlamak üzere elverişli bir vesile saymışlar, yakın gördükleri dini cemaatleri himayeye almaya çalışmışlardır.⁶³⁴ Kudüs her üç semavi din için de önemli bir alan olmasından dolayı kent ve çevresinde Hristiyanlara ait kutsal mekanlar var olagelmıştır. Farklı Hristiyan mezhepleri kutsal alanlarda söz sahibi olmayı dilemiş, her grubun mukaddes

⁶³⁰ Avcı, Y. (2004). **Değişim sürecinde bir Osmanlı kenti: Kudüs (1890-1914)**, 64.

⁶³¹ BOA. HR.MKT. 464 – 65. (H-15-07-1280); K.Ş.S. No. 342. 138; K.Ş.S. No. 343. 25, BOA. İ..HR. 158 – 8443. (H-12-01-1275), BOA. C..HR. 162 – 8057. (H-29-04-1273), BOA. İ..HR. 105 – 5135. (H-02-04-1270), BOA. İ..HR. 43 – 2037. (H-16-02-1264), BOA. İ..HR. 28 – 1296. (H-06-12-1260), BOA. İ..HR. 15 – 732. (H-18-11-1257), BOA. İ..HR. 18 – 899. (H-11-10-1258).

⁶³² Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 66.

⁶³³ Finn, J. (2017). **Ezmine Musira Vekai min Sicillat el-Kunsuliyeti'l-Britaniyye fi Beyti'l-Makdis (1853-1856)**, çev. Cemal Ebu Gayda, el-Müessese el-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, Ürdün, 343-364.

⁶³⁴ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 67.

alanlarda hakim olmayı hedeflemesinden dolayı çeşitli sorunlar çıkmıştır. Osmanlı Devleti'ni de ilgilendiren bu problemlerde Osmanlı yetkilileri genelde hakem rolünü üstlenmiş, kararlarında İslam halifeleri, sultanlar ve Osmanlı padişahları tarafından verilen ahitnameleri, fermanları ve talimatları göz önünde bulundurmuşlardır.

Uzun çağlar boyunca Hristiyan mezhepleri arasında Kudüs'teki kutsal mekanlara dair anlaşmazlıklar çözülmemiş, nesilden nesile aktarılmıştır. Bununla birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısında çatışma farklı bir boyut kazanmış, Hristiyan mezhepleri arasındaki sorunlar iki cemaat arasında Osmanlı makamlarının girişimleri ile çözülen meseleler olmaktan çıkmış, zamanın süper güçlerini savaşa iten bir gerekçeye dönüşmüş, böylelikle Kırım Savaşı meydana gelmiştir.⁶³⁵

Kırım Savaşı esasen Avrupa devletlerini ilgilendiren meseleler temelinde gelişmiş, fakat Osmanlı arazileri üzerinde gerçekleşmiştir.⁶³⁶ Kırım Savaşı'nı Şark Meselesi'nin bağlamı dışında ele almak pek mümkün görünmemektedir. Kutsal mekanların ilgili savaşın başat sebebi olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Kanaatimizce salt bir manevi konunun pragmatist siyasetler yürüten Avrupa devletlerini yönlendirdiğini savunmak pek doğru olmayacaktır. Manevi konular yanında Osmanlı mülkünün paylaşılması gibi hususlar ve siyasi çekişmeler çatışmanın zeminini oluşturmuştur. Rus Çarı Nikola Osmanlı Devleti'nin hasta adam olduğunu ve Rusya'nın ondan payını alması gerektiğini dillendirmiştir. 1833 Hünkar İskelesi Antlaşması'nda çeşitli imtiyazlar elde eden Rusya 1840 Londra Konferansı ile kazanımlarını yitirmiştir.⁶³⁷ Dolayısıyla kutsal mekanların Kırım Savaşı'nın fitilini ateşleyen bir nokta olduğunu ancak ana neden olmadığı değerlendirmesi kanaatimizce doğrudur.

Kutsal mekanlar meselesi Hristiyan cemaatleri arasında büyük problemler oluşturduğu için Osmanlı idaresi çeşitli düzenlemeler gerçekleştirmiş, Ortodoks ve Katoliklere dini mekanların idaresinde farklı görevler vermiştir. İki cemaat arasındaki ihtilaflarda hakem olarak sulhu sağlamaya çalışmış ve mevcut belgeler ışığında sorunu çözmeye odaklanmıştır. Bu durum uzun süre devam etmiş ancak XIX. yüzyılda Hristiyan mezhepleri arasındaki dini

⁶³⁵ Keleş, Erdoğan. (2009). **Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı**, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 33.

⁶³⁶ Baykal, B. (1959). **Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli**, Belleten, XXIII, S.90, Ankara, s. 241-266. 241-242.

⁶³⁷ Kezban, A. (2019). **Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi**. Bilig, 88: 113-136. 115/

mekanlar ve ibadetlerin icrasına ilişkin ihtilaflar, iki Avrupa devletinin Fransa ve Rusya'nın çıkarları doğrultusunda kullandıkları bir konu haline gelmiştir. Fransa bu bağlamda Katolikleri desteklerken Rusya Ortodoksların yanında durmuştur.⁶³⁸

Fransızlar, Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1535 tarihinde imzalanan kapitülasyon antlaşmasına ve Köprülü Fazıl Ahmet Paşa iktidarında 1673'te yenilenen sözleşmelere atıfla Fransa'nın ve Katoliklerin belli başlı imtiyazlara sahip olduğunu ifade etmişlerdir.⁶³⁹ Ayrıca 1740'da Osmanlı – Fransız antlaşmalarının onlara birtakım ek haklar tanıdığını vurgulamışlardır.⁶⁴⁰ 1740 Kararlarına göre Katoliklerin mukaddes mekanları yönetmelerinin daha doğru olacağını savunmuşlardır. Fransız devriminin doğuşuyla laikliğin devlete egemen olması neticesinde Kudüs'teki kutsal yerler problemi bir ölçüde ihmal edilmiştir. 1798 Mısır İşgali Osmanlı-Fransız ilişkilerinde gerilime yol açmış, Fransa'nın Yunan isyanına ve Mehmet Ali Paşa'ya destek vermesi Devlet-i Aliyye nezdinde itibarını azaltmıştır.⁶⁴¹ Ruslar, Ortodoksların koruyucusu olma iddiasıyla boy göstermiş, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 7. Maddesinin Rusya'ya Ortodoksları korumak üzere Osmanlı içişlerine karışma olanağı sunduğunu ileri sürmüşlerdir.⁶⁴² Ayrıca Osmanlı makamlarından Rusların Ortodoks Osmanlı tebaası üzerindeki vesayet ve himayesini tescilleyen, kutsal mekanlarda Ortodoks mezhebine öncelik tanıyan üç ferman çıkarılmasını talep etmişlerdir. Bu bağlamda üretilen kararname ve fermanlara detaylı bir şekilde değinmek bizi ana konudan uzaklaştıracığı için çalışmamızda onlara dair kısa bir atıf yapmakla yetinilmiştir.

Daha önce sunulanlardan, Kudüs'teki Avrupa devletlerinin rekabetinin 1840'ta Osmanlı yönetiminin geri dönmesinden itibaren en yoğun bir şekilde yaşandığı anlaşılmaktadır. Kudüs'teki Katolikler ve Ortodokslar bağlamında Rusya ve Fransa devletleri Avrupa rekabetin taraflarını temsil etmiştir. Osmanlı hâkimiyetinin geri dönmesinden sonra Kudüs'te kutsal mekânlarda pek çok sorun ortaya çıkmıştır. Ancak kutsal mekân meselesini ateşleyen ve Rusya ile Fransa arasındaki anlaşmazlığı tırmandıran

⁶³⁸ Baykal, B. (1959). *A,g,m*, 243; Akbulut, İ. (2014). *160. Yıldönümünde kırım savaşı*, Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 208, 339.

⁶³⁹ Karal, E. (1999). *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 224.

⁶⁴⁰ Erim, N. (1953). *Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, C.4, 103, 113.

⁶⁴¹ İhsan, G.A. (1989). *Tanzimat Fermanı 1839'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu*. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI. 463.

⁶⁴² Baykal, B. (1959). *Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babîâli*, 244.

şu olay oldukça önemlidir: 11.11.1847 tarihinde bir grup Ortodoks rahip ibadetlerini gerçekleştirirken şiddetli bir tartışma çıkmıştır.⁶⁴³ Bu tartışma yüzünden daha önce Katoliklerce idare edilen ancak daha sonra yönetimi Ortodokslara devredilen Beytülahim'deki Doğu Kilisesi'nde, Hz. İsa'nın doğduğu mağarada bulunan gümüş bir yıldız kaybedilmiştir.⁶⁴⁴ Bu yıldız Hristiyanlar için büyük önemi haizdir. Çünkü üç kral hikayesine göre Filistin dışından gelen bazı yabancı liderler Hz. İsa'nın beşiği yanına bir hediye olarak yıldız koymuşlardır. Zamanla bu hediye'nin üstüne Latince "İsa Mesih burada Meryem Ana'dan doğdu" ifadesi yazılmıştır.⁶⁴⁵ Bu olay, kutsal mekânların büyük güçlerce korunması konusunda önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur.

Yıldızın üzerine kazınan Latince ifade, eskiden beri Katoliklerin bahsedilen mekana ve yönetimine ilişkin üstünlüğünün kanıtı sayılmıştır.⁶⁴⁶ Katolikler Ortodoksları, onların haklılıklarını ortadan kaldırmak üzere yıldızı çalmakla suçlarken Ortodokslar Katoliklerin hadiseyi kendilerinin kurguyla yaptıklarını, hile yoluyla davalarına destekçi kazanmak istediklerini savunmuşlardır.⁶⁴⁷

Çok geçmeden anlaşmazlığın nedenlerini araştırmak amacıyla Kudüs mutasarrıfı başkanlığında bir meclis toplanmıştır. Meclise Fransız konsolosu katılmış, Fransız konsolosu ile Kudüs valisi arasında problem yaşanmış, valinin konsolosu teamüllere göre karşılamaması ve onun oturuma müdahale etmesine izin vermemesi neticesinde anlaşmazlık doğmuştur.⁶⁴⁸ Mutasarrıf meselenin sadece Türkleri ve Devlet-i Aliyye'yi ilgilendiren bir husus olduğunu, Fransa'nın Kudüs'teki kutsal yerleri ve Hristiyan mezheplerini denetleme hakkını kabul etmediğini bildirmiştir.⁶⁴⁹ Fransız konsolosu, mutasarrıfın davranışına kızmış, paşaya itiraz etmiştir. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Osmanlılar ihtilafı tırmandırmak istemedikleri için mutasarrıfın Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasında imzalanan anlaşmaları okumadığını söylemişlerdir. Ancak Fransız konsolosu Beyrut'a gönderdiği bir mektupta, Kudüs mutasarrıfının sınırını aştığını, kendisinin kınanması ve hakaretine göz

⁶⁴³ BOA. İ.MSM. 32 – 925 (H-02-01-1264). 5; Armstrong, K. (1998). **el-Kuds Medine Vahide Selas Akaid**, 571.

⁶⁴⁴ BOA. HR.SYS. 1524 – 25. (M-04-11-1847); BOA. İ.MSM. 32 – 925 (H-02-01-1264).

⁶⁴⁵ Finn, J. (2017). **Ezmine Musira Vekai min Sicillat el-Kunsuliyeti'l-Britaniyye fi Beyti'l-Makdis (1853-1856)**, 42.

⁶⁴⁶ BOA. İ.MSM. 32 – 925 (H-02-01-1264); Baykal, B. (1959). **A,g,m**, 244-245.

⁶⁴⁷ Finn, J. (2017). **A,g,e**, 44.

⁶⁴⁸ BOA. İ.MSM. 32 – 925 (H-02-01-1264); 5.

⁶⁴⁹ BOA. İ.MSM. 32 – 925. (H-02-01-1264). 1.

yumulmaması gerektiğini bildirerek mutasarrıfın cezalandırılmasını talep etmiştir.⁶⁵⁰ Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı antlaşma ve sözleşmelere Osmanlı memurlarınca uyulmadığını savunmuş, birçok şikayet ve itiraz sunmuştur. Osmanlı Devleti'nden Fransa'nın kutsal mekanları ve Katolik tebaayı koruma ve yönetme hakkını açıklayan bir ferman talep etmiştir.⁶⁵¹

Gümüş yıldızın kaybedilmesiyle ilgili tartışmalar, iki tarafın hangisine eski yıldızın yerine yeni bir yıldız takma hakkının verileceği etrafında dönmüştür. 1848'de Fransa, Kudüs mutasarrıfından eski yıldızın yerine yeni bir yıldız koyma talebinde bulunmuştur.⁶⁵² Rusya da bu hakkı Ortodokslar lehine almak için başvurmuş, Osmanlı İmparatorluğu söz konusu devletlerin her ikisinin de yeni bir yıldız yerleştirme hakkı olmadığını ileri sürerek onların tekliflerini kabul etmemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun konuya dönük politikasını, meseleyi büyütmemek ve gelecekte iki mezhep arasında daha fazla çatışmanın olmamasını sağlamak şeklinde özetlemek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu, yıldızı yerleştirme görevini Osmanlıların üstlenmelerine ve yıldızın üzerindeki eski Latince yazının korunmasına karar vermiştir. Ayrıca tüm mezheplerin haklarını eskisi gibi korumaya kararlı olduğunu taahhüt etmiştir. Ancak o dönemde Kudüs'e General Aupick adında yeni bir Fransız büyükelçisi atanmıştır. Onun tayiniyle Fransız siyasetinde dini yerler konusuna büyük önem veren yeni bir aşama ortaya çıkmıştır. Anılan büyükelçi, Osmanlı Devleti'nin yıldızı yerleştirmesine itirazını küstahça dile getirmiş, yıldızı kendisinin takacağını bildirmiştir.⁶⁵³ Fransızların pozisyonundan sonra mesele karmaşık bir hal almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu anlaşmazlığı sona erdirmek ve sorunu büyütmeden çözmek için çabalarken, Fransa'da sorunun ateşlenmesine katkıda bulunan ve farklı siyasi tutumlar oluşturan önemli siyasi değişiklikler ortaya çıkmış, yönetime Louis Napolyon geçmiştir. Fransa'nın Katoliklerin himayesini tekeline alması ve Rusya'nın Doğu Akdeniz'deki ve özel olarak Kudüs'teki kutsal yerleri yönetmek isteğiyle savaşmak; Louis Napolyon'un önceliği olmuştur. Louis Napolyon, İngiltere, Prusya ve ABD tarafından desteklenen Protestan

⁶⁵⁰ BOA. HR.SYS. 405 – 39. (M-29-11-1847). 2.

⁶⁵¹ BOA. İ.MSM. 32 – 925. (H-02-01-1264). 4.

⁶⁵² BOA. İ.MSM. 32 – 925 (H-02-01-1264); 6.

⁶⁵³ BOA. HR.MKT. 24-10. (H-03-04-1265).

misyonerleri durdurmak ve Eski Fransız İmparatorluğu yeniden kurmak gibi hedefler edinmiştir.⁶⁵⁴

Protestan Piskoposluğu ve İngiliz Konsolosluğu'nun faaliyetlerini izleyen Fransa, Haçlı Seferleri'nden bu yana askıya alınan Latin Patrikliği'ni yeniden canlandırmıştır. Bu bağlamda vazifelendirilen Joseph Valerja, Osmanlı dönemi boyunca şehirdeki ilk Latin patriğidir, 1848'de görevine başlamıştır. Patrik, Ortodoksların koruyucusu Rusya ile Protestan ve Yahudilerin koruyucusu İngiltere ile rekabet etmeye çalışmıştır. Fransa'nın Katolik cemaatinin tek koruyucusu olma iddiasını güçlendirmeye odaklanmıştır.⁶⁵⁵ 1849'da III. Napolyon, Fransa'nın Kutsal Mekanları kontrol etme girişimlerinin önündeki engelleri kaldırmak amacıyla General Aupick'i İstanbul'a göndermiştir.⁶⁵⁶

General Aupick, görevi çerçevesinde 28.05.1850 tarihinde Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Nazırı Ali Paşa'ya bir mektup göndermiştir. Bu mektupta Fransız hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'ndan 1740 ayrıcalıklarına dayanarak Katoliklere verilen ve ardından Ortodoks'a devredilen kutsal yerlerin iadesini istemiştir Büyük Beytullahim Kilisesi, İsa'nın Doğumu Kilisesi veya Doğu Mağarası, Meryem Ana Makamı, Kutsal Taş ve Sitti Meryem veya İsa Mabedi denilen Yedi Kuşak). Mektupta ayrıca kutsal mekanların yeniden inşası için kuralları 1808'de Kıyamet/Kutsal Kabir Kilisesi yangınından önceki haline getirme talebini gerektiren önemli bir nokta da bulunmuştur.⁶⁵⁷ Böylelikle kutsal mekanlar konusu resmi çevrelere taşınmış ve Avrupa devletinin Batı ülkeleriyle doğrudan pazarlık yaptığı siyasi bir mesele haline gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu aşamadaki politikası, meseleyi kimseyle sıraya girmeden veya çatışan ülkelerden biriyle ilişkisini etkileyecek bir karar almadan çözmek istediğinden, isteksiz ve ertelemeci bir yaklaşım benimsenmiştir. Nitekim o dönem Osmanlı İmparatorluğu için Fransa'nın istediği şekilde Ortodokslardan bazı kutsal yerleri alıp Katoliklere vermek önünde birçok engel mevcuttur.⁶⁵⁸

Fransa, Osmanlı İmparatorluğu tarafından izlenen erteleme politikasına rağmen sorunu hızla bitirmeye kararlılık göstermiş ve taleplerine açık bir yanıt almakta ısrar etmiştir.

⁶⁵⁴ Laurens, H. (2009). **Meselet Filistin: İhtirau'l-Ardi'l-Mukaddese 1799-1992**, çev. Beşir es-Sibai, el-Merkez el-Kavmi li't-Terceme, Kahire, c.1, 70; Armaoğlu, F. (1997). **19. yüzyıl siyasî tarihi (1789-1914)**. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, C.1, 231.

⁶⁵⁵ BOA. HR.SYS. 1768 – 13. (M-27-04-1848); Schulch, A. (1993). **Tahavvulat Cezriyye fi Filistin**, 67; el-Cuburi, N. (2015). **en-Neşat el-Kunsuli el-Faransi fi'l-Kudsi's-Şerif 1840 -1900**, 69.

⁶⁵⁶ Baykal, B, **a,g,m**, 245- 246.

⁶⁵⁷ BOA. HR.SYS. 405- 47. (M-28-05-1850). 3.

⁶⁵⁸ Baykal, B. (1959). **A,g,m**, 245- 246.

Fransızların ısrarı sonucunda Osmanlı İmparatorluğu tepkisini geciktirememiştir. 23.02.1851 tarihinde Osmanlı Hariciye Nazırı Ali Paşa, Fransa'nın mektubuna Osmanlıların cevabını yazılı olarak sunmuştur. Paşa, Osmanlı Devleti'nin devletlerle yaptığı tüm antlaşmalara bağlı olduğunu ve durumu tüm yönleriyle incelemeden kutsal mekânlar konusunda kesin bir karar veremeyeceğini teyit etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Osmanlı ve Avrupa ülkeleri temsilcilerinin yanı sıra tüm Hristiyan mezheplerinden oluşan bir heyet vücuda getirdiğini bildirmiştir. Bu heyetin görevi tarafların sunacağı tüm belgeleri gözden geçirmek ve denetlemek olmuştur.⁶⁵⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun cevabı Fransa'yı tatmin etmemiştir. Fransa, İstanbul'a Osmanlı İmparatorluğu'nun 1740'da kararlaştırılan şartlara hala bağlı olup olmadığını soran yeni bir mektup göndermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tepkisi bir dereceye kadar diplomatik olmuş, Fransız büyükelçisine, uygun bir cevaba ulaşmak için Kudüs'teki Fransız konsolosu Emin Efendi ve Fransız büyükelçiliğinin tercümandan oluşan bir komite oluşturacağını bildirmiştir.⁶⁶⁰ Komite belgeleri incelemek ve incelemek için çalışırken, Fransız büyükelçisi, Ortodokslar tarafından yönetilen üç yeri, ortaklaşa yönetilen diğer altı yer gibi ortak yönetim altında yerlere dönüştürme hususunda bir teklifte bulunmuştur. Osmanlı yönetimi bu tekliften memnun kaldığını ve Fransa'nın Katoliklerin kontrolü altındaki yerler de dahil olmak üzere Kudüs'teki tüm kutsal yerlere ortak ibadet siyasetini uygulama konusunda hazır olup olmadığını bilmek istediğini iletmiştir. Fransız elçisi bu konuda kesin bir cevap veremeyeceğini söylemiştir.⁶⁶¹

Aynı dönemde hadiseleri izleyen Rusya idaresi ise statükonun korunması ve değişiklik yapılmaması talebiyle İstanbul'a mektup göndermiştir. Ayrıca kutsal mekanlarda mevcut durumun bozulması halinde siyasi bağları koparmakla Osmanlı idaresini tehdit etmiştir.⁶⁶² Osmanlı İmparatorluğu, çatışan iki tarafın kurduğu tuzağa düşmek istememiş, tüm dini mekanları bütün Hristiyan mezhepleri için ortak yapmayı önermiştir. taraf iki her Ancak⁶⁶³ da teklifi reddetmiştir. Osmanlı yetkilileri krizde olduklarını sezerek meseleleri tek başına devralmayı kararlaştırmışlardır, bu nedenle ortak heyeti feshederek sadece üst düzey

⁶⁵⁹ BOA. İ.HR. 327- 21165. (H-29-08-1267). 1.

⁶⁶⁰ BOA. İ.HR. 327- 21165. (H-29-08-1267). 2.

⁶⁶¹ Baykal, B. (1959). A,g,m, 248.

⁶⁶² Armaoğlu, F. (1997). A,g,e. 232.

⁶⁶³ BOA. İ.HR. 327- 21168. (H-24-03-1268).

Osmanlı şahsiyetlerinden oluşan ve meseleyi araştırdıktan sonra çözecek bir komisyon oluşturmuşlardır. Yeni komisyonda Meclis-i Vala Üyesi Azası) Rıfat Paşa, Meclis-i Vala Üyesi Yusuf Kamil, Kazasker Arif Efendi, Meclis-i Şura Üyesi Tahsin Bey, Kazasker Rüştü Efendi, Beylikçi Afif Bey yer almıştır. İncelemeler ardından komisyon, Rusya'nın iddialarını geçersiz saymış, her iki mezhebin de kutsal mekânlarda söz sahip olduğunu belirtmiş, her bir tarafın yönetim hakkı bulunan yerleri tespit etmiştir.⁶⁶⁴

Komisyon üyeleri aldıkları kararlarda ortak alanlarda hem Katoliklerin hem de Ortodoksların ibadet yapmalarına sıcak bakmış, Beytülâhim Kilisesi'nin anahtarlarından birini Katoliklere teslim etmeyi uygun bulmuş ve Hz. Meryem'in mezarında da ortak ibadet hakkı olduğunu kararlarına eklemiştir. Ayrıca Doğu Kilisesi'nde Ortodokslara ibadet hakkı sunmuştur.⁶⁶⁵ Rusya, komisyon kararını reddettiğini ve hatta kararda ısrarcı davranılması halinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı askeri operasyonlar yapabileceğini bildirmiştir.⁶⁶⁶ İngiliz konsolos Finn anılarında Osmanlıların Fransa'ya Hz. Meryem'in mezarının işlerini üstlenme konusunda bir mektupla taahhüt verdiğini ve diğer kutsal mekanlarda statükoyu olduğu gibi koruduklarını belirtmiştir.⁶⁶⁷ Fransızlar ilk başta ikna olmamışlar ancak bir süre sonra Osmanlı Hükümeti'nin 1740 Antlaşması'nın halen yürürlükte olduğunu duyurması şartıyla bu düzenlemeyi kabul etmişlerdir.⁶⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu Fransızlara verilen mektuba aykırı bir şekilde yorumlanması mümkün başka bir ferman çıkararak Rusya'nın öfkesini dindirmeye çabalamıştır. Ancak Rus hükümeti, bu fermanın içeriğine ve ifadelerine kızmış ve onu saptırmayı içerecek şekilde tanımlamıştır. Dolayısıyla tehdit eden iki taraf arasında sıkışmış Osmanlılar, Fransızlara Ruslara verilen fermanın Kudüs'te alenen yayınlanmayacağına dair taaahütte bulunmuşlardır. Ruslara ise Beytüllahim Kilisesi ve Meryem Ana Kilisesi'nin anahtarlarını Katoliklere teslim etmekten kaçınacaklarını bildirmişlerdir. Planın başarısı için Osmanlılar taraflara zarar verecek vaatleri gizlemiş,⁶⁶⁹ böylelikle meseleyi bitirdiklerini sanmışlardır.⁶⁷⁰ Kudüs'teki İngiliz konsolos, Osmanlı yönetiminin olaylarla başa çıkma becerisine

⁶⁶⁴ Baykal, B. (1959). A.g.m, 249.

⁶⁶⁵ BOA. İ.HR. 327- 21169. (H-11-04-1268); BOA. İ.HR. 327- 21170. (H-17-04-1268).

⁶⁶⁶ BOA. İ.HR. 327- 21172. (H-09-05-1268).

⁶⁶⁷ Finn, J. (2017). *Ezmine Musira Vekai min Sicillat el-Kunsuliyeti'l-Britaniyye fi Beyti'l-Makdis (1853-1856)*, 49.

⁶⁶⁸ BOA. İ.HR. 327- 21170. (H-17-04-1268); BOA. HR.MKT. 44-37. (H-27-05-1268).

⁶⁶⁹ BOA. HR.TO. 194-11. (M-21-07-1852); Finn, J. (2017). *A.g.e*, 50.

⁶⁷⁰ BOA. HAT. 1647-2. (H-30-05-1268).

şaşırdığını açıklamış ve onun politikalarını pervasız ve hilekar olmakla nitelemiştir. Konsolos, Osmanlı Devleti'ni böyle bir eylemi yapmaya sevk eden sebeplere değinmiş, “Osmanlı hükümetinin, hilekarlık ve riyakarlık önünde onu kurtaracak ilahi bir mucizeden başka bir çaresi yoktu” demiştir.⁶⁷¹

Osmanlı Devleti, Rusya ve Fransa'ya verilen iki kararnamenin hükümlerinin uygulanmasını denetlemek üzere Divan-ı Hümayun Beylikçisi Afif Paşa'yı görevlendirmiştir. Babıali, Afif Paşa'nın Kudüs'e gitmesini emretmiştir. Afif Paşa Kudüs'e geldiğinde başka meselelerle uğraşmak zorunda kalmıştır, Kudüs'teki koşulların beklediğinden daha karmaşık olduğunu bildirmiştir. Başlangıçta Afif Paşa, Sultan'ın Ortodokslara dair fermanında bahsedilenleri uygulamaya çalışmış ve Osmanlı Devleti'nin emirleri doğrultusunda kararların içeriğini ilgili memurlar dışında kimseye açıklamamıştır. Ancak Kudüs'teki Ortodoks Patriği, Afif Paşa'nın fermanı herkesin önünde okuması konusunda ısrar etmiştir. Bu durumun ışığında Afif Bey zor duruma düşmüş ve İstanbul'dan gelecek emirleri beklemiştir. İstanbul'daki Rus büyükelçisi, Ali Paşa'ya, fermanı alenen okumamanın onun iptali anlamına geleceğini söylemiştir. Fransa'ya fermanın gizleneceği vaadini veren Osmanlı sorunun üstesinden gelmek için fermanın açıktan okunmasına izin vermiş, Afif Paşa karar hakkında bilgilendirilmiştir. Afif Paşa, bilahare Katoliklere Beytullahim Kilisesi'nin anahtarlarını sunma problemini çözmeye yönelmiştir. Ferman Katoliklere arka ya da ikincil bir kapının anahtarının teslimini içerirken Katolikler ana kapının anahtarını almayı talep etmiştir. Ortodokslar, Katoliklerin anahtarlardan numuneler edinmesine razı olmamıştır. Afif Paşa yeniden zor duruma düştüğü için konuyu devlet idaresine bildirmiş ve gelen cevapta Katoliklerin Doğu Mağarasına arka kapıdan girebilecekleri için büyük kapının anahtarını kullanmalarına gerek olmadığı aktarılmıştır.⁶⁷²

Bu şartlar altında, mesele tekrar karmaşık bir hal almış ve her iki ülke de Babıali'ye sert bir dille ret ve tehdit mesajları göndermeye başlamıştır. Osmanlı idaresi savaştan iki devlet arasında bir kurban haline geldiğini düşünüp bir tarafı tatmin etmeden sorunu çözemeyeceği kanaatine varmıştır. Hangi iki ülkenin daha büyük tehlike oluşturduğunu inceledikten sonra, Fransa'dan gelebilecek zararın Rusya'dan gelecek zarardan daha büyük olduğunu değerlendirmiştir.

⁶⁷¹ Finn, J. (2017). **A,g,e**, 50.

⁶⁷² BOA. İ.HR. 327-21181. (H-23-02-1269); Baykal, B, **a,g,m**, 250-251.

Osmanlı İmparatorluğu, Kutsal Kabir Kilisesi'nde yapılarına benzer şekilde, Müslüman bir aileye anahtarları teslim etme teklifinde bulunarak Doğu Kilisesi'nin anahtarları sorununu çözmeye çalışmıştır. Ancak bu teklif her iki tarafça reddedilmiş, sorunun çözümü için Meclis-i Mahsus, konunun baştan tekrar görüşüldüğü bir toplantı düzenlemiştir. Bu çerçevede Rusya ve Fransa büyükelçileriyle defalarca görüşülmüş ancak görüşmelerde bir sonuca varılmamıştır. Osmanlı yetkilileri Katolik Kilisesi'ne anahtarı vererek sorunu bitirmeyi kararlaştırmışlardır.⁶⁷³

Osmanlıların Katolikleri razı eden yaklaşımı karşısında Rusya idaresi oldukça sinirlenmiş, büyükelçiliklerine Osmanlı İmparatorluğu ile bağlarını kesmesi talimatını yollamıştır. Rusya Karadağ'daki olayları Osmanlı güçlerinin Karadağ'daki isyanı bitirmek üzere müdahalelerini Rus çıkarlarına bir başka tehdit olarak görmüştür. Rus çarı, İstanbul'daki büyükelçisine gönderdiği bir mektupta Karadağ'da olup bitenler ile kutsal yerler konusunu ilişkilendirmiştir. Öte yandan Kudüs'teki İngiliz büyükelçisi, Karadağ ve Kudüs'teki kutsal mekanlar arasında bağlantı kurulmasının Rusya'nın inatçı bir tavır olduğunu, iki bölgede de yaşayanların Ortodoks olduğu iddiasıyla her iki meseleyi birbirine bağlamanın mantıksız olduğunu kaydetmiştir.⁶⁷⁴

Rusya, Harbiye Nazırı ve Finlandiya Genel Valisi General Prens Mençikof'u kutsal mekânlar ve diğer meselelerle ilgilenmek üzere birinci sınıf özel elçi sıfatıyla İstanbul'a gönderme kararı almıştır.⁶⁷⁵ Hiç şüphe yok ki, böyle bir şahsiyetin gönderilmesi, konunun kutsal yerler meselesi olmadığını göstermektedir. Çar Nikola'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği ile ilgilendiği herkesçe bilinmektedir. Bu bağlamda 1853'te İngiltere'ye Osmanlı topraklarını bölmeyi teklif etmiştir. İngiltere bu talebe çekince koymuş, İngilizler diplomatik olarak kabul etmediklerini aktarmışlardır. Çar, Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesine çok kısa bir süre kaldığını ve Osmanlı mirasından payını almak gerektiğini düşünmüştür. Kutsal yerler meselesi Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı saldırgan duruşunu haklı çıkarmak için kullandığı bir bahane olmuştur. Çar Nikola 1853'te Osmanlı İmparatorluğu'na hasta adam demiş, onu ölmek üzere olan bir hastaya benzetmiştir.⁶⁷⁶

⁶⁷³ BOA. İ.HR. 327-21181. (H-23-02-1269).

⁶⁷⁴ Finn, J. (2017). A,g,e, 54; BOA. HR.TO. 572-43. (M-10-02-1853).

⁶⁷⁵ BOA. İ.HR. 327-21182. (H-27-05-1269).

⁶⁷⁶ Baykal, B. (1959). A,g,m, 253; Finn, J. (2017). A,g,e, 56-57.

İstanbul'a vardığında beri kibirli davranan ve resmi protokollere uymayan Mençikof, Babıali'ye geldiğinde kirli giysiler içinde Sadrazam'la teamüllere aykırı bir şekilde karşılaşmış, Hariciye Nazırı ile görüşmeden Sadrazam'ın huzuruna çıkarak ilkeleri ihlal etmiştir. Hariciye Nazırı Fuat Paşa'yı Rusya'nın bir düşmanı olarak değerlendiren ve onun kutsal yerler konusunda Fransızlara sürekli destek verdiğini düşünen Mençikof, onunla konuşmanın faydasız olduğunu belirtmiştir. Fuat Paşa, Prens'in davranışını Osmanlı Devleti'ne hakaret saymıştır. Bu sırada Fuat Paşa istifa etmiş, onun yerine Rıfat Paşa geçmiştir.⁶⁷⁷

Mençikof, yeni Hariciye Nazırı Rıfat Paşa ile yaptığı görüşmede, kutsal yerler konusunda Fransa ile üzerinde anlaşılan kararların iptal edilmesinin zorunlu olduğunu savunmuştur. Bu husustaki kararların değiştirilmesi durumunda Rusya'nın mezhep hakları ve Ortodoksları koruma meselesinden bahsetmekten vazgeçeceğini bildirmiştir.⁶⁷⁸ Rıfat Paşa, toplantıda alınan kararların Osmanlılara fayda sağlamadığını anlatarak, Katoliklerin haklarının eskiden beri yürürlükte olduğunu vurgulamıştır. Mençikof, Sultan Abdülmecit ile görüşmek için başvurmuş ve teklifi kabul edilmiştir. Prens Mençikof, Sultan Abdülmecit ile buluşmasında Çar Nikola'nın teklifini sunmuştur. Bunun üzerine padişah, dine ve devletin çıkarlarına aykırı bulduğu maddelere itiraz edip onların değiştirilmesini istemiştir. Prens hiçbir şeyi değiştirmenin mümkün olmadığını ve herhangi bir maddenin değiştirilmesinin savaşa yol açabileceğini söylemiştir.⁶⁷⁹ Sultan ile görüşmenin gizli kalmasını talep etmiş, ancak Osmanlı yönetimi, Rusya'nın gerçek amacının farkında olduğu ve bu nedenle olası herhangi bir savaşta bu ülkeleri kendi tarafına çekmeye çalıştığı için, toplantı sonuçlarını Fransa ve İngiltere büyükelçisine göndermeye karar vermiştir.⁶⁸⁰ Osmanlı Devleti'nin eylemlerini destekleyen ve Mençikof ile görüşmelerin sürdürülmesini tavsiye eden Fransa'dan olumlu yanıtlar gelmiştir. Osmanlı makamları, Kudüs meselesindeki tutumundan dolayı Fransız Hariciye Nazırına teşekkür mektubu göndermiştir.⁶⁸¹

Mençikof, Ortodoksların kutsal yerlere gitme hakkını kanıtlayan tüm belgeleri, bu belgeleri çeviren Rıfat Paşa'ya sunmuştur.⁶⁸² Kutsal mekânlar hakkında yapılan tartışmaların sonunda Ortodoks cemaatinin haklarına zarar vermeme sözünü içeren bir antlaşma

⁶⁷⁷ Armaoğlu, F. (1997). **19. yüzyıl siyasî tarihi (1789-1914)**, 35.

⁶⁷⁸ BOA. İ.HR. 327-21186. (H-20-06-1269).

⁶⁷⁹ BOA. HR.MKT. 59-22. (H-20-07-1269).

⁶⁸⁰ BOA. A.}AMD. 43-46. (H-25-06-1269); BOA. İ.HR. 327-21188. (H-29-06-1269).

⁶⁸¹ BOA. İ.HR. 327-21190. (H-01-07-1269).

⁶⁸² BOA. A.AMD. 43-12. (H-16-06-1269).

yazılmasını talep etmiştir. Ancak Rıfat Paşa, prensin taleplerine dikkat etmiş, prensin istekleri arasında ayırım yapmaya çalışmış ve görüşmelerde önceliğin kutsal tartışma yerleri ve koruma meselesi olduğunu vurgulamıştır.⁶⁸³ Rıfat Paşa, Rusya'nın Ortodoksların korunmasına ilişkin bir antlaşma yapılması konusundaki ısrarı üzerine Rusya'nın talebini İstanbul'daki İngiliz büyükelçisine gizlice bildirmiştir. İngiliz büyükelçisi Stratford de Redcliffe, Rıfat Paşa'ya ulaştırdığı cevapta Rusya'nın Ortodoksların koruma hakkını duyurma ve kutsal yerler meselesini çözme talebini ötelemeyi/savmayı tavsiye etmiştir. İngiliz büyükelçisi Rusya'nın kutsal yerler ve Ortodoksları koruma meselelerinde haklarının ötesine geçtiğini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini kontrol etmeyi arzuladığını yazmıştır.⁶⁸⁴

Kutsal yerler meselesi çözüldükten iki ay sonra Mençikof, Babıali'ye aşağıdaki talepleri içeren bir mektup sunmuştur:

Kudüs'te Ortodokslara tabi mülkler ve alanlar konusunda daha önce kararlaştırılan maddelerin yürürlükte kalması ve değiştirilmemesi, Katolik Kilisesi veya Katolik Patrikliğine verilen ayrıcalıkların aynı şekilde muhafaza edilmesi, Kudüs'teki Diriliş Kilisesi'nde ve başka yerlerde törenlerini icra ederken Ortodoks doktrini takipçilerine zarar verilmemesi, 1852 fermanına göre Kutsal Kabir Kilisesi'nin tamir edilmesi ve mimari formunun korunması,⁶⁸⁵

Rusya'ya hacılara ve kilise görevlilerine hizmet veren bir hastane kurmak için arazi tahsis edilmesi Bu hastanenin yönetimi Kudüs'teki Rus Konsoloslughuna devredilmesi istenmiştir.⁶⁸⁶

Sunulan talepler Rıfat Paşa tarafından yumuşak ve kibar bir şekilde reddedilmiş, Ruslarca ileri sürülen emellerin Osmanlı Devleti'nin haklarını ve egemenliğini ihlal ettiğini vurgulanmıştır.⁶⁸⁷ Rıfat Paşa tarafından reddedilen mektubu tekrar Babıali'ye gönderen Prens Mençikof, taleplerin onaylanmaması halinde iki devlet arasındaki ilişkilerin kopacağını, doğacak tüm neticelerin Osmanlı Devleti'ne yükleneceğini belirterek, Osmanlı

⁶⁸³ BOA. İ.HR. 327-21191. (H-04-07-1269); Baykal, B. (1959). **A,g,m**, 254.

⁶⁸⁴ Baykal, B. (1959). **A.g,m**, 256.

⁶⁸⁵ BOA. 78-85. A.}MKT.NZD. (H-07-08-1269).

⁶⁸⁶ BOA. HR.SYS. 1188-7. (M-11-05-1853).

⁶⁸⁷ BOA. İ.HR. 328-21217. (H-05-09-1269).

Devleti'nin üç günlük mühleti olduğunu ifade etmiştir.⁶⁸⁸ Ayrıca Padişahın isteklerini kabul etmesi için baskı yapmak amacıyla Mustafa Reşit Paşa'nın yanına gitmiştir. Mustafa Paşa'nın Rusya'ya olan düşmanlığını bilmekle beraber Mustafa Paşa'nın en değerli devlet adamlarından biri olduğuna ve herhangi bir Rus-Osmanlı savaşının korkunç sonuçlarını tahmin edebileceğini düşünmüş, Paşa'nın aracı olmasını rica etmiştir. Heyet-i Vükela, kendisi ile toplantı yapmak niyetinde olduğunu Prens'e iletmış ancak heyeti ziyaret edeceğini söylemesine rağmen vaadini tutmayarak doğrudan sultanın huzuruna çıkmış, Rıfat Paşa'nın yerine gelen Hariciye Nazırı Mehmet Ali Paşa'nın kötü siyaseti sonucu İstanbul'u bırakacağını duyurmuştur.⁶⁸⁹

Çalkantılı durumlar sürerken Osmanlı diplomasisinin başına Reşit Paşa getirilmiştir. Paşa, göreve atandığında, Prens'in Osmanlı İmparatorluğu'na tanıdığı sürenin bitmesine bir gün kalmıştı. Mustafa Paşa'nın önündeki tüm seçenekler acı sonuçlar doğurmaktaydı. Prens'in isteklerini kabul ederse Osmanlılar devletin heybetini, bağımsızlığını ve birliğini yitirecekti. Aksi takdirde de yeni bir Osmanlı- Rus savaşı çıkması muhtemeldi.

Mustafa Paşa, Prens Mençikofa, Osmanlı Devleti'nin Ortodoksların haklarına bağlı olduğunu ve onların korunmasını ve bakımını garanti ettiğini, ancak bu durumun devletin egemenliğini etkilediği için Rusya'ya Ortodoksları koruma hakkını vermeyi kabul etmediğini bildirmiştir. Prens, Mustafa Paşa'nın tepkisinden rahatsız olmuş ve bağları koparmakla tehdit etmiştir. Bu kararı tersine çevirmediği takdirde olacaklardan Osmanlı İmparatorluğunu tamamen sorumlu tuttuğunu belirtmiştir.⁶⁹⁰

Mustafa Paşa, verilere göre savaştan başka çare olmadığına inanmış, Fransa ve İngiltere'nin destekçi duruşuyla bu konuda cesaretlendirilmiştir. Ancak Mustafa Paşa sorumluluğu tek başına üstlenmek istememiş, devlet ricalini ve alimleri danışacakları bir toplantı için çağrıda bulunmuştur.

Toplantıya katılanlar, İstanbul'dan ayrılma niyetini açıklayan Prens Mençikof'a son bir cevap vermeyi denemişlerdir. Mustafa Paşa, Prens yola çıkmadan önce kendisine ulaştırılan bir mektupta, Osmanlı Devletinin Kudüs'teki Ortodoksların haklarını koruyacağını ve onlara diğer tüm mezhepler gibi muamele edeceğini taahhüt etmiş, ayrıca

⁶⁸⁸ BOA. İ.HR. 328-21220. (H-09-09-1269).

⁶⁸⁹ Baykal, B. (1959). A,g,m. 257.

⁶⁹⁰ BOA. İ.HR. 328-21217. (H-05-09-1269); Baykal, B. (1959). A,g,m, 257-258.

devlet yetkililerinin Kudüs'te Ruslar ve Ortodokslar için bir hastane kurulması ve Ortodoks rahiplerin imtiyazları konusunda Rusya ile anlaşmaya istekli olduklarını belirtmiştir. Bu mektuptan Osmanlı İmparatorluğu'nun Kudüs'teki kutsal mekanlarla ilgili olarak Rusya ile bir uzlaşuya vardığı ancak Rusya'ya Ortodoks tebaları koruma hakkı vermeyi kabul etmediği anlaşılmaktadır. Anılan mektubun ardından durum kötüleşmiş ve iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler kesilmiş, Prens Mençikof ve büyükelçilik personeli 21.05.1853'te İstanbul'dan ayrılmıştır. Batılı ülkeler Osmanlı –Rus çatışmasında arabuluculuk yapmaya çalışmışlar ancak bu mümkün olmamış ve 07.07.1853'te Rus ordusu Eflak ve Boğdan'da harekete geçmiş ve böylece Kudüs'teki kutsal mekânların etkisiyle Kırım Savaşı başlamıştır.⁶⁹¹

2.3.3. Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'nın Kudüs İdaresine Etkisi

1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanından başlayarak 1876'da Meşrutiyet ilanına kadar geçen döneme Tanzimat Dönemi adı verilmektedir.⁶⁹² Bu bölümde Tanzimat ve Islahat fermanlarının etkisini incelemekle yetineceğiz. Osmanlı tanzimat felsefesi, modernleşme fikrine ve Batı modernliğinin verilerinin Osmanlı İmparatorluğu kurumlarına ve yönetimine aktarılmasına dayanmaktadır. Tanzimat Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun 11.3.1839 tarihinde ilan edilmesiyle başlayan⁶⁹³ ve ardından 28.02.1856'de çıkarılan Islahat Fermanı ile devam eden reformlar, bir yenileme ve modernleşme aşaması olarak kabul edilmektedir.⁶⁹⁴

Tanzimat fermanı ile başlayan bu aşama, onu önceki reform girişimlerinden ayıran özel nitelikler taşımaktadır. Önceki girişimlerin başlangıç noktası, devletin uğradığı askeri yenilgilerdi ve bu nedenle askeri reformlarla sınırlı kalmıştır. Tanzimat dönemindeki reformlarda ise Osmanlı Devleti tüm idare, toplum ve insan hakları alanlarında kapsamlı reformlar gerçekleştirmesini istemiştir.⁶⁹⁵

Tanzimat uygulamaları devlet merkezi olan İstanbul'da uygulandığı gibi diğer vilayetlerde de uygulanmıştır. Biladü's-Şam'da yeniden Osmanlı egemenliğinin tesis edilmesi ile yeni reformlar hayata geçirilmiştir. Sultan II. Mahmut'un Kudüs'teki askeri

⁶⁹¹ Karal, E. (1999). **Osmanlı Tarihi**, 230.

⁶⁹² Hayta, N; Ünal, U. (2016). **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri**, 117.

⁶⁹³ Akyıldız, A. (2001). **Tanzimat**, TDV. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, C.40, 1.

⁶⁹⁴ Hayta, N; Ünal, U. (2016). **A,g,e**, 127.

⁶⁹⁵ Hayta, N; Ünal, U. (2016). **A,g,e**, 119.

sistemde değişiklik yapma girişimlerinden ve onun başlattığı reformların öneminden daha önce bahsedilmiştir.⁶⁹⁶ Islah çabaları Biladü’ş-Şam’da başarılı olmamıştır. Osmanlı Devleti, bu reformlarla Filistin’de devletin işleyişine engel olan ve her zaman reform politikasının uygulanmasında ve dolayısıyla güçlü bir devlet inşa edilmesinde engel olan yerel güçleri ortadan kaldırmayı istemiştir.

Mehmet Ali Paşa, Kudüs’e girdikten sonra Avrupa tarzı idari reformları uygulamaya başlamıştır. Mehmet Ali Paşa’nın politikası ile Osmanlı İmparatorluğu’nun reformları uygulama politikası arasındaki fark, Mehmet Ali Paşa’nın ileri güç ve düzen politikası izlemesi olmuştur.⁶⁹⁷ Bazı reformları gerçekleştirmedeki kısmi başarısına rağmen çeşitli isyanlarla karşılaşmıştır. Mehmet Ali ’nin genel olarak Doğu Akdeniz’de ve özelde Kudüs’teki reform projesinin başarısızlığına karşın bölgeyi Osmanlı İmparatorluğu tarafından kabul edilen reformları almaya hazırlamıştır. Mehmet Ali Paşa’nın hükümdarlığı, Tanzimat dönemi olarak bilinen ilk Osmanlı yönetimi (1516-1831) ile ikinci Osmanlı dönemi (1840-1918) arasında bir ayırım noktası olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti kurumlar devleti olarak nitelendirilmiştir.

Kudüs, Tanzimat politikasından ve Osmanlı idaresinin geri dönmesinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu politika Kudüs ve Filistin’de XIX. yüzyılda tanık olunan tarihsel dönüşümleri yönlendiren en önemli faktörlerden biri olmuştur. Belki de değişikliklerden en önemlisi, devlet ile halk arasındaki ilişki için yeni bir formülün geliştirilmesidir. Bu durum çalışmanın incelediği üç dönemdeki isyan olaylarını karşılaştırırken görülebilir: Birinci ve ikinci dönemler çok sayıda isyana sahne olurken, Tanzimat dönemi herhangi bir isyana sahne olmamıştır. Kudüs’teki durumu Tanzimat kanunlarının uygulandığı diğer yerlerle karşılaştırsak, Kudüs diğer bölgelerden farklı olarak herhangi bir isyana tanık olmadı. Mehmet Ali Paşa’nın hükümdarlığı sırasında Kudüs’te izlediği politika bölgede sert ve tavizsiz politikaların uygulanması yöreyi reformlara hazırlamıştır.⁶⁹⁸

Kudüs’teki Osmanlı reformlarının ilk aşamasında (1840-1856), Osmanlı idaresi genel olarak Biladü’ş-Şam ve özelde Kudüs üzerindeki kontrolünü yeniden sağlamaya odaklanmıştır. Merkezi yönetimi sağlamak, hegemonyasını dayatmak ve yerel güçleri

⁶⁹⁶ Ma’oz, M.(2006). **Tanzimat’ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumu Üzerindeki Etkisi**, Çev. Hayrettin PINAR, Phoenix yayınları, Ankara, 169.

⁶⁹⁷ Haim, H.(2006). **Tanzimat’a Yeni Bir Bakış**, Çev. Hakan Kaynar, Phoenix yayınları, Ankara, 155.

⁶⁹⁸ Bostancı, I. (2006). **XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)**, 46.

ortadan kaldırmak Gülhane Hatt-ı Hümayunu doğrultusunda reformları tatbik etme gayretinde olmuştur. Osmanlı Devleti bu bağlamda dört hususa dikkat çekmiştir: 1) İnsanların can ve mal emniyetini sağlamak: Kudüs halkı Bedeviler tarafından gerçekleştirilen saldırı ve hırsızlıklardan muzdaripti, 2) İltizam sistemini ortadan kaldırmak 3) Devlet hazinesi ve çalışanları için vergi toplamak 4) Haklar ve görevlerde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik.⁶⁹⁹ İlk aşamada devlet, Kudüs'teki yerel liderlerin çıkarlarıyla çelişen bu reformları uygulamada bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Zira onlar reform adımlarının onların rolünü dışlayacağını ve etkilerini ortadan kaldıracağını düşünmüştür. Bu nedenle, güç merkezleri üzerindeki mücadele ve iktidarın aktif güçler arasında yeniden dağıtılması, anılan periyodun karakteristik özelliğidir. Kudüs'te bir grup yerli bey ve Bedevi cemaatleri/grupları vardı, özellikle Ebu Guş Ailesi ve el-Ömer Cemaati XIX. yüzyıldan beri etkilerini güçlendirmiş ve yönetime ortak olmuştur.

1856'da Islahat Fermanı'nın ilanından itibaren yirmi yıla yayılan ikinci aşamada ise yalnızca devlet ile yerel elitler arasındaki ilişki düzeyinde değil, aynı zamanda Kudüs'teki yerel toplulukların büyük gruplarının ekonomik, sosyal ve kültürel koşullarında da radikal dönüşümlere tanık olunmuştur.⁷⁰⁰

Tanzimat'ın ikinci aşamasında devlet idaresi, vasıtalar olmadan hükmetmeyi, merkezi otoritesini kurmayı ve bazı modern devlet kurumlarını inşa etmeyi başarmıştır. Kudüs'teki vazifelerin bir tür kısmi bağımsızlığa sahip araçlar yoluyla halledildiği eski devrin aksine tüm devlet işleri, küçük veya büyük, doğrudan devlet kurumları aracılığıyla yönetilmiştir.⁷⁰¹

1864 Vilayetler Nizamnamesi, Tanzimat'ın ilanından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekleştirmeye çalıştığı merkezi politikanın pratik uygulamasını temsil etmiştir. Tanzimat sisteminin uygulanmasında, Osmanlı idaresi altındaki halkların etnik kökenleri ve dinlerinin yapısı dikkate alınmıştır. Osmanlı Devleti, genel olarak bütün Osmanlı yurdunda ve Kudüs'te idari reformları hayata geçirmiş, valilerin ve nüfuzunu ve bağımsızlık eğilimlerini sınırlamayı amaçlayan idari kriterler ortaya koymuş, bu bağlamda çeşitli adımlar gerçekleştirmiştir.⁷⁰² Yeni sistemde ayrıca danışma/istişare birimleri olan

⁶⁹⁹ Avcı, Y. (2004). **Değişim sürecinde bir Osmanlı kenti: Kudüs (1890-1914)**, 102.

⁷⁰⁰ Mennâ', A.(2003). **Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918**, 167, 174, 178.

⁷⁰¹ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 103.

⁷⁰² Davison, R. H. (1963). **Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876**. Princeton University Press, New Jersey, 148.

yerel meclisler, vilayet, livalar, kazalar, nahiye ve köylerde idare meclisleri ve ihtiyar heyetleri kurulmuştur. Anılan yapılar, Kudüs Sancağı'nın işlerinin yönetilmesine katılım hakkı vererek mutlakıyetçi – şahıs idaresinin zayıflatılmasına yol açmıştır. Kısacası, vilayet sistemi, vilayet veya sancağı kurumların olduğu bir kente çevirmeyi; idari, adli ve mali merkezlerin, kalemlerin ve memurların olduğu bir yapıya dönüştürmeyi amaçlamış, tarım, sanayi, ticaret, eğitim, yollar, şehir, dışişleri ve belediye işleri dahil olmak üzere devletteki işlerin kolaylıkla yönetilmesini istemiştir.⁷⁰³

Vilayetler Nizamnamesi'nin, yayınlanmasını takip eden yılda Biladü'sh-Şam'da ve dolayısıyla Kudüs'te uygulandığı görülmektedir. Kudüs'ün Osmanlı Devleti'nde bu sistemden yararlanan ilk alanlardan biri olduğu unutulmamalıdır. İlerleyen sayfalarda Tanzimat döneminde Kudüs Mutasarrıflığı'nda meydana gelen idari değişiklikleri detaylı olarak ele almaya çalışacağız.

2.3.4. Kudüs'teki İdari Şartlar ve Emniyet İdaresi

Tanzimat döneminde özellikle idari düzeyde Kudüs'ün statüsünde, öneminde ve idari tabiiyetinde önemli değişiklikler olmuştur. Bu bölümde Kudüs'ün idari durumu incelenecek ve idari değişiklikler izlenecektir.

2.3.4.1. Kudüs'te idari taksimat

Kudüs Biladü'sh-Şam'ın ayrılmaz bir unsuru olduğundan Biladü'sh-Şam'da gerçekleştirilen düzenlemelerin ona ve çevresine yansması muhakkaktır. Kudüs'teki idari taksimatı iki aşamada incelemek mümkündür.

2.3.4.1.1. Birinci aşama (1840-1864)

1840 yılında Osmanlı İmparatorluğu Mehmet Ali Paşa'dan Kudüs'ü aldıktan sonra bölgede Mehmet Ali 'nin yaptığı idari bölünmelerin iptal edilmesi için çalışmıştır. Mehmet Ali Paşa öncesi dönemde bulunan idari taksimatı yinelemiştir. ⁷⁰⁴ İdari taksimata göre Biladü'sh-Şam, Halep, el-Şam ve Sayda olmak üzere üç vilayete ayrılmış ve bu vilayetlerin

⁷⁰³ Lewis, B. (1961). **The emergence of modern Turkey**. Oxford University Press, London, 381-384.

⁷⁰⁴ Avad, A. (1967). el-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriye 1864- 1914.64 ,

sınırlarında eskiden gözlemlenen sınırlar korunmuş, neredeyse hiçbir değişiklik olmamıştır. Ancak Beyrut'un artan ticari ve sosyal önemi nedeniyle, 1841'de Sayda Eyaleti'nin merkezi Akka'dan Beyrut'a taşınmıştır.⁷⁰⁵

Kaynaklar, 1840'ta Osmanlı idaresinin Kudüs'e geri dönmesinden sonra izlediği politika konusunda farklılık göstermiştir. Yasemin Avcı⁷⁰⁶ ve İhsan en-Nimr⁷⁰⁷ Kudüs'ün 1840'da Şam Vilayeti'ne ilhak edildiğini ve daha sonra ondan ayrıldığını belirtmiştir, çoğu araştırmacı da olaya dair bilgileri Yasemin Avcı'dan aktarmışlardır. Kaynakların kafa karışıklığının nedeninin olayı anlatan doğrudan bir belgenin olmaması olduğu görülmektedir. Emir ve fermanlarda Kudüs'ün tabi olduğu eyalete farklı atıflar yapılmış, bazen bölgenin Şam Eyaleti'ne bağlı olduğuna dair dolaylı işaretler bulunmuştur.⁷⁰⁸ Ancak tarihçi Esad Rüstem Mehmet Ali Paşa'nın belgelerini topladığı kitabında 11.06.1840 tarihli bir vesika sunmuştur. Bu vesika Kudüs'ün Osmanlılara dönüşünden sonra Ahmed el-Dizdar'ın Kudüs mütesellimi olarak tayin edildiğini ve Sayda Valisi Mehmet İzzet Paşa'ya tabi olduğunu açıklamıştır.⁷⁰⁹ Belgede yer alanlara göre Kudüs, Şam Eyaleti'ne değil Sayda Eyaleti'ne ilhak edilmiştir. Çelişkili görünen bu konuyu analiz etmek istersek, "Kudüs Sancağı'nın/Livası'nın ilkin Sayda Eyaleti'ne bilahare Şam Eyaleti'ne bağlanmış olması mümkündür" diyebiliriz. Ancak Kudüs Livası'nın 1840'ta Sayda Eyaleti'ne katıldığını gösteren bir belgenin olduğu muhakkaktır.⁷¹⁰ Bu durum, Asakir-i Mansure Seraskerliği Divanı tarafından verilen askeri emirlerde de açıkça görülmekte, mektuplarda Beyrut İskeleyi'nden şeklinde bir mühür olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹¹

Tarihçilerin aynı fikirde olmadığı bir diğer konu ise Kudüs Sancağı'nın/Livası'nın 1841'de doğrudan İstanbul'a bağlanmasıdır. Tarihçi Yasemin Avcı, bu idari değişikliğin dönemini belirtmeden onun çok kısa sürdüğünü ifade etmekle yetinmiştir.⁷¹² Bazı araştırmacılar ise Kudüs Sancağı'nın Beyrut'a dolaylı bir şekilde ve İstanbul'a ise doğrudan bağlı olduğunu, İstanbul'a bağlılığının 1864'te Vilayetler Nizamnamesi'nin ilanına kadar

⁷⁰⁵ Es-Salibi, K. (1991). *Tarih Lübnan el-Hadis*, Dar en-Nehar li'n-Neşr, Beyrut, 82.

⁷⁰⁶ Avcı, Y. (2004). *A,g,e*, 60.

⁷⁰⁷ en-Nimr, İ. (1975). *Tarih Cebel Nablus ve'l-Belka*, 267.

⁷⁰⁸ K.Ş.S. No. 324. 55; NŞMS. No. 10. 277-286; Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 88.

⁷⁰⁹ Rustum, E.(1931). *el-Usul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa*, c.5, 223-226.

⁷¹⁰ Rustum, E.(1931). *A,g,e*, c.5, 223-227.

⁷¹¹ K.Ş.S. No. 325. 212-213.

⁷¹² Avcı, Y. (2004). *A,g,e*, 60.

devam ettiğini iddia etmişlerdir.⁷¹³ Araştırmamızda bu görüşler incelenmiş, etütlerimiz sırasında Osmanlı belgelerinde Kudüs Sancağı'nın 1841'de doğrudan İstanbul'la ilişkilendirildiğine dair hiçbir kanıt bulunamamıştır. Kanaatimizce Kudüs Livası'nın tabiiyeti meselesindeki karışıklık Kudüs'ün XIX. yüzyılın ikinci yarısında Akka yerine önemli bir idari merkez olmasından kaynaklıdır.

Tanzimat döneminden itibaren Akka gerilemeye devam ederken, Kudüs'ün statüsü ve değeri yükselmiş; kent Filistin bölgesinin en önemli idari merkezi haline gelmiştir.⁷¹⁴ Ayrıca Kudüs'e gönderilen emir ve mektupların zeylinde/uç kısmında yazılan ibarelerin anlaşmazlığa sebep olduğunu söylemek mümkündür. Zira Sayda Valisi'nin 25 Şevval 1846 yılında Kudüs'e gönderdiği emrin zeylinde Müşirane-i Eyaleti Sayda ve Trablusşam'ın divanından çıkarıldığı yazılıdır.⁷¹⁵ Öte yandan Kudüs Mutesellimi Edhem Paşa, Babıali'nin 8 Rebiülevvel 1850 tarihinde Sayda Valisi'nin aracılığıyla İstanbul'dan doğrudan bir emir aldığını bildirmiştir.⁷¹⁶

Osmanlılar, Tanzimat döneminin başlamasıyla birlikte Kudüs'e döndüklerinde kutsal yerler çerçevesinde Avrupalı devletlerin faaliyet ve etkisinin artması nedeniyle kente özel bir alaka göstermişlerdir. Kudüs'ün idari bir merkez olmasına yönelik bu alaka, Tanzimat döneminden ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Gazze Livası, 1841 yılında Kudüs Sancağına ilhak edilmiş,⁷¹⁷ 1846-1850 yılları arasında Yafa Kudüs Sancağı'na/Livası'na tabii bir kaza olmuştur. El-Ludd ve Remle ise bu dönemde Yafa Kazası'nın iki nahiyesidir,⁷¹⁸ 1843'ün başında Nablus Livası da Kudüs'e katılmıştır.⁷¹⁹ Böylece, Kudüs'ün statüsü değişmiş ve bazı kaynaklarda bölge "Kudüs, Nablus ve Gazze Livaları" olarak anılmıştır.⁷²⁰ Aynı zamanda başka kaynaklarda "Kudüs, Gazze, Nablus, Cebel Aclun ve Leccun livaları" olarak da adlandırılmıştır.⁷²¹ Belgeler, Kudüs Sancağı'nın 1854'ün ortalarında bağımsız bir eyalete dönüştüğünü göstermiştir.⁷²² Anlaşıldığı kadarıyla Kırım Savaşı'nın yaşandığı zaman

⁷¹³ Ebubekir, E. (1996). *Mülkiyyet el-Aradi fi Mutasarrifiyyet el-Kuds 1858 -1918*, 167.

⁷¹⁴ Mennâ', A.(2003). *Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918*, 171.

⁷¹⁵ NŞMS. No. 12. 153.

⁷¹⁶ NŞMS. No. 12. 28,80.

⁷¹⁷ BOA. İ.HR. 11-527. (H-03-05-1257); en-Nimr, İ. (1975). *Tarih Cebel Nablus ve'l-Belka*, 267.

⁷¹⁸ Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 2, 1264/1848-1849, 101-102.

⁷¹⁹ BOA. C.ML. 581.23897. (H-27-12-1258).

⁷²⁰ YŞMS. No. 17. 135,162.

⁷²¹ YŞMS. No. 17. 135,162.

⁷²² K.Ş.S. No. 337. 20; BOA. ML.MSF.d. 11147. (14-08-1270); BOA. ML.MSF.d. 10847. (14-08-1270); BOA. ML.MSF.d. 10894. (16-09-1270); BOA. ML.MSF.d. 10983. (08-11-1270); BOA. A.}MKT.MVL. 74 – 36. (H-30-11-1271); Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 9, 1271/1855-1856, 93-94.

diliminde Osmanlı makamları Kudüs'ün idari statüsünü güçlendirmek istemiştir. Temmuz 1856'da Osmanlı Devleti, Kudüs Eyaleti'ni kaldırıp onu Sayda Vilayetine katmıştır. Bu durum, 1864'te Vilayet Nizamnamesi'nin yayınlanmasına kadar sürmüştür.⁷²³

1864 yılında Vilayetler Nizamnamesi'nin ilan edilmesinden önce Kudüs Sancağı'nın idari taksimatında 7 nahiye bulunuyordu: Kudüs-i Şerif, Ludd, Remle, Yafa, Mecdel, Halilurrahman, Gazze ve Han Yunus.⁷²⁴ Ancak Nablus, Cenin Leccun) ve Cebel Aclun da Kudüs'e bağlı livalar olarak Osmanlı arşivinde zikredilmiştir.⁷²⁵ Kudüs'ün eyalet olduğu dönemde 1854-1856) ona tabi yerleşim merkezleri şunlardır:

Gazze Sancağı, Nablus Sancağı, Kudüs Sancağı, Halilü'r-Rahman Sancağı, Yafa Kazası, Remle Kazası, Akka Kazası, el-Ludd Kazası, Kudüs-i Şerif Sancağı, Trablusşam Sancağı,⁷²⁶ Cenin Sancağı.⁷²⁷

2.3.4.1.2. İkinci aşama (1864-1874)

1860 yılında Cebel-i Lübnan'da Dürzîler ve Marunîler arasındaki sürtüşmenin kanlı boyutlara ulaşması ile Avrupalılar ortamı yumuşatmak bahanesi güderek Lübnan'a askeri müdahalede bulunmuşlardır. Babıali tarafından Cebel-i Lübnan'da İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya ile 1861 tarihli Lübnan Nizamnamesi hazırlanmıştır. Nizamnamenin getirdiği idare şeklinin özerk bir yönetimi öngörmesi ve Avrupalı devletlerin aynı uygulamanın Balkanlarda da yapılmasını istemeleri Babıali'yi sıkıntıya sokmuştur.

Bu nizamname ile Cebel-i Lübnan, mülki, adli, mali ve güvenlik alanlarında bağımsız hareket etme kazanımına sahip olmaktaydı. Babıali özellikle balkan vilâyetlerinde acilen bir idari reforma gidilmediği takdirde dış müdahalenin artacağına farkındaydı. Cebel-i Lübnan Nizamnamesi'nin açabileceği sıkıntılardan daha başka, taşradaki zaafiyetlerin engellenmesi ve merkezin taşra üzerinde kontrolünün yeniden sağlanması düşüncesi yeniden yapılanma

⁷²³ BOA. A.}MKT.MHM. 91-30. (H-08-11-1272); Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 10, 1272/1856-1857, 102-104

⁷²⁴ Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 4, 1266/1848-1849, 86-87; Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 9, 1271/1855-1856, 94; Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 10, 1272/1856-1857, 102-104; Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 11, 1273/1857-1858, 110; Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 16, 1278/1861-1862, 152-155.

⁷²⁵ BOA. EV.D. 12747-. (H-29-12-1266); **Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 91-94.

⁷²⁶ BOA. ML.VRD.d. 2552-. (H-29-12-1270).

⁷²⁷ BOA. İ.MVL. 355-15506. (H-27-09-1272).

nedenlerinden birisidir. Yapılanma öncesinde imparatorluğun çeşitli bölgelerine teftiş heyeti gönderilmiş ve şikâyetlere neden olan noktalar yerinde tespit edilerek çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Meclis-i Vâlâ'nın girişimiyle yerel temsilcilerle temas kurulmuş ve 1845 yılında geçici İmar Meclisleri devreye sokulmuştu. Tüm bu çabaların sonuçsuz kalması, idareyi tekrar reform hareketine yöneltmiştir.

1864 Vilâyet nizamnamesi ve getirdikleri

07.11.1864 tarihinde Cevdet Paşa, Ali Fuat Paşa, Midhat Paşa ve diğer Osmanlı reformcuların çabaları neticesinde Vilayet Nizamnamesi yayınlanmıştır. Osmanlı vilayetlerinin şartlarını ve özelliklerini dikkate alan düzenlemelerle devlet, Fransız idari teşkilatının etkisi altına girmiştir.⁷²⁸

1861 Cebel-i Lübnan Vilâyet Nizamnamesi'nden sonra 1864 yılında yeniden bir nizamname hazırlanmıştır. Osmanlı paşalarından Fuat Paşa'nın başkanlık yaptığı ve Midhat Paşa'nın da katıldığı komisyon, bir nizamname hazırladıktan ve bunu Meclis-i Vükela görüşüp kabul kararı verdikten sonra, valiliğine de Midhat Paşa tayin edilmiştir. Uygulanabilirliğinin denetlenmesi için pilot bölge olarak belirlenen Rusçuk, Vidin ve Niş eyaletleri birleştirilerek 'Tuna Vilâyeti' adı altında bir vilâyet teşkil edilmiştir. Tuna Vilâyeti ile hazırlanan Vilâyet Nizamnamesi daha sonra Bosna vilâyeti, Edirne vilâyeti, Halep vilâyeti, Suriye Vilâyeti, Trablusgarp Vilâyeti, Erzurum vilâyeti olmak üzere 6 vilâyette de uygulamaya koyulmuştur. Vilâyet Nizamnamesi, Türk Kamu Yönetimi alanında bir dönüm noktası kabul edilmektedir. Günümüzün taşra yapısının -2012 yılında resmi gazetede yayımlanan 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Yasası öncesine değin- temelini oluşturması bakımından bu nizamname idari anlamda büyük bir önem arz etmektedir. 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile eyaletler kaldırılarak, yerine livalardan oluşan vilâyet üniteleri kurulmuştur. Nizamname büyük ölçüde Fransa taşra yönetim sisteminden yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu, cumhuriyetle idare edilen bir ülkeyi taklit etmekten öte Fransa'nın merkeziyetçiliğinin taşra reformlarına uygun gelmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu

⁷²⁸ Takvim-i Vekâyi, sayı 7, Cemaziyelahir 1281; Davison, R. H. (1963). **Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876**, 148.

uygulama ile merkezi otorite, taşra üzerindeki etkisini tekrardan mümkün kılmayı amaçlamıştır.⁷²⁹

Kanun, Osmanlı İmparatorluğu topraklarını vali başkanlığında vilayet adı verilen idari bölgelere bölünmesini içermiştir. Her vilayette birkaç liva sancak), livada birkaç kaza veya kaymakamlık bulunmaktadır. Her kazaya da bir grup nahiye tabidir, nahiyeler birkaç köy ve mezraalardan oluşmaktadır.⁷³⁰ Böylelikle, her bir idari birimin yetki ve sorumlulukları, devletin onların işlerini izlemesini ve işlerine bakmasını sağlayan bir organizasyon çerçevesine dahil edilmektedir. Sistem aynı zamanda yerel konseylerin çalışmaları yoluyla yönetimde bir esneklik durumu yaratmıştır.

Vilayet Nizamnamesi, sadece devleti vilayetlere ayırma ve her vilayeti sancaklara bölme alanında yeni gelişmeler getirmemiş, ayrıca yüksek memurların bölgelerini yönetmelerine yardımcı modern idari aygıtlar oluşturmuştur. Hükümet ve güç yetkileri defterdar, maarif müdürü gibi salahiyyetli memurlarca yönetilen departmanlara dağıtılmıştır. Her liva muhasebeci, tahrirat müdürü ve nüfus memuru gibi belirli konularda uzmanlaşan ofisleri içermiştir.

İdare meclisleri ise vilayet, liva ve kaza düzeyinde oluşturulmuştur. Vilayet idare meclislerinin vazifesi, idari konuların incelenmesi ve idari işlerle ilgili davaların görülmesi olmuştur. 1871 İdare-i Vilayet Nizamnamesi her belediye başkanının yanında belediye meselelerini değerlendirmek için bir belediye meclisi kurulmasından bahsetmiştir.⁷³¹

Vilayetler Nizamnamesi'nin ilanını izleyen idari taksimat içinde Biladü's-Şam ikiye bölünmüş, Halep ve Suriye vilayetleri oluşturulmuştur.⁷³² Kudüs, Lazkiye, Trablus, Sayda,

⁷²⁹ Doğan. M. **Türk Yönetim Sisteminde Yönetmel Mekanizmanın Değişimi**, Türk Yurdu Dergisi, Ocak 2016 - Yıl 105 - Sayı 341 <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2546>

⁷³⁰ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883).** çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, el-Matbaa el-Edebiyye, Beyrut, c.1, 382; Avad, A. (1967). **el-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriye 1864- 1914**, 67.

⁷³¹ Mennâ', A.(2003).**Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918**, ;197 Avad, A. (1967). **A,g,e**, 90-110.

⁷³² Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 20, 1282/1865-1866, 174-175; Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 21, 1283/1866-1867, 172; Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 22, 1284/1867-1868, 173.

Akka, Nablus, Dimeşk, Humus, Hama ve Havran, Cebel ed-Duruz ve Cebelu'n-Nasara bölgeleri Suriye Vilayeti'nde yer almıştır.⁷³³

12.09.1865 tarihli bir belge, Kudüs Livası'nın büyük güçler arasında yaşanan çatışmada yaşadığı özel koşullar nedeniyle dini öneminden dolayı kendisini diğer livalardan ayıran bazı imtiyazlara ve yasalara sahip olacağını belirtmiştir. Ancak belgede liva ile ilgili herhangi bir idari değişiklik açıklanmamıştır.⁷³⁴

Suriye Vilayeti'ndeki ilk değişiklik, Kudüs Livası'nın vilayetten kopması ve İstanbul'a doğrudan bağlı olmasıdır. Tarihçiler, Kudüs'ün bağımsız bir mutasarrıflık olma tarihi konusunda hemfikir değildir. Bazıları bu dönüşümün 1871'de gerçekleştiğini iddia ederken⁷³⁵ bazı araştırmacılar da 1872'de olduğunu savunmuştur.⁷³⁶ Ayrıca Kudüs'ün 1873'te mutasarrıflık statüsüne çıkarıldığını belirtenler de vardır.⁷³⁷ Bu fikrin en hararetli savunucularından biri olayın çağdaşı tarihçi Numan el-Kasatili olmuştur.⁷³⁸ Alman tarihçi Alexander Schulch ise Kudüs'ün İstanbul'a doğrudan bağlı bir mutasarrıflığa dönüşmesinin 1874 yılında olduğunu kaydetmiştir.⁷³⁹

1871-1874 yılları arasındaki dönemde Kudüs, Osmanlı Devleti'nden olağanüstü bir ilgi görmüş ve bu ilgi Kudüs'ün idari durumuna da yansımıştır. Böylece, Kudüs, Nablus ve Akka livaları Kudüs Vilayeti yahut Kudüs Mutasarrıflığı 1872 Temmuz'unda bağımsız bir mutasarrıflık – idare merkezi kurma girişimi olmuştur. Alman tarihçi Schulch, bu mutasarrıflığın 22 Temmuz 1872'de yani kuruluşundan günler sonra kaldırıldığından bahsetmiştir. İstanbul'daki Alman misyonunun Kudüs'teki Alman Konsolosluğa Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın bölgenin idaresi için uygun olacağını düşünerek Kudüs'te Eyaleti'nin kurulmasını emrettiğini ancak ortaya çıkabilecek tehlikeleri değerlendirerek bu karardan geri döndüğünü belirtmiştir. Yeni Sadrazam Midhat Paşa da bu şüpheyi paylaşmış ve Kudüs Mutasarrıflığının Şam'ın etkisi altında yapılmasını uygun görmüştür.⁷⁴⁰

⁷³³ Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 20, 1282/1865-1866, 174-175.

⁷³⁴ BOA. İ.MVL. 540 – 24238. (H-03-05-1282).

⁷³⁵ el-Arif, A. (1999), *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds*, c.1, 311.

⁷³⁶ Avcı, Y. (2004). *a.g.e*, 61;

Lemire, V. (2015). *El-Kuds 1900 Zemen et-Teayuş ve't-Tehavvulat*, çev. Gazi Biro, Dar el-Farabi, Beyrut, 9.

⁷³⁷ Rafik, A. (1990). *Filistin fi'l-Ahdi'l-Osmani, Mevsua el-Filistiniyye*, Beyrut, e-Dirasat el-Hassa, c.2, 862.

⁷³⁸ Kasatili, N. (1879). *Er-Ravdatu'l-Ganna fi Dimeşk el-Feyha*, Beyrut, 3.

⁷³⁹ Schulch, A. (1993). *Tahavvulat Cezriyye fi Filistin*, 25.

⁷⁴⁰ Schulch, A, *Tahavvulat Cezriyye fi Filistin* isimli kitabında şu belgelere dayalı olarak bazı bilgiler aktarmaktadır: ISA-DKJ.AXXI. 1.1 (Jerusalem, 19, 24, 27.7.1872, Bujukdere, 22.8.1872) PRO-F.O.78 vol.

15.12.1872 tarihli bir belgede, Kudüs'ün bağımsız bir mutasarrıflık statüsünün kaldırıldığını ve Suriye Vilayeti'ne yeniden bağlandığını içeren bilgiler mevcuttur. İlgili belgeye göre Suriye Valisi'nden 7.11.1872 tarihinde gelen ve Kudüs'ün bağımsız kalma risklerini belirten iki talep incelendikten sonra Kudüs'ün statüsü değiştirilmiştir.⁷⁴¹ Dolayısıyla Osmanlı arşivinin Kudüs'ün 1872'de çok kısa bir süre için de olsa bağımsız bir mutasarrıflığa dönüştüğünü gösterdiğini söylemek mümkündür.

1290/1873 yılı Osmanlı Salnamesi'nde Kudüs-i Şerif Sancağı'nın Livası'nın) adının yanında "Müstakillen idare olunmaktadır" ifadesi geçmiştir.⁷⁴² 10.7. 1873 tarihinde Ayniyat Defteri'nde de zaptiye bölümünü/birimini Suriye Vilayeti'ne bağlı tutmakla birlikte Kudüs Livası'nın Suriye Vilayeti'nden ayrılıp bağımsız bir mutasarrıflığa evrildiği hususunda bir işaret yer almıştır.⁷⁴³ Kudüs Şeri Mahkemesi Kayıtları'nda/Sicilleri'nde, el-Halil Belediye Başkanı Nazif Paşa'nın görevden alınması ve 13.7.1873 tarihinde İzzet Efendi'nin onun yerine atanması kararının doğrudan İstanbul'dan geldiğine dair işaretler de vardır.⁷⁴⁴ Kudüs'ün 1873'te Suriye'ye yeniden bağlandığına dair bir kanıt yoktur. Çünkü bağımsız bir mutasarrıf olarak varlığını sürdürmesine rağmen, Zaptiye Dairesi Suriye Vilayeti'ne bağlı kalmıştır. 1874 yılının gelişyle Kudüs, tamamen bağımsız bir mutasarrıflık olmuş, doğrudan İstanbul'la ilişkili bir birime dönüşmüştür.⁷⁴⁵

Kudüs Livası'nın sınırlarında bulunan bölgelere dair 1864-1874 arasındaki dönemde birçok idari değişikliğe tanık olunmuştur. Suriye Vilayeti'ne bağlılığı sırasında Kudüs Livası sekiz kazadan müteşekkildir: Halil, Kudüs merkez), Cenin, Nablus, Bani Saab, el-Ludd, er-Remle, Yafa, Gazze.⁷⁴⁶ 1866'da el-Ludd ve Remle Yafa Livası'na bağlı iki nahiye olmuştur.⁷⁴⁷ 1868 yılında Nablus, Cenin ve Bani Saab bölgesi Kudüs Bölgesi'nden ayrılmış ve Balka Livası'na katılmıştır.⁷⁴⁸

2242(Jerusalem, 27-7-1872; HHSTA-Archiv Jer., Fux 54 (Jerusalem,17,24,27.7.1872). Schulch, A. (1993). **Tahavulat Cezriyye fi Filistin**, 25.

⁷⁴¹ BOA. A.}MKT.MHM. 443 – 82. (H-14-10-1289).

⁷⁴² Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 28, 1290/1873-1874, 154.

⁷⁴³ BOA. BEOAYN.d. 902-. (H-07-12-1290), 240.

⁷⁴⁴ HŞMS. No. 6. 76.

⁷⁴⁵ K.Ş.S. No. 357.31; No. 358. 6; Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 29, 1291/1874-1875, 254.

⁷⁴⁶ Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 20, 1282/1865-1866, 175; Conder, C. (1875). **Tent work in Palestine**, New York, Vol 2, 264; K.Ş.S.No.348, s.26; No.351, 317.

⁷⁴⁷ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 1, 1285/1868-1869, 40.

⁷⁴⁸ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 1, 1285/1868-1869, 59; NŞMS.No.16, 155; K.Ş.S. No. 354. 91,60.

1868'ten sonra Kudüs Livası, 4 kaza ve 17 nahiyeden oluşmuştur: Bu bağlamda birinci sırada merkez kaza olan Kudüs Kazası gelmektedir, 7 nahiye ve 116 köyden müteşekkildir. Kudüs merkeze bağlı nahiyeler, Beni Zeyd, Beni Musa ve Beni Salim, Beni Malik, Beni Hasan, el-Vadiye ve Beni Haris, el-Bireh ve Cebel el-Kuds'tür. Gazze Kazası'nda ise 3 nahiye ve 55 köy mevcuttur, nahiyeler Han Yunus, el-Mecdel ve Gazze'dir. Yafa Kazası ise 3 nahiye Yafa, el-Ludd ve er-Remle) ve 61 köyü kapsamıştır. El-Halil Kazası 4 nahiye Halilü'r-Rahman, İmame, Beyt Cibrin) ve 52 köyü içermiştir.⁷⁴⁹ Ayrıca Kudüs Şeri Mahkeme Kayıtları'nda Beytüllahim Kazası'ndan bahsedilmiştir.⁷⁵⁰ Eklerde köylerin isimlerini gösteren bir tablo yer alacaktır.

2.3.4.2. Kudüs Livası'ndaki idari teşkilat ve idare meclisleri

Tanzimat Döneminde 1840-1874) özellikle Kudüs'te ve genel olarak Filistin'de yaşamın her alanında net bir etki bırakan birçok idari değişikliğe tanık olunmuştur. Bu idari değişiklikler, idari bölümler ve idari unvanlarda düzenlemeye gidilmesi ile sınırlı kalmamış, sosyal ve kültürel alanlarda dahi kapsamlı etkiler bırakmıştır. İlk aşamada vilayet, liva, kaza, nahiye bucak) ve köyde karyede) idari organların oluşturulması ve yeniden düzenlenmesine dikkat edilmiştir. 1864 ve 1871'deki nizamnamelerin Kudüs Livası ve çevresinde uygulanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayetler üzerindeki doğrudan kontrolünü yeniden tesis etme ve o zamana kadar büyük bir özerkliğe sahip olan yerel seçkinleri devlet otoritesine tabi kılma hususunda başarı getirmiştir.⁷⁵¹

2.3.4.2.1. Kudüs Livası'nda idari teşkilatın yapısı

Bu bölümde, liva, kaza, nahiye ve köylerdeki idari teşkilat ve bu teşkilatı piramidin tepesinden idari personelin en altına kadar kimin temsil ettiği konusu tartışılacaktır. Ayrıca Kudüs Livası'nda oynadıkları role ve nüfuzlarına değinilecektir.

Mutasarrıf

Kudüs'ün 1840'ta tekrar alınmasından sonra, Osmanlı İmparatorluğu, 1842'ye kadar olduğu gibi mütesellim makamını korumuştur. Osmanlılar, 1840'ın sonunda Kudüs'e

⁷⁴⁹ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 3, 1288/1871-1872, 149-168.

⁷⁵⁰ K.Ş.S. No. 352. 35; K.Ş.S. No. 349. 8.

⁷⁵¹ Mennâ', A.(2003). *Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918*, 198.

girdiğinde, Dizdar Ahmed Ağa, Kudüs'ün mütesellimi olarak atanmıştır.⁷⁵² 1873'ten itibaren mütesellim yerine mutasarrıf sıfatlı yöneticiler atanmıştır. Bu makamdaki idarecilere Kudüs-i Şerif, Gazze ve Nablus Mutasarrıfı unvanıyla hitap edilmiştir.⁷⁵³ Mutasarrıf, bölgedeki idari hiyerarşinin başı olup pek çok göreve ve yetkiye sahiptir. İdari, mali ve zaptiye işlerini yönetmek, emniyet sağlamak, cezai ve hukuki kararları yerine getirmek, Babıali'den verilen emirleri uygulamak, meclislerin konularını her açıdan denetlemek ve halkın görüş ve sorunlarını dinlemek onun salahiyet ve vazifeleri arasında sayılmıştır.⁷⁵⁴

Liva sakinlerinin işlerinin yanı sıra, Avrupa ülkeleri arasındaki anlaşmazlıklar sonucunda ortaya çıkan sorunların çözülmesi, konsolosların sahadaki çalışmaları ve hareketlerinin takibi dahil olmak üzere hassas siyasi meselelerle ilgilenmek Kudüs mutasarrıflarının görevi olmuştur. Hristiyanlara ait kutsal mekanlar bu aşamada önemli bir sorun oluşturmuştur. Sadece Kudüs'ü değil, aynı zamanda payitaht İstanbul'u ve tüm ülkeyi tehdit eden bu büyük tehlikeler ortaya çıktığı için Kudüs Livası'nı yönetme işi, mutasarrıfların belirli özelliklere sahip olmasını gerekli kılan zor bir görev olmuştur.⁷⁵⁵ Tanzimat döneminde Kudüs mutasarrıfları Nablus Livası'nın işlerini yönetmekle sorumlu olmuş, zaman zaman, etkili yerel ailelerden birini Nablus'a kaymakam olarak tayin etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁷⁵⁶ Mutasarrıflar, el-Halil Kazası'nın asayişini sağlamak ile de ilgilenmişler, söz gelimi el-Halil'de yerel liderlerden Abdurrahman el- Ömer'in çıkardığı isyanı bastırmışlardır.⁷⁵⁷

Bu şartlar ve livanın tanık olduğu sorunlar ışığında, Osmanlılar bir yandan devletin reform politikasını uygulayabilecek yöneticiler atamakla uğraşırken livanın tanık olduğu hassas konuları, özellikle de Avrupa ülkelerinin etkisi ile ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Çalışma döneminde Kudüs mutasarrıfının isimlerine bakıldığında Kudüs yöneticilerinin diğer livaların yöneticilerinden daha kıdemli oldukları ve onlara mutasarrıf, diğerlerine de kaymakam denildiği anlaşılmaktadır. Kudüs idarecileri yüksek derecede deneyime, idari deneyime ve askeri eğitime sahiptiler. Kudüs yöneticileri daha önce sancaklarda, eyaletlerde

⁷⁵² Rustum, E.(1931). *el-Usul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa*, c.5, 223-224.

⁷⁵³ K.Ş.S. No. 327. 6; K.Ş.S. No. 327.126; *Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs*, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 98.

⁷⁵⁴ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883)**. çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 406; YŞMS. No. 47. 47; HŞMS. No. 10. 27.

⁷⁵⁵ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 107–108.

⁷⁵⁶ BOA. İ.DH.241-14609. (H-02-12-1267).

⁷⁵⁷ BOA. İ.DH. 328 – 21422. (H-16-01-1272).

veya farklı devlet dairelerinde iş deneyimi olan kişiler arasından seçilirdi.⁷⁵⁸ Mehmet Tayyar Paşa gibi müşir, ⁷⁶⁰ ferik, bir gibi Paşa Reşid Mehmet ⁷⁵⁹ Zarif Paşa gibi mir-i miran⁷⁶¹ ve Kamil Paşa gibi Rumeli Beylerbeyi olan mutasarrıflar olmuştur.⁷⁶² Mutasarrıfların birçoğu Paşa unvanlı devlet adamlarıdır, bazıları ise Ali Bey örneğinde görüleceği üzere bey olarak anılmıştır.⁷⁶³ Kudüs liderleri arasında Hafız Ahmed Paşa'nın durumundan anlaşılacağı kadarıyla vezir payesini elde edenler de vardır.⁷⁶⁴ Kudüs yöneticilerinin çoğu padişahın çevresindeki dairelerden gelmiştir.⁷⁶⁵

1840'tan 1874'e kadar, Kudüs Livası 18 Mutasarrıf ve mütesellim tarafından yönetilmiştir. Bazıları birkaç ay görev yaparken çoğunun iktidar süresi iki yılı aşmıştır. örneğin Kamil Paşa 3 yıl ve Süreyya Paşa 6 yıl Kudüs idarecisi olmuşlardır. Mutasarrıf ve mütesellimlerin büyük çoğunluğunun iktidar süresi bir ile iki yıl arasındadır.⁷⁶⁶ Osmanlı İmparatorluğu bir ila iki yıl arasında değişen kısa bir süre için yöneticileri azletmek gayretinde olmuştur.⁷⁶⁷ Uzun süre kalan yöneticilerin güç ve nüfuz merkezleri oluşturacağını düşünen Osmanlı hükümetleri valileri değiştirme politikası tatbik etmişlerdir. Mutasarrıflar görevlerinde bir kusur gösterdiklerinde görevden alınmışlardır.⁷⁶⁸ Ahalinin şikayetleri veya rüşvet iddiası nedeniyle azledilen idareciler bulunmuş,⁷⁶⁹ ayrıca bazen Osmanlı idaresi bazen daha kabiliyetli ve yetkin kişiler atanması gerektiğini hesaplayarak mevcut mutasarrıfta kusur veya hata olmadığı halde yeni bir tayin gerçekleştirmiştir.

Mutasarrıf muavini

Mutasarrıfın işinde kendisine yardımcı olan ve yokluğunda yerini alan muavin denen bir yardımcısı vardır ve gıyabında onun yetkilerine sahip olmuştur.⁷⁷⁰ Bazı liva meclislerinin toplantılarında liva idarecisini temsil etmiştir. Livadaki yabancıların işlerini takip etmekle,

⁷⁵⁸ K.Ş.S. No. 334. 23; K.Ş.S. No. 337. 31; Avcı, Yasemin. (2004). **A,g,e**, 105.

⁷⁵⁹ K.Ş.S. No. 326. 14; YŞMS. No. 12. 48.

⁷⁶⁰ ; **Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 98.

⁷⁶¹ K.Ş.S. No. 334. 23; Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 2, 1264/1848-1849, 121; K.Ş.S. No. 334. 23.

⁷⁶² Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 10, 1272/1856-1857, 70; NŞMS. No. 12. 124.

⁷⁶³ **Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 198.

⁷⁶⁴ K.Ş.S. No.326. 128; Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 8, 1270/1854-1855, 83;

⁷⁶⁵ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 105.

⁷⁶⁶ Mutasarrıfların adını öğrenmek için bkz. Ekler, Mutasarrıf Listesi

⁷⁶⁷ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 104-105.

⁷⁶⁸ BOA. İ.DH.283-17759. (H-9-01-1270).

⁷⁶⁹ BOA. İ.DH.137-3752. (H-29-03-1265).

⁷⁷⁰ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883)**, c.1, 383-397.

valiye gelen mektupları incelemek ve sıralamak ve ardından onları uygun departmanlara yönlendirmekle yükümlü kılınmıştır. Çalışma döneminde bu görevi üstlenenler arasında Mustafa Zeynüddin mevcuttur.⁷⁷¹

Muhasebeci

1840'ta Kudüs'e dönen Osmanlılar, Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'teki yönetimi sırasında kurduğu mali mübaşir makamını korumuş ve Tanzimat döneminde ilgili yetkilinin adı Kudüs Maliye Memuru olmuştur. Kudüs Livası'ndaki mali işleri yönetmesi ona emanet edilmiştir. Bu görevi üstlenenlerden biri de Ahmed Ağa'dır.⁷⁷² 1864 Vilayet Nizamnameleri ve 1871 İdare-i Vilayat Nizamnamesi'nin çıkarılmasından sonra maliye memuru muhasebeci olarak değiştirilmiştir, mali kanunlarına göre livanın mali işlerini yönetme görevi verilmiştir. Kudüs Livası'ndaki muhasebeci, livaya tabi kaza ve merkezlerde muhasebecilerinin atama konusunda görüş bildirme hakkına sahip olmuştur ve yasalar onun Liva Meclisi üyesi olmasını şart koşmuştur.⁷⁷³ Kudüs Şeriat Mahkemesi kayıtlarında, Kudüs Liva Muhasebecisi'nin birkaç köyde tarım hisse için bir davete katıldığından bahsedilmiştir.⁷⁷⁴

Osmanlılar, 1840 yılında Kudüs'e döndükten sonra, zaptiye memuru makamını oluşturmaya çalışmışlardır. 1841'de Kudüs Şeriat Mahkemesi kayıtlarında bu pozisyona atıfta bulunulmuş ve “memuru'l-emicid havi'l-mehamid ve'l-mefahir memuru'l-umur ez-zabtiyye” ifadesiyle atıfta bulunulmuştur. Bu pozisyonda bulunan herkesin iyi durumda ve hizmetle ve dürüstlikle tanınan biri olması şart koşulmuştur.⁷⁷⁵

Zaptiye memuru doğrudan mutasarrıfa bağlıdır ve livada ikamet eden güvenlik gücünden sorumludur. Vilayetler Nizamnamesi'nin ilan edilmesinden sonra, livada zaptiye kuvvetleri kurulmuştur. Yasa, her bir livada, taburağası gözetimi altında bir tabur

⁷⁷¹ Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 26, 1288/1871-1872, 170.

⁷⁷² K.Ş.S. No. 325. 8; Rustum, E.(1931). **el-Usul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa**, c.5, 223-224.

⁷⁷³ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883).** çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 386 -407.

⁷⁷⁴ K.Ş.S. No. 354. 80.

⁷⁷⁵ K.Ş.S. No. 324. 155.

bulunmasını belirtmiştir. Kazalarda ise bölükağası emrinde bir bölük asker olmuş, daha yüksek rütbeli subayların ve idarecilerin emri doğrultusunda hareket etmişlerdir.⁷⁷⁶

Nüfus memuru

Livada nüfus memurluğu makamı 1871 İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi'nin çıkarılmasından sonra oluşturulmuştur. Nüfus memurunun vazifesi, doğum, ölüm, evlilik ve boşanmaların adlarını kayıt altına alarak nüfus işlerini yönetmek ve gerekli arşivi tutmak olmuştur. Kanun, her kişinin evlilik sözleşmesi ve alım satım sırasında tezkire sahibinin, ebeveynlerinin, soyunun ve doğum tarihinin bulunduğu nüfus tezkiresi ibraz etmesini şart koşturmuştur. Ancak bu maddenin çalışmamıza konu olan süre boyunca uygulanmadığı görülmüştür.⁷⁷⁷ Trafik cezaları ve pasaport işlemleri de nüfus memurunun uhdesinde olmuştur.⁷⁷⁸ Osmanlı döneminde bu pozisyonun yaratılmasından önce, özellikle Mehmet Ali Paşa döneminde, yoldan geçenleri denetleme görevi mütesellimin yetkisinde olmuştur. Gerek asker gerek tüccar herkesin bölgeler arasındaki intikalinde belge bulundurması zorunlu tutulmuştur.⁷⁷⁹

Osmanlıların Kudüs'e dönmesinden sonra bu görev, 1843'te çıkarılan ve bir bölgeden diğerine geçişte tezkiresiz hareketi engellemenin önemine dikkat çeken bir fermana göre bir yetkiliye/memura devredilmiştir.⁷⁸⁰ Belgelerde, harap köylerden birinin imarını denetleyen ve nüfusla ilgilenen nazır –ı nüfus adlı bir memurdan bahsedilmiştir.⁷⁸¹ 1870 Yılı Şeri Mahkeme Kayıtlarında Yafa Nüfus Sicilleri Bölümü'nde bu memura atıfta bulunulmuştur.⁷⁸² İnceleme döneminde nüfus idaresini devralanlardan biri de Muhammed el-Hüseynî Efendi'dir.⁷⁸³

Ziraat müdürü

Kudüs'e Osmanlı egemenliğinin döndüğü aşamaya ait Kudüs Şeri Mahkeme Kayıtları'ndan alınan bir belgede, 1843'te Ziraat Müdürlüğü adında bir müdürlüğün

⁷⁷⁶ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, c.2, 647 -653.

⁷⁷⁷ YŞMS. No. 155. 36.

⁷⁷⁸ **Ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883)**. çev. Nevfel Nimetullah, c.1, 404-406.

⁷⁷⁹ K.Ş.S. No. 327. 216; K.Ş.S. No. 332. 34.

⁷⁸⁰ K.Ş.S. No. 315. 57.

⁷⁸¹ K.Ş.S. No. 346. 206.

⁷⁸² YŞMS. No. 28. 63.

⁷⁸³ K.Ş.S. No. 349. 181.

kurulduğunu ve bu müessesenin Babıali'nin idaresiyle Kudüs ve Gazze Mutasarrıfı Haydar Paşa'ya verilen resmi bir ferman aracılığıyla oluşturulduğu kaydedilmektedir. Bu pozisyon, devletin bir tarım müdürü atayarak Kudüs bölgesinde tarımı, sanayiye ve ticareti canlandırma çabası temellidir. Ferrmana göre bu görevi üstlenecek kişi şu vasıflara sahip olmalıdır: Osmanlı Devleti ve tebaasının hizmetinde olmak, ağaç yetiştirme yöntemlerini, fide çeşitleri ve benzeri tarım konularını bilmek, alanda mesleki deneyim ve bilgi edinmiş olmak. Ancak istenen yüksek standartlara rağmen ziraat müdürüne herhangi bir maaşı tahsis edilmemektedir. Bu durum anılan görevin onursal/fahri bir görev olduğuna dair bir işaret vermektedir.⁷⁸⁴ Vesikalarda Kudüs Livası'nda ilk ziraat müdürünün, 1853'te atandığına dair bilgiler sunulmaktadır.⁷⁸⁵

Vilayet Nizamnamesi'nin yayınlanmasından sonra ziraat müdürünün tarımı geliştirme görevini tanımlayan kararlar alınmıştır. İlgili kararlara göre ziraat müdürü halkı yeni mahsul çeşitlerini yetiştirmeye çağırmalı, çiftçiler arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmeli ve mutasarrıfa tarımsal koşullar hakkında yıllık bir rapor sunmalıdır.⁷⁸⁶ Belgelerde ismi geçen Ali Muhammed Tahir el-Hüseynî araştırmamızın konu edindiği dönemdeki ziraat müdürlerinden biridir.⁷⁸⁷

Evkaf müdürü

Kudüs Livası'nın vakıfları, 1843 yılına kadar Sayda Eyaleti'nin vakıf idaresi altında yer almıştır.⁷⁸⁸ Osmanlı İmparatorluğu bu tarihte Kudüs vakıflarını Sayda'nın gözetiminden çıkarmış, Kudüs Livasındaki vakıflar için özel bir idare oluşturmuştur.⁷⁸⁹ Bu ayrılığın nedeni, bağıştan elde edilen gelirin Kudüs bölgesine harcanması arzusu olmuştur. Evkaf müdüründe çeşitli vasıflar aranmıştır, deneyim, yeterlilik, dürüstlük gibi özellikler istenmiştir. Vakıf paralarını toplama, İstanbul'a gönderme ve vakıf hesaplarını denetleme

⁷⁸⁴ K.Ş.S. No. 327. 112.

⁷⁸⁵ K.Ş.S. No. 337. 27.

⁷⁸⁶ **Ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883).** çev. Nevfel Nimetullah, c.1, 380-383, 402-403.

⁷⁸⁷ K.Ş.S. No. 351. 57.

⁷⁸⁸ K.Ş.S. No. 327. 16.

⁷⁸⁹ K.Ş.S. No. 329. 36.

evkaf müdürünün sorumluluklarıdır. ⁷⁹⁰ Bu görevi elinde bulunduranlar arasında Derviş Efendi, ⁷⁹¹ Muhammed Said Efendi⁷⁹² ve Mustafa Efendi'den bahsetmek mümkündür. ⁷⁹³

Diğer vazifeler

Vilayet Nizamnamesi ve 1871 İdare-i Vilayat Nizamnamesi çalışmamıza konu olan tarihsel sürenin bitiminde ortaya çıktığı için, yasaların öngördüğü pek çok vazife ve makama teze konu olan zaman diliminde Kudüs Bölgesi'nde rastlanmamıştır. Ancak bulunan vazifeler arasında mektupçu makamından bahsedilebilir: Mektupçu tahrirat kalemi vasıtasıyla büro işlerini yürütmek, yazışmaları yönetmek, livada toplantı vb. resmi işlerin kayıtları tutmak ve arşivleri korumakla yükümlü bir memurdur. ⁷⁹⁴

1871 Nizamnamesi gereği maarif müdürü, umur-ı ecnebiye müdürü, arazi-i seniyye müdürü, Defter-i Hakani Dairesi, posta ve telgraf departmanı ve nafia müdürü gibi birtakım yeni vazifeler oluşturulmuştur.

Kaymakam

Kudüs Livası'nın her kazasında kaymakam adında bir kişi başkanlık ediyordu. Bu idari makam, 1864'te Vilayet Nizamnamesi'nin ilan edilmesinden sonra oluşturulmuştur.⁷⁹⁵ Kaymakam, kazalarda hükümet işlerini yürütmek maliye ve asayiş sağlaması için devlet tarafından atanan ve doğrudan mutasarrıfa bağlı bir yönetici olmuştur.⁷⁹⁶ Kaymakamın görevleri, zaman ve yönetmeliklere uygun olarak, miri paraları kamu vergilerini) toplayarak liva merkezine göndermek, yol emniyeti ve yoldan geçenlere koruma sağlamak, kaza gelir ve giderlerini kontrol edip düzenlemek yanında mahalle sakinleri arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmektir. Aynı zamanda kaza teşkilatının yönetiminden de sorumludur ve nahiye müdürlerinin seçimini denetlemekte, kaza merkezinde kaza meclislerinin

⁷⁹⁰ **Ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883).** çev. Nevfel Nimetullah, c.1, 405; K.Ş.S. No. 327. 116.

⁷⁹¹ K.Ş.S. No. 327. 120.

⁷⁹² K.Ş.S. No. 330. 120.

⁷⁹³ K.Ş.S. No. 347. 116.

⁷⁹⁴ **Ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883).** çev. Nevfel Nimetullah, c.1, 400.

⁷⁹⁵ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 1, 1285/1868-1869, 4.

⁷⁹⁶ Avad, A. (1967). **el-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriye 1864- 1914**, 98.

oturumlarını düzenlemekte, kaza meclislerinin kararlarını uygulamakta, nahiyelerinde teftiş gezileri icra etmektedir.⁷⁹⁷

Osmanlı Devleti'nin Kudüs'e bağlı kazalarda kaymakamlar tercihleri, başlangıçta tanınmış ailelerin mensuplarına dayanıyordu. Ancak vatandaşların hukukunun ve kamu haklarının ihlal edilmesi suçlamasıyla azledilen Nablus Kaymakamı Mustafa Hamdi Bey örneğinde görüldüğü üzere, nüfuzlu ailelerden gelen bazı memurlar konumlarını istismar etmişler, insanlara karşı tedirginlik uyandıran kötü davranışlar sergilemişler, aile ve aşiret meselelerini devlet meseleleri ile karıştırmışlardır. Bu nedenle Osmanlı idaresi anılan politikadan yüz çevirmiş ve Kudüs civarındaki nüfuzlu ailelerden bölgeye yönetici memur atanması politikasını bırakmış, Kudüs'e gelen idarecilerin bölge dışından olmasına gayret etmiştir.⁷⁹⁸

Kaymakamların, sakinler ile ilişki kurmasından korkulduğu için aşırılıkları ve güç kazanımını önlemek amacıyla vazife süreleri bir ila iki yıl arasında değişmiştir.⁷⁹⁹ Kaymakam, gizlice toplanan bir komite tarafından seçilmiş ve seçim sonuçları açıklandıktan sonra mutasarrıfın onayına sunulmuştur. Görevini kötüye kullanan kaymakamlar mutasarrıflar tarafından azledilmiştir.⁸⁰⁰

Diğer vazifeler

1864'te yayınlanan Vilayetler Nizamnamesi'ne göre kaymakam yanında kazada birkaç farklı görev ortaya konması için talimatlar olmuştur. Hesap meselelerini denetlemek ve yönetmekle görevli katip pozisyonu oluşturulmuş,⁸⁰¹ bölgedeki mali işlerle ilgilenen kaza mal müdürü, trafik denetimi yapan ve pasaport kontrolü gerçekleştiren emlak ve nüfus memuru bulunmuştur.⁸⁰²

⁷⁹⁷ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 384-407, 415.

⁷⁹⁸ BOA. İ.MVL. 351-15286. (H-11-07-1272).

⁷⁹⁹ NŞMS. No. 12. 125.

⁸⁰⁰ Avad, A. (1967). **el-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriye 1864- 1914**, 99.

⁸⁰¹ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 389.

⁸⁰² **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, a,g,e, c.1, 407 .

2.3.4.2.2. Nahiyelerde idari yapı

Nahiye müdürü

1871 İdare-i Vilayat Nizamnamesi çıkarılmasından önce nahiyelerde şeyh adı verilen bir idareci bulunmuş, şeyhlik için vergi toplamakla ilgilenmek dışında herhangi bir şart olmamıştır.⁸⁰³ 1871'deki düzenlemeden sonra nahiye işleri özel bir başlık altında değerlendirilmiştir. Nahiye idari teşkilatın başı olan nahiye müdürü, nahiye merkezi ve nahiye tabi köylerde devlet tarafından çıkarılan yasa ve yönetmeliklerin yayınlanması ve doğum, ölüm ve topraklarla ilgili yürüttüğü soruşturma ve incelemelerin kaymakama bildirilmesi benzeri yetkileri bulunan bir memur olmuştur. Nahiye meydana gelen suçlarla ilgili ön tahkikat yapmak ve kaza merkezine bildirmek de nahiye müdürünün mesuliyetinde sayılmıştır. Bunlardan başka muhtarların ve köy ihtiyar heyetlerinin seçimine nezaret etmek ve belediye başkanları ve isteğe bağlı meclislere ilçe halkının yaptığı şikayetleri araştırmak, güvenlik ve düzeni sağlamak ve nahiyenin köylerindeki miri malları toplamak, nahiye müdürünün görevinin kapsamına girmiştir.

Nahiye müdürü, Dahiliye Nezareti tarafından tayin teklifinin onaylanmasının ardından Kudüs mutasarrıfı tarafından atanmıştır. Atananların sabıka kaydının bulunmaması ve medeni haklarından mahrum olmaması göz önünde tutulmuştur.⁸⁰⁴

2.3.4.2.3. Köylerdeki idari yapı

Muhtar

Vilayetler Nizamnamesi'nin ilanından önce her köye, Kudüs'teki kadı tarafından atanan ve görevlerinin sunulduğu bir resmi yazıya sahip olan yöre halkından bir şeyh başkanlık etmekteydi. Şeyhin görevi, esasen köy işlerini yönetmek ve güvenliği sağlamaktır.⁸⁰⁵ Karye/köy şeyhliği vazifesini üstlenenlere dair belgelerde isimleri geçen el-

⁸⁰³ K.Ş.S. No. 337. 40.

⁸⁰⁴ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 408

⁸⁰⁵ K.Ş.S. No. 324. 43,48.

Bire Şeyhi Şeyh Amir Seman ve Silvan Şeyhi Şeyh Atallah Hammud'u örnek vermek mümkündür.⁸⁰⁶

Köy/karye idaresi bir dönem nahiye ile bağlantılı kılınmış ancak 1864'te Vilayetler Nizamname'nin yürürlüğe girmesinden sonra, köy nahiye'den ayrılmış ve köyü idare etme görevi muhtara verilmiştir.⁸⁰⁷ Muhtar köydeki idari piramidin başı olup,⁸⁰⁸ köyde yaşayan her vatandaşın katıldığı bir seçimle belirlenmektedir.⁸⁰⁹

Vilayet Nizamnamesi, 20'den fazla hanesi olan köylerde her köyde iki muhtar seçilmesi gerektiğini öngörmektedir, sadece 20 hanesi olan köylere gelince, bunlara bir muhtar atanmaktadır. Muhtar/reis bir yıllık bir süre için seçilmektedir, ayrıca yeniden muhtar olabilmekte ve devlet makamları yahut ihtiyar heyeti tarafından görevden alınabilmektedir.⁸¹⁰

Muhtarın Osmanlı Devleti vatandaşı olması, 30 yaşını doldurması, yıllık 100 kuruştan az olmamak üzere vergi ödemesi ve çalıştığı yerin maliklerinden biri olması gerekmektedir. Muhtarların görev süreleri genelde bir yıl ile sınırlıdır.⁸¹¹

Nahiye müdürünün gönderdiği yasa ve yönetmelikleri halka bildirmek, miri paraları toplamak, nahiye tezkireleri ve davaları bildirmek, köydeki doğum ve ölümleri nahiye müdürüne bildirmek ve suçluların tutuklanmasında devlete yardımcı olmak, yasa ve yönetmelikleri halka bildirmekten sorumlu olması valiliklerin muhtarın görevleri arasındadır.⁸¹²

2.3.4.2.4. Anılan dönemdeki en önemli idari meclisler

Bu bölüm, idari aygıtın ikinci ayağı olan idari meclislerin tartışılmasına ayrılacaktır. 1864 yılında Vilayet Nizamnamesi'nin çıkarılmasından sonra kanunlar, devletin reform politikasının uygulanmasında devlet çalışanlarına destek olacak bir grup meclis kurulmasını

⁸⁰⁶ K.Ş.S. No. 322. 248; K.Ş.S. No. 325. 47.

⁸⁰⁷ YŞMS. No. 49.31.

⁸⁰⁸ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 408.

⁸⁰⁹ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 392.

⁸¹⁰ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 390-392.

⁸¹¹ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 392.

⁸¹² **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 409.

öngörmüştür. Bu meclislerin görevleri, İdare-i Vilayat Nizamnamesi'nin yayınlanmasından sonra net bir şekilde tanımlanmıştır.

Şura meclisi

Bu meclis, Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'ü kontrol ettiği dönemde kurulmuştur, Kudüs'te Mehmet Ali Paşa'nın idaresi bağlamında tartışılan daha önce bilgi sunulan bu mecliste tüm dinler temsil edilmiştir.⁸¹³

Şura meclisi, Osmanlı idaresinin Kudüs'e dönmesinden sonra da çalışmalarını sürdürmüştür.⁸¹⁴ Meclisin ilgilendiği konular arasında köle ticareti, halktan ve yabancılardan mirasçısı olmayan ölümlerin mirasını sayma, alım satımla ilgili anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak,⁸¹⁵ Hristiyan mezhepleri arasındaki çatışmalar ve Kudüs'teki askerlerin yiyecek ihtiyaçlarına dair tertibatın yapılması gibi meseleler olmuştur.⁸¹⁷ Meclisin isimleri, çalışma kapsamının genişlemesi nedeniyle daha sonra oldukça artmıştır. 1855'te Kudüs-i Şerif Eyalet Meclisi adını almıştır.⁸¹⁸

Liva idare meclisi

1871'de İdare-i Vilayet Nizamnamesi'nin çıkarılmasından sonra her liva için bir idare meclisinin kurulması talimatı verilmiştir. Her livada mutasarrıf, muhasebeci, müftü, gayrimüslim liderleri ve katiplerin yer aldığı bir tefrik cemiyeti inşa edilmiş, bu cemiyetin faaliyeti ile idare meclisi oluşmuştur. Her livanın idare meclisi ve dava meclisi bulunmuştur.

Tefrik cemiyeti 24 ismi aday göstererek adayların üçte ikisinin yani 16 kişinin seçilmesi için kaza idare ve dava meclislerine göndermiştir. Seçilen 16 kişi livaya yollanmış, tefrik cemiyeti bunlar arasından oy çokluğuna göre 8 kişiyi belirlemek üzere toplanmıştır. Ardından tespit edilen 8 kişiden 4'ü, idare meclisine 4'ü temyiz-i hukuk meclisine aza olmuştur.⁸¹⁹

⁸¹³ Safi, H. (2010). *el-Hukm el-Mısri fi Filistin*, 106.

⁸¹⁴ K.Ş.S. No. 325. 27.

⁸¹⁵ K.Ş.S. No. 320. 91.

⁸¹⁶ K.Ş.S. No. 324. 4, 19, 10.

⁸¹⁷ K.Ş.S. No. 326. 113.

⁸¹⁸ K.Ş.S. No. 339. 118.

⁸¹⁹ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 394.

Liva idare meclisinin görevleri; livanın gelir ve giderlerini kontrol etmek, muhasebe konularını incelemek, memurların muhakemelerini değerlendirmek, yolların açılmasını ve yapımını denetlemek, vilayet idare meclisleri için ön incelemeleri hazırlamak, tarımı, ticareti, bilgiyi ve kamu yararını canlandırmak için çalışmak ve sağlık için gerekli önlemleri almaktır. Vilayet idare meclisleri tarafından sunulan maliyetlerin livaya bölünmesi de liva idare meclisinin görevleri arasındadır.⁸²⁰

Belgelerde Beni Malik Nahiyesi'ne bağlı köyler arasında çiftçilik hakkına ilişkin çıkan anlaşmazlıkların çözümü de dahil olmak üzere, bu meclisin livadaki kimi faaliyetlerine değinilmiştir.⁸²¹ Arşivlere göre meclisin ayrıca vakıftan yararlananlar arasındaki problemleri incelediği de görülmüştür.⁸²²

Kaza idare meclisi

Kaymakam, şeri naip, müftü, katip ve kazadaki gayrimüslim mezheplerin ruhani liderlerinden oluşan Tefrik Komitesi Seçim Komitesi) tarafından belirlenen üyeler yoluyla kaza idare meclisi meydana getirilmektedir. Tefrik Komitesi idare meclisi ve dava meclisi üyeliği için 9'ar üye seçilmesi amacıyla üye sayısının 3 katı civarında aday göstermektedir. Kaza idare meclislerine aday isimler arasında Müslüman ve gayrimüslimler bulunmaktadır. Tefrik komitesince belirlenen isimler gereken sayının üçte ikisinin seçilmesi için kazaya bağlı köylere gönderilmekte, daha sonra seçim komisyonu oyların çoğunluğunu alan ilk dört ismi açıklamaktadır. Ardından isimler onaylanmak üzere mutasarrıfa sunulmakta ve kazanan üyelerin her biri için bir kararname/mersum çıkarılmaktadır. Kaza idare meclisine üyelik bağlamında Osmanlı Devleti vatandaşı olmak, 30 yaşını doldurmak, yıllık 150 kuruştan az olmamak üzere vergi ödemek, okuyup yazabilmek, kazadan ya da ona bağlı köy halkından olması gerekmektedir.⁸²³

Meclisin görevleri şunlardır: Kazanın gelir ve giderlerini kontrol etmek, umumi menfaatler olan kamu sandıklarının muhasebesini incelemek, taşınır ve taşınmaz devlet/kamu fonlarını yönetmek ve muhafaza etmek, vilayet idare meclisi kararıyla ortaya çıkan masrafları köylere ve dükkanlara bölüştürmek, halk sağlığı için gerekli önlemleri

⁸²⁰ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 414.

⁸²¹ K.Ş.S. No. 354. 80.

⁸²² el-Medeni, Z. (2004) **Medinetu'l-Kuds ve Civaruha fi Evahir el-Ahd el-Osmani 1831-1918**, 30.

⁸²³ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel ,c.1, 392-393.

almak, köyler arasında özel yollar yapmak, kaymakamlık tarafından icra edilen sözleşme, müzayede ve harcalamaları denetlemek⁸²⁴

Nahiye idare meclisi

1871 İdare-i Vilayat Nizamnamesi, her bir köyden dörtten fazla üye olmaması şartıyla, her nahiye'nin merkezinde, köy ihtiyar heyetlerinden oluşan bir idare meclisi oluşturulması gerektiğini belirtmiştir. Bu meclis, liva mutasarrıfının belirleyeceği şekilde yılda dört kez nahiye müdürünün başkanlığında toplanır, meclis kararları çoğunlukla uygulanır ve eşit oylar halinde başkanın oy verdiği grubun görüşü alınır, başkan olmadan oturum düzenlenmesi mümkün değildir.⁸²⁵

Nahiye idare meclisi, nahiye halkının yararı için bağışlar, mali yardımlar ve vakıflarla yol yapım için bütçe oluşturmak amacıyla gerekli tedbirleri almakla yükümlüdür. Nahiye'ye uygulanan vergiler hakkında görüş bildirmek, vergileri denetlemek, tarım, sanayi, ticaret vb. hususları geliştirme yöntemlerini incelemek, nahiye köylerine fayda sağlayan konuları ele almak onun yetkileri arasındadır. Nahiye idare meclisi ayrıca nahiye sınırları içinde kamuya açık alanların temizliğinden ve belediye yönetmeliklerini uygulamaktan sorumludur.⁸²⁶

Köy ihtiyar heyetleri

1864 Vilayet Nizamnamesine göre, Kudüs livasına tabi kazaların her köyünde, muhtar, cami imamı ve gayrimüslim mezheplerinin ruhani liderleri daimi aza üye) olmak üzere, üyeleri köyün nüfusuna göre genelde üç ila on iki arasında değişen bir ihtiyar heyeti bulunmuştur. Seçime girenlerin aday olmak için yerine getirmesi gereken şartlar ise şunlardır: Muhtar veya ihtiyar heyeti azası olmak için otuz yaşından büyük ve 100 kuruş vergi ödeyen bir erkek vatandaş olmak talep edilmektedir. Köyde çok sayıda mezhep ve dini cemaat varsa, her mezhep eski usullerine göre seçim yapabilmektedir.

⁸²⁴ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 415.

⁸²⁵ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 416-418.

⁸²⁶ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 416.

İhtiyar heyeti üyeliği bir yıl geçerlidir, yenilenebilmekte veya kalıcı olabilmektedir. Seçim sürecinin tamamlanmasından sonra nahiye müdürüne veya kaymakama netice hakkında bilgi verilmektedir.⁸²⁷

Kudüs Şeri Mahkeme Kayıtlarında bir köyden diğerine ihtiyar heyetinin üye sayısının farklı olduğu görülmektedir. Örneğin, Silvan ve Beytulahim köylerinde 2 azadan müteşekkil ihtiyar heyetinin Ebu Dis'te 5 azası vardır.⁸²⁸

Halk arasında çıkan dava ve ihtilafları incelemek, köyde tarımı geliştirecek araçlar araştırmak, bölgede temizliği sağlamak, bekçi seçmek, asayiş denetlemek, yetimlerin mallarını korumak ve ziraate elverişli boş araziler hakkında nahiye müdürüne bilgi vermek köy ihtiyar heyetinin yetki ve sorumlulukları arasında sayılmıştır. Vakıfların idaresi ve tamiri, halkın ödemekle yükümlü olduğu vergilerin dağıtımını ve tahsilini denetlemek, muhtarlarının eylemleri hakkında nahiye müdürü aracılığıyla kaymakamı bilgilendirmek de bu heyetin vazifesidir.⁸²⁹

Kudüs belediye meclisi

Belediye kurumu, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle Tanzimat Dönemi'nde ilerleme, gelişme ve modernleşme adımlarından biridir. Osmanlı kanunlarında belediye kurumuna ilk atıf, 1864'te Vilayet Nizamnamelerinin çıkarılmasından sonra gelmiştir. Ancak bu kanun, şehirlerde veya kasabalarda belediye daireleri kurulması konusunda bir düzenleme öngörmemiştir. 1867'de çıkarılan yasalar, belediye kurumlarının kurulması ve görevlerinin organize edilmesine ilişkin hükümler içermiş, belediye başkanını, memurları, belediye meclisi ve üyelerini, atama yöntemleri ile birlikte açıklamıştır. 1871 Nizamnamesi'nde belediyenin yapısına dair bir bölüm ayrılmıştır. Bu bölüm belediye çalışanları bağlamında 1867 Yasası'nın hükümlerini detaylandırmış, belediye başkanlığına ve meclisine adaylık için gerekli şartları, belediyenin gelir ve giderlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Osmanlı idaresi belediye kurumunu geliştirmeye yoğun ilgi göstermiş, 1877'de çeşitli değişiklikler kapsayan Belediye Kanunu'nu çıkarmıştır.⁸³⁰

⁸²⁷ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel., 390-392.

⁸²⁸ El-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 42.

⁸²⁹ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 417-418.

⁸³⁰ Avcı, Y. (2004). **Değişim sürecinde bir Osmanlı kenti: Kudüs (1890-1914)**, 136.

Bir belediyenin kurulmasını öngören yasalar 1867’de yayınlanmışsa da, bazı kaynaklara göre Kudüs Belediyesi bu yasaların çıkmasından daha önce kurulmuştur. Bazıları, İstanbul Belediyesi’nden sonra kurulan ikinci belediyenin Kudüs Belediyesi olduğunu savunmuştur. Fakat Kudüs Belediyesi’nin 1863 yılında kurulduğu iddiasını destekleyen bir belgeye rastlanmamıştır.⁸³¹

Osmanlı belgelerinde Kudüs Belediyesine dair ilk işaret 1868 tarihindedir. 1868 yılına ait evrakta Kudüs Belediyesi’nin başkanı Abdurrahman Efendi başkanlığında, Abdusselam Efendi, Musa Efendi, Muhammed Kemalüddin Efendi, Hoca Süleyman Efendi, Hoca Musa Desiro, Davud İşbili Hoca ve İbrahim Baytar Hoca’nın katılımıyla sekiz üyeden oluşan bir belediye meclisinden bahsedilmiştir. Bu mecliste Katip Muhammed Salti Efendi ve Muhasebeci Şakir Efendi de bulunmuştur.⁸³² 1869 tarihinde ise 9 belediye başkanlığı görevi sürdüren Yusuf Efendi öncülüğünde 7 üyenin iştirakiyle farklı bir meclis teşkil edilmiştir. Mecliste aza olan Muavin Abdusselam Efendi, Abdülkadir Efendi, Musa Efendi, Şemsüddin Efendi, Musa Bedir Efendi, Davud İşbili Hoca, Mühendis Davud Efendi’ye ilaveten Katip Sultan et-Temimi Efendi ve Ahmed Ravari Efendi de görev yapmıştır.⁸³³

Meclis oturumları acil oturumlar dışında haftada iki kez gerçekleştirilmekte, reisin yokluğunda oturumlara onun muavini yardımcısı) veya en yaşlı aza üye) başkanlık etmektedir. Oturumlar sadece üyelerin üçte ikisinin katılımıyla yapılmakta ve kararlar çoğunlukla alınmaktadır. Belediye meclisi üyeleri seçimle iş başına gelmektedir.⁸³⁴ 1871 Yasası, meclisin her 7 üyesinde 1 Yahudi ve 1 Hristiyan olmasını şart koşmaktadır.⁸³⁵

Adaylık bağlamında ise şu şartlar belirlenmektedir: Şahıs belediye meclisine üye olmak için otuz yaşını doldurmalıdır. Osmanlı devleti tabiiyetinde olmalı, devlete yıllık yüz kuruştan az olmamak üzere vergi ödemelidir. Medeni ve kişisel haklardan yararlanmalı, hapis cezasına çarptırılmış veya yabancı uyruklu olmamalı, başka bir belediye meclisinde görev yapmamalıdır.⁸³⁶

⁸³¹ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 137.

⁸³² Suriye Vilayet Salnamesi, Def’a 1, 1285/1868, 49.

⁸³³ Suriye Vilayet Salnamesi, Def’a 2, 1286/1869, 67.

⁸³⁴ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 395.

⁸³⁵ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 147.

⁸³⁶ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 452.

Belediye meclisinin yetkileri bağlamında şu hususlardan bahsetmek mümkündür, Bina ve su ile ilgili hususların inşasını denetlemek, yıkılması muhtemel yapıların tehlikelerini saptamak, trafiği, geçişi, şehrin temizliğini kolaylaştırmak, ulaşım araçlarını temin etmek ve ücretlerini belirlemek; belediye meclisinin vazife ve yetkileri arasındadır. Ölçü, terazi ve fiyatları kontrol etmek, itfaiye ve yangın söndürmek, yol aydınlatması, merkez ve tabi bölgelerde yolların, kavşakların ve kanalların yönetimi de onun görevleri içinde sayılmaktadır. Ayrıca belediye meclisi yol, geçit ve inşaat gelirlerini ve giderlerini incelemektedir.⁸³⁷

Belediye meclisinin ilgilenmeye ve çözmeye çalıştığı en önemli sorunlar arasında Kudüs Livası ve özellikle Kudüs merkezindeki su sorunu vardır. Kudüs sakinleri; şehir sınırları içinde yeterli kaynak bulunmadığı için su kıtlığından her zaman muzdarip olmuştur. Su, genellikle belli başlı havuzlarda toplanmış, kanallarla Beytülâhim'den Kudüs'e taşınmıştır. Kudüs Livası'nın yöneticileri havuzların bakımını gerçekleştirme yanında halka su sağlamaya büyük önem vermişlerdir.⁸³⁸ Ancak bu görev, kurulan yeni sistemler çerçevesinde belediye meclisine devredilmiştir. Bu meclis, sunulan projeleri değerlendirerek sorunu kökten çözmeye çalışmış, projeleri vakıf, belediye ve hamam gelirleri ve halka yüklediği yeni vergiler yoluyla finanse etmeye yönelmiştir.⁸³⁹

2.3.4.3. Ordu ve emniyet idaresi

Osmanlılar 1840 yılında Kudüs yönetimine döndükten sonra, Kudüs Livası'nda askeri teşkilat şu biçimlerde şekillendirilmiştir. Kalede topçubaşı komutasındaki 54 neferlik bir topçu birliği ve 60 usta vardır.⁸⁴⁰ Kalede dizdar komutasında bir piyade birliği mevcuttur, dizdarın yardımcısına kethüda denmiştir, dizdarın yanında bölükbaşı rütbeli bir zabıt bulunmuştur.⁸⁴¹

⁸³⁷ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 419-420.

⁸³⁸ BOA. HR.İD. 187-6. (M-15-12-1865).

⁸³⁹ BOA. ŞD. 2270-20. (H-04-01-1290).

⁸⁴⁰ K.Ş.S. No. 324. 45.

⁸⁴¹ el-Arif, A. (1999), **el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds**, 352.

Osmanlı İmparatorluğu'nun vilayetlerinde oluşturduğu yeni askeri taksimata göre, yedi ordu oluşturulmuştur. Her bir ordu bir dizi fırkadan oluşmuştur, her fırka ise iki livayı, her liva iki alayı, her alay 4 taburu içermiştir.⁸⁴²

Bu taksimata göre Kudüs Livası, Arabistan Ordusu olarak bilinen Beşinci Ordu Dairesine bağlıydı.⁸⁴³ Kudüs Livası'nın merkezinde 39. Alay'a bağlı 1, 2, 3, 4 ve 5. Taburlardan 4 bölük asker bulunmaktaydı, Beşinci Tabur'dan da bazı unsurlar bölgede nöbet tutmaktaydı.⁸⁴⁴

2.3.4.3.1. Askere alım

Osmanlılar Kudüs'e döndükten sonra 1839'da Gülhane Hattı'nda belirtilen zorunlu askerlik uygulamasına başlamışlardır. Zorunlu askerlik sistemi devre ve nöbet esasına göre oluşturulmuş, askerlik beş sene ile sınırlandırılmıştır.⁸⁴⁵ Devlet, kişileri askere alırken kura çekme yöntemini izlemiş ve askerlik hizmeti yerine bedelin alınmasını yasaklamıştır.⁸⁴⁶ Kura; vali, hassa ordusu müşiri, kadı, müftü, ileri gelenler ve alimler huzurunda ve Beşinci Ordu Müşiri'nin denetiminde gerçekleştirilmiştir.⁸⁴⁷

Kudüs halkı sahip olduğu farklı yaşam tarzı gerekçesiyle sadrazamdan kendilerini askeri kuradan çıkarmasını talep etmiştir. Ancak onların bu istekleri kabul görmemiş, askeri kura gerçekleştirilmiş 1852'deki kurada Kudüs Livası'ndan 307 kişi ve Gazze Livası'ndan 349 kişi askerlik hizmetine seçilmiştir.⁸⁴⁸ Osmanlı yönetimi askeri kurayı uygulamak için güç kullanımına başvurmuş, özellikle hizmet etmesi gereken kişileri saklayarak orduya katılmaktan kaçan Bedevileri zorla birliklere yollamaya çalışmıştır.⁸⁴⁹

⁸⁴² El-Hasri, S. (1960). *El-Bilad el-Arabiyye ve'd-Devle el-Osmaniyye*, Dar el-Kale li'l-Melayin, Beyrut, 252.

⁸⁴³ Ma'oz, M. (1968). *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861*, Oxford, 48.

⁸⁴⁴ K.Ş.S. No. 383.375.

⁸⁴⁵ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel ,c.1, 3.

⁸⁴⁶ **Mühimme Defterlerinde (1905-1830) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 128.

⁸⁴⁷ Avad, A. (1967). *el-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriye 1864- 1914*, 146.

⁸⁴⁸ BOA. İ.DH. 199-11385. (H-24-03-1265); BOA. İ.DH. 248-15151. (H-28-04-1268).

⁸⁴⁹ BOA. İ.DH. 246-14998. (H-12-03-1268). 3,4.

Kudüs Livası'nda 1852'de askerlik hizmeti için istenen kişi sayısı 307'dir, 1863'te bu sayı 765'e çıkmıştır.⁸⁵⁰ 1870'de ise bir istisna ile karşılaşılmış, Osmanlı idaresi, eski surlar içinde yaşayan Kudüs halkının askeri kuradan çıkarılma talebini kabul ettiğini belirtmiştir.⁸⁵¹

Askerlik dönemi Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda beş yıl olarak açıklanmıştır ve askerlik hizmetini tamamlayanların redif askeri siciline kayıt olması dışında tarım, sanayi veya diğer alanlarda faaliyet göstermek ailelerine dönmelerine izin verilmiştir.

Asker alımında şahsın ağırlığı ve boyu hesap edilmiş, zengin ve fakir arasında istisnasız veya ayırım yapılmaksızın bir kura düzenlenmektedir. 20-25 yaş arası erkek vatandaşların nüfus dairelerine kaydolmasından sonra bir alim tarafından şeri kura yapılmaktadır. Sağlıklı kişileri seçmek için tıbbi muayene gerçekleştirilmekte, kuradan yirmi gün sonra neferler gerekli yerlere vazifelerini gerçekleştirmek üzere gönderilmektedir.⁸⁵²

2.3.4.3.2. Emniyet idaresi

Osmanlılar 1840'ta Kudüs'e döndükten sonra, valiye idarede yardımcı olmak üzere nizami olmayan askeri kuvvetler oluşturmuştur. Bu kuvvetler Kudüs'te iki grup halinde bulunmuştur. İlk grup zaptiye ya da zabıta olarak da bilinen birliklerdir, süvari ve piyalardan müteşekkildir. Bu güçler güvenliğin sağlanmasında ve şehirler arası mesajların iletilmesinde görevlendirilmiştir.⁸⁵³ Kudüs'te bu güçleri denetlemek için bir zaptiye memuru vazifelendirilmiştir, vesikalarda zaptiye memuru olarak geçen Osman Ağa adlı bir Osmanlı yetkilisine rastlanılmıştır. İkinci grup ise başıbozuk kuvvetleridir, onların temel vazifesi vergi toplamak, evleri ve hac kervanlarını korumak, kırsaldaki insanları Bedevi istilalarına karşı savunmak olmuştur.⁸⁵⁴

Başıbozuk kuvvetlerine düzenli olarak ödeme yapılmamıştır, bu kuvvetler yabancı turistleri korumak gibi ek görevler yaptıkları zamanlarda bahşişler, ulufeler almışlardır. Paşaların eyaletleri bünyesinde şartlar doğrultusunda belirli bir oranda başıbozuk kuvveti

⁸⁵⁰ K.Ş.S. No. 348. 51-53.

⁸⁵¹ BOA. İ.MMS. 38-1296. (H-15-01-1287).

⁸⁵² **Mühimme Defterlerinde (1905-1830) Kudüs**, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019, 126-129.

⁸⁵³ K.Ş.S. No. 325. 19; El-Medeni, Z. (2004) **Medinetu'l-Kuds ve Civaruha fi Evahiri'l-Ahdi'l-Osmani 1831-1918**, 97.

⁸⁵⁴ K.Ş.S. No. 325. 17.

bulundurma hakları olmuştur. Kudüs özelinde en yüksek oran olarak 600 Başıbozuk neferinden bahsedilmiştir. Bu birlikler, 4 ana gruba ve her ana grup 10 alt birime/gruba ayrılmıştır.⁸⁵⁵

Vilayetler Nizamnamesi'nin 1864'te ilan edilmesinden sonra Şam valisi tarafından umur-ı zaptiye denetlemekle Ali Bey görevlendirilmiştir. Kendisine vilayet sınırları içinde bir bölgeden diğerine asker nakletme hakkı tanınmıştır. Sancaktaki zabıta fırkasının komutanı ise mutasarrıftır. Ona askeri kuvvetleri bir bölgeden diğerine dağıtma ve transfer etme yetkisi verilmiştir.⁸⁵⁶ 1867 yılında, zabıta teftiş memurları için özel yasalar çıkarılmış, 20-50 yaş arasında erkeklerden seçilecek zabıta teftiş memuru için fiziksel olarak sağlıklı bulunmak ve sabıkası olmayıp bir suçtan hüküm giymemek şartı belirlenmiştir. Teftiş güçlerinin vazifesi güvenlik ve düzeni sağlamak, devlet ve sakinlerin mahremiyetiyle ilgili konularda devlet görevlilerini izlemek, ilkelere ve kurallara aykırı olayları soruşturmak, bir vilayetten diğerine giren yabancıları takip etmek, yabancı pasaportları incelemek, şüphelileri yerel yönetim makamlarına götürmek, ölçü tartı hususlarını ve sokakların temizliğini denetlemek olmuştur.⁸⁵⁷

Zaptiye jandarma) birimleri 1869'da çıkarılan Asakir-i Zaptiye Nizamnamesi'ne göre düzenlenmiştir. Vilayetteki alaylar, süvari ve piyadelerden oluşmuştur. Alaylar taburlara, taburlara bölüklere, bölükler takımlara ayrılmış ve livadaki askerlerden kazalara dağıtılan bir tabur bulunmuştur. Taburun başındaki lidere tabur ağası, bölüğün liderine bölük ağası denmiştir. Tabur ağası, liva merkezinde bölük ağası kaza merkezinde yer almıştır. Askerlik hizmeti ise iki sene ile sınırlandırılmıştır.⁸⁵⁸

⁸⁵⁵ Finn, J. (2017). *Ezmine Musira Vekai min Sicillat el-Kunsuliyeti'l-Britaniyye fi Beyti'l-Makdis (1853-1856)*, 208-210.

⁸⁵⁶ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 383, 388.

⁸⁵⁷ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 667-668,

⁸⁵⁸ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 647-653.

3. KUDÜS LİVASI'NDA İKTİSADİ VE MALİ DURUM (1808-1874)

Ekonomi, bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlı ülkesinin temel dayanaklarından birini oluşturmuştur. Osmanlılar, mali işlere büyük önem vermişler, ele geçirdikleri toprakların iktisadi ve ticari yapısını idarecilerin ve sakinlerin lehine düzenlemeyi hedeflemişlerdir. Ekonominin devletler açısından öneminden dolayı çalışmamızın ikinci bölümünde tarım, sanayi, ziraat vb. başlıklar temelinde 1808-1874 tarihleri arasında Kudüs Livası'ndaki ekonomi politikası incelenmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın uygulamalarına ve Tanzimat çağındaki meselelere değinilmiştir.

3.1. İktisadi ve Mali Politikalar (1808-1831)

1808-1831 tarihleri arasında Osmanlı ekonomi politikaları genel olarak klasik Osmanlı çağıının özelliklerini taşımaktadır.

3.1.1. Arazi Mülkiyeti ve Tasarruf Biçimi

Arazi mülkiyeti meselesi tarım politikasının temelini oluşturmaktadır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde arazi mülkiyeti konusundaki uygulamalar klasik Osmanlı çağıının uzantısı niteliğindedir. Bu dönemde de XIV. yüzyıldaki mali prensipler genel olarak korunmuş ve ufak değişikliklerle birlikte uygulanmıştır. Ancak mülkiyet bağlamında hâkim kanunlardan dolayı devlet idarecilerinin nüfuzu bağlamında çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Selçuklu asrına uzanan sistemler sürdürüldüğü için yerli nüfuzlu aileler bir kuvvet olarak ortaya çıkmış; zeamet ve tımar gibi yollarla toprak sahibi olmuşlardır.⁸⁵⁹

Kudüs Livası'nda araziler, miri/emiri, vakıf arazisi, mülk arazi şeklinde üç kısma ayrılmıştır. Mülk arazileri ticari ve şahsi nitelikte olup köy ve kırsalda bostanları ve üzüm bağlarını, şehirde arsa ve evleri içermiştir. Şehirlerde şahsi mülklere sıklıkla rastlanmış, Kudüs Şeri Mahkeme Sicilleri'nde tapu, alım satım ve veraset konularına dair pek çok veri bulunmuştur.⁸⁶⁰ Kayıt ve belgelerden anlaşıldığına göre şahsi mülkler; satın alma ve mirasçılık yoluyla elde edilmiştir.

⁸⁵⁹ BOA. DFE.RZ.d. 1887. (H-29-12-1230).

⁸⁶⁰ K.Ş.S. 296. 31; K.Ş.S. 311.94.

Hisseleri bilinmeyen ortaklarca yönetilen “meşa” denen bir toprak da dönemin arazi sisteminin birimleri arasında yer almaktadır.⁸⁶¹ Osmanlı yasalarında şahsi mülkler bağlamında mülk sahibine tam tasarruf verilmektedir. Kişi mülkiyetine aldığı bir malı satabilmekte ya da vakıf malına çevirebilmektedir.⁸⁶²

Vakıf toprakları ise hayri ve zürri olmak üzere iki kısımdır. Hayri denen kategoride sultan ve diğer yöneticiler, çeşitli gelirlerini hayır işlerinde kullanmak amacıyla cami, okul, zaviye veya sebil gibi bazı müesseseler kurmakta ve onların mallarını kamu menfaatine adamaktadır. İkinci tür vakıfta vakıf sahibinin koyduğu özel şartlar doğrultusunda mirasçılara intikal eden gelirler vardır. Hayri vakıflar meselesi Filistin’de oldukça önemli bir olgudur. Mukaddes mekânlarla bağlantılı olarak kentlerde ve köylerde çok sayıda vakıflarla karşılaşmaktadır.⁸⁶³

Kudüs’teki ekonomik faaliyetlerde vakıfların büyük rolü olmuştur. Vakıfların gelirlerini yönlendiren, masrafları değerlendiren ve inceleyen “mütevelli” adında bir yetkili olmuştur. Zürri vakıflarda senelik tablo hazırlanmış, ayrıca vakıfların daimi surette bakım ve onarımı ile ilgilenilmiş, bu bağlamda ihtiyaç duyulan malzemeler satın alınmıştır.⁸⁶⁴ Bakım ve onarım çalışmalarının yürütülmesi için işçiler istihdam edilmiş, işçi istihdamı Kudüs Livası’nın ekonomisini olumlu yönde etkilemiş, ticari hayatı canlandırmıştır.⁸⁶⁵

Miri/emiri araziler de bahsedilen dönemde geçerli olan bahsedilen dönemde geçerli olan başka bir topraktır. Devlete ait olan miri arazilerde – çiftçiler geçici olarak tarım yapmakta, daimi kiracılar olmaktadır. Ayrıca savaşta yararlılık gösteren beylere dirlik olarak verilmektedir.⁸⁶⁶ Miri araziler has, zeamet, tımar biçiminde üç başlıkta incelenmektedir. Kudüs Livası’nda 1800-1830 arasında 82 tımar⁸⁶⁷ ve1 zeamet olduğu kayıtlarda geçmektedir.⁸⁶⁸

Sultan tarafından bağışlanan tımarlar bağlamında el-Hadr ve Um Tube köylerini örnek vermek mümkündür. Valilerin verdiği tımarlara dair ise Ebu Dis ve Kalendiye’den

⁸⁶¹ El-Medeni, Z. (1996) **Medinetu’l-Kuds ve Civaruha**, 150.

⁸⁶² Bergheim, S. (1894). **Land tenure in Palestine**, Palestine Exploration Quarterly 26(3), 191-199. 99.

⁸⁶³ Rafik, A.(1990). **Filistin fi’l-Ahdi’l-Osmani**, c.2, 945

⁸⁶⁴ BOA. C.EV. 8-362. (H-29-10-1243).

⁸⁶⁵ K.Ş.S. 290. 83; el-Medeni, Z. (1996). **A,g,e**, 205.

⁸⁶⁶ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev. Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 15.

⁸⁶⁷ K.Ş.S. 315. 71.

⁸⁶⁸ K.Ş.S. 299. 20.

bahsedilebilir.⁸⁶⁹ Bu bağlamda tımarların genellikle mahalli sakinlere verilmesi de dikkat çekicidir. Osmanlı yönetimi, tımar düzenlemeye ayrı bir önem atfetmiş, tımar yoklama defterleri oluşturmuştur. Bu defterlerde her tımar sahibi muhtemel geliriyle birlikte zikredilmiştir.⁸⁷⁰

3.1.2. Vergi Toplama Yöntemleri

Osmanlı Devleti'nde çeşitli dönemlerde farklı vergi toplama yöntemleri benimsenmiştir. Vergilerin ekonomideki önemli etkisi nedeniyle vergi toplamak – cibaye konusu devlet adamları için temel bir görev olmuştur. Vali ve mutasarrıf tayinlerinde vergi tahsilinin ehemmiyetine özellikle değinilmiştir. Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Kudüs'te de vergi toplama sistemlerinin geliştirilmesine çalışılmıştır. 1800- 1830 arası dönem, diğer alanlarda olduğu gibi klasik vergi usullerinin hâkim bulunduğu bir periyottur.

3.1.2.1. İltizam nizamı

Araştırmamızın girişinde tımar sisteminin bozulmasından sonra iltizam sisteminin tatbik edildiğini söylemiştik. Bu nizama Kudüs'te XIX. yüzyılda da rastlanmıştır. İltizamlar, belirli bir yörede sakinlerden ve topraktan istenen vergilerin toplanmasına yönelik olarak nüfuzlu kişilere, sancak yöneticilerine verilen tahsilat görevleridir. İltizam görevini elde etmek için ona talip olan şahsiyetlerce açık artırmalarda birtakım para ve mallar teklif edilmiş, ardından onaylanan tekliflerin içerdiği mali yükümlülüğün bir kısmı devlet hazinesine önden aktarılmıştır. Osmanlılar, mültezimlere çiftçilere merhametle davranmayı tavsiye etmiştir.⁸⁷¹ İltizam bağlamında Sayda Valisi Süleyman Paşa'dan bahsetmek mümkündür. Süleyman Paşa, tarihi kayıtlara göre Gazze, Remle ve onlara tabi alanlarda 4 yıllık miri paraları toplamak üzere 1813-1816 tarihleri arasında devlet hazinesine 600400 sunmuştur. Ayrıca Halilürrahman Kazası'ndaki vakıf binalarının gelirlerini tahsil etmek için 50000 kuruş ödemiş, böylelikle bahsedilen bölgelerde iltizam hakkını elde etmiştir.⁸⁷²

Bir Osmanlı belgesinde, mütesellimin, tahsildarın ve livadaki diğer memurların gözetiminde Kudüs ve diğer bölgelerde 1826 yılı için cizye toplama iltizamının verildiğine

⁸⁶⁹ K.Ş.S. 305. 121; K.Ş.S. 295. 173; **el-Medeni, Z. (1996). A,g,e**, 146.

⁸⁷⁰ BOA. DFE.RZ.d. 1887. (H-29-12-1230).

⁸⁷¹ Kılıç, O. (1997). **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı**, 32; Kürd Ali, M. (1969). Hitatu's-Şam, c.2, 247.

⁸⁷² BOA. TS.MA.e. 1319 – 41. (H-27-12-1228).

dikkat çekilmiştir. Belgeye göre mültezimlerden tahsil sırasında aldıkları senetlerin örnekleri istenmiş ve bahsedilen senetler sarrafların kefilliğinde onaylanmıştır.⁸⁷³ Müzayedeyi kazanan kişi, miktarın bir kısmını peşin ödemiş ve diğer kısmı parayı topladıktan sonra sunmuştur. Vergi toplamakla yükümlü olanlar, nadiren bu işi tüccarlara devretmiştir. İltizam sahiplerinin çoğu, iltizama yatırım yapmak için gerekli parayı ellerinde bulundurmamıştır. Mültezimler, eşraf, tüccar, kıdemli çalışanlar ve büyük toprak sahipleridir, çoğunlukla etkili, varlıklı ve prestijli kişilerdir. Kuzey Filistin’de iltizam, Lübnan emirleri ya da yerel şeyhlerin elinde olmuştur.⁸⁷⁴ Gazze’de iltizamların çoğu, el-Hüseyni, eş-Şava, es-Sorani, el-Alemi gibi toprak zengini ailelerde kalmıştır.⁸⁷⁵ Kudüs Livası’na tabi Ramallah mıntıkasında Suhayvil, Semhan, Beragise aileleri de kamu yararına mali tahsilat ile iştigal etmişlerdir.

Mültezimler, çiftçilerin şartlarını ve doğal afetleri dikkate almadan belirtilen miktarı aşmıştır.⁸⁷⁶ Kohen’e göre, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Filistin’de mükelleflerden toplanan vergiler, hesaplanan iltizam değerinin iki katından fazla olmuştur. Vergi tahsili bağlamında zayıf merkezi otorite suistimallerin önünü açmıştır.⁸⁷⁷

3.1.2.2. Malikane nizamı

Kısa bir müddet içinde para toplama zorunluluğu olan mültezimlerin kötü siyasetleri ve şiddet kullanımı nedeniyle Fransızların 1798’deki Mısır seferlerinden sonra Osmanlılar, XIX. yüzyılın başlarında malikâne nizamını başlatmıştır. Bu sistem ile iltizam sistemi arasındaki fark, bir şahsa ömür boyu vergi tahsil etme hakkının tanınmasıdır.⁸⁷⁸ Malikâne sistemine Kudüs’te Akka ve civarına oranla çok daha az başvurulmuştur.

Malikâne nizamı konusuna dair bir belgede Kudüs’ten alınan bazı vergi ve harçlara ek olarak Gazze, Ramle ve Yafa ‘nın yıllık 277.578 kuruş karşılığında malikâne usulüyle Sayda Valisi Süleyman Paşa’ya bırakıldığı aktarılmıştır.⁸⁷⁹ Bir başka belgede ise Kudüs’te vergi gelirlerine dair hakkın 1819’da malikane usulüne göre Hafız Abbas Ağa’ya tanındığı, Abbas

⁸⁷³ BOA. MAD.d. 8420. (H-01-12-1242).

⁸⁷⁴ Salahuddin, M. (1993). *Mülkiyyetü'l-Aradi fi Filisin 1918 -1948*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, el-Camia el-Ürdüniyye). 4.

⁸⁷⁵ Sekkik, İ. (1982). *Gazze abre et-Tarih*, Gazze, c.3, 30.

⁸⁷⁶ Salahuddin, M. (1993). *A,g,e*, 4.

⁸⁷⁷ Kohen, A. (1973). *Palestine in the 18th century: Patterns of Government and Administration*, Hebrew University, Magness Press, Jerusalem, 198.

⁸⁷⁸ Kılıç, O. (1997). *A,g,e*, 32.

⁸⁷⁹ BOA. TS.MA.e. 1136 – 2. (H-17-02-1223).

Ağa'nın vergi toplamak amacıyla yetkili tayin edildiği belirtilmiştir. Hafız Ağa'nın işlerine müdahale edildiğinden şikayetçi olduğu ve müdahalenin önlenmesini talep ettiği vurgulanmıştır.⁸⁸⁰ Birtakım belgelerden anlaşıldığına göre İbrahim Ağa, 1827 yılında Kudüs mütesellimi olarak atanmış, 1825 isyan olaylarından sonra livayı yeniden kurmak ve onda istikrarı sağlamak amacıyla malikâne sistemi kapsamında kendisine Kudüs Livası'nda idare ve vergi toplama hakkı tanınmıştır.⁸⁸¹

3.1.3. Vergiler

Halktan vergi toplama vazifesi, Kudüs mütesellimleri için temel bir iş olarak görülmüş ve bu görev atama defterlerinde vurgulanmıştır, onun ihmali de azledilme sebebi olmuştur. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs Livası sakinlerinden istenen vergiler çeşitli başlıklar içermiştir. Bu vergileri şu şekilde özetlemek mümkündür:

3.1.3.1. Miri vergisi

İlk bölümde mütesellim ve idari personelinin görevlerinden bahsedilmiştir. Ancak idare vazifesine ek olarak, mütesellimin vergileri toplaması ve devlet hazinesine göndermesi gerekmiş ve bu bağlamda miri vergisi en önemli mali yükümlülük olmuştur. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde miri vergisi meselesi Kudüs bölgesinde birçok kargaşaya sebebiyet vermiştir. Mütesellimler, 1825-1826 isyanının ardından Kudüs Livası sakinlerinden miri vergisini tahsil edemeyince, Şam valisi 1826'da Kudüs, Nablus ve Cenin'de vergi toplama görevinde başarısız olan Kudüs mütesellimini atlayarak Osman Efendi'yi, anılan mıntikalarda yaşayanlardan istenen miri vergilerini toplamakla görevlendirmiştir.⁸⁸² Osman Efendi, tahsilat vazifesini almak için 10.000 kuruşluk bir bedel sunmuştur.⁸⁸³

Kudüs sakinlerinden 1826 yılında talep edilen miri vergileriyle ilgili en önemli belgelerden birinde istenen miktarın 371.373 kuruş olduğu⁸⁸⁴ ve bu miktarın 108.850 kuruşunu Yahudi ve Hristiyanların ödediği görülmektedir.⁸⁸⁵ Kudüs halkı, Osman Efendi'nin vergi almaya geldiğini öğrenince, onun Kudüs'e girmemesi karşılığında kendisinin

⁸⁸⁰ BOA. TS.MA.e. 532 – 53. (H-16-06-1235).

⁸⁸¹ K.Ş.S. 313. 83.

⁸⁸² BOA. HAT. 549-27108. (H-09-08-1241).

⁸⁸³ BOA. HAT. 549-27119. (H-27-10-1241).

⁸⁸⁴ BOA. HAT. 549-27119. (H-27-10-1241).

⁸⁸⁵ K.Ş.S. 310. 65-66.

Nablus'taki mekânına yükümlü oldukları vergileri göndereceklerini ifade etmişlerdir. Osman Efendi'nin bu teklifi onaylamasına rağmen sakinler yalnızca 121.000 kuruş yollamışlardır.

Belgede, 1826'daki vergilerden kalan miktarın 250.330 kuruş, 1825'teki ödenmemiş vergilerin 181.122 kuruş tuttuğu belirtilmiştir. Böylece 1825-1826 dönemi için ödenmeden kalan toplam vergiler 432,122 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Belgede bu meblağdaki miri vergisinin oranı tam olarak geçmese de miri vergisinin devletçe istenen yükümlülükler arasında en büyük payı oluşturduğu anlaşılmaktadır.⁸⁸⁶ Şam valisinin Kudüs'teki isyanı ortadan kaldıramaması üzerine Osmanlı Devleti, Akka Valisi Abdullah Paşa'yı isyanı sona erdirmek yanında Kudüs, Nablus ve Cenin livalarında biriken miri/emiri vergileri toplamakla görevlendirmiştir. Devlet idaresi Kudüs Livası'nı kendi yönetimine katma karşılığında Abdullah Paşa'dan Biladü's-Şam hazinesine 750 kese akçe ödemesini istemiştir.⁸⁸⁷

3.1.3.2. Cizye

Yahudi ve Hristiyanların zimmilerin) ödemekle yükümlü olduğu bir vergidir. Cizye mükelleflerinin erkek, yetişkin, sağlıklı ve çalışabilecek bir durumda olması gerekmektedir. Kadınlar, çocuklar, yaşlılar, hastalar, engelliler ve bağışlarla geçinen ruhban sınıfı cizyeden muaf tutulmaktadır.⁸⁸⁸ Osmanlı vesikalarına göre mükelleflerden her hicri senenin başında Muharrem ayında cizye toplanmaktadır.⁸⁸⁹ Belgelerde Kudüs civarında yaşayan Yahudi, Hristiyan ve Ermenilerden Hanefi mezhebi usulüne bağlı olarak cizye toplandığı vurgulanmaktadır. Ayrıca gerek seyyah gerek mukim olsun gayrimüslim bütün topluluk ve fertlerden cizye alındığı anlaşılmaktadır.⁸⁹⁰

Kudüs'te cizye toplamakla sorumlu cizyedar adlı özel bir memur bulunmuştur.⁸⁹¹ Cizyedarın vazifesi cizye tahsil etmek ve toplanan meblağı Babıali'ye göndermek şeklinde özetlenebilir.⁸⁹² Cizyedar dışında mütesellimlerin de bu vergiyi tahsil ettiği görülmüştür.

⁸⁸⁶ BOA. HAT. 549-27119. (H-27-10-1241).

⁸⁸⁷ BOA. HAT. 554 – 27425. (H-21-03-1246).

⁸⁸⁸ K.Ş.S. 292. 78-79.

⁸⁸⁹ K.Ş.S. 289. 62.

⁸⁹⁰ K.Ş.S. 292. 78.

⁸⁹¹ BOA. C.ADL. 92-5513. (19-02-1224); BOA. 56-3809. AE.SMHD.II. (06-10-1236); BOA. C.SM. 67-3371. (H-11-01-1222).

⁸⁹² K.Ş.S. 292. 78.

Cizye malları çeşitli yerlerde kullanılmış, hac masraflarının karşılanmasına, kentteki devlet memurlarının ve yeniçeri askerlerinin maaşlarının ödenmesine harcanmıştır.⁸⁹³

Bazı vesikalarda mütesellimin cizye verenlere ne kadar miktar takdim ettiklerini beyan eden resmi kâğıtlar sunmakla yükümlü olduğu belirtilmiştir. Buna göre mütesellim, resmi kâğıtlara Osmanlı makamlarınca tayin edilen cizye miktarlarının türünü ve mükellefin hangi milletten/dini cemaatten olduğunu kaydetmekle yükümlüdür.⁸⁹⁴ Kudüs'te cizye payları hususunda benimsenen esaslar Osmanlı topraklarının genelinde cari olan sistem ve esaslardan farklı olmamıştır. Cizye vergisinde sınıflandırma kişilerin ekonomik durumları doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Mükellefler, ala, evsat ve edna olmak üzere üç kısma ayrılmışlardır.

Vergi memuru, Kudüs'e cizye mükelleflerine ödediklerine dair makbuz mahiyetinde verilen resmi evrakla birlikte gitmiştir. Cizye miktarları seneden seneye değişiklik göstermiştir. XVIII. yüzyılda ala denen en üst kısma 11 kuruş, evsat sınıfına 5,5 kuruş ve edna tabakasına 2,5 kuruş cizye tayin edilmiştir. 1757 senesinde Kudüs civarında cizye mükellefi olan şahıs sayısı, 2140 olarak kaydedilmiştir. Bunlardan 200'ü zengin, 440'ü orta halli, 1500'ü fakirdir. Cizye ödemekle yükümlü olan kişilerin sayısı 25 yıl önce ise 2000 olarak hesaplanmıştır.⁸⁹⁵ Osmanlı vesikaları bağlamında Osmanlı idaresinin belirlediği cizye miktarları incelendiğinde 1809 yılına ait bir vesikada ala sınıfının 12, orta hallilerin 6, fakirlerin 3 kuruş ödemesi gerektiği anlaşılmaktadır. 1809'ta cizye mükelleflerinin sayısı 5349 şahıstır. 534'ün 424'ü zengin olan ala sınıfından 3132 orta halli –evsat denen gruptan, 1838'ü ise fakirdir.⁸⁹⁶

1816 yılına ait bir belgede ise cizye miktarının “ala”da 4 kuruş ilavesiyle 16 kuruşa çıktığı, “evsat”ta 2 kuruş ilavesiyle 8 kuruş olduğu, “edna”da 1 kuruş eklenmesiyle 4 kuruşa yükseldiği ifade edilmiştir.⁸⁹⁷ 1824'te cizye dereceleri yine değişmiş, ala sınıfı 24, evsat sınıfı 12 edna sınıfı 6 kuruş ödemekle mükellef kılınmıştır. 1824'te toplanan cizye miktarı ala sınıfında 11028, evsat sınıfında 37584, edna sınıfında 10176 kuruş olmuştur.⁸⁹⁸

⁸⁹³ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani el-İdare ve'l-Muctema*, 78.

⁸⁹⁴ BOA. C.ADL. 27-1643. (17-19-1230); K.Ş.S. 289. 64.

⁸⁹⁵ el-Arif, A. (1999). *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds*, 332.

⁸⁹⁶ K.Ş.S. 292. 78-79.

⁸⁹⁷ K.Ş.S. 300. 36; BOA. AE.SMHD.II. 56-3809. (H-06-10-1236).

⁸⁹⁸ BOA. 27175. D.CMH.d. (H-29-12-1240).

1827 senesinde Osmanlı ıslahat çabaları cizye konusuna da yansımış, cizye mallarının bir kısmı nizami ordu kurulmasına dair kaynak temininde kullanılmış, cizye miktarlarına yeniden zam yapılmıştır.⁸⁹⁹ Ala sınıfı 12 kuruşluk zamlı 40 kuruş, evsat sınıfı 5 kuruş zamlı 22 kuruş ve edna sınıfını 3 kuruşluk bir artışla 13 kuruş ödemekle yükümlü olmuştur.⁹⁰⁰ Bu dönemde cemaat reislerinin vergi toplaması yerine şahıslardan memurlarca bizzat vergi alımı gerçekleştirilmiştir.⁹⁰¹ 1829 yılında ala sınıfından 48 kuruş, evsat sınıfından 24 kuruş ve edna sınıfından 12 kuruş cizye istenmiştir. Bir Osmanlı belgesinde Kudüs civarından toplanan cizye gelirlerinin Asakir-i Mansure-i Muhammediyye ordusunu desteklemek üzere kullanıldığı vurgulanmıştır.⁹⁰²

Osmanlı vesikalarındaki bilgilerden anlaşıldığına göre ala, evsat ve edna olarak anılan üç sınıftan müteşekkil cizye mükelleflerinin sayısında XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde herhangi bir değişiklik görülmemiştir. 5394 şahıs cizye mükellefi olarak belirlenmiş, bunlardan 424'ü en zengin – ala sınıfında, 3132'ü evsat-orta halli sınıfında, 1838'ü ise edna-fakir sınıfında yer almıştır.⁹⁰³ Sunulan rakamlardan görüldüğü üzere vergi yükümlülerinin çoğu evsat sınıfındandır. Osmanlı devletinin yaşadığı çeşitli sorunlardan, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması vb. hadiselerden ve Kudüs'teki isyandan dolayı paranın değer kaybetmesi; cizye miktarının sürekli biçimde değişmesine yol açmıştır.

3.1.3.3. Ubudiyet vergisi

Geçen satırlarda vergilerin büyük kısmını oluşturan miri vergisi ele alınmıştır. 1820'li senelerde miri vergisine ek olarak devlet hazinesine büyük bir fon sağlayan yeni bir vergi türü geliştirilmiştir. Bu vergi ubudiyet vergisi olarak adlandırılmış, diğer miri vergiler yanında devre –vergi toplama sezonu sırasında talep edilmiş, devlet yetkililerinin şeyhlerin, valilerin hazinelerini güçlendiren bir destek olmuştur.⁹⁰⁴ Ubudiyet vergisi altında Kudüs'te 1825 yılında 167.040 kuruş, 1829 yılında ise 500 çuval akçe toplanmıştır. Bu vergiyi ödeyen kişiler, “merasimi ubudiyet ve sadakatimin ifasına” şeklinde bir kayıt kabul etmişlerdir.⁹⁰⁵

⁸⁹⁹ Mennâ', A. (2008). **A,g,e**, 88.

⁹⁰⁰ K.Ş.S. 311. 86.

⁹⁰¹ Mennâ', A. (2008). **A,g,e**, 88.

⁹⁰² K.Ş.S. 313. 73-74.

⁹⁰³ BOA. MAD.d. 19455. (H-29-12-1244); BOA. AE.SMHD.II. 56-3809. (H-06-10-1236).

⁹⁰⁴ K.Ş.S. 310. 65.

⁹⁰⁵ BOA. HAT. 384-20621. (H-11-12-1245).

3.1.3.4. Harca vergisi (Alışkanlık vergisi)

Yahudi ve Hristiyanların mallarına konan bir vergi olup hibe ve nakdi yardım şeklinde tahsil edilmiştir. Kudüs Şeri Mahkeme Sicilleri'nde harca vergisinin Yahudi ve Hristiyanların dini alanları ve eğitim kurumları adına sundukları mali hibelerden oluştuğu ifade edilmiştir. Harca vergisini Müslümanlardan şehrin ileri gelenlerinden bir memur teslim almıştır. Senenin tamamında toplanabilen bu vergi için bazen Ramazan ayı yeğlenmiş, bazen onun aylık tahsil edildiğine de rastlanmıştır.

1827 tarihli bir hüccet Ömer b. Yusuf Ağa'nın Yahudi vakıflarının vekilinden Ramazan ayında harca vergisi aldığını göstermektedir. İlgili hüccette bu verginin dini mabetlerin ve mükeddesatın korunması için ödendiği belirtilmektedir. Harca vergisi zamanla gelişmiş ve kazanılmış bir hak olmuş, varislere intikal etmiştir. Şahıslar onu bir başkasına satış yoluyla devredebildiği gibi ondan da vazgeçtikleri de görülmüştür.⁹⁰⁶ Söz gelimi Ali Murat Ağa, her Ramazan'da Kudüs'teki Fransiskenlerin manastırından aldığı 2 cuh vergisini 160 kuruş karşılığında Abdülhamid el-Cauni'ye devretmiştir.⁹⁰⁷ Belgelere göre 1820 yılında Şam Eyaleti, Kudüs ve Nablus livalarında harca vergisinden toplam 1500 kuruş tahsil edilmiştir.⁹⁰⁸

3.1.3.5. Gafar vergisi

Kudüs'e gelen Hristiyan hacılardan alınan bir vergidir, vergiden elde edilen miktarın yarısı devletin hazinesine aktarılmakta, diğer yarısı Yafa – Kudüs arasında hacılara refakat eden ve onları koruma görevi üstlenen şahıslara verilmektedir.⁹⁰⁹ İbrahim Ebu Guş gafar vergisinden en çok istifade eden kişiler arasındadır, ⁹¹⁰ Yafa –Kudüs yolunda stratejik bir konumda bulunan Ebu Guş, sahilde Yafa'dan başlayarak Ramallah ve Beytüllahim'e kadar sahip olduğu nüfuz alanı sayesinde büyük gelirler elde etmiştir.⁹¹¹ Hacıların güvenliğini sağlama, kervanlarını saldırılardan koruma görevini üstlenen Ebu Guş Ailesi bu yolla

⁹⁰⁶ K.Ş.S. 291.43; K.Ş.S. 300. 89; K.Ş.S. 311. 63.

⁹⁰⁷ K.Ş.S. 297. 120.

⁹⁰⁸ BOA. D.BŞM.d. 8660. (H-30-01-1235).

⁹⁰⁹ el-Arif, A. (1999). *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds*, 332.

⁹¹⁰ BOA. HAT. 496-24370. (H-29-12-1237).

⁹¹¹ K.Ş.S. 300. 89.

oldukça iyi bir ekonomik statü kazanmıştır.⁹¹² Gafar vergisi kişi başı 3,5 kuruş olarak takdir edilmiştir.⁹¹³

3.1.3.6. Kahve resmi

Bu vergi, kahve ticareti ile uğraşan tacirlerce ödenmiştir. Kudüs civarında önemli bir ürün olan kahvenin ithalatı Akdeniz'e açılan gemiler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Filistin'e gelen kahve önce limandan bölgeye girmiştir. Osmanlı makamları kahve tüccarlarının ödemekle yükümlü olduğu çeşitli vergiler tayin ettiği için bazı tacirler kaçak yollarla Filistin'e kahve sokmaya çalışmıştır. Osmanlı makamları da kaçak kahve ticaretinde çalışanlara iki kat vergi ödetilmesini içeren bir karar almıştır. Belgelere göre bu vergi her yıl Muharrem ayında ödenmiştir.⁹¹⁴ Bazı Osmanlı topraklarında kahve resmi, bir ukiyye⁹¹⁵ karşılığında 5 paradır, Kudüs'te ne kadar kahve vergisi alındığı bilinmemektedir. Kahve resmine dair belgelerin çokluğundan bu maddenin Akdeniz ticaretinde büyük rol oynadığı anlaşılabilmektedir.⁹¹⁶

Belgelere göre Kudüs'te kahve resmi Sayda Eyaleti'nde kahve vergisinin toplanması ile alakalı olmuştur. 1808 senesinde Süleyman Paşa devlet hazinesine ödediği 4000 kuruş karşılığında Kudüs ve civarında kahve resmini toplama işini üstlenmiştir.⁹¹⁷ 1813 senesinde Kudüs, Remle ve Gazze livalarından 4 yıl için kahve resmini toplama imtiyazını elde etmek için Sayda Valisi 16000 kuruş takdim etmiştir.⁹¹⁸ 1820 yılında Sayda Valisi Abdullah Paşa Yafa'ya ek olarak bahsedilen livalarda kahve resmini tahsil imtiyazını 4000 kuruş karşılığında elde etmiştir.⁹¹⁹ Sunulan bilgilerden anlaşıldığı üzere Sayda valilerine malikane

⁹¹² Safi, H. (2014). *Al Ebu Guş Şuyuh Nahiyet Beni Malik fi Sancak el-Kuds fi'l-Ahdi'l-Osmani 1750-1860*, Mecellet Camiat el-Aksa, c.2, sayı: 1, 31-62, 37,38.

⁹¹³ el-Medeni, Z. (1996). *Medinetu'l-Kuds ve Civaruha*, 123.

⁹¹⁴ BOA. AE.SMST.IV. 8-5999. (H-03-12-1222).

⁹¹⁵ Ukiyye rıtlın on ikide biridir. Para ve ağırlık ölçüsü birimleriyle hacim ölçüsü mühürlerine vukıyye şeklinde nakşedildiği görülmektedir. Ukiyye, Arapça klasik tıp literatüründe muhtemelen Latince kaynaklı olarak **on** ve **onküş** gibi farklı biçimlerde kaydedilmektedir. Kallek, C. (2012). Ukiyye. TDV İslâm Ansiklopedisi, C.42, 67-70, 67.

⁹¹⁶ Özkul, A. (2010). *Lefkoşa Şeriye Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Akdeniz Ticaretinde Kıbrıs Adasının Önemi*, Journal of Cyprus Studies, Sayı:39, 31-59, 37, 40.

⁹¹⁷ BOA. AE.SMST.IV. 2-78. (H-17-02-1223).

⁹¹⁸ BOA. TS.MA.e. 1319-41. (H-27-12-1228).

⁹¹⁹ BOA. HAT. 388-20698. (H-29-03-1235).

ve iltizam usulleriyle kahve resminin devredilmesi kahvenin devlet ekonomisine sağladığı gelirlerde bir değişikliğe yol açmış, kahve vergisi hazinenin önemli bir kalemi olmuştur.⁹²⁰

3.1.3.7. Penbe (pamuk), ipek ve yün (yapağı) vergileri

Osmanlı Devleti, pamuk, ipek ve yün tacirlerinden birtakım vergiler almıştır. Bu vergiler devletin genel iktisadı ve Kudüs yöresinin mahalli iktisadı açısından büyük önem taşımaktadır.

Belgelere göre 1808 senesinde Sayda Valisi Süleyman Paşa Yafa, Kudüs, Remle Gazze bölgeleri yanında el-Halil vakıflarından penbe, ipek ve yün resimlerinin imtiyazı için 12.500 kuruş ödemiştir.⁹²¹ 1813 senesinde bahsedilen bölgelerde anılan vergileri toplamayı sürdürmek üzere Süleyman Paşa 50.000 kuruş takdim etmiştir.⁹²² 1820 senesinde Sayda Valisi Abdullah Paşa 12.500 kuruş karşılığında penbe vergisini üstlenmiştir.⁹²³ Bu bilgiler ışığında 1808'den 1820'ye kadar penbe resminin tahsil imtiyazını edinmek için istenen bedelde herhangi bir değişiklik olmadığını söylemek mümkündür.⁹²⁴ Kaynaklarda pamuktan ne kadar vergi alındığına dair çeşitli bilgiler sunulmuştur, bazı kaynaklara göre bir kantar pamuktan 46 kuruş alınmıştır.⁹²⁵

İpek resmi mukataa şeklinde bir şahsa verilen bir vergidir. 1810 yılına ait bir vesikada ipek vergisinin okka başına 60 para olarak alındığı bildirilmektedir. İpek önemli bir madde olduğundan Osmanlı makamları ona büyük değer atfetmişlerdir.⁹²⁶ Bu çerçevede İstanbul'dak, devlet adamları Sayda Valisi Süleyman Paşa'ya kaçakçılığı engellemek üzere tedbirler uygulaması emrini iletmiştir. Kudüs tacirlerinden yün vergisi de tahsil edilmiştir ancak bu vergiden elde edilen gelir, pamuk ve ipek ürünlerine oranla daha az bir yekûn tutmuştur.⁹²⁷

⁹²⁰ Tabakoğlu, A. (2007). **Resim**, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.34, 582.

⁹²¹ BOA. AE.SMST.IV. 2-78. (H-17-02-1223).

⁹²² BOA. TS.MA.e. 1319-41. (H-27-12-1228).

⁹²³ BOA. HAT. 388-20698. (H-29-03-1235).

⁹²⁴ BOA. C.ML. 446-18031. (H-29-07-1243).

⁹²⁵ Özkul, A. (2010). **A,g,e**, 45.

⁹²⁶ BOA. C.BH. 182-8566. (H-15-02-1225).

⁹²⁷ BOA. C.ML. 141-6004. (H-21-10-1220).

3.1.3.8. Başka vergi ve resimler

XIX. yüzyılın ilk otuz yılında Kudüs Livası dâhil olmak üzere Osmanlı topraklarının çoğunda vatandaşlardan istenen vergiler çoğalmış, yeni mali görevler ortaya çıkmıştır. Yukarıda zikredilen vergilere ilaveten belgelerde başka vergi türlerinden bahsedilmiştir. Tütün yetiştiricilerinden ve tacirlerinden talep edilen duhan vergisi,⁹²⁸ ağnam vergisi⁹²⁹, sabun üreticilerinden alınan sabun vergisi yeni türlere örnektir. Kayıtlara göre ithal edilecek her sabuna karşılık 7,5 kuruş alınmıştır.

Gümrükte alınan harçlar da yeni harçlar kategorisinde olup gümrük emini tarafından tahsil edilmiştir. Bu çerçevede Kudüs'e getirilen malın değerinin %3'ü kadar gümrük harcı ödenmesi zorunluluğu getirilmiştir. Portakal, üzüm, limon, pirinç, kumaş gibi mallar gümrük prosedürlerine tabi tutulmuştur. Osmanlı yönetimince evlilik törenleri bağlamında da aruseyn adlı bir vergi düzenlemiş, bakire kızlar için 32, dullar için 10 akçe olarak tayin edilmiştir. Varisi olmayan kişiler çerçevesinde terekeden–mirastan vergi alınmıştır, ayrıca mirasın paylaşılması sırasındaki işlemler için de devlet hazinesine ödenecek bir harç oluşturulmuştur.⁹³⁰

3.1.4. Tarım ve Hayvan Varlığı

Her devletin varlığında tarım büyük ve önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde tarımın ekonomide tartışılmaz bir yeri bulunmuş, ekonominin temeli anlamına gelmiştir. Kudüs'te de durum böyle olmuş, XIX. yüzyılın ilk yarısında Kudüs kenti esasen tarıma ve ikinci derecede hayvancılığa dayalı bir ekonomiye sahip bulunmuştur.

3.1.4.1. Tarım ürünleri

Kudüs'te coğrafi konum ve elverişli iklim şartları gereği çok farklı tarım ürünü yetiştirilmiştir. Akdeniz ikliminin Kudüs civarında etkin olması ve komşu bölgelere kıyasla yağmur oranlarının yüksek olması neticesinde ürün çeşitliliğine rastlanmıştır.⁹³¹ Temel

⁹²⁸ BOA. AE.SMST.IV. 8-599. (H-03-12-1222).

⁹²⁹ BOA. AE.SMHD.II. 99-8417. (H-15-02-1224).

⁹³⁰ el-Medeni, Z. (1996). **A,g,e**, 123.

⁹³¹ El-Hüseyni, M. (1946). **Et-Tatavvuru el-İctimai ve'l-İktisadi fi Filistin el-Arabiyye**, Mektebet et-Tahir İhvan, Yafa, 117.

olarak tarım ürünlerini iki başlığa ayırmak mümkündür: 1) Meyve Veren Ağaçlar 2) Hububat

Tahıl üretimi yağmur oranlarına bağlı olarak livada geniş bir sahada gerçekleştirilmiş, arpa ve buğday bu bağlamda en önemli mahsuller arasında olmuştur. Buğday; ekmek, bulgur, börek ve tatlı gibi temel yemek malzemelerinde kullanılan başat madde olduğundan ayrı bir kıymete sahiptir.⁹³² Arpa, genellikle hayvan yemi olarak tercih edilmiş, ancak bazı hallerde insanların ihtiyaçlarını- karşılamak üzere ona başvurulmuştur. Hububat üretimine verilen büyük önemi gösteren en büyük delil ise çalışmamıza konu olan dönemde Kudüs Livası'nda değirmenlere sıklıkla rastlanmasıdır.⁹³³ Eriha, Kalendiya, el-Bire, Ramallah, Ebu Dis, el-Maliha, Vadi'l-Cevz, Beyt Surik, Silvan, Anate ve Sur Bahir mıntıklarında buğday tarımı yapılmıştır. Buğday ve arpadan sonra en çok üretilen tahıl ürünleri mercimek, bakla, nohut, burçak, susamdır. Susamdan tatlı ve susam yağı elde edilmiştir. Beyt Yalu, Beyt Nube ve Sur Bahir önemli susam merkezleridir.

Yeşillik ve sebze tarımı ise yer altı ve kaynak sularına dayalı biçimde gerçekleştirilmiştir. Ayn Karim ve Silvan gibi noktalar bu bağlamda öne çıkmıştır. Eriha köylerinde ve Ayn Karim'de büyütülen domates, sebze ziraati çerçevesinde kıymetli bir maddedir. Ayn Karim ve Eriha salatalık, sarımsak, kabak, bamya ve lubya yetiştirilmiş, Silvan'da bu maddelere ek olarak karnabahar, lahana ve soğan üretilmiştir.⁹³⁴ Bahsedilenlere ek olarak Kudüs Livası'nda livanın dağlık alanlar içermesi ve elverişli iklimi sebebiyle meyve -yemiş veren ağaçlara sıklıkla rastlanmıştır. Bu ağaçlar, sahiplerine ekonomik fayda sağlama yanında bölgenin iktisadında çok eski tarihlerden beri ayrı bir konumda bulunmuştur. Ağaçlardan toplanan meyve ve ürünlerin ticareti, Kudüs bölgesinde ticari hayatın temel unsurları içinde sayılmıştır.⁹³⁵

Kudüs Şeri Mahkeme Sicilleri'nde Kudüs Livası'nın her noktasında yaygın olan zeytin tarımı hakkında çok sayıda bilgi bulunmaktadır.⁹³⁶ Zeytin, liva sakinlerinin başat besin kaynakları arasındadır. Zeytin ağacı, büyük bir özenle yetiştirilmiş ve büyütülmüştür. Zeytinyağı Osmanlı ülkesindeki mahalli pazarlara satılan en önemli besin kaynakları

⁹³² K.Ş.S. 290. 220.

⁹³³ K.Ş.S. 294. 30; K.Ş.S. 301. 69; K.Ş.S. 308. 33.

⁹³⁴ K.Ş.S. 310. 20. ; el-Medeni, Z. (1996). **A,g,e**, 66-67.

⁹³⁵ Kattani, A. (2004). **Et-Tarih el-İdari ve el-İktisadi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, el-Camia el-Lübnaniyye). 84.

⁹³⁶ K.Ş.S. 299. 84; K.Ş.S. 309. 5; K.Ş.S. 316. 10.

arasında yer alması yanında sabun sanayisinde de kullanılmıştır. Zeytinyağının Filistin toplumunda başka toplumlardan farklı bir manası olmuş, çiftçilerin zenginliği ne kadar zeytinyağına sahip olduğu ile ölçülmüştür.⁹³⁷ Zeytin ağacı yanında incir ağacı da liva sathında oldukça yaygındır, genelde zeytinlikler incir bahçeleriyle paralel şekilde kurulmuştur. Belgelerde livada çok sayıda incir bahçesi varlığından bahsedilmiştir.⁹³⁸

Ayrıca livanın bazı yörelerinde içki ve pekmez imalatında kullanılan üzümün yetiştirildiği gözlemlenmiştir. Üzüm bostanlarına kerm denmiştir. Bazı hallerde kışlık yiyecek olması için üzümlerin kurutulduğuna da şahit olunmuştur.⁹³⁹ Dut, şeftali, nar, kayısı, limon, badem, fıstık, elma ve ayva ağaçları da yoğun bir biçimde üretilmiştir. Ancak meyve vermeyen ve doğal bitki örtüsüne dâhil olan ağaçlar, diğer ağaçlara nisbeten daha azdır. Çünkü yerel sakinler, zeytin ağaçlarına alan açmak için ormanları kesmişlerdir. Livada çam, kuşburnu, alıç ve keçiboynuzu ağaçlarının var olduğuna bazı eserlerde işaret edilmiştir.⁹⁴⁰

Tarım bağlamında Kudüs Livası sakinlerince tütün üretimine büyük bir önem verildiğini söylemek gereklidir. İklimin elverişli olması tütün yetiştiriciliğine teşvik eden temel faktördür. Bu tarım ürününün duhan vergisinde değinildiği gibi Kudüs ekonomisinde belirli bir payı bulunmaktadır.⁹⁴¹

3.1.4.2. Tarım yöntemleri

Çiftçiler, toprakları ekerken ve genel olarak tarım yaparken çeşitli yöntemleri esas almıştır.

Doğrudan değerlendirme: Toprak sahibi kendi arazisini ekip biçmekte, aile fertleri ona yardım etmektedir. Kudüs'te köylerde genel olarak bu yöntem tercih edilmektedir.

Müzaraa: Arazi sahibi ve arazi üzerinde çalışacak işçi arasında karşılıklı kar –zarar anlaşmasıdır. Çiftçi arazide çalışmakta ve tarımda kullanılacak araç gereci yanında

⁹³⁷ Domani, B. (2011). *İadet İktisaf Filistin Ahali Cebel Nablus 1700-1900*, 161-162.

⁹³⁸ K.Ş.S. 304. 37; K.Ş.S. 310. 47; K.Ş.S. 313. 37; K.Ş.S. 314. 56.

⁹³⁹ K.Ş.S. 312. 99; K.Ş.S. 311. 133; el-Medeni, Z. (1996). *A,g,e*, 77.

⁹⁴⁰ el-Medeni, Z. (1996). *A,g,e*, 78.

⁹⁴¹ Şa'ban, D. (2009). *El-Hayat el-İktisadiyye ve'l-İctimaiyye fi Medinet Cenin min Am 1864 -1918*, (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Najah Üniversitesi, Nablus,) 84.

getirmekte, arazi sahibi toprağı sunmaktadır. Bu durumda arazi üzerinde pay belirlenmekte, çiftçi emeğine karşılık mahsulün dörtte birini ya da üçte birini almaktadır.⁹⁴²

Müşakat: Bu sistem müzaraa sistemine benzemektedir, toprak sahibi toprağını başka bir çiftçiye vermekte, çiftçi toprağı meyve veren ağaçlardan dikmekte, ağaçlar meyve vermeye başlayınca mal sahibi ile ağaçlarla ilgilenen kişi arasında ürünler yarı yarıya paylaşılmaktadır.

Müşarese: Zeytin, incir veya badem ağaçlarına özel olarak geliştirilen bir sistem olup mal sahibinin bahçesine onun izniyle ağaç dikilmektedir, zeytin, badem veya incir mahsulleri daha önce kararlaştırılan paylara göre çiftçi ve mal sahibi arasında bölünmektedir.⁹⁴³

3.1.4.3. Hayvan varlığı

Hayvancılık Kudüs Livası'nda tarımdan sonra ikinci temel ekonomik çabadır, tarıma eşlik eden ve onu güçlendiren bir faktör olmuştur. Çoğu çiftçi, tarım çalışmaları yanında hayvan yetiştirmekle ilgilenmiş, besin ve yün kaynağı olarak hayvanlardan taşımada, nakillerde yararlanmış, gübre ediniminde onlardan istifade etmişlerdir.⁹⁴⁴

Kudüs sakinlerinin önem verdiği hayvanlar arasında birinci sırada koyun ve inek gelmektedir. Küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar Şam'dan, Halep'ten, Bağdat'tan ve Belka bölgesinden getirmektedir. Beytüllahim'de el-Ubeydiyye ve el-Va'riyye köyleri ve el-Ağvar mıntıkasındaki Bedeviler küçükbaş yetiştiriciliğinde öne çıkmıştır. Ayrıca şehirlerde evlerin bahçesinde ve koruluk alanlarda koyun beslenmiştir.⁹⁴⁵ Küçükbaş yanında büyükbaş yetiştiriciliği de sakinlerin ilgisini çeken bir alan olmuş, inekler mühim bir gıda kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Livada ağaçlık arazilerin, bostanların ve üzüm bahçelerinin çokluğu sebebiyle arıcılık da önemli bir uğraş olmuştur. Kuşçuluk, tavukçuluk ve keklikçilik de dönemin yaygın uğraşlarındandır. Ulaşım aracı olan at, eşek, katır ve deve zirai amaçlarla

⁹⁴² Eş-Şeride, E. (1997). *Nahiyet el-Kurati fi Kada Aclun*, Matbaat er-Rozana, Ürdün, 140-141.

⁹⁴³ el-Medeni, Z. (1996). *Medinetu'l-Kuds ve Civaruha*, 66.

⁹⁴⁴ Ebu's-Şa 'r, H. (2001). *Tarih Şarki'l-Ürdün fi'l-Ahdi'l-Osmani 1516-1918*, el-Lecne el-Ulya li-Kitabet Tarihi'l-Ürdün, Amman, 347; Ganayim, Z. (1999). *Liva Akka fi Ahdi't-Tanzimat el-Osmaniyye*, Müesseset ed-Dirasat el-Osmaniyye, Beyrut, 386.

⁹⁴⁵ El-Medeni, Z. (1996). *A,g,e*, 80.

tarlalarda, değirmenlerde ekin öğütmek ve değirmen taşının döndürülmesi gibi hedeflerle de ürün imalatında kullanılmıştır.⁹⁴⁶

3.1.5. Sanayi

Çalışmamız döneminde Kudüs Livası'nda gelişmiş sanayi türleri bulunmamış, mevcut sanayi zaanat denen el becerileri ile sınırlı olup insanların günlük hayatını kolaylaştırmak çerçevesinde şekillendirilmiştir. Sanayi; zeytin, susam, üzüm ve tahıl gibi tarım ürünlerine dayalı biçimde ortaya çıkmıştır. Kudüs'ün dini konumu, bölgede endüstrilerin ilerlemesinde yardımcı bir unsur olmuştur. Gerek müslüman gayrimüslim ziyaretçiler, bölgede ticareti canlandırmışlardır, ziyaretçilerin zevklerine hitap eden ürünlerin oluşturulması gerekmiştir.

Kudüs Livası'nda çok sayıda tarım ürününe dayalı yan sanayi türleri gelişmiştir, zeytin, susam ve üzüm sıkılması, tanelerin ezilerek öğütülmesi, meyvelerin kurutulması alanlarında geleneksel sanayilere rastlanmıştır. Teknolojik imkânların azlığından dolayı liva sakinleri genelde hayvanların hareketi ile çalıştırılan değirmenlere sahip bulunmuştur.⁹⁴⁷ Ziyad el-Medeni'nin sunduğu bilgilere göre incelediğimiz dönemde livada 13 değirmen vardır. Değirmenler değirmen taşının hareket ettiği bölme, tahılların serildiği alan ve elemenin gerçekleştirildiği kısım olmak üzere üç parçadan müteşekkildir.⁹⁴⁸ Zeytini ile meşhur olan livada bu maddeden kaynaklanan bir sanayi doğmuş ve en önemli sektörü oluşturmuştur. Bu çerçevede köylerde, vakıf idareleri altında ve devlet birimleri tarafından zeytin yağhaneleri inşa edilmiştir. Çalışmamıza konu olan dönemde Kudüs Livası'nda zeytin sıkımı yapılan merkezlerin sayısı 9 olarak tespit edilmiştir.⁹⁴⁹

Zeytinyağının bolca bulunması livada sabunculuğun gelişmesine de yardımcı olmuştur. Kudüs Şeri Mahkeme Sicilleri'nde sabunculuk işi ile ilgili çok sayıda belge bulunmuştur. Farklı şekillerde sabunlar imal eden üretim merkezlerine, atölyelerin içeriğine, kullanılan malzemelerin ayrıntısına çeşitli vesikalarda değinilmiştir. Sabun atölyeleri pişirme işlemini gerçekleştirmeye yardımcı bakır tencereler, zeytinyağı doldurulan kuyular, ateş ocakları,⁹⁵⁰ damıtma havuzları, su havuzları, sabunlarını yayma üzere serilecek halılar

⁹⁴⁶ Domani, B. (2011). *İadet İktisaf Filistin Ahali Cebel Nablus 1700-1900*, 161-162.

⁹⁴⁷ K.Ş.S. 308. 33; K.Ş.S. 313. 136.

⁹⁴⁸ el-Medeni, Z. (1996). *A,g,e*, 87.

⁹⁴⁹ K.Ş.S.304, 79; K.Ş.S. 305, 18; el-Medeni, Z. (1996). *A,g,e*, 83-84.

⁹⁵⁰ K.Ş.S. 295. 229.

için açık bir alan içermiştir.⁹⁵¹ Ziyad el-Medeni'ye göre araştırmamıza konu olan dönemde bölgede 9 sabun atölyesi mevcuttur. Bu yapılar genellikle vakıflara veya şehirdeki önemli devlet adamlarına ait olmuştur.⁹⁵²

Kudüs Livasındaki sanayi türleri yukarıda sunulan maddelerle sınırlı kalmamıştır; tahin, tatlı ve yağ üretiminde kullanılan susam maddesine bağlı bir sanayi de gelişmiş ve buna benzer pek çok meslek ve el sanatına rastlanmıştır.

Belgelere göre livada susam yağı elde edilen çeşitli merkezler mevcuttur.⁹⁵³ Ayrıca bağcılık işlerinin yaygın olmasından dolayı içki endüstrisi de ortaya çıkmıştır, çalışmamıza konu olan dönemde içki imal eden merkezler vardır. İslam dininde içkinin haram görülmesi sebebiyle Hristiyanlar ve Yahudiler içki imalatını üstlenmişlerdir. Üzümden alkol elde edilmesi yanında onun pekmez imalatında da kullanıldığı görülmüştür.⁹⁵⁴ Kudüs sakinleri, kışın tüketilecek temel takviye besin olarak pekmeze büyük değer atfetmişlerdir.⁹⁵⁵

Anılan sanayi dalları yanında çömlekçilik de önemli bir uğraş olmuştur. Çömlekçilik zeytin üretimi çerçevesinde gelişen mesleklerden biridir, zeytinyağının korunması gibi hususlar kap ve testilerin yapılmasını gerektirmiştir. Çömlek üretilen merkezlere fahura denmiştir.⁹⁵⁶ Hüseyin et-Turi, Bistami ve el-Aseli'nin dükkanları çömlekçilikte tanınan adresler olmuştur.⁹⁵⁷ Hasırcılık, küfe ve sepet imalatı da yaygın bir zanaattır,⁹⁵⁸ el-Halil camcılık faaliyetleri ile ünlenmiştir.⁹⁵⁹ Kudüs'te dericilik ve tabaklama da mühim bir meslektir, kentte çeşitli tabakhanelere rastlanmıştır. Tabakhanelerde elverişli hale getirilen derilerden kırbalar yapılmıştır. Ayrıca deriden ayakkabı yapılması şeklinde bağımsız bir sektör mevcuttur. Terzilik, dokumacılık, örme ve kumaş üretimi Kudüs Livasındaki el sanatları arasında mühim bir yer tutmuştur.⁹⁶⁰ Deve, inek ve küçükbaş hayvanlardan temin edilen yün ve kıllarının bolluğu neticesinde tekstile elverişli bir ortam doğmuştur.⁹⁶¹

⁹⁵¹ Et-Taravine, S. (1997). **Kadau Yafa fi'l-Ahdi'l-Osmani 1864-1914**, (Basılmamış Doktora Tezi, el-Camia el-Ürdüniyye), 312.

⁹⁵² el-Medeni, Z. (1996). **A,g,e**, 84.

⁹⁵³ K.Ş.S. 305. 82; K.Ş.S. 308. 143.

⁹⁵⁴ K.Ş.S. 303. 117-118.

⁹⁵⁵ K.Ş.S. 290. 283.

⁹⁵⁶ Ebubekir, E. (1994). **Kadau'l-Halil 1864 -1918**, Lecnet-ü Bilad el-Şam, Amman, 242-243.

⁹⁵⁷ K.Ş.S. 312. 2; K.Ş.S. 297. 141; K.Ş.S. 314. 37.

⁹⁵⁸ Et-Taravine, S. (1997). **Kadau Yafa fi'l-Ahdi'l-Osmani 1864-1914**, 329.

⁹⁵⁹ Ebubekir, E. (1994). **A,g,e**, 235.

⁹⁶⁰ K.Ş.S. 295. 111; K.Ş.S. 301. 7; Kürd Ali, M. (1969). **Hitatu'ş-Şam**, c.4, 206.

⁹⁶¹ Et-Taravine, S. (1997). **A,g,e**, 318.

İnşaat malzemeleri sanayii de ekonomideki başlıca sektörler arasında kabul edilmiştir. Kudüs Livası sakinleri evlerini genelde taştan inşa ettikleri için ev yapımına müsait taş kesimine ihtiyaç duyulmuştur. Bazı işçiler, taş ocağı denen alanlardan kayalardan inşaat taşı sağlamışlardır. Taş ocağında çalışan işçilere muallim adı verilmiştir, bu sınıfın büyük bir kısmı zimmilerdendir, bu bağlamda belgelerde Muallim Nikola ve onun kardeşi Muallim Davut'un isimleri geçmiştir.⁹⁶²

Zanaat grupları Kudüs'te ticaretin canlanmasında büyük rol oynamıştır. Üzüm, susam ve tahıl gibi ürünleri yan köylerden satın alan ustalar, onları işleyerek satmıştır. El sanatları arasında en önemli meslekler şu şekilde özetlenebilir: Yağcılar, değirmenciler, fırıncılar, kuyumcular, tabakhane ustaları, kasaplar, marangozlar, demirciler, aktarlar, tamirciler.⁹⁶³

3.1.6. Ticaret

Kudüs Livası'nın stratejik ve dini konumu, onu hacıların ve tacirlerin ziyaretgâhı kılmıştır, gerek Müslüman gerek Hristiyan hacılar çeşitli vesilelerle Kudüs'e gelmişlerdir. XVIII. yüzyılın ilk otuz yılında Kudüs civardaki diğer yerleşim yerlerine oranla önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Hacıların varlığı ve insan hareketinin kesintisiz bir şekilde sürmesi onu tacirlere ev sahipliği yapan alışverişe elverişli bir alana dönüştürmüştür. Kudüs sakinleri ve çiftçiler yanında tacirler ve çevre bölgelerden pek çok kişi, tarım ürünlerini, hayvanlarını, mallarını, imal ettikleri yeni malzemeleri sunmak üzere Kudüs pazarlarına yönelmiştir.⁹⁶⁴ Kudüs'ün 1800-1830 arasında dönemde yakın bölgelere kıyasla mühim bir ticaret merkezi olmasına rağmen 1850'lerin aksine livada ticaretin mahalli seviyede kaldığını söylemek mümkündür. Kudüs'e giden yollarda seyahat edenlere sürekli olarak çeşitli saldırılar düzenlenmesi neticesinde yol emniyeti kaybedilmiştir.⁹⁶⁵ 1824'te patlak veren isyan da güvenlik durumlarını oldukça etkilemiştir.⁹⁶⁶ Emniyetin yitirilmesi ticaretin yerel düzeyde kalmasına yol açmıştır. Hasat mevsiminde yağışların az olması gibi doğal sebepler, ticareti yönlendirmiştir. Yağış miktarının azlığı ürünlerde kıtlığa neden olmuş ve özellikle tahıl fiyatlarını yükseltmiştir.⁹⁶⁷ Ayrıca 1825'te Kudüs Livası'nda çekirge salgınına rastlanmıştır.

⁹⁶² K.Ş.S. 299. 106.; el-Medeni, Z. (1996). **A,g,e**, 93.

⁹⁶³ el-Medeni, Z. (1996) . **a,g,e**, 94-97.

⁹⁶⁴ YŞMS. 145. 179; K.Ş.S. 302.123-129.

⁹⁶⁵ BOA. HAT. 668- 32613. (H19-07-1241). A.

⁹⁶⁶ BOA. HAT. 535 – 26301. (H-29-12-1240).

⁹⁶⁷ K.Ş.S. 310. 45-46.

Dönemin büyük idarecilerinden Emir Haydar eş-Şihabi, çekirge salgının yaş kuru her şeyi tükettiğini ifade etmiştir.⁹⁶⁸

Kudüs tacirlerinin çeşitli Osmanlı eyaletleri 1864'ten sonra eyalet yerine vilayet ismi kullanılmıştır) ile ilişkileri bulunduğu gibi Osmanlı toprakları dışında da birtakım bağlantıları olmuştur. Kudüslüler, Şam, Bağdat ve Halep'ten kumaş ve davar getirmişlerdir. Belgelerde bu durumu gösteren bir örnek vardır: Süleyman el-Bağdadi adlı bir şahıs, Ali Paşa'nın Şam'da aldığı davar karşılığında kendisine 3000 kuruş borçlu olduğunu iddia etmiştir. Yine vesikalarda miraslar bağlamında dışarıdan bölgeye sokulan ürünlere değinilmiştir. Örneğin Hasan ve Mustafa adlı şahısların mirasında Halep, Şam ve Bağdat'tan gelen kumaşlar olduğu vurgulanmıştır. Mısır'dan da lubya, kumaş, pirinç ve indigo bitkisi ithal edilmiştir. Vesikalarda Süleyman el-Kudai ve Şehade el-Halil isimli kişilerin Mısır'dan indigo ve kumaş almak üzere ortak oldukları açıklanmıştır.⁹⁶⁹

3.2. Mehmet Ali Paşa Döneminde İktisadi ve Mali Durum 1831-1840)

Geçen bilgilerde vurgulandığı gibi Mehmet Ali Paşa döneminden önce Kudüs Livası'nın güvenlik durumunda bir istikrarsızlık ve kaos yaşanmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın iktidarından önceki beş yıl içinde Kudüs'te 3 yıl süren bir isyana tanık olmuştur.

Bu isyan ve onu izleyen olayların Kudüs bölgesindeki ekonomik ve mali durumu etkilediği sonucuna varabiliriz. Belgelere göre Mehmet Ali Paşa'nın iktidarı öncesinde yaşanan hadiseler neticesinde güvenlik ve ekonomik durum kötüleşmiştir, fiyatlarda aşırı pahalılık görülmüştür.⁹⁷⁰ Bu durum Kudüs ve çevresinde yaşayanları Mehmet Ali Paşa ve ordularına direnmemeye teşvik etmiştir.

3.2.1. Mali Sistemin Yapısı

Mehmet Ali Paşa, ihtiyaçlarını hız ve doğrulukla karşılayacak yeni bir mali sistem kurmaya çalışarak daha önce var olmayan organize bir finansal yapı yaratmıştır. Bu yapı, "Müdür-i Umumu Hisabat-i Vilayat-ı Berri's-Şam" olarak anılmış, Maliye Bakanı olarak

⁹⁶⁸ BOA. HAT. 904- 39699. (H- 25- 08- 1243); Eş-Şihabi, H. (1933). *Lübnan fi Ahdi'l-Umera eş-Şihabiyyin*, kontr: Esed Rustum, el-Matbaa el-Kasulikiyye, Beyrut, c.3, 784.

⁹⁶⁹ el-Medeni, Z. (2004). *A,g,e*, 99 .

⁹⁷⁰ Eş-Şihabi, H. (1933). *A,g,e*, 785.

görev yapan Hanna Bahri tarafından kurulmuş ve kontrol edilmiştir.⁹⁷¹ Her eyalette ve sancakta mütesellim ile birlikte "mübaşir" olarak isimlendirilen bir görevli bulunmuş, tüm muhasebeciler Hanna Bahri'ye karşı sorumlu olmuştur.

Mübaşirin görevi mütesellimin gelir ve harcamalarını denetlemek, sakinlerin ödemesi gereken miri parasını ve diğer vergileri toplamak, defterleri düzenli bir şekilde saklamak biçiminde özetlenebilmektedir. ⁹⁷²Tarihi kayıtlara göre Kudüs Mütesellimliği'nde bu görevi üstlenenler arasında 1838'de bu makamı deruhte eden Nahle Efendi'den bahsetmek mümkündür.⁹⁷³ Mübaşirin ekibi, hazine katibi başkanı, hazine kasiyeri ve hazine katibinden oluşmuştur.⁹⁷⁴ Kudüs Hazinesinin tüm çalışanları Kıpti Hristiyanlardır. Finansal konulardaki deneyim ve bilgileri sayesinde Kıptiler tercih edilmiştir.⁹⁷⁵

Hanna Bahri, matematiksel işlemler için geleneksel olarak özel bir kapasiteye sahip olan Mısırlı Kıpti muhasebecileri yanına almıştır. Her idari makamda, departmanın gelirler ve giderleri için bir defter tutulmuştur. Vergi tahsilat işlevine ek olarak, bu çalışana vergiden kaçınanlara hapsedme ve işkenceye başvurma yetkisi verilmiştir.

Bu çalışanın yaptıkları ve burada tahsilat derecesi hakkında aylık bir rapor sunması istenmiştir.⁹⁷⁶ Daha önce yerel yönetimlerin görevleri arasında bulunan tüm vergiler ve tüm mali kalemler hazine gelirlerine dahil edilmiştir.

3.2.2. Mehmet Ali Paşa'nın Vergi Koyma Politikası

Kudüs Mütesellimliği Mehmet Ali Paşa'nın nüfuzuna girdiği ilk andan itibaren Mısır idaresi belirli bir propaganda yürütmüştür. İbrahim Paşa, yöreye gelme amacının sakinlerin karşılaştıkları zararları kaldırmak, geçmiş dönemlerde yaşadıkları problemlere son vermek olduğunu ifade etmiştir. Bu doğrultuda vergileri hafifletme siyasetini benimsemiş, kiliselerin düzenli olarak ödediği gafar vergisini ve aidatı kaldırmıştır. Böylesi kararlardan dolayı Yahudi ve Hristiyanlar Mehmet Ali Paşa'nın Biladü'sh-Şam'ı kontrol etmesinden büyük bir

⁹⁷¹ Hofman, Y. (2014). *Mısır Yönetimi Altında Suriye ve Filistin'in İdaresi (1831-1840)*, 191-196.

⁹⁷² K.Ş.S. 319. 32; K.Ş.S. 321. 59; Ebu İzzeddin, Süleyman. (1929). *İbrahim Başa fi Suriya*, 134.

⁹⁷³ K.Ş.S. 322.252.

⁹⁷⁴ K.Ş.S. 321. 60; K.Ş.S. 320. 55;et-Taravine, M. (2006). *el-Evda el-İdariyye fi Mütesellimiyyet el-Kudüs fi Fetratı'l-Hukmi'l-Mısri 1831-1840*, sayı: 6, 234.

⁹⁷⁵ K.Ş.S. 323. 83; Ebu İzzeddin, S. (1929). *İbrahim Başa fi Suriya*, 134.

⁹⁷⁶ Salim, L. (1990). *El-Hukmu'l-Mısri fi'sh-Şam 1831-1841*, 121.

memnuniyet duymuştur. Ancak Hristiyanlara bazı ayrıcalıklar tanınması Ebu Guş Ailesi şeyhlerin ve mahalli liderlerin çıkarlarına aykırı olmuştur.⁹⁷⁷

18 Ağustos 1832 tarihinde İbrahim Paşa, Kudüs dahil Biladü's-Şam'ın tüm bölgelerindeki yöneticilere vergi konusunda bir emir yollamış, ahalinin ödemeye alışık olduğu miri vergiler dışında bir vergi uygulanmamasını istemiştir. İbrahim Paşa, yazdığı mektupta eski valilerin devrinde masraflar ve harçlar hususunda çok çeşitli talepler olduğunu, reayanın çok sıkıntı çektiğini belirtmiştir. Mısır yönetiminin bölgeye hâkim olmasının Allah tarafından halka sunulan bir lütuf olduğunu vurgulayan İbrahim Paşa, kendilerinin halkın rahat ve konforunu sağlamakla sorumlu bulunduğunu anlatmıştır. Ona göre halkı zorlayan kanunların ve düzenlemelerin bırakılması ve geçersiz kılınması gereklidir. İbrahim Paşa, emrinin Kudüs-i Şerif Mahkemesi'nde ayan ve eşrafın huzurunda aleni bir şekilde okunmasını talep etmiştir. Bu emirde Hazine-i Amire'ye ait olan mallar ve miri vergi dışında ahaliye mütesellim ve ileri gelenlerin özel harçları benzeri mali yükümlülükler dayatılmayacağı açıklanmıştır.⁹⁷⁸

Mehmet Ali Paşa'nın Biladü's-Şam yönetiminde Suriye'nin kuzeyindeki savaştan dolayı ilk iki senede vergi toplama konusunda esneklik gösterilmiştir. Mısır Hükümeti'nin Biladü's-Şam'da mali kriz yaşaması nedeniyle memur ve askerlerin maaşının ödenmesi gecikmiştir. Ayrıca Mehmet Ali Paşa, Osmanlı sultanına ödemekle yükümlü olduğu senelik vergiyi de zamanında sunmamıştır.⁹⁷⁹ Vergi sisteminde gösterilen esnek yaklaşım, Kudüs Mütesellimliği sakinlerinin miri vergisini de ödememesine yol açmıştır. 08.09.1832 tarihinde Mısır idaresi memurlarından Münip Efendi nahiye ve karye şeyhlerine bir emir yollayarak onları uyarmıştır. Münip Efendi, şeyhlerin önceki emri yanlış anlayıp maksadından farklı yorumladıklarını, miri vergisinin de iptal edildiğini sandıklarını ancak durumun böyle olmadığını hatırlatmıştır. 1832 ve 1833 senelerine ait miri vergilerinin toplanmasını ve ivedilikle devlet hazinesine yollanmasını istemiştir.⁹⁸⁰

Kudüs ve civarındaki yerleşim birimlerinde sakinlerin miri malları ödemeyi geciktirmesi nedeniyle Kudüs Mütesellimi Muhammed Said Ağa görevinden alınmış,

⁹⁷⁷ Rustum, E. (1940). *El-Mahfuzat el-Melekiyye*, c.1, belge no. 495.187-188; Mennâ', A.(2003). *Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918*, 139.

⁹⁷⁸ K.Ş.S. 317. 31-32.

⁹⁷⁹ Mennâ', A.(2003). *A,g,e*, 141.

⁹⁸⁰ K.Ş.S. 317. 37.

vazifesini ihmal etmekle suçlanmıştır.⁹⁸¹ Bundan dolayı Mehmet Ali Paşa idaresinde mali işleri denetleyen bir mali memur mal memuru) makamı ihdas edilmiştir. Mali konularda çalışan memurun temsilcileri olmuş, bu temsilciler farklı idari merkezlere yollanmıştır.

Nablus mütesellimine emir verilmiş, onun hazineye göndermek üzere biriken miri malları toplaması istenmiştir.⁹⁸² 1832 sonunda Biladü’ş-Şam Hükümdarı Şerif Bey, Kudüs Mütesellimi Kasım el-Ahmed’e geciken miri malları sunması talimatını yollamıştır. Mısır idaresi nahiye şeyhlerini gecikmenin kaynağı olarak görmüş, onların miri vergisini toplamayı ihmal ettiğini değerlendirmiştir. Şerif Bey’in emrini içeren mektupta nahiye şeyhlerine bir tehdit yönlendirilmiş, yaptıklarına daha sonra pişman olmamaları, iş işten geçtikten sonra nedametın fayda vermeyeceği hatırlatılmış, bir kuruş bile eksik olmayacak şekilde 50-60 gün içinde bütün miri yükümlülükleri toplamaları istenmiştir.⁹⁸³

Kudüs civarındaki köyler ve özellikle Beytulahim köyü sakinleri miri vergi ödemeyince Akka Kaymakamı Münip Paşa’ya asker kuvveti ile meseleyi çözmesi yolunda emirler verilmiştir.⁹⁸⁴ Münip Paşa’nın askerlerinin sert yaklaşımlarına karşı ahali çeşitli tepkiler geliştirmiştir. İbrahim Paşa direnç gösterenleri cezalandırmak üzere Kudüs sakinlerinden iane yardım) isminde özel bir vergi almıştır.⁹⁸⁵

Mehmet Ali Paşa’nın miri vergi dışında alınan vergileri iptal etme sözüne bağlı kalmadığı gözlemlenmektedir. Biladü’ş-Şam’da istikrarın sağlanmasından ve Kütahya Antlaşması’nın yapılmasından sonra Mehmet Ali Paşa’nın vergi politikası değişmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla vergilerin iptali politikası; sakinlerin gönlünü almak ve direnç göstermelerini engellemek üzere benimsenen bir adım olmuştur. Zira bir müddet sonra Mısır yönetimi tarafından bütün vergiler miri vergi kategorisine yerleştirilmiş, mevcut vergiler Osmanlı dönemindeki vergilerden daha ağır bir şekil almıştır.⁹⁸⁶

Ekonomi açısından en önemli değişiklikler arasında Yahudi ve Hristiyanların maddi statülerinde yaşanan başkalaşımlardan bahsetmek mümkündür. Kudüs ve civarının Mısır

⁹⁸¹ K.Ş.S. 317. 41.

⁹⁸² Safi, H. (2010). *El-Hukmu’l-Mısri fi Filistin*, 145; Rustum, E. (1940). *El-Mahfuzat el-Melekiyye*, c.2, belge no.1494.63.

⁹⁸³ K.Ş.S. 317. 67.

⁹⁸⁴ El-Huri, K, B. (1927). *Hurub İbrahim Başa el-Mısri fi Suriya ve’l-Anadol*, talik: Esed Rustum, el-Matbaa es-Suriyye, Mısır, 33.

⁹⁸⁵ K.Ş.S. 318. 85.

⁹⁸⁶ Safi, H. (2010). *A,g,e*, 146.

yönetimine girdiği ilk andan itibaren Mehmet Ali Paşa, Hristiyanların devlet hazinesine ödediği bütün vergileri kaldırmak üzere bir ferman çıkarmıştır.⁹⁸⁷ Ancak bu durum, Kudüs Livası'nda Ebu Guş ve Semhan Aileleri benzeri nahiye şeyhlerinden oluşan mahalli oluşun güç odakları tarafından olumlu karşılanmamıştır. Nahiye şeyhleri, Hristiyanlardan ve yabancı turistlerden *gafar* adlı bir vergi almaya alıştığından Mehmet Ali Paşa'nın emirlerine bağlı kalmayarak zımmilerden anılan vergiyi tahsil etmeyi sürdürmüşlerdir. Hadiseleri yakından takip eden İbrahim Paşa İbrahim Ebu Guş ve İsmail es-Semhan'a bu adetten vazgeçmeleri için uyarı mahiyetinde emirler yollamıştır.⁹⁸⁸

Mehmet Ali Paşa'nın Müslümanlara vergi ve ödemeleri azaltma vaadini tutmamasıyla beraber Hristiyanlardan bütün vergileri kaldıran bir siyaset izlemesi neticesinde Müslüman ahalide Mehmet Ali Paşa'ya karşı olumsuz duygular gelişmiş, onun daha önce iddia ettiklerinin aksine kendilerinin çıkarlarını önemsemediğini, mal ve adam kazanma hedefi güttüğünü düşünmüşlerdir. Kütahya Antlaşması'nın imzalanmasından sonra pek vakit geçmeden İbrahim Paşa'nın Biladü's-Şam'daki kolaylık yanlısı idaresi son bulmuştur. Mehmet Ali Paşa bu aşamada Mısır'da kullandığı askeri, ekonomik ve mali sistemi Filistin'de de uygulamaya karar vermiştir. Oğlu İbrahim Paşa'ya çeşitli emirler göndermiş ve emirlerin tavizsiz şekilde tatbik edilmesini istemiştir. Kudüs civarındaki Müslüman ahali yeni mali nizam vasıtasıyla daha önce mevcut olan kazanım ve haklarını yitirdiklerini değerlendirerek 1834'te isyana kalkışmışlardır.⁹⁸⁹

3.2.3. Vergiler

Mehmet Ali Paşa'nın bütün vergileri miri vergi kapsamında değerlendirme politikası başarısızlığa uğramıştır. Mısır idaresi ilk olarak benimsediği miri vergi dışındaki bütün mali yükümlülüklerin kaldırılması fikrinden vazgeçtikten sonra Osmanlı hâkimiyeti sırasında uygulanan vergilerden daha fazla miktarda vergi almıştır. Kudüs Mutesellimliği'nden alınan vergileri şu şekilde özetlemek mümkündür:

⁹⁸⁷ Rustum, E. (1940). *El-Mahfuzat el-Melekiyye*, c.1, belge no. 495. 187-188.

⁹⁸⁸ K.Ş.S. 317. 6.

⁹⁸⁹ Ebu İzzeddin, S. (1929). *İbrahim Başa fi Suriya*, 152.

3.2.3.1. Ferde vergisi

Mehmet Ali Paşa, Osmanlılarla savaşın sürmesiyle birlikte ekonomik durumun kriz halini alması neticesinde yeni vergiler geliştirmek istemiştir. Savaşın devamı çok sayıda asker bulundurulmasını ve cephelere yığılmasını gerekli kılması yanında bütçenin yeniden şekillendirilmesi, harcama ve gelirlerin dengelenmesi zarureti doğurmuştur. Mısır idaresi, bu bağlamda 1833 senesinden itibaren ferde vergisini uygulamaya koymuştur.⁹⁹⁰ Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi 15-60 yaşları arasında bütün erkek vatandaşları mezhepleri ve dinleri göz önünde bulundurulmaksızın ferde adlı bir vergiyle yükümlü kılmıştır. Bazı rivayetlere göre vergi mükellefliği 12 yaşından büyük olanları kapsamıştır.) Din adamları, memurlar ve askerler ferde vergisinden muaf tutulmuştur.

Zorunlu ordu hizmetini yerine getirenler de ferdeden sorumlu sayılmamıştır.⁹⁹¹ Bu verginin İngiltere'nin Yafa konsolosu ve oğluna uygulanmaması hususuna dair arşivde bir belge mevcuttur. Arşive göre İngiliz konsolos tarafından bir itiraz sunulması üzerine Mehmet Ali Paşa Şerif Paşa'ya talimatlar yollamış, durumun tahkik edilmesini, itirazların haklı çıkması halinde konsolos ve evlatlarından vergi mükellefiyetinin düşürülmesi noktasında gerekenin yapılmasını, onlardan alınan iki senelik ferde vergisinin geri verilmesini emretmiştir.⁹⁹² Bu belge, ecnebi devletlerin temsilcilerinin ve konsoloslarının ferde uygulamasından muaf tutulduğunu göstermektedir.

Ferde, mükellefin malının %12'si oranında alınan bir vergi olup bir alt ve üst sınıra sahiptir, 15 kuruştan aşağı 500 kuruştan fazla olmamaktadır.⁹⁹³ Ferde vergisinin topluma uygulanması için Biladü's-Şam'da 1833 -1835 seneleri arasında erkekler için nüfus sayımı gerçekleştirilmiştir. 1833 sonunda Kudüs, Gazze, Yafa, el-Ludd, Remle ve Halil bölgelerinde bahsedilen vergiyi ödeyenlerin sayısı 20.640 kişiye ulaşmıştır.⁹⁹⁴ Bu vergiye ilişkin olarak şu anekdotu hatırlatmakta fayda vardır. 1839 yılında Osmanlılarla yeniden savaşa hazırlık durumunda olan Mehmet Ali Paşa, vergilerin iki katına çıkarılması ve iki senelik mali yükümlülüklerin tek bir defada toplanmasını emretmiştir.⁹⁹⁵

⁹⁹⁰ Salim, L. (1990). *el-Hukmu'l-Mısri fi's-Şam 1831-1841*, 114.

⁹⁹¹ Ebu İzzeddin, S. (1929). *A,g,e*, 146.

⁹⁹² Rustum, E. (1940). *El-Mahfuzat el-Melekiyye*, c.3, belge no. 4196.

⁹⁹³ Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.2, belge no. 3154

⁹⁹⁴ Salim, L. (1990). *el-Hukmu'l-Mısri fi's-Şam 1831-1841*, 156-157.

⁹⁹⁵ Ebu İzzeddin, S. (1929). *A,g,e*, 147.

Ferde vergisi, Biladü's-Şam'da devlet hazinesinin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Divanu'l-Meşveret denen adlı bir kurum, ferde vergisinin mükelleflere dağıtılması ve kıymetinin belirlenmesi hususu ile ilgilenmiştir. Ferde vergisi bağlamında mükelleflerin sayısının askerlik, göç, vefat vb. sebeplerle azalmasından dolayı gelirler dalgalı bir seyir izlemiştir. Hükümet vefat edenlerin, kaçakların ve kayıpların ödemesi gereken vergileri diğer vatandaşlara yüklemiştir. İbrahim Paşa, babası Mehmet Ali Paşa'ya yolladığı bir mektupta bir köyde kalan çiftçilerin o köy için daha önce takdir edilen vergilerin hepsini ödemesi gerektiği fikrinde ısrarcı olmuş, vergiyi arkadaşların birbirinin yerine ödemesi gereken borca benzetmiştir.⁹⁹⁶ Bu siyaset neticesinde halk arasında şikâyetler çoğalmıştır.

3.2.3.2. Miri vergisi

Daha önce Osmanlı devrini anlatırken miri vergisine değinmiştik. Ancak Mehmet Ali Paşa döneminde bütçenin temel kaynağı olan miri vergisi yeniden şekillendirilmiştir. Kudüs'te ilk dönemde bütün vergiler miri vergisi çatısı altında birleştirilmiştir. Miri vergisinde arazilerin hacmi bir günde iki öküzün sabanla sekiz saat çalışması ile sürülebilecek toprak miktarı üzerinden hesaplanmıştır. Üretim hesaplamaları da bu orana dayanmıştır. İlgili yöntem de aldatma ve hileye imkân tanımış, yüzölçümleri bazen yanlış bir şekilde aksettirilmiştir.⁹⁹⁷

Çiftçilerin ödemek zorunda olduğu diğer cezalara ve yükümlülöklere ek olarak bazı topraklarda miri vergisi yüksek tutulmuştur. Bu durum da bazı kişilerin ülkeyi terk etmesine neden olmuştur. Miri, nakdi olarak kuruş şeklinde tahsil edilmiştir. Ancak bu alanda para biriminin fiyatı düşüröldüğünde çeşitli zorluklara rastlanmış, vergi neredeyse iki katına çıkmıştır. Ayrıca vergilerin mahsul şeklinde de ödendiği görölmüştür. Mehmet Ali Paşa'nın eleştirildiği noktalardan biri, insanların tahıla ihtiyaç duyduğu anlarda mahsulleri vergi olarak devlet hazinesine taşımak olmuştur.⁹⁹⁸

Bu vergiye ek olarak, ağaçlık alanlara ve bahçelere başka vergiler konulup kademeli olarak düzenlenmiştir. Böylece her zeytin ağacı için bir kuruş, ekilebilir arazi statüsündeki iki öküzlük saban alanı için 150 kuruş, iki öküzün çalışmasına göre üzüm bağları için birim

⁹⁹⁶ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.4, belge no. 6023.

⁹⁹⁷ Salim, L. (1990). **A,g,e**, 112.

⁹⁹⁸ Salim, L. (1990). **A,g,e**, 112-113.

başına 30 kuruş, bahçeler ve kamu malları için 50 kuruş, bir baş için koyun için 1 kuruş, katır başına 20 kuruş vergi tayin edilmiştir. Bir deve için 40 kuruş ve diğer hayvanlar için hayvan başına 10 kuruş alınmıştır. Ağaçlara ve hayvanlara dair vergiler, ister çiftçilik, ister ulaşım veya başka herhangi bir amaçla olması fark etmeksizin uygulanmıştır. Bu vergiler, yalnızca Mehmet Ali Paşa döneminde uygulanan yeni düzenlemeler olmuştur.⁹⁹⁹

Miri vergileri arasında, koza üretimine göre hesaplanan miri ipek vergisi de vardır. İpek vergisi bağlamında vergi tahmini bir bölgeden diğerine farklılık göstermiştir ancak ortalama olarak ipek üretim maliyeti ile eşdeğer olmuştur.¹⁰⁰⁰ Mehmet Ali Paşa'nın hükümeti, Osmanlı dönemindeki teamüllere aykırı şekilde vakıf malları için miri parasının ödenmesini de talep etmiştir.¹⁰⁰¹ Mısır hükümeti, meyve bahçeleri ve ağaçlara 5 kuruştan 1 kuruşa kadar değişen bir vergi koymuş, ayrıca ipek tezgâhları ve tüccar dükkânlarına mali yükümlülükler tayin etmiştir.¹⁰⁰²

Bir aylık maaşı 500 kuruştan fazla olan yüksek maaşlı ve ferde vergisinden muaf olan çalışanlara “iane” adında bir vergi uygulanmıştır.¹⁰⁰³ Mehmet Ali Paşa, Osmanlı döneminden beri var olan iane vergisinin kaldırıldığını ilan etse de, bu iptal sadece sembolik olmuş, iane vergisi miri parasına eklenmiştir.¹⁰⁰⁴

3.2.3.3. Şune vergisi

Mehmet Ali Paşa'nın ordusu için sakinler tarafından kendi bölgelerinde görev yapan askerlere erzak sunulmuş, silahlı kuvvetler için her bölgeden belirli oranlarda buğday, arpa, kuru üzüm, yağ gibi malzemeler toplanmıştı, Nakit veya mahsul olarak toplanan miri vergisinden farklıdır. Sakinler, mahsulleri kasabalarından en yakın askeri şuneye - tahıl depolamak için belirlenen yere - nakletmekle görevlendirilmişlerdir.¹⁰⁰⁵

⁹⁹⁹ Safi, H. (2010). *El-Hukmu'l-Mısri fi Filistin 1831-1840*, 148-149.

¹⁰⁰⁰ Salim, L. (1990). *A,g,e*, 113.

¹⁰⁰¹ Ebu İzzeddin, S. (1929). *A,g,e*, 145.

¹⁰⁰² El-Huri, K. B. (1927). *Hurub İbrahim Başa el-Mısri fi Suriya ve'l-Anadol*, talik: Esed Rustum, el-Matbaa es-Suriyye, Mısır, 36.

¹⁰⁰³ Salim, L. (1990). *A,g,e*, 115.

¹⁰⁰⁴ Ebu İzzeddin, S. (1929). *A,g,e*, 146.

¹⁰⁰⁵ Berekat, D. (2014). *El-Batal el-Fatih İbrahim ve Fethuhu eş-Şam 1832*, 120.

3.2.3.4. Diğer vergiler

Yukarıda anılan vergilere ilaveten yükümlü kılınan başka ücretler de olmuştur. Bir şehirden diğerine yollanan mallar ve ürünler için %6,5 veya %12 dolayında ödenen duhuliyat adlı bir vergiden bahsetmek mümkündür. Yabancılar anılan vergiyi ecnebi devletlerin imtiyazlarından dolayı daha az bir oranda ödemiştir. Onlara yönelik olarak duhuliyat vergisi tarifede belirlenen mallar bağlamında %0,5 ve %1 oranlarında ve tarife dışı diğer mallarda %3 oranında uygulanmıştır.¹⁰⁰⁶

Aynı şekilde “tesrih” denen bir nakil ücreti de vergilere eklenmiş ve özel amaçlarla veya ticaret için bir ülkeden diğerine gönderilen yerel ürünlerden alınmıştır. Yabancılar ise, mahsullerin kendileri için gerekli olması halinde, “tesrih” ücretinden muaf tutulmuştur. Bazı konsolosluk çalışanları, bu ayrıcalığı kötüye kullanmış, büyük miktarlarda mahsul talep edip, kişisel ihtiyaçlarını karşılayacaklarını savunmuş ancak aldıkları malları pazarlarda satmışlardır.¹⁰⁰⁷

Anılanlara ek olarak, Mehmet Ali Paşa’nın yönetimi, Kudüs Mütesellimliği sakinlerinden, hayvan resmi adında bir vergi almıştır. Çiftçiler ve hayvancılar şehre hayvan getirdiklerinde kesim amaçlı değilse inek başına 13 ila 21 kuruş arasında bir miktar para ödemişlerdir. Kesim işlemi için Kudüs sınırlarına taşınan büyükbaşlardan ise hayvan başına 60 ila 70 kuruş alınmıştır.¹⁰⁰⁸ Koyun, keçi ve deve için de yıllık vergiler uygulanmıştır.¹⁰⁰⁹ Bahsedilenler yanında başka vergiler de mevcuttur: Mülk devrinden, ev ve dükkânlardan elde edilen gelirlerden, sabun, tuz, yağ, bahçeler bağlamında geliştirilen ve kamu hizmetlerinden yapılan mali hesaplama ve kesintiler toplam vergilerin yüzde 5-15’ini oluşturmuştur. Aynı şekilde değirmenlerde de her 1000 kuruşun 45 kuruşu vergi olarak hesaplanmıştır.¹⁰¹⁰

3.2.4. Para Politikası

Mehmet Ali Paşa, Mısır ve Biladü’ş-Şam’da ortak bir para politikası izlemeye çalışmıştır. Bu nedenle Mısır standartlarını ve ağırlıklarını genel olarak Biladü’ş-Şam’a ve

¹⁰⁰⁶ Perrier, F. (1840). *La Syrie Sous Le Gouvernement De Mehmet Ali*, 78.

¹⁰⁰⁷ Perrier, F. (1840). *A,g,e*, 102

¹⁰⁰⁸ Ebu İzzeddin, S. (1929). *A,g,e*, 149.

¹⁰⁰⁹ Berekat, D. (2014). *El-Batal el-Fatih İbrahim ve Fethuhu eş-Şam 1832*, 120.

¹⁰¹⁰ Salim, L. (1990). *A,g,e*, 116.

özellikle Kudüs'e tanıtmıştır. Rupi olarak bilinen Mısır para birimi Filistin'de de kullanılmıştır.¹⁰¹¹ İbrahim Paşa para sistemini birleştirmeyi denemiş, ancak yazıcılar (kâtipler) farklı matematiksel sistemlere başvurmuş ve dış ticaret açısından her zaman sabit bir değer sunulmamıştır. Mehmet Ali Paşa döneminde yerel para biriminin değeri yabancı para birimlerine oranla zamanla azalmıştır. Örneğin, 1830 yılında, döviz kuru 77 kuruşken, 1834'te 97 kuruşa, ardından 1836'da 100 kuruşa ulaşmıştır.¹⁰¹²

Mısır döneminde Biladü's-Şam sakinleri birkaç para birimi kullanmış, Mısır, Osmanlı ve Avrupa paraları tedavülde bulunmuştur: Özellikle altın karşılığında gerçek değerini ifade etmeyen Osmanlı para biriminde değer değişiklikleri görülmüştür. Sahte paranın yayılmasıyla paranın değeri sürekli farklılaşmıştır. Mehmet Ali Paşa, "Fransız parasının 20 veya 21 kuruş değerinde olduğundan ve Biladü's-Şam'da sadece İstanbul'da basılan sahte paranın kalacağından" korktuğunu ifade etmiştir.¹⁰¹³ 1835 yılına ait bir belgeye göre, İbrahim Paşa, Berrü's-Şam Eyaleti'nde hâkim olan parasızlık sorununu çözmek için babasından 5 ve 10 kuruş şeklinde bin beş yüz 1500) torba gümüş para basmasını istemiştir. Paşa, ülkede yaşanan mali krizin Avrupa, Osmanlı ve Mısır sikkelerinin değeri arasındaki tutarsızlıktan kaynaklandığını, bu nedenle bazı yabancı ve yerli tüccarların değeri yüksek olan Mısır sikkelerini ihraç ettiğini belirtmiştir. İstanbul ve Biladü's-Şam'da işlem gören iki fiyat arasında % 5-7 oranında bir fark olmuş, bazıları eski paraları ucuza toplayıp İstanbul'da yeni altın ve gümüş paralarla takas edip farktan yararlanmıştır.¹⁰¹⁴

Mehmet Ali Paşa para biriminin değerini sabit bir hale getirmeye çalışmıştır, idare meclisi üyelerine para düzenleme konusunu çözmelerini emretmiştir. Ancak meclisten herhangi bir sonuç çıkmamıştır. Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa, hiç kimseye danışmadan çeşitli gümüş sikkelere Fransız parası temelinde değer koymuş, farklı altın sikkeleri %4 azaltarak kullanmıştır. İhracata ilgi duyan Mehmet Ali Paşa, İbrahim Paşa'nın Biladü's-Şam'da sikke darp etmesi için basılmış sikke örneklerini oğluna göndermiştir.¹⁰¹⁵

Mehmet Ali Paşa'nın tedavüldeki parayı sabit bir noktada tutma ve değerini koruma stratejisi başarıya ulaşmamıştır.¹⁰¹⁶ Paranın herkesçe kabul edilen standart bir değeri

¹⁰¹¹ Rustum, E. (1940). *El-Mahfuzat el-Melekiyye*, c.2, belge no. 1522.

¹⁰¹² Safi, H. (2010). *El-Hukmu'l-Mısri fi Filistin 1831-1840*, 147.

¹⁰¹³ Rustum, E. (1940). *El-Mahfuzat el-Melekiyye*, c.2, belge no. 3137.

¹⁰¹⁴ Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.3, belge no. 5187. 298, Rustum, E. (1940). *a,g,e*, c.3, belge no. 4058. 9.

¹⁰¹⁵ Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.2, belge no. 4058. 9.

¹⁰¹⁶ Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.3, belge no. 5667. 469.

olmamıştır. Paranın değeri bir iki ay içinde %3-%5 oranında artmıştır. Parayı kullananlar kar sağlamıştır. Bazen de 5-8 ay süresince paranın değişmeden kaldığı ve %2,5 -%5 oranlarında zarar kaydedildiği görülmüştür. Borçlular parasını sadece paranın değeri arttığında ödediği için söz konusu çalkantılı ekonomik durum, borç verenlere olumsuz yansımıştır.¹⁰¹⁷

1838 senesinde Mısır idaresi Mehmet Ali Paşa'nın talebi üzerine paranın değerini düşürmüştür. Böylelikle Mısır parası altın karşılığı bakımından hakiki değerine ulaşmıştır. Ancak bu karar tacirlerden tarafından reddedilmiştir. 1839 yılında Şerif Paşa'ya tacirlerce imzalanarak sunulan arizada ilgili uygulamanın birbirine borç veren akraba ve tacirler arasında problemler oluşturduğu vurgulanmıştır. Ayrıca halkın bazı malzemeleri Biladü's-Şam dışından aldığı ve paranın değerinin düşmesiyle esnaf ve tacirlerin de zarar gördüğü, alım gücünün zayıfladığı ifade edilmiştir. Tacirler arizada mevcut değerlerin korunması ve altın karşılığı reel değerın esas alınmamasını arzuladıklarını belirtmişlerdir.¹⁰¹⁸ Mehmet Ali Paşa, tüccar ve benzeri meslek erbabının taleplerini geri çevirmiştir. Ebu İzzeddin isimli tarihçinin haber verdiğine göre Paşa'nın para değeriyle oynama stratejisi yüzünden Biladü's-Şam ahalisi büyük kayıplar yaşamıştır. Vergi tahsili sırasında paranın kıymetini düşüren Mehmet Ali Paşa diğer zamanlarda anılan kıymeti olduğu gibi korumuştur. Sayda'daki Avusturya elçisinin dediğine göre Mehmet Ali Paşa bu siyaset neticesinde %31.7 oranında bir kar sağlamıştır.¹⁰¹⁹

Mehmet Ali Paşa idaresinde temel yiyecek ve yem kaynaklarının fiyatlarına dair şu bilgileri vermek mümkündür: Meçhul bir tarihçinin kayıtlarına göre önemli tahıl kaynaklarında pahalılık görülmüştür. Bir ratl ekmek 44 gümüş paradan 60 gümüş paraya yükselmiştir. Buğday 6 kuruştan satılırken 8 kuruşa ve daha sonra 14 kuruşa çıkmıştır. Bir müdd arpa 8 kuruştan, bir müd mısır 10 kuruştan satılmış, bir ratl pirinç 15 kuruştan müşteriye sunulmuştur. Malzeme fiyatları hasat mevsiminde ve hasat mevsimi dışında farklılık arz etmiştir. Söz gelimi buğdayın kilesi bol hasadın yapıldığı ilk dönemde 7 kuruş olurken buğdayın tarlada bulunmadığı dönemde tamamen hasat edildiği anda 35 kuruş olmuştur.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁷ Salim, L. (1990). **A,g,e**, 128.

¹⁰¹⁸ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.3, belge no. 5667. 471.

¹⁰¹⁹ Safi, H. (2010). **El-Hukmu'l-Mısri fi Filistin 1831- 1840**, 138; Ebu İzzeddin, S. (1929). **A,g,e**, 162; Catafago, A. (1937). **İbrahim Paşa el-Mısri fi Filistin ve Lubnan ve Suriya**, 69.

¹⁰²⁰ Meçhul, (2007). **Müzekkirat Tarihiyye an Hamleti İbrahim Başa 'ala Suriya**, 44-46, 85.

Mehmet Ali Paşa idaresi temel gıda ve yem ürünlerinin pahalılığı nedeniyle, muhtesip adında bir görevli tayin etmiştir. Muhtesibin yetkisi fiyatları belirlemek ve denetlemek ile halkın genel rahatını sağlayan hususları araştırmak olmuştur. Muhtesibe eşlik eden ve sopa taşıyan çeşitli yardımcı memurlar bulunmuş, bahsedilen memurlar emirlere uymayanları caydırmak üzere onun yanında bulunmuşlardır.¹⁰²¹

3.2.5. Ziraat ve Toprak Yönetimi

Mehmet Ali Paşa idaresi Kudüs Mütesellimliğinde tarıma büyük önem vermiş, bu bağlamda ıslahat çabaları ortaya koymayı hedeflemiştir.

3.2.5.1. Arazi

Mehmet Ali Paşa'nın idaresi, Biladü's-Şam'daki otoritesini artırdıktan sonra 1831 senesinde Mısır'daki toprak düzenlemesi temelinde Biladü's-Şam arazisini yeniden şekillendirmeye karar vermiştir. İltizam, tımar, zeamet vb. eski usulleri Biladü's-Şam'da da kaldırmayı hedeflemiştir. Bu çerçevede tımar ve zeamet sahiplerinin, mültezimlerin imtiyazları ellerinden alınmıştır.¹⁰²² Mehmet Ali Paşa, 1833-1835 seneleri arasında Biladü's-Şam'daki tımarları kaldırmış, soylular dâhil olmak üzere sakinlerin tamamını kuvvet kullanarak silahsızlaştırmış, zorunlu askerlik uygulamasına başvurmuştur. Tımarların ortadan kaldırılması geleneksel Osmanlı toprak nizamının bitirilmesine dönük bir adımdır. Mehmet Ali Paşa, toprak idaresinde Fransız modelini benimsemiştir.¹⁰²³

İltizam ve tımar sisteminin merkezi olmayan bir idare tarzı olduğunu söylemek mümkündür. Tımar, Avrupa'daki feodaliteye benzemekle birlikte toprakların merkezi yönetime ait olması açısından ondan ayrı bulunmuştur. Tımar sahipleri ziraat veya toprak düzenine karışmamıştır. Merkezi idare de, vergilerin toplanmasına dair bütün detaylara hakim olmamıştır. Devlet adamlarının denetiminin eksikliği, Kudüs ve civarında aşiret veya kabile liderleri, tımar sahipleri ve nüfuzlu aileler gibi güç odakları yaratmıştır.

¹⁰²¹ Mahmud, E. (1988). *El-İdara el-Mısriyye fi Biladi's-Şam ve Bidayet Zuhuri'l-Mes'eleli'l-Filistiniyye*, 125; Meçhul, (2007). *A.g.e*, 60-61.

¹⁰²² Ebubekir, E. (1996). *Mülkiyyet el-Aradi fi Mutasarrifiyyet el-Kuds 1858 -1918*, 258.

¹⁰²³ Bolyak. (1948). *El-İktaiyye fi Mısır ve Suriya ve Filistin ve Lübnan*, Dar el-Mekşuf, Beyrut, 201.

Mehmet Ali Paşa, toprakla ilgili en önemli adımını şu şekilde gerçekleştirmiştir: Vergi toplama – cibaye görevini iltizam usulüne bağlı biçimde yürütme adetini değiştirmiş, vergileri sakinlerin nüfusuna göre ve doğrudan almayı kararlaştırmıştır. Bu çerçevede İbrahim Paşa, Sami Bey’e vergi düzenlenmesinin hem devlet gelirlerine hem halkın çıkarına uygun olduğunu yazmıştır. Onun mektubuna göre mültezimler öşür almak için uğradıkları köylerde zulüm ve hatalar işlemişlerdir. Mültezimlerin yeme – içme masrafları yanında binek yemleri köylüleri zorlamıştır. Çiftçiler harmandan mallarını ancak mültezimlerin izni ile kaldırabilmişlerdir. Ona göre bahsedilen sebeplerden dolayı doğrudan vergi tahsili hem ahalinin hem de devletin çıkarına olmuştur.¹⁰²⁴

Kuşkusuz vergi sisteminin değişmesi, merkezi devletin kurulmasında önemli bir adım olmuştur. Mültezimler yerine bürokratik sistemde yer alan maaşlı bir memur atanmıştır. Mehmet Ali Paşa’nın bu çerçevedeki çabalarından önce II. Mahmut’un adımlarından bahsetmek mümkündür. Sultan II. Mahmut, vatandaşların isimlerini içeren layihalar – listeler hazırlanmasını emretmiş, yeniçeriliğin ortadan kaldırılmasının ardından Kudüs’te ikta ve zeametleri kısa bir süreyle sınırlandırmayı istemişti.¹⁰²⁵ 1830’da Osmanlı idaresin tımar nizamını ortadan kaldırmayı kararlaştırılmıştı. Bu doğrultuda Nablus’ta 52 tımarın kaldırılması ve kamulaştırılması, gelirlerinin devlet hazinesine nakledilmesini içeren bir ferman yayınlanmıştı.¹⁰²⁶ Mehmet Ali Paşa’nın Biladü’ş-Şam’a girmesinden hemen önce 1831’de Kudüs Livası’nda 82 tımar iptal edilmişti.¹⁰²⁷ Sultan ikinci bir adım olarak da 1820’lerde çok sayıda tımarın mahlul addedilmesine çalışmıştı.¹⁰²⁸ Nablus’ta Osmanlı hükmünde 7 zeamet ve 427 tımar varken XIX. yüzyılın başında 5 zeamet ve 52 tımar kalmıştır. Mehmet Ali Paşa zamanında sadece 11 tımar vardı.¹⁰²⁹

Mehmet Ali Paşa devrinde ise Hükümdar Şerif Bey, yeni arazi yönetmeliği çerçevesinde Sami Bey’e bazılarının iltizam beratının kabul edilmemesine dair bir emir yollamıştır. Şerif Bey; sipahi askerlerinin mallarının alım satım işlemlerinin vali onayı ve yenilenen beratlar sunulmaksızın şeri mahkemelerce tasdik edilmemesi kararını vermiştir.¹⁰³⁰ Mehmet Ali Paşa, bu uygulamalardan kısa bir süre sonra 1834’te Şerif Bey’e

¹⁰²⁴ Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.3, belge no.4573. 120-121.

¹⁰²⁵ BOA. HAT. 735- 34879. (H-13-08-1242).

¹⁰²⁶ Er-Ramini, E. (1979). *Nablus fi’l-Karni’t-Tasi Aşera*, Amman, 102-104.

¹⁰²⁷ Rustum, E.(1931). *el-Usul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa*, c.1, 37.

¹⁰²⁸ K.Ş.S. 9. 398.

¹⁰²⁹ Schulch, A. (1993). *Tahavvulat Cezriyye fi Filistin*, 213.

¹⁰³⁰ Rustum, E. (1940). *El-Mahfuzat el-Melekiyye*, c.3, belge no.3396. 390.

yazdığı bir mektupta, eski mukataaları daha önceki mültezimlerin elinde bırakmasını, yeni toprak ve ikta sahiplerini beratları ile birlikte haklarında nihai bir görüş edinilmesi amacıyla Mısır'a göndermesini emretmiştir.¹⁰³¹ Mehmet Ali Paşa'nın tarım konularındaki politikası iki ayağa dayanmıştır: İlk olarak tımar, zeamet ve malikanelerin mahalli memurların elinde kalacağını öngörülmüştür. Mahlûl sayılan sahipsiz kalan) toprakların devlet hazinesine geri dönmesi uygun görülmüştür.

Bu noktada Mehmet Ali Paşa, benimsenen Osmanlı kararlarını uygulamıştır.¹⁰³² İkinci olarak Osmanlı valilerince yönetilen ve mahalli beylerce idare edilmeyen alanlar Mısır iradesinin memurları tarafından uygun bir ücret karşılığında maaşla yönetilmiştir. Sakinler tarafından terk edilen sahalar Mısır iradesinde kamu malı sayılmıştır.¹⁰³³

1838'de Mehmet Ali Paşa, kiralama – isticar sistemini ve devlet arazilerinin ekilmesi prensibini kaldırmıştır, devlet toprakları kendine katmıştır.¹⁰³⁴ Mehmet Ali Paşa'nın politikası, tımar sistemini ortadan kaldırmak ve sahiplerini mültezimlere dönüştürmek üzerine kuruludur. Mehmet Ali Paşa döneminde tımar sayısı 11'dir. Bu politikayla şeyhleri bir merkezi yönetim sistemine entegre etmek amaçlanmıştır. Ancak kısa bir süre sonra bu sistemi yok edemeyeceğini düşünmüştür. Nüfuzlu ailelerle çalışmaya mecbur olduğunu kabul eden Mehmet Ali Paşa, yerel liderlik yapısının temellerini yavaş yavaş zayıflatmaya ve şeyhleri bürokratik vazifelere alıştırmaya çalışmıştır. Paşa tarafından rolleri azaltılmaya çalışılan aileler arasında Tokan, el-Kasim, en-Nimr ve Ebu Guş vardır. Öte yandan, Kudüs üzerindeki merkezi kontrolü sıkılaştırmak için diğer nüfuzlu ailelerle de yaklaşmayı denemiştir. Söz konusu çerçevede Cebel Nablus'taki Abdulhadi Ailesi, Paşa'nın ikram ve iltifatlarına mazhar olmuştur. Örneğin Süleyman Abdülhadi Nablus'a mütesellim olarak atanmıştır.¹⁰³⁵

Bu politika, vergilerde gözle görülür artış sağlamış ancak Kudüs Livası'ndaki şeyhleri ve tımar sahiplerini rahatsız etmiştir. Mahalli liderler, Mehmet Ali Paşa'nın yönetimine karşı isyan ve yeniden nüfuzlarını yeniden kazanmak için fırsat kollamışlardır. 1834 yılında

¹⁰³¹ Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.2, belge no.3406. 392.

¹⁰³² Safi, H. (2010). *El-Hukmu'l-Mısri fi Filistin 1831-1840*, 140; Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.2, belge no.3233. 363.

¹⁰³³ Safi, H. (2010). *A,g,e*, 140.

¹⁰³⁴ Bolyak. (1948). *A,g,e*, 211.

¹⁰³⁵ Salahuddin, M. (1993). *Mülkiyyetü'l-Arabi fi Filistin 1918 -1948*, 4; Safi, H. (2010). *A,g,e*, 142.

Kudüs'te eski nizamda önemli olan isimler, ileri gelenler bilfiil isyan etmişlerdir.¹⁰³⁶ Mehmet Ali Paşa yönetimi şeyhlerin ve eski toprak sisteminin etkisini ortadan kaldırmak için çok çeşitli önlemler almasına rağmen tam olarak başarı sağlayamamıştır. Bazı mültezimlerin görevlerinde bulunmalarına izin vermiş ancak iltizamı yeni koşullar altında yapılandırmıştır.

Yeni şartların en önemlisi sözleşme gereği iltizam olmuştur, iltizamlar mirasçı hakları içermediği için yeni tür iltizamlar sadece bir yıl için teslim edilmiştir. Filistin limanlarındaki gümrüklerden iltizam sistemine göre vergi alınmıştır. Mültezimler, ücretleri yıllık olarak belirli bir tarihte toplamıştır. Kudüs'teki değirmenler ve meyhaneler de iltizam sistemine göre yönetilmiştir. Şarap vergisi Osmanlı çağında olmayan yeni bir mali yükümlülük olmuştur. Kudüs bölgesinde şeriatta haram kılınan şarap ve benzeri alkollü içkilerden Osmanlı çağında genelde vergi alınmamıştır. 1834 yılında, Michael ve Karna Senormis kardeşler Kudüs'teki meyhanelerden vergi almak üzere yıllık 75.000 kuruş olan bir iltizam edinmiştir. Bu iltizam Kudüs Şeri Mahkemesi tarafından belgelenmiştir.¹⁰³⁷

Hristiyan ve Yahudi mezheplerinin lehine olan vergi politikasında daha önce anlatıldığı üzere Mehmet Ali Paşa idaresinin yabancılara yönelik politikası dikkat çekicidir. Kudüs'te arazi mülkiyeti ve satın alma çerçevesinde yabancılara kolaylıklar sağlanmıştır. Yahudilerin Kudüs'te gayrimenkul ve tarım arazileri satın alma süreci, Avrupa'ya açılım arzusuyla ve Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminde esasen Batı ülkelerinin rızasını arayan politikalarla bağlantılıydı. Bu tavır, Mehmet Ali Paşa yönetiminin gelişinden önce, Kudüs Livası'nda Osmanlı yönetimi sırasında izlenen politikalara aykırıdır. Mehmet Ali Paşa döneminde, yabancı diplomatların müdahalesi artmış ve Müslüman olmayan azınlıkların çıkarları Kudüs'teki yabancılardan çıkarlarıyla ilişkilendirilmiştir.

1833 yılından önce, Yahudilerin arazi ve gayrimenkul alım satım işlemleri sınırlı ve bilinen şekillerde gerçekleşmiştir. Ancak Mısır idaresinin Kudüs'e egemen olmasının ardından Yahudilere daha fazla toprak edinme izni verilmesi için uluslararası bir baskı olmuştur. Mehmet Ali Paşa'ya elli yıllık bir süre için yüz veya iki yüz köy kiralama teklifinde bulunan Musa Montefiore gibi birçok Yahudi, Kudüs'te tarım arazileri satın almak için Mehmet Ali Paşa'nın yönetimine başvurmuştur. Yahudi tarihçi Ebu Asel'e göre

¹⁰³⁶ Owen, R.(1990). **Tarihu Filistin el-İktisadi fi'l-Karni't-Tasi Aşera**, el-Mevsuaat el-Filistiniyye, c.1, Beyrut, 1990, 560.

¹⁰³⁷ K.Ş.S. 319. 32; Safi, H. (2010). **A,g,e**, 142; Rustum, E. (1940). **El-Mahfuzat el-Melekiyye**, c.2, belge no.4866. 32, 190-193, Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.4945. 220

Montefiore Mehmet Ali Paşa'dan kurulacak Yahudi köylerinin ücretsiz ve tüm vergilerden muaf olmasını, dünyanın herhangi bir ülkesindeki Yahudi çiftçilere tarımsal ürün satma özgürlüğüne sahip bulunmasını istemişti.¹⁰³⁸

Aşkenaz Cemaati'nin vekili de yabancı Yahudilere toprak satın alma ve satma özgürlüğü ile mülk ve tarım arazileri edinme izni verilmesini talep eden bir dilekçeyle Kudüs mütesellimine ve Mehmet Ali Paşa yönetimine başvurmuştur.¹⁰³⁹ Kudüs Meclisi ve Mehmet Ali Paşa, meşru bir gerekçe olmaması nedeniyle Yahudilerin Kudüs'te toprak sahibi olmasına reddetmiş, onlara diğer mezhepler - gruplar gibi ticaret yapma hakkını vermekle yetinmiştir.¹⁰⁴⁰ Bununla birlikte, Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'teki iktidarının bitmesine yakın bir tarihte Mısır idaresi bu tutumdan vazgeçmiştir. Filistin'den çekilirken Yahudilerin tarım arazileri edinmesine izin vermiştir; bu tavır Kudüs mütesellimi Ahmed ed-Dizdar'ın 1839 yılındaki yazışmalarında ortaya çıkmıştır.¹⁰⁴¹ Kudüs Şura Meclisi ve Kudüs kadısı, Yahudilere Kudüs'te toprak satın alma izni vermiştir. Bu karar, Kudüs'teki ilk yabancı konsoloslüğün açılmasıyla aynı zamana denk gelmektedir.

Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'te iltizam sistemini ortadan kaldırma girişiminin istediği gibi gerçekleşmediği söylenebilir. Ancak onun bölge topraklarının tamamında veya mümkün olan en büyük kesiminde devlet otoritesinin sağlanması çerçevesinde ortaya koyduğu kural ve kararlar, Osmanlı idaresinin Kudüs'e dönmesinden sonra Tanzimat politikasının uygulanması için verimli bir zemin oluşturmuştur. Nitekim Tanzimat Kudüs Livası'nda diğer alanlara kıyasla çok fazla dirençle karşılaşmadan uygulanabilmiştir.

3.2.5.2. Tarım

Mehmet Ali Paşa döneminde Kudüs bölgesinde tarıma önem verilmiştir. Tarımsal üretimi artırmak ve tarım ürünlerinin Avrupa'ya ihracatının önünü açmak Paşa'nın hedefleri arasında yer almıştır. Bu hedefe ulaşmak için atılan en önemli adım, Bedevilerin tarımsal alanlara eklemlenmelerini ve devlet sistemi altında sosyal yaşama katılmalarını sağlamak olmuştur. Bedeviler, asırlar boyunca tarım alanlarına yaptıkları saldırılarla tarıma en büyük tehdidi oluşturmuşlardır. Ebu Guş'un Cebel Kudüs'teki köylülere yönelik davranışı ve

¹⁰³⁸ Ebu Asel, İ. (1934). *Yakazat el-Alem el-Yehudi*, Kahire, 146.

¹⁰³⁹ K.Ş.S. 321. 96.

¹⁰⁴⁰ Rustum, E. (1940). *A.g.e*, c.3, belge no.4958. 226.

¹⁰⁴¹ Rustum, E. (1940). *A.g.e*, c.2, belge no.5874. 123.

saldırıları, hatta bölgesinden geçenlerden ayakbastı vergisi alması, göçerlerin tahrip faaliyetlerine dair önemli bir örnektir.¹⁰⁴²

Mehmet Ali Paşa'nın politikasının kısmen kabile tabiatının özelliklerini Bedevilerden kaldırabildiği fark edilmektedir. İbrahim Paşa bunun için birkaç adım izlemiş, özellikle onları motive etmek ve yerleşikleştirmek için Bedevi bölgelerine yakın çiftlikler kurmuştur. Rus Büyükelçisi Bazili, İbrahim Paşa'nın bazı Bedevi kabilelerine sunduğu imkânların gerçekten cazip olduğunu söylemiştir. Bazili'ye göre çölün eteklerindeki tarım alanlarına yerleşmeye başlayan bu kabileler arazi vergisinden dokuz yıllık bir süre için muaf tutulmuştur.¹⁰⁴³ Mehmet Ali Paşa'nın belgelerinde ise muafiyetin üç yıl olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁴⁴ İbrahim Paşa, el-Cabarat ve el-Vahidi kabilelerinden bazı Bedevilerin köylerde tarımla uğraşması için çeşitli emirler vermişlerdir. Nitekim bu kabileler el-Halil ile Gazze arasındaki Hassi Vadisi'nde bilfiil tarım yapmışlardır.¹⁰⁴⁵

Bu işin önemi yanında tarım ve işçiler hakkında Bedevilerin görüşünün ne olduğunu anlamak için 1845-1862 yılları arasında Kudüs'te görev yapan İngiliz konsolos James Finn'den birtakım alıntılar yapmak uygun olacaktır. Ona göre Bedevilerin tarımı ve işçilerini küçümsemekte ve "*Eşekten başka kim tarlalarda ter dökmeyi, yorucu şekilde çalışmayı kabul eder?*" demektedir. Köylüleri ve çiftçileri toprağı ekip biçtikleri için "*dünyanın eşekleri*" olarak tanımlayan Bedeviler, bu isimlendirmeye onları aşağılamayı amaçlamaktadır. Fakat Bedeviler arasında zamanla köylülerin yolunu benimseyenler bulunmaktadır. Bu kesim de diğer Bedevilerce yerilmektedir, söz gelimi Taamira kabilesi toprağı ekip biçtiğı hasat yapıp çiftçilere benzediğı için başka göçer oymakları ve boyları tarafından ayıplanmaktadır.¹⁰⁴⁶

İbrahim Paşa, çiftçileri sahipsiz bırakılan köylerine dönmeye ve bakımsız toprakları işlemeye teşvik etmiştir. Tarım Kredi Bankası adını verebileceğimiz bir kurum yaratmış, bazı büyük şehirlerde toprağı işlemek için gerekli kredileri sağlamak için sarraflar kurdurmuştur.¹⁰⁴⁷ Sermaye sahiplerini ve tüccarları tarımsal projeler yürütmeye

¹⁰⁴² K.Ş.S. No. 325. 17; Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.2, belge no.3154. 349.

¹⁰⁴³ Bazli, K. (1989). *Suriye ve Filistin tahte el-Hukmi'l-Osmani*, 182-183.

¹⁰⁴⁴ Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.2, belge no. 3378. 386-387.

¹⁰⁴⁵ Safi, H. (2010). *El-Hukmu'l-Mısri fi Filistin*, 159.

¹⁰⁴⁶ Finn, J. (2017). *Ezmine Musira Vekai min Sicillat el-Kunsuliyeti'l-Britaniyye fi Beyti'l-Makdis (1853-1856)*, 357.

¹⁰⁴⁷ F.O. 78/283, 13 Oct, 1837.

yönlendirmiş, onları atıl haldeki tarım arazilerini canlandırmaya çağırmıştır. İbrahim Paşa, kendi parasıyla birtakım tarım çiftlikleri oluşturduğu gibi ordu subaylarına maaşlarından bazı kısımları tarım projelerine harcama emri vermiştir.¹⁰⁴⁸

Ahmed Bey adlı komutanın İbrahim Paşa'ya gönderdiği bir mektupta, İbrahim Paşa'nın direktifleri doğrultusunda yeniden inşa edilen köylerin bir listesi sunulmuştur. Kayıtlara göre 57 köy ve 692 fidan-dönümlük arazide metruk halde bırakılan köy ve mezralara sakinler taşınmış ve bu alanlarda tarımla uğraşmışlardır, tarımla ıslah edilen köy sayısı ise 28 köy ve ona bağlı 345 fidan – dönümdür.¹⁰⁴⁹

İbrahim Paşa, arazilerin yeniden inşası alanında daha fazla teşvik sunulması hususuna kafa yormuştur. İhmal edilmiş toprakları ağaç dikerek ve üzüm ekerek canlandıranların vergilerden muaf tutulması konusunda Mehmet Ali Paşa'nın görüşünü almak üzere Yuhanna el-Bahri'ye mektup yollamıştır.¹⁰⁵⁰ Mehmet Ali Paşa yönetiminin gösterdiği çabalar ve buna insan üretim faktörünün tepkisi sonucunda tarım, genel olarak Biladü's-Şam, özel olarak Kudüs için en önemli ekonomik kaynak haline gelmiştir. İpeğin milli servet kaynağı ve ihracat malzemesi olması nedeniyle üretiminin artması istenmiş, üretimi iki katına çıkarmaya özen gösterilmesi sebebiyle tarımda en önemli yeri dut yetiştiriciliği almıştır. Mehmet Ali Paşa idaresi tarafından elverişli bütün arazilerde dut yetiştirilmeye çalışılmış, bu sahada tecrübesi olanlar Biladü's-Şam'a sevk edilmiştir.¹⁰⁵¹

İbrahim Paşa, tüketim ve sanayide kullanım amaçlarının çokluğundan dolayı zeytin yetiştiriciliğine ilgi göstermiştir. Bu bağlamda zeytin yetiştiriciliğinin artırılması için birçok emir verilmiştir. Mehmet Ali Paşa, zeytin yetiştiriciliğini geliştirmekle alakadar olmuş, bahçıvan İsmail Bey'i oradaki zeytin ağaçlarını incelemek ve denetlemek için Nablus'a yollamıştır. Nabluslular zeytin fidanlarının dikimi ve bakımı konularında ünlendikleri için Paşa onların tecrübesinden yararlanmak istemiştir. Nablus – Kudüs yolu arasında zeytin dikimine büyük önem vermiştir. Ayrıca, ağaç aşılama görevini üstlenmeleri için Fransız uzmanlardan tarım eğitimi almış bazı gençleri de bölgeye göndermiştir.¹⁰⁵² Zeytincilik sektöründe alınan farklı tedbirler de mevcuttur. Zeytin ağacı dikimi ve zeytinciliği

¹⁰⁴⁸ Salim, L. (1990). *el-Hukmu'l-Mısri fi's-Şam 1831-1841*, 142.

¹⁰⁴⁹ Rustum, E. (1940). *El-Mahfuzat el-Melekiyye*, c.3, belge no.4689. 148.

¹⁰⁵⁰ Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.2, belge no.3378. 386-387.

¹⁰⁵¹ Mahmud, E. (1988). *El-İdara el-Mısriyye fi Biladi's-Şam ve Bidayet Zuhuri'l-Mes'eleli'l-Filistiniyye*, 121.

¹⁰⁵² Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.2, belge no.3015. 326.

geliştirmek bağlamında muvazzaf askerlerin maaşının bir kesinti yapılarak görevi bırakmak zorunda kalan ve geçinecek para bulamayan askerlerin yararına zeytin bahçeleri açılmıştır.¹⁰⁵³ Dikkate değer bir ilgi gören mahsuller arasında, yetiştirilmesi için sayısız emir verilen üzümden de bahsetmek mümkündür.¹⁰⁵⁴

Mısır yönetimi Akka ve Merc ibn Amir ovalarında üretilen pamuk gibi ticari mahsullerin yetiştirilmesini de teşvik etmiştir.¹⁰⁵⁵ Mısır'dan getirilen buğday, arpa, mısır ve susam sayesinde, anılan malların ticareti Biladü's-Şam'da artık yurt dışından ithalat yapılmasına gerek kalmayacak şekilde gelişmiştir. Akka'da ekilmek üzere yollanan keten ve mısır tohumları yanında ziraat usulleri kanunundan bir nüsha da gönderilmiştir.¹⁰⁵⁶ Filoların ihtiyaç duyduğu bir malzeme olan kenevirin ekimi, Mehmet Ali Paşa yönetiminin de ilgisini çekmiş, İbrahim Paşa, uygun alanlara kenevir dikilmesini emretmiştir.¹⁰⁵⁷ Fes yapımında kırmızı rengi çıkarmak için kullanılan çeşitli boya bitkilerinin tarımı yapılmıştır. Yetkililer ayrıca tarımsal üretimi iyileştirmek, çeşitlendirmek ve artırmak amacıyla tarım alanında birçok farklı ürün ve yöntem denemişlerdir.¹⁰⁵⁸ Bu bağlamda şeker kamışı ve mısır yetiştiriciliği konusunda çeşitli tecrübeler ortaya konmuş, kahve ve patates yetiştirmeye çalışılmıştır.¹⁰⁵⁹

Mehmet Ali Paşa'nın idaresi, tarım politikasında hayvansal üretimi ihmal etmemiştir, bu çerçevede hayvan cinslerini ıslahı ve hayvanları iyileştirmeye yönelik melezleme çalışmaları gerçekleşmiştir. Hayvansal üretimde başarı sağlamak için alınan önlemlerden biri de Mehmet Ali Paşa'nın Akka ve çevresindeki koyun ırklarının ıslahı amacıyla İspanyol koyunlarını bölgeye göndermesidir.¹⁰⁶⁰ İbrahim Paşa, Sami Bey'e yazdığı bir mektupta, Biladü's-Şam'daki koyunların büyük kuyruklara sahip olduğu ve bu durumun onların etlerini ağır ve yağlı hale getirdiğini belirtmiştir. Girit'ten Kudüs dâhil Biladü's-Şam'a kuyruksuz koç ve koyun naklini talep etmiştir. Raporlarda 5 İspanyol koyunun Akka'ya ulaştığı doğrulanmıştır. Kayıtlara göre tacir Muhammed Münip Efendi, Sami Bey'in emirleri

¹⁰⁵³ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.2711. 268.

¹⁰⁵⁴ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.2811. 287.

¹⁰⁵⁵ Safi, H. (2010). **A,g,e**, 160.

¹⁰⁵⁶ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.2984. 320; Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.2904. 286; Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.3030. 329.

¹⁰⁵⁷ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.3287. 371; Esed, R. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.3015. 326.

¹⁰⁵⁸ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no. 4690. 148.

¹⁰⁵⁹ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.2862. 297; Safi, H. (2010). **El-Hukmu'l-Mısri fi Filistin**, 159; Ebu İzzeddin, S. (1929). **İbrahim Başa fi Suriya**, 316-317.

¹⁰⁶⁰ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.2840. 294.

doğrultusunda yerli koyunlarla çiftleştirmek üzere 1.000 baş Marino cinsi İspanyol koyunu satın aldığını ifade etmiştir.

Bu dönemde Akka ve Kudüs'te kümes hayvancılığında ilerlemeler kaydedilmiş, Mısır'dan Akka'ya 3 kuluçka uzmanı yollanmıştır.¹⁰⁶¹

3.2.6. Sanayi

Mehmet Ali Paşa'nın politikası ülkesini tarıma dayalı biçimde geliştirmek olduğu için sanayi, tarım kadar ilgi görmese de, Kudüs'te onun devrinde endüstriyel düzeyde gelişmelerin yaşandığına dair bazı göstergeler mevcuttur. Paşa döneminde Kudüs'te eski sanayiler - zanaatlar var olmaya devam etmiş, Mısır idaresi yeni üretim tesislerini kullanarak bunları geliştirmek için çalışmıştır.

Paşa dönemindeki sanayi hamleleri bağlamında Kudüs'ün her zaman meşhur olduğu zeytinyağına dayalı sanayilerden bahsetmek mümkündür. Belki de en önemli sanayi sabun imalatıdır ve Kudüs'te bu alanda çok sayıda fabrika bulunmuştur.¹⁰⁶² Mehmet Ali Paşa, sabunhanelere dair kalıcı değişiklikler getirmiştir.¹⁰⁶³ Onun devrinde birçok modern zeytin sıkma tesisi inşa edilmiş, kullanılacak makineler Fransa'dan getirilmiştir. Kudüs ahşap el sanatlarıyla meşhur olmuştur, bu endüstri Hristiyan inancıyla ilişkili olarak gelişmiştir.¹⁰⁶⁴

El-Halil şehri, özellikle XIX. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun güney bölgesinde cam endüstrisi ile öne çıkmış ve Mehmet Ali Paşa döneminde bu ürünlerin çoğu Mısır'a ihraç edilmiştir. Ancak cam imalathanelerinin durumu, Mehmet Ali Paşa döneminde kötüleşmiştir. İbrahim Paşa'nın çok sayıda ormanı kesmesi neticesinde cam piyasası zayıflamış ve Mısır pazarının Avrupa camına açılması nedeniyle rekabet kapasitesi yitirilmiştir.¹⁰⁶⁵ İplik ve dokuma alanında bir dönüşüm yaşanmış ve Akka'da çarkları suyla döndürülen bir önlük fabrikası kurulmuştur. Siyah önlük yapmak için Mısır'dan bölgeye kumaşlar nakledilmesi yanında Akka'da kurulan fabrikada çalışmak üzere Girit'ten uzman

¹⁰⁶¹ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.3139. 347; belge no. 2905. 307; belge no. 2840; belge no. 2844. 294.

¹⁰⁶² K.Ş.S. 318. 38; K.Ş.S. 323. 82.

¹⁰⁶³ Safi, H. (2010). **El-Hukmu'l-Mısri fi Filistin**, 184.

¹⁰⁶⁴ Berekat, D. (2014). **El-Batal el-Fatih İbrahim ve Fethuhu eş-Şam 1832**, 137.

¹⁰⁶⁵ Safi, H. (2010). **A,g,e**, 184.

terziler getirilmiştir. ¹⁰⁶⁶ İbrahim Paşa, fes ve keçe endüstrisini geliştirmek için yirmi - otuz civarında genci Mısır'a bu endüstriyi öğrenmeleri için göndermiştir. ¹⁰⁶⁷

Mehmet Ali Paşa'nın idaresi, 1832-1833 döneminde Akka'da demir fabrikası ve asker ayakkabısı fabrikası gibi birçok fabrika kurmuş ¹⁰⁶⁸ ve bu fabrikada zorunlu çalışma sistemi uygulanmıştır. ¹⁰⁶⁹ İbrahim Paşa döneminde Kudüs'te iki yel değirmeni inşa edilmiştir. İlk orduya un sağlamak için Suhyun Dağı üzerine kurulmuş, diğeri ise Amerikan topluluğu tarafından Kudüs'ün surlarla çevrili bölgesi içinde, eski kentte özel kullanım için vücuda getirilmiştir. Yel değirmenlerinin endüstriyel amaçlarla kullanılması ilk kez Mehmet Ali Paşa döneminde olmuştur. ¹⁰⁷⁰

3.2.7. Ticaret

Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi, tarımla olan ilişkisi nedeniyle ticarete büyük ilgi göstermiştir ve Mehmet Ali Paşa'nın genel olarak Doğu Akdeniz'deki ve özel olarak Kudüs'teki ekonomik politikasının dayanak noktasıydı. Dış ticaret, Kudüs ve çevresinde erken dönemlerden beri var olsa da Osmanlı Devleti tarafından kendilerine tanınan yabancı ayrıcalıklar sayesinde ecnebilerin başka ticari çıkarları mevcuttu. Ancak bu durum, Mehmet Ali Paşa döneminde yabancıların Kudüs'te kazandığı özgürlükle karşılaştırılmaz. Mısır döneminde Filistin'de kutsal topraklara gelen Avrupalı hacıların sayısında dikkat çekici bir artış görülmüş, dolayısıyla hacı sayısının artması Kudüs'te ticari faaliyetlerin artmasına neden olmuştur. Hacılar yanlarında birçoğu mal ve hediyelik eşyalar getirmiştir. ¹⁰⁷¹ Kudüs'te temel metallerin fiyatları yükselmiştir. ¹⁰⁷²

Ekonomiyi kararlı bir şekilde Avrupa'ya doğru yönlendiren Mehmet Ali Paşa, Avrupalı güçlerin üstlenebilecekleri düşmanca eylemleri önceden tahmin etmeye çalışmıştır. Biladü's-Şam'da ve bilhassa Kudüs'te, sahillerde ekonomik çıkarlarını gerçekleştirirken onların tepkilerinden emin olmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Kudüs'te daha önce rastlanmayan ve onaylanmayan Avrupa konsolosluklarının kurulmasına izin vermiştir.

¹⁰⁶⁶ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.3039. 330, Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.3071. 355.

¹⁰⁶⁷ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.2943. 313.

¹⁰⁶⁸ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.2999. 323.

¹⁰⁶⁹ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.2, belge no.2512. 229.

¹⁰⁷⁰ Armstrong, K. (1998). **el-Kuds Medine Vahide Selas Akaid**, 563.1

¹⁰⁷¹ Safi, H. (2010). **El-Hukmu'l-Mısri fi Filistin**, 166.

¹⁰⁷² Meçhul, (2007). **Müzekkirat Tarihiyye an Hamleti İbrahim Başa 'ala Suriya**, 44-45, 85.

Ayrıca ticari amaçlarla yapılan tarımı ve dış ticareti teşvik etmiş, merkezi yasal ve siyasi yapılar dayatarak onları şiddetle korumuştur.¹⁰⁷³

Kudüs'te Mehmet Ali Paşa döneminin başlaması ilk yıllarda bölge ticareti açısından yararlar sağlamış, yerel sakin ve tüccarlar için oldukça faydalı olmuştur. Zira Mısır yönetimi vergileri kaldırmış; halkın, tüccarların ve köylülerin koşullarını geliştirmek için teşvik edici politikalar benimsemiştir. Ancak bu politika, Biladü's-Şam'da Mısır iktidarının istikrara kavuşmasından sonra ortadan kalkmıştır. Mehmet Ali Paşa yönetimi ilk senelerde yabancı konsolosların etkisini azaltma politikasını esas alırken bilahare ecnebilere verilen ticaret hakları genişlemiş, limanlarla sınırlı bir durumdan yabancı tüccarların şehirlerde serbestçe ticaret yapabileceği bir statüye geçmiştir.¹⁰⁷⁴

1835'te Şerif Bey, tüm limanlardaki gümrük yetkililerine, İngiliz tüccarlardan ipek veya başka bir üründen ücret - resim almamalarını emretmiştir. İngiliz konsolosun ardından Avusturya konsolosu tebaası için aynı ayrıcalık ve hakları istemiştir. Mehmet Ali Paşa kısa bir süre sonra Fransızlara da İngilizlere benzer şekilde muamele yapılması gerektiğini belirtmiştir. 1836'da ise Rusya'nın aynı ayrıcalıkları elde etmesi için bir kararname çıkarılmıştır.¹⁰⁷⁵ Böylelikle yabancı tüccarlar ve özellikle İngilizler için ticaret ortamı elverişli hale gelmiştir. Bazı yabancı tüccarlar, ipek, pamuk, odun kömürü ve diğer ürünleri İngiltere'ye ihraç etmeye başlamıştır.¹⁰⁷⁶

Bu politikanın bir sonucu olarak Kudüs ve Biladü's-Şam pazarları başta İngiliz ürünleri olmak üzere Avrupa malları ile dolup taşmış ve yabancı malları yerel üretimle rekabet etmiştir. Gelişmiş Avrupa sanayisi ile rekabet etmek mecburiyetinde kalan tekstil üreticileri zorluklara karşı en savunmasız sektör çalışanları olmuştur. Rekabet, ithalatta artışa ve yerel tekstil endüstrisinde kademeli bir düşüşe neden olmuştur. Çünkü Avrupa fabrikalarında insan gücü yerine buhar gücünün ikame edilmesi, üretim maliyetini ve dolayısıyla ürün maliyetini ve fiyatını düşürmüştür.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷³ Domani, B. (2011). *İadet İktisaf Filistin Ahali Cebel Nablus 1700-1900*, 58.

¹⁰⁷⁴ Salim, L. (1990). *el-Hukmu'l-Mısri fi's-Şam 1831-1841*, 181.

¹⁰⁷⁵ Salim, L. (1990). *A,g,e*, 182-183.

¹⁰⁷⁶ Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.3, belge no.5165, 5168. 292.

¹⁰⁷⁷ Safi, H. (2010). *A,g,e*, 168.

Yerli tüccarlar, yerli malların yabancı mallar karşısında tutunamamasından sonra ithalat ve ihracata yönelmişlerdir. Yabancı tüccarlara kıyasla kendilerine uygulanan yüksek ücretler nedeniyle, yabancılardan koruma talep etmişler veya ihracat ve ithalat yaparak hükümetin politikasını bozmaya çabalamışlardır. Ayrıca, hükümetin vergi gelirini azaltan kaçakçılığa da başvurmuşlardır. Bu bağlamda çeşitli ülkelerin konsolosları tacirlere gümrük vergilerinden veya teftişlerden muaf tutulmak için kendi adlarına düzenlenen ithalat sertifikaları vermişler, ancak gerçekte yerel tüccarlara ait birtakım malları gizlemişlerdir.¹⁰⁷⁸

Mehmet Ali Paşa yönetimi, 1837’de ticaret özgürlüğünü teşvik etmek için yerel tüccarların ücretlerini düşürmüş, daha önce Avrupalı tüccarlara tanınan ayrıcalıkları tanımış ve mallarını Biladü’ş-Şam limanlarından ihraç etmelerine izin vermiştir.¹⁰⁷⁹

Avrupalı tüccarlar köylülerle - çiftçilerle ilişkiler geliştirmiştir. Tarım mevsimini yönetmek, vergi ödemek veya temel ihtiyaçlarını karşılamak için çiftçinin paraya olan ihtiyacından yararlanmışlardır. Yerel tüccarlar ve köylüler, ham tarım malzemelerini ve bölgesel ticareti güvence altına almak için borç almaya muhtaç bulunmuştur. Selem sözleşmeleri genellikle söz konusu emtia için anormal derecede düşük bir fiyatta hesaplanmış hafif faiz yüzdesini içermiştir. Borç verenler genelde Avrupalılar olmuştur, Avrupalıların selemden karının %50 oranına ulaştığı nakledilmiştir.¹⁰⁸⁰

3.2.8. Mehmet Ali Paşa Yönetiminin İktisadi Reformlarının Etkisi

Mehmet Ali Paşa Biladü’ş-Şam’a girdiğinden beri reformist bir ekonomik yaklaşım izlemiş, daha önce de belirtildiği gibi, Mısır yönetimi tarımı teşvik etmek ve geliştirmek için birçok ekonomik eylem gerçekleştirmiştir. Yörede yeni ağaç ve bitki türlerini tanıtmış, uzman kişileri bitkileri incelemeye göndermiştir. Çiftçileri ekim yapmaya teşvik etmiş, aynı zamanda dış ticareti geliştirmiştir. Endüstriyel alanda, üretimi iyileştirmek amacıyla fabrikaların işletilmesi için modern ekipmanların getirilmesi üzerinde çalışmıştır. Yukarıda bahsedilen uygulamaların tümü modern kararlar ve ileri bir gelecek vizyonu anlamındadır.

¹⁰⁷⁸ Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.3, belge no.4719.154; Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.3, belge no.4776. 168.

Safi, H. (2010). *El-Hukmu’l-Mısri fi Filistin*, 169.

¹⁰⁷⁹ Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.3, belge no.4853. 188; Rustum, E. (1940). *A,g,e*, c.3, belge no.4995. 237.

Salim, L. (1990). *el-Hukmu’l-Mısri fi’ş-Şam 1831-1841*, 186.

¹⁰⁸⁰ Safi, H. (2010). *A,g,e*, 170-171; Catafago, A. (1937). *İbrahim Paşa el-Mısri fi Filistin ve Lubnan ve Suriya*, 65-71.

Peki, İbrahim Paşa, Kudüs'te uyguladığı iktisat politikasında başarılı olduysa neden ona karşı isyan çıkmıştır?

Bu sorunun cevabına ulaşabilmek için Mehmet Ali Paşa'nın reform politikasını uygulaması önündeki engelleri ve yürütme sırasında işlenen hataları bilmemiz gerekmektedir. İbrahim Paşa genel olarak Biladü's-Şam ve özelde Kudüs'te geçirdiği on yıl boyunca sıkıntılı durumlarla karşı karşıya kalmıştır. Kudüs'e girdikten birkaç yıl sonra isyanlar patlak vermiştir. İsyanlar, Osmanlı İmparatorluğu ile yenilenen savaşa kadar sürmüştür. Ek olarak, Kudüs'te geçirdiği süre boyunca kendini bir savaş halinde hissetmiş ve bu nedenle her an istikrarı kaybedeceğinden korkmuştur. Bu koşullar, reformlarının uygulanmasında bir tür kafa karışıklığı yaratmıştır.¹⁰⁸¹

Mehmet Ali Paşa'nın memurları Paşa'nın isteklerine bağlı olarak ülkenin zenginliği, sakinleri ve ekonomik kaynaklarını ilgilendiren kararlar almış, Mehmet Ali Paşa'nın politikası genellikle tavizsiz olarak tatbik edilmiştir. İnsanlar ve sahip oldukları hayvan varlığı hükümet işleri için kullanılmıştır. Örneğin, Beyt Cala köyü hükümet yararına bayındırlık işleri için günde 20 adam sağlamakla yükümlü tutulmuştur. Benzer şekilde el-Cehalin Kabilesi kamu çalışmaları için deve teminine mecbur bırakılmış ve hayvan karşılığında için kendilerine ödeme yapılmamıştır.¹⁰⁸²

Zorunlu askerlik, tarım reformu ve Mehmet Ali Paşa'nın tarım projeleri için bir yük olmuştur. Birçok köylü, zorunlu askerlik ve çalıştırmadan kaçmak için topraklarını terk etmiştir. 1838 yılında zorunlu askerlik nedeniyle arazi ekiminde büyük bir bozulma yaşanmıştır. Toprağı işlemeye yetecek kadar işçinin bulunduğu tarım arazisi çok azdır, çünkü nüfustaki yetenekli gençlerin büyük çoğunluğu askere alınmıştır. İbrahim Paşa, babasının asker gönderme talebine cevabında, "*Askere alma hareketi nedeniyle herkes ortadan kaybolduğu için ekim-dikim yapan yok, askere almanın tarım mevsiminden sonraya ertelenmesi önerilmektedir.*" yazmıştır. Ancak yanıtta ihmale mahal verilmemesi vurgulanmış ve askerliğin acil ve yüksek çıkarlar arasında olduğu gerçeğinden hareketle gecikmeye izin olmayacağı belirtilmiştir.¹⁰⁸³

¹⁰⁸¹ Ebu İzzeddin, S. (1929). **A,g,e**, 316-317.

¹⁰⁸² Safi, H. (2010). **A,g,e**, 162.

¹⁰⁸³ Rustum, E. (1940). **A,g,e**, c.3, s.299, belge no. 5192, Salim, L. (1990). **A,g,e**, 154.

Vergilerdeki artış ise ekonomik reformların başarıya ulaşmasını engelleyen nedenlerden biridir. İbrahim Paşa, Kudüs'e girerken çiftçilere taahhüt ettiği vergilerin kaldırılması sözüne uymamıştır. Kısa bir süre sonra vergiler gelmeden önceki duruma dönmüş, hatta hükümet çok daha fazlasını dayatmıştır. İptal sembolik olmuş, miri yükümlülöklere yenileri eklenmiştir. Genel verginin yanı sıra ağaçlara da vergi uygulanmıştır; birçok çiftçi, vergi memurları yeni ve eski bitkiler arasında ayırım yapmadığı ve bitkilere hemen vergi uyguladığı için tarımını yapmak zorunda kaldıkları bitkileri geceleri imha etmiştir.¹⁰⁸⁴ Savaş ve isyan olayları tarım alanlarında yıkıma neden olmuş, 1834 isyanı sırasında Akka'daki tarım arazilerinin çoğu tahrip edilmiştir. Mehmet Ali Paşa yönetimi, daha önce de belirtildiğı gibi, malzeme sağlamak ve kayıpları telafi etmek için 150.000 zeytin ağacı dikmiştir.¹⁰⁸⁵

Kudüs'te ikamet edenler ve ticaretin gelişmesi için en zararlı kararlardan biri tekel ihtikar) politikasının uygulanması olmuştur. Hemen hemen tüm ticari malları kapsayan bu politika, ticareti ve tarımı etkilemiştir. Tekel, çiftçilerin ve bölge sakinlerinin, tüccarlarla rekabet etmesini engellemiş, kendi topraklarının mahsulünü hükümet tarafından tahmin edilen fiyattan devlete satmalarını gerektirmiştir. Mal sahipleri ve üreticiler ekinleri için yüksek bir fiyat alamamışlar, bu durum onların azmini zayıflatmış, komisyoncuların alım satım sırasında komisyonculuk ücretlerinden yararlanmasına mani olmuştur. Böylelikle iki tarafın elde etmesi gereken kâr, devlet hazinesine aktarılmıştır. Devletin tekelleştirdiğı ürünler arasında ipek, pamuk, kahve, dokuma malzemeleri ve deri vardır.¹⁰⁸⁶

İç ulaşım yollarının güvence altına alınması ve yabancı ölkelerle işlemlerin kolaylaştırılması nedeniyle ticaret piyasalarında hareketlenme sinyalleri ortaya çıkmıştır. Mahalli ticaret zayıflamış ve özellikle yabancı malların yerli üreticileri sıkıştırmasıyla sanayi sektörü de durmuştur. İnsanlar, mahalli ürünlerden daha ucuz olduğu için yabancı menşeli ürünlerden satın almıştır. Böylelikle, tarıma, ticarete ve sanayiye dayalı güçlü bir ekonomik sistem kurmak için gösterilen çabalara rağmen, daha önce bahsedilen nedenler ve İbrahim Paşa'nın Kudüs bölgesindeki egemenliğinin kısa sürmesi nedeniyle, Mehmet Ali Paşa'nın hükümeti ekonomik kalkınma hedeflerine ulaşamamıştır.

¹⁰⁸⁴ Ebu İzzeddin, S. (1929). **A,g,e**, 146.

¹⁰⁸⁵ Safi, H. (2010). **A,g,e**, 168.

¹⁰⁸⁶ Ebu İzzeddin, S. (1929). **A,g,e**, 156-157.

3.3. Osmanlıların Kudüs'e Dönüşünden Sonra İktisadi ve Mali Durum (1840-1874)

Kudüs Livası'na Osmanlı yönetiminin geri gelmesiyle birlikte ekonomide farklılıklar yaşanmıştır. Tarım, sanayi, ticaret ve vergi politikaları çerçevesinde mali ve ekonomik yönetimin ele alınması bölgenin geçirdiği önemli tarihsel noktaları anlamak bakımından oldukça gereklidir. Tarihi süreçleri daha iyi kavramak için Tanzimat politikalarının bölgeye etkisini incelemek zorunludur.

3.3.1. Mali Siyaset

3.3.1.1. Kudüs livası'nda mali yapı

1840 yılında Osmanlı yönetiminin bölgeye dönmesinden itibaren Kudüs Livası'nın mali işleri Şam Eyaleti Defterdarlığı'na bağlı olarak yönetilmiştir. Osmanlılar Biladü's-Şam'da ve Kudüs'te Mısır iktisadi sistemlerini değiştirme yoluna gitmiştir.¹⁰⁸⁷ Osmanlı Devleti'nin Biladü's-Şam'a dönmesinden sonra bölge başlık deneni idari mıntıkalara ayrılmıştır. Her başlığa bir defterdar tayin edilmiştir. Her livada liva mal memuru/maliye memuru adında bir memur görevlendirilmiştir.¹⁰⁸⁸ Bu memur, livada mali işleri incelemek, ekonomileri denetim vb. hususları, livada dolaşan çekleri fiyatları tayin etmekle uğraşmıştır. Dolaşıma sokulan parayı incelemek ve sahte paralara da el koymak da mal memurunun sorumluluğunda olmuştur.¹⁰⁸⁹

Mal memuru, livada gelir ve harcamalara dair bir defter hazırlamakla yükümlü kılınmıştır. Nitekim 1840 yılında mal memuru Kudüs ve Gazze livasının masraf ve giderlerini içeren bir defter hazırlamıştır.¹⁰⁹⁰ Osmanlıların Kudüs topraklarına dönüşünden kısa bir süre sonra daha önce mali açıdan Şam Eyaleti Defterdarlığı'na bağlı bir yerleşim birimi olan Kudüs; Sayda ve Trablus Eyaleti Defterdarlığı'na tabi bir nokta haline gelmiştir.¹⁰⁹¹ Livadaki mal memuru Kudüs Livası'nda gelir ve giderleri, tahsil edilenleri, elde

¹⁰⁸⁷ Bazlı, K. (1989). *Suriye ve Filistin tahte el-Hukmi'l-Osmani*, 334.

¹⁰⁸⁸ K.Ş.S. 325. 8.

¹⁰⁸⁹ K.Ş.S. 324. 137; K.Ş.S. 327. 217.

¹⁰⁹⁰ K.Ş.S. 325. 212-214.

¹⁰⁹¹ K.Ş.S. 326. 65.

kalanları açıklamakla yükümlüdür. Kudüs şeri mahkemesi ve şura meclisi tarafından da birtakım mali defterlerin hazırlanması söz konusudur.¹⁰⁹²

Osmanlı yönetimi,1864 -1871 arasında mali yönetimi değiştirmiş, her livada bir baş muhasebeci atanmıştır. Konuya dair nizamnameler doğrultusunda Maliye Nezareti tarafından seçilen muhasebecinin görevinin, mali hususları denetlemek ve yürütmek olduğunu söylemek mümkündür. Nizamnamelerde livadaki idare meclisine üye olduğu belirtilen muhasebecinin kazalardaki muhasebecileri atama ve azletme yetkisi de vurgulanmıştır.¹⁰⁹³

Mal memuru veya daha sonraki ismiyle muhasebeci, mali idarede mutasarrıfa yardımcı olmuştur. Mutasarrıf ve mal memuru defterlerin hazırlanmasında ortak çalışmıştır. Birinci defterde livanın gelir ve giderleri kaydedilmiş, ikinci defterde geçen senelerden kalan borçlar, sicillere işlenmiştir. Liva merkezinden kaza merkezine miri malların teslimi sırasında muhasebeci, sene başında verilen liva idare meclisi mazbatasasına bir işaret koymuştur. Sandık emini ve mutasarrıf tarafından mühürlenene mazbata malların tahsil kayıtlarını açıklamıştır. Vergilerini ödeyen herkese vergi yükümlülüğü kalmadığına dair memurlarca bir kağıt belge-senet sunulmuştur.

Livada herhangi bir harcama için öncelikle gerekli hesaplamaları yapması amacıyla muhasebeciye bir senet takdim edilmektedir. Muhasebeci tarafından bilgiler eklenen senet onaylanmak üzere mutasarrıf makamına iletilmektedir. Mutasarrıfın mühür vurmasının ardından tekrar muhasebeciye gelen senede “Yu’ta-verilir” yazılmakta, böylelikle anılan mali belge günlük giderler defterine kaydedilmektedir. İlgili adımı takiben bu belge kaydedilip onun içerdiği meblağın ödenmesi ve korunmasını amacıyla sandık eminine ulaştırılmaktadır. Muhasebeci, gelirlerde olduğu gibi gider defterini ve sandık emininin günlük kayıtlarını incelemektedir. Muhasebecinin işlemlerinin idare tarafından tasdikinden sonra giderlere dair onaylı bir hülasa- özet idare meclisine yollanmaktadır.¹⁰⁹⁴

İdare meclisinde her ay sonunda bir kontrol ve tetkik işlemi gerçekleştirilmiş, gelir ve gider senetleri sandık eminin günlük kayıtlarına göre incelenmiştir. Daha sonra iki defter oluşturulmuş, birinci deftere mevcut senenin tahsilatı ve ödemeler yazılmıştır. İkinci

¹⁰⁹² K.Ş.S. 325. 81.

¹⁰⁹³ K.Ş.S 354. 80;**ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 387- 406.

¹⁰⁹⁴ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 10-13.

defterde geçmiş senelere dair tahsilat ve ödemeler vurgulanmıştır. Söz konusu defterler mutasarrıf, muhasebeci, idare meclisi üyeleri, sandık emini tarafından mühürlenmiş, muhasebecide ve sandık emininde birer nüsha saklanmıştır. Ayrıca senetlerle birlikte vilayet merkezinde defterlerden iki nüsha korunmuştur. Aylık kontrolün yanında senelik olarak da bir teftiş yapılmıştır. Senelik kontrol sırasında gecikenler hakkında gerekli kanuni işlemler yapılmıştır.¹⁰⁹⁵

Osmanlı Devleti, 1862 yılında Avrupa usullerine göre yeni bir bütçe sistemi benimsemiştir.

1871 senesinde çıkarılan vilayetlere dair kanunlarda bütçe konusuna değinilmiştir. Osmanlı idaresi, 1871 düzenlemeleriyle Osmanlı vilayetlerindeki mali durumu iyileştirme amaçlamıştır. Vilayetlerdeki harcamalar dahili, mali, şeri, maarif eğitim), ticaret, nafia bayındırlık–imar) şeklinde altı başlığa-kaleme ayrılmıştır. Bahsedilen başlıklar, İstanbul'daki merkez hazinesinde detaylandırılmıştır. Vilayetlerin idaresi ile alakalı benimsenen sistem, bir livada harcanması uygun görülen 6 başlığa ayrılan paraların yetmemesi durumunda diğer bir livaya tahsis edilen maldan–livada bütün gerekli işlerin yapılması halinde artacak bir miktar olması kaydıyla- destek sağlanmasının önünü açmıştır. Bütçeyi oluşturan kalemlerin birine bir diğer kalemde pay nakledilmesi ise ancak devlet hazinesinin onayıyla gerçekleşmiştir.¹⁰⁹⁶

Bahsedilen sistemler devletin mali sisteminin iyileştirilmesine ve geliştirilmesine yol açmıştır. Kudüs Livası'nda da yeni sistem uygulanmış, yeni kanunların öngördüğü değişiklikler, liva bütçesine olumlu bir şekilde yansımış, 1871 senesinde liva bütçesinde bu durum oldukça iyi bir biçimde görülmektedir.¹⁰⁹⁷ Livadaki ekonomik sistem, kazalara da yansımıştır. Kaza mal müdürü, kaza idare meclisinin daimi bir üyesi olmuştur. Mal müdürüne görev icrası sırasında muavin ve sandık emini yanında başkatip ve diğer katipler yardımcı olmuştur. Kâtipler ve diğer çalışanların istihdam edilmesi, kazadaki mali hesapları kayıt altına almak amacına matuftur. Kaza mal müdürünü nahiyeelerde tahsil müdürü adı verilen bir memur, temsil etmiştir. Ancak bazı hallerde özellikle vefat eden şahsın mirasçısı

¹⁰⁹⁵ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 10-14.

¹⁰⁹⁶ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 66-70.

¹⁰⁹⁷ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 3, 1288/1871-1872, 125-127.

olmaması ve mirasın devlet hazinesine taşınması durumunda kaza mal müdürü bizzat miras paylaşımına katılmıştır.¹⁰⁹⁸

3.3.1.2. Vergilerin tahsil yolu ve mali sistemler

Osmanlı idaresinin Kudüs'e dönmesinin ardından bütün vilayetlerde ekonomiyi iyileştirmeye çalıştığı gözlemlenmektedir. Merkezi yönetimi benimseyen Osmanlı yönetimi vergi toplama sistemlerini iyileştirmek çerçevesinde de çeşitli adımlar atmıştır. 2 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile birlikte Osmanlı Devleti yeni bir devre girmiştir.¹⁰⁹⁹

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda iltizam nizamının bozukluğu üzerinde durulmuş, bu usulün harap olduğu, ondan hayırlı bir sonuç veya fayda elde edilemediği vurgulanmıştır. İltizam usulünü devlet menfaatlerinin bir insana verilmesi olarak değerlendiren anılan ferman Osmanlı mülkünün tamamında bu sistemi kaldırmıştır. Tanzimat'la birlikte sakinlerin mali şartları ile uyumlu vergiler geliştirilmesi fikri ortaya konmuş, askeri alanlarda da çeşitli düzenlemelere gidilmiş, askerlik hizmeti en fazla 5 yıl ile sınırlandırılmıştır. Ordu hizmetinin belirli bir müddetle sınırlandırılması, köylerde tarımda çalışacak adam kalmaması problemini önlemek üzere benimsenen bir yol olmuştur.¹¹⁰⁰ Yeni usullerde vergiler konulmasına dönük çabalara rağmen artan mali baskılar neticesinde Osmanlı idaresi, 1842 yılında iltizam sistemine dönmüştür.¹¹⁰¹

Tanzimat'ın ilanı ile idari nizamı yenilemek ve iyileştirmek hedefini gerçekleştirmek isteyen Osmanlı idaresi açısından finansal sistemde olumlu değişiklikler yapmak ve vergi usulünü iyileştirmek, ıslahatlarda en başta gelen esaslardan olmuştur. Merkezi yönetimin uygulanmasıyla birlikte Osmanlı yönetimi, uzak yakın bütün vilayetlere ve livalara tahsildarlar atamıştır. Devlet adamları bu tercihle eski ve bozuk usulleri ortadan kaldırmak yanında vergileri toplama yetkisini ayandan, mahalli şeyhlerden almaya çalışmışlardır.¹¹⁰²

¹⁰⁹⁸ H.Ş.M.S. 12. 235; H.Ş.M.S. 15. 29; H.Ş.M.S. 23. 117; H.Ş.M.S. 5. 64.

¹⁰⁹⁹ Öztuna, Y. (1967). **Başlangıcından Zamanımıza kadar Türkiye Tarihi**. C.11. 187.

¹¹⁰⁰ Genç, M. (2000). **İltizam**, TDV İslam Ansiklopedisi, c.22. 157; ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883). çev. Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 2-4.

¹¹⁰¹ Ortaylı, İ. (2018). **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara. 33.

¹¹⁰² Ortaylı, İ. (2018). **A,g,e**, 33-34.

İltizam sistemi resmi olarak geçersiz kılınmış, onun yerine yetkili memurların tahsil görevini gerçekleştirdiği emanet sistemi ikame edilmiştir.

Tahsildarlar, Maliye Nezareti'ne karşı sorumlu olmuşlardır, vergi tahsili belirli talimatlar çerçevesinde ve vilayet hükümetinin denetimi altında gerçekleştirilmiştir. Meclis-i Vala'dan çıkan kararlar ışığında tahsildarlar doğrudan hükümet tarafından atanmıştır. Tahsildarların yanında nüfusu, mülkiyet ve malzemeleri kayıt altına almak için bir kâtip bulunmuştur. Vergilerin tespit edilmesi hususundaki kararların uygulanması amacıyla tahsil hususunda meclisler – kurullar oluşturulmuştur. Bu bağlamda kurulan meclisler, tahsildar yanında zabıt, kâtip, hâkim ve müftüden müteşekkildir. Bahsedilen mecliste vergi ile ilgili işleri kesinleştirmek üzere haftada 3 kere toplantı düzenlemek adet olmuştur.¹¹⁰³

Tahsildarlara verilen talimatlara göre onların gittikleri bölgede ayanın önünde tayin beyannamesini okumaları gerekmektedir. Tahsildarlar, tahsil meclisi ile gidecekleri bölgeden alınacak verginin ahalinin şartları doğrultusunda belirlenmesi amacıyla çeşitli toplantılar gerçekleştirmektedir. Kararlaştırılan vergilerin toplanmasının ardından devlet hazinesine bazı masraflar düşürülerek alınan paralar yollanmaktadır.¹¹⁰⁴ Bazı tahsildarlar ve yanındaki memurlar, görevleri ile yetinmemişler, görevlerini kötüye kullanmışlardır. Bununla birlikte finansal sistemde ıslahatçı politika umulan sonuçları vermemiştir. Tahsildarlar, kötü adetleri tekrarlamışlar, vergi mallarının yazılması sırasında ve özellikle gayrimüslimlerden alınacak mallarda şahsi menfaatler için rakamları büyütmüşlerdir.¹¹⁰⁵

Bahsedilenlere ilaveten sosyal ve ekonomik yapı yanında toplumsal alışkanlıklar ve bilgisizlik, mali ıslahatlarda başarısızlık sonucunu doğurmuştur. Rusya'nın bölgedeki elçisi Konstantin Bazili, Osmanlıların yeni mali politikayı başarıyla uygulayamadığını zira gelir ve harcama dengesi kuramadığını belirtmiştir.¹¹⁰⁶ Bundan dolayı emanet sistemi iptal edilmiş, şahısların değil toplulukların grup grup ödeme yaptığı iltizam sistemine geri

¹¹⁰³ Çadırcı, M. (1987). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 208-212; Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*. Alan Yayıncılık, İstanbul. 82-86.

¹¹⁰⁴ Ortaylı, İ. (2018). *A,g,e*, 33.

¹¹⁰⁵ Mustafa, N. (1992). *Netayic ül-Vukuât, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV. Cilt, sadeleştirilen, notlar ve açıklamalar ekleyen Prof. Dr. Neşet Çağatay, TTK, Ankara. 293.

¹¹⁰⁶ Bazli, K. (1989). *Suriye ve Filistin tahte el-Hukmi'l-Osmani*, 334, 335.

dönülmüştür. İltizam usulü 1859 yılına kadar resmen yasaklansa da, Osmanlı iktidarının sonuna kadar fiilen devam etmiştir.¹¹⁰⁷

1856 yılında Osmanlı yönetimi, Kırım Savaşı sırasında iltizam usulünü iyileştirmek üzere çeşitli düzenlemeler gerçekleştirmiştir. 1856 yılındaki Islahat Fermanı'nda iltizam tekrar kanuni bir vergi toplama yolu olarak tanınmış ancak devlet memuru veya mahalli idare meclislerine üye olanların öşür ve rüsum hususunda iltizam müzayedesine katılması yasaklanmıştır.¹¹⁰⁸ Islahat Fermanı'nın yayınlandığı yıl olan 1856'ta Osmanlı makamları öşür ve resimlere dair müzayede düzenlemesi çıkarmıştır. Buna göre mültezim, sadece bir livada ve belirli kazalardan iltizam toplayabilecektir. İltizam süresi bir yılla sınırlandırılmıştır. Zeytin öşürü hususunda ise iki sene verilmiş, muhtarlara ve ihtiyar heyetlerine mültezimin anılan sürede ödememesi durumunda öşür mallarını toplama salahiyeti sunulmuştur.

Ayrıca bütün livanın öşürleri için belirli sayıda müzayede yapılmaması gerektiğini ifade edilmiş, her köyün öşürleri için tek tek müzayede yapılmıştır.¹¹⁰⁹

1857 senesinde Osmanlı yönetimi öşür gelirlerinin iltizamı için bir nizamname çıkarılmış, anılan nizamnamede mültezimler istenen hazine malları ve mültezimin iflası, vefatı veya borçları sunmaktan geri durması halinde hazine mallarının nasıl toplanacağı gibi hususlar, iltizam taksitlerinin ödenme tarihinin yanında açıklanmıştır.¹¹¹⁰ 1860 yılında Osmanlı yönetimi, vergi toplama konusunu ve bilhassa iltizam usulüyle sağlanan gelirleri ele almıştır. Bu çerçevede evlerin sahasına ekilen sebze ve yemişlerden öşür alınmasını yasaklamış, tahsil memurlarının ahaliden bedelsiz yiyecek vb. maddeler edinmesini de kesin bir dille menetmiştir. Mültezim öşürü karşılıksız pazara taşımakla halkı aşağılamamalıdır.¹¹¹¹ 1864 yılında yeni talimatlar çıkmış, buna göre vergi mazbataları livadan kazaya, kazadan mahalleye mahalleden köye nakledilmiştir. Mart ayında senelik vergiler, Mart ayında tahsil edilir, çalışanlar 10 eşit taksit halinde vergileri halka dağıtmakla yükümlü olmuşlardır. Köy ve mahalle ihtiyar heyetleri yanında vergi mükellefleri belirli bir noktada vergi toplanması hususunu görüşmek üzere toplanmışlardır. Bu toplantılarda bütün mükelleflerin vergilerdeki

¹¹⁰⁷ Çadırcı, M. (1987). **A,g,e**, 346.

¹¹⁰⁸ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 9.

¹¹⁰⁹ .BOA.DH.İ, 599-41744, (H- 23 Cemaziyelahir 1286); BOA.İ.DH.446-29468, (H-3 Recep 1276); **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev. Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 36-40.

¹¹¹⁰ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 44.

¹¹¹¹ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 48-50.

payı herkesin maddi durumunu ele alan bir listede belirlenmiştir. Söz konusu heyetlerin toplantıları iki nüshada yazılarak kaza veya livaya gönderilmiştir.¹¹¹²

Bu nizama göre tahsildarın tayin etmesi meselesi vergi toplama ve hazinenin kaynakları hususunda en önemli konudur. Kanun, bölge fertlerine göre vergi dağıtılması tahsildarların bulunmasının zorunlu olduğuna vurgu yapmıştır. Muhtarların vergi tahsilini tahsildarın denetlemesi ve onların bu işi bizzat gerçekleştirmesine izin verilmemesini gerektiğini açıklamıştır. Kanuna göre ödeme durumu olmayan kişilerin maddi yükümlülükleri diğer mükelleflere dağıtılmıştır. Ayrıca vergilere kilise yahut mescit masrafları şeklinde bir ekleme yapılması yasaklanmıştır. Muhtarların vergilerinin taksitlerini ödeyenlere fiş – makbuz vermesi de kanunun değindiği hususlar arasındadır.¹¹¹³ Devletin vergiler hususunda çiftçilerle ilişkisi, iltizam ve emanet tahsil) nizamları şeklinde iki nizama dayanmıştır. İltizamın ikinci nizamdan farkı, dolaylı olmasıdır.

Mültezim, devlet ve sakinler arasında vasıta olmaktadır emanet nizamında doğrudan tahsil gerçekleştirilmekte, mali yükümlülüklerin tahsili vasıtasız olmaktadır.

3.3.1.3. Sorumlu kılınan vergiler

Osmanlılar hükmettikleri bütün alanlarda vergi toplamaya büyük gayret göstermiştir. Kudüs'ün bağlı kılındığı Sayda ve Şam vilayetleri de Osmanlı politikalarından nasibini almıştır. Osmanlı yönetimi İbrahim Paşa'nın şahsında somutlaşan Mısır idaresinin Biladü's-Şam'dan çıkmasından sonra merkezi yönetim tarzını benimsemiştir. Tanzimat döneminde hazırlanan mali nizamname ve kanunlar doğrultusunda yeni mali politikalar belirlemiştir. Öşür, bedel-i askeri, ağnam vergisi gibi hususlar Kudüs Livası'nda temel gelir kaynaklarını oluşturmuştur. Bölgede sakinlerden alınan en önemli vergiler şunlardır:

3.3.1.3.1. Öşür vergisi

Eski vergilerden olup, Kudüs Livası'nda çok eski zamanlardan itibaren geçerli olan bir vergidir, tarım ürünlerinden %10 oranında devlet yararına pay toplanması demektir.¹¹¹⁴ Kudüs'te öşür senede iki defa yaz ve kış mevsimlerinde yetiştirilen ürünlerin olgunlaştığı

¹¹¹² Çadircı, M. (1987). **A,g,e**, 346.

¹¹¹³ Çadircı, M. (1987). **A,g,e**, 346.

¹¹¹⁴ Y.Ş.M.S. 39. 48.

zamanlarda toplanmıştır. Livada bulunan kaza meclisleri öşür miktarını tahmin edecek sorumlular atamıştır.¹¹¹⁵ Öşür, anlatıldığı gibi tahmin üzere değerlendirilen bir vergidir. Tarım malları memurlar tarafından hasat edilmeden önce kıymetlendirilmekte, muhammen değer üzerinden vergi alınmaktadır. Bu doğrultuda liva veya kazadaki idare meclisleri tarafından yeterli ve tecrübe sahibi kişilerin tahmin görevlisi muhammin) olarak tercih edilmesi oldukça mühimdir.¹¹¹⁶

Bu memurlar, üretilen miktarı defterlere kaydetmek üzere köylere ve kırsal alanlara çıkmışlardır. Bu işlemten sonra muhtemel ürünler üzerinden müzayede gerçekleştirilmiştir. Kış ürünleri bağlamında görece daha sıcak olan alanlarda 28 Nisan – 7 Haziran tarihleri arasında, soğuk bölgelerde 14 Mayıs -22 Haziran tarihleri arasında öşür müzayedeleri icra edilirken 23 Temmuz- 2 Eylül arasında ise yaz mahsullerinin öşür vergisini toplamak üzere müzayedeler düzenlenmiştir.¹¹¹⁷

Tanzimat Fermanı'nın 1839 tarihinde ilan edilmesinden sonra Osmanlı yönetimi, öşür hakkında bazı düzenlemelere gitmiş, verginin toplanmasında yeni bir tarz benimsemiştir. 1856'da çıkan öşür vergisinin müzayede ve iltizamına dair nizamnameye göre bir bölgede düzenlenen açık artırmada en yüksek teklifi veren o bölgede öşür toplamaya hak kazanmıştır.¹¹¹⁸ 1861 Varidat-ı Aşriyye Kanunu iltizam usulünü yeniden şekillendirmiştir.¹¹¹⁹ Osmanlı döneminin sonunda öşür vergisine zam yapılmış, %1 umum menfaati, 0,05 oranında Rusya'ya savaş ödemesi, %1 Ziraat Bankası'nın kurulması ve %6 oranında askeri teçhizat için bedel eklenmiş, böylelikle öşür vergisi %10'dan %12,63'e çıkmıştır.¹¹²⁰

3.3.1.3.2. Devletin belirlediği kamu vergileri

1839 Tanzimat Fermanı'na dayanan bu vergiler, iki kısma ayrılmaktadır:

Emlak vergisi: Arazi, mesken ve dükkânlardan alınan vergidir. Osmanlı Devleti, çiftçilerden miri arazileri ekmek karşılığında 00,4, ağaçlı arazileri kullanmak karşılığında

¹¹¹⁵ H.Ş.M.S. 20. 87.

¹¹¹⁶ Ganayim, Z. (1999). *Liva Akka fi Ahdi't-Tanzimat el-Osmaniyye*, 487.

¹¹¹⁷ H. Ş.M.S. 22. 79-82; Gerber, H. (1985). *Ottoman Rule in Jerusalem: 1890-1914*. Schwarz, 162.

¹¹¹⁸ BOA.İ.DH.446-29468, (H-3 Recep 1276).

¹¹¹⁹ *ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)*, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 47-49.

¹¹²⁰ el-Arif, A. (1999). *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds*, 330-331.

00,8 oranında vergi almıştır. ¹¹²¹ 1841 senesinde Biladü’ş-Şam’da emlak vergisi alınmaya başlanmıştır. ¹¹²² Ancak bu konudaki nizamname 1861 yılında çıkabilmiştir. Emlak vergisine dair nizamnamede 12 madde bulunmuş, vergilerin tahsili konusunda çalışacak memurlar, tahsil biçimi vb. hususlar belirlenmiştir. Liva merkezlerindeki muhasebeciler ve diğer memurlar, anılan vergi başlığı altındaki gelirleri toplamakla yükümlü kılınmıştır. ¹¹²³

Köylerde imam ve muhtarlar, evlerin detaylı özelliklerini bir defterde kaydetmekten sorumlu tutulmuştur. İmam ve muhtarların gönderdiği bilgilere göre kaza idare meclislerinin hane başına ödenmesi gereken mali yükümlülüğü tespit ettiği evrak hazırlanmıştır. Kaza idare meclisi emlak vergisi hususunda sakinleri vergilendirirken onların maddi durumlarını göz önünde bulundurmıştır, bazı aileler fakirliğinden dolayı vergiden muaf tutulmuştur. Bu konuda düzenlenen evrakta herkesin mükellef olduğu vergi miktarı isminin karşısına yazılmıştır, muhasebeciler ve diğer memurlara vergi toplama hususunda yetki verilmiş ve onlar bu amaçla merkezlere gönderilmiştir. ¹¹²⁴ Emlak vergisi halk yararına on 10) taksite bölünmüştür. ¹¹²⁵

Şeri Mahkeme Sicilleri’nde emlak vergisine değinilmiş, bu doğrultuda Hırbet Kefer Lut bölgesinde 1872 senesinde ödenmesi gereken muhammen emlak vergisinin 2850 kuruş olduğu belirtilmiştir. ¹¹²⁶ Beyt Susin köyünden 1874 tarihinde 8792 kuruş emlak vergisi alınması kararlaştırılmıştır. ¹¹²⁷

Verginin ikincisi kısmı **temettü vergisidir**, tacirlerden yıllık karın 0,030 oranında emlak, aşar ve ağnam hususunda 0,040 oranında temettü vergisi alınmıştır. ¹¹²⁸ Bu vergi ile 20-70 yaş arasında yaşayan erkek vatandaşların tamamı mükellef kılınmış; şehir, kasaba ve köylerde yaşayıp ziraat ile uğraşan kişiler vergiden muaf tutulmuştur. Aynı zamanda imamlar, hatipler, müderrisler, öğrenciler, yazarlar ve gayrimüslim din adamları, engelliler,

¹¹²¹ Avad, A. (1967). *el-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriye 1864- 1914*, 170-171.

¹¹²² Y.Ş.M.S. 28. 221. ; Avad, A. (1967). *A,g,e*, 369.

¹¹²³ *ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)*, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 19-22.

¹¹²⁴ YŞMS. No. 63. 67.

¹¹²⁵ K.Ş.S. No. 398. 5; *ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)*, (1883). çev. Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 19-32.

¹¹²⁶ Yafa Yoklama Defteri, 26, 49.

¹¹²⁷ Nimetullah, İ. (2004). *Er-Remle fi Evahiri’l-Ahdi’l-Osmani 1864-1914*, (Basılmamış Y. Lisans Tezi – Gazze), 294.

¹¹²⁸ Kürd ali, M. (1969). *Hutatu’ş-Şam*, c.5, 86,95.

askerde mülazım ve altındaki rütbelere, resmi ve özel hastanede hizmetlileri ve gemiciler de anılan mali görevden istisna sayılan grupları oluşturmuştur.¹¹²⁹

3.3.1.3.3. Müsakkafat vergisi

1858 senesinde yürürlüğe giren bu vergide köy ve şehirlerdeki çatılı yapıların tespit edilmesine gayret edilmiş, değeri 20.000 lirayı aşmayan meskenlerden 0,005 oranında vergi alınması öngörülmüş, 20.000 lira üzerinde değere sahip konutlardan 0,008 oranında müsakkafat vergisi alınması kararlaştırılmıştır. Kiraya tahsis edilen evlerden ise 0,010 oranında vergi alınmıştır. Evlerin kıymeti, yetkili ve tecrübeli kişilerden oluşan komisyonlarca belirlenmiştir.

Bu komisyonlarda mal müdürü veya onun yardımcısı olan vergi kâtibi yanında tahsilat memuru, tahsilat komisyonu üyesi, belediye üyesi ve ahaliden başka bir şahıs yer almıştır.

¹¹³⁰

3.3.1.3.4. Maarif vergisi

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi gereği maarif vergisi adı altında bir yükümlülük oluşturulmuştur. Kudüs Livası da bu verginin uygulandığı alanlardan biri olmuştur. Söz konusu vergiyle okul yapımı, mevcut okulların bakımı ve öğretmenlerin maaşlarının ödenmesi için kaynak temin edilmesine çalışılmıştır.¹¹³¹ Müsakkafat vergisine %5 eklenerek elde edilen maarif vergisi, temettü ve emlak vergileriyle beraber toplanmıştır.¹¹³² Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi gereği, maarif sandığı fonu) kurulmuş olup anılan sandığın gelirlerini, lise öğrencilerinin ödediği eğitim bedelleri, padişahın tahsisatı, halkın ödediği senelik iane ve diğer ianeler, bağışlar oluşturmuştur. Osmanlı yönetimi maarif vergisini güçlendirmek için öşür vergisine 0,05 oranında bir katkı/pay ilave etmiştir.¹¹³³

¹¹²⁹ Et-Taravine, S. (1997). *Kadau Yafa fi'l-Ahdi'l-Osmani 1864-1914*, 334.

¹¹³⁰ K.Ş.S. No. 351. 15; el-Arif, A. (1999). *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds*, 330-331.

¹¹³¹ YŞMS. No. 93. 97.

¹¹³² el-Arif, A. (1999). *A,g,e*, 331.

¹¹³³ *ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)*, (1883). çev. Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 185-187; Es-Suraye, N. (1996). *Amman ve Civaruha hilale el-Fetrati 1864-1921*, Menşurat Benki'l-'Amal, Amman, 377.

3.3.1.3.5. Bedel-i askeri vergisi

1845 yılında bedel-i askeri ile ilgili kanun çıkarılmıştır. Bu kanun, Müslüman erkeklerin sorumlu olduğu askerlik vazifesinden gayrimüslimleri muaf tutmak için bir ödeme ihdas edilmesini içermektedir. 18-60 yaş arası bütün gayrimüslim erkekler bedel-i askeri ödemekle mükellef kılınmış,¹¹³⁴ bu bağlamda kişi başına düşen miktar 28 kuruş olarak hesaplanmıştır.¹¹³⁵ Bu vergi, maktu, mal-ı maktu, mahdud ve iane-i cihadiye gibi farklı isimlerle anılmıştır. Osmanlı memurları bazı yıllarda bu vergiyi tahsil edemediğinden devlet idaresi, bahsedilen bedelin Mart'tan itibaren 10 ay boyunca taksitler şeklinde ödenmesini sağlayan bir kanunu yürürlüğe sokmuştur.¹¹³⁶ Kudüs'te Müslümanların zorunlu olarak ordu hizmetinde yer almaları ve Hristiyanların askerlik görevinden uzak tutularak bedel-i askeri ödemeye mecbur tutulması konusunda şikâyetler ortaya çıkmıştır.

Bazı Hristiyanlar vatandaşlık gereği kendilerinin de askerlik görevi ile sorumlu kılınabileceklerini savunmuştur. Bu olaylar neticesinde 1855 senesinde gayrimüslimlerin de askerlik hizmetini yerine getirmeleri bir zorunluluk olmuştur.

Ancak bedel-i askeri uygulaması 1908 senesine kadar sürmüştür. 1908'den sonra bedel-i askeri kaldırılmış, ayırım yapılmaksızın bütün Osmanlılar üzerinde zorunlu askerlik tatbik edilmiştir.¹¹³⁷

3.3.1.3.6. Bedel-i tarik vergisi

1869 senesinde çıkarılan Turuk ve Meabir Nizamnamesi'ne göre 18-60 yaş arasındaki çalışmaya elverişli erkekler, köylerdeki hayvan ve arabalar, her beş senede yirmi gün yol yapımı, bakımı ve ıslahında çalışmakla yükümlü kılınmıştır. Bu nizamname, anılan kamu hizmetinde görev yapmak istemeyenlerin kendi yerlerine bir işçi tutmasına veya bedel ödemesine olanak vermiştir.¹¹³⁸ Gayrimüslim din adamları olan hahamlar ve papazlar, muallimler, devamlı hastalığı bulunan sakatlar, askerler bu husustan muaf tutulmuştur.

¹¹³⁴ El-Kudat, A. (2007). *Nasara'l-Kuds Dirase fi Dav'i el-Vesaik el-USmaniyye*, Merkez Dirasat el-Vahde el-Arabiyye, Lübnan, 352-353.

¹¹³⁵ el-Arif, A. (1999). *A,g,e*, 331.

¹¹³⁶ ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 27.

¹¹³⁷ El-Kudat, A. (2007). *A,g,e*, 353-354.

¹¹³⁸ Avad, A. (1967). *A,g,e*, 175.

Bedel-i tarik 16-30 kuruş arasında belirlenmiştir.¹¹³⁹ Çalışmamıza konu olan dönemde Kudüs Livası'nda yol yapım çalışmalarına tanık olunmuştur, Kudüs sakinleri de yol yapım ve onarım çalışmalarında aktif bir şekilde rol almışlardır.¹¹⁴⁰

3.3.1.3.7. Resm-i duhan

Osmanlı Devleti bu resmi 1862 tarihinde çıkan duhan idaresi nizamnamesi gereği toplamıştır. Tütün satan dükkanların senelik gelirlerinin %30'u resm-i duhan olarak tahsil edilmiştir. Duhan nizamnamesi 1867 senesinde yeniden düzenlenmiş, Osmanlı yönetimi vergi alma şeklini değiştirmiş, aynı olarak vergi tahsil edilmesine imkan tanımış, bu doğrultuda ürünlerin yarısını vergi malı olarak değerlendirmiştir. 8,21 -20 kuruş arası bir okka tütün için ürün değerinin %20'sinin düşürülmesi ardından %100 nakdi vergi alınmıştır. 20 kuruştan fazla değere sahip bir okka tütün için 14 kuruşluk bir resim harç) belirlenmiştir. Yabancı tütünden de mal kıymetinin %75'i oranında bir tütün vergisi alınmıştır.¹¹⁴¹

3.3.1.3.8. Resm-i mevaşi (davar ve sığır vergisi)

1865 senesinde çıkarılan nizamname gereği resm-i mevaşi uygulanmıştır. İlk 10 küçükbaştan 1 küçükbaş alınması esas alınmakla birlikte daha sonra nakdi ödemeye geçilmiştir. Buna göre her inek ve deve için 20 kuruş, her keçi ve koyun için 4 kuruş ödenmesi kararlaştırılmıştır. Ulaşım ve taşımada kullanılan develerin her biri için 10 kuruş alınması benimsenmiştir. Tarla sürmede yararlı olan deve, at, katır ve öküzler yanında 1 yaşından küçük koyun ve keçiler de anılan resimden muaf tutulmuştur.¹¹⁴²

3.3.1.3.9. Rüşum-ı mehakim (mahkeme giderleri)

1859 tarihinde şeri mahkemelerdeki rüşumu belirleyen bir hatt-ı hümayun çıkmıştır. Bu kanun ferman) gereği, şeri mahkemelerin davalardan aldığı ücretler/harçlar karara bağlanmıştır. Bu doğrultudaki iane-i şeriyye bağlamında ödenecek ücret her 1 kuruş için 1 para olarak tayin edilmiştir. İspat-ı hürriyet işlemi için 225 kuruş, ispat-ıtk azad) muamelesi için 1 kuruş, ibra, hibe ve mülkiyet ikrarı belgeleri için 1000 kuruşluk işlemlerde 20 kuruş

¹¹³⁹ ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 261-262.

¹¹⁴⁰ el-Medeni, Z. (2004). **Medinetu'l-Kuds ve Civaruha**, 184.

¹¹⁴¹ ed-Düstur (Osmanlı Anayasası), (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 580-607.

¹¹⁴² el-Arif, A. (1999). **A,g,e**, 331.

ücret/resim alınmıştır. Satın alma mubayeat) konularında da her 1000 kuruş için 20 kuruş vergi takdir edilmiştir. Gayrimenkullerin/akarin ifrazı ve taksimi işlemlerinde her 1000 kuruş karşılığında 15 kuruş ücret ödenmesi siyaseti benimsenmiştir. Vakfiye tanzimi karşılığında her 1 kuruş için 1 para ücret kesilmesi uygun görülmüştür. Şeri hükümleri içeren şeri ilanlar için de aynı oran tatbik edilmiştir. İspat-ı veraset davası karşılığında şahsa düşen mirasa göre her 1 kuruş için 0,5 para oranı geçerli olmuştur. Nafaka ve vasi tayin etme işlemleri için 10-30 kuruş arası bir ücret gerekmiştir. Şer'i mahkemelerde evlilik işlemlerinde genç kızlara 10 kuruş, dullara 5 kuruş ücret kesilmiştir. Talak muamelelerinde muaccel ve müaccel mehrin %2,5'in mahkemeye verilmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁴³

Kudüs Livası'nda şeri mahkemelerin aldığı resimler harçlar-ücretler) bağlamında şu türlerden bahsetmek mümkündür: Kısmet-i tereke mirası bölüştürme) resmi, resm-i kaydiyye, resm-i delaliyye terekenin içeriğinin satılması durumunda her 20 kuruş karşılığında 1 kuruş), harç, resm-i mehakim nizamiyye.¹¹⁴⁴ 1869 tarihinde çıkan nizamnameye göre her dava için istinaf mahkemesine 5 kuruş, temyiz mahkemesine 10-20 kuruş ödenmelidir)

3.3.1.3.10. Belediye resmi

İdare-i Vilayat-ı Umumiyye Nizamnamesi gereği şehirler ve kasabalarda belediyeler kurulmasına karar verilmiştir. Bu nizamname, belediyelerin gelir kaynaklarını belirlemiştir, Kudüs Belediyesi de yetki ve mali kaynakları saptanan belediyeler arasındadır.

Bu bağlamda İstanbul'dan sonra Osmanlı sathında ikinci belediyenin Kudüs'te kurulduğu iddiası önemlidir. Belediye resmi, birden fazla kalemi içermiştir: ticari faaliyetlerden ve iş ruhsatları, bina ruhsatları gibi faaliyetlerden alınan ücretler de bu başlık altındadır.¹¹⁴⁵ Belediye sınırlarında kesilen hayvanlardan da belediye resmi başlığı altında değerlendirilmiş, kesim vergisi alınmıştır. Ayrıca hayvanların ve tahıl ürünleri gibi zirai ürünlerin tartılması için alınan harçlar da belediye resmi kapsamındadır. Yine belediye resmi çerçevesinde panayırılarda satılan küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar için de **bâc** vergisi¹¹⁴⁶

¹¹⁴³ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 135-138.

¹¹⁴⁴ YŞMS. No. 27. 66, 81; YŞMS. No. 63. 3-5, 39-40; K.Ş.S. No. 351. 37, 60; K.Ş.S. No. 350. 31; K.Ş.S. No. 353. 150; el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 189.

¹¹⁴⁵ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev. Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 420-421.

¹¹⁴⁶ Kelimenin aslı Farsça olup "hisse, pay" anlamına gelmekte ve ilk defa eski Fars yazıtlarında **bâcî** şeklinde geçmektedir. Bu vergiyi toplayana da o dönemde **bâcîkâre** denilmiştir. İran tarihinin orta dönemlerinde I.

tahsil edilmiştir.¹¹⁴⁷ Bazı mesleklerin işlenmesi karşılığında da aylık 5 kuruş alınmıştır. Aynı şekilde belediye kurumlarından dolayı da çeşitli ücretler tahsil edilmiştir. Söz gelimi Yafa'daki Gaz Deposu'nun giderleri için ahaliye bir maliyet çıkarılmıştır. Ayrıca Yafa portakalının ihracı sırasında her sandık portakal karşılığında 10 para ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹¹⁴⁸

3.3.1.3.11. Orman kalemi resmi

Orman resmi, şehir ve kasabalara yakın yerlerdeki ormanlardan kesilen ağaçlar karşılığında alınmış, Kudüs Livası'nda da uygulanmıştır. 1871 Nizamnamesi ormanlardan kesilen odun ve kereste gibi ürünlerin karşılığında ödenmesi gereken vergileri bilinen bir standartla sınırlandırmış, buna göre kesilen odunun değerinin %20'si oranında ücret istenmiştir.¹¹⁴⁹

3.3.2. Tarım ve Arazi Nizamnamesi

Osmanlı idaresi XIX. yüzyılın ikinci yarısında tarıma ve arazi tanzimine büyük önem vermiş, tarımı geliştirme projeleri ortaya koymuştur. Arazi çalışmaları bağlamında tımar sistemini yürürlükten kaldıran 1858 Arazi Nizamnamesi oldukça önemlidir. Bahsedilen nizamnamede şahıs mülkü olan toprak sınıfları genişletilmiştir. Ayrıca vergi toplama işi tapu memurlarına bırakılmış, vergi mültezimleri ve ikta sahiplerinin görevleri sonlandırılmıştır.

Osmanlı Hükümeti 1861 senesinde toprakların şahsıların ismiyle kaydedilmesi, özelliklerinin belirlenmesi, emlak mülkiyetine dair belgelerinin oluşturulması amacıyla tapu senetlerine ilişkin bir layiha ve kanun çıkarmıştır. 1861'de cari hale gelen yasalar, özel mülkiyet olgusunun genişlemesine ve yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu tedbirler neticesinde Kudüs ve civarında gözle görülür bir zirai kalkınma yaşanmıştır. Kudüs toprakları tarım alanında kullanılan en önemli sahalardan biri haline gelmiştir. Konunun

Şâpûr yazıtlarında halkın hükümdarlarına ödedikleri vergi ve haraç anlamında bâj terimi kullanılmıştır. Daha sonra kelime aynı anlamda **bâj**, **bâz**, **bâc** ve daha ziyade **haraç** veya **sâv** kelimeleriyle birlikte ve onların eş anlamlısı olarak **bâc u harâc**, **bâc u sâv** şeklinde kullanılagelmiştir. Bu vergiyi tahsil etmekle görevli memurlara da **bâjbân**, **bâjhâh**, **bâjdâr** veya **bâcdâr** adları verilmiştir. Yeniçeri, C. (1991). **Bâc**. TDV İslam Ansiklopedisi, C.4. 411-413. 411.

¹¹⁴⁷ HŞMS. No. 22. 70.

¹¹⁴⁸ el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 188; Et-Taravine, S. (1997). **Kadau Yafa fi'l-Ahdi'l-Osmani 1864-1914**, 340-341.

¹¹⁴⁹ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 354-367.

anlaşılması için Arazi Nizamnamesi'nin ekim ve dikim faaliyetleri ile bağlantısı üzerinde durmak gereklidir.

3.3.3. Arazi Sistemi ve Mülkiyet

3.3.3.1. 1858 Arazi kanunnamesi

Bu dönemde kanun, ferman ve nizamnameler yoluyla hayata geçirilen en önemli amaç, miri arazilerin şahıs mülküne dönüştürülmesi ve tarım üretim faaliyetlerinin ekili –dikili toprakların sayısını artırmak olmuştur. Arazilerin düzenlenmesi ve ıslahı meselesi daha önce yürürlüğe konan Osmanlı reform ve kanunlarının doğal bir sonucu ve tamamlayıcısı olarak ortaya çıkmıştır. Bu reform yoluyla devletin vasıtasız olarak yönetmesi demek olan merkezi iradenin güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Merkezi yönetim eğilimi 1858 Arazi Kanunnamesi'nde belirgin bir şekilde bulunmuştur, anılan kanunname Osmanlı topraklarını 5 kısma ayırmıştır.¹¹⁵⁰

Arazi-i Memlûke: Bu topraklar, maliklerine ait olup genelde dört kısma ayrılırlar. **A) İskan için ayrılan topraklar:** Yarım dönümle sınırlandırılmıştır. **B) Miri topraklardan şahsi arazilere dönüşen topraklar.** **C) Öşür vergisi alınan topraklar/Arazi-i Öşriyye:** Osmanlılar öncesinde Müslümanların elinde bulunan veya Osmanlıların egemenliğinden sonra Müslümanlarca iskân edilen arazilerdir, öşre tabi olan arazilerin sahipleri topraklar konusunda alım satım, vakıf veya yatırım konularında mutlak hürriyete sahiptir. Bu topraklarda çalışanlar, isimden de anlaşılacağı öşür ödemekle yükümlüdür.¹¹⁵¹ **D) Osmanlı fethinden sonra gayrimüslimlere verilen araziler olup** arazi-i öşriyye ile aynı hükümlere bağlıdır, ancak gayrimüslimler haraç ödemektedir.¹¹⁵²

Kudüs Şeri Mahkeme Sicilleri'nde yukarıda anılan türlerden çok sayıda toprağa dair tarafların katılımıyla gerçekleştirilen alım – satım muamelelerine ilişkin hüccetler bulunmaktadır.¹¹⁵³ Meydan toprağı, balkon toprağı gibi çeşitli topraklara farklı numaralar

¹¹⁵⁰ Ali, H. (1886). *Şerh-u Cedid li-kanuni'l-arazi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 2.

¹¹⁵¹ Ali, H. (1886). *A,g,e*, 2-3.

¹¹⁵² Bayrakçı, H. (1990). *Osmanlı toprak sistemi: mîrî hukuk*, Marifet yayınları, 29-34.

¹¹⁵³ K.Ş.S. No. 318. 4.

verilmiştir.¹¹⁵⁴ Kudüs'te hakura denen bostanlara değinen çeşitli işaretler şeri mahkemelerin resmi kayıtlarına geçmiştir.¹¹⁵⁵

Arazi-i Emiriyye Miriyye): Mülkiyeti devlet hazinesine ait olup tasarruf hakkı devlet tarafından birtakım kişilere verilebilen arazilerdir. Bu tür topraklara, Arazi-i Memleket, Arazi-i Sultaniye, Arazi-i Beytülmal dendiği de olmuştur. 1858 Arazi Kanunnamesi'nde miri arazi şu şekilde açıklanmıştır:

“Arâzî-i mîrîye, rakabesi cânib-ı beytû'l-mâle ait olarak ihâle ve tefvîzi, taraf-ı Devlet-i Aliyye'den icra' olunagelen tarla ve çayır ve yaylak ve kışlak ve koru yerler ve emsâli yerlerdir ki, mukaddemen ferâğ ve mahlûlât vukûunda sahib-i arz itibâr olunan timar ve zea'met ashâbının ve bir aralık mültezim ve muhassılların izin ve tefvîziyle tasarruf olunur iken, muahharen bunların ilğâsı hasebiyle el-hâletu hâzihi taraf-ı Devleti Aliyye'den bu hususa memûr olan zâtın izin ve tefvîziyle tasarruf olup mutasarrıfları yedlerine belâsi tuğralı tapu senetleri verilür.”¹¹⁵⁶

Kudüs dâhil olmak üzere Osmanlı mülkündeki toprakların geneli miri statüsünde olmuştur. Devlet idaresi, mülkiyeti devlete ait olan miri toprakları umumiyetle bu topraklarda tarımla uğraşanlara bırakmış ancak ekmeden boş bırakılan yerleri sahiplerinden alarak başkalarına aktarmıştır. Miri araziler tarım yapma ve gerekli vergileri ödeme şartıyla kullanılmış, şahsın mirasçılara da intikal etmiştir. Bu toprakların mülkiyeti devlete ait olduğu için şahısların üzerinde çalıştıkları alanları bağışlaması, satması veya vakfetmesi gibi işlemler yapması mümkün olmamıştır.¹¹⁵⁷ 1858 Arazi Kanunnamesi miri arazileri kullanmak için tapu bulundurulması şarttır.¹¹⁵⁸

Kudüs topraklarında miri araziler tarımda kullanılmıştır, söz gelimi Selbit köyünde bulunan miri araziler, tapu yoluyla Beyt Surin, et-Tıra, Ur el-Fevka, Beyt İnân, Gibya ve Biddo köylerindeki bazı şahıslara devredilmiştir.¹¹⁵⁹ Ayrıca Osmanlı belgelerine göre el-Maliha köyündeki bazı şahıslar, dört parça miri araziye işletmiş, bu işin karşılığında senelik

¹¹⁵⁴ K.Ş.S. No. 346. 8.

¹¹⁵⁵ K.Ş.S. No. 349. 147.

¹¹⁵⁶ Ali, H. (1886). *A,g,e*, s. 3-4.

¹¹⁵⁷ Bayrakçı, H. (1990). *A,g,e*, 53.

¹¹⁵⁸ Erkan, A. (2015). *Osmanlıların son döneminde (1840-1920) Filistin'de yabancılar ile Yahudilerin toprak mülkiyeti*. (Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul), 20.

¹¹⁵⁹ K.Ş.S. No. 354. 80.

1200 kuruş Esedi kuruş vermişlerdir.¹¹⁶⁰ Osmanlı belgelerinde miri arazilerden faydalanılmasına dair çok sayıda veri mevcuttur.

Arazi-i Mevkufe: Halkın genelinin faydalanabildiği vakıf arazileri olup iki kısma ayrılır. Birinci kısım, şer'i dini) şartlar uyarınca vakfedilen topraklar olup vakfedenin şartlarına göre idare edilir. İkinci kısım, miri araziden vakıf arazisine çevrilen topraklar olup sultanlar tarafından hayır işlerine aktarılmıştır. Bu toprakların hayır işleri için kullanılması, onu devlet mülkü olmaktan çıkarmamıştır. Zira topraklardan alınan öşür ve haraç gelirleri hayır işleri için kullanılırken toprakların mülkiyeti devlette kalmıştır. Bu realiteden dolayı ikinci kısım vakıf arazileri gayri sahih vakıf malları olarak adlandırılmıştır.¹¹⁶¹

İlk ve ikinci kısım vakıf arazileri, harcama –sarf cihetine göre iki sınıftan oluşur:

1. *Hayri Vakıf Toprakları:* Cami, zaviye, tekke, medrese –okul, sebil, hankah, su kanalları¹¹⁶²

Camiler için kurulan vakıflar, iki türdür; ilk tür doğrudan caminin faydası için inşa edilmiştir, ikinci tür dolaylı vakıflardır.

Şahıslar, aile fertlerine ve başkalarının faydasına harcanmak üzere çeşitli vakıflar oluşturmuş, vakıfta belirtilen şartlara göre varislerin faydalanması yanında bu vakıfların gelirleri Mescid-i Aksa'ya, Kubbetu's-Sahra'ya, camilere ve mescitlere aktarılmıştır.¹¹⁶³

Hristiyanlar da vakıf işlerine büyük önem vermişlerdir. Hori Manuel Paskuel, Beytülahim'deki fakir Latin rahipleri için bir hakura bağışlamıştır. Rum Patriği Niko Timos, Kudüs'te el-Halil Kapısı tarafındaki bir bostanın tamamını Rum rahiplerine vakfetmiştir. Ortodoksların Kudüs bölgesinde 22 vakfı, Ermenilerin 14 vakfı, Latinlerin 7 vakfı mevcuttur. Hristiyan vakıfları çoğunlukla Ramallah, et-Tur, Kalluniye, Beytüllahim, el-Velece ve Eriha'da yer almıştır.¹¹⁶⁴

¹¹⁶⁰ K.Ş.S. No. 349. 89; el-Medeni, Z. (2004). Medinetu'l-Kuds ve Civaruha.105

¹¹⁶¹ K.Ş.S. No. 347. 280; Ali, H. (1886). *Şerh-u Cedid li-kanuni'l-arazi*, 5-6; Ebubekir, E. (1996). *Mülkiyyet el-Aradi fi Mutasarrifiyyet el-Kuds 1858 -1918*,

¹¹⁶² K.Ş.S. No. 347. 273, 306; K.Ş.S. No. 351. 270.

¹¹⁶³ Ganayim, Z. (1999). *Liva Akka fi Ahdi't-Tanzimat el-Osmaniyye*, 319.

¹¹⁶⁴ El-Kudat, A. (2007). *Nasara'l-Kuds Dirase fi Dav'i el-Vesaik el-Usmaniyye*, 404.

İbadet yerlerine vakfedilen topraklar bağlamında el-Halil’de 22 köy ve mezra Hz. İbrahim’in kabri ve kabrin yanındaki mescide adanmıştır. El-Harem el-İbrahimi denen bu alan için vakfedilen köylerden bazıları şunlardır. İrtas tamamı), Suba tamamı), el-Ayzeriyye yarısı), Beyt Hanine çeyrek), Sur Bahir bir kısmı), Betonya bir kısmı), İbvin bir kısmı) Yebrud bir kısmı), Arar Vera bir kısmı), el-Maliha bir kısmı), Beyt Rima bir kısmı), Lifte bir kısmı), et-Tıbe bir kısmı), Ramallah bir kısmı), Kararat Beni Zeyd bir kısmı), Ebu Kaş Bir kısmı), Bir Nebale bir kısmı), el-Beka bir kısmı).¹¹⁶⁵

Kubbetu’s-Sahra için de gelirleri vakfedilen çok sayıda alandan bahsetmek mümkündür. Kudüs Livası’nda 25 köy ve mezra Kubbetu’s-Sahra yararına vakfedilmiştir. Betonya ve İbvin köylerinin %67’si, Abud, Beyt İnan, Avce, Deyr Dibvan ve Nuayma köylerinin arazilerinin tamamı, Lifte, Beyt Hanine, el-Ayzeriyye, Mezari en-Nu’bani, Ramallah, Beyt Rima ve Ebu Kaş köylerinin arazilerinin yarısı Kubbetu’s-Sahra yararına vakfedilmiştir.¹¹⁶⁶

2. *Zürri Vakıflar*: Zürri vakıflar, bir kişinin kendisi, evladı ve soyu için çeşitli malların harcanması veya bölünmeden aynı halde bırakılması amacıyla oluşturduğu vakıflardır. Eğer şahsın nesli tükenirse vakıf gelirleri hayır amaçlı kullanılmış, Mescid-i Aksa yararına veya fakir ve yoksullara aktarılmıştır. Böylesi hallerde Kudüs fakirlerinin diğer bölgelerdeki fakirlerden daha öncelikli olması gerektiğini belirtilmiştir.¹¹⁶⁷

3. Kudüs Şeri Mahkeme Sicilleri’ne göre Ömer Salih Ebu Nassar el-Halili, Rukiye ve kız kardeşi Safiye’nin vekili olarak şahısların anne tarafından dedesi olan Hacı Muhammed Alaeddin eş-Şevva’nın Kudüs’te Babil Amud adındaki mıntıkada yer alan evi, kendisine ve evlatları Halil, İbrahim, Mustafa, Şerife ve Ali’ye vakfettiğini iddia etmiştir. Ömer Salih’in iddiasına göre Hacı Muhammed, erkek evlatlarının hayatta kalmaması halinde evin kız çocuklarından olan torunlarına geçeceği şeklinde bir şart belirlemiştir. Hacı Muhammed’in torunu olan Rukiye ve Safiye de bu şarttan hareketle söz konusu evden kendilerinin faydalanması gerektiğini savunmuştur.¹¹⁶⁸

¹¹⁶⁵ K.Ş.S. No. 362. 12; Ebubekir, E. (1996). **A,g,e**, 425.

¹¹⁶⁶ K.Ş.S. No. 347. 273-280; K.Ş.S. No. 362. 12; Ebubekir, E. (1996). **A,g,e**, 523-425.

¹¹⁶⁷ K.Ş.S. No. 347. 300,321; K.Ş.S. 351. 270; el-Medeni, Z. (2008). **el-Evkaf el-İslamiyye Dirase İctimaiyye ve İktisadiyye 1700 -1918**, Menşurat Lecnet Tarihi Biladi’ş-Şam, Amman, c.3, 210.

¹¹⁶⁸ K.Ş.S. No. 347. 218-219.

Vakfiye bazı bölümlerden oluşmaktadır: İlk bölüm olan mukaddimede vakfeden vakıf) ilk olarak neden bu yolu seçtiğini belirtmekte, daha sonra ikinci bölümde vakfın türünü açıklamakta, tarım toprağı dükkân veya fabrika gibi gayrı menkullerden birini vakfettiğini söylemektedir. Üçüncü bölümde vakfedenin şartları yer almaktadır, vakıftan yararlananlar, vakıf gelirlerinin kullanılacağı alanlar benzeri hususlar tespit edilmektedir. Şartlar bölümünde bazı insanlar sadece erkek veya kız çocuklarına yahut çocuklarının tamamına bir malı vakfedebilmektedir.¹¹⁶⁹

Arazi-i Metruke: Kamu yararına ayrılan topraklar olup iki sınıftan müteşekkildir:

- a) Umumun menfaatine tahsis edilen alanlardır, yollar, sahalar, köprüler, ibadet mekânları, mesire alanları, pazar ve panayır alanları, çarşılar.¹¹⁷⁰
- b) Bir veya daha fazla yerleşim biriminin yararlanması için ayrılan topraklar: Mera, yaylalar, kışlaklar, korular, dağlık alanlar, harman -hasat alanları.¹¹⁷¹

Kamu mülkü sayılan arazi-i metrukeye dair tapu senetleri bulunmadığı gibi söz konusu topraklardan istifade edenler herhangi bir ücret veya vergi ödememektedir.

Arazi-i metrukenin ilk grubuna örnek olarak Yafa Hattı'ndan bahsetmek mümkündür. Kudüs Livası'nda farklı dairelerdeki devlet yetkilileri ulaşım konusuna önem vermişler, yol ağı kurmaya gayret etmişlerdir. Yol hattının yakınından geçen alanlar, şehir ve kasaba girişlerindeki topraklar kıymet kazanmıştır. Babu'l-Vad Geçidi'ni kullanan ve 1867'de yapılan Kudüs – Yafa Yolu Kudüs Livası'nda at arabalarının hizmetine sunulan ilk yol sayılmaktadır.¹¹⁷²

İkinci kısma dair Kudüs Şeri Mahkeme Sicilleri'nde çok sayıda veri bulunmaktadır. Hirbet Beni Ubeyd Harmanı, Bi'r Beydan Harmanı, Me'menullah Kabristanı, Babi's-Sahira Kabristanı, Silvan'da içme suyu kuyusu arazi-i metrukenin ikinci sınıfındandır.¹¹⁷³

¹¹⁶⁹ el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 116.

¹¹⁷⁰ Temizgüney, F. (2017). **Emval-i metruke meselesi: Ermenilerden kalan mallar 1915-1923**. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 35; Ali, H. (1886). **Şerh-u Cedid li-kanuni'l-arazi**, 6-7.

¹¹⁷¹ Temizgüney, F. (2017). **A,g,e**. 36.

¹¹⁷² BOA. A.}MKT.NZD. 261-86. (H-06-01-1275); BOA. HR.SFR.1. 1-84. (M-02-02-1859).

¹¹⁷³ K.Ş.S. No. 378. 198; K.Ş.S. No. 385. 206.

Arazi-i Mevat: Bayındır alanlardan uzak ve boş araziler ölü toprak anlamında arazi-i mevat olarak isimlendirilir. Bu topraklar eskiden beri köy, kasaba veya mahallere tahsis edilmemiştir, arazi-i metruke kısmına da dâhil değildir. Yerleşim yerlerinden 1-2 mil uzakta bulunan, şahısların bağırса köy veya kasaba sakinlerine sesini duyuramayacağı derecede sapa olan ve odun toplanan alanlar, meralar arazi-i mevat kategorisindedir.¹¹⁷⁴

1858 Arazi Kanunnamesi'nde herhangi bir bölgedeki arazi-i mevatın o bölgedeki arazi memurunun izni ve onayıyla ihya edilebileceği belirtilmiştir. Bu toprakların devlet tarafından ziraatte kullanılmak şartıyla sakinlere verildiğine rastlanmıştır.¹¹⁷⁵ Kudüs Şeri Mahkeme Sicilleri'nde arazi-i mevat kategorisinde zikredilen bazı topraklar mevcuttur. Örneğin, Deyr Cerir ve Tıbe arasındaki topraklar, Mezari köyü ve Beni Zeyd nahiyesi arasındaki arazi anılan kategoride değerlendirilmiştir.¹¹⁷⁶

3.3.3.2. 1859 Tapu nizamnamesi

1858 tarihinde çıkan Arazi Kanunnamesi, toprakların temlikine dair işlemler yapılmasını içermiş, onları çiftçilerin adına kaydettirme imkânını vurgulamıştır. Bu kanunname ve onu izleyen diğer hukuki düzenlemeler, toprakların tapu çekleri veya senetleri karşılığında vatandaşların mülkü olmasını sağlamıştır. 1858'den önce tapu şeklinde belgelerle arazinin kaydedilmesi söz konusu değildir, mutasarrıfların sakinlerin ev ve arazilerine dair bilgileri şahitlerin tanıklığıyla oluşturulan gayri resmi belgelere dayanmıştır. Bahsedilen belgelerde mesken ve toprak sınırları net bir şekilde çizilmemiştir. Osmanlı yetkilileri artan şikâyetler ve çoğalan nüfustan kaynaklı problemlerden dolayı arazi mülkiyetini belirleyen ve sorunları ortadan kaldıran bir sistem geliştirmeyi düşünmüşlerdir. Bu doğrultuda 1859 tarihinde Osmanlı makamları tarafından çıkarılan tapu senetlerine dair layihada 16 madde ve mukaddime bulunmuştur.¹¹⁷⁷ İlgili layihayı izleyen ve büyük ölçüde ondan esinlenerek oluşturulan 1859 Tapu Nizamnamesi'nde 14 madde mevcuttur.

Anılan nizamnamenin odaklandığı en önemli konulardan biri, arazi mülkiyetine dair ilmühaber evrakının hazırlanması olmuştur. Yasaya göre ilmühaber belgesinde şahsın ismi, sahip olduğu arazi, bağlı olduğu köy, kasaba, kaza, sancak, eyalet daha sonra vilayet)

¹¹⁷⁴ Ali, H. (1886). **A,g,e**, 7.

¹¹⁷⁵ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 37.

¹¹⁷⁶ K.Ş.S. No. 353. 130-133; K.Ş.S. No.368. 58; el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 108.

¹¹⁷⁷ Avad, A. (1967). **el-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriye 1864- 1914**, 233.

bilgileri yer almaktadır. Üç nüsha olarak hazırlanan ilmühaberden biri toprak sahibine verilmekte, biri liva merkezine yollanmakta, bir diğeri de sicilde kalmaktadır.¹¹⁷⁸

Sözü edilen nizamname ve layihadan sonra 1861’de 23 maddeden oluşan bir nizamname çıkarılmıştır. 1861 Nizamnamesi’nin en önemli yanı, liva ve kazalardaki mal memuru ve mal müdürlerinin miri arazileri, mülk arazisine dönüştürme çerçevesindeki yetkilerini belirlemesidir. Bu nizamnamede ziraat müdürlerinin yetkileri ise kaza ve liva idare meclisine üyelik olarak sınırlandırmıştır. Aynı şekilde bir şahsın diğeri bir şahsa karşı taşınmaz mülklerin intikal etmesi hususu açıklanmıştır. Bahsi geçen kanuni düzenlemeye göre bir şahsın bir toprağın sahibi olduğunu ispatlaması için muhtardan ilmühaber alması, kaza meclisine onaylatmak ve mazbatayı liva tapu defterine kaydettirmek onu merkez kazaya götürmesi, resmi belge ücreti yanında toprağın kıymetinin %5’i oranında bir meblağ ödemesi gereklidir. Vatandaşların topraklarını kaydettirmekten uzak durması halinde topraklar kaza veya liva meclisinde alanlarına göre açık artırmada taliplilerine satılacaktır. Vatandaşlar kayıt altına alınmayan toprakları bildirdikleri zaman ödüllendirileceklerdir. Ayrıca ekilmeyip boş bırakılan toprakların islahını üstlenen vatandaşlara teşvik olarak bu tip arazilerin ücretsiz verilecektir, vatandaşlar bu alanlar için sadece değerli kâğıt bedeli olarak 3 kuruş ödeyeceklerdir. İlaveten anılan araziler 1-2 sene öşürden muaf tutulacaktır.¹¹⁷⁹

3.3.3.3. Tebaa-i ecnebiyye’nin emlâk istimlâkine dair nizamname (7 safer 1284/10 haziran 1867)¹¹⁸⁰

Çalışmamıza konu olan dönemde arazi sistemleri ile ilgili gelişmeler, bütün Osmanlı yurdunu derinden etkilemiştir.

¹¹⁷⁸ **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 52-62.

¹¹⁷⁹ BOA. A.}MKT. 93-49. (H-07-09-1263); K.Ş.S. No. 346. 270; **ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev.Nevfel Nimetullah Nevfel, c.1, 44-50.

¹¹⁸⁰ Safer 1284 (Haziran 1867) tarihli kanunun yayınlanmasından önce yabancıların Osmanlı topraklarında gayrimenkul mülkiyetine hakları yoktu. Şevval 1274 (Haziran 1858) tarihli Arazi Kanunnamesinin 110. maddesine göre, Osmanlı tebaasından olan bir kimsenin arazisi, yabancı olan evladına, anne ve babasına intikal etmediği gibi, bu gibi yabancıların tapu hakkı olamazdı. Bu hükümler dini esasların uygulamasının doğal bir sonucudur. Uzun zaman Osmanlı’da dini hükümler, yabancıların Osmanlı topraklarında gayrimenkul mülk sahibi olmalarını engellemiştir. Çeşitli yollarla mülk sahibi olan yabancıların mülkiyet hakları 1867 tarihli nizamname ile düzenlenecektir. Nizamnamenin özellikle birinci ve ikinci maddesi yabancıların mülk edinme sürecini düzenlemektedir. Karabulut, S. (2018). **Savaş Yılları Osmanlı Kudüs’ünde Mülkiyet Hakkı (1914-1918)**. Tarih İncelemeleri Dergisi, 33(2), 451-480.456.

Doğal olarak Kudüs Livası da değişim ve dönüşümlerden uzak kalmamıştır. Yabancılar özellikle Kırım Savaşı'nın bitmesinden sonra Kudüs civarında toprak satın almaya çalışmıştır.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti, yabancıların Kudüs'te gayrı menkul edinimini engellemek veya zorlaştırmak için bazı tedbirler almış, konuyu yakından incelemiştir. Yabancıların gayrı menkul satın alması için izni şart koşturmuştur. Yabancılar öncelikle liva idaresine temellük izni – ruhsatı almak üzere bir talep sunmakla; liva idaresi de başkente talepleri iletmekle yükümlü olmuştur.¹¹⁸¹ 1851 senesine ait bir Osmanlı belgesinde vakıf arazilerinde kanuna aykırı şekilde binalar yapılmamasının ve yabancı devletlerin vatandaşlarına boş arazilerin bırakılmamasının zorunlu olduğu vurgulanmıştır.¹¹⁸² Osmanlı yönetiminin katı tutumuna karşın istisnalara rastlanmış, ecnebi devletlerin tebaalarından Osmanlı topraklarından yararlananlar olmuştur. Nitekim 1850 senesine ait bir vesikada Filistin dışından gelen Yahudilere miri arazilerinin bağışlandığı görülmüştür.¹¹⁸³

Öte yandan yabancılar Kudüs'te toprak satın alma konusunda başarılı olmuşlardır. Bu noktada konsolos ve temsilcilerin nüfuzlarını, Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerin aracılığını kullanmışlardır. Moses Musa) Montefiore 1857 senesinde İngiliz konsolosunun yardımıyla fakir Yahudiler için bir hastaneye kurmak amacıyla toprak edinmiştir.¹¹⁸⁴

Rus konsolosunun yardımcısı – müsteşarı Rusya'nın vekili olarak Kudüs Rum Manastırı Yazıcısı Archimandrite Nikoforos'tan el-Halil Kapısı'ndaki meydanda Rumların sahip olduğu bütün sahaları 1000 mecdi altına satın almıştır. Fransız konsolosunun tercümanı Hanna Karna el-Cellad el-Latini, Deyr Suhyun adlı manastırdaki Fransız rahibelerinin başkanı İyala adına Kudüs surları dışında bir bostan temellük etmiştir.¹¹⁸⁵

1867 Kanunu'ndan önce Kudüs'te yabancılar araziye sahip olmak için birkaç yol benimsemiştir:

¹¹⁸¹ K.Ş.S. No. 357. 22.

¹¹⁸² BOA. A.}MKT.MVL. 48-91. (H-29-02-1268).

¹¹⁸³ BOA. İ..MVL. 191-5790. (H-21-01-1267).

¹¹⁸⁴ BOA. HR.MKT. 199-65. (H-06-12-1273, 7; BOA. İ.HR. 121-6042, (H-15-10-1271); BOA. HR.MKT. 111-76. (H-18-10-1271).

¹¹⁸⁵ K.Ş.S. No. 343. 3, 25; el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**,119.

- Konsolosların ve yabancı devlet memurlarının imtiyazlarını kullanmak
- Kanuni boşluklardan faydalanmak ve hileli işlemler yapmak: Toprakları Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tebaası adına kaydettirmek, müstear isimler kullanmak yabancıların başvurduğu bir yöntem olmuştur. Zira kanunlara göre gerek Müslüman gerekse zımmi Osmanlı vatandaşlarının gayri menkul edinme hakkı mevcuttur.

Ecnebler yukarıda kısaca açıklanan yöntemlerden yararlanarak Kudüs ve civarında çok sayıda toprağa sahip olmuşlardır.¹¹⁸⁶

1856 Kırım Savaşı'ndan sonra yabancıların Osmanlı topraklarında arazi edinmesi meselesi, uluslararası bir boyut kazanmıştır. Farklı yabancı devletlerden yetkililer, Osmanlı makamlarından Osmanlı vatandaşı olmayanların toprak sahibi olmasına kolaylaştıran bir düzenleme yapmalarını talep etmişlerdir. Uzun süren görüşmeler neticesinde 1867 Kanunu çıkarılmış, bu kanunda Hicaz dışında mütekabiliyet esası doğrultusunda yabancıların Osmanlı arazilerinde taşınmaz edinmesine izin verilmiştir.¹¹⁸⁷ Anılan kanunla birlikte Osmanlı vatandaşları ile yabancı ülke tebaası arasında arazi mülkiyeti edinme bakımından kayda değer bir fark kalmamıştır. Söz konusu kanun, ecneblerin Kudüs bölgesi dahil olmak üzere bütün memalik-i mahrusede büyük sahalara sahip olmalarının önünü açmıştır.

3.3.4. Tarım Mahsulleri ve Üretim Stratejileri

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarında tarımda gözle görülür bir iyileşme yaşanmıştır. Tarımda görülen iyileşmenin çeşitli nedenleri vardır: Öncelikle Avrupalıların dini olarak Kudüs'e verdiği önemin artması, hacıların sayılarının fazlaşmasını ve dolayısıyla Kudüs ekonomisinin canlanmasını sağlamıştır. Avrupalıların Kudüs bölgesinde dini ve ekonomik nüfuz kazanması birbirine paralel iki adım olmuş, dini faaliyetler ile toprak satın alma ve tarım aktiviteler arasında bütünleyici bir ilişkiye rastlanmıştır. Aynı zamanda Filistin'in zirai ürünlerine talep çoğalmıştır.¹¹⁸⁸

Tarım faaliyetlerinin güçlenmesine yardımcı olan başka bir husus da Osmanlıların toprakla ilgili çeşitli reformlar geliştirmesi olmuştur. Daha önceki döneme oranla merkezi

¹¹⁸⁶ Erkan, A. (2015). *A.g.e.* 27.

¹¹⁸⁷ Şamil, M. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları. Gökkuşbuğu, İstanbul.* 20.

¹¹⁸⁸ Schulch, A. (1993). *Tahavvulat Cezriyye fi Filistin*, 93.

idarenin oldukça kuvvetlenmesi, asayişte görülen iyileşme, tapu vb. yeniliklerle arazinin ıslahı, yabancılara mülkiyet hakkının tanınması, elverişli hale getirilen toprakların artışı, zirai performansta hızlı yükselişler doğurmuştur.¹¹⁸⁹

İngiliz konsolos James Finn 1849'da Cebel Halil ve Bi'rüssebi arasında gerçekleştirdiği ziyaretlerde buğday ve arpa tarlalarına tanık olduğunu belirtmiştir. Binek sırtında yaklaşık 4 saat boyunca buğday ve arpa tarlaları arasında yol aldığını yazmıştır.¹¹⁹⁰ Osmanlı makamlarının kolaylık sunma siyasetinden dolayı kabile şeyhleri, köylerin ileri gelenleri ve bazı yabancılar arazi-i mevâtı satın alma veya temellük etme vasıtasıyla mülkiyetlerini genişletmişlerdir. Böylelikle Kudüs Livası'nda çok sayıda arazi ıslah edilmiş, tarımda kullanılan sahalara dönüşmüştür. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Filistin'i ziyaret eden Klein, arazi-i mevâtın ölü arazilerin) ıslahıyla üretilen üzüm bahçelerine rastladığını vurgulamıştır.¹¹⁹¹

Çalışmamıza konu olan dönemde Kudüs Livası'nda yetiştirilen mahsullere bakıldığında büyük bir mahsul bolluğu ve önemli çeşitlilik kaydedilmektedir. Tahıllar, özellikle buğday ve arpa tarım ürünlerinin belkemiğini oluşturmaktadır. Nitekim Yafa Limanı kayıtlarına göre 1857 yılında Filistin sahillerinden yurtdışına ihraç edilen mallar arasında buğday birinci sıradadır. Belgelerden 454555 kile buğday ihraç edildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁹² 1870'li yıllar boyunca Filistin'in güneyinde ve özellikle Gazze ve Bi'rüssebi arasındaki topraklarda buğday ve arpa gibi tahılların üretiminde kullanılan alanlarda 150-200.000 feddan artış olduğu gözlemlenmektedir.¹¹⁹³

Selbit, Inneb, Deyr es-Sudan, Sur Bahir, Beyt İnan, Silvan, Beyt Likye, Huzme, Beyt Cala, el-Hadr, Deyr Gassane, Beytüllahim gibi köylerde buğday ve arpa tarımı oldukça yaygındır.¹¹⁹⁴

¹¹⁸⁹ Mennâ', A.(2003). *Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahd el-Osmani 1700 -1918*, 195.

¹¹⁹⁰ Owen, R.(1990). *Tarihu Filistin el-İktisadi fi'l-Karni't-Tasi Aşera*, 563.

¹¹⁹¹ Klein, F. A. (1883). *Life, habits, and customs of the Fellahin of Palestine. Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*, 42.

¹¹⁹² Schulch, A. (1993). *A,g,e*, 100.

¹¹⁹³ Mennâ', A.(2003). *a,g,e*, 195.

¹¹⁹⁴ el-Medeni, Z. (2004). *A,g,e*, 136.

Kudüs Livası'nda çok noktada yetiştirilen ürünlerden biri de beyaz ve sarı mısırdır, sahillerde ve iç kesimlerde sıklıkla mısır tarımına tesadüf edilmiştir.¹¹⁹⁵ Mercimek de büyük miktarda yetiştirilmiştir.

Tahin ve tatlı yapımında kullanılan ve mahalli ihtiyaçtan fazlası Avrupa'ya ihraç edilen susam tarımı da tarımsal faaliyetler açısından önemli bir unsur olmuştur. Susam, en çok Beyt Hasir, Beyt Sira, Katanne ve Betonya köylerinde ekilmiştir.¹¹⁹⁶ Aynı şekilde Kudüs Livası'nda nohut ve burçak ekimine değer verilmiştir.¹¹⁹⁷

Livanın genelinde sebze tarımı olduğunu söylemek mümkündür. Sebzeler içinde lubya, bezelye, molehiya, karnabahar ve maydonozun ayrıcalıklı bir yeri vardır. Bahsedilen mahsullerin temel üretim merkezi, Silvan, Eriha ve el-Maliha köyleridir.¹¹⁹⁸ Bettir köyü ise patlıcanla, İrtas köyü domatesle ünlenmiştir.¹¹⁹⁹ Silvan ve Deyr Ebu Sevr'de salatalık ve sakız kabağı yetiştirilmiştir.¹²⁰⁰ Kudüs Livası'nda sarımsak, patates, soğan, karpuz ve kavun da bolca bulunmuştur.¹²⁰¹

Meyveli ağaçlar da ziraatin mühim bir parçasıdır, bu ağaçların meyvelerinin sağladığı gelirler, ekonomik ve ticari faaliyetlerde yadsınamaz bir değere sahip olmuştur. Söz gelimi zeytin ağacı, livanın iktisadında başat bir konumdadır.¹²⁰² Akdeniz kıyısı boyunca devam eden ovalar, narenciye tarımıyla meşhur olmuştur. Yafa bölgesinde narenciye bahçeleri çalışmamız döneminde tarım ıslahı neticesinde dört katına çıkmıştır. Portakal hızlı kar sağlayan bir ürün olduğundan dolayı Yafa civarında yaklaşık 3000 feddan araziye portakal ağacı dikilmiştir.¹²⁰³ Aynı zamanda incir, üzüm,¹²⁰⁴ kayısı, dut, nar, limon, badem, şeftali ve armut gibi meyve veren ağaçların dikimi önemsenmiştir.¹²⁰⁵ Sahil bölgelerinde tütün yetiştiriciliğine de rastlanmıştır.¹²⁰⁶

¹¹⁹⁵ K.Ş.S. No. 374. 22, 13, 23; K.Ş.S. No. 353, 183.

¹¹⁹⁶ K.Ş.S. No. 368, 50-53; K.Ş.S. No. 374, 22-23, 69; Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 96-97.

¹¹⁹⁷ NŞMS; No. 10, 89; NŞMS; No. 13, 175, 154; NŞMS; No. 18, 61.

¹¹⁹⁸ K.Ş.S. No. 354. 177.

¹¹⁹⁹ Rafik, A.(1990). **Filistin fi'l-Ahdi'l-Osmani**, c.2, 951.

¹²⁰⁰ K.Ş.S. No. 355. 69.

¹²⁰¹ el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 137.

¹²⁰² Domani, B. (2011). **İadet İktisaf Filistin Ahali Cebel Nablus 1700-1900**, 162.

¹²⁰³ Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 112.

¹²⁰⁴ K.Ş.S. No. 352. 8; K.Ş.S. No. 363. 23; K.Ş.S. No. 349. 46.

¹²⁰⁵ K.Ş.S. No. 347. 207, 367; K.Ş.S. No. 352. 31.

¹²⁰⁶ Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 93.

İbrahim Paşa tarafından bölgeye getirilen pamuk da kıymetli bir ürün olmuş, ihraç edilmiştir.¹²⁰⁷ Kudüs Livası sakinleri tarıma ek ve yardımcı bir faaliyet olarak hayvancılıkla ilgilenmişlerdir. Koyun, keçi, deve, inek, arı ve tavuk gibi hayvanlar yetiştirmişler, taşımada ve toprağı sürmede kullanılan at, eşek, katır vb. binek hayvanları edinmeye de çalışmışlardır. Daha önce hayvancılık alanında sunulan kapsamlı bilgiler Osmanlıların Kudüs'e döndüğü evrede de geçerliliğini korumuştur.¹²⁰⁸

3.3.5. Ticaret

XIX. yüzyılın ilk yarısında ticaretin komşu bölgeler arasında mal ve emtia değişimine dayandığını belirtmiştik. Söz konusu dönemdeki ticarete dair net istatistikler bulunmamasına rağmen zaman zaman livanın limanlarına Avrupa gemilerinin yanaştığı bilinmektedir. Klasik dönemlerde Kudüs yöresinde bulunanların ihtiyaçlarını esasen Şam Eyaleti'nden ve onun başkenti Dimeşk'ten karşıladığı görülmektedir.

Bu çerçevede ticari imkânların zayıflığından dolayı Filistin sahillerine yanaşan gemilerin yüklerini tamamlayamadığı ve kuzey ya da güney rotasına hareket ettiği aktarılmaktadır. Dr. Lis Brinsa'nın hesaplamalarına göre 1842 senesinde Yafa limanına varan 60 gemiden 31'i Mısır'ın Dimyat limanından, 10'u Mısır'ın İskenderiye limanından 15'i Akka limanından ve 4'ü Filistin'de yer alan Sur limanından hareket etmiştir.¹²⁰⁹

1847 senesinde pamuk, susam, tahıl, zeytinyağı, yün gibi bazı mahalli ürünlerin ihracatına başlanmıştır. 1847 senesinde 4.000.000 ratl 1 ratl: 454 gram) susam, 2.000.000 ratl zeytinyağı, 1. 200.000 müdd 1 müdd: 8 galon) tahıl ve mısır ihraç edilmiştir. Ayrıca az miktarda pamuk ve yün yurtdışına satılmıştır. Yafa limanı yurtdışına yönelik ticarete ana hareket noktası olmuştur, anılan maddelerin ticaretinden elde edilen gelir yaklaşık olarak 1.000.000 cüneyh sterlini olarak hesaplanmıştır. Sunulan bilgiler temelinde Avrupa ile doğrudan ilişkilerin kurulduğu 1847 yılında ekonomide yeni bir olgunun ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu yılda Kudüs ve civarından yapılan ihracat bol olmuş, birçok Avrupa gemisi söz konusu tarihten sonra Yafa limanına yanaşmıştır.¹²¹⁰

¹²⁰⁷ Rafik, A.(1990). **A,g,e**, c.2, 952-954; Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 105-107.

¹²⁰⁸ el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 141-144.

¹²⁰⁹ Owen, R.(1990). **Tarihu Filistin el-İktisadi fi'l-Karni't-Tasi Aşera**, 562.

¹²¹⁰ Owen, R.(1990). **A,g,m**, 562-563.

Yukarıda sunulan veriler ışığında XIX. yüzyılın başında Kudüs'ün gerek coğrafi konum gerekse el sanatları vb. sanayiler açısından ticarete kayda değer bir pozisyonunun olmadığını söylemek mümkündür. XIX. yüzyılın başında Kudüs öncelikle dini öneminden kaynaklanan bir ekonomiye sahip olmuştur. Mehmet Ali Paşa'nın idaresinin Avrupalılara tanıdığı kolaylıklar neticesinde kentin dini önemi artmıştır. Avrupa devletleri arasında konsolosluklar ve manastırlar açma bakımından bir yarışa şahit olunmuştur. Kudüs'e gelen Yahudi ve Hristiyan hacıların sayısı fazlaşmıştır. Osmanlı yönetiminin bölgeye dönmesinden sonra Avrupalı elçiler ve konsoloslar fiilen liva sınırları içinde boy göstermiştir. Anılan hususların tamamı, Kudüs civarındaki limanlarda ithalat ve ihracat aktivitelerinin çoğalmasına yol açmıştır. 1845'te Kudüs'ü yaklaşık 5.000 hacı ziyaret etmişken 1858 Şubatı'nda kente hacıların sayısı 9854'e, 1858 Martı'nda 13.475'e çıkmıştır.¹²¹¹

1856 Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti, ecnebi ülkelerle ilişkilerini yeniden düzenlemeye önem vermiştir. 1859'da çıkarılan Ticaret Kanunu, ticari mahkemelerin oluşturulmasını öngörmüştür. 1869'da deniz ticaretine dair bir kanun yürürlüğe konulmuştur. Arazi Kanunnamesi'ne ek olarak anılan ticaret kanunları, merkezi otoritenin güçlenmesi yanında Kudüs yöresinde ithalat ve ihracat faaliyetlerine, iç piyasa hareketliliğine zemin hazırlamıştır.¹²¹² Avrupa ülkelerinin Kudüs'ü içeren Biladü's-Şam bölgesi ile ticarete daha fazla önem vermeleri neticesinde Yafa limanının ve Kudüs –Yafa hattının stratejik değeri yükselmiştir. Kudüs'e konsolos Yafa'ya konsolos yardımcısı unvanlı temsilciler atanması Avrupalıların bölgeye yönelik ilgisini ispatlar mahiyettedir. 1868 senesinde Kudüs –Yafa arasında at arabası yolu yapılmış, İngiliz ve Fransız şirketleri yol yapım projesini üstlenmiştir.¹²¹³ Bu tip çalışmalar, Osmanlı Devleti ve diğer ülkeler arasında karşılıklı ticaret hacminin büyümesine ve nakit akışına neden olmuştur.

1850-1870 yılları arasında Kudüs Livası'nda yetiştirilen tarım ürünlerine olan uluslararası talep sürekli biçimde artmıştır. Avrupa'da çeşitli dış pazarların oluşmasından liva ahalisi faydalanmıştır. İhracatta ham madde olarak kullanılan meyve, sebze, pamuk, zeytinyağı, susam, portakal, buğday, mısır, arpa, sabun vb. ürünler ve değişik sanayi malzemeleri satılmıştır.¹²¹⁴ Kudüs Livası'nda Avrupa ile gerçekleştirilen ekonomik

¹²¹¹ Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 145.

¹²¹² Avad, A. (1975). **Filistin fi Evahiri'l-Ahdi'l-Osmani, Mecellet Külliyyet el-Adab**, Riyad, c.4 (4), 31.

¹²¹³ Rafik, A.(1990). **A,g,m**, c.2, 859.

¹²¹⁴ Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 97.

faaliyetler Hayfa, Yafa ve Akka limanları aracılığıyla gerçekleştirildiği için karşılıklı ticaret hacminin anılan limanlar temelinde saptanması ve hesaplanması gerekmektedir.

Bu bağlamda Yafa limanından ihraç edilen malların kıymeti üzerinden livada ihracatın ne oranda getiriye sahip olduğunu anlamaya çalışmak yerinde olacaktır. Yafa limanından ihraç ürünlerinden kazanılan gelir 1850'lerin ortalarında 150.000 cüneyh sterlin olarak hesaplanmaktayken 1870'lerde 250-500.000 cüneyh sterline çıkmıştır.

İhraç mallarının üçte biri veya yarısı beyaz mısır, buğday veya arpadan oluşmuştur. Geri kalan ihraç maddeleri ise susam, portakal ve sabundur.¹²¹⁵

Yafa limanından çıkan ihraç ürünlerinin bağımsız olarak incelenmesi halinde 1857 senesinde 454.555 kile buğdayın, 245.011 kile arpanın, 39.392 kile mısırın, 503.000 okka susamın, 20.000 okka zeytinyağının, 1.000.000 okka sabunun, 6.000.000 tane portakalın, 10.000 okka yünün ihraç edildiği görülmektedir. 1874 senesinde ise buğday 212.000 kile, arpa 120.000 kile, mısır 115.000 kile, susam 2.000.000 okka, zeytinyağı 130.000 okka, sabun 1.000.000 okka, portakal 20.000.000 tane, yün 120.000 okka ve pamuk 10.000 okka yurtdışına satılmıştır.¹²¹⁶

Bahsedilen ihracatın yanında Kudüs Livası'nda ithalat aktivitelerine rastlanılmıştır. İtalya ve Mısır'dan pirinç, Fransa'dan şeker, Güney Amerika ve Yemen'den kahve, İngiltere ve İsviçre'den pamuklu ürünler, İsviçre ve Almanya'dan kumaş, Almanya, İngiltere, Avusturya ve Fransa'dan demir çelik ürünleri ve dikiş makinaları, Anadolu'dan inşaat malzemesi ahşap ithal edilmiştir.¹²¹⁷ 1874 senesinde Yafa limanı aracılığıyla ithal edilen mallar 14.575.500 kuruş değerinde hesaplanmıştır. Öte yandan bu yıl Yafa limanından yapılan ihracatın değeri 26.562.000 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Bu verilerden hareketle ithalat–ihracat dengesinde ihracat lehine 11.986.500 kuruş fark görülmüştür.¹²¹⁸

Kudüs Livası'nda iç pazarlarla ilgili faaliyetler, halk pazarları ve belirli zaman dilimlerinde kurulan çarşılarla ilgili olmuştur. Kudüs'ün ekonomik konumundan dolayı çiftçiler, köylüler ve tacirler sebze, meyve, süt ürünleri ve tahıl satmak üzere kente akın

¹²¹⁵ Owen, R.(1990). **A,g,m**, 565.

¹²¹⁶ Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 100.

¹²¹⁷ el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 169; Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 130-131.

¹²¹⁸ Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 25.

etmişlerdir.¹²¹⁹ Kudüs'te ürünlerin satımı ve tüketilmesi için nüfus yoğunluğu olması ve dükkanlar bulunması insanların ona yönelmesinde önemli etkenler olmuştur.

Yerli ve ithal malların artması, sadece bir ürünle ilgilenen dükkân ve çarşıların inşa edilmesine yol açmıştır. Öte yandan her kentte özel bir günde pazar kurulmuştur. El-Ludd'da Pazartesi, Ramle ve Bi'rü's-sebi'de Çarşamba günü, Gazze, Kudüs, el-Mecdel, Yafa ve el-Halil'de Cuma günü pazar yapılmıştır.¹²²⁰

1871 tarihli salnamede Kudüs merkezinde 910, el-Halil kazasında 250, Yafa kazasında 332, Remle kazasında 96 dükkan bulunmuştur.¹²²¹ Dükkânlarda var olan ürün türleri ise genelde şu şekildedir: Katıyağ, süt, peynir, dondurulmuş yoğurt, et türleri, bal, nohut, buğday, mercimek, arpa, mısır, susam, şeker, pirinç, kahve, baharat, tuz, kuru üzüm, kuru incir, bitkisel yağ.¹²²²

Yukarıda vurgulandığı gibi Kudüs'te sadece belirli malzemelerin satımının gerçekleştirildiği pazarlar, kapanlar, çarşılar kurulmuştur. Suku'l-Attarin Aktarlar çarşısı), Suk Hani'z-Zeyt Zeytinyağı ve sabun hanı), kasaplar çarşısı, bakırcılar çarşısı, terziler çarşısı, kuyumcular çarşısı kuyumcu dükkânları ve altın atölyeleri vardır), ayakabbıcılar çarşısı, Hıttı Kapısı Çarşısı, karpuz çarşısı, emlakçı –dellal çarşısı, Nasara çarşısı, Babu's-Silsile Çarşısı, Babu'l-Amud Çarşısı, döviz – sarf çarşısı bunlar arasında yer almaktadır.¹²²³

3.3.6. Sanayi

Kudüs ve civarındaki bölgeler öncelikle tarım bölgeleri sayılmış, sanayi bu alanlarda ikincil bir değere sahip olmuştur. Çünkü Kudüs yöresi karakteristik olarak bir tarım alanıdır, topraklar ziraata elverişlidir. Bununla birlikte Kudüs Livası'nda ahalinin ihtiyaçlarını karşılayan bir sanayiye rastlanmıştır. Bu kısımda daha önce sanayi türleri anlatıldığı için detaylardan daha çok sanayinin geçirdiği gelişmeler sunulacaktır.

Kudüs'te sanayi faaliyetleri, esasen gıda imalatı ve onunla ilgili yan sanayiler ile geleneksel el sanatlarından oluşmuştur. Söz gelimi sabun Kudüs Livası'nın tamamında

¹²¹⁹ K.Ş.S. No. 368. 225, 257.

¹²²⁰ Avad, A. (1975). *Filistin fi Evahiri'l-Ahdi'l-Osmani*, 33.

¹²²¹ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 3, 1288/1871-1872, 149-169.

¹²²² K.Ş.S. No. 369. 198; K.Ş.S. No. 370. 147; K.Ş.S. No. 353. 248.

¹²²³ el-Medeni, Z. (2004). *A,g,e*, 168-169.

yaygın halde bulunan bir sanayidir. 1871 Suriye Salnamesi'ne göre Kudüs kazasında 20, Gazze kazasında 19 Yafa kazasında 11, el-Ludd kazasında 10, Remle 7 el-Halil'de 1 sabunhane bulunmaktadır. Buna göre Kudüs Livası'nda 1871 tarihi itibarıyla 55 sabunhane mevcuttur.¹²²⁴

Geçmişe dönüldüğünde ise bazı kaynaklarda yer alan bilgilere göre 1830 yılında livada sadece 9 sabunhane vardır, kaliteli sabunlar sapa ve uzak alanların çarşılarında satılmaktadır. Seyyah Warren, 1870 senesinde Kudüs merkezinde 7 sabunhanenin olduğunu, bunlardan birinin Ortodoks Rumlara ve bir diğerrinin Protestanlara, beşinin Müslümanlara ait olduğunu söylemektedir. Sabunhanelerde yaklaşık 76 elemanın çalıştığını belirtmektedir.¹²²⁵ Kudüs Livası, zeytin yetiştiriciliği ile meşhur olduğu için livanın çeşitli noktalarında yağhaneler kurulmuştur. Osmanlı belgelerinde yağhane anlamında Arapça meyvelerin ezilerek sıkıldığı yer demek olan el-ma'sara kelimesi kullanılmıştır. Susam ve zeytinlerden yağ çıkarılan merkezlere el-ma'sara adı verilmiştir.

1871 senesinde Kudüs Livası'nda 58 yağhane olduğu kaydedilmiştir, bu merkezlerin kazalara dağılımı şu şekildedir: Kudüs merkezinde 9, Yafa'da 7, el-Ludd'de 16 ve Gazze'de 19 yağhane mevcuttur.¹²²⁶ Çalışmamıza konu olan tarihi dönemde tahıl tarımından kaynaklanan çeşitli sanayi türleri de Kudüs Livası sınırları içinde neredeyse her noktada yaygın bir şekilde icra edilmektedir. Söz gelimi tahıl ürünlerinin öğütüldüğü değirmenlerle livanın bütün alanlarında karşılaşılmalıdır. Değirmenlerin çoğu hayvan gücü ile çalışmaktadır ancak bu çerçevede el-Avce Irmağı kıyısına kurulan değirmen gibi akarsuların kuvveti ile işletilen yapılara da rastlanmaktadır. XIX. yüzyılın sonunda gazyağı ve kömürle çalışan modern değirmenlere de tesadüf edilmektedir. Ticari değirmenler taş kömürüyle çalışan aletler ile döndürülmektedir. Şeri mahkeme sicillerinde modern değirmenlerin Almanya'dan ithal edilen malzemelerle kurulduğu kayıtlıdır.¹²²⁷

1871 tarihli Suriye Vilayeti Salnamesi'nde Kudüs Livası'nda farklı noktalarda 19 değirmen bulunduğu belirtilmektedir. Değirmenlerin 14'ü Kudüs merkezinde, 3'ü Yafa'da kurulmuştur, öte yandan Remle ve Gazze'de birer değirmen vardır.¹²²⁸ Kudüs Livası'nda

¹²²⁴ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 3, 1288/1871-1872, 149-169.

¹²²⁵ Ben-Arieh, Y. (1984). *Jerusalem in the 19th Century the Old City*, Jerusalem, 38-40; Bostancı, I. (2006). **XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)**, 165.

¹²²⁶ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 3, 1288/1871-1872, 149-169.

¹²²⁷ YŞMS. No. 111. 229, 156.

¹²²⁸ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 3, 1288/1871-1872, 149-169.

tarım mahsullerinde bol üretim kaydedilmesi ve değirmenlerin bulunması neticesinde çok sayıda fırına ihtiyaç duyulmuştur.¹²²⁹ Fırınlarda çeşitli ekmekler üretilmiştir, Kudüs Livasındaki fırınlar hakkında salnamede 73 fırın olduğu bilgisi yer almıştır, salnamedeki verilere göre Kudüs merkezinde 22, Gazze’de 9, Yafa’da 10, el-Ludd’de 6, Remle’de ve el-Halil’de 18 fırın mevcuttur,¹²³⁰ ayrıca livada 77 fırıncı olduğu vurgulanmıştır. Müslümanlar fırıncılık mesleği ile ün kazanmıştır. 77 fırıncının 52’si Müslümanlardan 15’i Rumlardan, 10’u Yahudilerdendir. Bölgenin tarihini inceleyen kitaplarda 1870’lerde Beytüllahim köyünde 8 fırıncı olduğu nakledilmiştir.¹²³¹

Dokuma sanayisi çalışmamıza konu ola dönemde Kudüs Livası’nda yaygın olan sanayi faaliyetleri arasındadır. Kudüs Livası’nda önemli miktarda hayvan varlığının olması yün ve benzeri tekstil hammaddelerinin bolca bulunmasını ve dokumacılığın gelişmesini sağlamıştır.¹²³² Dokumacılık iki şekilde icra edilmiştir. Evlerde bulunan tezgahlarda halı, kilim ve pardesü, abiye gibi ürünler yünden dokunmuştur. Filistin tarihçilerinden el-Kasatili, 1874 yılında el-Halil kentinde abiye vb. elbiselerin imalatında kullanılan 50 tezgâh bulunduğunu ve güzel bir biçimde çalıştıklarını ifade etmiştir.¹²³³ Dokumacılık ile alakalı olarak halı, kıyafet ve döşeklerin boyanmasını içeren boyacılık sanayi oluşturulmuştur. Mavi renk tekstilde tercih edilen temel renk olmuştur. Boyahanelerde genelde 10 civarında işçi çalışmıştır, tarihi kayıtlara göre boyahane işçiliği diğer geleneksel meslekler gibi babadan oğula geçen bir meslek niteliğindedir.¹²³⁴

Kudüs Livası’nda ahalinin ünlendiği mesleklerden biri çömlekçiliklerdir. El-Halil Kazası Biladü’ş-Şam ve bütün Osmanlı yurdunda çömlek ve kap üretiminde önemli bir merkez sayılmıştır. Dericilik faaliyetleri, zeytin ağacından özellikle dini nitelikteki hediyelik eşya üretimi de liva düzeyinde oldukça yaygındır. Kudüs merkezinde bazı kaynaklarda geçen bilgilere göre hediyelik eşya satan 90 dükkân olmuştur. Ayrıca deniz kabuğu ve inci gibi malzemeleri de işleyen merkezlere rastlanmıştır.¹²³⁵ 1840’dan sonra Kudüs Livası’nda

¹²²⁹ K.Ş.S. No. 368. 10.

¹²³⁰ Suriye Vilayet Salnamesi, Def’a 3, 1288/1871-1872, 149-169.

¹²³¹ Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 155.

¹²³² El-Kudat, A. (2007). **Nasara’l-Kuds Dirase fi Dav’i el-Vesaik el-Usmaniyye**, 308.

¹²³³ el-Kasatili, **er-Ravdatu’n-Nu’maniyye fi Siyahat Filistin ve Ba’di’l-Buldan eş-Şamiyye (yazma)**, el-Mektebet el-Ürdüniyye, Amman, 110.

¹²³⁴ Bostancı, I. (2006). **A,g,e**, 166.

¹²³⁵ Rafik, A.(1990). **A,g,e**, c.2, 953.

matbaalar ortaya çıkmıştır, Yahudi ve Latinlerin birer matbaasının yanında Ermeniler üç matbaaya sahip olmuştur. 1853'te Yahudilerin matbaası kapatılmıştır.¹²³⁶

Kudüs'teki sanayi daha çok el sanatlarına ve geleneksel mesleklere dayalı olmuştur, her meslek daha önce söylediğimiz gibi özel çarşıları bulunmuştur. Zanaatkârların iyi yetiştirilmesi ve el sanatları (zanaatlar) usulüne uygun olarak yürütülmesi bağlamında devlet idaresi düzenlemeler yapmış ve her meslek için şeyhler (ustalar) tayin etmiştir. El sanatları XIX. yüzyılın sonuna kadar genelde evde gerçekleştirilmiştir, zanaatkârlar, aile fertlerinin katılımıyla üretilen mallar karşılığında tüccarlardan parça başına ücret almışlardır. El sanatları çoğunlukla aile içindeki bir uğraş olmuş, umumiyetle bir evden 10'dan fazla işçi çalışmamıştır. Kudüs Livası'nda her dini grup belirli mesleklerde öne çıkmıştır, örneğin Müslümanlar; değirmen, fırın, tahıl ticareti, sabunculuk, cam ve çömlek üretimi, kasaplık, tatlıcılık ve yüncülüğü büyük oranda tekellerinde tutarken Yahudiler döviz ve çek tahsilatı yanında içki imalatıyla ünlenmiştir. Rum Ortodokslar, kuyumculuk ve bakır eşya üretiminde hâkim bir konumdayken Latinler; berberlik, marangozluk ve demircilik alanlarında üstünlük kazanmışlardır.¹²³⁷

3.3.7. Bütçe

Osmanlı yönetimi Tanzimat çağında mali işlerin düzenlenmesine oldukça önem vermiştir. Bu dönemde Maliye Nezareti (Umur-ı Maliye Nezareti) kurulmuştur. Maliye Nezareti, defterdarlık müessesesinin devamı niteliğindedir. Osmanlı Devleti 1855-1865 yıllarında vergi tanzimi ile ilgili kanunlar çıkarmıştır. Sultan Abdülaziz (1861-1876) zamanında umur-ı maliyeye (mali işlere) dair bir nizamname yayınlanmıştır. Bu nizamnamede muhtara, yetki alanlarında kazadaki mal sandığına yollamak üzere vergi toplama hakkı verilmiştir. Kaymakam kazada mal tahsilini denetlemekle görevlendirilmiştir.¹²³⁸ Daha önce bahsettiğimiz gibi 1871'de Osmanlı makamları tarafından vilayetlerin idaresi ile alakalı olarak Bütçe Kanunu hazırlanmıştır. Bu kanuna göre vilayetlerin masrafları dahiliye, maliye, şeriye, maarif, ticaret ve nafia şeklinde 6 başlığa ayrılmıştır. Osmanlı yönetiminin mali konulardaki nizamnameler sayesinde livalardaki mali durumları iyileştirme konusunda başarı kaydettiği görülmektedir. Bu nizamnamelerle

¹²³⁶ Bostancı, I. (2006). *A,g,e*, 166.

¹²³⁷ Avad, A. (1975). *Filistin fi Evahiri'l-Ahdi'l-Osmani*, 34.

¹²³⁸ *ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)*, (1883). çev. Nevfel Nimetullah Nevfel, c.2, 4-12.

livaların gelirleri artırılmakta, masraflar azaltılmaktadır. 1871 senesindeki Kudüs liva bütçesine bakıldığında ekonomi politikalarının işe yaradığı anlaşılmaktadır.

1871 senesinde Kudüs Livası'nın gelirleri 10. 316. 774 kuruş olarak hesaplanmış ve şu şekilde bölümlendirilmiştir: Vergi 3.549.15), bedel-i askeri 142.564), aşar-öşür 3.627.500) bedel-i rüsumat 900.867), emaneten idare olunan gelirler 1.840.192), farklı hasılat – hasılat-ı mütenavvia 656.500). Bütçede livanın masrafları 6.348.640 kuruş olarak gerçekleşmiştir. Umur-ı dahiliye 5.126.318), umur-ı maliye 654.964), umur-ı şeriye 209.680), umur-ı ticariyye 144.908), umur-ı maarif 13. 492) ve umur-ı nafia 199.268) masraflara ait başlıkları oluşturmuştur.¹²³⁹

Sunulan rakamlardan Kudüs Livası'nda gelirlerin masraflardan 3.968.134 kuruş daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Livanın gelirlerinde vergi adında alınan vergi birinci sırada öşür ikinci sırada gelmiştir. Harcamalar bağlamında umur-ı dahiliye en büyük payı alırken eğitim en az kaynak tahsis edilen başlık olmuştur. Kudüs Livası çerçevesinde 1840 ve 1871 yıllarına ait iki bütçe karşılaştırıldığında şu sonuçlara ulaşılmaktadır: Livanın gelirleri 1840'ta 4.985.067 kuruşken 1871'de 10. 316.774 kuruşa çıkmıştır. 1840'ta 3.975.468 kuruş olan masraflar, 1871'de 6.348.640 kuruşa yükselmiştir.¹²⁴⁰ Bu veriler, Osmanlı ıslahat politikalarının bölge ekonomisini iyileştirdiğini gösterir niteliktedir.

¹²³⁹ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 3, 1288/1871-1872, 124-127.

¹²⁴⁰ Schulch, A. (1993). **A,g,e**, 298.

4. TOPLUM ve İDARE (1808-1874)

Dini önemi ve coğrafi konumu nedeniyle Kudüs Livası, değişik gruplardan meydana gelen bir nüfusa tanık olmuştur. Çalışmamızın bu bölümde esas olarak yerel güçlerin doğasına değinilecek, Kudüs bölgesindeki sosyal sınıflara değinilmesine ek olarak demografik yapı dini, mezhepsel ve etnik açılarından incelenecektir. Farklı toplulukların livanın yönetimindeki rolü, resmi otorite ile bağlantıları, birbirleriyle olan ilişkileri ve bu çok taraflı bağlantıların livanın sosyal yapısı üzerindeki etkileri değerlendirilecektir. Yerel güçlerin nüfuz kazanmasına basamak olarak kullanılan dini kurumlar hakkında bilgi verilecektir.

4.1. Toplum ve İdare (1808 – 1831)

4.1.1. Dini İdare

Dini kurumlar içerdği farklı birimler yoluyla Osmanlı devlet teşkilatının önemli bir parçası olmuştur. Vilayet/eyalet ve livalarda kanuni işlevler ve dini görevler icra etmesi bakımından halk üzerinde yönetimin icra edildiği sahalardan biri olmuştur. Kudüs sakinlerinin dini ve etnik yapıları bağlamında değişik dini kurumları bulunmuş, bu müesseseler aracılığıyla sakinler iktidardan pay almayı başarmışlardır.

4.1.1.1. Kadı ve yardımcısı

Kadı, Kudüs Livası'nda diğer Osmanlı livalarında olduğu gibi adli teşkilatın başındaki şahsiyettir. Livada mütesellimden bağımsız bir otoriteye sahip bir memurdur. En yüksek rütbeli askeri memurlarla aynı derecededir.¹²⁴¹ Osmanlı çağı boyunca idari sistemin gelişimi ve dönüşümü çerçevesinde kadılık görevinde çeşitli dereceler belirlenmiş, bazı değişimler gözlemlenmiştir. 17 ve 18. yüzyıllarda kadıların bazı yetkileri başka idari makamlara devredilmiş ancak genel olarak yetkileri korunmuştur.¹²⁴²

Kudüs kadılarının önemini ve Osmanlı ilmiye hiyerarşisindeki konumlarını anlamak için Osmanlılardaki kadı sınıflandırmalarına bakmak gerekir. Osmanlı ilmiye teşkilatında

¹²⁴¹ Singer, A. (1996). **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, çev. Sema Bulutsuz, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul. 37

¹²⁴² Bostancı, I. (2006). XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet), 74.

kadılık derecelerine *mevleviyet* adı verilmiştir.¹²⁴³ Mevleviyet dereceleri dört grupta incelenmiştir. *Devriye mevleviyetleri* en düşük derece olup bu grubun kadılarına 300 akça verilmiştir. Adana, Ayıntâb, Bağdad, Beyrut, Bosna, Çankırı, Diyâr-ı Bekr, Erzurum, Filibe, Konya, Kütahya, Maraş, Rusçuk, Sivas, Sofya, Trablusgarb, Van şehirlerindeki kadılıklar *devriye mevleviyetleri* sınıfında değerlendirilmiştir.¹²⁴⁴

İkinci kadılık derecesine ise *mahreç mevleviyetleri* denmektedir. Bu derecenin *mahreç* ismiyle anılmasının sebebi, müderrislerin ilmi derecelerle mezun olup kadılık vazifesinde yükselebildiği alanlarda olmasından kaynaklanmıştır. Galata, Halep, İzmir, Kudüs, Selânik, Tırhala Yenişehir, Eyüp, Girit, Sofya, Trabzon ve Üsküdar bölgeleri *mahreç mevleviyetleri* sınıfındadır. Bu bölgelerde Sahn müderrisleri yanında Süleymaniye, Süleymaniye Dârülhadisi, hâmise-i Süleymâniyye ve mûsile-i Süleymâniyye medreseleri müderrisleri kadı olmuştur.¹²⁴⁵

Bilâd-ı hamse mevleviyeti, mahreç mevleviyetlerinden daha yüksek seviyeli bir kadılık derecesidir. Edirne, Bursa, Kahire, Şam ve Filibe şehirlerini içermiştir. *Harameyn mevleviyeti* denen sınıf ise en yüksek dereceli kadılıkları kapsamış, Mekke, Medine ve İstanbul şehirlerinde geçerli olmuştur.¹²⁴⁶ Özetle söylemek gerekirse Kudüs kadısının büyük kadılarla birlikte anılmasını Osmanlıların Müslümanlarca ilk kible ve üçüncü kutsal alan sayılan bölgenin dini konumuna, oradaki adli ve dini teşkilata verdikleri değeri yansıtan bir kanıt olarak telakki etmek mümkündür. Kadıların yetkileri bağlamında 18. yüzyılda çeşitli değişiklikler yapılmış, ayrıca görev süreleri bir yılla sınırlandırılmıştır.¹²⁴⁷

¹²⁴³ *Mevleviyet*, Osmanlı döneminde *ilmiye tarîki* içerisinde kullanılan bir terim olup, esas itibâriyle *kadılık* demektir. Ancak, daha ziyâde *büyük kadılıklar* için kullanılmıştır. Osmanlı devletinde, dereceleri itibâriyle kadılıklar esas olarak iki gruba ayrılmışlardı. Bunlardan birincisine *mevleviyet kadılıkları*, ikincisine ise *kazâ kadılıkları* denilmekteydi. Osmanlılara başkentlik etmiş olan Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerle Balkanlarda, Anadolu'da ve Osmanlı idâresinde bulunan çeşitli Arap topraklarında yer alan, gerek stratejik ve gerekse nüfus ve kültür bakımından önde gelen büyük ve mühim şehirler devlet çarkının işlemesi ve halkın âsâyişi açısından fevkalâde ehemmiyet arz ettikleri için, buraların yönetimine bilhassa itinâ edilmekte, bu şehirlerin adli/kazâî mekanizmasının başına ilmî dirâyetleri ile temâyüz etmiş, idâri/kazâî ehliyeti bulunan seçkin ilim adamları (*ulemâ*) gönderilmekte idi. İşte bu tür şehirlerin kadılıkları *mevleviyet*, buralara tâyin olunan kişiler ise *mevleviyet rütbesini hâiz kadılar* olarak kabul edilmişlerdir. Unan, F. (2004). *Mevleviyet. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, 467-468.

¹²⁴⁴ Ortaylı, İ. (1994). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*. Turhan Kitabevi. Ankara. 16-19.

¹²⁴⁵ Uzunçarşılı, İ. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara. 101.

¹²⁴⁶ Ortaylı, İ. (1994). *A,g,e*, 16.

¹²⁴⁷ Ekinci, E. (2005). *Osmanlı Devletinde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (5), 417-440, 418; Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmâni: el-İdara ve'l-Müctema*, 135.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs'teki şer'i mahkeme belgelerinin incelenmesi neticesinde Kudüs kadısının mahkeme başkanı olduğu ve kentin dini ve adli öneminden dolayı kendisine şer'i hakim benzeri lakaplar verildiği görülmüştür.¹²⁴⁸ “*Mevlana, seyyidena, a'lem el-ulema el-mütebahhirin, efdalu'l-fudela, madenu'l-ilm ve'l-yakin, varisu ulumi'l-enbiya ve'l-mürselin, hüccetulhakki 'ale'l-halki ecmain, sadru'l-mevali el-mukerramin, el-hakim el-adil, el-fadil, el-kamil, el-fasıl beyne'l-hakki ve'l-batıl, akda kudati'l-müslimin, evla vulati'l-muvahhidin, kudvetu'l-fudela ve'l-mekarim, molla*” Kudüs kadısını anlatırken kullanılan kelimelerdir.¹²⁴⁹

Hanefi mezhebinin devletin resmi mezhebi olmasından dolayı Kudüs baş kadısının Hanefi mezhebinden olması gerekmiştir. Kudüs kadısı şeyhülislam tarafından aday gösterilmiş ve sultanca yayınlanan bir ferman sonucunda tayin edilmiştir. Şeyhülislamın hassas merkezlere gönderilecek büyük kadıların tayininde bazı şahsiyetleri aday göstermesi adettendir. Kudüs kadısı da Osmanlılar nezdinde önemli kadılar arasında yer almıştır. Hanefi baş kadının yanında yerel kökenli âlimlerden bazı yardımcı kadılar da görev yapmış, bölgede yaygın mezhep olan Şafiliği temsil etmişlerdir.

Hanefi kadısı diğer kadılar üzerinde hâkim bir pozisyon yanında mevleviyet derecesine sahip olmuştur.¹²⁵⁰ Farklı mezheplerden âlimlerin meselelerde kendi mezheplerine göre hükmetmesi de Hanefi kadısının iznine bağlı kılınmıştır. Hanefi kadısının azledilmesi durumunda mahalli kökenleri bulunan ve daha ziyade el-Halidi Ailesi'nden seçilen diğer kadılar genelde kadılığa devam etmişlerdir.¹²⁵¹ Kudüs'te vazifelendirilen baş kadıların listesine bakıldığında el-Halidi Ailesi'nden Musa Efendi ve kendisinin amcaoğlu Muhammed Ali Efendi dışında baş kadıların Kudüs bölgesi sınırlarından olmadığı anlaşılmaktadır.¹²⁵²

¹²⁴⁸ K.Ş.S. No. 350. 38.

¹²⁴⁹ K.Ş.S. No. 281. 12; K.Ş.S. No. 313. 5; K.Ş.S. No. 311. 15; K.Ş.S. No. 312. 23; Uzunçarşılı, İ. (1988). **A,g,e**, 112; el-Arif, Arif. (1990). **El-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds**, 312; el-Medeni, Z. (1996). *Medinetu'l-Kuds ve Civaruha*, 52.

¹²⁵⁰ Singer, A. (1996). **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, 37-38; K.Ş.S. No. 288. 104; el-Medeni, Z. (1996). **A,g,e**, 52.

¹²⁵¹ Hazmavi, M. (2008). “El-Cihaz el-İdari li'l-Mahkeme eş-Şer'iyye bi'l-Kuds 1267 -1318 -1850 – 1900: Diraset min Hilal Sicillat Mahkemeti'l-Kuds eş-Şer'iyye”, *Silsiletu'l-'Ulum el-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye*, **Ebhas Yermuk**, c.24 (3), 732.

¹²⁵² Mennâ', A. (2008). **Livau'l-Kudsi fi Evasit el-Ahdi'l-Osmani: el-İdaratu ve'l-Müctema**, 137.

Kudüs kadılarının nüfuz bölgesi, kuzeyde Cenin'den güneyde Gazze'ye kadar uzanmış, livanın sınırlarının çok ötesine geçmiştir. Hanefi kadısı, Nablus, Cenin, el-Ludd, Remle, Yafa, el-Halil, Gazze ve bu alanlara tabi köylerde söz ve nüfuzu bulunan bir yetkilidir.¹²⁵³ Kudüs kadısı yetkileri gereği yukarıda anılan bölgelerdeki mahkemelerde görev yapmak üzere kendisine naip denen yardımcılar atamıştır. Naiplerin çoğu yerel kökenli din adamlarıdır.¹²⁵⁴ Bu durum kadıların nüfuzunun mütesellimlerin etkisini geçtiğini göstermektedir. Kadıların baktığı meseleler ise şu şekildedir: *Vasiyetler, alışveriş, kira, vekâletler, borçlar, evlilik ve baskı, mülkiyet ve vakıf, miras, müderris ve hatipler, fiyat belirleme, meselelerin görülmesinde yardımcı olacak kadı naiplerini atamak, zımmilerin İslam'ı kabul etmesi.*¹²⁵⁵

Kadının nüfuz alanlarında bulunan kaza ve nahiyelerde onun atadığı naipler görev yapmıştır. Naipler, kaymakamdan sonra kazalardaki en yüksek rütbeli idari memur sayılmışlardır.¹²⁵⁶ Naiplerin görevi, bulundukları şehirlerde molla lakaplı Kudüs kadısının vazifesini icra ederek onun vekili olmaktır. Umumiyetle bölge halkından olan naiplerin tayini, büyük âlimlerle ve bölgedeki ayanlarla danışıldıktan sonra gerçekleştirilmiştir.¹²⁵⁷ Merkezde de Kudüs kadısının vazifesi başında olmadığı hastalık ve yolculuk gibi hallerde onun makamına bakan ve bazı meseleleri çözen naipler bulunmuştur.¹²⁵⁸ 19. yüzyılın ilk yarısında naiplerin çoğu mahalli unsurlardan, Kudüs ulemasındadır. El-Halidi Ailesi bu bağlamda öne çıkmış, naiplik vazifesi kendilerinde veraset yoluyla kuşaktan kuşağa taşınan bir görev olmuştur. 19. yüzyılın başında bu aile yanında Kudüs kökenli başka aileler de olmuş, böylelikle yerel unsurlar, askeri, idari ve dini görevlere hâkim olmuşlardır.¹²⁵⁹

Bazı naipler kadı yardımcılığı ve Kudüs'teki şer'i mahkemesinde reisülküttaplık vazifesini yerine getirmişlerdir. El-Halidi Ailesi'nin Kudüs'te naiplik görevini üstlenmesi gibi Yafa, Nablus, el-Halil, Remle ve Gazze'de her kazada kadı naipliği vazifesine nüfuzlu sülalelerin evlatları getirilmiştir. Naipler görevleri yaparken çeklerin yazılmasında ve kayda geçilmesinde kâtiplerden yardım almışlardır. Mahkemedeki kâtipler, çeşitli mertebelerde

¹²⁵³ Singer, A. (1996). *A,g,e*, 38; K.Ş.S. No. 296. 32; el-Medeni, Z.(1996). *A,g,e*, 52.

¹²⁵⁴ Singer, A. (1996). *A,g,e*, 38-39.

¹²⁵⁵ K.Ş.S. No. 209. 276; K.Ş.S. No. 218. 314; K.Ş.S. No. 214. 86; K.Ş.S. No. 312. 79; K.Ş.S. No. 290. 24, 106; K.Ş.S. No.309. 24; el-Arif, Arif. (199). *El-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds*, 303-316.

¹²⁵⁶ Ekinci, E. (2005). *A,g,e*, 418.

¹²⁵⁷ Singer, A. (1996). *A,g,e*, 38-39.

¹²⁵⁸ Abdulgani, İ. (1993). *Es-Sultatu fi Biladi's-Şam fi'l-Karni's-Samin Aşera*, Dar en-Nefais, Beyrut, 300.

¹²⁵⁹ Mennâ', A. (2008). *A,g,e*, 141.

sınıflandırılmışlardır. Reisülküttap veya başkâtip adından anlaşılacağı üzere kâtiplerin lideridir. Çalışmamız döneminde El-Halidi Ailesi başkâtiplik vazifesini de tekeline almıştır. Kudüs Şeri Mahkeme Sicillerine bakıldığında söz konusu ailenin Selahaddin Eyyubi döneminden beri bu vazifeyi deruhte ettiğine dair işaretlere rastlanmaktadır.¹²⁶⁰ Başkâtipler, kadı naiplerinin vekili olarak onların aldıkları kararları; gıyaplarında veya vazifeleri son bulduğunda imzalama yetkisine sahip oldukları için oldukça önemli bir konuma sahiptirler.¹²⁶¹

Başkâtibin maiyetinde belli sayıda kâtip çalışmıştır. Çeklerin ve senetlerin yazılması, mahkemede görülen davaların, tanıklıkların ve kesinleşmiş kararların zapta geçirilmesi kâtiplerin görevleri arasında yer almıştır.¹²⁶² Bu görevi yapacaklarda güzel yazı yazma, düzenleme, yazıları bölümlendirme, sayfaları numaralandırma ve tasnif etme yeteneği gözetilmiştir.¹²⁶³ Mahkeme kâtipleri, birinci kâtip, ikinci kâtip ve başkâtip vekili benzeri derecelere göre vazife yürütmüşlerdir.¹²⁶⁴ Kudüs merkezde ve çevre kazalarda yer alan kâtiplerin isimlerinin incelenmesi aracılığıyla onların çoğunlukla nüfuzlu mahalli ailelerden olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Kudüs'teki şeri mahkeme kâtiplerinin eş-Şihabi ve ed-Dekkak ailelerinden olduğu görülmektedir. Belgeler doğrultusunda kâtipliğin ailede kuşaktan kuşağa aktarıldığını söylemek mümkündür.¹²⁶⁵

Naip haricinde kadı ile birlikte çalışan ve ona yardımcı olan başka memurlar vardır. Bunlardan biri çuhadar denen askeri personeldir.¹²⁶⁶ Çuhadarların vazifesi, muhızır, kapıcı, bekçi benzeri diğer yardımcı memurlardan daha yüksek bir noktada olmuştur. Çuhadarlar genel toplantılarda kadıya eşlik ettikleri gibi çürümüş veya hasarlı binaları kontrole giden ve

¹²⁶⁰ K.Ş.S. No. 281. 134; K.Ş.S. No. 317.24; el-Cu'be, N. (2001). **Fehres Mahtutat el-Mektebet el-Halidiyye**, Müesseset el-Furkan el-İslami, Londra, 10.

¹²⁶¹ K.Ş.S. No. 287.6, 1.

¹²⁶² K.Ş.S. No. 335. 110; NŞMS. No. 10. 77.

¹²⁶³ NŞMS. No. 10. 202; YŞMS. No. 286; et-Taravine, S. (1997). **Kadau Yafa fi'l-Ahdi'l-Osmani 1864-1914**, s.230

¹²⁶⁴ Hazmavi, M. (2008). **"El-Cihaz el-İdari li'l-Mahkeme eş-Şer'iyye bi'l-Kuds 1267 -1318 -1850 – 1900: Diraset min Hilal Sicillat Mahkemeti'l-Kuds eş-Şer'iyye"**, 738.

¹²⁶⁵ NŞMS. No. 300. 27; NŞMS. No. 294. 147.

¹²⁶⁶ Çuhadar, Farsça'da "yün kumaş" mânasına gelen **çuhaya**, "sahip olan" anlamındaki **dâr** kelimesinin ilâvesiyle oluşmuştur. Yaygın olarak **çukadar** şeklinde de kullanılır. Çuhadarlık Çelebi Sultan Mehmed zamanında (1413-1421) ortaya çıkmıştır. Başçuhadar ağa ve maiyetindeki ikinci ve üçüncü çuhadarların başlıca görevleri padişahın yağmurluğunu, kürk, kaftan, ayakkabı ve çizmelerini korumak, merasimlerde ve binişlerde bunları bir yerden bir yere taşımak, bayram törenlerinde halka para serpmektir. Başçuhadar ağa aynı zamanda padişah bir yere giderken veya cuma selâmı çıkınca gerektiğinde çuhadarlarla birlikte bostancıbaşı, büyük ve küçük mîrâhur ağalarla kapıcılar kethüdâsının, solakların ve sandalcıların nâzirliğini yapardı. Özcan, A. (1993). **Çuhadar**, TDV İslam Ansiklopedisi, c.8. 381-382. 381.

kadılar tarafından görevlendirilen heyetlerde de bulunmuştur. Çuhadarın yer aldığı bina kontrolleri bir vakfın mütevellilerince yenileme yahut tamirat talebi olması halinde ihtiyacın niteliğini tespit etmek üzere yapılmıştır. Bu tip heyetler, kadı tarafından inşaaata izin verilmesi durumunda inşaat çalışmalarının seyrini denetlemekle de yükümlü kılınmıştır. Çuhadar; mimarbaşı ve benzeri önemli memurları içeren söz konusu teknik kontrol heyetinde kadıyı temsil etmiştir. Tek bir zaman diliminde birden fazla çuhadar çalışması durumunda başçuhadar denen ve ağa lakabını taşıyan bir amir atanmıştır.¹²⁶⁷

Muhzır¹²⁶⁸; şeri mahkemede kadı veya kadı naibinin emriyle arananları mahkemeye getirmekle ve mahkeme kararlarını ilgililere tebliğ etmekle yükümlü memurdur. Bu görevlilerin muhzır başı adındaki bir amirleri vardır. Muhzır, mahkemede huzur ve sükûneti sağlamakla sorumludur, dava tarafları arasında çatışma çıkmasını engellemektedir, mahkemenin yetkili memurları arasında bulunmaktadır.¹²⁶⁹

Sultanların fermanı genelde Osmanlı Türkçesi ile kaleme alındığı için Kudüs'teki şeri mahkemede resmi yazıların Arapçaya ve Arapçadan Türkçeye aktarılması için çevirmenler/tercümanlar istihdam edilmiştir. Ayrıca bazı tercümanların vazifesi de kadı ve dava sahipleri arasında iletişimi sağlamak olmuştur. Hristiyanlar ve Yahudiler arasında tercüme mesleği yaygın bir iş olmuş, bölge dışından Kudüs civarına gelen Yahudi ve Hristiyanlara mahalli sakinler tercüme desteği sunmuşlardır.¹²⁷⁰

4.1.1.2. İfta-müftülük

Kadıdan daha az nüfuzlu olan müftü, kadı naibinden daha üst bir pozisyonadadır. Ferman ve resmi yazılarda kadıdan sonra doğrudan isimleri anılmıştır. Kadılar ile müftüler birbirinden bağımsız bir şekilde görev yapmışlardır. Müftüler ibadetlere dair sorulara cevap vermek, dini hükümleri açıklamak ve Kur'an ayetlerini, hadis-i şeriflerin metinlerini yorumlamakla yükümlü olmuşlardır.¹²⁷¹ Osmanlılar Kudüs'te dört Sünni mezhepten müftüler atanmışlardır. Kudüs livasının çoğunlukla Şafii mezhebine tabii olmasına karşın devletin resmi mezhebi olan Hanefi mezhebinin müftüsü dört müftü arasında birincil öneme

¹²⁶⁷ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kudsi fi Evasit el-Ahdi'l-Osmani: el-İdaratu ve'l-Müctema*, 160-161.

¹²⁶⁸ Muhzır: Alakadar olanları huzur-ı mahkemeye götürmeye yani celbe memur mahkeme hademesi, mübaşir: mahkemeden muhzır geldi; mahkeme-i şer'iyye muhzırı. Şemseddin S. (2017). *Kâmûs-ı Türkî*, 1006.

¹²⁶⁹ K.Ş.S. No. 313. 64; Hazmavi, M. (2008). A.g.e, 740.

¹²⁷⁰ K.Ş.S. No. 345. 109.

¹²⁷¹ Avad, A. (1975). *Filistin fi Evahiri'l-Ahdi'l-Osmani*, 118.

sahip yetkili olmuştur.¹²⁷² Müftü resmi yazılarda “*iftihar ulemai’l-kiram ve nuhbeti’l-fudela el-fiham, el-me’zun bi’l-ifta zidet ulumuhu*” benzeri cümlelerle anılmıştır.¹²⁷³

Müftülük vazifesinin de diğer vazifeler gibi birtakım nüfuzlu ailelerin tekelinde yer aldığını söylemek mümkündür. Kudüs’te çalışmamıza konu olan dönemde Hanefi ve Şafii mezheplerine ait müftülük görevlerine atanan şahıslar çoğu zaman el-Hüseyni Ailesi’nden tercih edilmiştir.¹²⁷⁴ Arşiv verilerine göre Hanefi mezhebi müftülüğünü üstlenenler arasında Hasan el-Hüseyni, Muhammed Emin el-Hüseyni, Muhammed Tahir el-Hüseyni, Ömer el-Hüseyni, Ahmet Ragıp el-Hüseyni efendileri zikretmek mümkündür. El-Hüseyni Ailesi yanında Taceddinzade Ebussuud Efendi örneğinde olduğu gibi Ebu’s-Suud Ailesi’nden de Hanefi müftüleri çıkmıştır. El-Cemai Ailesi’nden Muhammed el-Cemai de bu görevi yürütmüştür. Şafii müftüler de doğal olarak Şafii mezhebinin yaygın olduğu Kudüs’ün yerlisi olan ailelerdendir. Ebussudzade Muhammed Said Efendi de Şafii müftülerine örnek bir isimdir.¹²⁷⁵ Müftünün kilise ve manastırların onarımına dair meselelere bakmak şeklinde bir salahiyeti de bulunmuştur.¹²⁷⁶ Kudüs müftüleri müderrislik, vakıf idaresi, dini binaların hizmeti ile ilgilenilmesi gibi başka vazifeler de icra etmişler, ayrıca müftülerin ekonomide belirgin bir rolleri olmuştur.¹²⁷⁷

4.1.1.3. Nakîbü’l-eşrâflar

Kudüs’teki nüfuzlu ailelerin önem verdiği makamlardan biri de nakîbü’l-eşrâflık makamıdır.¹²⁷⁸ Hz. Peygamber’in soyundan gelen seyyit ve şerif denen kişilerin yöneticiliği anlamına gelen bu görev, Kudüs’teki mühim dini vazifeler arasında sayılmıştır. Nakîbü’l-eşrâflar Osmanlı toplumunda gözde bir siyasi ve toplumsal konumun yanında devlet nezdinde de askerlik ve vergiden muaf tutulmak gibi çeşitli imtiyazlar elde etmişlerdir.

¹²⁷² BOA. AE.SMHD.II. 119/9979. (H-03-02-1228); K.Ş.S. No. 354. 43.

¹²⁷³ K.Ş.S. No. 315. 110; K.Ş.S. No. 354. 43.

¹²⁷⁴ Hazmavi, M. (2008). A,g,e, 743.

¹²⁷⁵ K.Ş.S. No. 281. 12-13; K.Ş.S. No. 312. 78; el-Medeni, Z. (1996). **Medinetu’l-Kudsi ve Civaruha**, 57.

¹²⁷⁶ BOA. AE.SMHD.II. 119/9979. (H-03-02-1228).

¹²⁷⁷ el-Medeni, Z.(1996). A,g,e, 58.

¹²⁷⁸ Sözlükte “vekil, bir topluluğun başkanı” anlamındaki **nakîb** kelimesiyle Hz. Muhammed’in, kızı Fâtıma’nın iki oğlundan Hasan’ın soyunu ifade eden **eşrâftan** (tekili şerîf) oluşan terkip, peygamber soyundan gelenlerle ilgilenmek üzere kurulan teşkilâtın sorumlusu için kullanılmıştır. Resûl-i Ekrem’in ailesi, yakın akrabası ve soyundan gelenler müslümanlar nazarında müstesna bir mevkiye sahip olmuş, bunları sayıp sevmenin dinî bir vacibe olduğu kabul edilmiş ve onlarla ilgili bazı hizmetleri ifa etmek üzere görevliler tayin edilmiştir. Böylece zamanla **nikâbet** müessesesi ortaya çıkmış, bununla ilgili görevlilere de **nakîb**, **nakîbü’l-eşrâf** ve **nakîbü’n-nükabâ** gibi isimler verilmiştir. Buzpınar, Ş. T. (2006). **Nakîbüleşraf. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.32, 322-324.

Osmanlı makamları onlara maaşlar bağlamıştır. Bu gruba has kendi aralarında geçerli olacak bir yargılama esası benimsenmiştir. Kudüs ve çevresindeki seyyit ve şeriflerin idaresini üstlenen reisü'n-nukeba denen memurlar, İstanbul'da yaşayan ve sultanla doğrudan muhatap olup onun emrine göre tayin edilen nakîbü'l-eşrâf tarafından belirlenmiştir.¹²⁷⁹

Nakîbü'l-eşrâflar toplumda tanınmak için yeşil sarıklar giymişlerdir. Bu bağlamda İslam toplumlarında 8. yüzyıldan beri seyyit ve şeriflerin yeşil rengi tercih ettiklerini hatırlatmak mümkündür.¹²⁸⁰ Nakîbü'l-eşrâf önemli bir statü sahibi olmuş, fermanlarda kadı ve müftünün yanında onun adı da zikredilmiştir. İdari hiyerarşide mütesellim ve miralaydan önce anılmıştır. Kudüs sakinleri nezdinde de büyük kıymete sahip bulunmuştur. Nakîbü'l-eşrâfa umdetu's-sade/efendilerin dayanağı, fer'u's-şecera ez-zekiyye/temiz ağacın dalı, tırazu'l-isabe el-haşimiyye/Haşimi cemaatinin simgesi gibi lakaplarla hitap edilmiştir.¹²⁸¹ Nakîbü'l-eşrâfların çalışma alanı Kudüs, Gazze, Remle, Nablus, el-Halil ve el-Ludd'u kapsamıştır.¹²⁸²

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren el-Hüseyni Ailesi Kudüs'te konumunu ve gücünü yükseltmeye başlamıştır. 1845 senesinde nakîbü'l-eşrâflık makamının tekrar bu aileye verildiği görülmüştür.¹²⁸³ Nikabetü'l-eşrâf olarak isimlendirilen söz konusu görevin ailenin konumunu güçlendirmek bağlamında çok sayıda avantajı ve faydası olmuştur. Kudüs'te 19. yüzyılın ilk döneminde nakîbü'l-eşraf olan beylerin adlarının incelenmesi sonucunda bu makamda bulunanların daha ziyade el-Hüseyni Ailesi'nden fertler olduğu anlaşılmıştır. Ömer el-Hüseyni Efendi, bu vazifeyi birden fazla üstlenmiş ve çok uzun bir süre nakîbü'l-eşrâf olarak kalmıştır. Muhammed Ali el-Hüseyni Efendi, Tahir Bedreddin Efendi de anılan aileden nakîbü'l-eşrâflardır. El-Alemi Ailesi'nden Vefa Efendi, Ebussuud Ailesi'nden Muhammed Efendi de çalışmamıza konu olan dönemde nakîbü'l-eşrâf olan şahsiyetlerdendir.¹²⁸⁴

¹²⁷⁹ K.Ş.S. No. 225. 31; K.Ş.S. No. 200. 107; K.Ş.S. No. 225. 31; Avad, A. (1983). **Mukaddimet fi Tarihi Filistin el-Hadis 1831-1914**, el-Müessese el-'Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, Beyrut, 96; Rafik, A. (1967). **Biladü's-Şam ve Mısır min el-Feth el-Osmani ila Hamleti Nabulyun Bunabart 1516-1798**, Dimeşk, 84.

¹²⁸⁰ Uzunçarşılı, İ. (1984). **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, 167.

¹²⁸¹ K.Ş.S. No. 315. 110; NŞMS. No. 11. 25; K.Ş.S. No. 311. 54.

¹²⁸² K.Ş.S. No. 281. 148; K.Ş.S. No. 315. 95.

¹²⁸³ Şimşek, M. (2019). **Osmanlı Dönemi'nde Kudüs'ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyinîler**. Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (8), 39-76. 47.

¹²⁸⁴ K.Ş.S. No. 300. 29; K.Ş.S. No. 293. 83, 99; K.Ş.S. No. 303.5; el-Medeni, Z. (1996). **A.g.e**, 58-59.

4.1.1.4. Vakıflarla ilgili vazifeler

Vakıfların iradesine yönelik olarak Kudüs Livası'nda birçok memur ve görevli bulunmaktadır. Mütevellî, kâtip, vergi memuru, nazır vb. görevliler vakıf yönetiminde yer almışlardır. Bir vakfın işlerinin yönetimini üstlenen kişilere mütevellî ismi verilmektedir. Sultanın, paşaların ve haremdekilerin, toplum ileri gelenlerinin kurduğu vakıflara mütevellî atandığına rastlanmıştır. Mütevellî makamına tayin edilecek şahıslarda itibar sahibi, şöhret ve güzel bir üne sahip olmak benzeri şartlar aranmıştır. Mütevellî, vakıfla ilgili tüm işlerini yerine getirmekle sorumludur.¹²⁸⁵ Mütevellîler, vakfın kuruluş esaslarını açıklayan vakfiyelerdeki ilkelere uymak durumundadır.¹²⁸⁶ Kadıların anılan sınıfta yer alan memurları vazifeden alma veya başka birini onun makamına tayin etme hakkına sahiptir.¹²⁸⁷

Büyük vakıflarda sultanın fermanıyla mütevellî atandığına rastlanmıştır. Mütevellîlerin Kudüs'te oturma şartı yoktur. Mütevellîlerin vilayet merkezinde yaşayarak Kudüs civarındaki vakıfları yönettiği görülmüştür. Bu takdirde mütevellî kaymakamı denen bir memur, onun vekili olarak Kudüs'te görev yapmıştır. Söz gelimi, Haseki Sultan'ın vakıflarında mütevellî vekilleri anılan yapıların idaresini üstlenmiştir. Vekiller arasında mahalli unsurlara tesadüf edilmiş, ayrıca Abdullah Paşa gibi bazı Sayda valilerinin mütevellî olarak görev yaptığı görülmüştür.¹²⁸⁸

Yerel unsurlar Kubbetü's-Sahra'ya ve Hz. İbrahim'in makamına adanan vakıflarda da görev yapmıştır. Örneğin el-Halil ve Kubbetü's-Sahra vakıflarına bölge halkından Muhammed Halife adlı bir şahıs atanmıştır. Bazı Kudüslü aileler de veraset yoluyla vakıfların idaresini üstlenmişlerdir. Ed-Dücani Ailesi, Hz. Davud'un makamının bakımını üstlenmiş, el-Halidi Ailesi Mekke ve Medine yararına toplanan sadakalar için kurulan vakıfları yönetmiştir. El-Alemi Ailesi ise Salah Bimaristanı'nı idare etmeye çalışmıştır. Carullah Ailesi el-Medrese es-Salahiyye adlı kuruma nezaret etmiştir.¹²⁸⁹ Vakıflardaki idari hiyerarşide mütevelliden sonra kâtip denen memur yer almaktadır. Kâtip muhasebe defterlerinde vakfın gelir ve giderlerini kaydetmekle, hesaplamaların sağlamasını yapmakla yükümlüdür. Kiralanan yerlerin makbuzlarının tespiti, yeni memurların adının

¹²⁸⁵ Memiş, Ş. E. (2017). *Hurûfat Defterlerinde Kudüs-i Şerîf Kazası*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 249-251.

¹²⁸⁶ K.Ş.S. No. 291. 210.

¹²⁸⁷ K.Ş.S. No. 317. 43; Memiş, Ş. E. (2017). *A,g,e*, 252-253.

¹²⁸⁸ K.Ş.S. No. 304. 26; Memiş, Ş. E. (2017). *A,g,e*, 253; el-Medeni, Z. (1996). *A,g,e*, 202.

¹²⁸⁹ K.Ş.S. No. 313. 107; K.Ş.S. No. 303. 303; el-Medeni, Z.(1996). *A,g,e*, 202.

kaydedilmesi, ücretlerinin belirlenmesi de onun sorumluluğundadır. Ayrıca kâtip vakıfla ilgili bütün hadiseleri yazmak yanında bina yenileme faaliyetleri bağlamında harcanan paraları da zabıtlara geçirmekle görevlidir. Cabi denen vergi memuru da vakfın gelirlerini toplamak ve değişik para kaynaklarını kontrolle vazifelidir. Vakıf aidatından maaşını alan cabi, topladığı mal ve paraları müteveli vekili veya müteveliye teslim etmiştir.¹²⁹⁰

Nazır ise vakıfların taşınmazlarını ve ticari mallarını gözetten memurdur. Mütevellinin ve diğer çalışanların vakıf idaresini denetlemektedir. Onların şartlara bağlılıklarını ve sorumluluklarını vakfiyedeki maddeler doğrultusunda yerine getirmek konusundaki performanslarını incelemektedir. Nazırın taşıdığı misyonlara bakıldığında onun mütevelliden daha üstün bir konumda olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁹¹ Vakıfların idaresinin önemi ve her vakfın büyüklüğünün farklı olması neticesinde nazırları atayan taraf ve makam da değişmiştir. Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa vakıfları ile Hz. Davud'un makamına dair vakıflarda, anılan sınıftaki yöneticileri sultan belirlemiştir. Bu çerçevede ed-Dücani Ailesi Hz. Davud'un türbesinin vakıflarının nazırlığını üstlenmiştir. Sultan, Seyyid Ali ed-Dücani'ye vakıf nezareti ile yükümlü kılan bir ferman yayınlamıştır.¹²⁹²

4.1.1.5. Diğer vazifeler

Dini vazifelerin idaresi, kutsal mekânların ve mescitlerin bakımıyla ilgili vazifeleri ve bazı zamanlardaki özel faaliyetleri içermiştir. Ramazan ayında özellikle vaizlerin görevi artırılmış, mescidin önemine bağlı olarak vaiz ve hatiplere ayrı bir değer verilmiştir. Bu vazife Kudüs ailelerinden üç büyük aileye tevdi edilmiştir. Gadiyye, el-Cemai ve en-Neşâşibi aileleri Mescid-i Aksa'da hatiplik görevlerini üstlenmiştir.

Reisü'l-huteba denen baş hatip, diğer memurları denetleyen pozisyonda bulunmuş ve genellikle el-Cauni Ailesi'nden seçilmiştir.¹²⁹³ Mescid-i Aksa'da imamlık vazifesini yürütenler umumiyetle el-Hüseyni, el-Afifi, el-Fityani ve el-İmam ailelerinden olmuştur.¹²⁹⁴ İmamların yanında müezzinler, mukri denen Kuran okuyucuları ve hizmetliler de görev

¹²⁹⁰ Memiş, Ş. E. (2017). **A,g,e**, 253, 255.

¹²⁹¹ Memiş, Ş. E. (2017). **A,g,e**, 255.

¹²⁹² El-Medeni, Z. (1996). **A,g,e**, 201.

¹²⁹³ K.Ş.S. No. 317. 135; K.Ş.S. No. 298. 250; K.Ş.S. No. 351. 132; Muhafaza, A; Ganayim, Z.(2005). **El-Vazaif ed-Diniyye fi'l-Kudsi hilale'l-Ahdi'l-Mısri, Mute li'l-Buhus ve'd-Dirasat**, Amman, 20(1), 43-73, 49.

¹²⁹⁴ K.Ş.S. No. 321. 158; K.Ş.S. No. 348. 345.

yapmıştır.¹²⁹⁵ Kudüs'te Kıyamet Kilisesi'nin anahtarlarının taşınması hususu da dini bir görev addedilmiştir. Selahaddin Eyyubi devrinden itibaren kilisenin anahtarları, Hristiyan cemaatler arasındaki anlaşmazlıklar göz önünde bulundurarak Müslüman Nuseybe ve Judeh ailelerine verilmiştir.¹²⁹⁶ Osmanlı Devleti bu konuya özel bir önem vermiş, iki aileden anahtar koruyucuları atamıştır. Jude/Gadiyye Ailesi anahtarları korurken Nuseybe Ailesi kilisenin kapılarının açılması ve kapatılması görevini üstlenmiştir.¹²⁹⁷ Falih Rıfkı Atay anahtarların Müslüman ailelerde bulunması durumuna atıfla şunları söylemiştir:

...Kamame Kilisesi'nin Hristiyan milletler arasında taksim edilmiş olduğunu bilirsiniz, içerisinde her parçası ve bütün kilisenin her hizmeti bir başka cemaatindir. Bu cemaatler yalnız anahtar pay edememişlerdi. Onun için Kamame'nin anahtarı bir hocanın elindedir. Bütün bu kıt'alarda biz işte bu hocanın vazifesini yapıyoruz: Ticaret, kültür, çiftçilik, sanayi, binalar, her şey Araplar'ın veya diğer devletlerindir. Yalnız jandarma bizim idi; jandarma bile değil, jandarmanın esvabı.¹²⁹⁸

Anahtar emanetçiliğinin günümüze kadar sürdüğünü söylemek mümkündür. Şu ana değin kiliselerin kapısı bahsedilen ailelerin fertleri tarafından sabahleyin açılıp akşamleyin kapanmaktadır. Bu aileler ellerinde Osmanlı sultanlarının fermanlarını tutmaktadır. Fermanlarda kilisenin anahtarlarının korunması görevinin önemli olduğunu vurgu yapılmaktadır. Osmanlıların ve Osmanlı padişahlarının Hristiyanların kutsal mekânlarına ilişkin böylesi tavırlarının, diğer dinlere karşı hoşgörülü yaklaşımlarının bir tezahürü olduğunu söylemek mümkündür.¹²⁹⁹

4.1.2. Kudüs Livası'nda Sosyal Sınıflar

Kudüs Livası'ndaki sosyal yapının içerdiği unsurlar bakımından diğer bölgelerden farklı olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum, coğrafi konumdan ve bölgenin dini önemi de dahil olmak üzere çeşitli koşullardan kaynaklanmaktadır. Önceki bölümlerde Kudüs Livası'nın yönetimini, idari organlarını ve iktidar yöntemlerini tartışmıştık ancak idare hakkındaki resmi tamamlamak için topluluğun ve sosyal sınıflarının iç yönetimine değinmek

¹²⁹⁵ K.Ş.S. No. 320. 8; K.Ş.S. No. 315. 62. K.Ş.S. No. 314. 28.

¹²⁹⁶ Türkan, A. (2013). *Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi. Milet ve Nihal*, 10(2), 227-236. 235; Özcoşar, İ. (2017). *Beytullahim ve Kamame'yi Paylaş (ama) mak: 19. Yüzyılda Kudüs' te Ermeni-Süryani Tartışmaları*. Journal of Islamicjerusalem Studies, 17(2): 1-10. 9; el-Arif, A. (199). *El-Mufasssal fi Tarihi'l-Kuds*, 521.

¹²⁹⁷ El-Hasavine, E. (2005). *Ailat el-Kuds el-Müteneffize fi'n-Nisfi'l-Evvel min el-Karni's-Samin Aşera*, (Basılmamış doktora tezi, Yermuk Üniversitesi, Ürdün), 42.

¹²⁹⁸ Atay, F. R. (1970). *Zeytindağı*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 36-37.

¹²⁹⁹ Türkan, A. (2013). *A,g,m*, 236.

gerekmektedir. Merkezi yönetimin livaya yansımaları ile toplumun kültür ve zihniyetinde meydana gelen değişiklikleri incelemekten Kudüs tarihini anlamak ve bütünlüklü bir bilgi inşa etmek olası değildir.

Kudüs bölgesindeki sınıf ayrımını ele almadan önce, Albert Hourani'nin Arap şehirlerinde sosyal güç sınıflarının sınıflandırılmasına dönük teorisini kısaca gözden geçirmek uygun olacaktır. Yazar güç odaklarını üç kategoriye ayırmaktadır: İslam şehrinin geleneksel sözcüleri olan âlimler birinci grubu temsil etmektedir, onların otoritesi dini konumlarından kaynaklanmaktadır. İkinci kategori ise yerel askeri garnizonların komutanlarıdır. Silahlı kuvvetler üzerinde doğrudan kontrolleri olduğu için hükümet için de gereklidirler ve aynı zamanda bazı pratik bağımsızlıkları da vardır. Son kategori ise sivil ileri gelenler olarak adlandırabileceğimiz, bireyler ya da aileler olup güçleri bir dedenin ya da ataların anısına, aile gruplarına, bazı siyasi ya da askeri geleneklere dayanmaktadır.¹³⁰⁰

Hourani'nin teorisi genel hatlarıyla Kudüs şehri için geçerlidir. Yerel bilgin ve ileri gelen seçkinlerin niteliği bir bölgeden diğerine, hatta aynı bölge içinde bile farklılık göstermiştir. Akka, Hayfa ve Yafa gibi 18. yüzyıldan beri büyüyen kıyı şehirleri ile Nablus ve Kudüs gibi dağlık iç şehirler arasında başka özellikler gözlemlenmiştir. İstanbul'dan coğrafi uzaklık, ekonomik temel ve ticari esaslar, yerel topluluğun kimliğinin oluşmasına ve yerel elitlerin, akademisyen ve ileri gelenlerin özelliklerinin belirginleşmesine katkıda bulunmuştur.¹³⁰¹

Hourani'nin teorisini Kudüs'e uygulamaya çalışırsak, burada yerel yönetimi kontrol eden sınıfın, dini mevkilere sahip âlimler sınıfı olduğu söylenebilir. Bu sınıfın Kudüs Livası'na hâkim olmasının nedeni, Şam, Halep ve diğer askeri sınıfın kontrolünde olan diğer bölgelerin aksine, Kudüs'ün küçük merkezlerden olmasıdır. Şehrin hacminin küçük olması sonucunda bilginler sınıfının askeri birlikleri kendilerine eklemlemesi kolay olmuştur.¹³⁰² Âlimler ve ayanlar sınıfı Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılın başında tanık olduğu, Avrupa ülkeleriyle savaş gibi meşguliyetleri de içeren ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı güçlerin odak noktası haline gelmesine neden olan değişiklikler gölgesinde ortaya

¹³⁰⁰ Hourani, A, *el-İslah el-Osmani ve Siyasat el-A'yan*, 116; Albert, H., Habib, H. A., Shukry, K. P., & Christina, W. M. (1968). *Ottoman Reform and the politics of notables. Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*. Chicago: University of Chicago Press, 41, 68.

¹³⁰¹ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kudsi fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani: el-İdaratu ve'l-Müctema*, 186.

¹³⁰² Avcı, Y. (2004). *Değişim sürecinde bir Osmanlı kenti: Kudüs (1890-1914)*, 45.

çıkan bir sınıftır. Dış cephedeki mücadeleler, iç cephenin aleyhine Osmanlı toplumuna yansımıştır. Bu koşullar, genel olarak Osmanlı vilayetlerinde ve özel olarak Kudüs bölgesinde Osmanlı merkezi hükümetini temsil eden şahısların nüfuzunu etkilemiştir. Kudüs Livası'nın yöneticilerinin zayıf imkânları, bölgedeki güvenlik durumunu kontrol edememelerine neden olmuş, güvenlik zaafı, yerel seçkinlerin çıkarlarını elde etmek için idari boşluktan yararlanmalarına yol açmıştır. Kudüs yöneticileri, Kudüs'teki yerel seçkinlerle, kentin bilginleri ve yerel nüfuzlu ailelerle işbirliğine şiddetle ihtiyaç duymuşlardır.¹³⁰³

Yerel elitin gücünün artmasına neden olan sebepler arasında, Osmanlı yöneticilerinin genel olarak izlediği politikalar da zikredilebilir. Farklı bir ilden gelen Osmanlı yöneticileri, genellikle livanın dilinden başka bir dil konuşmuş ve orada yerleşik hale gelmek için yeterli zamanları olmamıştır. Mevcut kapasiteler onların otoritelerini liva sınırlarının tamamına yaymalarına yardımcı olmamıştır. İdareciler, çok doğal olarak mahalli unsurlardan yardım almak zorunda kalmışlardır. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun yerel gelenekleri ve unsurları ortadan kaldırmak ya da özümsememek, korumak ve hatta güçlendirmek gerektiğini öngören vizyonuyla örtüşmüştür. Devletin yerel destek alarak idari açığı kapatmaya çalıştığı bu koşullarda yerel güçler büyümüştür.¹³⁰⁴

18. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı makamlarının tanıdığı resmi idari vazifeler yerel aileler tarafından idare edilmiştir. Daha önce vurgulandığı gibi El-Hüseyni Ailesi fertleri çok çeşitli dini görevler yapmıştır.¹³⁰⁵ Başlangıçta devlette birtakım vazifeler alan aileler, tamamen resmi sıfatla bu görevleri yerine getirirken zamanla yerelde etkili güç odaklarına dönüşmüştür. 18 ve 19. yüzyıllarda yaşanan yönetim zaafı Kudüs toplumunda ayanın ve ulemanın nüfuzunun artmasına yol açmıştır.¹³⁰⁶ 19. yüzyılın ilk yarısında Kudüs livasında ikamet edenler sakinler bağlamında; şehir toplumu, kırsalda yaşayan çiftçi gruplar ve Bedevi cemaatleri olmak üzere üç toplumdan bahsetmek mümkündür. Bu çerçevede önümüzdeki satırlarda çeşitli bilgiler sunulacaktır.

¹³⁰³ Steih, A. (2006). *es-Sirau el-Osmani maa Nakibi'l-Eşraf ve'l-Kuva el-Mahaliyye fi'l-Kuds 1702-1705* (basılmamış y. lisans tezi – Birzeit Üniversitesi), 40.

¹³⁰⁴ Hourani, A, **a,g,e**, 114; Albert, H., Habib, H. A., Shukry, K. P., & Christina, W. M. (1968). **A,g,e**, 41, 68.

¹³⁰⁵ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 46-47.

¹³⁰⁶ Hourani, A, **a,g,e**, 114; Albert, H., Habib, H. A., Shukry, K. P., & Christina, W. M. (1968). **A,g,e**, 41, 68.

4.1.2.1. Şehir toplumu

Şehir toplumu, mülki idare işlerinde deneyim kazanmış bir dizi nüfuzlu aileyi içermiştir. Bu ailelerin tümü, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlardandır. Bilginlerin ve ileri gelenlerin nüfuzlu ailelerinin oğulları “efendi” olarak bilinmiştir.¹³⁰⁷ Âlimler, İstanbul, Şam, Kahire ve diğer yerlerdeki tanınmış dini okullardan mezun olmuş, müftülük ve nakibü’l-eşraflık gibi görevlerde bulunmuş kıdemli hocalardır. Şehirdeki ayanlar devlet işlerinde çalışan veya önde gelen sosyo-politik konumları bakımından öne çıkan seçkinlerin oğullarıdır.¹³⁰⁸

Kudüs’te eşraf ve âlimlerin gücü 17. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Osmanlı fethinden itibaren merkezi otoritenin gücü korunarak Kudüs’ün yönetimi bölge dışından kişilere emanet edilmiştir. Özellikle Dimeşk kökenli Rıdvan, Tarabay ve Ferruh ailelerinden fertlere bu çerçevede görevler verilmiştir. Onların yönetimleri Osmanlı fethinin başlangıcından 18. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür. Ancak bahsedilen yüzyılın ikinci yarısında, merkezi otorite zayıflamış ve mali kaynaklar azalmıştır. Var olan zaaf ve ekonomik kriz 18. yüzyılda Şam yöneticilerine de yansımıştır. Şam valileri Kudüs’te kendi adlarına görevlerini yerine getirmeleri için temsilciler atamışlar ve onların tayinleri yerel ailelerin siyasi arenada güçlenmelerini sağlamıştır.¹³⁰⁹

Osmanlı devlet sisteminde Kudüs’ün işlerini yürüten üç aile sebebiyle zayıflık ortaya çıkmış ve livadaki meseleler kontrol edilemez hale gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu bazı önemli işlerin yönetimini yerel ailelere vermiş, bu durum onların nüfuzunun sürekli artmasına katkıda bulunmuştur.¹³¹⁰ Böylelikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölge idaresinde nüfuzlu aileler yer almaya başlamıştır. El-Hüseyni Ailesi daha önce anlatılan şekilde nakibüleşraflık, müftülük ve harem şeyhliği gibi dini vazifelerin idaresini aldığı için o dönemin en önde gelen ailesi olarak benzerlerinden ayrılmıştır. Dini konumlara

¹³⁰⁷ Avad, A. (1975). *Filistin fi Evahiri’l-Ahdi’l-‘Osmani*, 27-28.

¹³⁰⁸ Mennâ‘, A. (2007). *En-Nuhbetu’l-Makdisiyye Ulema el-Medine ve Ayanuha, Havliyyat el-Kudsi*, sayı: 5, 10.

¹³⁰⁹ Ze’evi, D. (2000). *Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*. çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 57-65.

¹³¹⁰ Köse, F. B. (2015). *Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde İdari Ve Sosyal Yapı. Belgü*, (1), 161-199. 171-172.

ek olarak, bu aile ekonomik güce, siyasi etkiye ve sosyal avantaja sahip olmuştur, böylece etkili ailelerin en ünlü örneği haline gelmiştir.¹³¹¹

18. yüzyılda bazı dini vazifeler için el-Hüseyni Ailesi ile rekabet eden bazı aileler ortaya çıkmıştır. Belki de bu alanda en öncelikli ve güçlü rakip, diğer işlerin yanı sıra kadı naipliği ve şeriat mahkemesinde başkâtiplik gibi görevler üstlenen el-Halidi Ailesi'dir. El-Alemi Ailesi de yerel bir rakip güç ve Halidi Ailesinin bir müttefiki olarak ortaya çıkmıştır.¹³¹² 19. yüzyılın başları ile birlikte daha çok sayıda yerel aile; idari, dini, ekonomik ve sosyal yönden etkili odaklar şeklinde belirmiştir. 19. yüzyılın başında nüfuz kazanan aileler, el-Hüseyni, el-Halidi, el-Alemi, ed-Dücani, en-Nimri, Ebu's-Suud, Carullah, el-Muvakkit, el-İmam, el-Cemai, eş-Şihabi, el-Büdeyri, el-Fityani ve el-Aseli aileleri şeklinde özetlenebilir.¹³¹³

18. yüzyılın ortalarında Kudüs aileleri arasında ortaya çıkan rekabete rağmen bahsedilen yüzyılın sonlarında, büyük ölçüde mahalli güç merkezlerinin ve vazifelerin istikrarlı bir şekilde paylaştırılmasına, bölünmesine tanık olunmuştur. Böylece devlet vazifeleri kalıcı olarak nüfuzlu ailelere geçmiştir.

Kudüs efendileri genel olarak yüksek mevkilerini silaha başvurmada para ve prestijin gücüyle sağlamlaştırmayı amaçlamışlar, Şam ve İstanbul'daki devlet adamlarıyla ilişkiler ağı kurmayı başarmışlardır. Bu aileler şanlarını bilgi ve para temelinde inşa etmiş ve korumuşlardır. Para ve vazifeyle ilgili itibar ve devletle yakın bir ilişki olmadan tek başına bilgi sahibi olmak çocukların ölümünden sonra üzerine inşa edecekleri sağlam bir temel oluşturmamıştır. İtibar ve vazife olmaksızın sadece servet bulundurmak da kalıcılık ifade etmemiştir.

Kudüs'teki bilginler ve ileri gelenler, politikalarını üç kural üzerinde, Osmanlı İmparatorluğu'na hizmet etmenin konumu, ardından da çocuklar ve torunların itibarlı ve yüksek mevkili geleceği için para ve servet gerçekleştirmek üzere inşa etmişlerdir. 19. yüzyılın ilk çeyreği yönetim alanında mahalli güç odaklarının altın çağı olmuştur.¹³¹⁴ Nüfuzlu

¹³¹¹ Avcı, Y. (2004). *A,g,e*, 46-47.

¹³¹² Şimşek, M. (2019). *Osmanlı Dönemi'nde Kudüs' ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyinler*. 48.

¹³¹³ Avcı, Y. (2004). *A,g,e*, 47-48; Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kudsi fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani: el-İdaratu ve'l-Müctema*, 190.

¹³¹⁴ Mennâ', A. (2007). *En-Nuhbetu'l-Makdisiyye Ulema el-Medine ve Ayanuha*, "Havliyyat el-Kudsi", sayı: 5, 10.

aileler ittifaklar kurmak için birbirleriyle ilişkilerini güçlendirmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede akrabalık kökleri evlilikler yoluyla güçlendirilmiştir.¹³¹⁵ Öte yandan, ilmi yönü de bulunan Kudüs'teki nüfuzlu aileler, özellikle El-Hüseyni Ailesi, Biladü's-Şam ve Kahire âlimleriyle ilişki köprüleri kurmaya meyletmiştir. Kudüs'te korunan belgeler 19. yüzyılın başlarında, El-Ezher ve Biladü's-Şam bilginlerinin Kudüs'teki nüfuzlu kişilerle yazışmalarını göstermiştir.¹³¹⁶ Etkili ayanlar ayrıca Şam ve Akka hâkimleriyle de bir ilişkiler ağı kurmuştur. Kudüs'teki idari görevlerde bulunanların atanması İstanbul'dan yapılsa da bölgedeki idarede ve tayinlerde Şam ve Akka memurları büyük nüfuza sahiptirler. Kudüs'teki efendiler, Şam ve Akka'daki yetkililerle ilişkiler kurmakla yetinmemiş, aynı zamanda valilerle doğrudan bağlantılar tesis etmişlerdir. Kudüs'teki elitler, Biladü's-Şam'daki nüfuzlu ailelerle yakınlaşarak, Şam Valisi Yusuf Hani Paşa gibi idarecilerle yakınlaşmayı başarmıştır. Müftü ve nakibu'l-eşraf benzeri Kudüs efendilerinin Şam valileri ile kurdukları bu ilişkiler yeni ortak çıkarlar doğurmuştur.¹³¹⁷

Biladü's-Şam liderleri ve üst düzey yetkilileri ile tesis edilen doğrudan ilişkiler ağı, Kudüslü bazı efendilerinin mütesellim olmasını yahut yerel yönetim aygıtına bağlı olmayan bir etki edinmesine fırsat tanımıştır. Sözelimi 1809'da Hüseyini Ailesi'nin lideri olan Kudüs Müftüsü'nün ölümünden sonra, kadı Kudüs âlimlerinin ve ileri gelenlerinin tavsiyesi üzerine bu göreve merhumun erkek kardeşi tarafından yeğeni olan Tahir Efendi'yi atamıştır. Şam valisi de bu atamayı tereddüt etmeden kabul etmiştir.¹³¹⁸ El-Hüseyni Ailesi başta olmak üzere Kudüs'te nüfuzlu bulunan yerel aileler, Hanefi mezhebi müftülüğü ve nakîbü'l-eşrâflık gibi vazifelerini korumaya ilaveten imtiyazlı statülerini sürdürmek için İstanbul ve Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerindeki devlet adamlarına hediyeler göndermeyi adet edinmiştir. El-Hüseyni Ailesi, İstanbul'daki nakîbü'l-eşrâfa ve liderlere armağan sunmaktan hiçbir zaman geri durmamış, kendi imalathanelerinde üretilen gül suyu ve sabunları İstanbul'a yollamıştır. 1798 senesinde Rumeli Kazaskeri Mustafa Aşir Paşa'ya ve Şeyhülislam Mekki Efendi'ye gül suyu ve sabun göndermiştir.¹³¹⁹ Kudüs'te “efendi” denen yerel liderler, kendilerinin etkin

¹³¹⁵ ŞİMŞEK, M. (2019). A,g,e. 48.

¹³¹⁶ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kudsi fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani: el-İdaratu ve'l-Müctema*, 231-232.

¹³¹⁷ ŞİMŞEK, M. (2019). A,g,e. 49.

¹³¹⁸ Mennâ', A. (2007). *En-Nuhbetu'l-Makdisiyye Ulema el-Medine ve Ayanuha, Havliyyat el-Kudsi*, sayı: 5, 37-38; K.Ş.S. No. 293. 37.

¹³¹⁹ Abu-Manneh, B. (1986). *The Husaynis: The Rise of a Notable Family in Eighteenth-Century Palestine. Palestine in the Late Ottoman Period, Jerusalem and Leiden*, 93-108. 98-100; ŞİMŞEK, M. (2019). A,g,e. 49.

devlet adamlarıyla alakalarını ve İstanbul ulehasının şöhretli isimleriyle bağlarını güçlendirerek statükoyu korumuştur.

El-Hüseyini Ailesi birtakım fertlerini Kudüs'teki efendilerine konumlarını korumak için kullanılabilecek bilgileri sağlamak görevlendirmiş, İstanbul'a göndermiştir. Kudüs'teki el-Hüseyini Ailesi mensupları, kendilerinin İstanbul'daki elemanlarının hizmetlerinden yararlanmış, bu elemanlar da Kudüs'teki efendilerinden bazı hizmet ve yardımlar talep etmişlerdir. Ailenin İstanbul'da kurduğu ilişkiler ağı tarafların çıkarlarına fayda vermiştir. Hüseyinilerin Osmanlı başkentindeki vekilleri, elde ettikleri nüfuzun yanı sıra, devlet adamlarıyla temasları ve hizmetlerinden maddi gelir kazanmışlar, ayrıca Kudüs'teki yakınlarının müftü ve benzeri görevlilerce kollanmasını sağlamışlardır.¹³²⁰

Kudüs efendileri özellikle el-Hüseyini Ailesi'nin üyeleri, nüfuzlarını güçlendirmek ve konumlarını korumak için İstanbul'daki durum ve olaylardan istifade etmişler, padişaha her fırsatta yazarak onun yanında olduklarını ve onu desteklediklerini ifade etmişlerdir. Söz gelimi Kudüs Müftüsü Hasan Efendisi ve Nakîbü'l-eşrâf Ömer el-Hüseyini Efendi, Osmanlı padişahının askeri ıslahatları gerçekleştirmek hususundaki isteklerini benimsediklerini belirtmişlerdir.¹³²¹ El-Hüseyini Ailesi, Kudüs'te meydana gelen olaylarla da etkileşim içinde olmuştur. Kudüs Müftüsü Hasan Efendisi ve Nakîbü'l-eşrâf Ömer el-Hüseyini Efendi, yaşanan bir yangından sonra Hristiyanların arasında çatışma çıkmasını müteakiben Kutsal Kabir Kilisesi önünde kamp kuran Hristiyanlara katılmış, kilisenin yağmalanmaktan, soyulmaktan ve yıkılmaktan korunmasına katkıda bulunmuşlardır.¹³²²

Nüfuzlu ailelerin dini ve sosyal mevkiler edinmeleri onların evlatlarının idari vazifeler almasının önünü açmıştır. Kudüs'teki vakıflarla sürdürülen zenginlik de onların nüfuzlarını daha da güçlendirmiştir. Servet birikimi güçlü ailelerin etkisinin artmasına katkıda bulunmuştur. El-Hüseyini Ailesi başta olmak üzere nüfuzlu ailelerin bu vakıflar vasıtasıyla ilgili idari makamlara ulaşabildikleri de söylenebilir.¹³²³ Vakıflar, onların sosyal ve ekonomik etkilerini artırmıştır. 19. yüzyılın başında, el-Hüseyini, el-Halidi, en-Nimri, ed-Dücani, el-Âlemi, el-Katîne gibi Kudüs'ün nüfuzlu ailelerine ait düzinelerce vakıf var olmuştur. Etkili ailelerin kurduğu vakıfların yanı sıra Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'ya

¹³²⁰ Mennâ' . A. (2008). *Livau'l-Kudsi fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani: el-İdaratu ve'l-Müctema*, 222.

¹³²¹ Abu-Manneh, B. (1986). *A,g,e*. 100.

¹³²² El-Huri, N. (1925). *Hulasat Tarihi Keniset Uruşelim el-Orsozoksiyye*, Kudüs, 179-180.

¹³²³ Avcı, Y. (2004). *A,g,e*, 49.

adanan ve köklü niteliği olabilen büyük birçok vakıf bulunmuştur. El-Hüseyini Ailesi, aile fertlerinin kurduğu vakıfların yönetimini ve eski büyük vakıfları elinde tutmaya çalışmıştır. Örneğin, 1813 yılında Kudüs Müftüsü Muhammed Tahir el-Hüseyini, dedesi Abdullatif el-Hüseyini tarafından kurulan vakfın idaresini devralmıştır.¹³²⁴

Aileler tarafından kurulan vakıfların önemi, bu vakıflara bağlı vazifelerin ailede kalması ve nesilden nesle miras yoluyla aktarılmasıdır. Ferman çıkarılması yoluyla padişahın onayı alındıktan sonra, vakıfların yönetimi kurucunun soyundan gelen bir kişiye geçmiştir. Bu işlemin tekrarı ile vakıfların adları, onları yöneten ailenin adı ile ilişkilendirilmiştir.¹³²⁵

4.1.2.2. Köy ve kırsal toplumu

Kudüs Kazası'ndaki köy toplumunu incelerken ilk olarak Osmanlı merkezi yönetiminin zayıflığı neticesinde nüfuz kazanan köy ve nahiye şeyhleri akla gelmektedir. 18. yüzyıldan itibaren Kudüs efendilerinin etkisinin ve prestijinin artmasına bağlı olarak merkezi yönetimin tesiri azalmış, kırsalda da onlarla ilişkili olan ve olmayan nahiye ve köy şeyhleri ortaya çıkmıştır.

Kudüs Livası kırsalındaki yerleşim birimlerinde halk çoğunlukla fellah denen çiftçilerden oluşmaktadır. Bu sözcük, toprağı ekenleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Fellahlar soylarına ve geleneklerine göre kabile ve ailelere ayrılmaktadır. Genel olarak, güvenlik temin etmek ve çıkarlar sağlamak amacıyla toplanan geniş aileler arasında yaşamaktadır.

Çiftçiler, köylerinde yaşarken komşularıyla olan anlaşmazlıklarla meşgul olarak hayat sürmüşlerdir. Köylerin soylar ve geniş akraba grupları çerçevesinde kurulmasının bir köy halkını komşu bir köyden başka bir grubun saldırısından kurtarması muhtemeldir. Ancak aile ve kabile içi tartışmaları engellememiştir.¹³²⁶ Her köyün başında bir şeyh vardır. Ancak bir köyde çok sayıda cemaat varsa her cemaatin bir şeyhi mevcut olmuştur. Şeyhin yanında çiftçiler ile devlet arasında arabuluculuk yapan bir grup ileri gelen - şeyh bulunmuştur. 19. yüzyılın ilk döneminde Osmanlı hükümetinin nizami askerlerinin olmaması nedeniyle kırsal

¹³²⁴ ŞİMŞEK, M. (2019). **A,g,e**. 52.

¹³²⁵ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 49-50.

¹³²⁶ Avad, A. (1975). **Filistin fi Evahiri'l-Ahdi'l-Osmani**, 27-28; 36-37.

alanlarda güvenliğin sağlanmasında şeyhlerin nüfuzu artmıştır. Köylerden vergi toplama görevini de yürüten şeyhler bu işi iltizam usulüne göre gerçekleştirmişlerdir. Örfi yargı adı verilen kendi yargılarının mevcudiyeti Şehir halkından kırsal halkını, ayırmıştır. Kabile ve köy şeyhleri, genellikle hâkimlerin huzuruna çıkmadan ve şikâyetle bulunmadan olaylar şer'îye mahkemesine intikal etmeden sorunlarını çözmüş ve hasımların aralarını düzeltmiştir. Kırsal toplumun kolektif bir hareket olduğu ve bu cemaatin üyelerinin kendilerini korumaya dayalı bir sosyal sözleşme ile birbirlerine bağlı oldukları ve bunu başarmak için de şeyhlerine tam anlamıyla teslim oldukları söylenebilir. Dıştan bir saldırı veya iç kargaşa meydana geldiğinde onları tek vücut olarak hareket ederken bulmak mümkündür. Grup, bir grup üyesinin yaptığı iyi ya da kötü her eylemi üstlenir.

İslam hukuku ve Osmanlı hukuku, şehir halkı arasındaki muamele ve ilişkilerin temelini oluştururken, kırsalın kendi örf ve adetleri var olmuştur. Şehirdeki kadıların hükmettiği satış, satın alma, evlenme, boşanma, miras paylaşımı ve diğer kişisel, cezai ve ticari davalar, örf ve adetlere göre anlaşmalı ve sözlü olarak yürütülmüştür.¹³²⁷ Kırsal şeyhlerinin halkla ilişkileri, Kudüs merkezde efendi denen ayana kıyasla daha yakın ve samimi bir görünüm arz etmiştir. Çalışmamızın sınırlarına giren tarihsel dönemde kırsalda önde gelen sülale ve aileler bağlamında Beni Haris Nahiyesi'nin şeyhleri olan es-Samhan Ailesi'nden bahsetmek mümkündür.¹³²⁸

Cebel Halil Nahiyesi'nin şeyhleri olan Amr Ailesi ise Yemeni –Kaysi diye iki parçaya bölünen Filistin kırsal toplumunda Cebel Halil civarında Kaysilerin liderliğini üstlenmiştir. Amr Ailesi Kerak'tan el-Halil'e 18. Yüzyılın sonunda göç etmiş, önemli bir konum kazanmıştır. Aile mensuplarından Şeyh İsa Amr, çevresine adam toplamayı başarmış ve ardından el-Halil'in büyük bölümünü kontrol altına almıştır.¹³²⁹ Kudüs Livası'nın kırsalında çalışmamıza konu olan dönemdeki en önemli aile, Beni Malik Nahiyesi'nin şeyhleri olan Ebu Guş Ailesi'dir.¹³³⁰ Ebu Guş Cemaati Yafa ile Kudüs arasındaki yolu korumak için özel

¹³²⁷ Mennâ' . A. (2008). *Livau'l-Kudsi fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani: el-İdaratu ve'l-Müctema*, 250, 266.

¹³²⁸ Finn, J. (2017). *Ezmine Musira Vekai min Sicillat el-Kunsuliyeye el-Britaniyye fi Beyti'l-Makdis (1853-1856)*, 279.

¹³²⁹ K.Ş.S. No. 281. 209; Finn, J. (2017). *A,g,e*, 283.

¹³³⁰ Çoğu kaynağa göre Ebu Guş Ailesi'nin kökeni Çerkes askerlere dayanmaktadır. 1516'da Osmanlı fethiyle Filistin'e gelen Ebu Guş Ailesi, Batı Kudüs'te İneb Köyü civarına yerleşmişlerdir. Daha fazla bilgi için bkz. Safi, H. (2014). *Al Ebu Guş Şuyuh Beni Nahiyet Malik fi Sancaki'l-Kuds*, Mecellet Camiat el-Aksa, c. 18 (1), 33.

bir askeri vazife kapsamında Kudüs civarına gelmiştir.¹³³¹ Onların kurduğu köy ve merkez, Yafa ile Kudüs arasındaki uzun karayolu üzerinde, Kudüs'ten üç saat uzaklıkta, yolcuların ve hacıların Kudüs'e doğru ilerlerken görülebilecekleri geniş bir alana nazır bir konumda bulunmuştur.¹³³²

Birinci bölümde daha önce belirtildiği gibi, Ebu Guş Ailesi'nin önderliğinde fellahların katıldığı büyük çaplı bir isyan 1825 yılında ortaya çıkmıştır.¹³³³ 19. yüzyıl boyunca Kudüs'te 1825 tarihli isyana benzer birçok hareket gözlemlenmekle beraber anılan cemaat genelde Osmanlı İmparatorluğu ile çeşitli anlaşmalar yapmış, devlet erkânı ile ortak çıkarlar temelinde uzlaşmıştır. Nitekim Osmanlı makamlarının kuzey kırsalında bazı noktaların idarecisi olarak Ebu Guş Cemaati'nden bazı fertleri şeyhü'ş-şüyuh şeyhlerin şeyhi) sıfatıyla atadığı görülmüştür.¹³³⁴ Söz konusu topluluğun 1825 isyanının bitirilmesinde de rolleri bulunmuştur.¹³³⁵ Anlaşılan o ki Osmanlıların onlara çeşitli imtiyazlar tanınması, hac yolunun güvenliğini sağlama görevinin kötüye kullanılmaması ve onların devlete sadakatlerinin temin edilmesi amacına matuftur.¹³³⁶

Kırsalda nüfuzlu olan bu ailelerin yanı sıra Kudüs Livası'na tabi diğer nahiye ve köylerde de etkin güç odakları var olmuştur. Kudüs'ün güneybatısındaki el-Arkub Nahiyesi'nde el-Lahham Ailesi önem kazanırken, Kudüs doğusundaki el-Vadi Nahiyesi'nde, el-Uraykat Ailesi ve Süheyl Ailesi gibi gruplar güçlenmiştir. Cebel el-Halil'de ise el-Amr Ailesi'ne ek olarak mahalli kuvvet olarak el-Azze ve el-Amle ailelerine rastlanmıştır.¹³³⁷ Kırsal toplumun başlıca iki gruba ayrıldığını belirtmekte fayda vardır. Birini grup, Ebu Guş Ailesi'nin liderliğindeki Yemeniler/Yemenlilerdir. Ebu Guş Cemaati'nin şeyhi İsa'nın büyük oğlu Osman, Yemeni grubunun idaresini üstlenmiştir. Kaysiler denen ikinci grubun önde gelenlerinden Samhan Ailesi'yle çarpışmıştır.¹³³⁸ İki topluluk arasında sık sık kanlı çatışmalar meydana gelmiştir. Yemeni-Kaysi ihtilafı konusu, Osmanlı

¹³³¹ BOA. HAT. 496-24370. (H-29-12-1237); el-Amiri, S. (2003). **İmarat Kura el-Kerasi: min Tarihi'l-İkta fi Rifi Filistin el-Karneyn es-Samin Aşera ve't-Tasi Aşera**, Merkez el-Mimar eş-Şabi, Ramallah, 156.

¹³³² Finn, J. (2017). **A,g,e**, 274.

¹³³³ BOA. DVNS. MSR. MHM. D. 13. 1-2.

¹³³⁴ K.Ş.S. No. 293. 46.

¹³³⁵ BOA. HAT. 1229-47940. (H-25-02-1242).

¹³³⁶ BOA. HAT. 496-24370. (H-29-12-1237).

¹³³⁷ Mennâ', A. (2008). **Livau'l-Kudsi fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani: el-İdaratu ve'l-Müctema**, 244-245.

¹³³⁸ El-Amiri, S. (2003). **A,g,e**, 159.

yönetiminin Kudüs'e ikinci kez hâkim olması sırasında doruk noktasına ulaşmıştır, bu konuya ilerleyen sayfalarda ayrıntılı olarak değinilecektir.

Kudüs Livası'nda kırsalda yer alan nahiye ve köy şeyhleri ile şehir merkezinde yer alan “*efendi*” denen kişiler arasındaki ilişki ortak çıkarlara dayalı bir biçimde gelişmiş, bu ilişkinin temeli güç olmuştur. Söz gelimi el-Hüseyni Ailesi'nin, Kudüs kırsalındaki Ebu Guş Ailesi ile ilişkiler kurması, ticaret hareketini kolaylaştırmıştır. Efendi ile kırsal şeyhleri arasındaki münasebetlerin denkler arasındaki ilişkilere benzediğini ve Kudüslü efendilerin köylü şeyhler üzerinde hiçbir kontrolünün olmadığını söylemek mümkündür. İki toplum arasındaki sosyal, kültürel, ekonomik bağlara dair Kudüs şehrinin statüsü ve içinde yaşayan çok sayıda etnik köken ve dinin bir sonucu olarak, şehir toplumunun açıklık ve bir arada yaşama kültürü ile temayüz etmesi dikkat çekicidir. Şehir halkı sorunlarını çözmek için devlet kurumlarına başvurmuştur.

Kırsal toplum ise kapalı bir görünüm vermiştir, sınırlıdır ve dış dünyadan belirli ölçülerde bağımsızdır, kırsalda sakinler, şehrin mahkemelerine ve kurumlarına başvurmaksızın sorunları çözmek için özel sistemler inşa etmişlerdir. Bu sistemler kabile ve aşiret bağlılığı ilkesine, aşiretin adetlerinden kaynaklanan töreye dayalı biçimde geliştirilmiştir, kırsalda cari olan adetlere *örfi hukuk* ismi verilmiştir.

4.1.2.3. Bedevi toplumu

Bedevilik, esas olarak mera ve su arayışı içinde şehirlerden ve köylerden uzak çöller ve hayvanların besinlerini sağlayan doğal alanlar arasında harekete dayanan bir yaşam tarzıdır. Herhangi bir alanda kalma süresi ne kadar olursa olsun, mevcut su ve otlak kaynakları doğrultusunda belirlenen geçici ikamet anlamındadır. Bedevi toplumu kabilelere boylara) bölünmüştür. Kabileler de kendi içlerinde aşiretlere oymaklara), aşiretler rubu cemaat/oba) denen parçalara, rubu isimli birlikler hamule cemaat) adlı gruplara, hamuleler ailelere ayrılmıştır.¹³³⁹

Bedevi toplumu, sosyal ve idari yapısı itibariyle kırsal toplumla büyük benzerlik gösterir. Her kabilenin başında, kabile üyeleri üzerinde geniş yetkilere sahip bir şeyh

¹³³⁹ İshak, El-K. (2016). *et-Terkib el-İctimai li'ş-Şa 'b el-Filistini*, c.1, 426.

bulunur. Kabileler birbirleriyle evlilik- hısımlık bağlarıyla müttefik veya irtibatlı olur.¹³⁴⁰ Güçlü kabileler, zayıf olanlar üzerinde bir tür kontrol uygularlar. Kırsal toplulukta olduğu gibi, bu kabilelerin üyeleri, anlaşmazlıklarını kabilelerin örf ve geleneklerine göre çözmede kendi hâkimlerine başvururlar.¹³⁴¹ Kudüs Livası'ndaki Bedevilerin özellikleri çerçevesinde, İbn Haldun'un Bedevilere dair ifadelerine dönmek mümkündür. İbn Haldun Bedevileri genel olarak cesur ve zalim olarak nitelendirmektedir. İbn Haldun'a göre onlar etraflarında olup bitenlerin her zaman farkında olup şehirli gibi konfora ve lükse meyletmekten uzaktır.¹³⁴² Bu özellikler Filistin Bedevileri için de büyük oranda doğru tespitler olmuştur. Filistin Bedevileri anılan vasıflara ilaveten sertlik ve saldırganlıkla ün kazanmışlardır. Köylülere sıklıkla saldırarak onların mahsullerini alan Bedeviler, fellahlar tarafından hırsız olarak adlandırılmışlardır.¹³⁴³

Kudüs Livası'nın dağlık yapısı, bu dağları kendilerine sığınak edinen Arap kabileleri için uygun bir ortam sağlamıştır. Bedevilerin hac konvoylarına saldırma tehdidi geç Memlûk döneminin sonlarında belirginlik kazanmış ve bir olgu olarak Kahire ve Gazze'yi birbirine bağlayan şeritte yoğunlaşmıştır. XVII. yüzyılda da devam eden bu sorun, hac kabilelerine yönelik saldırılardan, Kudüs kazasındaki şehir ve köyleri hedef alan akınlara dönüşmüş, sancak beyi başta olmak üzere Osmanlıların asayiş bozan hususlara karşı koyma politikasını şekillendirmiştir. Osmanlı Devleti bölgeyi fethettikten sonra, Bedevilere idari sorumluluklar yükleyerek ve onlara hediyeler vererek tehlikeyi etkisiz hale getirme ve onları kontrol altına alma politikası izlemiştir.¹³⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyıldan itibaren Batılı ülkelere karşı giriştiği savaşlarla meşgul olması sonucu, güvenlik zaafı doğmuş, Bedevi aşiretlerinin köylere saldırıları artmıştır. 19. yüzyıla ait birçok arşiv belgesinde Bedevilerin saldırılarına dair işaretler bulunmuştur. Şam valilerinin sipahi askerler gönderilerek yollara musallat olan ve eşkıyalık yapan Urban/Bedevi Arap taifesinin sindirilmesine dönük hamleler gerçekleştirilmesini talep etmesi bu bağlamda önemli bir örnektir.¹³⁴⁵ Kudüs Kadısı Ali

¹³⁴⁰ HŞMS. No. 24. 134.

¹³⁴¹ El-Arif, A. (1993). *el-Kadau beyne'l-Bedvi, Matbaat Beyti'l-Makdis*, Kudüs, 54-62.

¹³⁴² Abdurrahman b. H (2001). *Mukaddimetu'l-İber ve Divanu'l-Mübtade ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, Dabt Halil Şehhade, Dar el-Fikr li't-Tıbaa ve'n-Neşr ve't-Tevzi, 152-153.

¹³⁴³ Volney, C. F. (1793). *Travels Through Syria and Egypt, in the Years 1783, 1784, and 1785: Containing the Present Natural and Political State of Those Countries, Their Productions, Arts, Manufactures, and Commerce: with Observations on the Manners, Customs, and Government of the Turks and Arabs*. Messrs. White, Byrne, W. Porter, Moore, Dornin, and Wm. Jones. 246.

¹³⁴⁴ Dolu, A. (2020). *Osmanlı Kudüs'ü Kent Kimliği Nüfus ve Meşruiyet*, 73-74.

¹³⁴⁵ BOA. HAT. 735-34879. (H-13-08-1242).

Efendi de halka zarar veren ve onların erzakını çalan Bedevilerin akınlarından şikâyet ettiği bir mektup kaleme almıştır.¹³⁴⁶

Çalışmamızı ilgilendiren dönemde Kudüs livasında yaşayan Bedevilerin Gazze ve Birüssebi başta olmak üzere Kudüs Livası'nın güney kesiminde yayıldığını söyleyebiliriz. Kudüs'ün güneyinde yer alan bu Bedevi boylarının en önemlileri arasında et-Tarabin/et-Terabin adlı topluluktan bahsetmek mümkündür. Et-Tarabin isimli grup topraklarının çokluğu ve üyelerinin kalabalıklığı nedeniyle bölgede önemli bir yer edinmiştir. Birüssebi, Gazze ve el-Halil'de et-Teyaha ve el-Azazime boyları bulunmuştur.¹³⁴⁷ El-Cebarat,¹³⁴⁸ es-Sadiyyun ve es-Sevarike de bilinen Bedevi toplulukları arasında zikredilmiştir.¹³⁴⁹ Söz konusu çerçevede Beytüllahim'de ikamet eden Teamira boyu da mühim bir cemaattir.¹³⁵⁰

Bedevilerin fellahlara ait köylere ve bulundukları bölgelerden geçen kervanlara, özellikle de Hristiyan ve Müslüman hacı kabilelerine yönelik saldırılarına ek olarak Bedevi aşiretleri kendi içlerinde de sürekli kavga ve çekişme yaşamışlardır. Saha egemenliği bağlamında farklı kabileler arasında çekişmeler yaşanmıştır.¹³⁵¹ Nitekim 1813-1816 arası dönemde, Ebu Sarhan Savaşı'na tanık olunmuştur. Bu mücadele Fransızların Mısır Seferi'nin akabinde 1799'da küçük çaplı çatışmalar olarak başlamış, daha sonra Osmanlı otoritesinin zayıflığı ışığında kuzeye doğru Sina bölgesinin tamamına yayılmıştır. Kısaca özetlemek gerekirse El-Atavine ve el-Cebbarat kabilelerinden toprak almak isteyen et-Tarabin ve et-Teyaha kabileleri daha verimli topraklar elde etmek için Mısır'da Nakab bölgesinde anılan cemaatlerle problem yaşayan akrabalarını desteklemek kararı almıştır. Savaş Cebarat liderinin öldürülmesiyle et-Tarabin lehine sonuçlanmıştır. Güneydeki Bedeviler, özellikle Gazze ve Nakab mıntıkalarındaki göçerler, kuzey Filistin'deki Bedevilere kıyasla daha güçlü, zalim ve nüfuzlu olmuştur. Kuzey Filistin'de Sayda valilerinin güçlü yönetimlerine tanık olunması Bedevilerin sindirilmesinde tesirli bir aktördür. Şam valilerinin hâkimiyeti altındaki güney bölgelerinde devlet adamlarının Vehhabi hareketi ile meşgul olması neticesinde otorite boşluğu yaşanmıştır. O dönem Gazze, Bedevi aşiretlerinin hücumlarının yoğunlaştığı bir alandır. Gazze, kaynaklarda belirtildiğine

¹³⁴⁶ BOA. TS.MA.e. 1289-72. (H-29-12-1255); İ.DH. 241-14609. (H-02-12-1267).

¹³⁴⁷ BOA. İ..MSM. 82-2353. (H-23-11-1260).

¹³⁴⁸ BOA. İ..DH. 246-14978. (H-01-03-1268).

¹³⁴⁹ BOA. İ..MSM. 82-2353. (H-23-11-1260).

¹³⁵⁰ BOA. A.}MKT.MHM. 316-91. (H-05-06-1281).

¹³⁵¹ BOA. İ..DH. 246-14978. (H-01-03-1268).

göre et-Teyaha, et-Tarabin, el-Hanacira, el-Vahidat ve el-Beranik adlı kabileler ve aşiretlerle çevrili bir görünüm arz etmiştir.¹³⁵²

Bedevi Araplar, Kudüs şehrine canlı hayvan götürüp sattıkları için ticaretle, özellikle hayvan ticaretiyle uğraşmışlardır. Devlet görevlilerinin esas amacının Bedevilerin hacı kervanlarına yönelik saldırılarını sınırlamak olmasına rağmen Osmanlıların onları hacıları korumak ve onlara ulaşım, koruma ve su sağlama gibi hizmetler sağlamak için istihdam ettiğine de rastlanmıştır.¹³⁵³

4.1.3. Dini Açıdan Sakinlerin Sınıflandırılması

Bu bölümde, dini önemi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok şehrinden farklı olan Kudüs'te sakinlerin yapısı incelenecek, çeşitli din ve mezheplerden beşeri gruplara değinilecektir. Bilindiği üzere Kudüs tek tanrılı dinler için büyük öneme sahiptir. Bu sebeple Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar her daim orada yaşamak ve bulunmak arzusunda olmuşlardır.

4.1.3.1. Kudüs'te toplum yapısı

Kudüs, din, ırk ve mezhepler bakımından her daim çeşitliliğe sahip bir bölgedir, esas olarak dini motivasyondan kaynaklanan iç ve dış göçlere tanık olmuş, çoğulculuk onun sosyal yapısını da etkilemiş, onu zengin ve müreffeh hale getirmiştir. Kudüs çevresindeki bölgelerde sakinlerin sayıları ve değişik özellikleri bağlamında, demografik mesele oldukça karışık görünmektedir.¹³⁵⁴ Bu durum, Kudüs'ün dini olarak özgün bir karakterde olmasından kaynaklanmaktadır. Kudüs üzerindeki dini mücadele uzun zamandan beri devam etmektedir. Kudüs'e ilişkin bazı kültürel, tarihi ve bilimsel çatışmalar, dini çatışmanın bir parçasıdır. Kudüs'ün nüfusunun kent ve kazalar bazında incelenmesi meselesi erken dönemlerden itibaren araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Kentteki demografik durum hakkındaki yorumlar, mevcut İsrail-Filistin çatışmasının tarihsel bağlantılarından ileri gelmektedir.

¹³⁵² Sevaïd, M. (2008). *El-Bedvu fi Filistin: el-Hikbe el-Osmaniyye 1516-1914*, Dar Zehran li'n-Neşr ve't-Tevzi, Amman, 77-78.

¹³⁵³ El-Medeni, Z. (1996). *Medinetu'l-Kudsi ve Civaruha*, 220.

¹³⁵⁴ Rafik, A. (1990). *Filistin fi'l-Ahdi'l-Osmani*, el-Mevsuatu'l-Filistiniyye, Beyrut, ed-Dirasat el-Hassa, c.2, 906.

Genel olarak 19. yüzyılda ve özellikle de yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs'te nüfus gelişimini izlemek oldukça girift bir meseledir. Bu konudaki sorun, kaynakların yetersizliği değil, daha çok ideolojik olan ve belirli hedeflere ulaşmayı amaçlayan kaynakların güvenilirliği ve istatistiklerinin azlığıdır. Kudüs demografisini inceleyen en önemli tarihçiler ve araştırmacılar arasında Yahudi araştırmacılar öne çıkmaktadır. Filistin'de devlet kurmak isteyen ve Siyonizm emellerine inanan uzmanlar yanında Yahudi olması gereği bölgeyi okumak amacı güden kimi şahıslar mevcuttur. Siyonizm yanlısı şahısların, etütleri aracılığıyla belirli bir gruba hizmet etmek istemeleri muhtemeldir. 18. yüzyılda Avrupalı seyyahların ve Yahudi bilim insanlarının Kudüs'te yaşayanların sayısı konusuna özel olarak eğildiklerini söylemek mümkündür. İbrani Üniversitesi'nde coğrafya hocası olan Yehoshua Ben-Arieh ve Ruth Kark, Yahudilere ait tarım çiftliklerinin kurulması ve yerleşimi hususunda öncü sayılan Arther Ruppın bu çerçevede kayda değer isimlerdir.¹³⁵⁵

Kudüs'te çalışmamıza konu olan dönemde Yahudilerin sayısına ilişkin Yahudi tarihçilerin yazdıkları ile yetinilmeyecek, onların verdiği bilgileri resmi ve güvenilir kaynaklar olarak nitelenen Osmanlı arşivinde yer alan verilerle karşılaştırmak yöntemi benimsenecektir. Osmanlıların istatistik konusunda mezhep ve cemaatler arasında ayırım yapmamaları ve Avrupalı seyyahlara benzer şekilde bir grubu çok göstermede herhangi bir fayda gözetmemeleri gereği Osmanlı kayıtları farklı bir kıymeti haizdir. Osmanlıların nüfus sayımlarını salt olarak ekonomik ve askeri saiklerle gerçekleştirdiği bilinmektedir. Onların nüfusa dair verileri Kudüs demografisinin milli davalara dayanak olarak kullanılmasından bağımsız bir biçimde çeşitli bilgiler kapsamaktadır.¹³⁵⁶

Bölgenin demografik yapısını inceleyen araştırmacıların çalışmalarında genellikle farklı tarihlerde ve özellikle 19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Avrupalı seyyahların eserlerine başvurulmuştur. 1785 yılında Constantin Volney adlı bir seyyah Kudüs'e uğramış, kentin nüfusunun 12.000 -14.000 kişi olduğunu değerlendirmiştir. ve Mısır Fransızların¹³⁵⁷ Biladü'sh-Şam'a yönelik seferlerinin olduğu 1797-1798 tarihlerde kent civarında bulunan İngiliz seyyah W.G. Browne Kudüs ve çevresine dönük ziyaretinde 18-20.000 kadar sakinin

¹³⁵⁵ Salihiyye, M. (2009). **Medinetu'l-Kudsi es-Sükkân ve'l-Ard 1858 -1948**, Merkez ez-Zeytune li'd-Dirasat ve'l-İstişarat, Beyrut, Lübnan, 46-47.

¹³⁵⁶ Demirkol, E. (2017). **Kudüs ve II. Abdülhamit Hristiyanların Dini İmar Faaliyetleri**, Taş Mektep Yayın Atölyesi, İstanbul, 40-41.

¹³⁵⁷ Volney, C. F. (1793). **Travels Through Syria and Egypt, in the Years 1783, 1784, and 1785**, 304.

varlığından bahsetmiştir.¹³⁵⁸ Bonne adlı yazar ise 19. Yüzyılın başında Kudüs'te nüfusun 12.000 şahsa ulaştığını aktarmıştır. ¹³⁵⁹ Yehoshua Ben-Arieh 1806'da Kudüs'e gelen Seetzen adlı gezginin verdiği malumat doğrultusunda şehir nüfusunun 8.744 kişiden müteşekkil olduğunu ifade etmiş, Müslümanların sayısını 4.000, Yahudilerinkini 2000, Hristiyanların sayısını 2774 olarak hesaplamıştır. Onun sunduğu rakamlara göre Hristiyanların 1400'ü Rum Ortodoks, 800'ü Katolik, 500'ü Ermeni 50'si Kıpti, 13'ü Habeşistanlı ve 11'i Süryani'dir.¹³⁶⁰

Mervan Cerrar isimli akademisyen Batılı gezginlerin yolculukları temelinde Kudüs'teki Yahudi nüfusu tespit etmeye dönük bir çalışma yürütmüş, bu çalışmada 1819 yılında Kudüs'te bulunan Thoma Joliffe gibi şahsiyetlerin verdiği rakamları kullanmıştır. Joliffe, 1819 yılında Kudüs sakinlerinin toplamda 25.000 kişi olduğunu açıklamış, bunların 3000- 4000 kadarının ise Yahudi olduğunu ifade etmiştir. Cerrar, Levi Parsons adlı şahıstan yaptığı alıntıda ise 1820-1822 tarihlerinde 3000 civarında bir Yahudi nüfusu olduğunu vurgulamıştır. Pliny Fisk ise 1824 yılında Kudüs'te 20.000 kişi varken anılan kentin 6000 Yahudi içerdiğini ifade etmiştir. İngiliz misyoner Wolff'un sunduğu izahatta 1824'te Kudüs'te 700 Yahudi ailenin mevcudiyetinden bahsedilmiştir.¹³⁶¹ İstatistikler çerçevesinde tarihçi Armstrong 1800 yılında 8750 sakinin Kudüs'te ikamet ettiğini ve bunların 4000'inin Müslüman, 2850'sinin Hristiyan 2000'inin Yahudi olduğunu söylemiştir.¹³⁶² Bu rakamlara ilişkin dikkat çekici bir husus vardır, bahsedilen rakamlar Kudüs Livası'nın merkezi olan Kudüs kentine ilişkin nüfus bilgilerini içermektedir. Ancak Adil Menna'nın verdiği bilgiler doğrultusunda 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde bölgenin tamamındaki nüfus yaklaşık olarak 60.000 kişi olarak hesaplanmaktadır.¹³⁶³

Doğruya en yakın bilgileri tespit etmek amacıyla Osmanlı arşivine başvurmak gereklidir. Çalışmamıza konu olan dönemde kapsamlı biçimde gerçekleştirilen nüfus sayımları bulunmamaktadır. Bu sebeple araştırmamızda farklı konu ve başlıklardaki arşiv

¹³⁵⁸ Rafik A. (1990). Filistin fi'l-Ahdi'l-Osmani, **el-Mevsuatu'l-Filistiniyye**, Beyrut, ed-Dirasat el-Hassa, c.1, 776.

¹³⁵⁹ El-Aseli, K. C. (2002). Kudüs-Osmanlı Dönemi ve Sonrası. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 26, 334-338, 337.

¹³⁶⁰ Ben-Arieh, Y. (1975). **The population of the large towns in Palestine during the First eighty years of the nineteenth century according to western sources**. Studies on Palestine, edited by Moshe Ma'oz, Jerusalem, 51; Satış, İ. (2017). **KUDÜS'TE ERMENİLER**, *FİLİSTİN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*, (1), 10-35. 15; Salihyye, M. (2009). **Medinetu'l-Kudsi es-Sükkân ve'l-Ard 1858 -1948**, 47.

¹³⁶¹ Cerrar, F. (2014). **el-Yehud fi Medineti'l-Kudsi fi Dav'i Kitabât Rahhale Garbiyyin**, Mecellet ed-Dirasat el-İctimaiyye, Kudüs, sayı: 40, 215-216.

¹³⁶² Armstrong, K. (1998). **El-Kuds Medine Vahide Selasu Akaid**, 559.

¹³⁶³ Mennâ', A. (2008). **A,g,e**, 240-242.

malzemesinden çıkarımlar yapma yoluyla belirli oranlar açıklamak hedeflenmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde Hristiyan ve Yahudiler; cizye mükellefleri olarak kaydedildikleri için Yahudi ve Hristiyan erkeklerin sayısına dair bir fikir verebilecek bazı defterlerden konuyu okumak mümkündür. Alaaddin Dolu'nun çalışması ve Osmanlı arşiv vesikaları esas alındığında 1691 tarihindeki cizye mükellefleri bağlamında 1861 kişiden bahsedildiği anlaşılmaktadır. 1707 senesine ait malumatta ise cizye ödemekle yükümlü erkeklerin 2000 kişi olduğu görülmektedir. 1778 bu rakam 2210'a yükselmekte, 1782'de 2.866 olmakta, 1785 de ise 3.988 olarak hesaplanmaktadır. 1790 -1793 seneleri arasında cizye mükellefleri 4.902-4.921 aralığındadır. 19. yüzyılın son dönemlerinde 5.311 kişinin cizye ile sorumlu tutulduğu tespit edilebilmektedir.¹³⁶⁴

Osmanlı belgelerinde 1809 tarihinde cizye muhataplarının 5.394 kişi olduğu vurgulanmaktadır.¹³⁶⁵ Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'ü ele geçirdiği tarihe kadar cizye mükelleflerinin sayısında herhangi bir artışa rastlanmamakta, vesikalarda genellikle 1809 tarihinde geçerli olan miktarın bir benzeri sunulmaktadır.¹³⁶⁶ Kudüs'te Müslümanların sayısına ilişkin Osmanlı arşivinde sunulan bilgilerle yaklaşık bir rakama ulaşmak mümkündür. 1799 tarihinde Fransızlara karşı savaşmak üzere seferberlik ilan edildiğinde Müslüman süvarilerin sayısını açıklamak üzere bazı belgeler düzenlenmiştir. Buna göre Kudüs livası boyunca farklı nahiyelerden 5200, el-Halil'den 3000 Müslüman erkeğin askere alınması hedeflenmiştir.¹³⁶⁷

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs'teki nüfus olgularının her din ve gruptan çeşitli araştırmacıların dikkatini çektiğini söylemek mümkündür. Resmi istatistiklerin olmayışı araştırmacıları farklı kaynaklardan meseleyi değerlendirmeye itmiş, bu çerçevede değişik zaman dilimlerinde yöreye gelen Batılı seyyahların ve ziyaretçilerin anıları ve eserleri, mühim bir kaynak olarak telakki edilmiştir. Kimi tarihçiler ve ilmi şahsiyetler ise mevzuyu grup taassubu ile okuma gayretinde olarak Yahudi unsurunu Kudüs'te olduğundan daha büyük göstermiştir. Ancak bütün Yahudi yazarların böylesi bir sistematik tarafgirlikle rakamları çarpıttığını savunmak eldeki veriler ışığında imkânsızdır. Bazı gezginlerin ziyaretçilerle Osmanlı vatandaşları arasında ayırım gözetmediği de unutulmamalıdır. Nüfus

¹³⁶⁴ Dolu, A. (2020). **A,g,e**, 70-71.

¹³⁶⁵ K.Ş.S. No. 292. 78-79.

¹³⁶⁶ K.Ş.S. No. 294. 105; K.Ş.S. No. 300. 36; K.Ş.S. No. 311. 86; BOA. AE.SMHD.II. 56-3809. (H-06-10-1236).

¹³⁶⁷ K.Ş.S. No. 281. 130-136; Mennâ', A. (2008). **Livau'l-Kudsi fi Evasit el-Ahdi'l-Osmani: el-İdaratu ve'l-Müctema**, 241.

hakkındaki yazılar bağlamında anılan zaman diliminde Kudüs kentinin 8000-12000 kişi arasında bir nüfusa sahip olduğu biçimindeki hesaplamalar genel kabul görmüştür.

4.1.3.2. Kudüs'te gayrimüslim toplumu

Kudüs'te toplum iki esasa dayalı olarak sınıflandırılmaktadır, bu bağlamda mezhep ve cemaat esaslı öncelikli olup cemiyette Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler şeklinde bir tasnif gerçekleştirilmektedir.¹³⁶⁸ İkinci taksim esasına göre ise toplum, yöneticiler, yüksek seviyeli memurlar, ayan ve tacirler olarak ayrılmaktadır. Daha önce Kudüs toplumunun daha çok Müslümanlardan oluştuğunu belirtmiştik. 19. yüzyılda Kudüs livasının gayrimüslim toplumuna ilişkin şunları söylemek mümkündür.

Osmanlılar Tanzimat öncesinde Müslüman ve gayrimüslim reayayı yönetmek için millet nizamına başvurmuştur. Kudüs Tanzimat öncesi dönemde üç semavi dinin mensuplarını ve onların farklı mezheplerini içeren güçlü bir ortak yaşam kültürüne sahip olmuştur. Gayrimüslimler, yargı ve benzeri konularda kendi yasalarına uymuşlardır. Osmanlı arşivinde gayrimüslimlerin durumunu yansıtan çeşitli belgeler mevcuttur. Gayrimüslimler İslam zimmet hukuku etrafında yapılan akitler ve yerleşik teamüller kapsamında hayatlarını sürdürmüştür. Millet nizamı, Hristiyanların ahval-i şahsiyye ve dini meselelerde kendi kurallarını uygulamasına izin vermişlerdir.¹³⁶⁹ Millet nizamında Osmanlı reayasının idari meselelerinin düzenlenmesine odaklanılmış, Osmanlılar bu nizam aracılığıyla gayrimüslimleri devletin kanunlarıyla uyumlu hale getirmeye çalışmışlardır. Osmanlılar teorik yönden gayrimüslim ve Müslümanların arasında etnik bir ayrım gözetmemiştir. Görevler ve sorumluluklar bağlamında da ırk esasına dayalı değil, işlevsel bir sınıflandırmaya riayet edilmiştir. Tanzimat sonrasında Osmanlı kelimesi devlette yaşayan bütün insanlar için genel bir isim olarak kullanılmıştır.¹³⁷⁰

Alman müsteşrik Brockelman millet nizamının ve Hristiyanların sahip olduğu görece özgürlüğün niteliğine dair şunları söylemektedir:

¹³⁶⁸ Daradke, H. (2014). **Yehud el-Kudsi fi'n-Nisfi'l-Evvel mine'l-Karni't-Tasi Aşera**, Merkez Dirasat el-Vahde el-'Arabiyye, Beyrut, 88.

¹³⁶⁹ Rabayia, İ.(2008). **Taifetu'l-Yehud fi Medineti'l-Kudsi min Bidayati'l-Hukmi'l-Osmani ila Kubeyli Kiyam el-Hareke es-Suhyuniyye**, el-Mecelle el-Ürdüniyye, , c.2 (2), 101.

¹³⁷⁰ Daradke, H. (2014). **A,g,e**, 96-97.

Hristiyanlar, soy ve din esasına göre milletlere ayrıldıkları millet nizamında tam anlamda medeni ve dini bir hürriyet elde etmiş, özellikle Rum milleti Yunanlılar) bu konuda ayrıcalıklı bir konumda olmuştur. İstanbul'daki Rum Patriği Bizans zamanından daha güçlü bir konum elde etmiştir. İbadetler, evlilik ve defin törenleri açık bir şekilde yapılmış, çoğu zaman gösteriş ve kuvvet bakımından göz kamaştırıcı bir surette düzenlenmiştir.¹³⁷¹

4.1.3.2.1. Hristiyanlar

Farklı mezheplerden Hristiyanlar, Kudüs kentinde çeşitli noktalarda ikamet etmiştir. Nasara Sementi'nde, Şeref ve er-Riše mahallelerinde bulunmuşlardır. Kıyamet Kilisesi'nin etrafına ve kentin güneybatısına yerleşmiştir. Kudüs'ün köylerinde de Hristiyanlar yaşamıştır. Beytüllahim, Beyt Cala, Beyt Sahur, Ramallah, Ayn Karim, et-Tıbe, Abud, Cefna, Silvan, Beyt Dime, Tuku, Yebrud; Hristiyanların yoğun olarak bulunduğu köylerdir. Bazı kaynaklarda çalışmamıza konu olan dönemde Kudüs kentinde 2774 Hristiyan'ın yaşadığı belirtilmiştir.¹³⁷² Filistin toprakları, İsa'nın doğumuna tanıklık etmiştir. Hristiyan Kilisesi'nin Doğu Kilisesi ve Batı Kilisesi olarak bölünmesi ve parçalanması ve onların da birkaç gruba ayrılması neticesinde Kudüs'te çeşitli Hristiyan grupların mevcudiyetine tanık olunmuştur. 19. yüzyılın başlarında Kudüs'te var olan Hristiyan mezhepler hakkında şunları söylemek mümkündür:

19. yüzyılda Kudüs'teki en kalabalık Hristiyan nüfusa sahip olan ve en etkili kiliselere sahip olan Rum Ortodoks Cemaati, on milyon Osmanlı tebaasını temsil eden ve Rusya'nın koruması içinde faaliyetlerini yürüten önemli bir mezhebin parçası sayılmaktadır. Ortodokslar, bölgede köklü bir geçmişe sahiptir, Kudüs'teki Ortodoks varlığı Hz. Ömer döneminden öncesine uzanmaktadır.¹³⁷³ 1806 yılında Rum Ortodoks Cemaati'nin üye sayısı 1400 kişiye ulaşmıştır.¹³⁷⁴ Kudüs'te bir patrikhanesi bulunmayan Rum Ortodokslar İstanbul Patrikhanesine bağlılık göstermişlerdir. 1812'de Rus hacıları korumak amacıyla Yafa'da bir konsolosluk açan Rusya gibi bazı yabancı ülkeler Rumları himayelerine almıştır.¹³⁷⁵

¹³⁷¹ Brockelman, C. (1961). *Tarihu's-Şuubi'l-Arabiyye*, çev. Nebih Emin Faris ve Münir Baalbeki, Dar el-İlm li'l-Melayin, Beyrut, c.5, 489.

¹³⁷² Ben-Arieh, Y. (1975). *A,g,e*, 51; El-'Arabiyyat, G. (2000). *Tarihu'l-Hayat el-İctimaiyye fi Nahiyeti'l-Kudsi's-Şerif fi'n-Nısfı'l-Evvel min el-Karni'l-Hadi Aşera el-Hicri*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Camiat Mu'te, el-Ürdün, 101-102; El-Medeni, Z. (1996). *Medinetu'l-Kudsi ve Civaruha*, 221.

¹³⁷³ el-Kudat A. (2007). *Nasara el-Kudsi Dirasetun fi Dav'i el-Vesaik el-Osmaniyye*, 85.

¹³⁷⁴ Ben-Arieh, Y. (1975). *A,g,e*, 51.

¹³⁷⁵ K.Ş.S. No. 314. 55; El-Medeni, Z. (1996). *A,g,e*, 222.

Ermeniler 1641 senesinde devlet tarafından cemaat kimliği tanınan bir grup olarak Kudüs ve çevresindeki ikinci büyük Hristiyan cemaatini teşkil etmiştir. Ermeni Patrikliği Kudüs'te itibarlı üç büyük kiliseden biri sayılmıştır. Ermeni Kilisesi Kıpti, Habeş ve Süryani Hristiyanları da içeren bir merci olmuştur.¹³⁷⁶ 19. yüzyıl başında Kudüs'te Ermenilerin yaşadığı bir Ermeni Mahallesi vardır. Surlarla çevrili eski şehirdeki en önemli dört alandan biridir. Kaynaklara göre Kudüs'te 19. Yüzyıl başında 500 civarında Ermeni mevcuttur.¹³⁷⁷ Katolik Ermeniler ve Ortodoks Rumların yanı sıra Latinler, Katolik Rumlar, Protestanlar, Ortodoks Süryaniler, Marunîler, Habeşliler ve Kıptiler de o dönemde Kudüs'te yaşayan Hristiyan gruplardır.¹³⁷⁸

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs'te ikamet eden farklı Hristiyan mezhepleri arasındaki ilişkinin mahiyetini bilmek için Hristiyan mezhepleri arasındaki farkın İslam mezhepleri arasındaki farka benzemediğini dikkate almak gerekir. Hristiyanlar arasındaki çatışmada mezhepler neredeyse dinlerin yerine ikame edilmiştir. Hristiyan mezhepleri arasındaki ilişkiler çoğunlukla iyi olmamıştır. Kudüs'teki farklı Hristiyan grupları arasında çekişme yaşanan en önemli konu, Kudüs'teki kutsal yerlerin ve özellikle birkaç mezhep tarafından paylaşılan Kıyamet Kilisesi'nin yönetimidir.¹³⁷⁹

Mezhepler arasındaki ihtilaflar 19. yüzyılda Kudüs'teki Kıyamet Kilisesi ve Beytülahim civarında kutsal mekânlara hâkimiyet konusu etrafında şekillenmiştir. Yaşanan ihtilaflar genelde Rum Ortodokslar, Rum Katolikler ve Ermenileri ilgilendirmiştir. Kıptiler, Süryaniler ve Habeş Hristiyanları azınlık olduğundan ve mukaddes mekânlarda çok nüfuzu olmadığından büyük oranda mücadelelerde taraf olarak bulunmamıştır.¹³⁸⁰ Kudüs'teki Hristiyan mezhepleri arasındaki ilişkiler, kıskançlık ve rekabet temelli olarak nitelendirilebilir. Zira bütün Hristiyan gruplar kutsal yerlere sahip olmak için birbiriyle rekabet etmiş ve her zaman kendileri için ayrıcalıklar sağlayıp rakiplerinden bazı imtiyazları almaya çalışmıştır. Her grup birbiri hakkında jurnalcilik yapıp Osmanlı makamlarına bilgi vermiştir. Bir kilisenin izinsiz olarak gizlice restorasyonu veya belirlenen sınırları geçen bir

¹³⁷⁶ Satış, İ. (2017). **Kudüs'te Ermeniler**, 12; K.Ş.S. No. 320. 7,88.

¹³⁷⁷ Satış, İ. (2017). **A,g,e**, 12, 15.

¹³⁷⁸ Çakmak, A. (2019). **Osmanlı Kudüs'ünde devlet ve toplum (1798-1841)**, 170.

¹³⁷⁹ K.Ş.S. No. 320. 7; Kılıç, S., & Satış, İ. (2011). **Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi İle İlgili Tartışmaları**, 232.

¹³⁸⁰ Daha fazla bilgi için el-Kudat A. (2007). **Nasara el-Kudsi Dirasetun fi Dav'i el-Vesaiik el-Osmaniyye**, 461.

yolculuğun devam etmesi veya bir hacının genellikle giriş için belirlenen kapıdan farklı bir kapıdan girmesi gibi hususlar şikâyet konuları olmuştur. ¹³⁸¹

Osmanlı Devleti'nde siyasi değişimlerin, güvenlik ve dış politikada zaafların yaşandığı bir yüzyıl olduğu için 19. yüzyılda Osmanlıların Hristiyanlara karşı tutumu farklılaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat öncesi Hristiyanlara yönelik politikası Tanzimat sonrası ile aynı olmamıştır. 19. yüzyılın ilk döneminde, Osmanlı İmparatorluğu, Müslümanların Hristiyanlara verdiği ahitname ve güvenceleri uygulamaya çalışmış, cizye vergisi temelinde onlarla ilişkilerini düzenlemiştir. Vergi yükümlülüklerini yerine getirenlere kolaylıklar tanınmış; Osmanlılar, Kudüs'teki Hristiyan mezheplerinin manastırları ve kiliseleri yeniden inşa etmelerine izin vermiştir. ¹³⁸²

Hristiyanların bütün mezhepleri Osmanlı fermanlarında yer alan şartlara uyan inşaat izinleri almak için devlet makamlarına başvurmuştur. Kudüs'te Hristiyanlara yönelik görece iyi bir muamele olduğundan bahsetmek mümkündür. Onların ibadetlerini ve dini ritüellerini kutsal mekânlarda yapmalarına olanak sunulması iyi bir muamele olduğunu göstermektedir. ¹³⁸³ Osmanlı İmparatorluğu, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki iyi ilişkiler kurulmasına önem vermiş, Hristiyanlara saygı gösterilmesini, onların hiçbirine zarar verilmemesini istemiş ve onlara saldıranları cezalandırmıştır. Söz gelimi Kudüs'teki Hristiyanlardan gelen şikâyetler üzerine, devlet tarafından kilisenin anahtarının koruyucusu olarak atanan ve Kıyamet Kilisesi'nin kapıcısı olan Muhammed Nüseybe bir fermanla görevden alınmıştır. ¹³⁸⁴

4.1.3.2.2. Yahudiler

Yahudiler, Osmanlı Devleti'nde, daha önce hoşgörü ve iyi muamele ruhunun hâkim olduğu bir atmosferde yaşıyorlardı. Yahudiler genelde İslam ülkeleri özelde Osmanlı İmparatorluğu döneminde en iyi koşullarını yaşamışlardır. Birçok Yahudi 1492'de Endülüs'ün düşmesinden sonra maruz kaldıkları zulümden kaçmak için Müslüman ülkelere

¹³⁸¹ Ebu Cabir, S. (2010). *El-Vücut el-Mesihî fi'l-Kudsi hilale'l-Karneyn et-Tasi Aşera ve'l-Işrin*, 11-12.

¹³⁸² El-Kudat A. (2007). *A,g,e*, 439.

¹³⁸³ Et-Taravine, F; ed-Duri, R. (2013). *Siyaset ed-Devleti'l-Osmaniyye tücah Nasara'l-Kudsi min hilal Sicillat Mahkemet el-Kudsi's-Şer'iyeye ve'l-İmtiyazat el-Ecnebiyye 1740 -1830*, Mecellet Adab el-Ferahidi, 1(16), 280-281.

¹³⁸⁴ El-Kudat A. (2007). *A,g,e*, 440.

göç etmiştir. Bazıları Filistin'e gelmiş, Kudüs, Taberya, Safed ve el-Halil gibi şehirlerde hayatlarını sürdürmüştür.¹³⁸⁵

Yahudilerin büyük bir kısmı, eski şehri oluşturan dört ana bölgeden biri olan ve Yahudi Mahallesi olarak bilinen bir alanda yaşamıştır. Bu mahalle, Ermeni Mahallesi'nin karşısında yer almış ve Kudüs'ün güneydoğu kesimini kapsamıştır.¹³⁸⁶ 19. yüzyılın ilk yarısında Kudüs'teki Yahudilerin sayısının 2000-3000 kişi arasında olduğu tahmin ediliyordu.¹³⁸⁷

Yahudi mezheplerinin oluşumu, tarih boyunca Yahudilerin ikiye bölünmesine yol açan dini temellere ve aralarındaki ideolojik-itikadi farklılıklara dayanmaktadır. 19. yüzyılın başlarına kadar Kudüs'e gelen iki Yahudi grubu vardır. Birinci grubu Sefarad Yahudileri temsil etmektedir. Osmanlı belgelerinde kendilerine "Yahudi taifesi" olarak atıfta bulunulmuştur. Bu cemaat ülkedeki eski yerel ailelere ve 1492'de Endülüs'ten Yahudilerin kovulmasından sonra İspanya'dan Filistin'e gelen Musevi ailelere dayanmıştır. Sefarad Yahudileri İspanyolca ve İbranice karışımı bir dil olan Ladino konuşmuşlardır. Osmanlı çağında Kudüs'te yaşayan Yahudilerin geneli Seferad mezhebindendir. Osmanlılar bu sınıfı Yahudiler arasında iyi sınıf olarak değerlendirmiştir.¹³⁸⁸

İkinci mezhep ise Aşkenaz Yahudilerini temsil etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kayıtlarında ihtiyatlı davranılarak İngiltere, Rusya ve Avusturya vatandaşı olan Aşkenaz Yahudileri genel Yahudilerden ayrı tutulmuşlardır. Bu mezhebin üyeleri Batı ülkelerinden, özellikle Doğu ve Orta Avrupa'dan gelen Yahudilerdir. Aşkenazların ilk grubu 1777'de Filistin'e gelmiş ve Kudüs'te 1812'de Aşkenaz topluluğu kurulmuştur. Aşkenaz kelimesi çalışmamızca ele alınan dönemde ilk defa 1824'te Kudüs Şeriye Mahkemesi'nin kayıtlarında yer almıştır.¹³⁸⁹ Aşkenazlar, Sefarad Yahudileri tarafından istenmemiş, Seferadlar, onlara havralarda dua etme veya ölülerini Sefarad mezarlıklarına gömme izni vermemiştir. Aşkenazlar bu sebeple Safed ve Celil'e göç etmiştir. Yahudilerin kendilerine başkanlık eden ve onları şariat mahkemesinde temsil eden hahamları olmuştur, Romino

¹³⁸⁵ Rabayia, İ.(2008). *Taifetu'l-Yehud fi Medineti'l-Kudsi min Bidayati'l-Hukmi'l-Osmani ila Kubeyli Kiyam el-Hareke es-Suhyuniyye* , , c.2 (2), 101-102.

¹³⁸⁶ Cerrar, F. (2014). *el-Yehud fi Medineti'l-Kudsi fi Dav'i Kitabab Rahhale Garbiyyin*, 211.

¹³⁸⁷ Çakmak, A. (2019). *A,g,e*, 169.

¹³⁸⁸ El-Medeni, Z. (1996). *A,g,e*, 228; Cerrar, F. (2014). *A,g,e*, 213.

¹³⁸⁹ Daradkeh, H. (2014). *A,g,e*, 125.

Munora, Minah, Yehuda ve Yasef adlı kimseler mahkemelerde isimleri geçen hahamlardır.¹³⁹⁰

Önceki kategorilere ek olarak, birçok kaynakta, Kudüs'e gelen ve kentte mukim olan Museviler bağlamında okuyucu olarak adlandırılan Yemen Yahudileri hakkında bilgi verilmiş, Faslı veya Afrikalı Yahudilerden bahsedilmiştir. Ancak Faslı Yahudilerin ve Yemenli Yahudilerin, iki bağımsız mezhep değil, Sefarad mezhebinin bir parçası olduğu vurgulanmıştır.¹³⁹¹ Osmanlı yetkilileri, Yahudilere karşı tutumunda, klasik dönemde genel olarak zımmi hukukunu esas almıştır. Onlardan cizye alıp onlara siyah elbise giymeyi dayatmış ve yeni havralar kurmalarını engellemiştir. Yahudiler ekonomik hayatta aktif bir rol üstlenmiştir. Ticaret yoluyla ve Kuzey Afrika ve Hollanda'dan kendilerine gelen hediyelerden büyük servetler biriktirmişlerdir. Yüksek faizle halka borç vererek varlıkları artırmaya çalışmışlardır.¹³⁹² Kuşkusuz, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Yahudilerin durumu hakkında özellikle Tanzimat sonrası durumlarıyla karşılaştırıldığında onun zirveyi temsil ettiğini söylemek mümkün değildir. Ancak bu dönemde de Kudüs'te ekonomik, siyasi ve idari açılardan etkili bazı Yahudi şahsiyetler ortaya çıkmıştır. Nüfuzlu Yahudi aileleri arasında Farhi Ailesi'ni, Adil Süleyman Paşa'nın yanında görev alıp sonradan kendisiyle anlaşmazlığa düştüğü Abdullah Paşa'nın nezdinde bir süre çalışan ve Kudüs'ün yönetiminde büyük rol oynayan öğretmen Haim'i anmak yerinde olacaktır.¹³⁹³

4.2. Mehmet Ali Paşa dönemindeki toplumsal değişimler (1831-1840)

Kudüs'ün Mehmet Ali Paşa yönetimine dâhil olmasıyla onun vizyonuna göre yeni bir yönetim sisteminin inşa edildiği bir dönem başlamaktadır. Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı yönetsel değişiklikler toplumsal açıdan da etkilerini göstermiştir. Bu dönemde Mehmet Ali Paşa döneminde meydana gelen toplumsal değişiklikler incelenecektir.

4.2.1. Dinî İdare Alanındaki Değişimler

Dinî vazifelerin öneminden dolayı, Mehmet Ali Paşa'nın da Bilâdu's-Şam'da ortaya koyduğu yeniliklere ayak uydurulması için Mısır yönetimi din alanında yeniden

¹³⁹⁰ El-Medeni, Z. (1996). **A,g,e**, 229.

¹³⁹¹ Cerrar, F. (2014). **A,g,m**, 214.

¹³⁹² El-Medeni, Z. (1996). **A,g,e**, 229.

¹³⁹³ Sisalim, I; es-Sinvar, Z. (2010). **Tarih Filistin fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani 1700-1831**, Rabitat el-Küttâb ve'l-Udeba el-Filistiniyyin, Gazze, 229-232.

yapılandırma çalışmaları hayata geçirmiştir. Kudüs'ün dinî açıdan önemli bir konuma sahip olması uygulanan düzenlemelerde hesaba katılmıştır.

4.2.1.1. Yargı alanındaki değişimler

Mehmet Ali Paşa döneminden önce Kudüs'te kadılık şehrin dinî öneminden dolayı özel bir statüye sahiptir. Daha önce de bahsedildiği gibi Kudüs kadısının diğer kadılar arasında önemli bir konumu vardır. Şeri mahkeme hukuki konulardan sorumlu olan kurumdur. Yargı tamamen İslam hukukundan kaynaklı bir yapı bulunmuştur. Vatandaşlarla ilgili meseleler kadının öncelikleri arasında yer almıştır. Verilen kararlardaki adalet kadının dürüstlüğüne bağlı olmuştur.¹³⁹⁴

Mehmet Ali Paşa, kendisinin genel anlamda Bilâdu's-Şam'a özelde de Kudüs'e hâkim olmasının ardından diğer alanlarda olduğu gibi yargı alanında da bir yenilik çalışması yapmayı arzulamıştır. Öte yandan Kütahya Anlaşması Osmanlı Devleti'nin Kudüs kadısını tayin etme hakkını muhafaza etmesini öngörmüştür. Yenilikler bağlamında Paşa'nın önünde iki seçenek olmuştur: Mevcut durumu yani şeri mahkemeleri düzeltme yoluna gitmek ya da çeşitli ayrıcalıklara sahip olan, usul ve kuralları Avrupa'nın modern medeni kanunlarından alınmış olan yeni bir yargı organı oluşturmak.¹³⁹⁵ Mehmet Ali Paşa yönetimi Kudüs'teki geleneksel yargının İstanbul'a bağlı olması sebebiyle ikinci seçeneği tercih etmiştir.¹³⁹⁶ Mehmet Ali Paşa dönemi boyunca Kudüs kadıları Osmanlı Devleti ile olan iyi ilişkilerini devam ettirmeye önem vermişlerdir. Mehmet Ali Paşa Kudüs kadısının vazifesine karışmış ve onlara müdahale ederek bazen Kudüs'e komşu bölgelere müftüler atamıştır. Kudüs kadısı daha önce kendisine verilen bazı yetkileri Kütahya Anlaşması gereği kaybetmiştir.¹³⁹⁷

Şeri yargı sistemini kontrol etmek zor olduğundan Mehmet Ali Paşa şeri mahkemelerin gücünü azaltacak, nitelikli, laik bir yargı sistemini yerleştirmeye gayret etmiştir.¹³⁹⁸ Mehmet Ali Paşa yönetimi şeri yargının işlerine müdahale etmemiş, hemen gerçekleşecek keskin değişikliklerden endişe ettiği için kademeli olarak kadının yetkilerini ve ayrıcalıklarını sınırlandırmaya çalışmıştır. Şeri yargının ilgilendiği birçok davaya

¹³⁹⁴ Ebu İzzeddin, S. (1929). *İbrahim Bâşâ fî Suriye*, 141.

¹³⁹⁵ Salim, L. (1990). *el-Hukmu'l-Mısriyyu fî's-Şâm*, 88.

¹³⁹⁶ Bazili, K. (1989). *Suriye ve Filistîn tahte'l-hukmi'l-Osmâniyyi*, 150.

¹³⁹⁷ Sâfi, H. (2010). *el-Hukmu'l-Mısriyyu fî Filistîn*, 103.

¹³⁹⁸ Armstrong, K. (1998). *el-Kuds Medînetun vâhîdetun selâsu akâid*, 563.

Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'e girmesinin hemen ardından oluşturduğu şura meclisleri ya da mütesellim bakmaya başlamıştır. Mütesellim, karışıklık ihtimali olmayan konularla ilgilenmiş; sivil, ticari ve cinai meseleleri ise şura meclislerine yönlendirmiştir.

Şeri mahkemeler ise sadece ahval-i şahsiye davalarıyla, mütesellim ile şura meclislerinin soruşturma ya da hüküm için ona yönlendirdiği meselelerle meşgul olmuştur. Zaman geçtikçe durum daha karmaşık bir hâl almış; kadı, mütesellim ve şura meclislerinin yetkileri arasında sınırlar kalkmıştır.¹³⁹⁹ Bu şekilde genel olarak yargı Mehmet Ali Paşa'nın kontrolüne geçmiştir.¹⁴⁰⁰

Mehmet Ali Paşa'nın yargı alanındaki politikalarının, Bilâdu's-Şam'daki bütün kurumları merkezî yönetimin etkisi altına almayı ve onları Mısır'daki yönetim merkezine tabi kılmayı amaçlayan politikasıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Nitekim bazı meselelerin temyiz ve kesin karar verilmek maksadıyla Mısır'a gönderildiği de kayıtlıdır.¹⁴⁰¹ Mehmet Ali Paşa dönemindeki yargının iki kurumu içerdiğini söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yargıdan bahsedilirken değinilen şeri mahkemelerdir. Bu mahkemeler kadı, naip, başkâtip, kâtipler, zabıt memuru, tercüman ve müfettişten oluşmuştur. Şeri mahkeme evlilik, boşanma, nafaka, reşit olmayanlara yasal vasiler atanması, miras meseleleri, şeri vekâlet ikrarı, vakıfların idaresi, vakıflara müteveli heyeti ve müfettişler atanması ve köle azat edilmesinin duyurulması gibi ahvali şahsiye konularda salahiyyetli olmuştur. Alışveriş ve kayıp mallar gibi medenî hukukla ilgili meselelerle de alakadar bulunmuştur.¹⁴⁰²

Mehmet Ali Paşa döneminde kurulup şeri mahkemelere alternatif oluşturma amacına hizmet eden ikinci kurum ise şura meclisleridir. Bu meclislerin temel görevi mali konuları incelemektir, ilaveten söz konusu kurullarda tarım alanları ve arazilerle ilgili davalar, mali kayıplar ve köylerin gelirleri görüşülmüştür.¹⁴⁰³ Gümrükler ve pazarlarla ilişkili kamu mallarının açık artırmayla satılması ve stoklanan malların kiraya verilmesi gibi konular da tartışılmıştır. Şura meclisi, fiyatların belirlenmesi ve orduya lojistik destek sağlanmasından

¹³⁹⁹ Taravine, M. (2006). *el-Evdâ'u'l-İdâriyyetu fî mutesellimiyyeti'l-Kuds fî fetrati'l-hukmi'l-Mısıriyyi m. 1831-1840*.

¹⁴⁰⁰ Ebu İzzeddin, S. (1929). *İbrahim Bâşâ fî Suriye*, 141.

¹⁴⁰¹ Mahmud, E. (1988). *el-İdâratu'l-Mısıriyyetu fî Bilâdi's-Şâm ve bidâyetu zuhûri'l-mes'eleli'l-Filistiniyye*, 119.

¹⁴⁰² Sâfi, H. (2010). *A,g,e*, 104.

¹⁴⁰³ Ebu İzzeddin, S. (1929). *A,g,e*, 143.

da sorumlu olmuştur. Kaynaklarda valinin bütün meselelere baktığı, kolay olanları karara bağlayıp karmaşık olanları şeri mahkemelere havale ettiği de belirtilmiştir. Ticari ve karmaşık meseleler genellikle şura meclisine sunulmuştur. Ticari meseleleri konuşmak için tüccarlar da kurula katılmıştır. Şura meclisi zaman zaman Avrupalıların meseleleriyle de ilgilenmiş ve bir mesele çözülemediğinde en sonunda Fransız kökenli Süleyman Paşa'nın tasarrufuna bırakılmıştır.¹⁴⁰⁴

Kudüs Şura Meclisi Şam'daki ana meclise bağlı bulunmuştur. Şam'daki meclis diğer tüm kurullara kıyasla olağanüstü mahkemeyi daha çok benzemiştir. Akka'daki kurul da Filistin'deki diğer kurullara kıyasla böyleydi. Şura meclisleri bazı meseleleri karara bağlamaları için İbrahim Paşa'ya ve babasına havale ederlerdi. Başkomutan tarafından bozulması ve değiştirilmesi mümkün olan tüm meselelerde düzeltme yapma yetkisi bulunan Bahri Bey'in de kurullar üzerinde etkisi vardı.¹⁴⁰⁵

Kısaca şehrin kadısı önemsiz davalar, ticari muamelat vs. davalara bakardı. Büyük davalar ise iki ya da daha fazla kadıdan oluşan yüksek mahkemelere havale edilirdi. Kararlar temyiz için baş kadıya gönderilirdi. Kamu malları, arazi mülkiyeti davaları, anlaşma ve sözleşmeler, maliye ve gümrük gibi konularda kurallar belirlenmesiyle ilgili istişare mekanizması devreye girerdi.¹⁴⁰⁶ Yüksek yargı organı, İbrahim Paşa'nın elindeydi. Cinayet ve siyasetle ilgili davalarda mahkemelerin ön inceleme yapmasının ardından şahsi kararlar alıyordu. Muhammed Şerif, Süleyman Feransâvî vb. büyük hâkimlerin idam kararının onaylanmasında da İbrahim Paşa sorumluluk sahibiydi.¹⁴⁰⁷

Meclis denen bu kurulların yargı kararlarını uygulama yöntemi ise şeri mahkemelerinkinden farklı olmuştur. Nitekim üyelerin her gün akşam namazından sonra kendilerine ayrılan yerde toplanmaları ve kendilerine arz edilen davalar hakkında görüş alışverişi yapmaları gerekiyordu. Kararlar görüş birliğiyle çıkarılıyordu. Kurul, kararın gerekçesini kararları uygulayan ve bir kopyasını komutanlığa gönderen kurul yöneticisine kaymakama) sunuyordu.¹⁴⁰⁸ Üyeler arasında gerçekleşen müzakereler her bir konuşmacının

¹⁴⁰⁴ Sâfi, H. (2010). **A,g,e**, 108-109.

¹⁴⁰⁵ Ebu İzzeddin, S. (1929). **A,g,e**, 137; Sâfi, Hâlid. (2010). **A,g,e**, 109.

¹⁴⁰⁶ Bereket, D. (2014). **el-Batalu'l-Fâtih İbrâhîm ve fethuhû's-Şâm m. 1832**, 116.

¹⁴⁰⁷ Mahmud, E. (1988). **A,g,e**, 119.

¹⁴⁰⁸ Sâlim, L. (1990). **el-Hukmu'l-Mısriyyu fi's-Şâm**, 93.

adıyla tutanağa yazılıyor ve tutanaklar her ayın başında Bahri Bey tarafından incelenmek ve revize edilmek üzere Şam'a gönderiliyordu.¹⁴⁰⁹

Mehmet Ali Paşa ırkları ve dinleri farklı olan tüm vatandaşların yargı önünde eşit olması yönündeki politikasında ısrarcı olmuştur. Laik yasalar farklılıkların ve diğer gruplardan farklı olarak Müslümanların sahip oldukları ayrıcalıkların iptal edilmesini içermiştir.¹⁴¹⁰ Bilindiği üzere Osmanlı Devleti özel fermanlar gereğince yargıyı sivil yöneticilere vermiştir. Ehl-i kitap da şeri yargıya tabi olup olmama konusunda özgür bırakılmıştır.

Mısır döneminde de kanuni teamüller böyle devam etmiştir.¹⁴¹¹ Mehmet Ali Paşa döneminde konsoloslukla ilgili yargı konularının işleyişi de Osmanlı döneminde olduğu şekliyle sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerine tanımış olduğu yabancı imtiyazları korunmuştur.¹⁴¹²

Mehmet Ali Paşa'nın uyguladığı yargı sisteminin olumsuz tarafları vardır. Osmanlı dönemindeki uygulamanın tersine yürütme erkinin yargı erkine olan baskısı ve onu çıkarları doğrultusunda emirleri uygulamaya zorlaması olumsuzlukların başında gelmiştir. Öte yandan yargıda görev yapanların yasal olarak bu iş için ehliyetli olmadıklarını da göz önünde bulundurmanız gerekmektedir. Zira kurulların içinde ehil kadıların bulunmadığı bilinmektedir. Kurul ve meclislerin oluşturulmasıyla yetkiler; uzmanlık sahibi olmayan, özellikle ticari konularda çalışarak deneyim kazanmış kişilere kalmıştır. Yargı kurulu üyeleri, Kahire'de çıkan yeni talimatları içeren ve devlet yetkililerine dağıtılan duyurulmuş, basılı kanunlara göre kararlarını vermeye çalışmıştır.¹⁴¹³ Davacılar da bu merciler arasında ne yapacaklarını şaşırılmışlardır. Zira yetkililer de inceleme yetkilerinin olduğu davaları birbirinden ayırmada hataya düşmüş ve sınırlarını aşmışlardır. Bazı kanun maddelerinin kapalılığı, sistemin yeni olması ve görevlilerin tecrübesizliği gibi sebeplerle mahkeme salonlarında karışıklık çoğalmıştır.¹⁴¹⁴

¹⁴⁰⁹ Ebu İzzeddin, S. (1929). *İbrahim Bâşâ fî Suriye*, 143.

¹⁴¹⁰ Mahmud, E. (1988). *A,g,e*, 120.

¹⁴¹¹ Sâlim, L. (1990). *A,g,e*, 95.

¹⁴¹² Mahmud, E. (1988). *A,g,e*, 120.

¹⁴¹³ Sâlim, L. (1990). *A,g,e*, 94.

¹⁴¹⁴ Ebu İzzeddin, S. (1929). *A,g,e*, 141.

4.2.1.2. Cezaların uygulanması

Cezalar konusunda Mehmet Ali Paşa Fransa yasalarını örnek almıştır. Askerî ve sivil güçlerin karar verdiği idam kararlarıyla ilgili olarak ise İbrahim Paşa onama yetkisini saklı tutmuş ve şeri mahkeme ya da şura meclisine müracaat etmeksizin yönetime isyan eden birçok kişiyi idam etmiştir.¹⁴¹⁵ Rüşvet alıp verenler, görev başında insanlara kötü davranan polisler ve üst düzey emirlerin uygulanmasına yardımcı olmayan vatandaşlar için hafif suç cezaları belirlenmiştir. Genellikle verilen ceza suçun büyüklüğüyle de orantılı olarak farklı sürelerde ağır işlerde çalışma olmuştur. Kırbaç ve sopayla vurmak da yaygın ceza türleri arasında yer almış ve bu iki cezanın uygulanması görevi memurlara ve nahiye şeyhlerine bırakılmıştır.¹⁴¹⁶

4.2.2. Sivil Toplum Sınıflarının Yapısındaki Değişimler

Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'teki yönetiminden bahsederken idareyi iki güç arasında bölüştürmesine değinmiştik: Bunlardan birisi askeri güç, diğeri de sivil güç idi.¹⁴¹⁷ Güçler ayrılığı Mehmet Ali Paşa'nın uygulamak istediği politikanın bir modeli olmuştur. Bu yolla bölgenin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığından kurtulmak istiyordu. Güçler ayrılığı modeli de dolaylı ya da dolaysız olarak Kudüs sosyal toplumunun yapısını etkilemiştir.

Mehmet Ali Paşa'nın Biladü's-Şam'daki yönetimi iki kısma ayrılmaktadır: Birinci aşamada yeni yönetim tarzı belirlenmemiş ve halka vergilerin düşürüleceği yönünde açıklamaları ve vaatler olmuştur. İkinci aşamada ise bölgede Mehmet Ali Paşa'nın vizyonu uygulamaya konmuştur.¹⁴¹⁸ İlk aşamada Filistin bölgesinin önde gelenleri İbrahim Paşa'ya itaat için şartlar sundular. Yörenin önde gelenleri Mısırlı yöneticilerle anlaşmalar yapmaya hazır görünüyorlardı. Başlarda da olumlu karşılıklar aldılar. Ancak Mehmet Ali Paşa'nın yönetimini kabullenmek aralarındaki çıkar kavgasının da bir parçası olmuştur. Nüfuz ve siyasi makam elde etmek için aralarında mücadele baş gösterdi. Ayandan bazıları çıkarlarını sağlamak Abdullah Paşa'ya karşı İbrahim Paşa'nın yanında durdular. İki sene sonra ise çıkarlarını tehdit ettiği gerekçesiyle İbrahim Paşa'ya karşı isyana kalkıştılar. Bu kişilerin

¹⁴¹⁵ Sâfi, H. (2010). **A,g,e**, 116.

¹⁴¹⁶ Sâlim, L. (1990). **A,g,e**, 94.

¹⁴¹⁷ Rustum, E. (1940). **el-Mahfuzatu'l-mulkiyyetu'l-Mısriyye**, c.2, 29, vesika no. 1233.

¹⁴¹⁸ Sâfi, H. (2010). **A,g,e**, 80-86.

başta İbrahim Paşa'yı desteklemesinin sebebinin onun vergileri kaldırmayı vaat etmesi olduğu söylenebilir.¹⁴¹⁹

İbrahim Paşa'nın özelde Kudüs halkı ve genelde Biladü's-Şam halkı ile başlarda itidalli bir ilişkisi olmuştur. Sevgilerini kazanmak ve onlara bir zarar vermemek için gayret göstermiştir. Nüfuz sahipleri Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'teki yönetiminin ilk iki senesinde ihtişamlı yaşamlarında zirveyi görmüşlerdir. Ekseriyetle askeri işlerle meşgul olan İbrahim Paşa, yönetiminin ilk iki yılında kayda değer değişiklikler yapmamıştır. Hâlihazırdaki seçkin ailelerin muhalefetine maruz kalmaması gerektiğinin farkına varmıştır. Nüfuz sahiplerini ve yerel görevlileri daha önceden yapmakta oldukları vazifelerde bırakmıştır. Mehmet Ali Paşa hükümetinin bu politikasının sebebi de muhtemelen Osmanlı Devleti'yle olan savaşlarına konsantre olmuşken bölgedeki sistemin ve güvenliğin sağlanmasında bu nüfuz sahibi kişilerden yararlanmaktır.¹⁴²⁰

Mehmet Ali Paşa bölgedeki hâkimiyetini yerleştirdikten sonra Mısır Hükümeti tarafından planlanan yeni siyasetini uygulama çalışmalarına başlamıştır. Mehmet Ali Paşa, Mısır toprağının bir parçası olacak yeni bir sosyal çevre oluşturmak için Kudüs'ün yeniden yapılandırılmasının zorunlu olduğu kanaatinde bulunmuştur. Bunun için atılan ilk adım, Bilâdu's-Şam'daki mevcut Osmanlı sistemini ortadan kaldırmak olmuştur. Mehmet Ali Paşa yeni bir sistem kurmak istediği için sosyal hayatın birçok yönüne müdahale etmeyi hedeflemiştir. Ekonomik açıdan, sosyal yaşam, askerî, yargı ve demografik yönetim konusunda düzenlemeler yaparak değişim oluşturmak istemiştir. Zira bölgedeki Osmanlı sistemini bozma çabası içinde kalmıştır.¹⁴²¹

Birçok tarihçi otuzlu yıllardaki Mehmet Ali Paşa'nın iktidar yıllarını Kudüs ve genel olarak Bilâdu's-Şam için önemli bir dönüm noktası kabul etmiş ve halkla ilişkilerde Mehmet Ali Paşa yönetiminin izlediği yeni siyasete dikkat çekmiştir.¹⁴²² Dönüm noktası oluşu, hayatın çeşitli alanlarında değişiklikler yapması sebebiyledir. Beylerin eskiden beri gelen otoritelerini bitirmek, onların vazifelerine bürokratik bir hava katmak ve onları merkezî yönetim sistemine adapte etmek için gayret göstermiştir. Mahalli beyler Mehmet Ali Paşa döneminde tamamen etkisiz hâle getirilememesine rağmen kalelerini yıkarak, onlara bağlı

¹⁴¹⁹ Sâfi, H. (2010). **A,g,e**, 224-225.

¹⁴²⁰ Mahmud, E. (1988). **A,g,e**, 109.

¹⁴²¹ Sâfi, H. (2010). **A,g,e**, 370.

¹⁴²² Mennâ', A. (2003). **Tarihu Filistin fi evahiri'l-ahdi'l-Osmaniyyi 1700-1918**, 161.

kişileri orduda asker yaparak ve aralarındaki rekabetlerden yararlanarak dizginlenmiştir. Bu politika, onların Mehmet Ali Paşa yönetimine isyan etmelerinin sebebi olmuştur.¹⁴²³ Hükümet-vatandaş ilişkisinde yeni bir yapıyı yansıtan profesyonel, kurumsal, sosyal bir otorite getirmek için Mehmet Ali Paşa askerî gücü ve yıllardır süregelen yerel liderleri ve elit kesimi de etkisizleştirmek için çaba harcamıştır. Güçlü olmasının yanı sıra toplumun fikirlerini geliştirebilecek, toplumsal değişim ve gelişim çalışmalarına uygun anlayışlar ortaya koyabilecek yasal ve mali kurumlara sahip merkezî yönetim kurmak suretiyle gerçekleştirmiştir. Ardından yerel liderleri, âlimleri ve etkili ailelerin şeyhlerini yeni yönetim yapısına adapte etmiştir. Bu icraat, etkili kişilerin gücünü kırmak ve onları yönetimin hizmetinde çalışacak memurlar olarak atamak için yapılan bir girişim olmuştur.¹⁴²⁴ Toprak ağasıyken aldıkları paranın onda birini geçmeyen belirli maaşlar alıyorlardı ve bazen görevden alınıp yerlerine başkaları görevlendiriliyordu. İbrahim Paşa şeyhlerin otoritesini ellerinden alınca Mahmut Paşa bu durumu, şeyhleri ve etki sahibi kişileri Mehmet Ali Paşa yönetimine karşı kışkırtmak için kullanmıştır.

Âlimlerin Kudüs'ün dinî konumundan da kaynaklı sahip oldukları seçkin mertebeden daha evvel bahsetmiştik. Kudüs'teki âlimler geleneksel olarak Osmanlı sultanına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sistemine bağlı kalmıştır. Âlimler otoritelerini ve makamlarını İslam toplumundaki özel ve özel olmayan vazifelerinden almışlardır. İdari ve ekonomik görevlerin bağlı bulunduğu dinî mahkemeler aracılığıyla kanun ve yargı sistemi üzerinde egemen olmuşlardır. Pratik açıdan âlimler toplumda önemli sosyal ve siyasi görevler üstlenmiş; ekonomik gelirlere sahip olmuş ve hayır kurumlarını kontrol etmişlerdir.¹⁴²⁵ Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi âlimlerin yetkilerini ve nüfuzlarını ellerinden almak için birtakım tedbirlere başvurmuştur. Kurulma amaçlarından biri âlimler üzerinde hâkimiyet kurmak ve onların nüfuzunu bitirmek olan istişare kurullarına bu âlimler davet edilseler de Mısır hükümeti kurula sunulan tüm meselelerde birinci merci olmaya devam etmiştir. Üst düzey görevlerin Kahire'den getirilen Mısırlılara verilmesinin yanı sıra bu âlimlerin kuruldaki yetkileri de hayli sınırlı kalmıştır.¹⁴²⁶

Mehmet Ali Paşa'nın âlimlerin ve önde gelen kişilerin otoritesini azaltmak için aldığı önlemlerden biri de vakıfları kontrolü altına alma çabası olmuştur. Vakıflar idaresinde

¹⁴²³ Sâfi, H. (2010). **A,g,e**, 142.

¹⁴²⁴ Bazili, K. (1989). **Suriye ve Filistin tahte'l-hukmi'l-Osmâniyyi**, 168; Mahmud, E. (1988). **A,g,e**, 108.

¹⁴²⁵ Sâfi, H. (2010). **A,g,e**, 231-232.

¹⁴²⁶ Mennâ', A. (2003). **A,g,e**, 140-141.

çalışan memurlar ve âlimler Osmanlı başkentinden düzenli maaşlar alıyorlardı. Mehmet Ali Paşa, Kudüs toplumunun sosyal yapısını oluşturmada vakıf müessesesinin önemini fark ettiği için vakıflara yapılan hibe işlemlerini düzenleme ve gelirlerini idaresi altına almaya çalışmıştır. Kudüs'teki Haseki Sultan Vakfı'nda yaptığı gibi vakıfların da gelirlerini kontrol altına almıştır. Bu durum, âlimlerin yetkileri hususunda köklü bir değişiklik anlamına gelmiştir. Osmanlı yasasına göre kadılar, tayin emirlerini verme yetkisine sahiptir. İbrahim Paşa onları kızdıracak bir yenilik olduğunu bilmesine rağmen tayin yetkisini onlardan alıp kendisine vermiştir.

Mehmet Ali Paşa'nın bu adımı yalnızca âlimlerin ve efendilerin devlet kurumları üzerindeki eskiden gelen otoritelerini azaltmak maksadıyla yargı alanına yapılan bir müdahale değildir; aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kurmuş olduğu müesseseleri yok etmek amacıyla âlimlerin ve efendilerin geleneksel mertebesinin da hiçe sayılması demektir.¹⁴²⁷ Konuyla ilgili olarak tarihçi Karen Armstrong, İbrahim Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin kurduğu İslami sisteme benzer laik bir sistemin temellerini attığını ifade etmektedir. Armstrong'a göre Mehmet Ali Paşa döneminde Kudüs'teki laiklik devletin organlarını ve yargı sistemini dinî otoriteden tamamen bağımsız hâle getirmiştir. Reformlara âlimler, seçkinler ve etki sahibi aileler tarafından muhalefet sergilenmiştir. Bu kişiler yıllar boyunca sahip oldukları bağımsızlığı, ayrıcalığı ve nüfuzu kaybetmekten korkmuşlardır.¹⁴²⁸ Bu icraat, âlimlerin 1834 yılında Mehmet Ali Paşa yönetimine karşı başlatılan isyana katılmalarının sebeplerinden biridir. Nitekim Mehmet Ali Paşa yeni kurullarda üye sayılarını azaltmak suretiyle, dinî ve yerel açıdan önde gelen kişilerin eskiden gelen halkla yönetim arasında aracı olma rollerini ellerinden almıştır. Böylece alınan çok sayıda sert önlemler dinî müesseselerde âlimlerin otoritesini azaltmış, onların ruhanî liderliğine meydan okumuş ve mali gelir kaynaklarını kurutmuştur. Anılan önlemlere ek olarak dini kurumlar sıkı denetime tabi tutulmuş ve devlet kurumları laikleştirilmiştir. Bunun yanı sıra Müslümanlar ve diğer vatandaşlar vergi ve mecliste temsil edilme konusunda eşit hâle getirilmiştir.¹⁴²⁹

Kudüs toplumunun yapısının üç bölüme ayrıldığı bilinmektedir. Bunlardan ilki önceki satırlarda ele aldığımız sivil toplum, ikincisi kırsal toplum ve üçüncüsü de Bedevi toplumdur. Mehmet Ali Paşa sivil toplumun sosyal yapısını ve Bedevi toplumu hedef

¹⁴²⁷ Sâfi, H. (2010). **A,g,e**, 201-203; Salim, L. (1989). **A,g,e**, 246-247.

¹⁴²⁸ Armstrong, K. (1998). **el-Kuds Medînetun vâhidetun selâsu akâid**, 563.

¹⁴²⁹ Sâfi, H. (2010). **A,g,e**, 232.

almıştır. Şehrin ve kırsalın dünyası iki farklı dünya olmuş, onları ortak çıkarlar birleştirmiştir. Mehmet Ali Paşa kırsal toplumun yapısını değiştirmek için bir dizi icraatlar yapmıştır. İbrahim Paşa da nahiyelerdeki ihtiyaçların otoritesini bitirmek için birçok yerel gücü yok etme politikası izledi, çiftçileri silahsızlandırdı ve merkezî bir yönetim sistemini dayatmıştır. Bu uygulamalar, yapılacak düzenlemelerin önünü açtı. Bu icraatlar o an için merkezî yönetimi sağlamasa bile kırsalda sosyal ve kültürel açıdan birtakım değişiklikleri gerçekleştirmeyi başarmıştır.¹⁴³⁰

İbrahim Paşa nahiyelerdeki şeyhlerle fellahlar çiftçiler) arasındaki bağılılık esaslarını sarsmayı başarmıştır. Bunun için, mahsulleri idare etme noktasında meşayih ve şehirde etki sahibi güçlere bağlı olan çiftçileri ticarete yönlendirmiş ve kırsaldaki ticari sermayeyi genişletmiştir. Bu dostluk bağının yok edilmesinin ardındaki temel etken, kırsalda İslam hukukuna göre gerçekleştirilen yasal, sosyal ve ticari uygulamaları yeniden düzenlemektir. Bu amaçla kırsaldaki orta halli ailelerin çocuklarına kârlı ticari faaliyetlerini gerçekleştirebilmeleri için kolaylık sağlamış, sosyal statülerini güçlendirmiş ve çiftçilerin arasında yaygın dinî ritüelleri yapabilmeleri için onların elini güçlendirmiştir. İslami siyaset adını verebileceğimiz bir anlam dizisi kazanmaya başladılar. Bunun üzerine çiftçiler sivil ticaret ağlarıyla gittikçe artan bir ilişki kurmaya, Avrupa'nın isteklerine uyum sağlamaya ve Mehmet Ali Paşa'nın getirdiği siyasi ve idari değişiklikleri kavramaya başlamıştır. Kırsaldaki bu gelişmeleri hazırlayan etkenler dikey ilişkilerin aleyhine olacak şekilde yatay ilişkilerin yavaşça yayılmasını sağlamıştır. Çiftçilerin kültürel, siyasi ve ekonomik bakış açılarının bölgelerinin dışına uzanması artık bir an meselesi olmaktan çıkmıştır. Kanun, adalet ve siyasi otorite anlayışlarının yanı sıra özel kimlik ve sosyal statü anlayışlarının kademeli bir şekilde yeniden tanımlanması artık garipsenecek bir durum değildir. Böylece kendilerinden daha fakir olan çiftçiler ve uzun süredir kendilerine hükmeden evlatlıklarla farklı tarzda ilişki kurmaya başladılar. Böylece egemen olan şeyhler ve kabileler aleyhine olacak şekilde çiftçilerin sosyal statüleri yükselmiştir.¹⁴³¹

Mısır idaresinin amacı şeyhlerin askeri gücünü kırmak ve iktidarın yönetim anlayışına onları adapte etmek olmuştur. Ancak yapılan icraatlar, çiftçileri kontrol altına alıp Mehmet Ali Paşa'ya direnmeleri için organize edebilen şeyhleri öfkelenmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'teki politikasının sonucunda Osmanlı Devleti döneminde güç sahibi olup

¹⁴³⁰ Domani, B. (1998). *İ'âdetu iktisâfî Filistîn ahâlî Cebel Nablus, 1700-1900*, 199.

¹⁴³¹ Domani, B. (1998). *A,g,e*, 198-199.

Kudüs'teki merkezlerini kaybeden Ebu Guş ve Kasım aileleri gibi birçok ailenin nüfuzu ortadan kaldırılmıştır. Buna mukabil olarak Abdülhadi ailesi gibi Mehmet Ali Paşa idaresinde yüksek makamlarla ödüllendirilmiş aileler ünlenmiştir.¹⁴³²

Sosyal toplum yapısının üçüncü kısmını oluşturan Bedevi toplumu ise doğası itibarıyla diğer iki kısımdan farklıydı. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Bedevi toplumu zor ve sert yapılarıyla öne çıkmaktaydı. Bu yapılarından ötürü de politikalarını uygulama noktasında devlet için sorun olmuşlardır. Mehmet Ali Paşa da Kudüs'e girdiği günden itibaren bedevilerin gücünü kırarak ve tehlikelerini ortadan kaldıracak bir politika izlemeye çalışmıştır. Bedevilerin Mısır yönetimine karşı tavrı erkenden belli olmuş ve 1831 yılından itibaren el-Atavine ve el-Cabbarat kabileleri Mısır ordusuna saldırılar düzenlemiştir. Öyle ki 1832 yılında İbrahim Paşa Gazze bedevilerinin saldırılarını savuşturabilmek için el-Henadi kabilesi gibi Mısır Bedevi şeyhlerinden yardım istemek zorunda kalmıştır. İbrahim Paşa, Mısırlı Henadi kabilesinin Gazze'deki Bedevileri dizginlemeleri, saldırılarını azaltmaları için ve kontrolü kolaylaştırmak amacıyla bölgenin demografik yapısını değiştirmek için Gazze'ye göç etmelerine izin vermiştir.¹⁴³³

Mehmet Ali Paşa yönetimi Bedevileri kontrol altına almayı amaçlayan bir dizi önlem almıştır. Bu önlemleri şu şekilde ifade etmek mümkündür: İlk olarak İbrahim Paşa Bedevileri vurmaya başlamıştır. 1832-1833 yılları arasında saldırılar düzenleyerek onları yıldırma istemiş, onlarla mücadelede piyade ve top silahlarını kullanmıştır. Ayrıca İbrahim Paşa 1833 yılında çıkarılan özel bir kararnameyle hacı kabilelerinin ihtiyaçlarını temin etme karşılığında bedevilere ödenen ücreti de iptal etmiştir.¹⁴³⁴ Güç politikasının ardından bir grup kabile İbrahim Paşa'yla barış yaptıklarını bildirmiştir. Böylece İbrahim Paşa 1834 yılında başta Kudüs bölgesindeki el-Cabbarat, el-Vahidat, et-Teamira ve Beytülahm kabileleri başta olmak üzere isyan eden kabileleri daha rahat bir şekilde vurma imkânı bulmuştur. Bu saldırılar, kabileleri zayıflatarak meyvesini verdi ve ufak çaplı kabilelere de korku salmıştır. Böylece İbrahim Paşa Kudüs ve civarındaki Bedevileri kontrol altına almıştır.¹⁴³⁵

İbrahim Paşa Bedevilerin yoldan geçenlere zarar vermemesi için ana yollara kontrol noktaları kurmak istemiştir. Bu kontrol görevini de Mısırlı bedevi el-Henadi kabilelerinin

¹⁴³² Sâfi, H. (2010). **A,g,e**, 242-264.

¹⁴³³ Sevaïd, M. (2008). **el-Bedvu fî Filistin: el-Hıkbetu'l-Osmâniyye 1516-1914**, 91.

¹⁴³⁴ Rustum, E. (1940). el-Mahfuzatu'l-Melekiyyetu'l-Mısıriyye, m2, 29, vesika no. 3358.

¹⁴³⁵ Sevaïd, M. (2008). **A,g,e**, 99.

üyelerine vermiştir. El-Henadi kabileleri, Filistin Bedevileriyle mücadelede kullanılan düzensiz kuvvetlerdir. Bu tedbirler bedevilerin çölde sınırlı bölgelere hapsetti ve şehirdeki meskûn mahallerde güvenliği sağladı. Bu durum da çiftçilerin Bedevi korkusundan kurtulmaları sebebiyle ekonomik canlılığın oluşmasını sağladı. Mısır idaresi kısmen çiftçilerin silahlarını alsa da bedevilerin silahlarını almayı başaramamıştı. Bu adım bedevilerle çiftçilerin Mehmet Ali Paşa yönetimine karşı birleşmesinin temel sebeplerinden kabul edilmiştir. Ayrıca hükümet bedevilerin gücünü kırmaya yönelik bir politika izleyerek güney bölgelerinde et-Tehâyâ ve el-Cehâlin kabileleri arasındaki savaşa ve Ürdün'ün kuzeyinde çiftçilerle Bedeviler arasındaki savaşlara müdahalede bulunmamıştır. İbrahim Paşa'nın Bedevileri birbirine kırdırma politikası otoritesini güçlendirmesini kolaylaştırmıştır.¹⁴³⁶

İbrahim Paşa'nın aldığı önlemler Bedevileri etkilese de onların gücünü tamamen bitirmeye yetmemiştir. Başarısızlık karşısında İbrahim Paşa daha önceki tedbirlerinden birine yani bedevi kültürünü değiştirmeyi, diğer bir deyişle bedevileri ehlileştirmeyi amaçlayan bir plana başvurmuştur. Mehmet Ali Paşa'nın tarımı geliştirme politikalarından bahsederken özellikle Bedevilere yönelik tarım alanındaki teşvik politikasına değinmiştik. Bu politika istikrarlı bir yaşama ve tarım yapmaya teşvik ettiğinden Bedevi kimliği için önemli bir değişim kabul edilmektedir.¹⁴³⁷ Mısır'ın istediği yeni toplumsal değişimde ve ekonomik yönde bu tedbirlerin büyük etkisi vardır.

4.2.3. Dinî ve Demografik Yapıda Değişimler

Uzun tarihi boyunca Kudüs'te var olan dinî ve sosyal çeşitlilikten, Kudüs toplumunu oluşturan bireyleri din ve ırk farklılığına rağmen birbirine bağlayan ilişkilerin hoşgörü ve karşılıklı anlayışa dayalı ilişkiler olduğundan bahsetmiştik. Ancak Mehmet Ali Paşa döneminde Kudüs bölgesinin demografik yapısında çok sayıda büyük değişiklik olmuştur. Mehmet Ali Paşa döneminde farklı din ve mezheplere bağlı kişilerin sayısı incelendiğinde demografik yapıda büyük dalgalanmaların yaşandığı görülecektir. Konuyla ilgili araştırmalar üzerinden nüfus sayısındaki değişiklikleri ve bu değişikliklerin sebeplerini incelemeye çalışacağız.

¹⁴³⁶ Sevâid, M. (2008). *A.g.e*, 100-101.

¹⁴³⁷ Sâfi, H. (2010). *A.g.e*, 158-159; Bazili, K. (1989). *Suriye ve Filistin tahte'l-hukmi'l-Osmâniyyi*, 152.

Mehmet Ali Paşa döneminde Kudüs'ün nüfusu konusunu ele alan kaynaklar incelendiğinde ulaşılan veriler daha önce 19. yüzyılın ilk çeyreği hakkında sunulan bilgilere uymaktadır. Farklı kaynaklara göre Mehmet Ali Paşa dönemindeki nüfus 11.000 ila 20.000 arasında değişmektedir. Bu rakamlardan Kudüs nüfusunda yaşanan değişimler anlaşılmaktadır. Salihyye adlı araştırmacının Kudüs'ü üç kez ziyaret eden gezgin T. Tobler'dan aktardığına göre Kudüs'ün nüfusu 1835 yılında 12.000'dir. 1840 yılında ise 4650'si Müslüman, 3350'si Hristiyan ve 5000'i Yahudi olmak üzere 13.000'e ulaşmıştır.¹⁴³⁸ 1838 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Edward Robinson ise Kudüs'ün nüfusunun 11.500'ü geçmediğini, çünkü şehrin o yıl açlık sıkıntısı çektiğini belirtmektedir. William ise 1839 yılında Yahudilerin sayısının 6300 olduğu görüşündedir.¹⁴³⁹ Karen Armstrong ise 1840 yılında Kudüs'te 3000'i Yahudi, 3350'si Hristiyan ve 4400'ü Müslüman olmak üzere 10.750 kişi olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁴⁰ Tüfekçi de Ben Aireh'ten naklen aynı rakamları vermekte ancak rakamların 1835 yılına ait olduğunu vurgulamaktadır. 1840 yılına dair ise Kudüs nüfusunun 4650'si Müslüman, 3350'si Hristiyan ve 5000'i Yahudi olmak üzere 13.000 kişi olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁴¹ Arif el-Arif de o esnada Kudüs'te 20.000 insanın yaşadığını belirtmiştir.¹⁴⁴² Schulz da Ben Arie'h'ten naklen Kudüs nüfusunun 1840 yılında ise 4650'si Müslüman, 3350'si Hristiyan ve 5000'i Yahudi olmak üzere 13.000'e ulaştığını söylemiştir.¹⁴⁴³ Roger Owen ise Kudüs nüfusunun 1840 yılında 13.000, 1839 yılında ise 9500 olduğunu söylemiştir.¹⁴⁴⁴

Bu çok sayıda rivayetin özellikle Yahudilerin sayısı konusunda birbiriyle çeliştiğini görüyoruz. İbn Erih bu hesaplamalara güvenilemeyeceğini ifade etmiştir. Yahudilerin sayısının bu noktada sorunun temel kaynağı olmasından dolayı bu konuya bir katkı olarak araştırmacı Deradike, nüfusu özellikle de Yahudi nüfusunu tespit etmek için bir araştırma yaptı. Bu araştırmasında da Osmanlı vesikalarından özellikle de şeri mahkeme sicil kayıtlarından yararlandı. Zira sicil kayıtları ziyaretçi Yahudiler değil sadece Osmanlı vatandaşı olan Kudüs Yahudilerinin bilgilerini içeriyordu. Bunun üzerine sicil kayıtlarında ismi geçen Yahudilere dair bir sayım yapmasının yanı sıra, Yahudilere ait olan mülklere ve

¹⁴³⁸ Salihyye, M. (2009). *Medinetu'l-Kuds es-Sukkân ve'l-Ard 1858-1948*, 47.

¹⁴³⁹ Daradkeh, H. (2014). *Yehudu'l-Kuds fi'n-Nısfı'l-Evvel mine'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşer*, 190-191.

¹⁴⁴⁰ Armstrong, K. (1998). *el-Kuds Medînetun vâhidetun selâsu akâid*, 566.

¹⁴⁴¹ Tüfekçi, H. (2009). *ed-Dimuğrâfya ve's-Sırâ'u'l-Ceosiyyâsiyyu*, Evrak el-Mu'temer ed-Duveli 'ani'l-Kuds, 398.

¹⁴⁴² Arif el-Arif. (1999). *el-Mufasssal fî târihi'l-Kuds*, 288.

¹⁴⁴³ Schulch, A. (1993). *Tahavvulâtun Cezriyyetun fî Filistîn*, 150.

¹⁴⁴⁴ Owen, R. (1990). *Târihu Filistîn el-İktisâdiyyu fî'l-Karni't-Tâsi'a 'Aşer*, 552.

gayrimenkullere dair de bir sayım yaptı. Araştırmacı, ziyaretçi Yahudileri ve Kudüs dışında ikamet eden Osmanlı Yahudilerini kapsam dışı bıraktıktan sonra erkek Yahudilerin sayısı ile Yahudilerin sahip oldukları mülklerin ve kiraladıkları evlerin, vakıfların ve tarım arazilerinin kıyaslamasını yaptı. Osmanlı için bu yöntemin doğru olup olmadığı merak edilecek olursa bilinmelidir ki Osmanlı sayımında da bu yöntem kullanılmaktadır ve bu sayısı aile fertleri sayısının toplamıyla çarpılmaktadır.¹⁴⁴⁵

Deradike yetişkin erkek Yahudi sayısının 190 olduğu sonucuna varmıştır.¹⁴⁴⁶ Bu sayıyı beşle çarpıp aile fertleri sayısının ortalamasını bulduğumuzda ise Kudüs Yahudilerinin sayısının 950 civarında olduğu sonucunu elde etmekteyiz. Yahudilerin sahip oldukları ya da kiraladıkları özel gayrimenkuller, araziler ve dükkânlar sınırlandıktan sonra araştırmacı 167 gayrimenkul olduğu neticesine ulaşmıştır. Osmanlı nüfusu içindeki Yahudilerin yararlandıkları gayrimenkullerin toplamı göz önüne alındığında sonucun 835 gayrimenkul olduğu görülmektedir.

Bu iki sayıyı kıyasladıktan sonra çalışmanın kapsadığı süreçte Kudüs'teki Yahudilerin sayısının 1000'den daha az olduğu bulunmuştur. Daha önce de zikredilen Yahudi nüfusunun hesaplanması ile Osmanlı nüfus defterindeki sayım birbiriyle kıyaslandığında sayılarının 892 olduğu anlaşılmıştır. Bazıları da aynı yıl sayılarının 1790 olduğunu ifade etmiştir. Sayılar arasındaki farklar hesaplandığında 1849 yılında Kudüs'teki Yahudi sayısının en iyi ihtimalde bile 2000'den az olduğu kanaati benimsenmiştir.¹⁴⁴⁷ Mesele, Filistin gibi özellikle de Kudüs gibi dinî ve ideolojik açıdan önemli bir konuma sahip olan bir yerle ilgiliyse 19. yüzyılın yarısına kadar nüfusla ilgili yapılan herhangi bir çalışmanın ancak ve ancak gerçeğe en yakın sayıyı bulma çalışması olacağını belirtmemiz gerekir. Bu hususta doğruya ulaşmak için Amerikan tarihçi Donald Quataert'tan yararlanalım: 'İşte bu yüzden ancak 1880 yılında Osmanlı Devleti'nin resmi sayımlar yapmaya başlamasının ardından nüfusu hassas bir şekilde hesaplanabilmektedir. Demografik yönden vatandaşların dağıtımını yapabilmek için genel sıralamayı inceleyebiliriz.'¹⁴⁴⁸

¹⁴⁴⁵ Daradkeh, H. (2014). *A,g,e*, 170-183.

¹⁴⁴⁶ Yahudilerin isimlerini ve diğer detayları öğrenmek için lütfen *Yehudu'l-Kuds fi'n-Nısfı'l-Evvel mine'l-Karni't-Tâsi'a* 'Aşer kitabının 173-180. sayfalarına bakınız.

¹⁴⁴⁷ Daradkeh, H. (2014). *A,g,e*, 184-185.

¹⁴⁴⁸ Quataert, D. (2004). *ed-Devletu'l-Osmâniyye 1700-1922*, çeviri: Eymen el-Ermenâzi, Abikân Kütüphanesi, Riyad, Suudi Arabistan, 208.

Tüm hesaplamalara ve aralarındaki farklara rağmen kesin olan şudur ki Kudüs'teki demografik durum nüfus açısından inişli çıkışlı süreçler yaşamış ve farklı dinlere mensup insanların sayısı da değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklikleri anlamak için sebeplerine müracaat etmemiz gerekmektedir. Mehmet Ali Paşa yönetiminin Kudüs'ün demografisi ve sosyal yapısı üzerinde bir etkisi vardır. Nüfus hesaplamaları ve bilhassa Yahudi nüfusunun hesaplanması doğal afetler, hastalıklar ve salgınların yanı sıra siyasi ve ekonomik kararlar ve koşullarla bağlantılı olmuştur. Kudüs'ün genel nüfus sayımında ve Kudüs'teki Yahudilerin sayısında belirgin bir dalgalanma görülmüştür. Bazen artış, bazen azalma ve bazen de abartılı sayımlar kaydedilmiştir.¹⁴⁴⁹

Kudüs'teki Mısır idaresi Kudüs'teki dinî ve demografik yapıyı büyük ölçüde etkileyen bir politika izlemiştir. İdare, Kudüs'teki Yahudi ve Hristiyanların durumunu vaziyetini daha iyi bir hâle getirme yolunda birtakım kararlar aldı. Mehmet Ali Paşa, daha göreve başladığında bütün inanç ve ırk sahiplerinin eşit olması kararını duyurdu ve herkese din özgürlüğü tanıdı.¹⁴⁵⁰ Tarihçi Karen Armstrong, bu politikanın sebebini Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı Batı'nın desteğini alma çabasına bağlamıştır.¹⁴⁵¹ 1831 yılında Mehmet Ali Paşa, Kudüs'teki Yahudi ve Hristiyanların ödedikleri tüm vergilerin iptal edilmesi yönünde ferman çıkarmıştır.¹⁴⁵² Ehli kitaba karşı hoşgörü vergiler konusuyla sınırlı kalmamış, Müslümanlar ve diğer din mensupları arasındaki farklar da giderilmiştir. Bundan dolayı bir Hristiyan'ın bir Müslüman gördüğünde bineğinden inmesi âdetini ortadan kaldırmıştır. Ayrıca kırmızı ayakkabı giymelerine de izin vermiş, sürekli siyah ya da mavi elbiseler giyme zorunluluklarını ortadan kaldırmıştır. Gayrimüslimlerin yaşamıyla ilgili daha birçok karar alınmıştır.¹⁴⁵³

Mehmet Ali Paşa, Kudüs'teki gayrimüslimlere kiliseleri ve mabetlerini inşa etme ve onarım ayrıcalıkları tanıdı. Onlar da bu ayrıcalıklardan yararlanarak 1834 yılında depremde yıkılan ibadet yerlerini onarmışlardır. Örneğin Fransiskenler el-Muhlis Kurtarıcı) Kilisesini tamir ettirmişlerdir. 1839 yılında Fransiskenler şehirde yayılmayı başarmışlar ve henüz meskûn olmayan Bezetha adlı Müslüman mahallesinde rahibeler için bir manastır yapmışlardır. Kiliselerinin adı kamçılama anlamına gelen Flagellation olmuştur. Bu kilise

¹⁴⁴⁹ Daradkeh, H. (2014). **A,g,e**, 189.

¹⁴⁵⁰ Arslan, Ş. (2001). **Târîhu'd-Devleti'l-Osmâniyye, tahkik: Hasan es-Semhânî**, İbn Kesir Basım ve Yayınevi, Şam, 282.

¹⁴⁵¹ Armstrong, K. (1998). **A,g,e**, 565.

¹⁴⁵² Rustem, E. (1931). **el-Usulu'l-'Arabiyye li Târîhi Suriye fi 'Ahdi Muhammed Ali Bâşâ**, c. 1, 87-89.

¹⁴⁵³ Bazili, K. (1989). **Suriye ve Filistîn tahte'l-hukmi'l-Osmâniyyi**, 163.

Ahzan yolu yakınlarında kurulan ilk Hristiyan binasıdır, bu yol daha sonra bir Hristiyan yolu hâline gelmiştir. Sadece Hristiyanlar değil, Yahudiler de bu ayrıcalıklardan paylarını almışlardır. Nitekim 1834 yılında Mehmet Ali Paşa Sefarad Yahudilerinin birçok kurumun yanı sıra yıkık Bin Zekây adlı mabetlerini yeniden inşa etmelerine izin veren bir emir çıkarmıştır.¹⁴⁵⁴

Yahudilerin ve özellikle Aşkenaz Yahudilerinin sahip oldukları özgürlüğün ve statülerinin yükselmesi sonucunda 1837 yılında Aşkenaz Yahudilerine arazi, gayrimenkul vs. alım satımlarında özgürlük tanınması yönünde yargıya başvurmuşlardır.¹⁴⁵⁵ Mehmet Ali Paşa döneminde Avrupa'dan ve bilhassa Almanya ve Hollanda'dan gelen Yahudilerden sayısında artış gözlemlenmiştir. Ayrıca kendilerine Filistin'de ikamet etme izni verilmiştir. Kudüs nüfusunda, özellikle de Mehmet Ali Paşa idaresinin son yıllarında zayıflayacak olan Yahudi gruplarının sayısında bir değişim ve gelişim olmuştur. 1839 yılında Aşkenaz Yahudilerinden bir grup Kudüs'e ulaşmıştır.¹⁴⁵⁶ Tarihçi Karen Armstrong, özellikle Aşkenaz grubunun Kudüs'e gelmesinin farklı Yahudi mezheplerine mensup kimselerle aralarında büyük anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına sebep olduğunu ifade etmiştir. Nitekim Sefarad grubu Aşkenazlara muhaliftir, Hasidikler de Mitnagdim Yahudileriyle savaşmışlardır. Bu büyük grupların kutuplaşması devam etmiş ve sonunda Yahudi mahallesinde herkesin ayrı bir hahamı olmuştur.¹⁴⁵⁷

Mehmet Ali Paşa, uygulamaya çalıştığı sınıfsal hoşgörü politikasına rağmen Kudüs toplumunu oluşturan unsurları birbiriyle kaynaştırmada başarısızlığa uğramıştır. Yahudi ve Hristiyanlara çokça ayrıcalık tanınırken Müslümanlar toplumdaki eski konumlarını kaybetmiştir. Bu gelişme de onları Yahudi ve Hristiyanlara karşı kıskırttı. Ardından sınıfsal problemler yaşanmıştır. Müslümanlar ve Yahudiler arasında karşılıklı saldırılar düzenlenmiştir. 1833 yılında iki genç Yahudi Mescid-i Aksa'ya saldırmıştır. 1834 yılında da vatandaşların korkutulduğu, öldürme olaylarının olduğu çiftçi isyanı esnasında Müslümanlar Yahudi mahallesine saldırmıştır. Bunun yanı sıra Kudüs'te doğal afetler de meydana gelmiştir. 1834 yılında çok şiddetli bir deprem yaşanmış, 1837 yılında da başka bir deprem vuku bulmuştur. Kolera gibi tüm Kudüs'ü kuşatan bir salgın hastalık ortaya çıkmış ve 50 Ortodoks, 7 Latin, 10 Ermeni, 7 Kıpti, 80 Müslüman ve 150 Yahudi'nin ölümüne sebebiyet

¹⁴⁵⁴ Armstrong, K. (1998). **A,g,e**, 563-564.

¹⁴⁵⁵ K.Ş.S. No. 321. 96.

¹⁴⁵⁶ Sâfi, H. (2010). **A,g,e**, 338; Armstrong, K. (1998). **A,g,e**, 563.

¹⁴⁵⁷ Armstrong, K. (1998). **A,g,e**, 564-565.

vermiştir. İbrahim Paşa'nın resmî gazetesi 1837 yılında Kudüs'teki Yahudi mahallesinde koleranın yayıldığını duyurmuş ve bu durum birçok vatandaşın köylerini ve evlerini terk etmesine neden olmuştur.¹⁴⁵⁸

Ayrıca Mehmet Ali Paşa yönetimi Hristiyan misyonerliğine de uygun bir ortam hazırlamıştır. Filistin'deki Yahudilerin ise Avrupa'yla ilişkileri gittikçe güçlenmeye başlamıştır. Moses Montefiore'nin 1839 yılında Filistin'e ikinci ziyareti Yahudi toplumunu inşa etme çabalarının başlangıcı kabul edilir. Mehmet Ali Paşa dönemindeki göçler fakir Yahudilerle sınırlı kalmamış; zengin ve Batı kültürüne sahip kesimi de kapsadığı görülmüştür. Bu durum da toplumun sosyal yapısının değişmesine katkı sunmuştur. Kudüs'teki demografik ve sınıfsal yapının değişiminin hızlanmasının belki de en önemli sebebi, temel hedefinin Filistin'deki Yahudileri korumak olduğunu ilan eden İngiliz konsolosluğunun açılması olmuştur. Avrupa'nın kutsal topraklarda yer tutmaya yönelik atılımı gittikçe artmıştır. Avrupalıların çabaları bazen dinî kurumlar ve hayır müesseseleri inşa ederek bazen de Hristiyan gruplara yardım eli uzatmak şeklinde gelişmiştir.¹⁴⁵⁹

Sosyal hayata ve nüfus yapısına etki eden faktörlerin çokluğu yönünden Kudüs'te Mehmet Ali Paşa dönemi yeni bir dönem olarak kabul etmek mümkündür. O dönemden günümüze kadar bölgede bitmeyen bir demografik varlık savaşı gerçekleşmektedir. Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'te uyguladığı tüm bu politikalara rağmen bölgenin sosyal yapısında köklü bir değişiklik yaşanmamıştır. Bölgedeki makam sahipleri ve âlimler İstanbul'daki Osmanlı sultanıyla olan çıkar ortaklıklarını gözeterek Osmanlı Devleti'nin yanında, Mehmet Ali Paşa'nın karşısında yer almıştır. Nablus gibi bölgelerde bulunan makam sahipleri ve âlimler ise bunun aksi bir tavrı benimsemişlerdir. Makam sahiplerinin ve âlimlerin 1834 yılındaki isyanı desteklemeleri Mehmet Ali Paşa'nın Müslümanlarla gayrimüslimleri eşit kabul etme politikasından zarar görmelerinden kaynaklanmıştır.

4.3. Osmanlıların Kudüs'e Dönüşünden Sonraki Sosyal Değişimler (1840-1874)

Mehmet Ali Paşa, genel olarak Levant'ta ve özelde Kudüs'te merkezi yönetimin kurallarını yerleştirmeyi başarmış, kendisinin politikalarına ve reformlarına isyan eden yerel liderlerin gücünü zayıflatmıştır. Onun izlediği politika, Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim

¹⁴⁵⁸ Daradkeh, H. (2014). *A,g,e*, 186; Spyridon, S. N. (1938). *Annals of Palestine, 1821-1841*, 96-105.

¹⁴⁵⁹ Mahmud, E. (1988). *el-İdâratu'l-Mısriyyetu fî Bilâdi'sh-Şâm ve bidâyetu zuhûri'l-mes'eleti'l-Filistîniyye*, 125-128

hale gelmesinden sonra arzu ettiği reformların hayata geçirilmesinin yolunu açmıştır. Tanzimat kurallarının 19. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'te uygulanmasıyla toplumunun yapısında köklü dönüşümler ortaya çıkmıştır.

1839'da Tanzimat Fermanı'nın, 1856'da Islahat Fermanı'nın, 1858'de Arazi Kanunu'nun, 1864'te Vilayetler Nizamnamesi ve diğer reform kararnamelerinin yayınlanmasıyla şekillenen devlet yapısı bütün Osmanlı yurdunu etkilediği gibi Kudüs'ü de etkilemiştir. Bu kanunların çıkarılması ve uygulanması, reform ve modernleşme sürecini, yalnızca askeri sistemi yenileme ve bazı prensipleri ilan etmekten daha ziyade toplumun yapısını ve devletle ilişkilerini değiştirmeye yönelik ciddi bir girişim olmuştur.¹⁴⁶⁰ Bu bölümde Tanzimat politikasının Kudüs'teki sosyal hayatın şekillenmesine etkisi tartışılacaktır.

4.3.1. Dini ve Adli İdarede Değişimler (1840-1874)

Osmanlı İmparatorluğu, ona çağdaş olan İslam devletleri gibi kuruluşundan itibaren temel hukuk sistemi olarak İslam hukukunu benimsemiştir. Şeri hukuk bütün idari meselelerde başat merci olarak değerlendirilmiştir. Bir kanun çıkarılırken, bir nizamı veya sistemi veya prosedürü meşrulaştırmak için dini hiyerarşinin başkanı olan şeyhülislam vb. din adamlarının fetvasının alınması önemsenmiştir.¹⁴⁶¹

Osmanlılar, yargı teşkilatının düzeni ve yönetimi ile ilgilenmiştir. 19. yüzyılın ortalarına kadar, adli meselelerin görüldüğü makam, çeşitli memurlar içeren ve kadıların başkanlık ettiği şeri mahkemelerle sınırlı kalmıştır. Kudüs livasında da şeri mahkemeler ahval-i şahsiye ilgili tüm davaları, her türlü ihtilafları, vakıflarla alakalı sorunları ve diğer konuları ele alma konusunda geniş yetkilere sahip olmuştur. 1838 yılında çıkarılan İlmiyye Ceza Kanunnamesi hukukî meselelerde kadıların zorlandığı hallerde müftülere, müderrislere ve nakibu'l-eşraf reislerine danışılması gerektiği, istişareyle bir sonuca ulaşılmasının mümkün olmadığı takdirde ise çözüme ulaşmak için doğrudan İstanbul'a müracaat edilmesi vurgulanmıştır.¹⁴⁶²

¹⁴⁶⁰ Mennâ, A. (2003). *Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahdi'l-Osmani 1918-1700*, 190.

¹⁴⁶¹ Avad, A. (1967). *El-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriyye 1864 – 1914*, 112.

¹⁴⁶² Bostancı, I. (2006). *XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, 75.

Tanzimat kanunların çıkarılmasından sonra yargı alanında birçok değişiklik ve reformlar yapılmıştır. Bir yandan şeri mahkemelerin yetki ve görevleri tanımlanırken, diğer yandan Batılı hukuk sistemlerinden pek çok unsur ödünç alınmaya başlanmıştır. Böylelikle sivil hukuk olarak nitelenen bir olgu oluşmuş ve çeşitli kurumlar tesis edilmiştir.

Devlet idaresi şeri ve şeri olmayan mahkemeler ve yapılar çerçevesinde yargı ve devlet işleyişini yeniden şekillendirmiştir.

4.3.1.1. Şeri mahkemeler alanında meydana gelen değişimler

Tanzimat kanunlarının çıkarılmasından sonra, şeri yargının görevleri, kişisel durum davaları, vakıflar ve imamların atanması ile sınırlandırılmıştır. İnsan hakları ve ceza davaları ise nizami denem mahkemelere bırakılmıştır. Mal ve arazilerin alım satımı ve tescili işlemleri de tapu dairelerinin sorumluluğuna verilmiştir.¹⁴⁶³

Osmanlı padişahları şeri yargı hususuna büyük önem vermişler, onun teşkilatlanması ve idaresi bağlamında mevzuat ortaya konmasına yönelik hamleler gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı topraklarının çeşitli İslam topraklarını içermesinden dolayı bazı vilayetlerde kadıların seçimi ayrı bir değer kazanmıştır. Osmanlılar önemli bulunan kent ve merkezlere kendilerinin dini hassasiyetlerini vurgulayacak kişileri atayarak Müslümanların Osmanlı sultanına bağlılığını korumaya çalışmışlardır. 1839-1861 arası padişah olan Sultan Abdülmecid döneminde iki nizamname yayınlanmıştır. Bunların ilki olan Tercihât-ı Menâsib-ı Kazâ adlı nizamname 5 Nisan 1855'te ilan edilmiştir.¹⁴⁶⁴ 26 bentten oluşan nizamnamede ilk bölümde kadılık makamlarının nasıl verileceği, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin görevleri, kadı ataması için eskiden 4 kere icra edilen divanın 2 defaya indirilmesi gibi meseleler, tayin şartları yer almıştır. 15 sene kadılık görevini bırakan kişilerin bu vazifeye tayin edilmeyeceği vurgulanmıştır. Nizamnamede mülazımların kadı olmak için şeyhülislamıktan gelen bir memur önünde imtihan olması gerekeceği ifade edilmiştir. Kadılık imtihanında başarılı olanların, şeyhülislamlık makamına arz olunacağı,

¹⁴⁶³ El-Medeni, Z. (2004). *Medinetu'l-Kuds ve Civaruha*, 68

¹⁴⁶⁴ *ed-Düstur*, Nimetulah, N. (1883). c.1, 142-146.

şeyhülislam bunları onayladıktan sonra tayin yazıları hazırlanacağı vurgulanmıştır. Nizamnamede ayrıca kadıların özel olarak işlerinin uzatılacağı dönemlere değinilmiştir. ¹⁴⁶⁵

İkinci nizam- nizamname ise kadı naiplerinin tayini ile alakalı olup 12 madde halinde hazırlanmıştır. Bu nizamnamede kadı naiplerinin atama usulleri, dereceleri, maaşları, ehliyet ve hangi bölgelerde görev alacakları gibi hususlar açıklanmıştır. Buna göre naipler beş sınıfta değerlendirilmiş, her sınıfta bulunan kişiler ve vazife mekânları belirtilmiştir. Bir sınıfın başka bir sınıfa geçmesi ve yükselmesi, maaşlarının artmasının şartları anlatılmıştır.

Kadı naiplerinin birinci sınıfı mevali-i kiram saygıdeğer mollalar- efendiler) ve yüksek müderrisler biçiminde isimlendirilen topluluktur. Bu sınıf, dirayetleri ve istihdam bakımından her yönden öne çıkmıştır. İkinci sınıf devriye mevalisi ve müderrisler olup tanınmış şahıslardır. Üçüncü sınıf, daha önce şeri hizmetlerde görevlendirilmemiş ancak donanımı bulunan potansiyel memurlardır. Dördüncü sınıf ise bir önceki gruba benzeyen kadılık kabiliyeti olmakla birlikte daha önce vazife almamış ilmiye mensuplarıdır. Beşinci sınıf ise imtihandan sonra naip olma hakkını kazanan gruptur, nizamnamede yeterliliklerini ispat edenlerin bir yüksek rütbeye geçebileceklerini vurgulanmıştır. ¹⁴⁶⁶

Birinci grup şeri naipler vilayet ve kent merkezlerinde çalışırken ikinci grup kazalarda vazife ifa etmiştir. Üçüncü grup sapa veya uzak merkezler olarak nitelenen ve kaymakamlar tarafından idare edilen idari bölgelerde görev almış, dördüncü grup ikincil öneme sahip bazı merkezlere gönderilmiştir. Naiplerin görev süresi nizamnamede değinilen hususlar arasında olmuş, anılan memurların üst iş sınırı vilayet merkezlerine yakın alanlarda bir buçuk sene olarak tayin edilirken uzak kazalarda iki sene olarak belirlenmiştir. Nizamnameye göre naiplerin şer-i şerife aykırı faaliyetler yaptığı açığa çıkmadıkça veya rüşvet alma iddiaları bulunmadıkça azledilmeleri uygun sayılmamıştır. ¹⁴⁶⁷ 1859'da şeri mahkemelere dair rüsumu ele alan bir nizamname yayınlanmış, böylelikle mahkemelerdeki ücretler düzenlenmiştir. İki bölüm barındıran bu nizamnamede, her bölüm üç alt başlık içermiştir. Birinci bölümün ilk yan başlığında şeri mahkemelerdeki memurların durumu izah edilmiş, şeri mahkemelerin gayrimenkullerin satışı bağlamında hüccet vermesi ve dairelerinin yetkisi dışındaki malların ticaretine dair belge üretmesi yasaklanmıştır. Birinci bölümün ikinci başlığında miras

¹⁴⁶⁵ Avad, A. (1967). *El-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriya 1864 -1914*, 120-121; **ed-Düstur**, Nimetulah, N. (1883). **ed-Düstur**, c.1, 142-146.

¹⁴⁶⁶ **ed-Düstur**, ed-Düstur, Nimetulah, N. (1883). c.1, 142-149.

¹⁴⁶⁷ Avad, A. (1967). **A,g,e**, 124-127.

hükümleri ve terekenin yazılışı ele alınmıştır. Kadı ve kadı naiplerinin bölgeleri dışında miras paylaşımı belgesi hazırlamamaları bildirilmiştir. Üçüncü başlık ise kadı veya naibinin bir davayı çözmek üzere yolladığı/görevlendirdiği memurların alacakları ücretler belirlenmiştir.¹⁴⁶⁸

Şeri yargı çerçevesindeki yenilikler bahsedilen nizamnamelerle sınırlı kalmamış, Sultan Abdülaziz 1861-1876) döneminde Osmanlı uleması arasında öne çıkan İslam hukukçuları tarafından Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye adlı bir eser kaleme alınmıştır. Bu eser, 1851 madde içermekte, bir mukaddime ve on altı ciltten oluşmuştur. Mecelle’de şeri meseleler ve kanuni olgular Hanefi mezhebi temelinde incelenmiştir. Mecelle, kadıların işlerini kolaylaştırmak, adli sistemin yükünü hafifletmek ve farklı alanlarda Osmanlı şeri mahkemelerinde bütünleşik bir sistem inşa etmek üzere ortaya konan bir çaba olarak nitelendirilmiştir. Hüccetlerde Kudüs Livası’nda yer alan bazı mahkemelerde Mecelle’nin uygulandığına dair çeşitli işaretler mevcuttur.¹⁴⁶⁹ 13 Mart 1873’te şeri mahkemelerinde Osmanlı yönetiminin sonuna kadar yürürlükte kalan şeri mahkemeler nizamnamesi çıkarılmıştır. Nizamname, şeri mahkemelerin derecelerini ve kategorilerini, maaşlarını, ihlal ve rüşvete verilen cezaları ve görevde kalış sürelerini belirlemiştir. Şeri hâkimin, çalışma süresini sınırlamak yerine, yargıda hizmet etmeye ve daha yüksek rütbelere yükselmeye devam etmesine izin vermiştir.¹⁴⁷⁰

Kudüs livasında şeri mahkemeler şeriyeye mahkemeleri de denmektedir) en üst dini vazife sahibi ve adli teşkilatın başı olan “kadı”nın kontrolünde olmuştur.¹⁴⁷¹ Kadı naibi ise livadaki kazalarda adli teşkilatın riyasetini üstlenmiştir. 1866 yılına kadar naiplerin tayini, livanın merkezindeki başkadılar, 1866’tan sonra İstanbul’daki Anadolu kazaskerleri tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁷² Osmanlıların şeri yargı alanında yaptığı reformları Kudüs Şeri Mahkeme Sicilleri aracılığıyla öğrenmek mümkündür. Şeri mahkemelerin görevleri düzenlemelerden sonra Müslümanların ve gayrimüslimlerin evlilik akdi, boşanma ve nafaka gibi ahval-i şahsiye meselelerine bakmak, küçüklerin yasal vasilerinin atanması¹⁴⁷³ ve başkâtip, muhırbaşı, şahitler gibi çalışanları ve ayrıca vaiz, imam, müezzin, din

¹⁴⁶⁸ El-Medeni, Z. (2004). *Medinetu’l-Kuds ve Civaruha*, 69-70; *ed-Düstur*, Nimetulah, Nevfel (1883), c.1, 130-140.

¹⁴⁶⁹ YŞMS. No. 92. 91-92; et-Taravine, S. (1997). *Kadau Yafa fi’l-Ahdi’l-Osmani 1864-1914*, 219.

¹⁴⁷⁰ Nimetulah, N. (1883). *ed-Düstur* c.1, 142-146.

¹⁴⁷¹ K.Ş.S. No. 365. 1; el-Medeni, Z. (2004). *A,g,e*, 70.

¹⁴⁷² Et-Taravine, S. (1997). *A,g,e*, 220.

¹⁴⁷³ K.Ş.S. No. 339. 42; K.Ş.S. No.354. 35; K.Ş.S. No. 322. 110; YŞMS. No. 39. 55.

öğretmenleri ve okuyucular tayin etmek olmuştur.¹⁴⁷⁴ Ayrıca, vakıf mütevellilerini tayin etmek, gayrimüslimlerin ihtidasını belgelemek de anılan mahkemelerin sorumlulukları arasında yer almıştır.¹⁴⁷⁵

Nizamiye mahkemeleri ve Osmanlı Tapu dairelerinin görev alanına giren birçok hak davası, hırsızlık, gayrimenkul alım satım işlemleri, borçlar, bahisler, rehin ve kiralama davaları şeri mahkemelerin yetkileri kaldırıldıktan sonra dahi oralarda görülmeye devam etmiştir. Halkın alışkanlıkları ve şeri mahkemelere güveni bu meselede etkili bir faktör olarak insanları şeriye mahkemelerine yöneltmiştir.¹⁴⁷⁶ Kadıların yargılama yetkisi Müslümanları ilgilendiren davalara bakmakla sınırlı kalmamış; onlar, Hristiyan ve Yahudileri, diğer bir deyişle zimmileri ilgilendiren davaları da incelemişlerdir. Gayrimüslimler; vakıflar, arazi anlaşmazlıkları, satış, borç ve vasi tayini ile ilgili davalarını sonuçlandırmak için şeriye mahkemesine başvurmuşlardır.¹⁴⁷⁷ Şeri yargı ve kadılık sistemine ek olarak fetva-müftülük sistemi de uygulanmıştır. Osmanlıların 1840'ta Levant yönetimine dönmesinden sonra, İstanbul Müftüsü, Osmanlı İmparatorluğu genelinde müftü atama görevini yeniden yerine getirmiştir. İstanbul Müftüsü, Kudüs, Ramle, Gazze, Yafa, el-Ludd, el-Halil, Nablus ve Cenin gibi şehirlere, önemli merkezlere kadıların yanı sıra bazı müftüler atamıştır.¹⁴⁷⁸ Müftünün görevi sadece fıkıh meselelerinde ders vermek ve danışmanlıkla kısıtlı olmamıştır. Müftüler, fıkıh meselelerinde kendilerine sorulan sorular ve toplumun genelini ilgilendiren meseleler hakkında fetva vermişlerdir. İlaveten, bazen bir caminin hatipliğinden sorumlu bulunmuş ve şeri meclisin üyesi olmuşlardır.¹⁴⁷⁹ El-Hüseynî Ailesi gibi Kudüs soylularından yerel unsurlar, hem Hanefi hem de Şafii mezhepleri için müftülük görevini üstlenmişlerdir.¹⁴⁸⁰

4.3.1.2. Nizamiye mahkemeleri

1850'li yıllarının başında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı yasa ve yönetmelikleri benimseme eğiliminde gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Bu ilgi, Osmanlı İmparatorluğu ve müttefikleri İngiltere, Fransa ve İtalya'nın zaferiyle sonuçlanan Kırım Savaşı sırasında

¹⁴⁷⁴ K.Ş.S. No. 327. 182; K.Ş.S. No. 330. 31; K.Ş.S. No. 351. 26; K.Ş.S. No. 342. 116.

¹⁴⁷⁵ Et-Taravine, S. (1997). **A,g,e**, 221-222.

¹⁴⁷⁶ K.Ş.S. No. 384. 142; K.Ş.S. No. 332. 27; K.Ş.S. No. 354. 114; K.Ş.S. No. 359. 42; K.Ş.S. No. 351. 43.

¹⁴⁷⁷ El-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 71.

¹⁴⁷⁸ K.Ş.S. No. 326. 128.

¹⁴⁷⁹ K.Ş.S. No. 327. 82; K.Ş.S. No. 347. 2.

¹⁴⁸⁰ El-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 83.

devleti kuşatan koşullardan kaynaklanmıştır. 1856 Hatt-ı Hümayunu veya başka bir deyişle Islahat Fermanı, karma mahkemelerde halka açık oturumlarda karara bağlanan ticaret ve ceza davaları olması gerektiğine atıf yapmıştır.

Bahsedilen fermanda olağan haklara ilişkin davaların ise vilayetlerin ve livaların meclislerinde vali ve kadının huzurunda şeriye veya nizamiye mahkemelerince görüleceği vurgulanmıştır. Ayrıca miras gibi özel davaların Müslümanlar tarafından şeriye mahkemelerinde, gayrimüslimler tarafından nizamiye mahkemelerinde çözülmesinin lüzumu üzerinde durulmuştur.¹⁴⁸¹

1856 Islahat Fermanı'ndan sonra bir mukaddime, üç bap ve 264 madde içerip bölümler halinde hukuki konuları ele alan Ceza Kanunname-i Hümayunu 1858'de çıkmıştır. Mukaddime, suçların mertebeleri, cezalar ve dereceler incelenmiş, diğer üç bapta ağır ceza gerektiren suçlar ve kabahatlerle ilgili meseleler ve öngörülen cezalandırma yöntemleri anlatılmıştır.¹⁴⁸² Islahat Fermanı'nın gerekleri, Kudüs'te de uygulanmaya başlanmış, cinayat meclisi adında bir meclis kurularak mutasarrıf ona başkan seçilmiştir. Mutasarrıfın bu meclise reis olmasında ayandan olması gözetilmiştir. Ayrıca meclis başkanı olarak meclis kurallarına riayet ve oturumlarını düzenlemekten sorumlu olmuştur. Mutasarrıflar tarafından alınan kararların sultana onaylatmak üzere sunulduğu ve sultanın irade çıkarması neticesinde kesinleştiği görülmektedir.¹⁴⁸³

1864 yılında Osmanlı vilayetlerinin kurulmasına yönelik nizamnamenin yayınlanmasıyla, her vilayetin merkezinde, üçü Müslüman üçü gayrimüslim olup mümeyyiz olarak adlandırılan altı üyeden oluşan Divan-ı Temyiz'in kurulması kararlaştırılmıştır. Divan-ı temyiz, müfettiş-i hükkam denen bir memurun başkanlığına verilmiştir. Görevleri, kanun ve emirle karara bağlanan davaları incelemek vali onayına sunmak olmuştur. 1864 Nizamnamesi kadı başkanlığında livalarda meclis-i temyiz kurulmasını onaylamıştır. 6 üyesinin yarısı Müslüman, diğer yarısı gayrimüslim olan bu konseyin, yetkileri vilayetteki divan-ı temyizden çok farklı değildi. Alınan kararlar livada vali değil, mutasarrıfa sunulurdu.¹⁴⁸⁴ Şeriye mahkemesinin kayıtlarına dayanarak, Kudüs Livası'nda, satın alma ve

¹⁴⁸¹ **ed-Düstur**, Nimetulah, N. (1883). c.1, 5-10.

¹⁴⁸² **ed-Düstur**, Nimetulah, N. (1883). c.1, 323-379.

¹⁴⁸³ K.Ş.S. No. 339. 58.

¹⁴⁸⁴ K.Ş.S. No. 359. 107; YŞMS. No. 27. 183; **ed-Düstur**, Nimetulah, N. (1883). c.1, 384-389.

ipotek konuları başta olmak üzere birçok konunun incelendiği bir Kudüs Temyiz- i Hukuk Meclisi bulunduğunu ifade etmek mümkündür.¹⁴⁸⁵

1872’de, Osmanlı İmparatorluğu mahkemelerinin iki seviyeye ayrıldığı bir yasa olan nizamiye mahkemelerine ilişkin nizamname çıkarılmıştır: Buna göre mahkemeler ilk ve ikinci derece mahkemeleri olarak ikiye ayrılmıştır. Onların görevi başlangıçta davaları görmek olmuştur. İkinci derece mahkemelerine temyiz süreçlerini işletmek vazifesi yüklenmiştir. Nizamnameye göre deavi meclisleri adli birime davaları başlangıçta inceleme hakkı verilmiştir. Livaların merkezlerinde yer alan temyiz- i hukuk meclislerine ise davaları başlangıçta ve temyizde inceleme yetkisi tanınmıştır. Nizamnamede ayrıca her nahiye ve köyde bireyler arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek için ihtiyar heyetleri olmasını şart koşmuştur. Ticari konuların ise bazı liva merkezleri ve kazalarda bulunan ticaret mahkemelerinde görüleceği vurgulanmıştır.¹⁴⁸⁶

Kudüs’teki nizamiye mahkemeleri ile ilgili olarak, 1865’te Kudüs Deavi Meclisi’ne atıfta bulunmaktadır. Naip İbrahim Efendi, Kâtip Reşid eş-Şihabi, Mimarbaşı Muhammed Ebubekir Ebu’s-Suud Efendi ve Müftü Tahir el-Hüseyni’den oluşan bu meclis binalara saldırılar, arazi gaspları ve cinayetler gibi çeşitli konuları ele almıştır. Anılan meclis ayrıca arazi alım satımı işlemlerini de onaylamıştır.¹⁴⁸⁷ Kudüs’te bulunan bir diğer mahkeme türü ise ticaret mahkemeleridir. Bu mahkemeler Levant’ta ilk defa Muhammed Ali Paşa döneminde kurulmuş ancak onun bölgeden ayrılışından sonra kaldırılmıştır. Osmanlılar, Levant’ı yönetmek için geri döndüklerinde, ticari davaların görevini vilayet meclislerine vermiştir. Bununla birlikte 1850’lerin sonlarında Suriye Vilayetinin/Eyaleti’nin ana şehirlerinde ticaret mahkemeleri kurulmuştur.¹⁴⁸⁸ Artan ekonomik faaliyet nedeniyle ticari uyuşmazlıklar ve problemler de artmıştır. Bu bağlamda 1859’da Ticaret Kanunu çıkarılmış ve Osmanlı İmparatorluğu 1871’de, ihtiyaç duyulan her yerde ticaret mahkemelerinin kurulmasını sağlayan Ticaret Mahkemeleri Nizamnamesi’ni ilan ederek yürürlüğe koymuştur.¹⁴⁸⁹

¹⁴⁸⁵ K.Ş.S. No. 359. 39

¹⁴⁸⁶ el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**,78; **ed-Düstur**, Nimetulah, N. (1883). c.1, 173-176.

¹⁴⁸⁷ K.Ş.S. No. 351. 133-134; K.Ş.S. No. 353. 94, 227; K.Ş.S. No. 356. 136; K.Ş.S. No. 359. 66; el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 79.

¹⁴⁸⁸ Ma’oz, M. (1968). **Ottoman reform in Syria and Palestine:(1840-1861)**; the impact of the Tanzimat on politics and society, 174-176.

¹⁴⁸⁹ **ed-Düstur**, Nimetulah, N. (1883). c.1, 525-570.

Kudüs bağlamında Ticaret Mahkemesi'ne ilk atıf 1863'te kurulan Ticaret Meclisi yoluyla yapılmıştır. Bu meclise müfettiş başkanlık etmiştir, 1867'den itibaren Kudüs Ticaret Meclisi'ne Kudüs Ticaret Mahkemesi adı verilmiştir. Mal sahiplerinin iflası ve ticaret gibi ticari nitelikteki davaları değerlendiren bu mahkeme, başkan, kâtip ve tüccarları temsil eden iki üyeden oluşmaktadır. Bu mahkemeye başkanlık edenler arasında Musa Efendi El-Hüseyni ve Ahmed Rasim Efendi de bulunmaktadır.¹⁴⁹⁰

4.3.2. Sosyal Sınıflara Yansıyan Değişimler

19. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs'te meydana gelen en önemli gelişmenin, Osmanlı hükümetinin merkezi yönetiminin pekiştirilmesi olduğunu söylemek mümkündür. Merkeziyetçilik adımlarıyla Kudüs'teki vazifeleri yöneten etkili yerel güçlerin yapısında önceki dönemlere göre önemli bir değişiklik olmuştur. Tanzimat döneminin başlangıcından itibaren bölgedeki merkezi yönetim ile bölgesel ve yerel güç odakları arasındaki ilişkilerde değişiklikler gözlemlenmiştir. Merkezi devletin, Kudüs sakinlerinin her biri ile yerel nüfuzlu güçler ve buradaki devletin yöneticileri arasındaki ilişkiyi yeniden şekillendirdiği gibi bir sonuca varmak doğru olacaktır. Osmanlı hükümeti bölgede uyguladığı kanun ve yönetmeliklerle etkili mahalli kuvvetlerin otoritesini zayıflatıp mahalli müesseseler, teşkilatlar ve meclisler kurarak merkezi hükümeti güçlendirmeyi başarmıştır.¹⁴⁹¹

Daha önce belirtildiği gibi, Kudüs Livası'nda toplum üç temel kategoriden oluşur: şehir sakinleri (şehirliler), köy sakinleri (fellahlar) ve Bedeviler. Aynı grubun üyeleri arasında bir arada yaşama kültürü, ortak bağlar, müşterek çıkarlar ve çatışmalar olduğu gibi bir grup ile diğeri arasında da çeşitli olguların dayattığı karşılıklı ilişkiler vardır. Kudüs Livası'nda toplum Tanzimat politikalarından etkilenmiştir. Tanzimat modernleşmesi, 19. yüzyılın ortalarında Kudüs'teki Osmanlı siyasetinde ana itici faktörlerden birini oluşturmuştur. Sosyal ve ekonomik dönüşümleri etkileyen ikinci faktör, bölgenin kapitalist pazara ekonomik entegrasyonunda ortaya çıkan Avrupa etkisi olmuştur. Başkalaşımın karşısında yerel seçkinler, değişen politikalar ve koşullara ayak uydurmaya çalışmıştır. Böylece toplumsal dönüşümlerin nihai formülasyonunu belirleyen üçüncü bir faktör ortaya çıkmıştır.

¹⁴⁹⁰ K.Ş.S. No. 347. 222-223; K.Ş.S. No. 354. 15; K.Ş.S. No. 360. 61, 124; el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 81.

¹⁴⁹¹ Avcı, Y. (2004). **Değişim sürecinde bir Osmanlı kenti: Kudüs (1890-1914)**, 103, 108.

Yerli elitlerin modernleşme karşısında takındığı tavır, Osmanlı Kudüsü'nde halk ve idareciler arasında yeni bir ilişkinin doğmasını sağlamıştır.¹⁴⁹²

Osmanlılar reform politikasını hayata geçirmeye yardımcı olacak yerel bir unsura ihtiyaç hissetmişlerdir. Kudüs'teki nüfuzlu güçlerin ileri gelenlerin, seyyitlerin varlığını hesaba katan devlet adamları onları resmi politikalara destekçi unsur olarak seçmiştir. Tanzimat aşamasının başında Kudüs eşrafının nüfuzunu ve bölge hakkındaki bilgilerini kullanmadan vergi tahsilatını yönetme ve benzeri görevlerini yerine getirme kapasite ve imkanı devlet idaresinde yoktur. Devlet idaresi, mahalli beylerden sadece vergi tahsili konusunda yararlanmamıştır. Ahalide devletle olan ilişkilerinde mahalli beylerden yardım istemişlerdir. Zorunlu askerlik, yeni yasalar, bilinmeyen vergi toplama yöntemlerinin benimsenmesi, şehirlerde garnizonlar veya devlet daireleri kurma ve yerel güçleri zayıflatma veya yok etme arayışı benzeri tüm çabalar, eşrafın ve ayanın geleneksel arabulucu rollerini oynadıklarını ve devletin onların gücünü her zaman gözettiği anlamına gelmektedir.¹⁴⁹³ Devletin yaklaşımı, yerel güçleri bir anda ortadan kaldırmak olmamış, Osmanlı idaresinin işlev ve çıkarlarına uygun olarak onların etkisini sona erdirmek için kademeli bir plan izlemiştir. Bu nedenle devletin daha sonra kuracağı kurum ve kurullarda Kudüs'ün ileri gelenlerini çalışan ve memur olarak dahil etmeye çalıştığını görmekteyiz. Bu bize devletin hükümet ile yerel güçler arasındaki güç dengesini yönetme politikası hakkında bir fikir vermektedir, güç politikasının yavaş yavaş Osmanlı hükümeti lehine döndüğü anlaşılmaktadır. Zaman geçtikçe devlet bürokrasisi büyümüş ve nüfuzu olmayan çalışanlarının sayısı artmıştır. İleri gelenler arasında idari pozisyonlar elde etmek için rekabete rastlanmıştır.¹⁴⁹⁴

Ülke ekonomisinin uluslararası ticaret pazarlarına artan entegrasyonu, tarım ve ticaret alanlarında önemli niteliksel ve niceliksel dönüşümlere yol açmış, bu dönüşümler toplumsal hiyerarşinin yapısında ve toplum kültürünün belirginleşmesinde etkili olmuştur. Ekonomik ve politik ağırlık merkezi kırsaldan şehre kaymıştır. Bu durum, şehir halkının kırsal bölge halkı üzerindeki kontrolünü genişletmiş ve ileri gelenler, köylerin koruyucusu pozisyonuna

¹⁴⁹² Mennâ', A. (2003). *Tarih Filistin fi Evahiri'l-Ahdi'l-Osmani 1700 -1918*, 166.

¹⁴⁹³ Hourani, A, *el-İslah el-Osmani ve Siyasat el-A'yan*, 134-135.

¹⁴⁹⁴ Avcı, Y. (2004). *A,g,e*, 122.

yükselmiştir. Dolayısıyla bu dönüşümler, sivil toplum ile köylü toplumu arasındaki ekonomik, sosyal ve kültürel uçurumun artmasına sebebiyet vermiştir.¹⁴⁹⁵

Ayan ve bazı nüfuzlu aileler, çalıştıkları meclisler aracılığıyla devlet projelerini yürüttükleri için ekonomik faaliyetler yoluyla nüfuz kazanmışlar ve iltizam sistemi, servet ve şöhret sahibi yeni ailelerin siyaset sahnesine çıkmasına hizmet etmiştir.¹⁴⁹⁶

Kuşkusuz, ticaret özgürlüğü ile ilgili mevzuat ile mülkiyet ve toprak yasaları, Kudüs Livası'ndaki sosyal haritanın değişmesine büyük katkı sağlamıştır. Geleneksel ailelerin dışında yeni etkili sosyal gruplar ortaya çıkmış, örneğin zengin tüccarlar ve toprak sahipleri sınıfı meydana gelmiştir. Böylelikle bu dönemde Kudüs toplumunun eşraf ve bilginlere ek olarak tüccarlar ve toprak sahiplerini içerdiğini söylemek mümkün olmuştur.¹⁴⁹⁷

El-Hüseyni Ailesi, Tanzimat'ın ilk döneminde, nüfuzlu aileler listesinin ön saflarında yer almış, kendilerinin ayrıcalıklı konumlarını ve etkilerini korumayı başarmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca el-Hüseyni Ailesi ve el-Halidi Ailesi, Kudüs müftülüğü ve nakibü'l-eşraflık pozisyonlarını ellerinde tutmuşlardır. 1842 yılında Mutasarrıf Tayyar Paşa'nın Muhammed Ali El-Hüseyni'nin yerine nakibü'l-eşraf olarak Abdullah Vefa el-Alemi'yi ataması ve babasını Kıbrıs'a sürgün etmesiyle şartlar değişmiştir. Kudüs Müftüsü Şeyh Tahir el-Hüseyni de 1840 yılında başkent İstanbul'a sürgün edilmişti. Bahsi geçen mutasarrıf, Tahir Efendi'nin oğlu Mustafa Efendi'yi 1842'de müftü vekilliğinden azletmiş, bu göreve Şeyh Abdurrahman el-Cemai'yi atamıştır. Böylece el-Hüseyni Ailesi, siyasi nüfuzlarını sürdürdükleri iki ana işi kaybettiler.

Osmanlı yetkilileri azil ve görevlendirme politikalarını Kudüslü aileler arasındaki çatışmaları ve rekabeti körüklemek için kullandı. Yerel güçler arasındaki rekabet, silaha başvurmak gibi şehrin Kudüs toplumunda daha önce var olmayan boyutlara ulaştı. 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, Kays ve Yemen taraftarlığı, kırsal kesimle sınırlı kalmıştı. Kudüs aileleri arasındaki rekabetin yoğunlaşmasıyla aileler bu gruplarla ilişkilendirildi. El-Hüseyni Ailesi Nakibü'l-Eşraf Muhammed Ali liderliğinde Kudüs'teki Yemen saflarına katılarak onların liderleri oldular, Haseki Sultan Tekkesi'nin nazırları olan Derviş Ailesi de

¹⁴⁹⁵ Mennâ', A. (2003). **A,g,e**, 167.

¹⁴⁹⁶ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 124.

¹⁴⁹⁷ Mennâ', A. (2003). **A,g,e**, 190-191.

Yemen grubuna katıldı. Kaysiler sınıfına ise eski Kudüs ve Yafa Mütessellimi Said el-Mustafa tarafından desteklenen Nakibü'l-Eşraf Abdullah Al-Alami başkanlık ediyordu.¹⁴⁹⁸

Halidîler daha çok Bab-ı Ali'nin hâkimiyeti altında sürmekte olan Tanzimat uygulamalarının destekçisiydiler. Tanzimat'ı sultanın keyfi idaresinin sınırlandırılması, daha sistemli bir yönetimin kurulması ve devletin bütünlüğünün korunması için mutlak gereklilik olarak görüyorlardı. Halidî ailesi ise, Tanzimat'ın üç adamından biri olan Ali Paşa'nın himayesindeki Reşid Paşa'ya Suriye Valisi olduğu dönem boyunca 1866–1871) destek verdi. Ailenin önde gelen üyesi Yasin Halidî, 1867 Aralığında Reşid Paşa'nın Suriye'de yapılacak yenilikleri istişare etmek üzere topladığı Meclisi Umumi'de Kudüs temsilcisi olarak bulunmuştur. Aynı yıl Kudüs'te kurulan belediye meclisinin riyasetine, Reşid Paşa'nın yenilikçi politikalarını destekleyen Yusuf Ziya Halidî atanmıştır. Yusuf Ziya Halidî dokuz yıl boyunca Kudüs belediye reisliği yaptıktan sonra, 1877 yılında açılan Meclis-i Mebusan'a Kudüs mebusu olarak girmiştir.¹⁴⁹⁹

Osmanlı Devleti, eşraf aileleri arasındaki rekabete belli sınırları aşmadığı ve resmi otoriteyi zayıflatacak kadar artmadığı sürece müdahale etmemiştir. Ancak bazen gereğinden fazla güçlenen bu ailelerin reislerine karşı sert tedbirler almış ve bu kişileri ücra yerlerde mecburi ikamete tâbi tutmuştur.¹⁵⁰⁰ Kudüs Livası'nın yeni önemli rolü, Kudüslülerin liva çevresindeki bölgelerdeki adliye ve eğitim teşkilatlarına hâkim olmasına, bazı resmi vazifeleri tekeline alıp verimli ve değerli toprakları kontrol eden güçlü ailelerden yeni bir seçkinler sınıfı oluşturmaya izin vermiştir. Kudüs-İstanbul ilişkileri ise elit tabakadaki ailelerin çocuklarını eğitim için İstanbul'a gönderme fırsatlarını artırmış, bu durum onlara önemli hükümet merkezlerine atanma olanağı sunmuştur. El-Halidi Ailesi 1870'lere kadar, yüzyılın ortalarında kurulan belediye meclisini, şeri mahkeme başkâtipliği gibi görevler üstlenerek ve başkent İstanbul'daki bazı gruplarla ilişkileri aracılığıyla şehirde önemli makamları elinde tutmuştur. Ancak El-Hüseyni Ailesi daha sonra öne çıkıp el-Halidi Ailesi'nin yerini almıştır.¹⁵⁰¹

Kudüs bölgesindeki toplumun ikinci bileşeni olan köylü topluluğu hakkında çalışma döneminde hâkim olan durumu tespit etmek gerekir. O dönemde kırsal toplumu oluşturan

¹⁴⁹⁸ Mennâ', A. (2003). **A,g,e**, 178.

¹⁴⁹⁹ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 125.

¹⁵⁰⁰ Bostancı, I. (2006). **XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)**, 193.

¹⁵⁰¹ Owen, R. (1990). **Tarih Filistin el-İktisadi fi'l-Karni't-Tasi Aşer**, 560

aşiretler arasında yaşanan en belirgin olay Yemen/Yemeni ve Kays/Kaysi çatışmasıdır. Filistin köylülerinin aşiret tutuculukları ve aşiret ittifakları vardır, yaygın olan en büyük aşiret sınıflandırması, Kays sınıfına veya Yemen sınıfına ait olma temelinde yapılan sınıflandırma olmuştur.¹⁵⁰²

Bu tasnif, 7. yüzyılda Müslümanların Filistin'i fethettiği çağlara kadar uzanmaktadır. Etki için çatışan güçlerin Arap kökenleri ve eski bağları hakkında mitler ve hikâyelere bağlı, Yemen sınıfının takipçileri kökenlerinin Yemen'e güney Arabistan) indiğini söylerken, Kays sınıfının takipçileri Kays ve Kuzey Arabistan kökenli olduklarını iddia etmektedir. Bu iddiaların yanlışlığına en iyi örnek, tarihsel olarak Çerkez kökenli olduğu ve Çerkez Memlüklerinden olduğu açıkça bilinen Ebu Guş Ailesi'nin Yemen sınıfının liderliğini yapmasıdır.¹⁵⁰³ 19. Yüzyılda yerel kan davalarının artması, insanların ve mülklerin zarar ve tahribata maruz kalması gibi yıkıcı faaliyetler artmıştır. Huzur ve asayiş bozan yıkıcı faaliyetlerin en belirgin örneklerinden biri 1850 yılında Cebel Nablus ve Kudüs'te Tukan Ailesi ile Abdulhadi Ailesi arasında bir iç savaşın eşiğine gelinmesidir. Çok sayıda insanın seferber edildiği mücadele ve vuruşmaların geniş bir alana yayıldığı Ebu Guş ve Samhan kabileleri arasındaki çatışma da bu meyandaki en önemli örneklerdendir. Nüfuz mücadelesinin ardındaki nedenin ekonomik toparlanma olduğu söylenebilir.¹⁵⁰⁴

1850'li yılların sonundan itibaren şehrin konumunun köy aleyhine güçlendiğini daha önce belirtmiştik. Birçok alim ve ileri gelen aile yeni politikaya uyum sağladı ve idari pozisyonlardan yararlanmıştı. Nahiye şeyhlerine gelince, Tanzimat onlara köy ve nahiyelerde benzer imkânları sunmamış ve devletin merkezileştirme politikasının en büyük kaybedeni onlar olmuştur. Kırsal kesimde düzenlemelerden tek bir grup istifade etmiş, sadece merkezlerini ve ekonomik faaliyetlerini şehre taşıyan aileler yararlanmıştı.¹⁵⁰⁵

Tanzimat öncesi dönemde kırsal kesim, neredeyse kent surlarına kadar tüm bölge, belli bir askerî güce sahip aşiret şeyhlerinin hâkimiyetinde olmuştur. Tanzimat'ın getirdiği yeni düzen kentin yönetsel hâkimiyetini kırsal kesimde de geçerli kılarak bu durumu belirgin biçimde tersine çevirdi. Elbette bu aniden ortaya çıkan bir değişim değildi, aksine uzun bir

¹⁵⁰² Finn, J. (2017). *Ezmine Musira Vekai min Sicillat el-Kunsuliyet el-Britaniyye fi Beyti'l-Makdis (1853-1856)*, 269-270.

¹⁵⁰³ Mennâ', A. (2003). *A,g,e*, 270, 374.

¹⁵⁰⁴ Owen, R.(1990). *A,g,m*, 561.

¹⁵⁰⁵ Mennâ', A. (2003). *A,g,e*, 184.

süreci gerektirmişti, başlangıç yılları ise daha önce de bahsedildiği gibi İbrahim Paşa'nın yönetim dönemine kadar uzanmaktaydı.

1860'lı yılların başından itibaren Kudüs kırsalını denetim altında tutan şeyhlerin gücü büyük ölçüde ortadan kalktı. Nitekim 1864 yılında ilan edilen Vilayet Nizamnamesi nahiye şeyhliğini iptal ederek yerine müdür unvanı taşıyan hükümet görevlisini getiriyor, köy şeyhinin yerine ise yerel halkın arasından hükümet tarafından atanan muhtar geçiyordu. Tanzimat'ın getirdiği merkezi ve doğrudan yönetim politikalarının uygulamaya sokulmasıyla birlikte kırsal kesimin geleneksel liderleri askerî kapasitelerini ve siyasî güçlerini kaybettiler, bu doğrultuda kırsal bölgeler kentin etki ve hâkimiyetine artık daha açıldı. Şehir ileri gelenlerinin nüfuzunu kırsala da yaymalarını sağlayacak en önemli vasıta bölgenin yönetiminde pek çok görevi üstlenmiş olan meclis-i idare oldu. Daha önce dinî prestij dışında kırsal kesimde herhangi bir etkinliği bulunmayan, iltizam ya da malikane haklarına sahip olmayan Kudüs eşrafının nüfuzu, idarî meclise hakim olmaları sayesinde kırsal kesime de sirayet etmeye başlamıştır.¹⁵⁰⁶ Devlet, çiftçiye toprağa bağlamak konusunda oldukça istekli olmuştur. Osmanlı idaresi, Tanzimat döneminde, mülkiyet anarşisine son vermek için toprak alım ve satımla ilgili mevzuatı düzenlemiş, 1858'de Osmanlı Arazi Kanunu'nu çıkarmıştır. Bu kanun, toprakları organize etmek ve manipulatörlerine son vermek için ciddi bir girişimdir. Bu yasayı uygulamaya başlamak için 1861'de Tapu Yasası ortaya konmuştur. Ancak işler devletin planladığı gibi gitmemiştir. Devlet Filistin'de arazi kaydetmeye başladığında, birçok çiftçi, bunun daha fazla vergi ödemelerine yol açacağı ve zorunlu askerlik korkusuyla arazilerini kendi adlarına kaydettirmek istememiş, birtakım nüfuzlu adı topraklar tescil edilmiştir. Toprakların sadece küçük bir kısmı sahipleri adına tescil edilmiştir.¹⁵⁰⁷

Üçüncü grup Bedeviler, daha önce vurgulanan şekilde hayvancılık ve akınlı/yağmayla geçinen bir yapıda olmuştur. Osmanlı modernleşmesi sırasında Bedevilerin etkileniş biçimi toplumsal dönüşümü anlamak için büyük bir öneme sahip bulunmuştur. Osmanlıların Kudüs ve çevresine yeniden döndüğü aşamada iki tür Bedevi grubundan bahsetmek mümkündür. Birinci grup çölde yaşayan Bedeviler olup et-Teyaha ve et-Terabin gibi boylar birinci grup arasında sayılmaktadır. İkinci grup hayvancılık yerine ziraat de yapmışlar, istikrara meyilli

¹⁵⁰⁶ Avcı, Y. (2004). **A,g,e**, 124-125.

¹⁵⁰⁷ Avad, A.(1975). **Filistin fi Evahirü'l Ahdî'l Osmanî**, s. 27-42. 37-38.

bir nitelikte olmuşlardır. Filistin'deki kabilelerin çoğu, ikinci sınıfta yer alan tarım ve hayvancılıkla beraber uğraşan kişilerden oluşmuştur.

El-Avca Nehri'nin civarında yerleşen el-Vahidat, el-Advan, Arab Ebu Kuşk ve Arab el-Cemasin Filistin'deki önemli boylar arasında olmuştur.¹⁵⁰⁸ Kudüs Livası'nda Bedevi kabileler eskiden beri birbirine düşmanlık etmişlerdir. Osmanlıların 1840'ta bölgeye dönüşünden sonra çeşitli kabile çekişmelerine tanık olunmuştur. 1855 yılında et-Terabin ve el-Cerabat kabileleri arasında bir arazi problemi temelinde uzun sürecek bir çatışma çıkmıştır. 1850'lerde et-Terabin ve et-Teyaha arasında et-Teyaha kabilesinde Uvde ve Amir beylerin birbirine düşmesi sonunda büyük bir silahlı mücadele ortaya çıkmıştır.¹⁵⁰⁹

Bedevi kabileler Osmanlı idaresi için endişe kaynağı anlamına gelmiştir. Osmanlı ordu güçlerinin dış harplerle meşguliyetini fırsat bilen Bedevi unsurlar komşu bölgelere saldırmışlardır. Et-Teyaha ve et-Terabin kabileleri Mısır'daki kabilelere hücum etmiştir.¹⁵¹⁰ Mehmet Ali Paşa'nın güçlü merkezi idaresinden önceki hegemonya ve zorbalık tekrar gündeme gelmiş, Bedeviler köy ve kasabaların ahalisini rahatsız etmiştir.¹⁵¹¹ Bedevilerin saldırıları bilinen sınırları aşmış, Kudüs'ün dış mahallelerine dahi uzanmıştır. Halka haraç benzeri mali yükümlülükler getirmişlerdir. Söz gelimi el-Advan/Udvan Kabilesi Eriha'yı vergiye bağlamış, ekinlerinden bir pay almış, şehir ve ona tabi yollarda yolcu hareketini sınırlamışlardır. Bedevi kabilelerin tecavüzleri Osmanlı askerlerine saldırı yapmaya kadar uzanmıştır. El-Udvan Kabilesi Eriha civarında yabancı yolcuları soymuştur.¹⁵¹²

Bedevilerin köylere hücumları 19. yüzyılda sakinlerin çeşitli noktalara göç etmesine sebebiyet vermiştir. Bedevilerin saldırılarının artmasından sonra Osmanlılar, onların çabalarını kısıtlamaya çalışmışlardır. Osmanlılar Bedevileri disipline sokma çabalarında ilkin başarısız olmuşlardır. Tarihçiler ıslah ve tedip hareketlerindeki başarısızlıkları idarecilerin birbirinden farklı taktikler benimsemesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Bedevileri askeri olarak itaat altına almaya dönük hamleler yanında mal ve para ile razı

¹⁵⁰⁸ YŞMS. No. 24. 136; YŞMS. No. 29. 14; Rafık, A. (1990). *Filistin fi'l-Ahdi'l-Osmani*, c.2, 926.

¹⁵⁰⁹ BOA. MVL. (H- 25- 08- 1269). 258-48; BOA. İ.DH. (H-01-03-1268). 246-14978; ed-Debbag, M, (1991). *Biladuna Filistin*, Dar el-Hüda, Kefr Kar', c.1, 2. Kısım, 421 -429.

¹⁵¹⁰ BOA. İ.DH. (H-01-03-1268). 246-14978.

¹⁵¹¹ BOA. İ.DH. (H-03-07-1261). 105-5295.

¹⁵¹² Avad, A. (1971). *Mutasarrifiyyetu'l-Kuds evahir el-Ahdi'l-Osmani*, Şuun İslamiyye, Merkez Ebhas Munazzamat et-Tahrir el-Filistiniyye, Lübnan, sayı:3, 126-141; Sevaïd, M. (2008). *El-Bedvu fi Filistin: el-Hıkbe el-Osmaniyye 1516 – 1914*, 109-115.

etmeye çalışmak ve her uygun fırsatta kabileleri birbirine düşürmek Osmanlı memurlarınca benimsenen idare tarzları olmuştur.

Mehmet Ali Paşa'nın güçlerinin Biladü'sh-Şam'dan çıkması ve Osmanlıların geri gelmesi ile birlikte Osmanlılar Bedevilerle barış temelli ilişkiler kurmaya gayret etmişler, onları vergiden muaf tutmuşlardır. Ancak bu siyaset faydasız ve etkisiz olmuş, Bedevilerce devletin zayıflığının bir alameti olarak görülmüş, köylülere, çiftçilere düzenlenen akınlar artmıştır. Bundan sonra Osmanlı makamları silah kuvvetiyle şaki saydıkları Bedevileri yola getirmeye çalışmakla birlikte gerilla yahut çete savaşı denen gayri nizami harbi esas tutan göçerler karşısında istenen neticeyi alamamışlardır.¹⁵¹³ Osmanlı yönetimi, bu bağlamda yeni bir üslup benimsemiş, Kudüs Mutasarrıfı Kıbrıslı Mehmet Paşa, Eriha, Cebel Musa ve Petra bölgelerinde güvenlik ve bekçilik merkezleri oluşturma planı tasarlamış, Bedevilerin hareketlerini kısıtlamak üzere her bölgede askeri birlik bulundurmak için çeşitli atamalar yapmayı arzulamıştır. Ancak Paşa'nın önerileri gerçekleşmemiştir.¹⁵¹⁴ Osmanlılar Bedevileri yerleşik hayata geçirmek ve yurt tutmalarını sağlamak konusunu önemsemiş, istikrarlı bir hayat sunmak üzere onlarla kent ve köylerdeki yerleşik insanlar arasında ticari ilişkilerin artmasına çalışmışlardır. Devlet yetkilileri Bedevi kabilelerinin liderlerine onların gönülleri kazanmak üzere birtakım elbiseler, hilatlar ve armağanlar takdim etmişlerdir.¹⁵¹⁵

Osmanlı vesikalarında Bedevi kabilelerin öşür ve ağnam vergisi ödemekle alakalı olarak devlet politikalarına karşı tavrı aldığına dair çeşitli doneler bulunmaktadır. 1867 yılına dair kayıtlarda Bedevilerin öşür ve ağnam resmini ödemeye yanaşmadıkları vurgulanmaktadır. Belgelerden bahsedilen isyan karşısında Osmanlı idaresinin sert ve tavizsiz tavrı neticesinde Bedevilerin hükümetin otoritesine boyun eğdiği, devlet erkânınca asker sevki ve kaba kuvvet yoluyla meselenin halledildiği anlaşılmaktadır. Mevcut arşiv verilerine göre isyanın bastırılmasından sonra Bedevi şeyhleri şu hususlarda taahhüt vermişlerdir: Mültezimlere para vermek, ağnam rüsumunu eksiksiz ödemek, bedel-i askeri ödemek, hükümetten gelen davetleri geri çevirmemek, hırsızları ve cinayet suçlularını teslim etmek, kabilelerin içine kanun kaçaklarının alınmaması, komşu bölgelerin hayvanlarına ve

¹⁵¹³ Avad, A. (1971). **A,g,m**, 129.

¹⁵¹⁴ Sevaïd, M. (2008). **A,g,e**, 126-127.

¹⁵¹⁵ BOA. İ. MV. (H-23-03-1264). 116-2818.

ekinlerine saldırmamak, ceza gerektiren muhalefetler işlememek. Bedevi kabileleri de Osmanlı makamlarından bazı sözler almışlardır.

Osmanlılar devlet memurlarının her kabile ve aşiret için çizilen sınırlara riayet etmek, her 40 çadıra bir muhtar atamak, 4 veya 5 kişiden oluşan ihtiyar heyeti kurmak şeklinde güvenceler vermişlerdir. Anılan şartlar doğrultusunda vergi tahsili mutlak olduğu üzere gerçekleştirilmiştir.¹⁵¹⁶ Vesikalar ışığında anılan anlaşmanın Bedevilerin yerleşik hayata geçirilmesi ve kanunlarla daha uyumlu bir niteliğe bürünmesi hususunda başarılı bir siyaseti yansıttığını söylemek mümkündür. Bedevilerin Osmanlı makamlarından talepleri onların istikrar arzusunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Tanzimat ve sonrasındaki uygulamaların Bedevi kültür yapısını da köklü bir biçimde dönüştürücü bir niteliği olduğu görülmektedir.¹⁵¹⁷

4.3.3. Demografik ve Dini Yapıdaki Değişimler

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idaresi tarafından Kudüs'ün oynadığı önemli rol nedeniyle, orada belediye ve sağlık hizmetlerinin geliştirilmesine, istikrar ve güvenliğin sağlanmasına gayret edilmiştir. Kudüs, komşu bölgelere göre değerli bir merkez olmuştur. Batı'nın ilgisine ek olarak, çok sayıda yabancı konsolosluk kurulması ve hatırı sayılır miktarda Yahudi'nin göç etmesi Kudüs'ün mühim bir saha olmasına katkı sunmuştur. Tüm bu etkenler, kent açısından kentte büyük değişimlere ve Kudüs'ün demografisinde farklılaşmaya yol açmıştır.¹⁵¹⁸

19. yüzyılda Filistin'in nüfus gelişimini gözlemleyen kişi, belirli ve kesin bir sonuca ulaşmasını engelleyen birçok sorunla karşı karşıya kalmaktadır. Bu bağlamda temel sorun bilgi eksikliği değil, bu istatistiklerin güvenilirliği ve geçerliliği konusudur. Bu konuyu araştırmanın zorluğu, Kudüs ve Filistin meselesinin karmaşıklığından kaynaklanmaktadır. Çalışmamızda konu iki yönden takip edilmekte, ilk olarak seyyahların, yabancı ve yerli yazarların yazıları, ikinci olarak Osmanlı kaynaklarından yararlanılmaktadır. Osmanlı

¹⁵¹⁶ BOA. İ.DH. (H-22-04-1285). 579- 40341.

¹⁵¹⁷ BOA. İ.DH. (H-22-04-1285). 579- 40341. 4.

¹⁵¹⁸ Ebubekir, E. (2010). *Nahdatu'l-Kuds es-Siyasiyye 1831 -1967*, Mecellet Camiat el-Kuds el-Meftuha li'l-Buhusi'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, Filistin, sayı: 18, 307-355, 323.

kaynakları bağlamında 1871-1872 yıllarının istatistiklerine dayanılmakta ve diğer tahminleri değerlendirirken Osmanlı kayıtları temel alınmaktadır.

Araştırma sürecini kolaylaştırmak için konuyu iki bölümde ele alacağız, ilk olarak Kudüs şehrini ardından Kudüs Livası'nı değerlendireceğiz. Bu konudaki araştırmamızda 1871-1872 Salnamesi; esas alınacaktır. Salname çerçevesinde Kudüs, Yafa, Gazze ve el-Halil'den oluşan Kudüs Livası incelenecektir. Her bir hane 5 kişiyi temsil edecektir.¹⁵¹⁹

Aşağıdaki tablo, 1842-1874 yılları arasında Kudüs şehrinin nüfusu hakkında üzere Avrupalı gezgin ve araştırmacıların tahminlerini göstermektedir.

Çizelge 4.1. Batılı gezgin ve araştırmacılara göre 1842-1874 yılları arasında Kudüs şehrinin tahmini nüfusu

Kaynak ve Yıl	Müslümanlar	Yahudiler	Hristiyanlar	Toplam
Tobler (1846 ¹⁵²⁰)	4.500	7.515	3.558	15.573
Fransız Konsolosluğu (1847 ¹⁵²¹)	25.000	10.000	10.000	45.000
Prusya Elçisi Rosen (1849) ¹⁵²²	3.074	895	1.872	5.841
Bufiye adlı gezgin (1858) ¹⁵²³	5.000	7.000	3.400	15.400
Warren (1867)	7.500	11.250	2.100	20.850
Eugène Melchior deVogüé (1872) ¹⁵²⁴	4.500	3.805	3.690	11,995
Nu'man el-Kasatili (1874 -1875) ¹⁵²⁵	6.000	22.000	12.000	40.000
Ben-Arieh (1850)	5.350	6.000	3.650	15.000
Ben-Arieh (1860)	6.000	8.000	4.000	18.000
Ben-Arieh (1870 ¹⁵²⁶)	6.500	11.000	4.500	22.000

¹⁵¹⁹ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 149-168.

¹⁵²⁰ Seyyah Tobler, Yahudi ve Hristiyanların sayılarına ilişkin olarak her Hristiyan mezhebini ayrıca zikretmekte, 2000 Ortodoks Rum, 900 Katolik Rum, 50 Yunan Katolik, 400 Ermeni, 100 Kıpti, 50 Protestan, 38 Habeşli Hristiyan, 20 Süryani olduğunu söylemektedir. Ayrıca ona göre 6.000 Seferad, 1500 Aşkenaz, 15 kadar da Karraun/Okuyucular denen Yemen Yahudisi anılan dönemde Kudüs'te yaşamıştır.

Salihyye, M. (2009). *Medinetu'l-Kudsi es-Sukkan ve'l-Ard 1858 -1948*, 48.

¹⁵²¹ Scholch, A, *Tahavvulat Cezriyye*, 40.

¹⁵²² Scholch, A, *a.g.e*, 41-42.

¹⁵²³ Rafik, A. (1990). *Filistin fi'l-Ahdi'l-Osmani*, c.2, 907.

¹⁵²⁴ el-Medeni, Z. (2004). *Medinetu'l-Kuds ve Civaruha*, 206.

¹⁵²⁵ Rafik, A. (1990). *A.g.m*, c.2, 907.

¹⁵²⁶ BEN-ARIEH, Y. (1975). *The growth of Jerusalem in the nineteenth century. Annals of the Association of American Geographers*, 65(2), 252-269. 262.

Tobler, listesinde Yahudilerin sayısının yüksek olarak verilmesinin şehri dini vesilelerle ziyarete gelen Yahudi hacıları, ziyaretçileri ve turistleri içermesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Ben Arieה bilgilerinin Batılı kaynaklardan elde edildiğini açıkça belirtmesine rağmen, Tobler benzeri kaynaklardan bahsetmemiştir. Ben Arieה'in sunduğu rakamların hassas ve titiz olmadığına karar vermek için derin bir inceleme yapılmasına gerek yoktur. Onun sunduğu tabloda Müslümanların sayısı 500 veya 750 Hristiyanların sayısı 450 veya 500 artarken, Yahudilerin nüfusu ise binlerce kişi fazlalaşmıştır. Bu farklılıkların nedeni, Ben Arieה'in hesaplamalarının tüm yabancı Yahudi ziyaretçileri, hacıları ve turistleri içermesidir. Zira Yahudi göçü olsa bile bu tarihler bile bu boyuta ulaşmamıştır.¹⁵²⁷

Çalışmamıza konu olan dönemde Kudüs'te nüfustan bahsederken Müslüman ve Hristiyan nüfusun az bir biçimde arttığı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu az gelişim Hristiyan ve Müslümanların Yahudiler gibi yurt dışından göç almamasıyla açıklanabilir. Nüfusun azalmasında, 1865 yılında Filistin'in çoğu bölgesinde salgın hastalıkların, özellikle kolera'nın yayılmasının büyük etkisi olmuştur. Bir bölgedeki ölümler yüzlerce hatta binlerce kişiyi içermiştir. Kudüs'teki Amerikan Konsolosu yazdığı bir mektupta 1865'te Suriye ve Filistin'de kolera salgınının yayılmaya başladığını, Osmanlı valisi de dâhil olmak üzere Kudüs'te yaşayanların yaklaşık yarısının oradan kaçtığını ve 3.500 ila 4.000 arasında insanın öldüğünü belirtmiştir.¹⁵²⁸

el-Kasatili ise 1870'li yılların ortalarında Kudüs'teki Yahudilerin sayısının 22.000 olduğuna dikkat çekmiş, bu durumu yurt dışından gelen göçmen akını ile açıklamıştır. Ancak aynı yıla ait salname rakamları ile karşılaştırıldığında, onun sayıları da oldukça yüksek bulunmaktadır. Göçmenleri, hacıları ve turistleri ayırım gözetmeden sayması, onu bu rakama ulaştırmış olabilir. O dönemde Yahudi göçü olsa bile özellikle Filistin'e büyük göç dalgalarının başladığı 1882 yılından önce Yahudilerin 22.000 civarı rakamlara ulaşması pek makul değildir.¹⁵²⁹

¹⁵²⁷ Salihyye, M. (2009). **A,g,e**, 49.

¹⁵²⁸ Scholch, **A, a,g,e**, 43-44.

¹⁵²⁹ Rafik, A. (1990). **A,g,e**, c.2, 909.

Salnameye bakıldığında aşağıdaki bilgiler görülmektedir: 1871-1872 Salnamesi.¹⁵³⁰

Salname ışığında Kudüs kentindeki nüfusa ilişkin aşağıdaki sayılara ulaşılmaktadır.¹⁵³¹ Müslümanlar 5125 kişi 1025 hane), Yahudiler 3150 kişi 630 hane), Hristiyanlar 3690 kişi 738 hane)dir. Şehir nüfusu toplamda 11.965 kişidir.

Yukarıda sunulan resmi istatistiklerden ahalinin Müslüman, Hristiyan ve Musevilerden oluştuğu, devletin sayımlarının bu grupların hepsini kapsadığı, Müslüman nüfusun toplam nüfusun yüzde 42,83'ü, Hristiyanların yüzde 30,68 ve Yahudilerin yüzde 26.33 olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuç, daha önce hikâyelerinden bahsedilmiş olan birçok gezgin ve araştırmacının anlatımlarıyla ters düşmektedir. Osmanlı belgeleri yüzde yüz güvenilir olmasa da, gerçeğe en yakın kaynak kabul edilmektedir. Dolayısıyla nüfusa ilişkin verilerde Osmanlı arşivinin temel alınması daha doğru olacaktır. Osmanlıların nüfus politikasında ideolojik esaslar gözetmediği de unutulmamalıdır.

Salnamede Kudüs Kazası'na dair kent anlatılırken yapıldığı gibi gayrimüslimlerin sayılarına ilişkin din ve mezhep bilgilerini içeren geniş çaplı bilgiler sunulmamıştır.¹⁵³²

Çizelge 4.2. 1871 Salnamesine göre Kudüs kazasına tabi nahiyelerin nüfusu

Nahiye	Müslümanlar		Gayrimüslimler		Sakinlerin Toplam Nüfusu
	Sakin Adedi	Hanelerin Adedi	Sakin Adedi	Hane Adedi	
Kudüs-i Şerif	5.125	1.025	6.840	1.368	11.965
Beni Zeyd	6.100	1.220	330	66	6.430
Beni Musa ve Beni Salim	5.635	1.127	480	96	6.115
Beni Malik	5.375	1.075	-	-	5.375
Beni Hasan	2.480	496	60	12	2.540
El-Vadiye	1.920	384	3.800	760	5.720
Beni Haris eş-Şemaliyye ve'l-Cenubiyye	3.740	748	740	148	4.480

¹⁵³⁰ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 149–156.

¹⁵³¹ Bostancı, I. (2006). XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet), 138.

¹⁵³² Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 149–156.

Çizelge 4.2. (devam) 1871 Salnamesine göre Kudüs kazasına tabi nahiyelerin nüfusu

Nahiye	Müslümanlar		Gayrimüslimler		Sakinlerin Toplam Nüfusu
	Sakin Adedi	Hanelerin Adedi	Sakin Adedi	Hane Adedi	
El-Bire ve Cebel el-Kuds	5.340	1.068	600	120	.940
Toplam	Müslümanların toplam nüfusu 35.715		Gayrimüslimlerin toplam nüfusu: 12.850		48.565

Bir önceki tabloda yer alan verilerden Kudüs nahiyelerinde yaşayan gayrimüslimlerin sayısının Kudüs şehrine kıyasla az olduğu sonucuna varılmaktadır. Kudüs Kazası'nda Kudüs'ün gayrimüslim sakinlerinin oranı yüzde 26,45'i geçmemekte, Müslüman nüfusun oranı ise Kudüs semtinde yüzde 73,55'e ulaşmaktadır. Salname, Kudüs nahiyelerinde Yahudi ve Hristiyan mezheplerinin sayıları hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. Osmanlı belgelerinde Kudüs Mutasarrıflığı'nın nüfusu hakkında 1871 Salnamesi etrafında nüfusun dağılımı şu şekilde olmuştur. Kudüs Mutasarrıflığı Kudüs, Gazze, Yafa ve el-Halil şehirlerini kapsamıştır.¹⁵³³

Çizelge 4.3. 1871 Salnamesine göre Kudüs mutasarrıflığına tabi kazaların nüfusu

Kaza	Müslümanlar		Gayrimüslimler		Toplam
	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	
Kudüs Kazası	35.715	7.143	12.850	2570 (Belli değil)	48.565
Gazze Kazası	45.535	9.107	325	65 (Belli değil)	45.860
Yafa Kazası	28.395	5.679	3.615	723 (Hristiyanlar)	32.010
Halilu'r-Rahman Kazası	28.100	5.620	1000	200 Yahudi	29.100
Toplam	Müslümanların toplam nüfusu 137.745		Gayrimüslimlerin toplam nüfusu 17.790		155.535

Çizelge 4.3'te 1870 yılında Kudüs Mutasarrıflığı'nın nüfusunun 155.000 kişi olduğu, bunun 17.790'ının Yahudi ve Hristiyanlardan oluştuğu belirtilmektedir. Yani gayrimüslimlerin oranı toplam nüfusun % 11,43'ünü, Müslümanların oranı ise yüzde

¹⁵³³ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 149–168.

88,56'sını oluşturmıştır. Dolayısıyla 19. yüzyılda tanık olunan göçlerin Kudüs şehrinde yoğunlaştığını, nahiye ve kazalarda ise Müslümanların çoğunluk olmayı koruduğunu söylemek mümkündür. 155.000 kişilik Kudüs Mutasarrıflığı'nın nüfusunun doğruluğuna dair 1847 yılına ait bir Osmanlı belgesine başvurmak uygun olacaktır. Belgeye göre Kudüs Livası'nın nüfusu 114,998'dir, bunların 12.763'ü gayrimüslimdir.¹⁵³⁴

Kudüs'teki gayrimüslim topluluk bağlamında Osmanlıların her zaman gayrimüslimlerin hayatlarını düzenleyen kanun ve yönetmelikler çıkarmaya ilgi duyduğu ve bu sistemlerin adaletsizlik ve hoşgörüsüzlükten uzak olmasına gayret ettiğini söylemek mümkündür. Tanzimat dönemine kadar devletin gayrimüslim vatandaşlarının işlerini düzenlemek amacıyla millet nizamını benimsediği bilinmektedir. Tanzimat döneminde, önceki dönemde uygulanan millet sistemine alternatif bir sistem olarak devletin tüm vatandaşları arasında eşitlik ilkesine vurgu yapan birçok kararname ve ferman duyurulmuştur.¹⁵³⁵ Tanzimat Dönemi'nde Hristiyanlar da dâhil tüm vatandaşlar, eskisine oranla daha büyük bir hürriyete sahip olmuştur. Çünkü Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Islahat Fermanı benzeri fermanlar doğrultusunda oluşturulan yasalar, Osmanlı tebaası bütün unsurların kanun önünde eşit olduğunu vurgulamakta, din ve vicdan özgürlüğünün altını çizmektedir. Bu yasalarla bütün dini grupların mahalli meclislere katılmalarına onay verilmiş, devlet kurumlarında memuriyetlerine olanak sağlanmış, ayrıca askerlikle ilgili yeni düzenlemelere gidilmiştir.¹⁵³⁶

Hristiyanlar Kudüs'ün yönetimine katılma hakkına sahip olmuşlar, bu doğrultuda 1848'de kurulan liva idare meclisinde Hristiyan üyeler yer almıştır. 1864 tarihli Vilayetler Nizamnamesi'ne göre, Osmanlı idaresi, gayrimüslim mezheplere bir veya daha fazla üye ile liva dava meclislerine katılma hakkı tanımıştır. 1867 tarihli Belediye Meclisleri Kanunu'nda belediye meclisinde Yahudi ve Hristiyanların olması gerektiği şartına yer verilmiştir. 1864 tarihli Vilayetler Nizamnamesi'nde her Yahudi ve Hristiyan grubunun muhtar seçmesinin ve muhtarların mensup oldukları cemaatin menfaatlerini koruması ve gözetmesinin, köy ve mahalle idaresi için ihtiyar heyetlerinin kurulmasının lüzumlu olduğu vurgulanmıştır.¹⁵³⁷

¹⁵³⁴ BOA. NFS.d. (H- 29- 12- 1264). 3867.

¹⁵³⁵ Shaw, S. J.,(1976), **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, Cambridge, c.1, s.151.

¹⁵³⁶ Armaoğlu, F .(1997), **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914**, , 222; **ed-Düstur**, Nimetulah, N. (1883). c.1, 5-10.

¹⁵³⁷ El-Kudat, A. (2007). **Nasara'l-Kuds Dirase fi Dav'i'l-Vesaik el-Osmaniyye**, 459.

Tüm bu prosedürler ve yasalar, Kudüs toplumunun sosyal yapısındaki köklü değişiklikler yaşanmasına katkı sunmuştur.

Kudüs'te daha önce bahsettiğimiz gibi birçok Hristiyan mezhebinden cemaatler vardır. Ortodoks Rumlar, Ermeniler, Latinler, Katolik Rumlar, Süryaniler, Maruniler, Habeşliler ve Kıptiler orada yaşamıştır. Bu mezheplere ek olarak, Kudüs'te bir konum elde etme gayretinde olan Protestan ülkeler eliyle güçlendirilmek istenen Protestan cemaatlere rastlanmıştır.¹⁵³⁸ Bu mezhep, Kudüs'te hem Ortodokslar hem de Katolikler tarafından gerçeğe aykırı ve sapkın bulunarak dışlanmıştır. Ancak Protestanlar, Amerikalıların desteğiyle, 1841'de Kudüs'te bir piskoposluk kurmayı başarmışlardır. Mesih Kilisesi olarak bilinen ilk Protestan kilisesi Kudüs'te 1842'de kurulmuştur. 1850'de Osmanlı padişahı tarafından Protestanlara Osmanlı tebaası olarak koruma sağlayan bir ferman çıkarılmıştır. Fermanın Kudüs'teki Hristiyan cemaatinin yapısı üzerinde etkisi olmuştur. Protestanlar, diğer mezheplerin üyelerini kazanmaya ve devşirmeye dönük faaliyetler yürüttükleri için diğer mezheplere mensup Hristiyanları öfkelenmişlerdir.¹⁵³⁹ Kudüs'te yabancı konsoloslukların kurulmasından sonra daha kritik bir boyut kazanan düşmanlık ve rekabet konusu Hristiyan mezheplerinin kendi aralarındaki münasebetlerine, damgasını vurmuştur. Hristiyan cemaat ve mezheplere ilişkin olarak her Batılı ülke bir mezhebi onun vasıtasıyla kendi çıkarlarını elde etmek için destekleme çabası belirginlik kazanmıştır. Ayrıca Kudüs'te kurulan birçok misyoner kurum ve okul aracılığıyla misyonerlik faaliyeti yaygınlaştırılmıştır.¹⁵⁴⁰

Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ilişki ise Tanzimat döneminin başlamasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun uygulamaya başladığı eşitlik politikasından sonra Müslümanlar eşitlik ilkesinden şikâyet etmeye başlamış, 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra ise Müslümanların safında devlete karşı güçlü bir muhalefet ortaya çıkmıştır. Müslümanlar, bu fermanı gayrimüslimlere daha fazla hak tanıyan bir bildiri olarak değerlendirmişlerdir. İlgili buyruktan sonra bölgede silahlı saldırılara dönüşen birçok tartışma yaşanmıştır.¹⁵⁴¹

¹⁵³⁸ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 149–168.

¹⁵³⁹ El-Arif, A. (1951), *el-Mesihîyye fî'l-Kuds*, Matbaat el-Maarif, el-Kuds, 154 -155; El-Kudat, A. (2007). *A,g,e*, 126-128.

¹⁵⁴⁰ El-Kudat A. (2007). *A,g,e*, 460-465.

¹⁵⁴¹ Ma'oz, M. (1968). *Ottoman reform in Syria and Palestine:(1840-1861)*, 202-203; 226.

Gerek bireysel gerek toplu olarak uzun süre devam eden Yahudi göçünü hesaba katan Osmanlı yetkilileri, Osmanlı idaresinden önce Filistin’de yaşayan Yahudiler ile ondan sonra buraya göç edenler arasında bir ayrım yapmıştır. Ayrım bağlamında “Osmanlı Musevisi Yahudi” terimi, Batılı Yahudilerden Kudüs Yahudilerini ayırmak amacıyla benimsenmiştir. Osmanlı Devleti’nin Tanzimat döneminden itibaren gayrimüslim mezheplere karşı izlediği hoşgörü politikası sonucunda Yahudiler, toprak satın almak, ticaret yapmak gibi bazı dini ve ekonomik kazanımlar elde etmiştir.¹⁵⁴² Ekonomik koşullarının iyileşmesiyle birlikte Yahudi cemaatlerinin üyeleri Avrupa toplumlarıyla temas kurmaya yönelmiştir. Bu temaslar, Yahudi topluluklarına mali yardım sağlayan çok sayıda derneğin kurulmasına yol açmıştır. Örneğin Londra Misyoner Cemiyeti tarafından iki küçük fabrikanın kurulmuştur. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Moses Montefiore tarafından kızları dikiş ve nakış konusunda eğitmek için açılan okul gibi bir dizi meslek okulu inşa edilmiştir. Yahudiler için açılan başka bir okul da “Edler Von Lamol Okulu”dur. 1865 yılında da yeni okullar vücuda getirilmiştir, yeni eğitim kurumlarında farklı müfredat, program ve esaslar uygulanmış, bu merkezlerin öğretmenleri Fransız, Alman veya İngiliz olmuştur.¹⁵⁴³ Osmanlıların bölgeye döndükleri 1840 yılından sonra Kudüs’teki Yahudilerin durumunu etkileyen en önemli gelişme, 1841’de Yahudi topluluklarına hahambaşı atanması olmuştur.¹⁵⁴⁴ Söz konusu atama sultan fermanıyla gerçekleştirilmiştir. Kudüs’teki Yahudilerin sosyal durumlarını etkileyen diğer bir olay ise İngiltere’nin Yahudi davasını benimseyerek, Yahudileri koruyup onların çıkarlarını gözetceğini ve Osmanlı Devleti’nden onlar lehine imtiyazlar elde etmeye çalışacağını taahhüt etmesidir.

Bu bağlamda İngilizlerin çabalarının belki de en önemlisi İngiliz Büyükelçisi James Finn’in Yahudilere yaptığı yardım ve korumadır.¹⁵⁴⁵ Genel olarak Kudüs toplumunun özel olarak Yahudi cemaatinin sosyal yapısının yeniden şekillenmesine katkı sağlayan en önemli sebepler arasında Yahudi göçünü ve Yahudilerin İngiliz korumasına girmesini göstermek mümkündür.

¹⁵⁴² K.Ş.S. No. 404, 15-16; el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 227.

¹⁵⁴³ Hyamson, A. M. (1919). **Palestine: The Rebirth of an Ancient People**. U.S.A, 70-73.

¹⁵⁴⁴ K.Ş.S. No. 326. 22, Daredke, H. (2014). **Yehudu’l-Kuds fi’n-Nısfı’l-Evvel min el-Karn et-Tasi Aşera**, 119.

¹⁵⁴⁵ Finn, J. (2017). **Ezmine Musira Vekai min Sicillat el-Kunsuliyet el-Britaniyye fi Beyti’l-Makdis (1853 -1856)**, 144-155.

5. KUDÜS LİVASI'NDA EĞİTİM VE KÜLTÜR HAYATI (1808-1874)

Kudüs'ün, Müslümanlar nezdinde dinî açıdan önemli bir yeri vardır. Bu yüzden oraya hâkim olmuş tüm Müslüman devletlerin de ilgisini çekmiştir. Birbirini takip eden İslami emirlik ve devletlerde idareciler orayı geliştirmek ve oranın İslami kimliğini korumak üzerinde yoğunlaşmışlardır. Şehri ve ona tabi yerleşimleri siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda onu geliştirmenin yolunu aramışlardır. Ancak Kudüs'e hâkim olan devletlerin geliştirmek için en çok çaba sarf ettikleri yön, şehrin en öne çıkan kültürel yön olmuştur. Kudüs, kentin ilmî ve kültürel kimliği sebebiyle çok sayıda âlim, hoca ve talebenin toplanma noktası hâline gelmiştir. Ayrıca mescitler ve okullar gibi birçok eğitim kurumunu da bünyesinde barındırmıştır.

Eğitimle ilgili konuda gerçeğe en yakın fotoğrafı sunabilmek için geçmiş dönemlerdeki bazı önemli noktalara kısaca değinilecektir. Bağdat'ta meşhur Selçuklu veziri Nizamülmülk dönemine dayanan medrese eğitimi sisteminin kurulmasından itibaren Kudüs'te medreseler bulunmuş, Memlûkler döneminde ise ilim alanında altın çağını yaşamıştır.¹⁵⁴⁶ Memlûk sultanlarının özellikle Beytü'l-Makdis'te ilme ve ilim ehline gösterdikleri ilgi sonucunda Kudüs, onların döneminde binlerce insanın hem öğretim hem de öğrenim için geldiği İslam dünyasındaki en önemli ilim merkezlerinden biri hâline gelmiştir.¹⁵⁴⁷ Mescid-i Aksa'ya Kubbetu's-Sahra yararına vakıflar, ayrıca okullar, Kur'an ve hadis kursları, geçitler, zaviyeler ve kervansaraylar açmaya özen gösterdiler. Sultanlar, emirler, şeyhler, âlimler, nazırlar ve hatta kadınlar Memlûk devrinde medreselerin inşasına katılmışlardır.¹⁵⁴⁸ Memlûkler döneminde yaklaşık 40 medrese inşa edilmiştir. Eyyubiler'den kalma 30 medrese de buna eklendiğinde Kudüs'te Memlûk asrında medrese sayısı 70'ye ulaşmıştır.¹⁵⁴⁹ Memlûklüler, medreselerini ve eğitim sistemini Osmanlı Devleti'ne devretmiştir.

¹⁵⁴⁶ Gavanime, Y. (1982). *Târîhu niyâbeti Beyti'l-Makdis fi'l-asri'l-Memlûkiyyi*, Dâru'l-Hayat, Amman, 149.

¹⁵⁴⁷ Zekkâr, S. (1990). *Filistîn fi ahdi'l-Memâlik*, el-Mevsûatu'l-Filistîniyye, Beyrut, c.2, 605-606.

¹⁵⁴⁸ Abdülmehdi, A. (2009). *el-Haraketu'l-Fikriyyetu fi zilli'l-Mescidi'l-Aksâ*, Matbaatu's-Sefira, Amman, c.2, 67.

¹⁵⁴⁹ el-Hüseynî, H. (2010). *Terâcimu ehli'l-Kuds fi'l-karni's-sânî aşer el-hicriyyi*, tahkik: Selamet Salih en-Nuaymât, Ürdün Üniversitesi Matbaası, Amman, 11; es-Sevâriye, S. (2009). *el-Hayâtu'l-İctimâiyyetu fi'l-Kuds 1750-1800*, Âlemu's-Sekafe Yayın ve Dağıtım, Amman, 187; el-Yakub, M. (1999). *Nâhiyetu'l-Kuds eş-Şerîf fi'l-karni'l-âşiri'l-hicriyyi es-sâdis aşera el-milâdiyyi*, el-Benku'l-Ehliyyu'l-Ürdüniyyu, m2, 305; Abidin, N. (2015). *Mücteme'u meşâyih ve ulemâi'l-Kuds fi'l-asri'l-Osmâniyyi*, Mecelletu'd-Dirâsâti'l-İnsâniyyeti ve'l-Edebiyye, Kefruşşeyh Üniversitesi, a9, c.1, 455-528, 457-458.

Memlûk Devleti de doğal olarak bazı okulları ve eğitim sistemlerini kendinden önceki devletlerden devralmıştı.¹⁵⁵⁰ Kudûs'te 18. yüzyıla kadar olan Osmanlı dönemi ile Memlûk çağı karşılaştırıldığında Osmanlıların güçlü olduğu bu zaman diliminde dahi medreselerin sayısında düşüş yaşandığı anlaşılmaktadır. Memlûkler döneminde 70 medrese varken Osmanlı döneminde rivayetler farklı olmakla beraber bu okullardan 31 ila 44 tanesinin devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁵¹ Bazı tarihçiler de Memlûk devrinden kalan ve Osmanlılarda da süren medreselerin sayısının 56'ya ulaştığını savunmaktadır.¹⁵⁵² XVII. yüzyılın başlarında Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra Osmanlı Devleti'nde duraklama işaretleri görülmeye başlamış ve bu durum Kudûs'e de yansımıştır. XVIII. yüzyılın başlarında var olan vakıfların azalması, birçok esnaf ve el sanatçısının Asitane'ye göç etmesi ve kütüphanelerin ve ilim yuvalarının hazinelerinin İstanbul'a nakledilmesi sonucunda Kudûs'teki okulların sayısı da azalmaya başlamıştır.¹⁵⁵³

Osmanlı devlet yetkililerinin ilim ve eğitim alanında köklü değişiklikler yapmak için çaba göstermediğini söyleyebiliriz. Osmanlılar, Memlûklülerin geride bıraktığı kurumları ve eğitim sistemini bazı iyileştirmeler, onarımlar ve basit eklemeler dışında olduğu gibi muhafaza etmiştir. Muhtemelen Osmanlı idaresi o dönemde Kudûs'teki ilmi kurumların sayısını yeterli görmüş ve daha öncelikli sayılan konularla ilgilenmesi gerektiğini düşünmüştür. Şehrin altyapısını yeniden yapılandırmak, özellikle de su kaynakları ve şehrin surlarının tamiri Osmanlıların öncelikleri arasında yer almıştır.¹⁵⁵⁴

Bu durum, eğitimin tamamen ihmal edildiği anlamına gelmediği gibi durumun uzun dönem aynı şekilde devam ettiğini söylemek de mümkün değildir. Acil müdahalenin gerektiği alanlarda iyileşmelerin gerçekleştirilmesi ile birlikte eğitimde de ilerlemeler sağlanmaya başlamıştır. Örneğin her ne kadar medreseler Memlûk dönemine göre sayıca

¹⁵⁵⁰ Güneş, H. (2018). **Kudûs Medreselerinde Vazife Mücadeleleri ve Kriz Üretimi**, Z. Kurşun ve A. Usta (Editörler). Osmanlı Döneminde Kudûs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Seçil Ofset, İstanbul, 109-120, 110.

¹⁵⁵¹ el-Cubburî, A. (2010). **el-Kuds fi'l-ahdi'l-Osmaniyyi 1640-1799**, el-Hamid Yayın ve Dağıtım evi ve kütüphanesi, Amman, m2, 298-299; el-Alimi, M. (1968). **el-Ünsü'l-Celil bi tarihi'l-Kuds ve'l-Halil**, en-Necf, Irak, c.2, 33-48; el-Cüdi, H. (2020). **Ebhasun fi tarihi'd-devleti'l-Osmaniyyeti İftirâ'ât ve Hakâik**, İksad, Ankara, 66.

¹⁵⁵² Aslan, H.; Alamleh, M. (2015). **Osmanlı Döneminde Kudûs' teki İlmi Hayat. İslami Araştırmalar**, 26(3), 93-99. 95.

¹⁵⁵³ Aslan, H.; Alamleh, M. (2015). **A,g,m**, 26(3), 93-99. 95; Güneş, H. (2018). **A,g,m**, 111; El-Aselî, K. C. (2002). **Kudûs-Osmanlı Dönemi ve Sonrası. TDV İslâm Ansiklopedisi**, c, 26, 334-338. 337.

¹⁵⁵⁴ Köse, F. B. (2017). **Osmanlı Döneminde Beyt'ül-Makdis' te Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri. Journal of Islamic Jerusalem Studies**, 17(1), 21-36. 22; Armstrong, K. (1998). **el-Kuds Medinetun Vahidetun Selasu Akaid**, 526-529.

düşüş göstermiş olsalar da XVII. yüzyılda şehirde o dönemden kalan elli altı medreseye ek olarak kırk medresenin daha faaliyette bulunduğu görülmektedir. Bu yüzyılın son çeyreğinde, Harem-i Şerif'in etrafında medreseler için ayrılmış iki yüz civarında oda bulunmaktaydı.¹⁵⁵⁵

Kudüs'teki ilmi hayatın bu kısa sunumunun ardından bu bölümün kalan kısmı Kudüs'teki ilmi hayatın çeşitli yönlerden incelenmesine ayrılacaktır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşanan reform macerası süresince meydana gelen değişikliklerin yanı sıra enstitüler, medreseler, bunları oluşturan unsurlar, özellikleri ve sistemleri incelenmiştir.

5.1. Eğitim Hayatı (1808-1831)

Osmanlı Devleti'nin dış savaşlarla fazlasıyla meşgul olmasıyla doğrudan ilgili olarak 19. yüzyılın ilk yarısında zor bir süreç yaşadığı bilinmektedir. Bu savaşlarda daha sonra geri çekilmelere yol açan askerî yenilgiler görüldüğü gibi anılan dönemde ülkenin her yerinde bir dizi iç isyan yaşanmıştır. Anılanlara ek olarak Osmanlı idari sistemindeki zayıflık sebebiyle devlet, çok sayıda kayba ve efora mal olan bir ıslahat sürecine girmiş, oldukça sıkıntılı şartlardan sonra Sultan II. Mahmut yeniçerileri ortadan kaldırmayı başarmıştır. Islahat süreci, ekonomi başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nde hayatın her alanına olan etkisiyle krizleri ve sorunları hafifletmiştir. Kudüs de dâhil olmak üzere Osmanlı Devleti'ndeki ilmî ve kültürel hayat da bu durumdan etkilenmiştir.

18. yüzyılın sonlarına ve 19. yüzyılın başlarına kadar Kudüs de dâhil olmak üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli yerlerindeki okulların çoğu geleneksel dinî medreselerdir. Bu medreselerin ilki dinin ve Kur'an'ın temel ilkelerini öğretmeyi amaçlayan çocuklara yönelik kurumlardır. İkincisi de büyüklere özgü dinî ve şeri ilimleri öğretmeyi amaçlayan medreselerdi. İlki "küttap" adıyla bilinirken ikincisi ise genel anlamda "medrese" olarak bilinmiştir. Eğitim, eski yöntemlere göre yapılagelmıştır.¹⁵⁵⁶ Tanzimat Dönemi'nden önce Osmanlı Devleti, eğitimin ve medreselerin idaresini birincil görevleri arasında görmemiştir. Dolayısıyla birtakım kişi ve gruplara okullar, medreseler, zaviyeler ve o esnada mevcut olan diğer eğitim kurumlarını açma özgürlüğü tanımıştır. İmamlar, vaizler, kadılar ve müftüler

¹⁵⁵⁵ Köse, F. B. (2015). *Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari Ve Sosyal Yapı. Belgü*, (1), 161-199. 185; Köse, F. B. (2017). *Osmanlı Döneminde Beyt'ül-Makdis'te Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri*. 22.

¹⁵⁵⁶ Hasrî, S. (1949). *Havliyyâtü's-Sekâfeti'l-Arabiyye*, Lecne Matbaası Telif, Tercüme ve Yayın, Kahire, Birinci yıl, 3.

yetiştirmeyi amaç edinen bu medreseler zamanla sadece dinî eğitimle sınırlı kalmıştır. Tanzimat Dönemi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin eğitime bakışının tamamen değiştiğini göreceğiz.

Osmanlı Devleti'nin medreselere ve sistemlerine hiç müdahale etmediğini de söyleyemeyiz. Osmanlı tarihinde eğitimi geliştirmek maksatlı medrese, enstitü ve vakıfların kurulmasının birçok örneği vardır. Ancak tüm bu çabaları ilmî hayatı yönlendiren tam bir devlet çalışması olarak değerlendirmek zordur.¹⁵⁵⁷ Bu bölümde, Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı Devleti'nde ilmi ve kültürel hayatın simgeleri olan ve Kudüs'teki sosyal, siyasi hayatı etkileyen medreseleri ve eğitim kurumlar ele alınacaktır. Bu kurumları aşağıdaki gibi sınıflandırabiliriz:

5.1.1. Geleneksel Eğitim Merkezleri

5.1.1.1. Küttap¹⁵⁵⁸

Bu kelime sözlüklerde çocukların eğitildiği yer anlamında geçmektedir. Çoğulu “ketâtîb”, “mekâtîb” ve “küttâb” şekillerinde gelmiştir.¹⁵⁵⁹ Türkçede bunu ‘mahalle mektebi’ olarak ifade edebiliriz. Bu mekân caminin bir köşesi ya da camiye bitişik bir oda da olabilir. Mescitten tamamen bağımsız küttaplar da vardır.¹⁵⁶⁰ Osmanlılar küttapları muhafaza etmiştir. Küttaplarda öğretmen için şeyh ya da şeyhu'l-küttâb kelimeleri kullanılmış, ayrıca hoca ve molla da denmiştir.¹⁵⁶¹ Bu sistemdeki temel unsurlar üstat veya şeyh, tilmiz ya da öğrenci, dersler, kullanılan araçlar ve eğitim yöntemleriydi. Hocada bazı

¹⁵⁵⁷ Sabri, B. (1982). *Filistîn hilâle'l-harbi'l-âlemiyyeti'l-ûlâ ve ma ba'dehâ*, Cem'iyetu'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, Kudüs, 113; Ğanâyim, Z. (1997). *et-Ta'lim fi medîneti'n-Nâsıra fi'n-nısfı's-sânî mine'l-karni't-tâsi'a 'aşer 1850-1920*, el-Mü'temeru'd-Düveliyu's-Sânî fi'd-Dirâsâti'l-Filistîniyye, Birzeit, s168; Şeleh, H. (2003). *et-Ta'lim fi Filistin fi 'ahdi'd-Devleti'l-Osmaniyye*, Daru'l-İhyai't-Turasiyyi, Kahire, 107.

¹⁵⁵⁸ Mektep kelimesiyle eş anlamlı olan küttâb Osmanlılar'da mektephâne, mekteb-i sibyan, sonraları ise ibtidâî mektep ve ilk mektep gibi adlarla anılmıştır. Batılı yazarlar ise daha çok Kur'an Okulu adını kullanmışlardır. Bu okulların tam olarak hangi tarihte ortaya çıktığı belli değilse de Emevîler ve Abbâsîler döneminden beri en yaygın temel eğitim kurumları olduğu bilinmektedir. Başlangıçta İslâmiyet'i yaymak için vazife gören ve farklı etnik grupları İslâm inancı ve hayat tarzıyla bütünleştirmede önemli rol oynayan bu kurumlar daha sonraki dönemlerde ağırlıklı olarak dinî kültürün muhafazasında etkin olmuştur. Landau, J. M. (2003). *Kuttab. TDV İslâm Ansiklopedisi*, c, 27, 3-4. 3.

¹⁵⁵⁹ İbn Manzur, M. (1993). *Lisanu'l-'Arab*, Daru Sadir, t3, c.1, 699.

¹⁵⁶⁰ Şelbi, A. (1987). *et-Terbiye ve't-Ta'lim fi'l-fikri'l-İslâmiyyi*, Mektebetu'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 57.

¹⁵⁶¹ Abdülkerim, el-Yafi. (1991). *et-Ta'lim fi Biladi's-Şam fi'l-karni't-tâsi'a 'aşer ve evaili'l-karni'l-ışrin, İttihadu'l-Küttabi'l-'Arab*, a45, m12, 7-45, 13.

şartlar aranırdı, bu şartların en önemlisi doğru akideye sahip olması, iyi, dindar ve iffetli ve Kur'an hafızı olmasıydı.¹⁵⁶²

Küttap öğretmeni her perşembe ödenmesi nedeniyle 'hamsiyye' adı verilen bir ücretle çalışırdı. Bazı öğretmenler de aylık ücrete tabiydi. Bunun yanı sıra öğrencilerin velilerinden de hediyeler alırlardı.¹⁵⁶³ Bazı diğer kaynaklarda da 19. yüzyılda hocanın, mektebe kayıtlı her öğrenciden haftalık 2 ila 5 kuruş arasında değişen bir ücret aldığını ifade edilmiştir. 1865 yılında Yafa şehrini ziyaret eden Gezgin William Dixen bu mektepleri nitelerken şöyle demektedir: Şehrin girişine yakın her bir köşede yaşlı bir hocanın bulunduğu bir mektep vardı. Belde halkından çocuklar orada ders görür ve hoca haftalık, her çocuğa karşılık bir kuruş tutarında bir ücret alırdı. Ayrıca caminin gelirlerinden yıllık olarak hocaya bir beyaz kumaş parçası ve ayakkabı çifti verilirdi.¹⁵⁶⁴ Her hocanın iki ya da daha fazla yardımcısı vardı ve yardımcı genellikle başarılı öğrencilerden olurdu.¹⁵⁶⁵

Çocuklarla ilgili olarak bazı kaynaklarda Kudüs ahalisinin çocuklarına şeri eğitim verilmesine çok önem verdiklerini ve çocuk yedi ya da sekiz yaşına geldiğinde onu küttaba gönderdikleri belirtilmektedir.¹⁵⁶⁶ Ancak bu yaş okula başlamanın ölçütü değildi. Eğitime başlamada ailelerin imkânları önemli rol oynamıştır. Çocuklar genelde kesintili süreçlerle mekteplere gitmişlerdir. Zor ekonomik koşulları iyileştirmek için yıl boyunca çalışan aileler ve çocukların da onlara yardım etmeleri gerekmesi tahsil faaliyetlerini engellemiştir. Bu durum onların belli yaşlarda ve hatta çoğu zaman mekteplere gitmekten mahrum olmalarına sebep olmuştur.¹⁵⁶⁷

Mekteplerde öğrenciler evvelâ alfabenin harflerini öğrenmişlerdir. Ardından yazma, ve bazı matematiksel işlemler alanında bilgi ve becerilerini artırmıştır. Bunun yanı sıra Kur'an ezberi de yapmışlardır, küttaplar esasen sure ezberine dayalı olmuştur. Bir öğrencinin ne kadar başarılı olduğu Kur'an'dan ne kadar fazla şey ezberlediğiyle ölçülmüştür. Süresine

¹⁵⁶² el-Ferrani, A. (2011). *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'l-Kuds min hilâli kitabi'l-ünsi'l-celîl*, Dâiratu'l-Me'ârifî'l-Filistîniyye, Nablus, 19.

¹⁵⁶³ el-Umrât, R. (1999). *en-Nizâmu't-Ta'lîmiyyu fi Bilâdi's-Şâm fi'l-karni's-sâliye 'aşera el-hicriyyi*, (Yayınlanmamış doktora tezi, İlahiyat ve İslâmî Araştırmalar Fakültesi, Yermük Üniversitesi), 38; Reşid, Abdullah. (1993). *el-Ketâtîb ve nuzumuha't-taklîdiyye fi Amman*, Dâru'l-Yenâbî' Yayın ve Dağıtım, Amman, 86.

¹⁵⁶⁴ et-Taravine, S. (1997). *Kadâ'u Yafa fi'l-ahdi'l-Osmâniyyi 1864-1914*, 486.

¹⁵⁶⁵ Şeleh, H. (2003). *A,g,e*, 107.

¹⁵⁶⁶ Hanşet, Y. (1982). *Tarâifu'l-ems Garâibu'l-yevm Sûratun min hayâti'n-Nebk ve kal'ati'l-Kalamûn fi evâsıtı'l-karni't-tâsi'a 'aşer*, Dâru'r-Râid el-Lubnâniyy, Lübnan, 2.

¹⁵⁶⁷ el-Umrât, R. (1999). *A,g,e*, 39.

bakılmaksızın bir öğrenci hafızlığı tamamlamadıkça mezun olamıyordu ve bitirdiğinde de kendisine hıfzı tamamladığına ifade eden bir belge verilmiştir.¹⁵⁶⁸

Ders sırasında hoca yüksek bir mindere, öğrenciler de hasırların üzerine oturmuştur. Her bir öğrencinin de içine defterlerini ve kalemlerini koyduğu bir çantası mevcuttur.¹⁵⁶⁹ Mekteplerde takip edilen eğitim metodu ise öğretim ve ezberlemedir. Hoca dersi okumuş, öğrenciler de ardından tekrar etmiştir.¹⁵⁷⁰ Bu mektepler özellikle kırsal ve uzak bölgelerde cehaletin azalmasında bir noktaya kadar pay sahibi olmuştur. 20. yüzyılın başlarına kadar Kudüs'te bu tarz eğitim devam etmiştir. Kudüs'te bu mektepler 19. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır. Örneğin Yafa'da pek çok mektep bulunmaktaydı. Şeyh Ureynî el-Kefif, Şeyh Davud bin Yusuf, Şeyh Şahhate bin Ali eş-Şarkâvî mektebi, Şeyh Muhammed bin Mustafa el-Alîmî ve Şeyh Ali Bedran kütütları kaynaklarda ismi geçen noktalardır.¹⁵⁷¹

5.1.1.2. Mescitler

Klasik dönemde camiler, daha çok yaygın eğitim kurumu olarak hutbeler, vaazlar ve sohbetler şeklinde halka eğitim verilen yerler olmalarının yanında meraklı ve mütehasşılara yönelik birer eğitim mekânlarıdır. Dolayısıyla câmilerin, yüksek seviyede öğretim veren merkezler olarak da fonksiyon icra ettiklerini söylemek mümkündür. Bu nedenle “öğretim kütütları veya özel öğretmenle başlar, mescit halkası ile sona erer” denilmekte ve camilerdeki ders halkalarında fıkıh, tefsir, kelâm, hadis, dil bilimleri ve şiir okutulmaktadır. Kudüs'teki camilerde de eğitim faaliyetleri bu minvaldedir. Mescid-i Aksâ ise diğer camilerle aynı işlevlere sahip olmasının yanında İslâm dünyasının muhtelif yerlerinden gelen pek çok âlimin derslerine de ev sahipliği yapmıştır.¹⁵⁷²

Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra mescidinin öneminden dolayı Kudüs'teki ilmî harekette mescitlerin rolünü ifade etmek için ikisinden bahsetmekle yetineceğiz. Mescid-i Aksa en eski eğitim merkezlerindendir. 1098 yılından 1187 yılına kadar olan Avrupalıların Kudüs'ü işgal süreci hariç bu mescitte eğitim faaliyeti hiç kesintiye uğramamıştır.¹⁵⁷³

¹⁵⁶⁸ Hanşet, Y. (1982). **A,g,e**, 20.

¹⁵⁶⁹ Şeleh, H. (2003). **A,g,e**, 105.

¹⁵⁷⁰ el-Umrât, R. (1999). **A,g,e**, 40.

¹⁵⁷¹ et-Taravine, S. (1997). **A,g,e**, 486.

¹⁵⁷² Köse, F. B. (2017). **A,g,m**, 23.

¹⁵⁷³ el-‘Aselî, K. (1981). **Me’âhidu'l-‘ilmi fî Beyti'l-Makdis**, Ürdün Üniversitesi, Amman, 41; el-Hüseynî, H. (2010). **A,g,e**, 67.

Mescid-i Aksa, Osmanlı sultanlarının ilgi odağı olmuştur. 1597 yılında Sultan III. Mehmet, 1603 yılında Sultan I. Ahmet ve 1617 yılında da Sultan I. Mustafa tarafından Kubbetü's-Sahra'da onarım yaptırılmıştır.

Türk gezgin Evliya Çelebi 1648 yılında Kudüs'ü ziyaret ettiğinde kale ve harem-i şerif bölgesi onu büyülemiştir. Harem bölgesinde ve komşu medreselerde maaşlı olarak çalışan 800 imam ve vaiz görmüştür. Onun anlatımına göre anılanlara ek olarak 50 müezzin ve çok sayıda kâri orada bulunmuştur.¹⁵⁷⁴ Evliya Çelebi'nin mübalağacı üslubu herkesçe bilinse de sonuç olarak Mescid-i Aksa ve çevresinde önemli miktarda görevlinin istihdam edildiğini ifade etmek mümkündür.

Genel olarak mescitlerde ve özel olarak da Mescid-i Aksa'da eğitim faaliyeti ders halkaları şeklinde icra edilmiştir. Bu sistem İslam dünyasının diğer bölgelerindeki mescitlerde de yaygın olmuştur. İlim halkaları sistemi eskiden beri takip edilen, hicri birinci ve ikinci asırdan beri bilinen bir yöntemdir. Buna göre bir mescitte birden fazla ilim halkası bulunur. Mescidin her bir direğinin yanında bir hocanın halkası olur. Hoca sırtını mescidin direğine yaslar, öğrenciler de dersi dinlemek için onun etrafına toplanırlar. Mescid-i Aksa'da haftanın her günü ders halkaları kurulmuştur. Öğrenciler hocalarının etrafında, onların bulundukları revaklar ve minderlerinin çevresinde halka oluşturmuşlardır.¹⁵⁷⁵

Ders halkalarının vakitleri tam olarak belirli olmamıştır. Hocalar halkaları çoğunlukla sabah namazından veya güneşin doğuşundan sonra yahut da öğle namazını müteakiben kurmuşlardır. Dersler zaman zaman güneşin batışına kadar sürmüştür. Hocalardan bazıları da yatsı namazından sonra halkalarını icra etmişlerdir.¹⁵⁷⁶ Öğrencilere ders okutulması için bazen vakit tayin edilmiş bazen de edilmemiştir. 1811 yılı Rebiulahir ayının başlarında Şihâbuddin bin İbrahim Ahmed eş-Şihâbi, Kubbetü's-Sahra'nın içinde bir cüzün dörtte birini okutması için atanmıştır.¹⁵⁷⁷

İlim halkalarında izlenen öğretim müfredatı hocanın seçimine bağlıdır. Her hoca ilmi yetkinliğine, çalışmasına ve isteğine uygun dersi seçmiştir. Müfredatın temelinde Kur'an-ı

¹⁵⁷⁴ Armstrong, K. (1998). *el-Kuds Medinetun Vahidetun Selasu Akaid*, 538.

¹⁵⁷⁵ Abdülmehdi, A. (2009). *A,g,e*, 96.

¹⁵⁷⁶ K.Ş.S. No. 305. 44; el-Umrât, R. (1999). *A,g,m*, 47.

¹⁵⁷⁷ K.Ş.S. No. 293. 123.

Kerim, tefsir, hadis, tevhid, fıkıh, nahiv ve belagat gibi din ilimleri vardır.¹⁵⁷⁸ 1818yılıının Cemaziyelahir ayında zikir ve tevhit dersi okutması için Muhammed Bey adlı bir hoca Kubbetü's-Sahra'nın kuzey cihetine atanmıştır.¹⁵⁷⁹

Vesikalarda, kadınların da Kubbetü's-Sahra mescidinde ve Kudüs'teki diğer yerlerde eğitime katıldıklarına dair bilgiler geçmiştir. Söz gelimi Muhyiddin Tacuddin ed-Davudi'nin kızı Alime Hanım 1811 yılında bir dönem Kur'an-ı Kerim okutması için görevlendirilmiştir. Aynı şekilde 1816 yılında da Emin Abdullah el-Cauni ve kız kardeşinin Kur'an-ı Kerim okutmak için Kubbetü's-Sahra'ya atanmıştır.¹⁵⁸⁰ Mescid-i Aksa'da öğretim vazifesi, belli başlı ailelerle sınırlı kalmış, ayrıca alınıp satılabiliyordu. Miras olarak kalan bazı vazifeler, bir miktar para karşılığında başkasına devredilebiliyordu. Belgeler ışığında bu konuya dair örnekler vermek mümkündür. Örneğin arşive göre Halil Abdüllatif eş-Şihâbî Kur'an-ı Kerim okutma vazifesini babasından devralmıştır. Mübarek Abdurrahim Efendi de, öğretim ve Kur'an-ı Kerim okutma vazifesini 200 zalata karşılığında Muhammed Arif'ten devralmıştı. Mescid-i Aksa'daki hocalara yapılan harcamaların kaynakları da çeşitli olmuştur. Rum sürresi, Mısır sürresi, Haseki Sultan'ın vakıfları tarafından ödenen aynî yardımlar ve Osmanlı sultanına ait özel destekler Mescid-i Aksa'nın finansal kaynaklarını oluşturmuştur.¹⁵⁸¹

Ziyad el-Medenî'nin mahkeme vesikalarına dayanarak ifade ettiklerine göre 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Mescid-i Aksa'da İbn Kâdî's-Selt diye tanınan Salih Efendi'nin halkası yanında Muhammed Abdüllatif el-Lüddî, Süleyman Çelebi Katîne, Halil Efendi, Muhammed Salih Efendi, Halil Abdüllatif eş-Şihâbî, Hâlid Efendi ve Muhammed Efendi'nin ders halkalarına rastlanmıştır. Muhammed Efendi hakkında şeri mahkeme kadısı Mescid-i Aksa'da hadis-i şerif okutma karşılığında her gün kendisine bir rıtl buğday verilmesini kararlaştırmıştır. Buhari okutma vazifesini devralmış merhum Ahmed Efendi'nin oğlu Muhammed Efendi ve Kubbetü's-Sahra'da Kur'an okutma vazifesini devralan İmran el-Hazrecî bu şekilde eğitim veren kişilerdendi.¹⁵⁸²

¹⁵⁷⁸ K.Ş.S. No. 297. 118; Abdülmehdi, A. (2009). **A,g,e**, 96.

¹⁵⁷⁹ K.Ş.S. No. 301. 109.

¹⁵⁸⁰ K.Ş.S. No. 293. 122; K.Ş.S. No. 299. 47.

¹⁵⁸¹ K.Ş.S. No. 360. 69; K.Ş.S. No. 378. 181; el-'Aselî, K. (1981). **A,g,e**, 41; el-Medenî, Z. (1996). **A,g,e**, 229, 264-265.

¹⁵⁸² el-Medenî, Z. (1996). **A,g,e**, 229, 265.

5.1.2. Geleneksel Medreseler

Daha önce de değinildiği gibi medreselerin ortaya çıkışı 11. yüzyılın ortalarına dayanmaktadır. Bu tarih İslam ülkelerinde eğitimin başlangıcı değildir, aksine bir dönüm noktasıdır. Eğitim belli kurallar altında yürütülen metodik ve düzenli bir hâl almıştır. Bu tür eğitim kurumlarının ortaya çıkmasına yol açan sebepleri şu şekilde özetlenebilir: Şia düşüncesiyle mücadele etmek gerekiyordu. Fatımî Devleti Şia düşüncesini yaymak amacıyla Ezher gibi ilmî kurumlar inşa etmeye başlamıştı.

Osmanlı Devleti de Şiilik mezhebine karşı Sünnî mezhebini ve Sünnî devleti desteklemek için şeri medreseler kuran devletler arasında yer almıştır.¹⁵⁸³ Öte yandan ilmin gelişmesi de medreseleri yeniden şekillendirmeyi gerekli kılmıştır. Zira ilmi artık sadece şeri ilimlerle sınırlı tutmak mümkün değildi. Doğa bilimlerini, matematiği, felsefeyi ve cedel ilmini de içinde barındırması kaçınılmazdı. Fen bilimleri geleneksel medrese eğitimine dâhil olsa da daha sonra da göreceğimiz gibi sınırlı ve seçime dayalı bir statüde kalmıştır).¹⁵⁸⁴ Devlette kadı, hatip, müftü ve hoca olarak görev yapacak ehliyetli kişiler yetiştirmek medreselerin varlığının başka bir sebebi olmuştur. Devlet adamı kadroları oluşturmak için sultanlar medreselere önem vermiş, onlar için vakıflar kurup bağışta bulunmuşlardır.¹⁵⁸⁵

Kudüs'te medreseler dört sünnî mezhepten hangisine bağlı olduklarına göre sınıflandırılmıştır. Kudüs'teki medreseleri bir mezhebe bağlı medreseler, müşterek medreseler ve bir mezhebe bağlı olmayan medreseler olmak üzere üç kısma ayırmamız mümkündür. Birinci kısma ait medreseler yöntem ve müfredat olarak sadece bir mezhebin öğretilmesine dayanmaktaydı. İkinci kısım medreselerde ise her ne kadar bir mezhep öne çıksa da diğer mezheplere de önem veriliyor, onlar da öğretiliyordu. Üçüncü kısım medreseler ise birini diğerinin önüne geçirmeden tüm mezhepleri öğretiyordu.¹⁵⁸⁶

Kudüs'teki geleneksel medreselerde izlenen müfredatı hassas bir şekilde tespit etmek zordur. Çünkü her bir medresenin müfredatı bağlı olduğu mezhebe ve fikre göre farklılık gösteriyordu. Hatta bazen hoca kendi isteğine ve imkânlarına göre de müfredat belirleyebiliyordu. Ancak genel olarak okutulan dersler bağlamında medrese müfredatını

¹⁵⁸³ Şelbi, A. (1987). **A,g,e**, 118.

¹⁵⁸⁴ el-Umrât, R. (1999). **A,g,e**, 54.

¹⁵⁸⁵ Armstrong, K. (1998). **A,g,e**, 538; el-'Aselî, Kâmil. (1981). **A,g,e**, 15-20.

¹⁵⁸⁶ Güneş, H. (2018). **A,g,m**, 109-110.

hadis, fıkıh, tefsir, feraiz, kıraat ve sarf, edebiyat, belagat şeklinde özetlemek mümkündür. Bazı medreselerde tarih, matematik, mantık gibi farklı ilimlere ait dersler de vardı.¹⁵⁸⁷

Bazı kaynaklarda medreselerde eğitim döneminin iki aşamadan oluştuğu belirtilmektedir: Birinci aşama zorunlu olan ve öğrencinin okumayı, yazmayı öğrendiği aşamadır. Bu dönemde telkin yoluyla öğrencilere Kur'an-ı Kerim ezberletilir. Eğer öğrenci ezberi iyi bir şekilde yaparsa yazma veya hat öğretimine geçilir.

Daha sonra seçmeli olan ikinci aşama gelir. İkinci aşamada matematik, tıp vb. çeşitli aklî ilimler okutulur.¹⁵⁸⁸ İki aşamalı eğitim prensibi, aklî ilimlerin medreselerin önceliklerinden olmadığına kanıttır.

Medreselerdeki vazifeler aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

Medrese idaresi bağlamında şu görevler bulunmuştur: 1. Mütevellî: Görevi medresenin vakfını idare etmek ve medresenin bütün işlerini takip etmektir.¹⁵⁸⁹ Kaynaklarda Kudüs medreseleri çerçevesinde mütevellî olan çeşitli isimler zikredilmiştir. Örneğin 1813 yılında Abdullah bin Hassan Kudüs'teki el-Hüseyniyye Medresesi'nin mütevellisi olarak görev almıştır.¹⁵⁹⁰ Şeyh Hasan Ağa el-Câ'ûnî, Muhammed Bedr el-Câ'ûnî ve Şeyh Vehbe el-Câ'ûnî ise Salâhiyye Medresesi'nin mütevellisi olmuşlardır.¹⁵⁹¹

2. Nâzır: Medresenin yönetimiyle ilgilenen kişidir. Bütün işlerde kendisine müracaat edilir. Âlimlerden veya devlette rütbe sahibi kimselerden olur. Ayrıca medresenin malî işleriyle de ilgilenir.¹⁵⁹² Çerkez Medresesinin nazırlığını ve hocalığını üstlenen Musa Ebu'l-

¹⁵⁸⁷ Avad, M. (2016). *el-Hayâtu'l-İdâriyyetu ve's-Sekâfiyyetu ve'l-İctimâ'îyyetu ve'l-İktisâdiyye fî Filistîn hilâle'l-karneyni'l-hâdiye ve's-sâniye aşera el-hicriyyeyni*, (Basılmamış yüksek lisans tezi, Külliyyetu'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, en-Necâh Üniversitesi), 75.

¹⁵⁸⁸ Hasâvine, E. (2020). *Medârisu'l-Kuds eş-Şerîf fî sicillâti'l-mehâkimi's-şer'iyye 1700-1750*, Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, Gazze, a2, m28, 68; el-'Aselî, K. (1981). *A,g,e*, 15-21.

¹⁵⁸⁹ Râbî, İ. (2019). *el-Kuds eş-Şerîf ibbâne'l-hukmi'l-Osmâniyyi li'l-Kuds 1516-1917*, Arap Tarihçiler Birliği, Kahire, a27, 323-368, 337.

¹⁵⁹⁰ Kanat, E. (2013). *Kudüs'teki islami vakıf ve eserlerle ilgili Şam Ahkâm Defterlerinde yer alan hükümler (1742-1830)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üni), 211.

¹⁵⁹¹ K.Ş.S. No. 290. 87.

¹⁵⁹² el-Umrât, R. (1999). *A,g,e*, 56.

Merak, Mencekiyye Medresesi'nin nazırlığını ve hocalığını üstlenen Alemuddin el-'Alemî nazırlık yapan kişilere örnektir.¹⁵⁹³

3. Kâtip: Kitapları yazan ve nâzır ile medresenin diğer bölümleri arasındaki yazışmalarla ve medrese dışından gelen kitap ve mektuplarla ilgilenen kişidir. Sicil kayıtlarını ve resmî evrakları da muhafaza eder.¹⁵⁹⁴ Bunların yanı sıra depocu, münavil, ferraş, süpürgeci, kapıcı, bekçi, ezan okuyucu, kamet getirici, imam, kamuya açık alanlarla ilgilenen, kapıcı nâzırı ve baş vaizler medresede görev yapmıştır.¹⁵⁹⁵

Medresedeki eğitim vazifeler: En önemli ilmî vazife müderrislik hocalık ya da şeyhlik) vazifesiydi. Hoca veya şeyh öğrencilere ders okutan kişidir. Hoca, öğrencilerine medresede kararlaştırılmış müfredatı okutur. Şeyh öğrenciler için icazet adı verilen bir belge çıkarır. Eğer icazet özel ise öğrenciler bu sayede belirli bir kitabı okutma hakkı kazanır. İcazet genel olursa öğrenci, hocasının okuttuğu tüm kitapları okutma hakkını elde eder.¹⁵⁹⁶ Geleneksel medreselerde hoca medresenin kurucusu tarafından atanır. Ücretini de medresenin vakfından alır. Genellikle hayatı boyunca bu işte devam eder. Hocada yeterlilik ve takva gibi bazı vasıflar aranır.

19. yüzyılın başlarında hocaların kalitesi bağlamında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Tecrübe ve ehliyete muhtaç olup görev almaya layık olmayan birçok hoca da bu makamı işgal etmiştir. Hocalık mesleği varisin görev için yetkin olup olmadığına bakılmaksızın, âlim de olsa cahil de olsa miras yoluyla aktarılmıştır.¹⁵⁹⁷ Sultâniyye Medresesi'ne hoca olarak atanan Şeyh Abdurrahman, Musul Medresesi'ne iki kardeşiyle beraber hoca olarak atanan Seyyid Cârullah Efendi ve Kudüs Mahkemesi'nde reisülküttap olup Tenkiziyye Medresesi'ne hoca olarak atanan Hâlidîzâde Efendi müderris olarak görev yapanlardan bazılarıdır.¹⁵⁹⁸

Eğitimin idaresinde ikinci unsur ise hocanın talebelerine okuttuğu derslerin tekrarını yapan asistan/muid denen çalışandır. Muid, dersi hocadan anlamamış öğrencilerin

¹⁵⁹³ el-Medenî, Z. (1996). **A,g,e**, 267.

¹⁵⁹⁴ el-Umrât, R. (1999). **A,g,e**, 57.

¹⁵⁹⁵ K.Ş.S. No. 293. 75; Hasen, F. (2017). **el-Medârisu's-Şer'iyye fi'l-Kuds hilâle'l-karni't-tâsi'a 'aşer: Dirâsetun Te'sliyyetun**, Mecelletu'l-Bahsi'l-İlmiyyi fi't-Terbiye, Ayn Şems Üniversitesi, a18, m3, 555-579, 560-561.

¹⁵⁹⁶ el-'Aselî, K. (1981). **A,g,e**, 21.

¹⁵⁹⁷ el-Umrât, R. (1999). **A,g,e**, 58.

¹⁵⁹⁸ el-Medenî, Z. (1996). **A,g,e**, 267.

anlamasına yardımcı olurdu. Bunun yanı sıra zor kavramları ve kalıpları da öğrenciler için biraz olsun kolaylaştırırdı. Hoca olmadığında da onun yerine geçerdi.¹⁵⁹⁹ Abdülhamid el-Ca'uni ve Yusuf el-Afifi, kaynaklara göre muid olarak görev yapan iki kişidir. Birincisi Salâhiyye Medresesi'ne dörtte bir zamanlı olarak, ikincisi ise Zemeniyye Medresesi'ne yarı zamanlı olarak vazife yapmıştır.¹⁶⁰⁰

Hocaların vazifelerini elde etmelerinin en öne çıkan yöntemi miras olmuştur. Beşik ulema denen bu sistemde hocalık babadan oğula geçmiştir. 19. yüzyılda bu sistemin alamet-i farikası hocalık vazifesine geçecek olan oğulun yetkinliğine, kapasitesine artık bakılmamasıydı.¹⁶⁰¹ Bu politika bazı ailelerin bazı medreselerdeki vazifeleri tekelleri altına almasına neden oldu.

Nitekim el-Âlemi Ailesi el-Hamra Medresesi'ndeki çoğu idari ve eğitim vazifelerini kendilerinde topladılar. el-Afifi Ailesi Zemeniyye Medresesi'ndeki makamları işgal ederken el-Alemi ve el-Cema'i aileleri Cevheriyye Medresesi'ndeki vazifeleri bölüştüler. Medreseler de diğer eğitim kurumları gibi vakıflara bağlı olmuştur. Vakfedilen çok sayıda gayrimenkul, arazi, ev ve dükkân aracılığıyla elde edilen gelirler medreselerdeki işlerin yürütmesi için harcanmıştır. görevlilerin maaşlarının ödenmesi, koruma işleri ve diğer masraflar kira ve benzeri kalemlerden karşılanmıştır. Eğitim kurumlarına sürekli gelir sağlanması Kudüslü nüfuzlu ailelerin çocuklarının bu kurumlarda eğitim ve idare vazifeleri almaya yönelmesine neden olmuştur.¹⁶⁰²

Kudüs'teki medreselerin mali kaynaklarını ve vakıf desteğini zamanla yitirdiğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda medreselerdeki müfredatın kuruluş amacıyla uyumlu olacak şekilde geleneksel geliştirilmemesi, özellikle akli ve doğa ilimlerinin müfredata yeterince dâhil edilmemesi, vazifeyi miras alma sisteminden dolayı kişilerdeki yetersizlik ve Osmanlı Devleti'nin yaşadığı olumsuz siyasi ve ekonomik durum etkili olmuş, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde eğitim sisteminde gerilemeye yol açmıştır. Eğitimdeki gerileme, o süreçte

¹⁵⁹⁹ Avad, M. (2016). **A,g,e**, 88.

¹⁶⁰⁰ el-Medenî, Z. (1996). **A,g,e**, 267.

¹⁶⁰¹ Hasâvine, E. (2020). **A,g,m**, 65.

¹⁶⁰² el-'Aselî, K. (1981). **A,g,e**, 23; Câmûs, F. (2010). **Devru'l-Ulemâi fi'n-Nizâmi't-Ta'limiyyi fi'l-Kuds fi evâhiri'l-ahdi'l-Osmâniyyi**, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Brezet Üniversitesi, Filistin), 10-21.

Kudüs'te bulunan medreselerin sayısından da anlaşılabilir. Zira medreselerin sayılarında gözle görülür bir azalma yaşanmıştır.

19. yüzyılın başlarında Kudüs'te mevcut olan medreselerin sayıları üzerinde birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaları inceleyen bir kişi net olarak bu sayının belirlenmesinde yaşanan karışıklığı fark eder. Rivayetler farklılık göstermekle beraber medreselerin sayısı 17 ila 23 arasında değişmektedir. Bu süreçte birçok medrese mahlul olmuş, faaliyetlerini sonlandırmıştır. 18. yüzyılın son yıllarında kapanan medreseler olduğu gibi 19. yüzyılın ilk çeyreğinde eğitim kurumu olmaktan çıkan bazı medreseler vardır. Biz bu bağlamda konuyu ele alan araştırmalara dayanarak gerçek sayıya ulaşmaya çalışacağız.

Tarihçi el-Medenî çalışmamıza konu olan döneme dair 17 tane medrese zikretmiştir: Bâsitiyye Medresesi, Hamrâ Medresesi, Salâhiyye Medresesi, Mezheriyye Medresesi, Osmâniyye Medresesi, Sultâniyye Eşrefiyye) Medresesi, Cevheriyye Medresesi, Mâverdiyye Medresesi, Emîniyye Medresesi, Me'mûniyye Medresesi, Mûsiliyye Medresesi, Mencekiyye Medresesi, Hâtûniyye Medresesi, Zemeniyye Medresesi, Çerkesiyye Medresesi, Hanbeliyye Medresesi ve Sâmitiyye Medresesi.¹⁶⁰³ Başka kaynaklarda bu medreselere şunlar da eklenmektedir: İs'ardiyye Medresesi, Tenkiziyye Medresesi, Rasâsiyye Medresesi, Taşmeriyye Medresesi ve Kerîmiyye Medresesi.¹⁶⁰⁴ Bu medreselerin köklerinin Memlukler Dönemi'ne ait olduğu görülmektedir.

5.1.3. Tasavvufî Eğitim

Geleneksel medreseler ve mescitlerle beraber tasavvufî kurumlar da Kudüs'teki ilmî hayatın merkezinde yer almıştır. Hicrî 6. asrın başlarında Gazzali'nin vefatından sonra tasavvufî tarikatlar doğdu ve Ebu Yezid el-Bistâmî ve Abdülkadir Geylânî gibi ilk tasavvuf büyükleri ortaya çıktı. Miladi 14. asırla beraber mutasavvıflara tekke, zaviye ve kervansaray yapma imkânı tanıyan Memlûklerin de teşvikiyle Kudüs'te tasavvuf hareketi başladı. Zamanla Kudüs'te sufilerin sayıları arttı ve kültürel hayatta etkili olmaya başladılar. Sûfî hareket büyük oranda Memlukler Dönemi'nde öne çıkmış olsa faaliyetlerinin başlangıcı Eyyubiler dönemindedir.¹⁶⁰⁵ Araştırılan süreçte Kudüs'te etkinlik gösteren en önemli

¹⁶⁰³ el-Medenî bu medreselerin sayılarını belirlerken şeri mahkeme sicil kayıtlarından yararlanmıştır. el-Medenî, Z. (1996). *Medînetu'l-Kuds ve civâruhâ*, 268-272.

¹⁶⁰⁴ Câmus, F. (2010). *A,g,e*, 150-164.

¹⁶⁰⁵ es-Sevâriye, S. (2009). *el-Hayâtu'l-İctimâiyyetu fi'l-Kuds 1750-1800*, 246.

tarikatlarda Mevleviyye, Nakşibendiyye ve Halvetiyye tarikatıdır.¹⁶⁰⁶ Ayrıca el-Alemî ve ed-Decânî aileleri gibi tasavvufî yönüyle öne çıkan aileler de olmuştur. Söz konusu ailelerin bu tarikatlardaki şeyhliklerinde miras sisteminin yarı yarıya etkili olduğu söylenebilir.¹⁶⁰⁷

Kudüs'teki tasavvufî eğitim kurumları şu şekilde üç kısma ayrılmıştır:

1. Zaviyeler: Salih amel ve ibadet için hazırlanmış mekânlardır. Âbid kimselerin uzlete çekildiği yerdir. Şeyh ve tebaasının da karargâhıdır. Orada ibadet ve eğitim için insanlardan uzaklaşılır. Zaviyede geceleme ve namaz kılmak için kullanılan odalar vardır. Zaviyedeki eğitim Kur'an eğitimi ve ruhani irfan eğitimi ile sınırlıdır.¹⁶⁰⁸

Çalışmamıza konu olan dönemde Kudüs'te bulunan en önemli zaviyeler: Ethemiyye Zaviyesi, Bistâmiyye Zaviyesi, Davudiyye Zaviyesi, Hunûd Zaviyesi, Bedriyye Zaviyesi, Es'ardiyye Zaviyesi, Mevleviyye Zaviyesi, Lü'lü'yye Zaviyesi, Özbekiyye Nakşibendiyye Zaviyesi, Haydariyye Zaviyesi, Ebû Medîn el-Gavs Zaviyesi ve Kâdiriyye Zaviyesi.¹⁶⁰⁹ Bunların yanında Şerefât Zaviyesi, Mu'zamiyye Zaviyesi ve Cerrâhiyye Zaviyesi de mühim dini mekanlardır.¹⁶¹⁰

Bir diğer tasavvufî kurum ise tekkeler idi.

2. Tekke: Tekye de denmektedir, *dergâh, bir şeyin taht-ı riyasetinde olarak dervişanın mahall-i ikamet ve zikir ve ibadeti*.¹⁶¹¹ Dervişlerin ibadet, zikir ve istirahat alanı olan tekkelerde eğitim tekkeyi kuran kişilerin koyduğu şartlarla uyumlu olarak belirli ve açık bir programa göre ilerliyordu.¹⁶¹² Kudüs'te bulunan en önemli tekke Salâhiyye Tekkesi idi. 1187 yılında Beytülmağdis'i fetheden Selahaddin Eyyûbî bir tekke kurmuştu. Tekke, dervişlerin evlerinden ve bir mescitten müteşekkildir. İçerisinde eğitim yapılmasından ötürü bu tekkenin Kudüs'teki ilmî hayata etkisi olmuştur. Orada şeyhlik yapacak olanların sufi olması şart koşulmuştur. el-Alemî Ailesi Salahiyye Tekkesi'nin şeyhlerini, postnişinlerini çıkarmıştır. Osmanlı sultanı bu makamda belirleyici olmuştur. Şam valilerinden biri Ahmed

¹⁶⁰⁶ el-Medenî, Z. (1996). **A,g,e**, 274.

¹⁶⁰⁷ İbrahim, R. (2010). **el-Havâniku fi'l-Kuds hilâle'l-asri'l-Osmâniyyi**, Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye li'l-Buhûsi'l-İnsâniyye, Gazze, a1, m18, 665-688, 670.

¹⁶⁰⁸ Hasen, F. (2017). **A,g,m**, 570.

¹⁶⁰⁹ el-Medenî, Z. (1996). **A,g,e**, 278-281.

¹⁶¹⁰ el-Umrât, R. (1999). **A,g,e**, 100-101.

¹⁶¹¹ Şemseddin S. (2017). **Kâmûs-ı Türkî**, 448.

¹⁶¹² İbrahim, R. (2010). **A,g,m**, 666.

Ağa'yı o tekkeye şeyh yapmak istediğinde sultan, validen onu görevden almasını ve görevi el-Alemî Ailesi'nden birisine vermesini istemiştir. Salahiyye Tekkesi'nin şeyhleri arasında kaynaklarda ismi geçen Muhammed el-Alemî, Feyzullah el-Alemî ve Şemseddin Efendi el-Alemî'den bahsetmek mümkündür. Kudüs'te ayrıca Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Haseki Hürrem Sultan'ın 1552 yılında kurduğu ve günümüze kadar gelen Haseki Sultan Tekkesi şehrin tasavvufi hayatında kayda değer bir unsur olmuştur. Kudüs'te Salâhiyye Tekkesi'nin yanı sıra Fahriyye Tekkesi ve Cevheriyye Tekkesi de bulunmuştur.¹⁶¹³

3. Ribatlar: Mutasavvıflar nefislerine karşı cihat için kullandıkları sahalardır ve kütüphaneler içeren ribatlar kitap okumak ve yazmak için elverişli bir ortamdır. Sultan Mansur Kalavun'un 1282 yılında kurduğu Mansûrî Ribatı ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1540'ta kurulan Emir Bayram Çavuş Ribatı Kudüs'teki önemli dini alanlardandır.

Zaviyelerde ise zikirler yapıldı ve Kudüs'teki zaviyeler; Mağripliler ve Hintliler gibi insanların bir araya geldiği bir yer olması itibariyle sosyal bir anlam da taşıyordu.¹⁶¹⁴

5.1.4. Kütüphaneler

Kudüs, klasik çağda İslam dünyasındaki ilim merkezlerinden biri kabul edilmiştir. Âlimlerin dünyanın her yerinden geldikleri önemli bir kent olmuştur. Bu özellik Kudüs ahalisi ve ailelerini de etkilemiştir. Nitekim erken dönemden itibaren ahalinin ilme ve kitaplara olan ilgileri artmıştır. Bunun neticesinde kitapları derleme ve çoğaltma işiyle ünlenen birçok aile ortaya çıkmıştır. Osmanlı Dönemi boyunca Kudüs'te kitap çoğaltan kişilerin sayısı üzerinde çalışan Berekât'ın araştırmasından 19. yüzyılda Kudüs'te kitap çoğaltan 37 kişi vardı. Ayrıca aynı yüzyılda Kudüs'te 100 mahtut eserin çoğaltıldığı belirtilmiştir.¹⁶¹⁵

Kudüs ahalisi ve uleması ölmeden önce kitaplarını vakfederlerdi. Bu çerçevede araştırmacı Berekât, Filistin'de insanların çok sayıda kitabı kendi soylarından olanlara vakfettiklerini belirtmiş, ölen alimlerin kendi nesillerine bağışladığı 3756 adet yazma eser

¹⁶¹³ el-Medenî, Z. (1996). *A,g,e*, 276; el-Umrât, R. (1999). *A,g,e*, 102-103.

¹⁶¹⁴ Câmus, F. (2010). *Devru'l-Ulemâi fi'n-Nizâmî't-Ta'limiyyi fi'l-Kuds fi evâhiri'l-ahdi'l-Osmâniyyi*, 37.

¹⁶¹⁵ Berekât, B. (2012). *Târihu'l-Mektebâti'l-Arabiyye fi Beyti'l-Makdis*, Kral Faysal İslâmî Araştırmalar Merkezi, Riyad, 18-19.

saymıştır. Vakfedenler de soylarının kuruması durumunda bu kitapların bir mescide veya belirli bir medreseye veyahut da genel olarak ilim talebelerine havale edilmesini şart koşmuşlardır. Vakfedilen kitapların aileye intikali söz konusu olmazsa Mescid-i Aksa'ya taşındığı da görülmüştür.¹⁶¹⁶

Kütüphane, Kudüs'te ilmî hayatın temel direklerinden kabul edilir. Kudüs'te bilinen ilk kütüphaneler Hristiyanların manastır kütüphaneleridir ve bazı kütüphaneler Kudüs'ün İslâm ile tanışmasından öncesine uzanır. İslâmî fetihten sonra cami, mescit ve zaviyelerde açılan kütüphanelerden bahsetmek mümkündür. Kudüs civarında Kahire'deki aynı adı taşıyan kütüphane gibi miladi 11. yüzyılda Hâkim-Biemrillah'ın kurduğu Kudüs'teki Fatımi Daru'l-İlm Kütüphanesi de en eski medrese kütüphanelerindendir.¹⁶¹⁷ Kütüphaneler çeşitli İslam devletlerinin dönemlerinde gelişmeye başladı. Ancak ne var ki Memluk ve Osmanlı dönemlerinde beyin göçü yaşandı. Kanuni Sultan Süleyman'ın Kudüs'ün altyapısını inşa etmesinden sonra şehir genişledi ve nüfusu arttı. Böylece kütüphanelere ve inşasına verilen önem de arttı. 18. yüzyılda özel kütüphanelerin yanında mescit, medrese ve zaviyelerdeki kütüphaneler de yaygınlık kazandı.¹⁶¹⁸

Osmanlı Dönemi'nde Kudüs'te kamuya ait ve özel olmak üzere iki tür kütüphane vardır. Bazı yazarlar Kudüs'te binlerce çeşitli eserle dolu olan çok sayıda halka açık kütüphane olduğunu belirtmektedir. Mescid-i Aksa Kütüphanesi, medrese kütüphaneleri ve manastır kütüphaneleri isteyen herkesin istifadesine sunulmuştur. Mescid-i Aksa Kütüphanesi Kudüs'teki en önemli merkezlerden biri kabul edilmiştir. Mescid-i Aksa ilmî hayatın merkezi, dini ilimlerin okutulduğu bir medrese olmuştur. Onun kütüphanesi dil, matematik, din ve tarih gibi çeşitli konularda çok sayıda kitabı bünyesinde barındırmıştır. Müslüman din adamlarının ve vakıfların yönetim kurulu üyelerinin vakfetmiş olduğu çok sayıda Kur'an nüshası da içermiştir.¹⁶¹⁹ Medrese ve zaviyelerin kütüphaneleri bağlamında Beytülmakdis'deki bazı medrese, zaviye ve yurtların hocalarının, konuk ve ziyaretçilerin tasarrufuna bırakılmak üzere küçük müstakil kütüphaneler kurmaya önem verdiğini söylemek mümkündür. Nâsırıyye ve Hüseyiniyye kütüphaneleri örneğinde olduğu gibi

¹⁶¹⁶ Berekât, B. (2012). **A,g,e**, 125.

¹⁶¹⁷ el-Müncid, S. (1972). **el-Mahtûtâtü'l-Arabiyye fî Filistîn**, Dâru'l-Kitabi'l-Cedîd, Beyrut, 24.

¹⁶¹⁸ Dolu, A. (2018). **18. Yüzyılda Kudüs'te Kitap Sahipliği**, Z. Kurşun ve A. Usta (Editörler). Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Seçil Ofset, İstanbul, 49-80, 51.

¹⁶¹⁹ Aslan, H.; Alamleh, M. (2015). Osmanlı Döneminde Kudüs'teki İlmi Hayat. *İslami Araştırmalar*, 26(3), 93-99. 97; el-Müncid, S. (1972). **A,g,e**, 24; el-Medenî, Ziyad. (1996). **A,g,e**, 282.

bölgedeki kütüphaneler hacim ve önem açısından farklılık göstermiştir. Emîniyye Kütüphanesi'nde kitaplar için ayrılmış bir salon bulunmaktaydı.¹⁶²⁰

İkinci kısım kütüphaneler özel niteliktedir. Belgeler ve kaynaklar Osmanlı Dönemi'nde Kudüslü ailelerin onlarca özel kütüphaneyi muhafaza ettiklerini ifade etmektedir. Kütüphanedeki veriler, ilim ehlinin, değeri ne olursa olsun ana kitapları elde etmeye önem verdiklerini göstermektedir. Çok sayıda mahtut eserin Filistin dışına çıkarılmasına rağmen Beytülmakdis kütüphaneleri bu kimselerin elinde bulunan çok sayıda mahtut eseri ihtiva etmektedir.¹⁶²¹ Özel kütüphaneler dinî ilimlerin yanı sıra dil, felsefe, tarih ve tıp ilimlerini de içermekteydi. Fıkıh, hadis, felsefe, tarih, dil ve tıp alanlarında kitapların bulunduğu Abdülhayy Carullah'ın kütüphanesi bu kütüphanelerdendi. Diğer bazı kütüphaneler ise şunlardır: Hoca Şeyh Süleyman Efendi'nin kütüphanesi, Fethi Salih Efendi'nin kütüphanesi, denetim sorumlusu Hüseyin Efendi'nin kütüphanesi, Muhammed Nesîbe'nin kütüphanesi ve Halil el-Câ'ûnî'nin kütüphanesi.¹⁶²²

Berekât, Osmanlı Dönemi'nde kütüphaneye sahip olan ailelerin ve kitapların sayısını tablo hâlinde belirtmiştir. Ancak bu sayım sadece 19. yüzyılı değil bütün Osmanlı Dönemi'ni kapsamaktadır. Berekât'ın sayımı şu şekildedir:

Çizelge 5.1. Kudüs'te kütüphaneye sahip olan ailelerin ve kitapların sayısı

Ailenin ismi	Kitapların sayısı	Ailenin ismi	Kitapların sayısı
Ebu'l-Lutf Carullah)	1306	ed-Deyrî el-Hâlidî)	1295
el-Halîlî	1031	el-Alemî	971
Ebu's-Su'ûd ed-Davudî	849	Habîş	796
el-Acemî	734	Kâdî's-Salt el-İmâm)	727
el-Hüseyinî	521	el-Afîfî	298
es-Surûrî	258	el-Ensârî ed-Davudî	186
el-Hatîb	200	el-Me'arrî Avîza)	130
el-Kutb	114	Şekkî Mekkî Vehbe)	102
Nesîbe	94	ed-Decânî	82
el-Fityânî	77	eş-Şihâbî	43
es-Sâlih	34	el-Câ'ûnî	26

¹⁶²⁰ Berekât, B. (2012). **A,g,e**, 43; el-Medenî, Z. (1996). **A,g,e**, 282.

¹⁶²¹ Berekât, B. (2012). **A,g,e**, 52.

¹⁶²² el-Medenî, Ziyad. (1996). **A,g,e**, 282-283.

Çizelge 5.1. (devam) Kudüs'te kütüphaneye sahip olan ailelerin ve kitapların sayısı

Ailenin ismi	Kitapların sayısı	Ailenin ismi	Kitapların sayısı
el-Vefâi el-Hüseynî	16	ed-Dekkâk	15
Katîne	6	Mağriblilerin kütüphaneleri	1298
Diğer kütüphaneler	5400	Diğer kitaplar	527
Toplam	17.036		

Berekât, Kudüs'teki yüz ve daha fazla kitap ihtiva eden özel kütüphaneleri saymıştır. Onun verdiği bilgilere göre Osmanlı Dönemi boyunca ilgili kütüphanelerin sayıları 41'e ulaşmıştır. Bunlardan 8'i 19. yüzyılda inşa edilmişken 28 tanesi önceki üç asırda ve 5 tanesi de 20. yüzyılda inşa edilmiştir.¹⁶²³

Filistin'deki ilk matbaaların ortaya çıkışında yine dini etkenler başrolü oynamıştır. Zira matbaalar dini kitapları basmak için kurulmuştur. Kudüs'te ilk matbaa 1830 yılında inşa edilen ve Nesîm Bâk'a ait bir Yahudi kütüphanesidir. Bu matbaanın çalışmaları İbranice dini kitaplar basmakla sınırlı olmuştur.¹⁶²⁴

5.1.5. Vakıflar: Eğitimin Finans Kaynağı

Osmanlılar Kudüs şehrine büyük ilgi göstermişlerdir. Sultan I. Selim'in fethettikten sonra Kudüs'ü ziyaret edip oraya Kudüs-i Şerif adını vermesi ve Haçlılar döneminde yıkılmasının ardından şehrin surlarını yeniden inşa ettirmesi gösterilen bu ilginin en önemli göstergelerindendir. Bu durum orada yaşayanlara güven vermiş ve şehrin demografik açıdan daha fazla gelişmesini sağlamıştır. Yüzyıllar boyu şehirde yaşanan su sıkıntısını çözmek için çalışmışlardır. Şehrin altyapısının hazırlanmasının yanı sıra Osmanlı sultanları, sultan eşleri ve devlet adamları medreseler ve tekkeler gibi vakıflar yapmaya önem vermişlerdir.¹⁶²⁵

Eğitim vakıfları en önemli vakıf türlerinden olup ilmî hayatın gelişmesine katkı sağlamıştır. Bağışçılar sıbyan mektepleri, eğitim kurumları ve kütüphaneler inşa etmişler, hoca ve öğrencilerin eğitim faaliyetini yürütmeleri için bu kurumlara infakta bulunmuştur. Osmanlı döneminde Tanzimat'tan önce herhangi bir aşamada eğitimin devam etmesini

¹⁶²³ Berekât, B. (2012). *A, g, e*, 53-55.

¹⁶²⁴ Makaryos, Ş. (1883). *el-Me'ârif fî Sûriye, Mecelletu'l-Muktataf*, a8, 1 Mart, 1883, Beyrut, 472; Berekât, B. (2012). *Târihu'l-Mektebâti'l-Arabiyye fî Beyti'l-Makdis*, 218.

¹⁶²⁵ Alahmad, İ. (2018). *Kudüs'teki Osmanlı Vakıfları ve Kudüs Halkına İktisadi Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Sabahattin Zaim Üni), 38-40.

sağlayan unsur vakıf sistemidir. Zira vakıf sistemi medrese ve diğer eğitim kurumlarının bel kemiği olmuştur. Bu noktada devlet vakıfların denetimi, vakfiye şartlarının yerine getirilip getirilmediğini incelenmesi, gayrimenkul vakıf mallarını koruma ve kadrolarına atama yapma süreçlerini içermiştir. Ayrıca Osmanlılar vakıflara bağlanması şartıyla hayır amaçlı binalar yapmışlardır.¹⁶²⁶ Osmanlıların rolü bununla da yetinmeyip ilmî kurumlara ve âlimlere ödenecek yıllık ücretler tahsis etmişlerdir. Bu malî yardımlar sürre olarak adlandırılmıştır.¹⁶²⁷

Vakıfların ilmî faaliyetler üzerindeki bahsettiğimiz bu önemli rolü ve etkisinden de anlaşılıyor ki medreselerin faaliyeti, vakfedilen gayrimenkullerin geliştiği oranda gelişiyor ve gerilediği oranda geriliyordu. Daha önce 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında eğitim hayatında yaşanan gerilemeden bahsetmiştik. Bunun sebeplerinden birisi vakıf sisteminin kötüye gitmesiydi ve medreseler sürekli bir şekilde ortadan kayboluyordu.

Yeniçerilerin yok edilmesiyle bu önemli alanda kontrol sağlandıktan sonra eğitim reformlarının önü açılmıştır. İlk olarak Evkaf Nezareti Ekim 1826) kurulmuş ve yüzyıllar boyunca ilmiyenin kontrolünde olan vakıf gelirleri Hazine-i Hümayuna devredilmiştir. Artık, ilmiye sınıfının üyeleri maaş ve sair masraflarını devlet bütçesi üzerinden alabileceklerdir. Ekonomik bağımsızlığını kaybeden ilmiye ve dolayısıyla onların kontrolündeki medreseler sonraki on yıllar içinde git gide zayıflamış ve asli görevlerini yerine getirmekte ciddi güçlükler içerisine girmiştir. Kudüs'te Sultan Selim ile başlayan tüm vakıflar da yozlaşmadan paylarını almıştır. Evkaf Nezareti'nin 1826'da kurulması önemlidir, idaresi devletin doğrudan kontrolü altına giren vakıflar yüzyıllardır süregelen otonom statülerini de kaybetmiş oluyorlardı.¹⁶²⁸ Bu müessesenin kurulmasıyla Osmanlı Devleti merkezî devletin kutsanması ve modern yöntemlere dayanan yeni eğitim sisteminin kurulmasıyla öne çıkan yeni bir döneme girmiştir. Bu dönem geleneksel eğitimin bozulması başlığı altında işlenmiştir.

¹⁶²⁶ Şeleh, H. (2003). *et-Ta'lim fi Filistin fi 'ahdi'd-Devleti'l-Osmaniyye*, 110.

¹⁶²⁷ K.Ş.S. No. 360. 69; K.Ş.S. No. 378. 181; Güler, M. (2018). *Surre Defterlerine Göre XIX. Asrın Başında Kudüs'teki Eğitim Görevlileri ve Tahsisleri*, Z. Kurşun ve A. Usta (Editörler). Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Seçil Ofset, İstanbul, 169-184.

¹⁶²⁸ Baysan, V. (2018). *19. Yüzyılda Kudüs'te Eğitim Kurumları ve Müfredat*, Z. Kurşun ve A. Usta (Editörler). Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Seçil Ofset, İstanbul, 185-207.190-191.

Sultan II. Mahmut, eğitim alanında reformlar yapmaya çalışmış ancak siyasi ve idari koşullar yanında dini okullarda/medreselerde eğitimi tekeline alan geleneksel âlimlerin onun reform politikasına muhalefeti sultanın arzularını uygulamasına engel olmuştur. Sultan II. Mahmut'un eğitim alanındaki reform politikası, 1824'te çıkardığı fermanla açıkça ortaya çıkmıştır. Bu fermanla ibtidai mektep denen ilkokullar zorunlu hale gelmiştir.¹⁶²⁹

5.2. Mehmet Ali Paşa Döneminde Eğitim ve Kültür Hayatında Meydana Gelen Değişimler 1831-1840)

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim, dini veya yarı dini okullarla sınırlı kalmış ve bu okullarda dini bilimler ve bazı aritmetik ve edebiyat derslerine odaklanılmıştır. Sultan II. Mahmut, bu tür kurumların artık çağın gereklerini karşılamadığını fark etmiş, yeniçerilerin ortadan kaldırılması sürecini takip eden zaman diliminde bir reform dalgası başlatmıştır. Sultan, bu reformlarda askeri eğitimle ilgili kararlar kadar, vakıflarla ilgili kararlar da vermiştir. Ancak Sultan II. Mahmut, Kudüs'ün 9 yıl boyunca Mehmet Ali Paşa'nın idaresine girmesi nedeniyle, yaptığı reformların sonuçlarını Kudüs özelinde görmeye vakit bulamamıştır.¹⁶³⁰ Bu bölümde Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'teki eğitim ve kültür alanındaki politikasını ve bu politikanın Kudüs'teki bilim hayatına etkisini tartışacağız.

5.2.1. Mehmet Ali Paşa'nın Eğitim Politikası

Mehmet Ali Paşa'nın genel olarak Biladü's-Şam ve özelde Kudüs'teki eğitim politikası, Mısır'da oluşturduğu modern eğitim sistemlerine bağlı olarak gelişmiştir. Paşa'nın askerlik ve eğitim alanındaki reformlarının Osmanlı reform hareketi üzerinde derin bir etkisi olduğu hesaba katıldığında genel olarak Biladü's-Şam'daki ve özel olarak Kudüs'teki eğitim politikası hakkında konuşmadan önce Mısır idaresinin benimsediği ıslahatların genel çerçevesini çizmek uygun olacaktır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da kurduğu eğitim sistemi, 19. yüzyılda Mısır'ın tanık olduğu en büyük reformlardan biridir. Eğitim, Mehmet Ali'nin

¹⁶²⁹ Akyüz, Y. (2016). *Türk eğitim tarihi-MÖ 1000-MS 2016*. Pegem Atıf İndeksi, Ankara, 151; Shaw, S. J., & Shaw, E. K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975* (Vol. 11). Cambridge University Press, 97.

¹⁶³⁰ Avad, A. (1967). *El-İdaratu'l-Osmaniyye fi Vilayet Suriya 1864-1914*, 252.

arzu ettiği kalkınmayı elde etmek için esas aldığı en önemli adımlardan biridir. Mehmet Ali Paşa'nın eğitim alanındaki reform hedefi nedir? Bu soruyu cevaplamak için Mehmet Ali'nin kalkınma ve reform politikasını izlemek gereklidir. Paşa kalkınma siyasetine modern Batılı temeller üzerinde yeni bir ordu kurarak başlamıştır.

Mehmet Ali, Batılı milletlerin, özellikle İngiliz ve Fransızların azamet ve ileriliğinin eğitim, bilim, sanayi, ekonomi ve siyaset alanlarındaki faaliyetlerin sonucu olduğunu değerlendirmiştir. Bu nedenle, ilk olarak üstün bir savaş gücünün oluşturulmasına çalışmıştır. Diğer tüm ıslahatlar, bu yöne hizmet etmek için inşa edilmiştir. Askeri kurumlar bağlamında aydın bir yönetimin, hükümetin amaçlarını ve ülkenin kalkınmada ihtiyaç duyduğu hususları, modern sistemlerle yabancıların elde ettiği kazanım ve başarıları iyi bilen eğitimli çalışanların olmasını zorunlu saymıştır.

Mehmet Ali Paşa, hükümet hizmetinde çok sayıda yabancı istihdam etmenin doğru olmadığını düşünmüş, onların sahip oldukları özel Batı tecrübesi aracılığıyla Mısır gibi gelişmekte olan ülkelerin ne tür askeri ve ekonomik sistemlere ihtiyacı olduğunu anlamadıklarını fark etmiştir.¹⁶³¹

Mehmet Ali Paşa, ülkenin yabancılara bağımlılığın uzun süreli olmamasını arzulamış, ülke halkının onların yerini alma zamanının gelmesi halinde bu konuda tereddüt edilmemesi ve Mısırlı kadrolarla yabancı kadroların bir an önce değıştirilmesi gerektiğini varsaymıştır. Ecnepleri yönetimden uzaklaştırmanın ve onların yerine Mısırlıları ikame etmenin kamu hazinesinin daha etkin şekilde korunmasını ve kaynakların daha faydalı bir biçimde kullanılması sonucunu sağlayacağını düşünmüştür. Bu amaca ulaşmak için önce Batılıların bilim ve yönetim alanında yazdığı kitapların Arapçaya veya Türkçeye çevrildiği takdirde hükümete içinde nelerin yol gösterdiğine inanarak Batı dillerinden tercümeler yapılmasını emretmiştir. Batı dünyasındaki kitapları, özellikle İtalyanca ve Fransızca eserleri Arapça ve Türkçeye çevirmek için çok sayıda doğulu ve yabancı tercüman vazifelendirmiştir. Paşa'nın talebi üzerine çeşitli bilimlere ilaveten askerlik ve savaş yasalarına dair birçok kitap tercüme edilmiştir. Ancak Mehmet Ali Paşa belirli bir süreden sonra bu yöntemin yavaş bir biçimde sonuç vereceğini anlamış, tercüme yerine Batı'ya öğrenci gönderilmesi fikrini benimsemiştir. Ona göre çeşitli bilim ve sistemleri öğrenen Mısırlı öğrenciler vatanları

¹⁶³¹ İzzet, A. (1938). *Tarihu't-Talim fi Ahdi Muhammed Ali Başa*, Mektebet en-Nahda el-Mısıriyye, Kahire, 28-33.

Mısır'a döndüklerinde, öğrenim gördükleri ülkelerin dilini konuşacaklar, yabancıların yerine istihdam edilecek kadroları sağlayacaklardı. Anlatılan hususlardan dolayı burslu öğrenci yollama siyaseti uygulanmıştır. Avrupa'da tahsilini tamamlayan Mısırlılar, Batı'nın bilim ve teknik kitaplarını çevirmiştir. Avrupa'da eğitim alan Mısırlılar hükümetin yabancıların hizmetlerinden vazgeçmesine öncü olmuş, ülkenin askeri, ekonomik ve eğitim tesislerindeki birçoğunun ilerleme hamleleri onların eliyle gerçekleşmiştir.

Mehmet Ali Paşa'nın yeni kurumlarda görevlendirmek için çok sayıda Mısırlı ve Türk'e ihtiyacı olmuştur. Ordu ve hastaneler için subay ve doktorlar, fabrikalar için imalatçılar ve mektepları için işçiler gerekmiş ve bunların hepsini Batı'ya gönderdiği öğrencilerden seçme imkânı bulunmamıştır. Bu doğrultuda Mısır'da yabancı hocaların eğitim vermesine karar verilmiştir. Mısır'daki yabancı hocalar Mısırlılara ve Türklere tecrübelerini aktarmışlar, onlar da kendilerini yetiştirerek yabancı hocaların yerlerini almışlardır. Böylelikle halkın bir kısmının Batı ilim ve sanatlarını öğrenebileceği okullar açılmıştır. İbtidaiyeler/ilkokullar inşa edilmiş, subay ihtiyacı bağlamında askeri okullar eğitim sisteminin temelini oluşturur), doktorlar için tıp okulları, mühendisler için mühendislik okulları, çiftçiler için ziraat okulları, tercümanlar ve memurlar için yönetim, muhasebe ve dil okulları kurulmuştur. Hükümet yetkilileri, sanat okullarından ve askeri okullardan önce öğrencide bir donanım ve altyapı olması için ibtidai ve idadi seviyelerinin hayata geçirilmesine önem vermiştir. Sunulan bilgiler çerçevesinde askeri okullara yönelik hazırlıkların Mısır'da okullaşmanın temelini inşa ettiği kanaatinin isabetli olduğunu belirtmek mümkündür.¹⁶³²

Mısır Hükümeti, kısa sürede eğitim sistemini, özellikle ilköğretim/ibtidaiyye okullarını genişletmiş, şehir ve köylerde çok sayıda ilkokul kurmuştur. Devletin yetiştirilmelerini, beslenmelerini ve giyinmelerini denetlediği çok sayıda çocuk ve genç okullar bünyesinde toplanmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın okullarının diğer geleneksel okullara ve medreselere göre avantajı, taşradaki idarecilerin onlarla ilgilenmesi, şehir ve köy çocuklarını ordu için bir araya getirmesi olmuştur. Çocuklarını okullara göndermeyi reddeden anne babalardan çocuklar zorla alınabilmekteydi. Mehmet Ali Paşa'nın okullarındaki öğrenciler okullardan ayrılmamakta ve denetim altında tutulmaktaydı. Devlet

¹⁶³² İzzet, A. (1938). **A,g,e**, 34-35.

yetkilileri onlara yiyecek, giyecek vb. her türlü hizmeti sağlarken onların ailelerin yanına ancak izinle dönmesine onay vermektedir.¹⁶³³

Mehmet Ali Paşa, ilköğretimin halkın çoğunluğunu içermesi ve mümkün en büyük kitleyi hedeflemesi bağlamında çeşitli tartışmalar gündeme gelmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın eğitimi yayma, okul açma, Avrupa'ya öğrenci gönderme, matbaa ve Doğu'daki ilk düzenli gazete kurma konusundaki ilgisine rağmen, yine de halk eğitimi konusunda güçlü çekinceleri olmuştur. Oğlu İbrahim Paşa'ya, yeni okullar açma ve daha fazla yerel Mısırlıyı dâhil etme talebine cevap verdiği bir mektupta, Mısır ve Biladü's-Şam'da halk arasında eğitimi yaymak istemediğini söyleyerek oğlunu uyarmıştır. Avrupalı kralların fakirleri eğitmeye çalıştıklarında çeşitli sıkıntılar yaşadıklarına değinmiştir.¹⁶³⁴ İbrahim Paşa'nın yönetimde kilit görevlerde bulunabilecek sınırlı sayıda insanı eğitmeye ve halk fikrini reddetmeye ikna edilmesi gerektiğini söylemiştir. Eğitim konusunda Mehmet Ali Paşa, devlete yardımcı olacak kadrolar oluşturmak, halkı hükümetin istediği yola yönlendiren önderler var etmek için yeterli ve güçlü bir hazırlıkla bir elit kitlenin yetiştirilmesi ve denetlenmesi gerektiği görüşündeydi. Halkın bir kesiminin iyi bir şekilde eğitilmesinin eksik ve yarım kalmış, gücü ve niteliği olmayan bir eğitimden daha iyi olduğunu düşünmekteydi. Ona göre genel bir eğitimin tehlikeli sonuçlarıyla hükümet baş edemeyebilirdi. Eğitim, insanları hükümetin rahat edemeyeceği bir siyasi ve ulusal olgunluk durumuna taşıyabilirdi.¹⁶³⁵ Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa'nın tüm reformlarının güçlü bir modern ordu ve Batı tarzı bir hükümet kurmaya yönelik olduğu sonucuna varıyoruz.

1836 yılı eğitimde düzenleme aşamasına geçildiği için eğitim açısından çok önemliydi. Bu yıldan önce, eğitimi düzenleyen yasalar yoktu. 1836'da eğitimi düzenleyen yönetmelik ve kanunlar oluşturulmuştur. Mehmet Ali eğitim sistemini bizzat yönettikten sonra bu görevi özel bir gruba vermiştir. Okulları Cihat Divanı'ndan ayırmıştır. Cihat Divanı'nın, savaşlarla meşgul olup okullarla ilgilenmesinin güçlüğü bu tercihte önemli rol oynamıştır. Okulların işlerini müdürlere bırakmıştır. 1836'da Mehmet Ali Paşa, onları, Avrupa'ya gönderdiği talebe heyetinin üyeleri arasından eğitim konusunda güvенеbileceğini düşündüğü bazı isimler belirlemiştir. Böylelikle, eğitimin düzenlenmesine ve eğitimin her aşaması için yönetmelik çıkarılmasıyla ilgilenen bir komite oluşturulmuştur, komite yanında kurulu

¹⁶³³ İzzet, Ab. (1938). **A,g,e**, 34-38.

¹⁶³⁴ Fehmi, H. (2001). **Kullu Ricali el-Başa: Muhammed Ali ve Ceyşuhu ve Binau Mısır el-Hadise**, çev. Yunus Şerif, Dar eş-Şark, Kahire, 371.

¹⁶³⁵ İzzet, A. (1938). **A,g,e**, 40.

sistem ve yönetmelikleri denetleyecek bir organın olması gerekmiştir. Bu doğrultuda Okul İstişare Divanı olarak tercüme edilebilecek Divanu Şura'l-Medaris adlı bir yapı kurulmuştur. Mehmet Ali Paşa, eskiden beri ülke halkının bu divanda çoğunluğu teşkil etmesi konusunda istekli olmuştur. Ancak okullar Cihat Divanı'na bağlılığını sürdürürken bu kurumun varlığı çok fazla kargaşaya yol açmıştır. Sorunu gören Mehmet Ali Paşa okullar için özel bir divan hazırlamıştır. Paşa tarafından Mısır'da 1837'de Divan el-Medaris kurulmuştur. Bu divan Maarif Nezareti veya Milli Eğitim Bakanlığı şeklinde isimlendirilen yapılara benzemiştir. Onun kurulmasıyla eğitim sistemi istikrar kazanmış, belirli yasa ve yönetmeliklere tabi kılınmıştır.¹⁶³⁶

Yeni teşkilatta eğitim, birincisi ilkokul ibtidai), ikincisi hazırlık okulu idadi) ve üçüncüsü özel nitelikli hususi) olmak üzere üç aşamaya ayrılmıştır. İlkokullar ülkenin genelinde iklim denen bölgelerde ve atraf adıyla bilinen ilçelerde kurulmuş ve her okulda yaşları sekiz ile on iki arasında değişen yüzer öğrenci bulunmuştur. Bu okullarda eğitim süresi üç yıl olmuş, öğrencilerin üçte biri her yıl yenilenmiş, Arapça, hesap ve diğer derslerin temel ilkelerini öğrenmişlerdir. İdadiye okullarına ibtidaiyeyi bitiren kişiler alınmıştır, Ebu Za'bal bölgesinde çok büyük bir tane idadi mektep yapılmıştır. Önceleri El-Kasr el-Ayni'de civarında yer alan idadi daha sonra bölgeden taşınmıştır. İkinci idadi okulu ise İskenderiye'dedir. Her iki okulda da eğitim, Türkçe, matematik, coğrafya, tarih, resim ve benzeri konular içermiş, ilköğretimden daha fazla bilimle ilgilenilmiştir. Öğrenciler burada dört yıl geçirmiş ve sayıları mezunlar ve yeni kayıtlar vasıtasıyla yılda toplam nüfusun dörtte biri oranında öğrenci sirkülasyonu görülmüştür.¹⁶³⁷

Özel amaçla açılan okullar ise şunlardır: Mühendislik Okulu, Topçu Okulu, Süvari Okulu, Ziraat Okulu, Diller Okulu, Müzik Okulu ve Sanat Okulu: Devlet tarafından bu okulların öğrencileri için barınma, yiyecek ve giyecek gibi harcamalar tayin edilmiş ve öğrencilere aylık maaş ödenmiştir.¹⁶³⁸

Mehmet Ali Paşa'nın askeri okulların yanı sıra tıp, veterinerlik, ticaret, mekanik, ziraat, dil ve müzik temelli başka okullar da kurduğu söylenebilir. Ayrıca Paşa Mısır'da askeri ve sivil hastaneler kurdurmuştur. 1822 yılında Mısır'da ilk kez Arapça, Türkçe ve

¹⁶³⁶ Er-Rafii, A. (1989). **Asr Muhammed Ali**, Dar el-Mearif, Kahire, 403-404.

¹⁶³⁷ Clot, A. (2011). **Lemha Amme ila Mısır**, çev. Muhammed Mesud, Matbaat Dari'l-Kutub, Kahire, 609.

¹⁶³⁸ Clot, A. (2011). **A,g,e**, 610.

Farsça kitaplar basan bir matbaa açılmıştır. Onun iktidarı sırasında, ilk Mısır gazetesi olan Vekāyi-i Mısıriyye yayınlanmıştır.¹⁶³⁹

5.2.2. Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs'teki Eğitim Politikası

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da uygulanan eğitim alanındaki reform politikasına ilişkin bilgilerin ardından Mehmet Ali Paşa'nın genel olarak Biladü's-Şam ve özelde Kudüs'teki eğitim politikasını takip etmeye çalışacağız.

Kudüs de dâhil olmak üzere Biladü's-Şam'da eğitim, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da benimsediği prosedürlerden genel olarak farklıydı. Mehmet Ali Paşa, Biladü's-Şam'ı fethettikten sonra Mısır'da uyguladığı ilerici fikirleri, yeni bir medeniyet anlayışının tüm boyutlarını ve tezahürlerini içeren bir program çerçevesinde bölgeye aktarmak istemiştir.¹⁶⁴⁰ Bununla birlikte Biladü's-Şam ve Kudüs'te Mehmet Ali Paşa'nın hükümeti önemli bilimsel ve kültürel çalışmalara girişmemiştir, hükümetin kurduğu okulların sayısı ve etkisi azdır. Bölge idarecisi İbrahim Paşa, bir yandan Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı savaşlarla, bir yandan da önce Kudüs'te ortaya çıkan ve ardından Biladü's-Şam'a yayılan isyanlarla meşgul olmuştur. Karışıklıkları sonlandırmak ve ayaklanmaları bastırmaya uğraşmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın Kudüs ve Suriye'deki idaresi, Osmanlı Tanzimat yasalarının uygulanmasına ve reformlar için kanuni zemin hazırlanmasına katkıda bulunmuştur. Çünkü Mısır yönetimi, başta yargı olmak üzere devlet idaresinde için geleneksel liderlerin yerine aydın insanları geçirmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın Batılılara karşı kolaylaştırıcı siyaseti neticesinde Kudüs ve civarında Hristiyanların ve özellikle Hristiyan Misyonerlerin faaliyetlerinde artış gözlemlenmiştir. Misyonerler; okullar, dernekler ve mezhep temelli merkezler oluşturmaya gayret etmişlerdir. Ayrıca bazı gençlerin Mısır'a tıp okuması için gönderilmesi, Mısır'daki eğitimli sınıfla ilişkili bir edebiyat ve kültürle bağlantılı bir elit sınıfının oluşmasına yol açmıştır.¹⁶⁴¹

İbrahim Paşa'nın Biladü's-Şam'daki başarıları arasında en göze çarpanı 1834'te Beyrut'ta matbaanın kurulması, 1834'te Şam'da 600 öğrenci kapasiteli bir nizami okulun kurulmasıdır. Burada öğrenciler, çeşitli bilimleri ve askeri meseleleri öğrenmişlerdir. Halep'te nizami bir okul kurulmuş, okula şehrin sakinlerinden ve çevresinden 400-500

¹⁶³⁹ Lutsky, V. (2007). *Tarih el-Aktar el-Arabiyye le-Hadise*, Dar el-Farabi, Lübnan, 71.

¹⁶⁴⁰ Salim, L. (1989). *el-Hukmu'l-Misri fi's-Şam*, 207.

¹⁶⁴¹ Ebu İzziddin, S. (1929). *İbrahim Paşa fi Suriya*, 315-316.

arasında öğrenci kaydolmuş, Arapça, Türkçe ve Farsça dillerinin yanı sıra matematik, tarih ve bazı askeri konularda dersler almıştır.¹⁶⁴²

Öte yandan araştırmamız boyunca İbrahim Paşa tarafından kurulan ve buna göre Biladü's-Şam'ın tek bir idari birim olarak yönetildiği idari taksimde Kudüs ve civarında Mısır okullarının varlığını gösteren herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Şamlılar ve Kudüslüler İbrahim Paşa'nın Halep ve Şam'da kurduğu okullara gitmişlerdir. Bu veri, Mehmet Ali Paşa yönetiminin Kudüs'te eğitimin geliştirilmesiyle ilgilenmediğini göstermektedir. 1835 yılında Mehmet Ali Paşa, Suriye'de -Kudüs dahil- asker çocuklarına okuma yazma öğretilmesini emretmek amacıyla oğluna bir mektup göndermiş ancak bu çocuklardan sadece bir kısmının eğitimi ile yetinmesini istemiştir. 1839'da İbrahim Paşa, mali zorluklar nedeniyle babasına okulları kapatmayı teklif etmiş, binden az öğrenci ile eğitimin sürmesini kapatma kararına gerekçe olarak sunmuştur. Anlatılanlardan Mısır idaresinin Kudüs ve civarında eğitim politikalarında başarısız olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.¹⁶⁴³

Mısır idaresinin bölgeye hakim olduğu zaman diliminde Kudüs'te ve komşu bölgeler dahil olmak üzere Biladü's-Şam'da kitaba talep oldukça zayıftır. Şam ve Halep gibi büyük şehirlerde bile kitap satacak mağazalar olmadığı görülmektedir. Mısır hükümeti bu alanda öncü bir tavır takınarak Mısır Bulak'ta basılan kitapları; Şam, Halep, Lazkiye, Trablus, Gazze ve Yafa gibi Suriye şehirlerine satılmak üzere göndermeyi kararlaştırmıştır. Biladü's-Şam'a yollanan kitaplar bilim ve edebiyat, beşeri tıp, veterinerlik, matematik, doğa, fizyoloji, mühendislik, tarım ve tarih gibi çeşitli konularda kaleme alınan eserlerdir. Bu kitaplar sadece okullarda ve bazı burjuva ailelerde rağbet görmüştür.¹⁶⁴⁴

Mehmet Ali Paşa'nın Batılılara hoşgörü politikası çerçevesinde Suriye ve civarına gelen misyoner toplulukların okul açma faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu dönemde misyonerlerin eğitimi doğrudan bir hedef edinmemesinden dolayı onların açtığı okullar daha ziyade gayrimüslimlerin evlatlarının yararına kurulan merkezlerle sınırlı kalmıştır.¹⁶⁴⁵ 1835'te Kudüs'te bir Yunan/Rum lisesi kurulmuştur. Amerikalılar otuz çocuk için

¹⁶⁴² Ramid, M. (2018). *Et-Tanzimat el-Osmaniyye ve Tatbikiha fi Meydani't-Ta'lim fi Vilayet Suriya 1840-1880*, Route Educational and ,Social Science Journal, sayı:6, c.5, 696.

¹⁶⁴³ Rustum, Eded. (1940). *El-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısriyye*, c.3, 108, belge no: 4522; Safi, Halid. (2010). *el-Hukmu'l-Mısri fi Filistin*, 213-124.

¹⁶⁴⁴ Salim, L. (1989). *A,g,e*, 209.

¹⁶⁴⁵ Ramid, M. (2018). *A,g,m*, 696.

ilköğretimin tüm dallarının öğretildiği bir okul inşa etmişlerdir. Yabancı Katolikler ve Protestanlar eğitimi teşvik etmek için büyük çaba harcamışlardır. Yunan cemaati de Nasıra'da ilki elli civarında öğrenciye imkan tanıyan, ikincisi dördü kız olmak üzere yirmi kadar öğrenci içeren iki okul yapmıştır.¹⁶⁴⁶

Kudüs'teki Londra Yahudi Cemiyeti (London Jews Society) üyelerinden olan John Bey'in yardımıyla bölgeye gelen iki Amerikalı misyoner, 1836'da kızlar için okul açmıştır. Kız okulunun misyonerlerin birinin evinde şahsın hanımı tarafından işletilmesi bölge halkı tarafından muhalefetle karşılanmıştır. Bununla birlikte Amerikalı misyonerler bölgede kalıcı olmuş ve Beytülahim, Remle ve Nasıra'da okullar oluşturmak için yoğun gayret göstermişlerdir.¹⁶⁴⁷

Mehmet Ali Paşa döneminde Kudüs Livası'ndaki Yahudi okullarına dair şunları söylemek mümkündür: el-Halil'de Yahudi ibadethanesi yanında küçük bir Yahudi okulu mevcuttur. Burada altı veya yedi öğrenci kalmıştır. Taberiye'de de 1837 depreminde yıkılan iki Yahudi okulu bulunmuştur. Safed'de de bir Yahudi okulu vardır. Mehmet Ali Paşa devrinde yabancı okullar, sadece küçük bir gruba yönelik olmuş, bölgede yaşanan azınlıkları ve farklı dini cemaatleri de tam olarak kapsamamıştır. Kaynaklara göre Hristiyanlarda okuma yazma oranı diğer gruplara göre daha yüksektir. Yahudilerin anılan zaman diliminde Kudüs'te otuz işçi çalıştıran bir matbaaları bulunmuştur. Bu matbaa, İbrani harfleri ile hizmet veren ve kitap basan ilk matbaa olma özelliğine sahiptir. Yahudilerin matbaasından sonra Latinler, Ermeniler, Ortodokslar da matbaalar kurmuştur. Bununla birlikte gazetelerin ortaya çıkması 19. yüzyılın son çeyreğini bulmuştur.¹⁶⁴⁸

Sağlık konuları Mehmet Ali Paşa yönetiminin ilgilendiği konular arasında yer almıştır. İbrahim Paşa döneminde Filistin'de yayılan veba, kolera, malaya gibi birçok hastalığa daha önce değinmiştik.¹⁶⁴⁹ İbrahim Paşa, 1835'te Akka'dayken sıtmaya yakalanmıştır. Ordu, Kudüs ve çevresini fethi ve isyanları bitirme girişimleri sırasında frengiden ciddi şekilde etkilenmiştir. Aceleyle kurulan sahra hastaneleri, hızla artan yaralanmalara müdahale edememiş, hastaların tedavi için Mısır'a gönderilmesi gerekmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminde tıbbi işlerden Clot Bey olarak tanınan Fransız Antoine Clot sorumlu olmuştur.

¹⁶⁴⁶ Safi, H. (2010). **A,g,e**, 214.

¹⁶⁴⁷ TIBAWI, A. (1960). AJ Arberry: American Interests in Syria, (Book Review). *Oxford*, 188.

¹⁶⁴⁸ Safi, H. (2010). **A,g,e**, 214-215.

¹⁶⁴⁹ Spyridon, S. N. (1938). **Annals of Palestine, 1821-1841, 96-105.**

Mehmet Ali Paşa yönetimi, Akka, Şifa Umar, Terşihâ ve Gazze gibi başlıca Filistin ve Suriye şehirlerinde birkaç askeri hastane açmıştır. Bu çerçevede büyük bir depodan hastaneye çevrilen Akka Hastanesi'nin kapasitesi yaklaşık 400 yatağa ulaşmıştır. Hastaneler ordu mensupları tarafından yönetilmiş ve şehrin ele geçirilmesinden hemen sonra açılan Akka Hastanesinin müdürü nazırı) olarak İsmail Efendi atanmıştır. Mehmet Ali Paşa devrindeki hastanelerin kurulma amacı genel olarak askerleri tedavi etmektir. Mehmet Ali Paşa, askerlerinin sağlığına gösterdiği ilgiden dolayı sağlık merkezleri inşa edilmesine ayrı bir değer vermiştir.¹⁶⁵⁰

Hastanelere gösterilen öneme ilaveten ilaç yapımının zorunlu olmasından hareketle Mısır idaresi tarafından eczanelere de büyük önem atfedilmiştir. İlaçların üretilmesi ve çeşitli maddelerden üretilmesi için çalışmalar yürütülmüş, bu çerçevede Akka'daki baş eczacıdan, ithal etmek yerine ilaç üretecek bir kimya fabrikasının kurulması istenmiştir. Savaşlar neticesinde Biladü's-Şam genelinde salgınlar tekrar artmış, ana şehirlerde kolera yayılmıştır. Salgın sonrasında hastalıkların bölge geneline hakim olmasını önlemek için tedbirler alınmış, hastalığı sınırlamak için karantina merkezleri kurulmuştur. Karantina sistemi yabancılara, özellikle de Kudüs'e gelen ziyaretçilere uygulanmıştır. Karantina süresi 12 gün olarak belirlenmiştir. Sağlık durumunu takip etmek için Kudüs'e de gönderilen Hâkim Paşa, İskenderiyeli bir devlet doktorudur ve hükümet doktoru olarak bazı yolculara hastalık taşımadığına dair sertifikalar vermiştir.¹⁶⁵¹

O dönem, Kudüs ve Suriye'deki tıp bilgisi genel olarak Mısır'dakinin çok gerisinde kalmıştır. İnsanlar öncelikle hastalığın geçmesini beklemeyi ardından halk hekimliği tecrübesi olan kişilere gitmeyi doğru yol olarak görmüşlerdir. Kendi kendilerine tedavi edemeyecekleri bir hastalık olmadıkça insanlar doktora başvurmayı doğru bulmamış, bazen de imkanlar doktora müracaat için elvermemiştir.¹⁶⁵²

Sonuç olarak, Mehmet Ali Paşa yönetiminin, Mehmet Ali Paşa'nın Biladü's-Şam ve Kudüs'e kalkınma projesinin bir parçası olarak genel olarak bakmadığı söylenebilir. Aksine bu bölgeyi Mısır'ı Osmanlı sınırlarından çıkarmak ve aralarında müstahkem bir bariyer kurmak için değerlendirmiştir. Bu amaç, Mehmet Ali Paşa'nın kalkınma projesinde en

¹⁶⁵⁰ Safi, H. (2010). **A,g,e**, 216.

¹⁶⁵¹ Salim, L. (1989). **A,g,e**, 211-212.

¹⁶⁵² Safi, H. (2010). **A,g,e**, 218.

önemli adamlarından biri olan Doktor Clot Bey'in yazılarında ortaya çıkmıştır. Yazar şöyle demektedir: *Mehmet Ali'nin mülkünü korumak için Suriye'nin Mısır'a ilhakı gerekliydi. Nil kıyısında bağımsız bir devlet kurulması zihinlerde kararlaştırıldığına göre bu hedefe ancak Suriye'nin Mısır'a katılmasıyla ulaşılabileceği kabul edilmelidir. Savaşın şeklinin bunu gerektirdiğini, Süveyş Kanalı'nın yabancı istilalardan korunmadığını gördük. Fas ve Tunus civarından gelen Fatımilerin ve Bonaparte liderliğindeki Fransızların işgalini hariç tutarsak, Mısır'a yapılan saldırıların tamamının Suriye'den geldiğini görürüz - ve burada özellikle Kudüs ve Gazze'yi kastediyor – örneğin İskender'in işgali, İslam fetihleri ve Eyyubilerin ve Türklerin Mısır'ı istilaları hep Suriye üzerinden gerçekleşmiştir. Buna bağlı olarak Mısır'ın Suriye sınırlarını tutmadan bağımsız kalacağından emin olmak mümkün değildir çünkü onun sınırları Süveyş'te değil - Tartus'tadır.*¹⁶⁵³

5.3. Osmanlıların Kudüs'e Dönüşünden Sonra Kudüs'te İlim ve Kültür Hayatı (1840-1874)

Bu bölüm aracılığıyla Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti'nin eğitim alanında yaptığı değişimler izlenecektir. Tanzimat dönemindeki özel reformların mimarının, devletin kalkınmasının yolunun eğitim olduğuna inanan Sultan II. Mahmut olduğunu belirtmek gerekir. Yönteminin etkinliğine ve ülkeyi kalkınmaya götürmek için her alanda memurlar yetiştirmesi gerektiğine inanmasına rağmen, okullar onun eğitim alanında reform vizyonunun uygulanmasının önündeki en büyük engel olmuştur. Bu nedenle padişah, geleneksel okul sisteminden uzak, Batı kökenli modern bir eğitim sisteminin kurulmasında ısrar etmiştir. Bu vizyon doğrultusunda 1824 yılında ilköğretimin (İlköğretim) zorunlu olmasını ve halka okuma-yazma eğitiminin yanında din eğitimi verilmesini öngören bir ferman çıkarmıştır. İstanbul için eğitimin zorunlu olduğunu söyleyen bu ferman, tüm eyaletlerde eğitim sisteminin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.¹⁶⁵⁴

Bu dönemin eğitim alanındaki en önemli adımı Umur-ı Nafia Nezareti dâhilindeki Ders Vekaleti bünyesinde 1839 yılında bir Sultanahmet'te Mekteb-i Maarif-i Adli adıyla diğeri Süleymaniye'de Mekteb-i Ulum-ı Edebiye adıyla olmak üzere iki mektebin rüşdiye seviyesinde kurulmasıdır. İlk etapta yeni kurulan nezaletlerin nizamnamelerini okuyup anlayacak, en önemlisi de doğru olarak uygulayacak devlet memurlarına olan gereksinimi

¹⁶⁵³ Ebu İzziddin, S. (1929). *İbrahim Başa fi Suriya*, 51-52.

¹⁶⁵⁴ Hayta, N; Ünal, U. (2016). *Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri*, 109.

karşlamak üzere kurulan bu okullar Tanzimat dönemi itibariyle devletin eğitim kurumları haline gelecektir. Medreselerin yanı sıra bir diğer eğitim kurumu olan mekteblerin varlığı eğitimde ikilik yarattığı eleştirilerine maruz kalmıştır. İşte, Kudüs'te ilk rüşdiye mekteblerinin ortaya çıkması bu tarihten sonraya denk gelir. Bir başka deyişle, 1840'lar itibariyle Kudüs tarihinden söz ederken ifadelerin 'mekteb' ve 'rüşdiye' içermesi bu gelişmelerle irtibatlıdır.¹⁶⁵⁵

Tanzimat dönemi, Osmanlı Devleti'nin eskisinden daha net hedef ve vizyonlara sahip bir eğitim politikası olması nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni bir uygar evreye taşıyan entelektüel bir kültürel gelişimin başlangıcı olarak kabul edilebilir. 1839'da Osmanlılar, birçok reformun önünü açan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu yayınlamıştır. Bu kararname eğitimle ilgili tek bir kelime içermese de aradan çok zaman geçmeden reformların pekiştirilmesinde eğitimin önemini ve gerekliliğini devlet adamları fark etmişler ve bu nedenle eğitim işleriyle ilgilenen Maarif Meclisleri kurulmuştur. Tanzimat döneminde yayıncılık alanında da gelişmeler yaşanmış, Takvim-i Vekayi, Tercüman-ı Ahval ve Tasvir-i Efkar gibi gazeteler çıkmıştır.¹⁶⁵⁶

Tanzimat fermanının ilanından sonraki birkaç yıl içinde eğitim işlerine türlü nedenlerle el atılamamıştı. 1845 yılı ocak ayında Sultan Abdülmecid 1823–1861) Babıali'ye yaptığı ziyaretlerden birinde askeri alanlar hariç Tanzimat fermanının öngördüğü reformlar konusuna yeterince ilgi gösterilmediğinden şikayetle özellikle eğitim alanında acilen adımlar atılmasını emretti.¹⁶⁵⁷ Memleketin her tarafında yeni mektepler açılmasını ve sıbyan mekteplerinin çoğaltılmasını isteyen Abdülmecid, Tanzimat hareketinin en iyi şekilde hayat bulabilmesi için cehaletin yok edilmesi gerektiğine inanmıştır.¹⁶⁵⁸

Padişahın emirlerini yerine getirmek ve eğitimi güçlendirmek için 1845 yılında "Meclis-i Maarif-i Muvakkata" adında bir heyet oluşturulmuştur. Bu heyetin ismi daha sonra Meclis-i Maârif-i Umûmiye olmuştur. Meclis-i Maârif-i Umûmiye raporlarından bir müddet sonra eğitimin Avrupa sisteminde olduğu gibi üç aşamaya ayrıldığı anlaşılmaktadır: Sıbyan Mektepleri, Rüşdiye Mektepleri 1845'te kurulmasına karar verilen Darü'l-Fünun. Ayrıca mevcut veya açılacak olan okullar Maarif Meclisi'ne bağlanmış yani medrese açmak

¹⁶⁵⁵ Baysan, V. (2018). **19. Yüzyılda Kudüs'te Eğitim Kurumları ve Müfredat**, 191.

¹⁶⁵⁶ Hayta, N; Ünal, U. (2016). **A,g,e**, 124.

¹⁶⁵⁷ Akyüz, Y. (2016). **Türk eğitim tarihi-MÖ 1000-MS 2016**, 159-160.

¹⁶⁵⁸ Hayta, N; Ünal, U. (2016). **A,g,e**, 141.

konusunda izinli görülen âlimlerin yetkilerinin geri alınarak okul idaresi doğrudan devlet kontrolüne alınmıştır.¹⁶⁵⁹ 1847 yılında ilk ve orta öğretim işlerini yönetmek için Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti meydana getirilmiş ve 1848 yılında ilk daru'l-muallimin öğretmen yetiştiren merkez –enstitü) inşa edilmiştir.¹⁶⁶⁰

Tanzimat Fermanı'nda eğitime ilişkin hükümler bulunmamasına rağmen, Islahat Fermanı'nda eğitimle ilgili maddelerin bulunması, Osmanlı eğitim sisteminde merkezi bir denetim olmasına neden olmuş, bu durum da 1857 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasını sağlamıştır. Nezaret'in kurulmasıyla eğitim kavramı, ilk kez bakanlık düzeyinde ele alınmaya başlamış ve devletin resmi politikası içinde kendine yer bulmuştur.¹⁶⁶¹

5.3.1. Eğitim Alanındaki Osmanlı Reformları ve Kudüs'e Etkisi

1869 yılında, Maarif Nezareti tarafından eğitim işleri ve teşkilatı ile ilgili olarak çok önemli bir kanun olan ve 198 maddeden oluşan Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi çıkarılmıştır. Bu yasa aracılığıyla, eğitim yasaları ve teşkilatı kapsamlı bir şekilde yeniden düzenlenmiştir. Eğitim sisteminin idari yapısı, okul türleri ve eğitim yılları tanımlanmıştır. Nizamnameye göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki okullar da şu şekilde bölünmüştür: 1) Umumi mektepler kamu okulları), devlet tarafından yönetilen okullardır ve tüm işlerinin yönetimi devlete aittir. 2) Hususi mektepler özel okullar) ve bunların kuruluş, yönetim ve atanma konularını onları kuran özel gruplar yönetir.¹⁶⁶²

Bu nizamnamenin 2. maddesi umumi mektepleri kamu okullarını) kapsamlı bir şekilde tanımlamaktadır. Bu maddeye göre mektepler okullar) üç aşamaya ayrılmıştır. Birinci kademe sıbyan ve rüşdiye mektepleri, ikinci kademe idadi ve sultani mektepler, üçüncü kademe ise mekâtib-i âliye denen yüksek eğitimidir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda

¹⁶⁵⁹ Unat, F. R., (1964), *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 133; İhsanoğlu, E., (2003), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim*, Osmanlı Uygarlığı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 345- 390, 371-372.

¹⁶⁶⁰ Hayta, N; Ünal, U. (2016). *A,g,e*, 141.

¹⁶⁶¹ Parmaksız, E. (2008). *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler* (Basılmamış Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi), 12-13.

¹⁶⁶² Cevat, M. (1919). *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, 469.

eğitimin, bu kanuna göre sıbyan mektebi, rüşdiye, idadi, sultani, mekâtib-i âliye şeklinde beş aşamadan oluştuğunu söylemek mümkündür.¹⁶⁶³

Yasanın maddelerine göre, her vilayet veya kazada, okulları denetleyen, Maarif Müdürü'nün başkanlığında ve biri gayrimüslim biri Müslüman iki yardımcının da katıldığı bir Maarif Meclisi oluşturulması gereklidir. Bu üç kişiye ilaveten sultanın fermanıyla atanan dört kişinin bu mecliste bulunması ve farklı mezheplerden dört ila on üye seçilmesi zorunludur. Meclis içinde bir kâtip, bir muhasebeci, bir sandık emini de görevlendirilmekte, üyelerinin tamamının Osmanlı tebaası olması şart koşulmaktadır.¹⁶⁶⁴

5.3.1.1. Umumi mektepler (Devlet okulları)

Umumi mektepler eğitim teşkilatı içinde şu şekilde düzenlenmiştir:

Sıbyan Mektepleri: Tanzimat döneminde Osmanlı yetkilileri hem erkekler hem de kadınlar için sıbyan mektepleri kurmuştur. Bu mektepleri, İslam dünyasında bulunan kütüphanelerin gelişmiş bir örneği olarak kabul etmek mümkündür. Maarif Kanunu bu tür okulların uyması gereken esasları şu şekilde tanımlamaktadır: Her mahallede veya köyde bir sıbyan mektebi olmalıdır, durumlara göre her iki mahalle veya iki köyde bir mektep bulunabilir. Farklı dinlerin sakinlerinin yaşadığı köylerde ise Müslümanların bir mektebi gayrimüslim çocukların ise farklı bir mektebi olmalıdır. Kanunda ayrıca sıbyan mekteplerinin kurulması ve yeniden inşası, buradaki öğretmenlerinin maaşları ile diğer masrafların; mahalli veya köydeki mahalli dernek ve kuruluşlar tarafından ödenmesi öngörülmüştür. Sıbyan mekteplerinde eğitim süresi ise dört yıl olarak belirlenmiştir. Kanunun vurguladığı en önemli noktalardan biri, sıbyan mekteplerinin hem erkekler hem de kadınlar için zorunlu ilköğretim olduğudur. Kabul şartlarını sağlayan öğrencilerin isim listelerinin hazırlanması ve okullara katılmak için gereken yaşların belirlenmesi köy veya mahallelerde ihtiyar heyetlerine bırakılmıştır. Kanun, çocuklarını mekteplere göndermekten kaçınan ebeveynler için bir ceza veya para cezası öngörmüş ve cezanın infazı için bir mekanizma belirlemiştir. Sıbyan mektebinde öğrenim süresini tamamlayan öğrenciler

¹⁶⁶³ Cevat, M. (1919). **A,g,e**, 470.

¹⁶⁶⁴ Cevat, M. (1919). **A,g,e**, 497-498; **ed-Düstur**, Nevfel, Nimetullah. (1883), c.2, 177.

Rüşdiye mektebine sınavsız olarak kabul edilirler. Kanunda erkek öğrenciler için geçerli olan her hususun kız öğrenciler için de geçerli olduğunu açıklanmıştır.¹⁶⁶⁵

Sıbyan mekteplerindeki eğitim müfredatı Kur'an-ı Kerim, alfaben, tecvid, ahlak, ilmihal, okuma-yazma, hesap sanatı, Osmanlı tarihi ve coğrafya olarak belirlenmiştir. Kanun, gerektiğinde bu müfredatlarda değişiklik yapılmasına imkân tanımaktadır ve değişiklikler için bölgedeki Maarif Meclisi'nin ve Maarif Nezareti'nin onayının gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁶⁶⁶

Çalışmamıza konu olan dönemde Kudüs'teki sıbyan mekteplerine dair 1869'da Kudüs'te Kudüs-i Şerif Mektebi adında bir ilkokul bulunduğunu ve bu mektepte Ebubekir Efendi ve Esad Efendi adında iki öğretmen olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶⁶⁷

Rüşdiye Mektepleri: Maarif Nizamnamesi, nüfusu 500'den fazla olan her kasabada bir rüşdiye mektebinin açılmasını şart koşmuştur. Ayrıca nizamnameye göre kasaba halkının Müslüman ve gayrimüslimlerin karışımından oluşması halinde rüşdiye kurulması için nüfusun bin haneyi geçmesi gerekmiştir. İlkokul aşamasını başarıyla tamamlayan herkes, rüşdiye mekteplerinde dört yıl eğitim görmeye hak kazanmıştır. Masrafları aile tarafından karşılanan sıbyan mekteplerinin aksine bu mekteplerin inşaat giderlerini, çalışanlarının maaşlarını ve malzeme harcamalarını devlet karşılamıştır. Rüşdiye aşamasındaki müfredat, Osmanlı kanun, yönetmelik ve okul sertifikalarında tanımlandığı şekliyle, dini ilimler, Kur'an-ı Kerim okuma ve ezberleme, ilmihal, Osmanlıca gramer, imla, okuma, hesap, medeni bilgiler, fenni bilgiler, tarih, coğrafya, Arap dili, Fars dili, Fransız dili, mühendislik ve hüsnü hattan müteşekkildir.¹⁶⁶⁸

Tarihçi el-Medeni, Kudüs'te ilk rüşdiyenin 1865 yılında açıldığını gösteren tarihi veriler olduğunu ve 1865'te faaliyete geçen bu okulda 80 erkek öğrencinin bulunduğunu belirtmiştir. Başka bir kaynakta ise 1878 yılına kadar Kudüs'te 101 öğrenci içeren iki rüşdiye okulu olduğundan bahsedilmiştir.¹⁶⁶⁹

¹⁶⁶⁵ Cevat, . (1919). **A,g,e**, 470-473; **ed-Düstur**, Nevfel, Nimetullah. (1883). c.2, 156-158.

¹⁶⁶⁶ Cevat, M. (1919). **A,g,e**, 470-471.

¹⁶⁶⁷ Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 2, 1286/1869, 128.

¹⁶⁶⁸ Cevat, M. (1919). **A,g,e**, 470-473; **ed-Düstur**, Nevfel, Nimetullah. (1883). c.2, 156-158.

¹⁶⁶⁹ El-Ammarat, R. (1999). **En-Nizam et-Talimi fi Biladi's-Şam fi'l-Karni's-Salis Aşer el-Hicri**, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Yermuk Üniversitesi). 140.

İdadi Mektepler: Rüşdiye mekteplerinden derslerini başarıyla geçtikten sonra mezun olan öğrenciler idadi mekteplerine devam etme hakkı kazanmıştır. İdadi mektepler, Müslüman ve gayrimüslim çocukların eğitimine uygun olacak şekilde karma bir şekilde hazırlanmıştır. Bir bölgede idadi veya idadiye denen ortaokulların yapılması için o bölgedeki hane sayısının bini geçmesi şarttır. Vilayet Maarif Müdürlüğü, öğretmen maaşlarını ve tüm okul masraflarını karşılar. Her ortaokulda çeşitli bilimleri öğretmek üzere altı öğretmen ve yardımcıları bulunur. İdadi mekteplerde eğitim süresi üç yıl olup, öğrenci 15 yaşında girdiği okuldan 18 yaşında mezun olur. İdadi mektep müfredatları: Mükemmel Türkçe, Kitabet ve İnşa, Fransızca, Kavanin-i Osmaniye, Mantık, İlmi Servet, Milel, Coğrafya, Umumi Tarih, İlm-i Mevalid, Cebir, Hesap Defteri Tutmak Usulü, Hendese Ve Haritacılık, Hikmet-i Tabiat, Kimya, Resim.¹⁶⁷⁰

Kaynaklara göre 1874'te Kudüs'te bir idadi mektep vardır ve 1895'teki istatistiklere göre bu mektep 81 öğrenciyi içermektedir.¹⁶⁷¹ Çalışmamıza konu olan zaman dilimini takip eden dönemde Kudüs'te 4 idadi mektep olduğu belirtilmektedir. Meymuniyye ve Rassasiyye medreselerinin yerine ve Bab Hattâ Mahallesinde bir idadi mektep inşa edildiği vurgulanmıştır.¹⁶⁷²

Mekteb-i Sultani: Bu okullara idadi aşaması sınavında başarılı olan öğrenciler kabul edilir. Kraliyet okullarının öğrencilerinin öğrenciden öğrenciye değişen ücret ödemeleri gerekir. Geceli olarak kayıt yaptıran öğrenci, 20-30 Osmanlı lirası arasında değişen bir ücret öderken, gündüzlü okuyan öğrenci gece ücretinin yarısını, dışarıdan gelen öğrenci ise geceli ücretinin dörtte birini öder. Mekteb-i sultanilerde eğitim ikiye ayrılır. Fen ve Edebiyat şubelerini içeren ve kısımlı âli olarak adlandırılan ilk bölümde öğrenim süresi altı yıldır. Edebiyat şubesinde Türkçe yazı ve kompozisyon sanatı, Arap ve Fars edebiyatına dair eserler, Fransız dili, ilm-i servet-i milel, hukuk-ı milel ve tarih dersleri işlenmiştir. Fen müfredatı ise şu dersleri içermiştir: Geometri, el-menazır, cebir, uygulamalı cebir, düz ve küresel üçgenler müsellest-ı müsteviye ve küreviye), astronomi, doğa felsefesi, el sanatları, tarım, ilm-i mevalid vb. bilgiler. Mekteplerinin ikinci bölümü ise olağan bölümdür, ders

¹⁶⁷⁰ Cevat, M. (1919). *A,g,e*, 477-478.

¹⁶⁷¹ El-Ammarat, R. (199). *A,g,e*, 146.

¹⁶⁷² El-Medeni, Z. (2004). *Medinetu'l-Kudsi ve Civaruha*, 243.

süresi üç yıl olup, içindeki konular idadi müfredatıdır, bu okullarda eğitim dili Osmanlıcadır.

¹⁶⁷³

Kudüs'te mekteb-i sultani denen okullardan yalnızca bir tane bulunmuş, kayıtlara göre Muhyiddin İsmail adlı bir matematik hocası bu okulda çalışmıştır. ¹⁶⁷⁴

Mekâtib-i Âliye: Maarif Nizamnamesi'nde yer alan bilgilere göre Daru'l-Muallimin, Daru'l-Muallimat, Daru'l-Fünun ve sanayi mektepleri adlı kısımları içermektedir. Bu aşamaya katılmak isteyen öğrenciler önceki eğitim merhalelerini başarıyla bitirmek zorundadır. ¹⁶⁷⁵ Kudüs'te mekâtib-i âliye türünden bir okul bulunmamıştır.

5.3.1.2. Hususi mektepler (Özel okullar)

Devletin denetimine tâbi olmakla birlikte açılma ve yönetim süreçleri Osmanlı veya yabancı olması fark etmeksizin devlet memurları dışındaki kişi ve gruplara bırakılan okullardır. ¹⁶⁷⁶

Osmanlı Devleti'ni çok endişelendiren şeylerden biri de Batılı devletlerin genelde Osmanlı Devleti topraklarının tamamında ve özelde Kudüs'te çeşitli hayır, din ve eğitim kurumları oluşturmalarıdır. Bu kurumlar bazı hallerde doğrudan ecnebilerce bazı hallerde de dolaylı olarak Osmanlı tebaası Hristiyan ve Museviler vasıtasıyla inşa edilmektedir. Avrupalılar, çeşitli dernekler kurarak sosyal ve dini alanda merkezler, okullar ve hastaneler açmayı kendilerine görev edinmişler, bunların devamlılığı, yaygınlaşması ve denetimi için çalışmalar yapmışlardır. Bu yoğun çaba neticesinde kısa süre sonra Kudüs şehri her tahsil seviyesinde çok sayıda gayrimüslim ve azınlık okulu içermiştir.

Osmanlılar, Kudüs'te bu kadar çok sayıda gayrimüslim ve yabancı mektebin kurulmasının ardındaki amaçların ve gelecekte yaratacakları tehlikelerin farkında olmakla beraber yabancıların yayılmalarını engelleyememişlerdir. Gayrimüslim cemaatlere karşı izlenen hoşgörü politikası, Batılı ülkelere tanınan ayrıcalıklar ve bu ülkelerin onlara uyguladığı baskılar da dâhil olmak üzere birçok nedenden dolayı onları kapatmak, hatta

¹⁶⁷³ ed-Düstur, Nevfel, N. (1883). c.2, 163-164.

¹⁶⁷⁴ El-Medeni, Z. (2004). A,g,e, 244.

¹⁶⁷⁵ Cevat, M. (1919). A,g,e, 481.

¹⁶⁷⁶ Cevat, M. (1919). A,g,e, 493.

sınırlandırmak konusunda yetersiz kalmışlardır. Devletin küresel arenadaki zaafından dolayı gayrimüslimlerin ve yabancı ülkelerin yöntemini kullanmak prensibini benimseyerek çeşitli düzeylerde eğitim kurumları vücuda getirmekle onların politikalarına karşılık vermeye çalışmışlardır.¹⁶⁷⁷

Batılı ülkelerin Osmanlı Devleti'nde özellikle 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı'ndan sonra eğitim alanındaki faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları, okul, hastane ve diğer hayır işleri açmak için birbirleriyle yarıştıkları bilinmektedir. Avrupalılar, din, eğitim ve sağlık kurumlarının açılması ve yönetimini üstlenen çeşitli dernekler kurmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu, 1869 yılından önce gayrimüslim ve yabancı okulların işlerini düzenleyen herhangi bir nizamname veya kanun çıkarmamıştır. Ecnebilere okulları Osmanlı hükümetinin kontrolünden uzak kalmış ve bazı kurumlar eğitim hedeflerinden sapmıştı. 1869 yılında çıkarılan Maarif Nizamnamesi'nde bu okullarla ilgili çeşitli maddeler yer almıştır. Osmanlı makamları tarafından resmi ruhsat almasının zorunlu olduğu vurgulanmış ve ayrıca bu okulların kuruldukları amaçlara bağlılıklarının derecesini belirlemek için denetlenmesini şart koşulmuştur.¹⁶⁷⁸

Anılan tedbirlere karşın Osmanlı hükümeti yabancıların eğitim faaliyetlerini engellemeyi başaramamıştır. Bağımsız ve denetimsiz hareket eden ve düşmanca faaliyetlerini durdurmayan yabancı okulları, Osmanlı İmparatorluğu büyük ölçüde genişlemiştir. Üstelik bahsedilen yapılar, ayırım gözetmeksizin devletin tüm vatandaşlarına kapılarını açmış, ecnebilere ait kurumların öğretmen ve çalışanları Müslüman çocuklarını da oraya girmeye teşvik etmiştir.¹⁶⁷⁹

Devlet yetkililerinin, özel okullar kanunu aracılığıyla bu okulları yasallaştırmaya ve kuruluşlarını Osmanlı İmparatorluğu'ndan resmi bir lisansa bağlamaya çalıştıklarını söylemek mümkündür. Bu kanundan önce yabancı ülkeler, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve

¹⁶⁷⁷ Bayat, F. (2009). *Siyaset ed-Devle el-Osmaniyye tücah el-Kuds Nazra Şumuliyye fi Dav'i Vesaik el-Arşiv el-Osmani ve'l-Masadir el-Osmaniyye Hasran 1516-1917*, Evrak el-Mutemer ed-Duveli li'l-Kuds, Amman.

¹⁶⁷⁸ Khouli, A. (2006). *Osmanlı döneminde Kudüs' teki yabancı okullar: (XIX. Yüzyıl)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi), 67-70.

¹⁶⁷⁹ Bayat, F. (2009). **A,g,m.**

Kudüs'te rahatlıkla kendilerine özel okullar kuruyorlardı. Bu okulları düzenlemek ve denetlemek için Mekatib-i Hususiye Kanunu oluşturulmuştur.¹⁶⁸⁰

Maarif Nizamnamesi'nin 129. Maddesi hususi mektepler hakkında şu bilgileri içermiştir:

Mekâtib-i Husûsiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek tebaa-ı Devlet-i Aliyye ve gerek tebaa-i ecnebiyeden olan efrad ve eşhastan biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların masarifat ve muhassasatı ya müessisleri tarafından veyahut merbut oldukları vakıfları canibinden idare edilmektedir Memalik-i şahanede bu nevi mekteplerin tesisine evvela muallimlerinin yedinde Maarif Nezareti Canibinden veyahut mahalli maarif idaresinden şahadetname bulunmak ve saniyen bu mekteplerde adaba ve politikaya mugayir ders okutturulmamak için talim olunacak derslerin cetveli ve kitapları Maarif Nezaretinden veyahut mahalli maarif idaresinden tasdik edilmek üzere, taşrada ise vilayet maarif idaresiyle vilâyet valise tarafından ve Dersaâdette Maarif Nezareti canibinden nıhsat-ı resmiye verilir. Bu üç şart kamilen mevcut olmadıkça Mekâtib-i Hususiye küsadına ve devamına ruhsat verilmez ve hilâfında hareket vukuu tarihinde men ve sed' olunur. Mekâtib-i hususiye küşad edenlerin tayin edecekleri hocaların yedlerinde şahadetname bulunduğu halde anı maarif idaresine tasdik ettirmeleri lâzım gelecektir.¹⁶⁸¹

Görüldüğü gibi bu maddenin amacı ruhsatı olmayan okulların ruhsat almalarını devlete karşı zararlı ders okutmamaları için ders programları ile kitaplarının tasdik edilmesini ve bunları uygulamayan okulların faaliyetlerinin durdurulmasını gerektiriyordu.¹⁶⁸²

Kudüs, gayrimüslim mezheplere ve yabancı ülkelere ait özel okullar bağlamında Osmanlı Devleti'nin yoğun faaliyetlere tanık olan bölgelerinden biri olmuş, yabancılar Kudüs ve civarında çok sayıda eğitim merkezi açmışlardır. 1871 yılı Suriye Salnamesi'ne bakıldığında, o yıl Kudüs'te 1583 öğrencinin okuduğu 26 mektebin olduğu anlaşılmaktadır. Salnamede, 26 mektepten 19'unun yabancı ülkeler ve gayrimüslim mezhepler tarafından denetlenen özel okullar olduğu belirtilmiştir. Ayrıca 1583 öğrenciden 1242'sinin özel eğitim kurumlarında okuduğu vurgulanmıştır.¹⁶⁸³

¹⁶⁸⁰ Khouli, A. (2006). **A,g,e**, 68-69.

¹⁶⁸¹ Cevat, M. (1919). **A,g,e**, 493; Khouli, A. (2006). **A,g,e**, 69.

¹⁶⁸² Khouli, A. (2006). **A,g,e**, 69.

¹⁶⁸³ *Suriye Vilayeti Salnamesi*, 1288 (1871–1872), s. 149-150.

5.3.1.2.1. Gayrimüslim mektepleri

Kudüs'te her dini cemaatin kendi eğitim kurumları ve eğitim yöntemleri bulunmaktaydı. Her cemaat dini eğitime öncelik vermek için çalışıyordu, Hristiyan mezhepleri arasında yoğun bir rekabet vardı. Kudüs'teki gayrimüslim toplulukların öğretim faaliyetleri şu şekilde ifade edilebilir:

Ermeni Cemaati: Maarif-i Umumiye Nezareti'nin salnamesine göre 1900 yılında Kudüs Livası'nda Ermeni Cemaatine ait 5 okul olduğunu söylemek mümkündür. Okulların 3'ü Kudüs şehrinde biri Beytullahim'de ve biri Yafa'dadır. 1900 yılı için hazırlanan bu salname okulların açılış tarihi ile ilgili de bilgi vermektedir.¹⁶⁸⁴

Rum Ortodoks Cemaati: Kudüs'teki en köklü ve en çok mensuba sahip cemaatler ekolleri arasındadır. Ortodoks Cemaati, Ortodoksluğun yerli Hristiyan Araplarca benimsenmesi, ayrıca Yunanistan ve Rusya'nın mezhebi olmasından dolayı bölgedeki Hristiyanlar arasında en kalabalık grubu oluşturmaktadır. Bu cemaatin mensuplarının ikamet ettiği şehir ve köylerin çoğunda okulları vardı ve bu okullar Patrik'in gözetimindeydi, onlara Patrikhane'nin fonlarından harcama yapıyordu ve çoğu ilkokuldu.¹⁶⁸⁵ Livada Ortodoksların sahip olduğu okul sayısı 15'e ulaşmış ve kazaların çoğunda Ortodoks okulları bulunmuştur.¹⁶⁸⁶ Deyr es-Salib el-Lahutiyye denen dini okul Ortodoksların Kudüs Livası'ndaki en önemli eğitim kurumu sayılmıştır. 1855 yılında eğitimin başladığı okulda öğrencilerin Ortodoks olması, Yunanca bilmesi ve Hristiyan amentüsüne vakıf olması şart koşulmuştur. Bu okulda Yunanca, Latince, Arapça, Rusça, Fransızca, hesap, cebir, üçgenler, fizik, kimya, tabiat tarihi, maden ilimleri, astronomi, Ahd-i Cedid, Ahd-i Atik, eski tarih, modern tarih, ortaçağ tarihi okutulmuştur.¹⁶⁸⁷

Latinler: 1900 yılı salnamesindeki verilere göre, Kudüs'te çalışmamıza konu olan dönemde Latinler tarafından açılan okullarının sayısı 12'dir. Salnamede Latinlere ait okulların; cemaatin bulunduğu tüm yerleşim birimlerine dağıtıldığı belirtilmektedir.¹⁶⁸⁸ Anılan grubun okulları daha çok Fransa'ya bağlı olmuş ve öğretmenler Fransız müfredatını

¹⁶⁸⁴ **Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye**, 1318 (1900-1901), s1652.

¹⁶⁸⁵ el-Medeni, Z. (2004). **Medinetu'l-Kudsi ve Civaruha**, 245.

¹⁶⁸⁶ **Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye**, 1318 (1900-1901), s1650-1652.

¹⁶⁸⁷ el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 245-246.

¹⁶⁸⁸ **Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye**, 1318 (1900-1901), s1651-1653.

örnek alarak dini konuları okutmuştur. Anılan eğitim kurumlarında Fransızca öğretimi yanında dualar ve dini ritüeller üzerinde hassasiyetle durulmuştur. 35 öğrencisi olan Hristiyan Okulları Kardeşleri Freers) ve MS 1846'da kurulan Siyon Dağı'nda bulunan Aziz Joseph Manastırı Okulu Kudüs'te Latinlere ait kurumlardır.¹⁶⁸⁹

Yahudiler: Yahudiler, Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen modernleşmeden etkilendiler. Sonuç olarak Yahudilerde laik eğilim ortaya çıkmış ve dini okullar modern eğitimden etkilenmiştir. Bu durum 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirginlik kazanmıştır. Avrupa kökenli Yahudi kurumları dikkatlerini genelde Osmanlı İmparatorluğu'na ve özelde Kudüs'teki eğitim durumuna yöneltmiş, Filistin coğrafyası Yahudilerin eğitim alanında en çok önemsendiği alanlardan biri olmuştur. Bu dönemde Kudüs ve Filistin'de genel olarak birçok modern eğitim kurumu inşa edilmiştir.¹⁶⁹⁰

Kudüs'te en önemli yabancı Yahudi kuruluşları ve eğitim faaliyetleri bağlamında araştırmacıların sunduğu bilgilerden çeşitli olgulara ulaşmak mümkündür: Kudüs'te çalışmamıza konu olan dönem içinde 1860'da kurulan uluslararası Yahudi Kardeşlik cemiyeti Alliance Israélite Universelle adlı yapının faaliyetlerine rastlanmıştır. Zengin Fransız Yahudilerinin finanse ettiği bu cemiyet, dünyanın tamamında dağınık halde bulunan Yahudilerin ekonomik, kültürel ve siyasi olarak desteklenmesi fikri temelinde çalışmalar yürütmüştür. Bu yapı, modern Avrupa eğitim sistemini bölgeye getirdi. İttifakın kurduğu en önemli okullardan biri İsrail'in umudu anlamına gelen "Makfa İsrail" olarak bilinen tarım okulu idi.

İngiliz-Yahudi Cemiyeti: 1871'de kurulmuş, Kudüs'te İngiliz okulları tarzında Evelind de Rothchild" olarak bilinen en büyük ve en modern kız okulu inşa etmiştir. Ayrıca anaokullarında çalışacak nitelikli öğretmenler yetiştiren Lamel Okulu adında bir Yahudi okulu meydana getirmiştir. 1856'da Kudüs'te Blumenthal Okulu ardından 1866'da Dorsh Zion Okulu kurulmuştur.¹⁶⁹¹

¹⁶⁸⁹ el-Medeni, Z. (2004). **A,g,e**, 246-247.

¹⁶⁹⁰ Şeleh, H. (2003). **et-Ta'lim fi Filistin fi 'ahdi'd-Devleti'l-Osmaniyye**, 255.

¹⁶⁹¹ Şeleh, H. (2003). **A,g,e**, 255-256.

5.3.1.2.2. Kudüs'te eğitim hayatında yabancı ülkelerin rolü

19. yüzyılın ikinci yarısında Kudüs bölgesi özelinde büyük Avrupa ülkeleri arasında yaşanan rekabet sonucunda, Avrupalı devletler bölgedeki varlıklarını pekiştirmek için daha fazla misyoner göndermeye yönelmiştir. Bu nedenle, 19. yüzyılın ikinci yarısı, daha önce faaliyetlerine başlayan yabancı misyonların ve din adamlarının refah dönemi olarak kabul edilebilir. İngiltere bu alanda diğer devletlerden daha fazla faaliyet göstermiştir. Faaliyetinin başlangıcı, Kudüs'te Protestan Cemaati yaratılması olmuştur. Protestan topluluklarının yardımıyla bir Protestan topluluğu oluşturan İngilizler, Kudüs'te bir dizi okul, hastane ve manastır kurmayı başarmıştır. Kudüs ve civarında eğitim ve bilim alanında faaliyet gösteren en ünlü İngiliz cemiyetlerinden biri, 1809'da Londra'da kurulmuş bir misyoner cemiyet olan Londra Yahudileri Cemiyeti'dir (London Jews Society). Bu yapı Yahudiler arasında Hristiyanlığı yaymak ve Yahudileri Filistin topraklarına geri döndürmek için çeşitli aktiviteler düzenlemiştir.¹⁶⁹²

Cemiyetin en önemli faaliyetlerinden biri de okullar olmuştur. 1852 yılında Kudüs'te Miss Cooper adında bir İngiliz kadın tarafından Yahudi kızlara dikiş ve örgü öğretmek için bir kurs düzenlenmiştir. Kursiyer kız öğrenci sayısı artınca cemiyet onlar için daimi bir okul oluşturmuştur. Anılan yapı tarafından 64 öğrenci, 73 kız öğrenci ve sekiz öğretmen içeren 3 okul kurulmuştur. İngilizler ayrıca Church Missionary Society adında başka bir cemiyet kurmuştur. Church Missionary Society Filistin'de Protestan okullarının kurulmasında rol oynamıştır.

Kudüs'te ilgili dernek tarafından 1851'de Zion Yatılı Erkek Okulu, 1857'de Zion Yatılı Kız Okulu inşa edilmiştir. 1870 yılında bir kız okulu daha açılmıştır. Bu okullarda öğrenci sayısı 121'e ulaşmış ve toplamda 9 öğretmen görev yapmıştır.¹⁶⁹³

Çalışmamıza konu olan dönemdeki en önemli İngiliz cemiyetleri arasında, İngilizlerin Kudüs'teki konsolosu James Finn'in kurduğu Kudüs Edebiyat Cemiyeti (Jerusalem Literary and Scientific Society) önemlidir. Jinn bu kurumu, kutsal tarihi eserlere dikkat çekmek için

¹⁶⁹²Finn, J. (2017). *Ezmine Musira Vekai min Sicillat el-Kunsuliyeti'l-Britaniyye fi Beyti'l-Makdis (1853-1856)*, 136.

¹⁶⁹³ el-Kudat, A. (2007). *Nasara'l-Kuds*, 260-261.

dini bir saikle kurduğunu açıklamıştır.¹⁶⁹⁴ Cemiyet kutsal şehir ve çevresi ile ilgili tüm edebi ve bilimsel makaleleri toplamayı amaçlamıştır. James Finn İngilizlerin Kudüs ziyaretini organize etmek ve kalıcı bir kütüphane oluşturmak için cemiyetten yararlanmıştır. 1845 yılında James Finn, Kudüs'te Edebiyat Cemiyeti'ne bağlı bir enstitü kurmuştur. Enstitü yanında İngiliz kolej ve lisesinin kurulması gerekmiş, bu bağlamda İngiliz Koleji 1854 Nisanı'nda açılmıştır. Böylece farklı mezhep ve mezheplerden öğrenciler içeren ve İngilizce eğitim veren bir yapı ortaya çıkmıştır. Kolej, çalışmaya başladıktan kısa bir süre sonra 1855'te eğitime ara vermiştir, James Finn okulun faaliyetlerini dondurmasının nedenlerini ortaya koymamıştır.¹⁶⁹⁵ 1865 yılında Kudüs Edebiyat Cemiyeti Filistin Kazı Cemiyeti'ne (Filistin Keşif Fonu) dönüştürülmüş ve 1865'te Harem-i Şerif bölgesi dışındaki tüm kutsal yerlerde kazı ve bilimsel araştırma yapma izni almıştır.¹⁶⁹⁶ 1870 yılına kadar Kudüs'teki İngiliz okullarının sayısı 14'e ulaşmıştır.¹⁶⁹⁷

Rusya da 19. yüzyılın ortalarından itibaren Kudüs üzerindeki etkisini de genişletmeye gayret etmiştir. Bu bağlamda okullar Rus nüfuzunun başarmanın birincil aracı olarak değerlendirilmiştir. Ruslar bölgeye iki misyoner grubu göndermiştir: Bu grupların ilki 1847-1854 tarihlerinde, ikincisi ise 1857-1894 arasında bölgede faaliyetler yürütmüştür, misyonerler özellikle 1882'de Filistin-Rus Ortodoks Cemiyeti'nin kurulmasından sonra birçok okulun açılmasında rol almıştır.¹⁶⁹⁸

Fransa'nın da Avrupalılar arasındaki rekabette payı bulunmuştur. Fransızların Kudüs'teki etkinliğinin en önemli yönü eğitimdi. 1847'den itibaren Latin Patriği Joseph Valerca'nın Kudüs'te bulunduğu dönemde Fransa, eğitim görevini yerine getirmek üzere bölgeye rahibeler gönderdi. Saint Joseph rahibeleri, Sion rahibeleri ve Nasıralı rahibeler gibi isimlerle anılan gruplar Kudüs civarında çalışan misyonerler içinde yer almıştır.

¹⁶⁹⁴ Finn, J. (2017). **A,g,e**, 606-607.

¹⁶⁹⁵ Finn, J. (2017). **A,g,e**, 619-626.

¹⁶⁹⁶ Ma'oz, M. (1975). Palestine During the Ottoman Period, 5-3; Gibson, S. 1999. **British Archaeological Institutions in Mandatory Palestine, 1917-1948**. Palestine Exploration Quarterly, 131, 115-143

¹⁶⁹⁷ Khouli, A. (2006). **A,g,e**, 96.

¹⁶⁹⁸ el-Kudat, A. (2007). **A,g,e**, 247-248.

Kudüs'te Fransa vatandaşları veya Fransız yanlılarınca açılan Zion Rahibeleri Kız Okulu 1865), St. Joseph's Kız Okulu 1848) ve Hanna Teresa Kız Okulu 1870) da dâhil olmak üzere, rahibelerin faaliyetleriyle tutarlı bir dizi okul meydana getirilmiştir.¹⁶⁹⁹

Kudüs'teki Alman faaliyeti ise 1853'te Beytülmakdis Cemiyeti'nin kurulmasından sonra Kudüs'e misyonerler gönderilmesiyle başlamıştır. Almanlar Alman Kilisesi'nin destekleriyle biri Kudüs'te de olmak üzere Filistin'in çeşitli yerlerinde merkezler açmışlardır. Alman liselerinde Arapça, Almanca, Fransızca ve İngilizce'nin yanı sıra aritmetik, çizim, coğrafya, tarih, matematik ve müzik dersleri veriliyordu. Ortaokullarda ise Arapça, Almanca, aritmetik ve hat derslerinin yanı sıra kızların nakış ve dikiş yapmaları için meslek merkezleri de öğretiliyordu. Alman okulları arasında 1851'de Theodore Fields tarafından kızlara bakmak ve onları ücretsiz olarak eğitmek için kurulan Talitha Kumi Okulu'ndan bahsetmek mümkündür. Bu okulda ilk başta sadece 3 kız öğrenci varken Kraliçe Victoria'nın mali yardımı sayesinde bir arsa satın alındı. 1868'de bu okul için birkaç modern bina inşa edildi ve 110 öğrenci bu okuldan istifade etti.¹⁷⁰⁰

Alman birliğinin kurulduğu 1871 tarihine kadar Osmanlı sınırları içinde bulunan 10 Alman okulunun 6'sının Kudüs'te olması, Alman propaganda uzmanlarının kültürel faaliyet sahalarından biri olan Kudüs'ü ne denli önemsediklerini göstermektedir.¹⁷⁰¹ Avrupa ülkeleriyle benzer şekilde Amerika Birleşik Devletleri de rekabet alanına girerek bölgeye topluluklar ve misyonerler göndermiştir. Amerikalı misyonerler 1870'de Ramallah'ta ve 1872'de Cefna'da birer okul inşa etmişlerdir.¹⁷⁰²

5.3.1.3. 1871 Salnamesine göre Kudüs'te ilmi hayat

Kudüs'teki eğitim durumunu somutlaştırmak için sayıları üzerinde durmakta fayda vardır. Bu tür çalışmalar için en iyi kaynak salnamedir. Kudüs hakkında çeşitli istatistiklerin aktarıldığı ilk salname, 1871 yılı Suriye Vilayeti Salnamesi'dir. Bu salname, Müslümanlara ve gayrimüslimlere ait mekteplerin sayısı ile merkez, liva, kaza ve bucaklardaki öğrenci

¹⁶⁹⁹ El-Arif, A. (1951). *El-Mesihyye fi'l-Kuds*, 70; el-Kudat, Ahmed. (2007). *A,g,e*, 255-258.

¹⁷⁰⁰ El-Arif, A. (1951). *A,g,e*, 174-178; el-Medeni, Ziyad. (2004). *A,g,e*, 248.

¹⁷⁰¹ Khouli, A. (2006). *A,g,e*, 105.

¹⁷⁰² El-Medeni, Z. (2004). *A,g,e*, 249.

sayıları hakkında bilgiler içermiştir. Kudüs Livası 1871 Salnamesi'ne göre Kudüs, Gazze, el-Halil ve el-Ludd ve Remle'den müteşekkildir.

1871 Salnamesi'ne göre Kudüs merkezinde 19'u gayrimüslimler ve 7'si Müslümanlar için olmak üzere 26 mektep vardı. Bu mekteplerde 1.242'si gayrimüslim mekteplerine bağlı 1.583 öğrenci ve devlet dairelerinde 341 öğrenci bulunuyordu. Beni Zeyd Nahiyesi'nde Müslümanlar için 11 mektebe rastlanıyordu ve gayrimüslimlerin mektebi yoktu. Bu mekteplerde 156 Müslüman öğrenci bulunuyordu. Beni Mürre ve Beni Salim nahiyelerinde ise Müslümanlar için 214 öğrenci okutan 14 mektep vardır. Beni Malik'te Müslümanlara ait olup olmadıkları belirtilmeyen ve 132 öğrenci içeren 7 mektep olduğu aktarılmıştır. Beni Hassan Nahiyesi'nde ise Müslüman veya gayrimüslim olduğu belirtilmeyen 60 öğrenci ve 5 mektep olduğu bildirilmiştir. El-Vadiye'de 635 öğrenci ve 11 mektep, Beni Haris Nahiyesi'nde 248 öğrenci ve 18 eğitim kurumu olduğunu söylemek mümkündür. Bire ve Cebel el-Kuds Nahiyesi'nde ise 183 öğrenci ve 23 mektep mevcuttur.¹⁷⁰³

Sunulan verilere göre, Kudüs Livası'ndaki toplam mektep sayısı 96 olup 1969 öğrenci bu müesseselerde eğitim almıştır. Şunu belirtmekte fayda var ki, salname bize Kudüs kazasının nahiyelerindeki mekteplerin tipini göstermemiştir. Salnamede Kudüs'ün merkezindeki devlet okulları ve özel okulların adedini açıklamakla yetinilmiştir. Kudüs merkeze dair bilgilerden özel okulların, yabancı okulların ve gayrimüslim azınlık okullarının devlet okullarına veya İslami okullara göre ilerleme kaydettiği açıkça anlaşılmıştır.

Kudüs Livası'na bağlı Gazze'de merkezde 225 öğrencili 9 mektep vardır. Salname Gazze kırsalı hakkında bilgi vermemiştir.

Yafa Kazası'ndaki okullardan Kudüs bölgesine göre daha ayrıntılı olarak bahsedilmiştir. Yafa merkezinde 4'ü Müslümanlar için ve diğer 7'si gayrimüslimler için 3'ü olmak üzere 11 mektep bulunmaktadır. 190'ı Müslüman, 297'si gayrimüslim 133'ü kız olmak üzere 487 talebe tahsile devam etmektedir. El-Ludd Nahiyesi'nde 3'ü Müslümanlara, 2'si gayrimüslimlere ait olmak üzere 5 mektep vardır. el-Ludd'da öğrenci sayısı 220'yd, bunların 70'i Müslüman, 150'si diğer gruplardandır. Remle Nahiyesi'nde ise 3'ü Müslümanlara, 2'si gayrimüslimlere ait olmak üzere 5 mektep bulunmakta olup, 120'si Müslüman, 113'ü gayrimüslim olmak üzere 233 öğrenci okullarda kayıtlıdır. Dolayısıyla

¹⁷⁰³ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 149-156.

Yafa Kazası'nda 10'u Müslümanlar, 11'i gayrimüslimlere ait olmak üzere 21 mektep ve 380'i Müslüman ve 560'ı gayrimüslim olmak üzere 940 öğrenciden bahsetmek mümkündür.¹⁷⁰⁴

Kudüs Livası'na bağlı Halil el-Rahman Kazası'nda ise 6'sı Müslümanlara, 3'ü gayrimüslimlere ait olmak üzere 9 mektep bulunmuştur.¹⁷⁰⁵ Bu mekteplerde 225'i Müslüman, 40'ı gayrimüslim olmak üzere 265 öğrenci eğitim görmüştür.

Salnameden Kudüs Bölgesi'ndeki mektep sayısının 154 ve toplam öğrenci sayısının 4.641 olduğu anlaşılmaktadır. Salname, bazı açılardan mekteplerin ve öğrencilerin doğası hakkında bize ayrıntılı bilgi vermediğinden, Kudüs'ün tamamındaki Müslüman ve gayrimüslimlere ait mektepler arasındaki fark için doğru bir rakam vermek mümkün değildir. Ancak salnamede eğitimin kalitesi hakkında verilen ayrıntılı bilgilerden özel veya yabancı okulların devlet kurumlarından daha üstün olduğu yargısına varmak olasıdır.

¹⁷⁰⁴ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 160-164.

¹⁷⁰⁵ Suriye Vilayeti Salnamesi, 1288 (1871–1872), s. 164-168.

6. SONUÇ

Çalışmamızda Kudüs tarihinin 1808-1874 arasındaki dönemi hakkında kapsamlı bir okuma ve tarama yapılmış, bu döneme eşlik eden değişim ve dönüşümlere ilişkin bazı gözlemler kaydedilmiş ve çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır.

Kudüs, gerek kent olarak gerekse idari birim olarak çağlar boyunca kitlesel olaylara ve değişimlere tanık olan bölgelerden biridir. Kudüs'te devamlı surette farklı hadiselerle tanık olunması şehrin tek tanrılı dinlerin takipçileri nezdindeki öneminden ve dini kutsallığından kaynaklanmıştır. Yüzyıllar boyunca çatışma ve kargaşaların yaşandığı bu kentin talihini ve kaderini dini konumu belirlemiştir. Kent hakkında onun tarihin en dinamik yerleşim merkezlerinden biri olduğu söylenilirse pek de abartılmış olmaz. Kudüs dünyanın her köşesinden bilim adamlarının ve araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Dolayısıyla inananlar katındaki kutsallığı, Kudüs'ün siyasi, idari, sosyal, ekonomik ve kültürel yönlerini ve ona ait olan şehir imajını şekillendiren temel faktör olmuştur.

Kudüs'ün en istikrarlı ve huzurlu geçen çağları 400 yıl süren Osmanlı hâkimiyetindedir. Kudüs kenti ve ona tabi yerleşim birimleri Osmanlı asrı boyunca gayrimüslim yabancı bir gücün boyunduruğu altına girmemiştir. Kudüs, Osmanlılar nezdinde önemsenen ve hesaba katılan bir bölgedir. Sultanların fermanlarında ve İstanbul'da Biladü's-Şam'a yönelik alınan kararlarda kentin dini ve stratejik konumu gözetilmiştir. Ayrıca kent Kırım Savaşı'nda olduğu gibi bazı dilimlerinde küresel arenayı meşgul etmiştir. Çalışmamızda bazı hadiseler detaylı olarak sunulurken onların anlamlandırılması bağlamında dünya sahasında ve devletlerarası düzeydeki aktüel duruma değinilmiştir. Balkanlarda yaşananların ve özellikle Yunan isyanının Kudüs'e büyük etkileri olduğu tespit edilmiştir. 1820'lerde Yunan isyanı neticesinde Kudüs'te ahali arasında çeşitli problemlere tanık olunmuştur.

Osmanlı döneminde Kudüs birçok idari değişikliğe tanık olmuştur. Kudüs Livası'nın bazen genişlediği, bazen küçüldüğü görülmektedir. Kudüs 1756 senesinde yaşanan birkaç aylık dönem dışında 19. yüzyılın başlarına kadar Şam Eyaleti'ne tabi olmuştur. Klasik Osmanlı çağında Kudüs'ün idari teşkilatında meydana gelen değişiklikler, 19. Yüzyıl sonrakindeki idari gelişmelere kıyasla oldukça azdır. Bunun nedeni Osmanlı İmparatorluğu'nun genel durumudur, 18. yüzyılın sonundan itibaren büyük bir hızla devletin

gücü azalmaya başlamış ve yabancı ülkelere karşı üst üste yenilmiştir. Askeri ve politik zayıflık Kudüs'teki idari duruma yansımıştır. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerel güçler ve aileler, Osmanlı'nın durumundaki zayıflıktan yararlanarak yönetimde yerlerini almaya başlamışlardır. Tokan, Nimr, el-Halidi, el-Hüseyni gibi aileler Kudüs'teki siyasi ve idari sahnede ortaya çıkmış ve onların etkileri zamanla artmıştır. Mahalli beyler, otoritesi olmayan mütesellimler gölgesinde livanın gerçek idarecileri olarak toplumu yönetmişlerdir.

19. yüzyılda Kudüs'te, Osmanlı devletinin genel durumundan kaynaklı olarak pek çok olay yaşanmıştır. Devletin Suriye valilerinin gücünü tüketen Vehhabi tehdidiyle baş edememesi, Fransızların doğu seferi gibi şartlar doğrultusunda Kudüs ve Suriye bölgesinin resmi ve mahalli liderleri yarı bağımsız güç odakları oluşturmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Mısır, Sayda ve Şam valileri arasında büyük bir rekabet yaşanmış Şam ve Sayda idarecileri Kudüs'ün yönetimi konusunda çatışmışlardır. Kudüs her zaman Şam Eyaleti'ne, Suriye'ye bağlı kalsa da Sayda'nın güçlü valilerinin tesirinden de kurtulamamıştır. Kudüs'te 1800-1830 yılları arasında Yeniçeri isyanı, 1824 isyanı, 1825 isyanı gibi büyük çaplı olaylara şahit olunmuştur. Mehmet Ali Paşa'nın bağımsız bir güç haline gelerek devleti tehdit eder hale gelmesi neticesinde teyakkuza geçen Osmanlı idaresi, Kudüs'ü Paşa'nın tasallutundan korumak üzere Sayda Valisi Abdullah Paşa'nın denetimine bırakmıştır. Osmanlı çağında Kudüs'ün Şam'dan ve Suriye'den ayrılması durumuna oldukça nadiren rastlanmıştır.

Mehmet Ali Paşa'nın egemenliğinin başlangıcında Kudüs'teki izlenen politika, halkı yatıştırmak ve kazanmak temelli olmuş, idari yönetimde herhangi bir değişim gözlemlenmemiştir. Ancak, Paşa'nın Biladü's-Şam'a girişinden bir yıl sonra, güçlü bir merkezi hükümet kurma politikası netleşmiş ve merkezileşme hamlesi doğrultusunda Paşa tarafından âlimlerin ve nüfuzlu ailelerin etkisini ortadan kaldıracak çeşitli reformlar yapılmıştır. Paşa'nın en önemli eseri, hukuk mahkemelerinin kurulması ve devletin laikleşmesine yönelik adımlar sayılmaktadır. Politikaları ile devleti laikleştirmeyi, yabancılara ve gayrimüslimlere devlet karşısında hak ve ödevlerde eşit olma vaadinde bulunan Mehmet Ali Paşa, Avrupa kamuoyunu etkileyerek küresel bir politika desteği kazanmayı ummuştur. Onun politikaları Kudüs ve Filistin tarihinde bir dönüm noktası anlamına gelmiştir. Batı'nın Filistin bağlamındaki rekabeti İsrail'in kurulmasıyla sona ermiştir. Mehmet Ali Paşa'nın egemenliği sırasında Filistin'deki Avrupa nüfuzunun altyapısı oluşmaya başlamıştır. Çeşitli olumsuzluklarına rağmen Mısır idaresinin Kudüs

toplumunu Tanzimat'ı kabul edecek şekilde reformlara hazırladığını söylemek de yanlış olmayacaktır. Paşa'nın nüfuzlu beylerin etkisini kırması Osmanlıların merkezi otoritelerini tesis etmeleri için bir fırsat yaratmıştır.

Tanzimat aşaması geleneksel sisteme karşı bir devrim niteliğindedir. Bu dönemde devletin tüm kesimlerini kapsayan bir modernleşme dalgası başlamıştır. Reformların etkilerini Kudüs'te de hissedilmiştir. Tanzimat'la beraber Kudüs eskisinden daha önemli hale gelmiştir. İdari kadro ve statüsü artmıştır, bazı dönemlerde Filistin'in tüm şehirlerini içine alan bir Mutasarrıflığa dönüşmüştür. Devlet adamlarının ilgisi Akka gibi kıyı kentlerinden Kudüs'e kaymıştır. İdari konumdaki bu değişiklik, Kudüs'ün işlerinin yüksek rütbeli güçlü idareciler tarafından üstlenilmesine yol açmıştır. Osmanlı yönetiminin bu dönemde Kudüs'e olan ilgisinin artmasının ve onun idari statüsünde tekrar tekrar değişiklik yapmasının nedeni, Kudüs'e dönük yabancı devletlerin emellerinden korkmasıydı. Osmanlılar bazı Avrupa ülkelerinin Kudüs'te etkinlik kazanma isteğinin farkındaydı. Bu dönemde Kudüs, göç ve nüfuz kazanma projelerine ilaveten Kırım Savaşı'nda olduğu gibi anlaşmazlıklar bağlamında da büyük ülkelerin gündemdeki bir konu olmuştur.

Ekonomi çerçevesinde Kudüs'ün 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Akka gibi kıyı kentleriyle karşılaştırıldığında önemli bir ekonomik merkez olmadığı söylenebilir. Bu dönemde Kudüs Livası'nda el sanatlarının ve geleneksel tarım ürünleri sanayinin olduğu görülmektedir. Ayrıca ticaretin her yıl Kudüs'ü ziyaret eden hacılar vasıtasıyla canlandığı anlaşılmaktadır. Sultan II. Mahmut, her alanda olduğu gibi iktisat alanında da yenilikçi bir lider olmuştur. Vergi ve toprak düzenlemesi başta olmak üzere bazı reformlar gerçekleştirmeye çalışmış, dirlikleri kaldırıp mülkiyet sistemi gibi yeni arazi rejimleri oluşturmaya yönelmiştir. Mehmet Ali Paşa döneminde onun dış ülkelere açıklık politikası ticari ve sınai hareketin artmasında büyük etki yapmış, tarım ve sanayiye geliştirme politikası yabancı yatırımları çekmiştir. Paşa devrinde zamanımızdaki ekonomi bakanlıklarının mevzuatına benzeyen yeni finansal sistemler benimsenmesine ek olarak Mısır idaresi, Biladü's-Şam'ı tek bir eyalette birleştirmeye ve onu bir finans yöneticisine bağlamaya çalışmıştır.

1829'tan itibaren Osmanlı Devleti'nde finansal faaliyetlerin ve uygulamaların doğrudan İstanbul'a bağlı bakanlıklarca belirlenmesi, Batı tarzı bir bütçe sisteminin getirilmesi başta olmak üzere büyük reformlar yapıldığını söylemek mümkündür. Tahsil

edilen vergilerden toplanan gelirler bu dönemde merkezdeki devlet hazinesine gönderilmiş ve daha sonra çeşitli başlıklar altında harcanmıştır. Tanzimat asrında Kudüs'te ticaret ve sanayinin büyümesine yol açan Arazi Kanunu, Tapu Kanunu ve Yabancı Mülkiyet Kanunu gibi birçok kanun çıkarılmıştır. Kudüs ilgili zaman diliminde Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerine ek olarak Avrupa ülkelerine tarım ürünleri ihraç eden bir konuma sahip olmuştur.

Çalışmada Kudüs'ün semavi dinlerce mukaddes toprak sayılmasından dolayı çok bileşenli bir sosyal yapısı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kudüs Livası'nda şehirli, köylü ve Bedevi şeklinde üç toplumsal grup vardır. Anılan sosyal sınıflar özgün bir yapıya sahip olmakla beraber birbirine çıkar ilişkisiyle bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun her bir sosyal sınıfa yönelik tutumu diğer toplumdan/sınıftan farklı olmuştur. Şehirliler hükümetin müttefiki ve ortağıdır, Bedeviler köylü ve şehirlilerin çıkarlarına zarar vermiştir. Kudüs ahalisi hakkında sosyal sınıflandırma dışında din temelli bir taksim de yapmak mümkündür. Kudüs toplumunda Sünni Müslümanlar yanında Yahudilik ve Hristiyanlığa mensup mezhepleri temsil eden dini grupların olduğu söylenebilir. Araştırmamızda Kudüs Livası'nda 19. yüzyılda tüm alanlarda hızlı değişimler ve büyük çaplı olaylara tanık olduğu, değişimler ve hadiselerin Kudüs'teki sosyal durumu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda Kudüs'te demografik yapının farklılaştığı gözlemlenmiştir. Kudüs'te ikamet edenlerin sayılarına ve dinlerine ilişkin ayrıntılar hakkında yazılanların incelenmesi sonucunda 19. yüzyılın başlarından itibaren Kudüs'teki demografik yapıda belirgin farklılıklar tespit edilmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın yönetimiyle birlikte Yahudilerin göçmenlerin sayısında bir kırılma yaşandığı anlaşılmıştır. Çalışmamıza konu olan döneme ilişkin yabancı seyyahların bildirdiği nüfus rakamlarının belli bir bakış açısına hizmet etmeye yönelik olduğu için abartılı olabildiği görülmüştür.

Kudüs'ün dini statüsü, onu çeşitli İslami dönemlerde bir bilim merkezi haline getirmiştir. Bilginler ve öğrenci grupları eğitim amaçlarıyla kente ve onun civarına gelmiştir. Tanzimat öncesi dönemde Kudüs'te ilim ve kültür hayatı geleneksel karakterini korumaktadır. Mevcut okullar daha çok dini dersler veren medreselerdir, ayrıca zaviye ve cami gibi merkezlerde de eğitim faaliyetleri yürütülmüştür. Tezimizde Osmanlı egemenliğinin başlamasıyla birlikte gelişen ve sayıları artan klasik medreselerin 19. yüzyıl itibarıyla azaldığı ve büyük oranda ortadan kalktığı tespit edilmiştir. Tanzimat döneminde eğitim alanındaki gelişme yabancı ülkeler ve gayrimüslim cemaatler tarafından özel okullar

açılmasıyla başlamıştır. Osmanlı Devleti yabancıların faaliyetlerini sınırlamak için bir takım devlet okulları kurmaya çalışmıştır. Akademik faaliyetleri denetlemek üzere İlmiye Kanunu düzenlenmiş, bu kanunda yer alan mekatib-i hususiye bölümü, yabancı okulların kurulmasını tanımlama ve yasallaştırma girişimi niteliğinde olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Kudüs'te kamu okulları kurmak için aldığı tüm önlemlere rağmen, yabancı okullar sayı ve etkinlik bakımından hükümete bağlı müesseselerden üstün bir pozisyonda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

A- Arşiv Kaynakları

1- *Başbakanlık Osmanlı Arşivi BOA)*

Ali Emiri Mustafa IV (AE.SMST.IV).

Ali Emiri Osman III (AE.SOSM.III).

Ali Emiri Tasnifi Sultan II. Mahmud Belgeleri (*AE. SMHD. II*).

Bab-1 Asafl Divan-1 Hümayun Sicilleri Kilise Defterleri (A.DVNSKLS.).

Bab-1 Asafl Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM. D).

Bab-1 Defteri Başbakıkulu Defterleri (D.BŞB.d).

Babıali Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d).

Cevdet Adliye (C.ADL).

Cevdet Bahriye (C.BH).

Cevdet Dahiliye (C.DH).

Cevdet Evkaf (C.EV).

Cevdet Hariciye (C.HR).

Cevdet Maliye (C.ML).

Cevdet Saray (C.SM).

CİZYE MUHASEBESİ KALEMİ DEFTERLERİ (D.CMH.d).

Evkaf Defterleri (EV.d).

Hariciye Nezareti İdare (HR. İD).

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR.MKT).

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS).

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO).

Hariciye Nezareti Washington Sefareti (HR.SFR).

HATT-I HÜMÂYÛN TASNİFİ (HAT)

İbnülemin Dahiliye (İE.DH).

İrade Dahiliye (İ.DH).

İrade Hariciye (İ.HR).

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS).

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL).

İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM).

Kamil Kepeci (KK.d).

Maliye Masarifat Defterleri (ML.MSF.d).

Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri (ML.VRD.d).

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d).

Mısır İrâdeleri ((İ.MTZ (05))).

Mühimme-i Mısır Defterleri (A.DVNS.MSR.MHM.d)

Nüfus Defterleri (NFS.d).

Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.AMD).

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL).

Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.}MKT.NZD).

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM).

Şura-yı Devlet Defterleri (ŞD.d).

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d).

Timar Zeamet (Ruznamçe) Defterler (DFE.RZ.d).

Topkapı Sarayı müzesi Arşivi evrakı (TS.MA.e).

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE).

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV).

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK).

2- Şer'iyye Sicilleri

Kudüs Şer'iyye Sicilleri (KŞS.)

Sicil No: 99, 109, 200, 209, 214, 215, 218, 220, 225, 227, 232, 279, 281, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 308, 309, 310, 311, 312, ssssss313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 332, 334, 335, 337, 339, 342, 343, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 362, 363, 365, 368, 369, 370, 374, 378, 383, 398, 404.

Nablus Şer'iyye Sicilleri (NŞS.):

Sicil No: 10, 11, 12, 7, 9, 10, 13, 18.

Yafa Şer'iyye Sicilleri (YŞS.):

Sicil No: 12, 17, 24, 27, 28, 29, 39, 47, 49, 63, 92, 93, 111, 145, 155.

Halilürrahman Şer'iyye Sicilleri (HŞS.):

Sicil No: 5, 6, 10, 12, 15, 20, 22, 23, 24.

3- Salnameler

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 10, 1272/1856-1857.

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 11, 1273/1857-1858.

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 16, 1278/1861-1862.

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 2, 1264/1848-1849

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 20, 1282/1865-1866.

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 21, 1283/1866-1867.

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 22, 1284/1867-1868.

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 28, 1290/1873-1874.

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 29, 1291/1874-1875.

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 4, 1266/1848-1849, 86-87.

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 8, 1270/1854-1855.

Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye, Def'a 9, 1271/1855-1856.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1318 (1900-1901).

Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 1, 1285/1868-1869.

Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 1, 1285/1868-1869.

Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 2, 1286/1869.

Suriye Vilayet Salnamesi, Def'a 3, 1288/1871-1872.

B- Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Mehmet Ali Paşa'nın Resmi Belgeleri (Esat Rustum Tarafından Toplanmış)

Rustum, E. (1940). **El-Mahfuzat el-Melekiyye el-Mısriyye**, American Press, Beyrut, c.3.

Rustum, E. (1940). **El-Mahfuzat el-Melekiyye**, American Press, Beyrut, c.1.

Rustum, E. (1940). **El-Mahfuzat el-Melekiyye**, American Press, Beyrut, c.2.

Rustum, E. (1940). **El-Mahfuzat el-Melekiyye**, American Press, Beyrut, c.4.

Rustum, E.(1931). **el-USul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa**, Menşurat Külliyyeti'l-Ulum ve'l-Adab, Camiat Beyrut, c.1.

Rustum, E.(1931). **el-USul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa**, c.2.

Rustum, E.(1931). **el-Usul el-Arabiyye li-Tarih Suriya fi Ahdi Muhammed Ali Başa**, c.5.

C- Klasik Kaynaklar ve Telif Eserler

Abdulgani, İ. (1993). **Es-Sultatu fi Biladi's-Şam fi'l-Karni's-Samin Aşera**, Dar en-Nefais, Beyrut.

Abdurrahman b. H. (2001). **Mukaddimetu'l-İber ve Divanu'l-Mübtede ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l 'Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber**, Dabt Halil Şehhade, Dar el-Fikr li't-Tıbaa ve'n-Neşr ve't-Tevzi.

Abdülkerim, el-Yafi. (1991). **et-Ta'lim fi Biladi's-Şam fi'l-karni't-tâsi'a 'aşer ve evaili'l-karni'l-'ısrin**, İttihadu'l-Küttabi'l-'Arab.

Abdülmehtdi, A. (2009). **el-Haraketu'l-Fikriyyetu fi zilli'l-Mescidi'l-Aksâ**, Matbaatu's-Sefira, Amman, c.2.

Abidin, N. (2015). **Mücteme'u meşâyihi ve ulemâi'l-Kuds fi'l-asri'l-Osmâniyyi**, Mecelletu'd-Dirâsâti'l-İnsâniyyeti ve'l-Edebiyye, Kefruşşeyh Üniversitesi, a9, c.1, 455-528.

Abu-Manneh, B. (1986). **The Husaynis: The Rise of a Notable Family in Eighteenth-Century Palestine**. *Palestine in the Late Ottoman Period, Jerusalem and Leiden*.

Ahmed, A. (1951). **Et-Taksimât el-İdariyye fi Suriya fi el-Ahdi'l-Osmani**, Matbaat Fuad el-Evvel, Kahire.

Akbulut, İ. (2014). **160. Yıldönümünde kırım savaşı**, Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 208.

Akyıldız, A. (2001). **Tanzimat**, TDV. İslam Ansiklopedisi, İstanbul, C.40.

Akyılmaz, B. (1999). **Osmanlı Devletinde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(4).

Akyılmaz, B; Sezginer, M. (2013). **Türk idare hukuku**. (4), Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Akyüz, Y. (2016). **Türk eğitim tarihi-MÖ 1000-MS 2016**. *Pegem Atıf İndeksi*, Ankara.

Alahmad, İ. (2018). **Kudüs'teki Osmanlı Vakıfları ve Kudüs Halkına İktisadi Etkileri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Sabahattin Zaim Üni).

Alamleh, M. (2019). **Osmanlı İdaresinde Kudüs Mutasarrıflığı 1874-1914**. (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara.

Ali, H. (1886). *Şerh-u Cedid li-kanuni'l-arazi*, Matbaa-i Amire, İstanbul.

Anonim/Meçhul. (2007). **Müzekkirat Tarihiyye an Hamlet İbrahim Paşa ala Suriya**, thk. Ahmed Gassan Sinabo, elektronik nüsha.

Armaoğlu, F. (1997). **19. yüzyıl siyasî tarihi (1789-1914)**. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, C.1.

Armstrong, K. (1998). **el-Kuds Medine Vahide Sela Akaid**, çev. Fatima Nasr, Muhammed Adnani, Suttur Matbaası, Kahire.

Arslan, M. (2019). **Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti (1847-1914)**. (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Arslan, Ş. (2001). **Târîhu'd-Devleti'l-Osmâniyye**, tahkik: Hasan es-Semhânî, İbn Kesir Basım ve Yayınevi, Şam.

Aslan, H.; Alamleh, M. (2015). **Osmanlı Döneminde Kudüs' teki İlmi Hayat**. *İslami Araştırmalar*, 26(3), 93-99.

Ataöv, T. (1980). **Kudüs ve Devletler Hukuku**. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 35.

Atay, F. R. (1970). **Zeytindağı**. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Avad, A. (1967). **el-İdara el-Osmaniyye fi Vilayet Suriye 1864- 1914**, Dar el-Mearif, Kahire.

Avad, A. (1971). **Mutasarrifiyyetu'l-Kuds evahir el-Ahdi'l-Osmani**, Şuun İslamiyye, Merkez Ebhas Munazzamat et-Tahrir el-Filistiniyye, Lübnan, sayı:3.

Avad, A. (1975). **Filistin fi Evahiri'l-Ahdi'l-Osmani**, Mecellet Külliyyet el-Adab, Riyad, c.4 (4).

Avad, A. (1983). **Mukaddimet fi Tarihi Filistin el-Hadis 1831-1914**, el-Müessese el-'Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, Beyrut.

Avad, M. (2016). **el-Hayâtu'l-İdâriyyetu ve's-Sekâfiyyetu ve'l-İctimâ'iyyetu ve'l-İktisâdiyye fî Filistîn hilâle'l-karneyni'l-hâdiye ve's-sâniye aşera el-hicriyyeyni**, (Basılmamış yüksek lisans tezi, Külliyyetu'd-Dirâsâtî'l-Ulyâ, en-Necâh Üniversitesi).

Avcı, Y. (2004). **Değişim Sürecinde Bir Osmanlı kenti: Kudüs (1890-1914)**. Phoenix, Ankara.

Avcı, Y; ÖZDEMİR, Ö. (2019). **Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi**, Cumhuriyet tarihi araştırmaları dergisi. 15(29).

- Bahtiyar, A. (1999) **Osmanlı Devleti'nde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi**, Selcuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Konya, 4, 140.
- Baltacı, C. (1991). **Arpalık**. TDV, C. 8, 392.
- Bayat, F. (2003). **Dirasat fi Tarih'il-Arab Fi'l-Ahd'il-Osmani**, Darü'l-Medar el-İslami lit-Tevzi', Beyrut.
- Baykal, B, **Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli**, Belleten, XXIII, S.90, Ankara 1959.
- Bayrakçı, H. (1990). **Osmanlı toprak sistemi: mîrî hukuk**, Marifet yayınları.
- Baysan, V. (2018). **19. Yüzyılda Kudüs'te Eğitim Kurumları ve Müfredat**, Z. Kurşun ve A. Usta (Editörler). Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Seçil Ofset, İstanbul, 185-207.
- Bazili, K.(1989). **Suriye ve Filistin tahte'l-Hukm el-Osmani**, çev. Tarık Masarani, Dar et-Tekaddüm, Moskova.
- Behit, A; Süvariyye, N. (2005). **Livaü'l-Kudüs el-Şerif: Liva'-ül Kudüs min Defteri Mufassal Liva Safad ve'l-Gazze ve'l-Kudüsü'l-Şerif**, men Defteri Tahrir TD. 427, Müesseset-ül Furkan, Amman.
- Ben-Arieh, Y. (1975). **The growth of Jerusalem in the nineteenth century**. *Annals of the Association of American Geographers*, 65(2), 252-269.
- Ben-Arieh, Y. (1975). **The population of the large towns in Palestine during the First eighty years of the nineteenth century according to western sources**. Studies on Palestine, edited by Moshe Ma'oz, Jerusalem.
- Ben-Arieh, Y. (1984). **Jerusalem in the 19th Century the Old City**. Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem.
- Berekat, B. (2002). **el-Kuds eş-Şerif fi'l Ahdi'l-Osmani**, Mektebetü Daril-Fikr, Kudüs.
- Berekât, B. (2012). **Târihu'l-Mektebâtî'l-Arabiyye fî Beyti'l-Makdis**, Kral Faysal İslâmî Araştırmalar Merkezi, Riyad, 18-19.
- Berekat, D. (2014). **El-Batal el-Fatih İbrahim ve Fethuhu eş-Şam 1832**, Müesseset Hindavi, Kahire.
- Bergheim, S. (1894). **Land tenure in Palestine**, Palestine Exploration Quarterly 26(3).
- Beyat, F. (2007). **El-Devletü'l-Osmaniyye Fi'l-Mecal-il Arabi**, Merkez Dirâsât el-Vahde el-'Arabiyye,Lübnan.

- Beyat, F. (2009). **Siyaset ed-Devle el-Osmaniyye tücah el-Kuds Nazra Şumuliyye fi Dav'i Vesaik el-Arşiv el-Osmani ve'l-Masadır el-Osmaniyye Hasran 1516-1917**, Evrak el-Mutemer ed-Duveli li'l-Kuds, Amman.
- Bilgi, I. K. E. D. G. (2017). **Osmanlı Devleti'nin Kudüs'teki Gayrimüslim Mabedlerine İlişkin Hukuku Düzenlemeleri, Uygulamadan Örnekleri**, Filistin Meselesi ve Türkiye Uluslararası Kongresi, Kültür Yayınları.
- Bolyak. (1948). **El-İktaiyye fi Mısır ve Suriya ve Filistin ve Lübnan**, Dar el-Mekşuf, Beyrut.
- Bostancı, I. (2006). **XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)**, (Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şanlıurfa.
- Boztepe, M. (2013). **Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren'Merkeziyetçilik' Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri**, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (36).
- Brockelmann, C. (1961). **Tarihu's-Şuubi'l-Arabiyye**, çev. Nebih Emin Faris ve Münir Baalbeki, Dar el-İlm li'l-Melayin, Beyrut, c.5.
- Buzpınar, Ş. T. (2006). **Nakîbüleşraf. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.32.
- Câmus, F. (2010). **Devru'l-Ulemâi fi'n-Nizâmî't-Ta'limiyyi fi'l-Kuds fi evâhiri'l-ahdi'l-Osmâniyyi**, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Brezet Üniversitesi, Filistin).
- Catafago, A. (1937). **İbrahim Paşa el-Mısri fi Filistin ve Lubnan ve Suriya**, çev. El-Huri, Bavlus el-Karali, Matbaat el-Kıddis Bavlus, Harissa.
- Cerrar, F. (2014). **el-Yehud fi Medineti'l-Kudsi fi Dav'i Kitabât Rahhale Garbiyyin**, Mecellet ed-Dirasat el-İctimaiyye, Kudüs, sayı: 40.
- Cevat, M. (1919). **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, Matbaa-i Amire.
- Cezar, Y. (1986). **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)**. Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Clot, A. (2011). **Lemha Amme ila Mısır**, çev. Muhammed Mesud, Matbaat Dari'l-Kutub, Kahire.
- Conder, C. (1875). **Tent work in Palestine**, New York, Vol 2.
- Cuburi, A. (2011). **El-Kuds fi'l-Ahd el-Osmani**, el-Hamid Yayın ve Dağıtım evi ve kütüphanesi, Amman.

- Çadırcı, M. (1988). **Tanzimatın İlanı Sırasında Türkiye’de Yönetim (1826-1839)**, Belleten, Ankara.
- Çadırcı, M. (1991). **Tanzimat döneminde Anadolu kentleri'nin sosyal ve ekonomik yapıları**, Turk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Çakar, E. (2003). **XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı**. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13(1), 351-374.
- Çakar, E. (2003). **XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şam Eyaleti**, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, C. 1 (2), Elazığ.
- Çakmak, A. (2019). **Osmanlı İdaresinin Kudüs’te Yerleşmesi ve Sancaktaki Osmanlı İdari Sistematiği (XVI. Yüzyıl)**, Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları-55, İstanbul.
- Çakmak, A. (2019). **Osmanlı Kudüs’ünde devlet ve toplum (1798-1841)**. (Basılmamış Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi).
- Çelebî, H. (1989). **Solak-zâde Tarihi**, II, Haz: Vahid Çubuk, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara.
- Daradke, H. (2014). **Yehud el-Kudsi fi’n-Nısfı’l-Evvel mine’l-Karni’t-Tasi Aşera**, Merkez Dirasat el-Vahde el-‘Arabiyye, Beyrut.
- Davison, R. H. (1963). **Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876**. Princeton University Press, New Jersey, 148.
- Demirkol, E. (2007). **II. Abdülhamid döneminde Kudüs’ te kilise imar ve inşaa faaliyetleri**. (Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü), İstanbul.
- Demirkol, E. (2017). **Kudüs ve II. Abdülhamid Hristiyanların Dini İmar Faaliyetleri**, Taşmektep Yayınları, İstanbul.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı. (2019). **Kudüs’ te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi**. Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1(1).
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1999). **998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve Arab ve Zü’l-kadiriyye Defteri (937-1530)**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Personeli, Ankara, C. II.
- Dolu, A. (2018). **18. Yüzyılda Kudüs’te Kitap Sahipliği**, Z. Kurşun ve A. Usta (Editörler). Osmanlı Döneminde Kudüs’te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Seçil Ofset, İstanbul, 49-80.

- Dolu, A. (2020). **Osmanlı Kudüs'ü Kent Kimliği Nüfus ve Meşruiyet**, Küre Yayınları, İstanbul, 215.
- Domani, B. (2011). **İadet İktisaf Filistin Ahali Cebel Nablus 1700-1900**, çev. Hüsni Zine, Müessese ed-Dirasat el-Filistiniyye, Ramallah.
- Ebu Asel, İ. (1934). **Yakazat el-Alem el-Yehudi**, Kahire.
- Ebu Cabir, S. (2010). **El-Vücuda'l-Mesihi fi'l-Kudsi hilale'l-Karneyni't-Tasi' Aşera ve'l-İşrine**, Merkez Dirasati'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 2. Baskı, Lübnan.
- Ebu Fahr, F. (1986). **Ba'du Mezahiri't-Tanzim el-İdari fi Biladi's-Şam hilale hükmi Muhammed Ali Başa 1831-1840**, Lecnet Kitabet Tarih el-Arab, Camiat Dımeşk, c.2, sayı: 23-24.
- Ebu İzzeddin, S. (1929). **İbrahim Başa fi Suriya**, Beyrut.
- Ebu's-Şa 'r, H. (2001). **Tarih Şarki'l-Ürdün fi'l-Ahdi'l-Osmani 1516-1918**, el-Lecne el-Ulya li-Kitabet Tarihi'l-Ürdün, Amman.
- Ebubekir, E. (1994). **Kadau'l-Halil 1864 -1918**, Lecnet-ü Bilad el-Şam, Amman.
- Ebubekir, E. (1996). **Mülkiyyet el-Aradi fi Mutasarrifiyyet el-Kuds 1858 -1918**, Müesseset Abdülhamid Şoman, Amman.
- Ebubekir, E. (2010). **Nahdatu'l-Kuds es-Siyasiyye 1831 -1967**, Mecellet Camiat el-Kuds el-Meftuha li'l-Buhusi'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, Filistin, sayı: 18.
- ed-Debbâg, M. (1974). **Biladuna Filistin**, Matbuaat Rabitet-ül Camiyyin Bi-Camiat-ı el-Halil, C.8.
- ed-Debbâg, M. (2003). **Biladuna Filistin**. Daru'l-Huda, Hayfa, C.10/3.
- ed-Debbâg, M. (1975). **Bilādunā Filisṭīn**. (3.Bskı). Beyrut, Dār eṭ-Ṭali'ā li'n-Neşr, c.9.
- ed-Debbâg, M. (1991). **Biladuna Filistin**, Dar el-Hüda, Kefr Kar', c.1.
- ed-Dımeşki, M. (1912). **Tarih Havadisü's-Şam ve Lübnan**, Matbaat el-Kasolikiyye li'l-Abai el-Yasuiin, Beyrut.
- ed-Düstur (Osmanlı Anayasası)**, (1883). çev. Nevfel Nimetullah Nevfel, el-Matbaa el-Edebiyye, Beyrut, C1, c2.
- Ekinci, E. (2005). **Osmanlı Devletinde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü**. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (5), 417-440.

- El-Alimi, M. (1968). **el-Ünsü'l-Celil bi tarihi'l-Kuds ve'l-Halil**, en-Necef, Irak, c.2.
- El-Amiri, S. (2003). **İmarat Kura el-Kerasi: min Tarihi'l-İkta fi Rifi Filistin el-Karneyn es-Samin Aşera ve't-Tasi Aşera**, Merkez el-Mimar eş-Şabi, Ramallah,
- El-Ammarat, R. (1999). **En-Nizam et-Talimi fi Biladi's-Şam fi'l-Karni's-Salis Aşer el-Hicri**, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Yermuk Üniversitesi).
- El-Arabiyyat, G. (2000). **Tarihu'l-Hayat el-İctimaiyye fi Nahiyeti'l-Kudsi's-Şerif fi'n-Nısfı'l-Evvel min el-Karni'l-Hadi Aşera el-Hicri**, (Basılmamış Ylisans tezi), Camiat Mu'te, el-Ürdün.
- El-Arif, A. (1951). **El-Mesihîyye fi'l-Kuds, Matbaat Deyri'r-Rum el-Orsozoks**, Kudüs.
- El-Arif, A. (1951). **Tārīḥ el-Kudūs**. Dar el-Maârif, Kahire.
- El-Arif, A. (1993). **el-Kadau beyne'l-Bedvi**, Matbaat Beyti'l-Makdis, Kudüs.
- El-Aselî, K. (1981). **Me'âhidu'l-'ilmi fi Beyti'l-Makdis**, Ürdün Üniversitesi, Amman.
- El-Aselî, K. C. (2002). **Kudüs-Osmanlı Dönemi ve Sonrası**. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c, 26, 334-338.
- El-Avra, İ. (1936). **Tarihu Süleyman Başa, el-Adil**, Sayda.
- El-Ceberti, A. (1905). **Acaibu'l-Asar fi't-Teracim ve'l-Ahbar**, el-Matbaatu'l-Amira, Kahire.
- El-Cu'be, N. (2001). **Fehres Mahtutat el-Mektebet el-Halidiyye**, Müesseset el-Furkan el-İslami, Londra.
- El-Cuburi, N. (2016). **En-Neşat el-Kunsuli el-Faransi fi'l-Kuds eş-Şerif 1840 -1900**, Dar ve Mektebet el-Hamid li'n-Neşr ve't-Tevzi, Amman.
- El-Cündi, H. (2020). **Ebhasun fi tarihi'd-devleti'l-Osmaniyyeti İftirâ'ât ve Hakâik**, İksad, Ankara.
- El-Ferhan, Y. (1991). **Kıssat Medineti'l-Kudüs**, Beyrut, el-Munazzame el-'Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve el-'Ulüm.
- El-Ferrani, A. (2011). **el-Hayâtu'l-'İlmiyye fi'l-Kuds min hilâli kitabi'l-ünsi'l-celîl, Dâiratu'l-Me'ârifî'l-Filistîniyye**, Nablus.
- El-Halili, M. (2004). **Tarih'l Kuds ve'l-Halil**, Müesseset'l-Furkan li'l-Turas'l-İslami, London.

- El-Hasavine, E. (2005). **Ailat el-Kuds el-Müteneffize fi'n-Nısfı'l-Evvel min el-Karni's-Samin Aşera**, (Basılmamış doktora tezi, Yermuk Üniversitesi, Ürdün).
- El-Hasri, S. (1960). **El-Bilad el-Arabiyye ve'd-Devle el-Osmaniyye**, Dar el-Kale li'l-Melayin, Beyrut.
- El-Huri, K. B. (1927). **Hurub İbrahim Başa el-Mısri fi Suriya ve'l-Anadol**, talik: Esed Rustum, el-Matbaa es-Suriyye, Mısır.
- El-Huri, N. (1925). **Hulasatu Tarihi Keniseti Uruşelim el-Orsozoksiyye**, Matbaat Beyti'l-Makdis, Kudüs.
- El-Husni, M. (1927). **Müntehabat et-Tevarih li Dımaşk**.
- El-Hüseynî, H. (2010). **Terâcimu ehli'l-Kuds fi'l-karni's-sânî aşer el-hicriyyi**, tahkik: Selamet Salih en-Nuaymât, Ürdün Üniversitesi Matbaası, Amman.
- El-Hüseyni, M. (1946). **Et-Tatavvuru el-İctimai ve'l-İktisadi fi Filistin el-Arabiyye**, Mektebet et-Tahir İhvan, Yafa.
- El-Kazakya, H. (1924) **Tarihu'l-Keniseti'r-Resuliyye el-Uruşulimiyye**, Matbaat el-Muktetaf, Kahire, 147 -148.
- El-Kudat, A. (2007). **Nasara'l-Kuds Dirase fi Dav'i el-Vesaik el-Usmaniyye**, Merkez Dirasat el-Vahde el-Arabiyye, Lübnan.
- El-Lukaymi, M. (2001). **Letaifü Ünsi'l-Celil fi Tehaifi'l-Kuds ve'l-Halil**, thk: Halid Abdül Kerim el-Hemşeri, Müessesetü'l-Esvar, Akka.
- El-Medeni, Z. (1996). **Medinetü'l-Kuds ve Cevariha Hilal lil-Fetrete 1800-1830**, Menşurat bank-ül A'mal, Amman.
- El-Medeni, Z. (2004). **Medinetü'l-Kuds ve Civaruha fi'l-Ahdi'l-Osmani 1831-1918**, Mektebet Camiat en-Necah, Amman.
- El-Medeni, Z. (2008). **el-Evkaf el-İslamiyye Dirase İctimaiyye ve İktisadiyye 1700 -1918**, Menşurat Lecnet Tarihi Biladi's-Şam, Amman, c.3.
- El-Müncid, S. (1972). **el-Mahtûtâtü'l-Arabiyye fi Filistîn**, Dâru'l-Kitabi'l-Cedîd, Beyrut.
- El-Umrât, R. (1999). **en-Nizâmu't-Ta'lîmiyyu fi Bilâdi's-Şâm fi'l-karni's-sâliye 'aşera el-hicriyyi**, (Yayınlanmamış doktora tezi, İlahiyat ve İslâmî Araştırmalar Fakültesi, Yermük Üniversitesi).
- El-Yakub, M. (1999). **Nahiyetü'l-Kudsi's-Şerif fi'l-Karn'il-Aşır el-Hicri es-Sadis Aşar el-Miladi**, el-Bank el-Ehli el-Ürdüni, Amman, C: I.

- En-Nimr, İ. (1975). **Tarih Cebel Nablus ve'l-Belka**, Cemiyet Ummal el-Matabi et-Taavuniyye, Nablus, c.1.
- Erim, N. (1953). **Devletlerarası hukuku ve siyasi tarih metinleri**. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, C.4.
- Erkan, A. (2015). **Osmanlıların son döneminde (1840-1920) Filistin'de yabancılar ile Yahudilerin toprak mülkiyeti**. (Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul).
- Er-Rafii, A. (1989). **Asr Muhammed Ali**, Dar el-Mearif, Kahire.
- Er-Ramini, E. (1979). **Nablus fi'l-Karni't-Tasi Aşera**, Amman.
- Es-Salibi, K. (1991). **Tarih Lübnan el-Hadis**, Dar en-Nehar li'n-Neşr, Beyrut.
- Es-Sevâriye, S. (2009). **el-Hayâtu'l-İctimâiyyetu fi'l-Kuds 1750-1800**, Âlemu's-Sekafe Yayın ve Dağıtım, Amman.
- Es-Suraye, N. (1996). **Amman ve Civaruha hilale el-Fetrati 1864-1921**, Menşurat Benki'l-'Amal, Amman.
- Eş-Şeride, E. (1997). **Nahiyet el-Kurati fi Kada Aclun**, Matbaat er-Rozana, Ürdün.
- Eş-Şihabi, H. (1933). **Lübnan fi Ahdi'l-Umera eş-Şihabiyyin**, kontr: Esed Rustum, el-Matbaa el-Kasulikiyye, Beyrut, c.3.
- Et-Taravine, F. (2016). **El-Vad'u el-İdari li-Medineti'l-Kudsi's-Şerif (1740 -1821), Dirasatu'l-Ulum el-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye**, el-Camia el-Urduniyye, c.43.
- Et-Taravine, F; ed-Duri, R. (2013). **Siyaset ed-Devleti'l-Osmaniyye tücah Nasara'l-Kudsi min hilal Sicillat Mahkemet el-Kudsi's-Şer'iyye ve'l-İmtiyazat el-Ecnebiyye 1740 -1830**, Mecellet Adab el-Ferahidi, 1(16).
- Et-Taravine, M. (2006). **el-Evda el-İdariyye fi Mütesellimiyet el-Kudüs fi Fetrati'l-Hukmi'l-Mısri 1831-1840**, Mute li'l-Buhus ve'd-Dirasat, Amman, sayı: 6.
- Et-Taravine, S. (1997). **Kadau Yafa fi'l-Ahdi'l-Osmani 1864-1914**, (Basılmamış Doktora Tezi, el-Camia el-Ürdüniyye). Ürdün..
- Fahmy, K. (1997). **All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt**. Cambridge, United Kingdom.
- Fehmi, H. (2001). **Kullu Ricali el-Başa: Muhammed Ali ve Ceyşuhu ve Binau Mısır el-Hadise**, çev. Yunus Şerif, Dar eş-Şark, Kahire.

- Finn, J. (2017). **Ezmine Musira Vekai min Sicillat el-Kunsuliyeti'l-Britaniyye fi Beyti'l-Makdis (1853-1856)**, çev. Cemal Ebu Gayda, el-Müessesese el-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, Ürdün.
- Ganayim, Z. (1997). **et-Ta'lîm fî medîneti'n-Nâsıra fi'n-nısfı's-sânî mine'l-karni't-tâsi'a 'aşer 1850-1920**, el-Mü'temeru'd-Düveliyu's-Sânî fî'd-Dirâsâti'l-Filistîniyye, Birzeit.
- Ganayim, Z. (1999). **Liva Akka fi Ahdi't-Tanzimat el-Osmaniyye**, Müesseset ed-Dirasat el-Osmaniyye, Beyrut.
- Ganayim, Z. (2015). **Mehammü'l-Umara el-İdariye ve'l-Emniye ve'l-İktisadiyye fi Filistin 1516-1700**, el-Mecellet'ül -Ürdüniyye li'l-Tarih ve'l-Asar, C.9 (2).
- Gavanime, Y. (1982). **Târîhu niyâbeti Beyti'l-Makdis fi'l-asri'l-Memlûkiyyi**, Dâru'l-Hayat, Amman.
- Genç, M. (2003). **Malikâne**. TDAV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, c.27, 516-518.
- Gerber, H. (1985). **Ottoman Rule in Jerusalem: 1890-1914**. Schwarz.
- Gibb, H; Harold, B. (1971). **el-Müctema' el-İslami ve'l-Garb**, çev: Ahmet Abdürrahim Mustafa, Revadü'l- Meşrik el-Arabi, Kahire, c.1.
- Gibson, S. 1999. **British Archaeological Institutions in Mandatory Palestine, 1917-1948**. Palestine Exploration Quarterly.
- Gül, M. (2001). **Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler**. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. XII, S, 2.
- Güler, M. (2018). **Surre Defterlerine Göre XIX. Asrın Başında Kudüs'teki Eğitim Görevlileri ve Tahsisleri**, Z. Kuşun ve A. Usta (Editörler). Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Seçil Ofset, İstanbul.
- Güneş, H. (2018). **Kudüs Medreselerinde Vazife Mücadeleleri ve Kriz Üretimi**, Z. Kuşun ve A. Usta (Editörler). Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri, Seçil Ofset, İstanbul, 109-120.
- Haim, H. (2006). **Tanzimat'a Yeni Bir Bakış**, Çev. Hakan Kaynar, Phoenix Yayınları, Ankara.
- Hanşet, Y. (1982). **Tarâifu'l-ems Garâibu'l-yevm Sûratun min hayâti'n-Nebk ve kal'ati'l-Kalamûn fî evâsıtı'l-karni't-tâsi'a 'aşer**, Dâru'r-Râid el-Lubnâniyy, Lübnan.

- Harman, Ö. F. (2002). **Kudüs**. DİA, 26, 322-327.
- Hasâvine, E. (2020). **Medârisu'l-Kuds eş-Şerîf fî sicillâti'l-mehâkimi's-şer'iyye 1700-1750**, Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, Gazze, a2.
- Hasen, F. (2017). **el-Medârisu's-Şer'iyye fî'l-Kuds hilâle'l-karni't-tâsi'a 'aşer: Dirâsetun Te'sliyyetun**, Mecelletu'l-Bahsi'l-İlmiyyi fî't-Terbiye, Ayn Şems Üniversitesi, a18, c.3, 555-579.
- Hasrî, S. (1949). **Havliyyâtü's-Sekâfeti'l-Arabiyye**, Lecne Matbaası Telif, Tercüme ve Yayın, Kahire.
- Hayta, N; Ünal, U. (2016). **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri**. Gazi Kitap Evi, Ankara.
- Hazmavi, M. (2008). **“El-Cihaz el-İdari li'l-Mahkeme eş-Şer'iyye bi'l-Kuds 1267 -1318 -1850 – 1900: Diraset min Hilal Sicillat Mahkemeti'l-Kuds eş-Şer'iyye”**, Silsiletu'l-'Ulum el-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, Ebhas Yermuk, c.24 (3).
- Hetatne, T. (2009). **Mütesellimiyet'l-Kuds fi'l Ahd'l-Mısri 1831-1840**, (Basılmamış Doktora Tezi, Camiatü Mü'te, İmadet'l Dirasat el-Ulya), Mü'te.
- Hofman, Y. (2014). **Mısır Yönetimi Altında Suriye ve Filistin'in İdaresi (1831-1840)**. Çev. Hanefi Kutluoğlu, İlmi Araştırmalar, 0 (12), 183-204.
- Hopwood, D. (1969). **The Russian presence in Syria and Palestine, 1843-1914: Church and politics in the Near East**. Clarendon Press, Oxford.
- Hourani, A, **el-İslah el-Osmâni ve Siyasat el-A'yan**, 114; Albert, H., Habib, H. A., Shukry, K. P., & Christina, W. M. (1968). **Ottoman Reform and the politics of notables. Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century**. Chicago: University of Chicago Press.
- Hyamson, A. M. (1919). **Palestine: The Rebirth of an Ancient People**. U.S.A.
- İbn Manzur, C. (1990). **Lisanu'l-Arab**, Beyrut, c.3.
- İbn Manzur, M. (1993). **Lisanu'l-'Arab**, Daru Sadir, t3, c.1.
- İbn Tulun, M. (1964). **Müfâkehetü'l-Hillan Fi Havadis-il Zaman**, Haz: Muhammed Mustafa, el-Müessesse el-Mısriyye el-Amme lil-Te'lif vel-Tercüme vel-Tıbaa vel-Neşir, Kahire.
- İbn Tulun, Ş. (1973). **İ'lâmü'l-Verâ bimen vulliye nâiben mine'l-etrâk bi-Dimaşki's-Şâm el-Kübrâ**, thk A'bd el-A'zim Hamid Hatap, Matbaat Camiat A'yin Şems, Kahire.

İbrahim, R. (2010). **el-Havâniku fi'l-Kuds hilâle'l-asri'l-Osmâniyyi**, Mecelletu'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye li'l-Buhûsi'l-İnsâniyye, Gazze, a1, c.18, 665-688.

İHSAN, G, A. (1989). **Tanzimat Fermanı 1839'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu**. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XI.

İhsanoğlu, E., (2003), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim**, Osmanlı Uygarlığı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 345- 390/

İnalcık, H. (1994). **The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600**. London, UK.

İshak, El-K. (2016). **et-Terkib el-İctimai li's-Şa 'b el-Filistini**, el-Mevsuaat el-Filistiniyye, c.1.

İzzet, A. (1938). **Tarihu't-Talim fi Ahdi Muhammed Ali Başa**, Mektebet en-Nahda el-Misriyye, Kahire.

Jelavich, B. (2016). **Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar**, Çev.İhsan Durdu, Küre Yayınları, İstanbul.

Kallek, C. (2012). **Ukiyye**. TDV İslâm Ansiklopedisi, C.42.

Kanat, E. (2013). **Kudüs' teki islami vakıf ve eserlerle ilgili Şam Ahkâm Defterlerinde yer alan hükümler (1742-1830)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üni).

Karabulut, S. (2018). **Savaş Yılları Osmanlı Kudüs'ünde Mülkiyet Hakkı (1914-1918)**. Tarih İncelemeleri Dergisi, 33(2), 451-480.

Karal, E. (1999). **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Karasaban, C. T. (1942). **Filistin ve Şark'ül-Ürdün**, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, C.1.

Karmon, Y. (1971). **Israel: A Regional Geography**. London, John Wiley & Sons.

Kasatili, **er-Ravdatu'n-Nu'maniyye fi Siyahat Filistin ve Ba'di'l-Buldan eş-Şamiyye (yazma)**, el-Mektebet el-Ürdüniyye, Amman.

Kasatili, N. (1879). **Er-Ravdatu'l-Ganna fi Dimeşk el-Feyha**, Beyrut.

Kattani, A. (2004). **Et-Tarih el-İdari ve el-İktisadi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, el-Camia el-Lübnaniyye).

Keleş, E. (2009). **Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı**, (Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

- Kezban, A. (2019). **Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi**. Bilig.
- Khouli, A. (2006). **Osmanlı döneminde Kudüs' teki yabancı okullar: (XIX. Yüzyıl)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi).
- Kılıç, O. (1997). **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 17.
- Kılıç, S., & Satış, İ. (2011). **Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Hristiyan Cemaatlerin Kamame Kilisesi ile İlgili Tartışmaları**. *History Studies*, 3, (3).
- Kirmanı, A. (1992). **Ahbaru'l Düvel ve Âsâru'l Uvvel fi-tarih**, Alem el-Kitap, Riyad C. III.
- Klein, F. A. (1883). **Life, habits, and customs of the Fellahin of Palestine**. *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement*.
- Kohen, A. (1973). **Palestine in the 18th century: Patterns of Government and Administration**, Hebrew University, Magnes Press, Jerusalem.
- Köse, F. B. (2015). **Osmanlı Dönemi Kudüs'ünde İdari ve Sosyal Yapı**, Azim Matbaacılık, Ankara, *Belgü*, (1), 161-199.
- Köse, F. B. (2017). **Osmanlı Döneminde Beyt'ül-Makdis'te Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri**. *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 17(1), 21-36.
- Kürd Ali, M. (1969). **Hutatu's-Şam**, c.5, c4.
- Landau, J. M. (2003). **Küttab**. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c, 27.
- Laurens, H. (2009). **Meselet Filistin: İhtirau'l-Ardi'l-Mukaddese 1799-1992**, çev. Beşir es-Sibai, el-Merkez el-Kavmi li't-Terceme, Kahire, c.1.
- Lemire, V. (2015). **El-Kuds 1900 Zemen et-Teayuş ve't-Tehavvulat**, çev. Gazi Biro, Dar el-Farabi, Beyrut.
- Lendman, Ş. (1984). **Ahya 'ayân el-Kudüs Haric Esvariha Fi-l karn el-tasi Aşer**, Telaviv, Dar-ü Naşr el-Arabi.
- Lewis, B. (1961). **The emergence of modern Turkey**. Oxford University Press, London.
- Lutsky, V. (2007). **Tarih el-Aktar el-Arabiyye le-Hadise**, Dar el-Farabi, Lübnan.

Ma'oz, M. (1968). **Ottoman reform in Syria and Palestine:(1840-1861)**; the impact of the Tanzimat on politics and society, Oxford.

Ma'oz, M. (1975). Palestine During the Ottoman Period.

Ma'oz, M.(2006). **Tanzimat'ın İlk Yıllarında Modernleşme Hareketinin Suriye Siyaseti ve Toplumunu Üzerindeki Etkisi**, Çev. Hayrettin PINAR, Phoenix Yayınları, Ankara.

Mahmud, E. (1988). **El-İdara el-Mısriyye fî Biladi's-Şam ve Bidayetu Zuhuri'l-Mes'eleli'l-Filistiniyye**, Meclis en-Neşr ve't-Tevzi, Kuveyt, c.8.

Makaryos, Ş. (1883). **el-Me'ârif fî Sûriye**, Mecelletu'l-Muktataf, a8, 1 Mart 1883, Beyrut.

Memiş, Ş. E. (2017). **Hurûfat Defterlerinde Kudüs-i Şerîf Kazası**, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Mennâ', A. (1995). **A'lâmu Filistîn fî Evâhiri Ahdi'l-Osmânî (1800-1918)**, Müessesetü'd-Dirâsâtî'l-Filistîniyye, Beyrut.

Mennâ, A. (2003). **Tarihü Filistîn fî Evâhiri Ahdi'l-Osmânî (1700-1918)**, Müessesetü'd-Dirâsâtî'l-Filistîniyye, Beyrut.

Menna, A. (2007). **En-Nuhbetu'l-Makdisiyye Ulema el-Medine ve Ayanuha, Havliyyat el-Kudsi**, sayı: 5.

Menna, A. (2008). **Livau'l-Kuds fî Evasıtı'l-Ahdi'l-Osmâni el-İdare ve'l-Muctema**, Müesseset ed-Dirasat el-Filistiniyye, Beyrut.

Muhafaza, M; Ganayim, Z.(2005). **El-Vazaif ed-Diniyye fî'l-Kudsi hilale'l-Ahdi'l-Mısri, Mute li'l-Buhus ve'd-Dirasat**, Amman, 20(1).

Mustafa, N. (1992). **Netayic ül-Vukuât, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, III-IV. Cilt, sadeleştiren, notlar ve açıklamalar ekleyen Prof. Dr. Neşet Çağatay, TTK, Ankara.

Mühimme Defterlerinde (1810-1829) Kudüs, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019.

Mühimme Defterlerinde (1830-1905) Kudüs, (ed. Halit Eren), IRCICA, İstanbul 2019.

Ne'um, Ş. (1916). **Tārîḥ Sīnā el-Ḳadīm ve el-Ḥadīṣ ve Coğrāfyetuhā**, Kahire, Mısır, 599.

Nevfel. N. (1990). **Keşfu'l-Lisam an Mahya'l-Hükumeti ve'l-Hükkam fî İklimey Mısır ve Berri's-Şam**, ed. Tahrir Mişal Ebu Fadil, Can Nihul, Trablus.

- Nimetullah, İ. (2004). **Er-Remle fi Evahiri'l-Ahdi'l-Osmani 1864-1914**, (Basılmamış Y. Lisans Tezi – Gazze).
- Ortaylı, İ. (1979). **Türkiye İdare Tarihi**. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara.
- Ortaylı, İ. (1994). **Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı**. Turhan Kitabevi. Ankara. 16-19.
- ORTAYLI, İ. (2007). **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara.
- Ortaylı, İ. (2018). **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Owen, R. (1990). **Tarihu Filistin el-İktisadi fi'l-Karni't-Tasi Aşera**, el-Mevsuaat el-Filistiniyye, c.1, Beyrut.
- Özcan, A. (1993). **Çuhadar**, TDV İslam Ansiklopedisi, c.8. 381-382.
- Özcoşar, İ. (2017). **Beytullahim ve Kamame'yi Paylaş (ama) mak: 19. Yüzyılda Kudüs'te Ermeni-Süryani Tartışmaları**. Journal of Islamicjerusalem Studies, 17(2): 1-10.
- Özdemir, H. (2014). **Abdülhamid'in Filistin Çılgılığı**. Işık Yayıncılık Ticaret, İzmir.
- Özkaya, Y. (1994). **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık**. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Özkul, A. (2010). **Lefkoşa Şeriye Sicillerine Göre 18. Yüzyılda Akdeniz Ticaretinde Kıbrıs Adasının Önemi**, Journal of Cyprus Studies, Sayı:39, 31-59.
- Öztuna, Y. (1967). **Başlangıcından Zamanımıza kadar Türkiye Tarihi**. Hayat Yayınları, İstanbul.
- PAMIR, A. (2002). **Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 51(2), 79-119.
- Pamuk, B. (2001). **Osmanlılar zamanında Rum-Ermeni kiliseleri arasındaki ilişkiler (Kudüs örneği)**, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (16).
- Parmaksız, E. (2008). **II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler** (Basılmamış Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi).
- Perrier, F. (1842). **La Syrie Sous Le Gouvernement De Mehmet Ali**, Paris.

- Quataert, D. (2004). **ed-Devletu'l-Osmâniyye 1700-1922**, çeviri: Eymen el-Ermenâzi, Abîkân Kütüphanesi, Riyad, Suudi Arabistan.
- Rabayia, İ.(2008). **Taifetu'l-Yehud fi Medineti'l-Kudsi min Bidayati'l-Hukmi'l-Osmani ila Kubeyli Kiyam el-Hareke es-Suhyuniyye**, el-Mecelle el-Ürdüniyye, , c.2 (2).
- Râbî, İ. (2019). **el-Kuds eş-Şerîf ibbâne'l-hukmi'l-Osmâniyyi li'l-Kuds 1516-1917**, Arap Tarihçiler Birliği, Kahire, a27, 323-368.
- Rafık A. (1990). **Filistin fi'l-Ahdi'l-Osmani, el-Mevsuatu'l-Filistiniyye**, Beyrut, ed-Dirasat el-Hassa, c.1, c2.
- Rafık, A. (1967). **Biladü's-Şam ve Mısır min el-Feth el-Osmani ila Hamleti Nabulyun Bunabart 1516-1798**, Dimeşk.
- Ramid, M. (2018). **Et-Tanzimat el-Osmaniyye ve Tatbikiha fi Meydani't-Ta'lim fi Vilayet Suriya 1840-1880**, Route Educational and ,Social Science Journal, sayı:6, c.5.
- Reşid, Abdullah. (1993). **el-Ketâtîb ve nuzumuha't-taklîdiyye fî Amman**, Dâru'l-Yenâbî' Yayın ve Dağıtım, Amman.
- Rustum. E. (1966). **Beşir beyne's-Sultan ve'l-Aziz 1804-1841**, c.1, Menşurat el-Camia el-Lubnaniyye; Lübnan.
- Sabri, B. (1982). **Filistîn hilâle'l-harbi'l-âlemiyyeti'l-ûlâ ve ma ba'dehâ**, Cem'iiyyetu'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, Kudüs.
- Safi, H. (2010). **el-Hukm el-Mısri fi Filistin**, Müesseset ed-Dirasat el-Filistiniyye, Beyrut.
- Safi, H. (2014). **Al Ebu Guş Şuyuh Nahiyet Beni Malik fi Sancak el-Kuds fi'l-Ahdi'l-Osmani 1750-1860**, Mecellet Camiat el-Aksa, c.2, sayı: 1, 31-62.
- Safi, H. (2014). **Sevrat el-Kuds ve Ma Havleha 1824-1826**", Mecellet el-Ulum el-İnsaniyye, Bahreyn, sayı: 23.
- Sahillioğlu, S. (2000). **Min Tarihi'l-Aktar el-Arabiyye fi'l-Ahd'il-Osmani**, Merkez el-Ebhas lil-Tarih ve-l Funun ve-l Sekafe, İstanbul.
- Salahuddin, M. (1993). **Mülkiyyetü'l-Aradi fi Filisin 1918 -1948**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, el-Camia el-Ürdüniyye).
- Salihyye, M. (2009). **Medinetu'l-Kudsi es-Sükkan ve'l-Ard 1858 -1948**, Merkez ez-Zeytune li'd-Dirasat ve'l-İstişarat, Beyrut, Lübnan.
- Salim, L. (1989). **el-Hukm el-Mısri fi's-Şam**, Mektebet Medbuli, Kahire..

- Satış, İ. (2013). **Tanzimat Döneminde Kudüs ve çevresinde Avrupalı Devletlerin nüfuz mücadelesinden bir kesit: Hristiyan cemaatlerin imar faaliyetleri.** OTAM, 34/Güz 2013, 185-221.
- Satış, İ. (2017). **KUDÜS'TE ERMENİLER**, *FİLİSTİN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ*, (1), 10-35.
- Schaefer, K. (1985). *Jerusalem in the Ayyubid and Mamluk eras.* USA, New York University.
- Schulch, A. (1993). **Tahavvulat Cezriyye fi Filistin**, çev. Cemil el-Aseli, Menşurat el-Camia el-Urduniyye, Amman.
- Sekkik, İ. (1982). **Gazze abre et-Tarih**, Gazze, c.3.
- Sevaid, M. (2008). **El-Bedvu fi Filistin: el-Hikbe el-Osmaniyye 1516-1914**, Dar Zehran li'n-Neşr ve't-Tevzi, Amman.
- Shaw, S. J., & Shaw, E. K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975* (Vol. 11). Cambridge University Press.
- Singer, A. (1996). **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, çev. Sema Bulutsuz, *Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul.*
- Sisalim, I; es-Sinvar, Z. (2010). **Tarih Filistin fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani 1700-1831**, Rabitat el-Küttab ve'l-Udeba el-Filistiniyyin, Gazze.
- Smith, G. A. (1907). *The Historical Geography of The Holy Land: Especially in Relation to The History of İsrail and of The Early Church.* London, Hodder and Stoughton.
- Spyridon, S. N. (1938). **Annals of Palestine, 1821-1841**: Manuscript of Monk Neophytes of Cyprus, Jerusalem.
- Sroor, M. (2013). **The Real Estate Market in Jerusalem between Muslims and Christians (1800-1810).** *Oriente Moderno*, 93(2), 561-576.
- Steih, A. (2006). **es-Sirau el-Osmani maa Nakibi'l-Eşraf ve'l-Kuva el-Mahaliyye fi'l-Kuds 1702-1705** (basılmamış y. lisans tezi – Birzeit Üniversitesi).
- Steih, A. (2016). **Kudüs Sancağı'nda Osmanlı İdaresi (XVIII. yüzyılın ilk yarısı)**, (basılmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları enstitüsü), İstanbul.
- Şa'ban D. (2009). **El-Hayat el-İktisadiyye ve'l-İctimaiyye fi Medinet Cenin min Am 1864 -1918**, (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi, Najah Üniversitesi, Nablus.).

- Şamil, M. (2005). **Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları**. *Gökkubbe, İstanbul*.
- Şelbi, A. (1987). **et-Terbiye ve't-Ta'lim fi'l-fikri'l-İslamiyyi**, Mektebetu'n-Nehdati'l-Misriyye, Kahire, 57.
- Şeleh, H. (2003). **et-Ta'lim fi Filistin fi 'ahdi'd-Devleti'l-Osmaniyye**, Daru'l-İhyai't-Turasiyyi, Kahire.
- Şemseddin S. (2017). **Kâmûs-ı Türkî**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- Şimşek, M. (2019). **Osmanlı Dönemi'nde Kudüs'ün Tanınmış Ailelerinden Hüseyinler**. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 39-76.
- Tabakoğlu, A. (2007). **RESİM**, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.34.
- Takvim-i Vekâyi, sayı 7, Cemaziyelahir 1281.
- Taravine, F. (2016). **El-Vad el-İdari li-Medineti'l-Kudsi'l-Şerif**, Amman, Dirasat: Human and Social Sciences, 43/3, 1605-1611.
- Taşkın, Ü. (2013). **Osmanlı Hakimiyetinin İlk Yıllarında Filistinde Timar Sistemi (Gazze ve Kudüs Sancakları Örneği)**. *EKEV Akademi Dergisi*, 56.
- Temizgüney, F. (2017). **Emval-i metruke meselesi: Ermenilerden kalan mallar 1915-1923**. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Thomas, M. (1900). **Two Years in Palestine & Syria: With 16 Illus.** JC Nimmo, Reproduced in Colours in Facsimile of the Original Paintings by the Author.
- TIBAWI, A. (1960). **AJ Arberry: American Interests in Syria, (Book Review)**. *Oxford*.
- Toye, P. (1989). **Palestine boundaries, 1833-1947**, London, C.1.
- Tusun, Ö. (1990). **Safha min Tarihi Mısır fi Ahdi Muhammed Ali el-Ceyş el-Mısri el-Berri ve'l-Bahri**, Mektebet el-Medbuli, Kahire.
- Tüfekçi, H. (2009). **ed-Dimuğrâfya ve's-Sırâ'u'l-Ceosiyyâsiyyu**, Evrak el-Mu'temer ed-Duveli 'ani'l-Kuds.
- Türkan, A. (2013). **Anahtarını İki Müslüman Ailenin Koruduğu Kilise: Kıyamet Kilisesi**. *Milel ve Nihal*, 10(2), 227-236.
- Uluskan, M; Çelik, Y; Hut, D. (2016). **Mühimme Defterinde (1545-1595)**. IRCICA, İstanbul, C. 1.

- Uluskan, M; Çelik, Y; Hut, D. (2018). **Mühimme Defterinde (1700-1719) Kudüs**, IRCICA, İstanbul, C. 5.
- Uluskan, M; Çelik, Y; Hut, D. (2018). **Mühimme Defterinde (1700-1719)**. IRCICA, İstanbul, C. 3.
- Unan, Fahri. (2004). **Mevleviyet**. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29.
- Unat, F. R., (1964), **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. (1988). **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
- Volney, C. F. (1793). **Travels Through Syria and Egypt, in the Years 1783, 1784, and 1785: Containing the Present Natural and Political State of Those Countries, Their Productions, Arts, Manufactures, and Commerce: with Observations on the Manners, Customs, and Government of the Turks and Arabs**. Messrs. White, Byrne, W. Porter, Moore, Dornin, and Wm. Jones.
- Yeniçeri, C. (1991). **Bâc**. TDV İslam Ansiklopedisi, C.4.
- Ze'evi, D. (2000). **Kudüs: 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi**. çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Zekkâr, S. (1990). **Filistîn fî ahdi'l-Memâlîk**, el-Mevsûatu'l-Filistîniyye, Beyrut, c.2.

Çizelgeler

Çizelge 8.1. 1864-1874 Döneminde Kudüs sancağının idari taksimatı¹⁷⁰⁶

Sancak	Kaza	Nahiye	Köy Sayısı
Kudüs-i Şerif	Kudüs-i Şerif merkez (Kaza)	Beni Zeyd	24
		Beni Murre ve Beni Salim	12
		Beni Malik	23
		Beni Hasan	9
		El-Vadiye	10
		Kuzey ve Güney Beni Haris	17
		Bira ve Cebel-i Kudüs	21
	Gazze	Hanyunus	14
		Mecdel	7
		Gazze	34
	Yafa	Yafa	11
		Lid	18
		Remla	32
	Halilürrahman	Halilürrahman	14
		Amame	5
		Beyt Cebrin	12
		Arkub	21

¹⁷⁰⁶ *Salname-i Vilayet-i Suriye*, (1288), 3.Defa, S.s.149-168; Dhier, A. A. (1999). 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında Filistinde demografik yapı ve nüfus hareketleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi), 59.

Çizelge 8.2. Kudüs sancağı'nın kaza, nahiye ve köyleri ¹⁷⁰⁷

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Adı
Kudüs-I Şerif	Benî Zeyd	İtara, Terhan, Kevser, Cinba, Asû, Deyr-el, Benî Salih, Ebu Mesâi, Alud, Gana, Kefer Âyn, Ferava, Deyr-i Loda, El-mezrâa, Nubana, Gerura, Deyr-I Salih, Abeviya, Darhamre, Deyr-i Hasb, Deyr-i Salih, Celcelila, Ucul, Beyt-i Zima
	Benî Musa ve Benî Salim	Âyn Yebrud, Âyn Sina, Yebrud, Selvad, Sencel, Mezrâa, Terresiya, Herbet, Ebu Fadîh, Kefer Malik, Deyr-i Cerir, Ramun, Tiba
	Benî Malik	İtlit, Beyt-i Merik, Beyt-i îsnan, Belit, Kenbiba, Mesbah, Ketna, Beyt-I Yehra, Bedr, Beyt-i Besa, Şans, Herbet Elâmuri, Deyr-i Eyûb, Beyt-i Nevi, Balu, Kaluba, Soba, Lefta, Kestal, Herbet Nefeviya, Yesin, Beyt-i Kevkebe
	Benî Hasan	İtlit, Beyt-i Merik, Beyt-i îsnan, Belit, Kenbiba, Mesbah, Ketna, Beyt-I Yehra, Bedr, Beyt-i Besa, Şans, Herbet Elâmuri, Deyr-i Eyûb, Beyt-i Nevi, Balu, Kaluba, Soba, Lefta, Kestal, Herbet Nefeviya, Yesin, Beyt-i Kevkebe
	Benî Hasan	Malha, Velha, Neyr, Hevra, Senaf, Herbet Ellur, Âyn Karem, Beyt Seza, Şerefat.
	Vadiba Nahiyesi	Selvan, El-Asuba, Tor, Reyha, Âzraya, Vedis, Suriye, Beyt-i Sahur, Beyt-I Lahim, Beyt-i Cala.
	Şimalî ve Cenubî Haris	Kefer Nâma, Âyn îrsek, Âyn Kina, Deyr-i Ber'î, Segâ, El-cayine, Ras, Hemala, Deyr-i îmad, Beyt-i Ellu, Elmezrâa, Ebu Şeyhzem, Bi'r El-rit Bi'r ürrit), Devra, Sevra. Elvakış, Hefna
	Bira ve Cebel-I Kudüs	Birâ, Benîya, Berka. Deyran, Mehmas, Ciâ, Mezma, İnana, Şîfat, Cedide, Refat, Kefer Ükb, Ram, Kelid, Betiyuna, Bermiyala, Beyt-i Ciyb. Benî Şemvil, Beyt-i Aksa, Ramallah.
Gazze	Hanyunus,	Hanyunus, Benî subayla, Deyr-elbalah, Cebaliya, Ciyalila, Beyt-i Lahya, Beyt-i Hanun, Temeni, Deyrüssened, Heriyaba, Beyt-i Cerca, Beril, Nehliba, Çula
	Mecdel	Hamama, İsdud, Beyt-i Derağı, Culs, El-ceba, Herbet Sekrir, Mecdel

¹⁷⁰⁷ BOSTANCI, Işıl Işık. (2006). XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet), 127-128.

Çizelge 8.2. (devam) Kudüs sancağı'nın kaza, nahiye ve köyleri

Kaza Adı	Nahiye Adı	Köy Adı
	Gazze	Abrir, Simsem, Tifan, Beyt-i Tima, Kevkeba, Beyt-i Ūkma, Hevc, Necd, Sevafir-i Tina, Mesma, Yasud, Sevafir-i El-fevka, Sevafir-i El-muâlaka, Tel Termel, Ketina, Renisa, Kerabta, Hesir, Faluca, İrak-ı Sudan, Hedsa, Semil, Âbdes, Bâlin, İrak-ı El-menşiye, Yebne, El-bekkâiya ve El-garbiye, Zernuka, Mezađ, Kestala, Beşid, Berka, Betal El-garbi, Betal Eş-şarki
Yafa	Yafa	Hayriye, Sakiye, Males, Herviha, Beyar âdes, Şeyh Mu'nes, Herşa, Hemil. Mahmudiye, Salim. Meha
	Lud	Barur, Beyt-i Dehin, Sakeriye, Kefer Âna, Reyna, Yahudiye, Daniyal, Gaba Bi'r Amasin, Cundmas, Zeyna, Serfend El-harab, Serfend El-âmar, Teyra, Deyrû'z zerif, Beyt-i Nebala, Mezeyrâ, Kevla
	Ramle	Âkır, Beyt-i Sevlın, Şehn, Kerarna, Leğlin, Rih, Seydun, Beyt-i Mehmer, İkap. Nevla, Tervan, Deyr-i Muhsin, Helde, Ebu Şuşa, Mediya, Berkebliya, Merc, Belsin, Deyr-i kadıs, Şebnin. Şekba, Kebiya, Bedres, Herd, Hedisa, Beyt El-hemal Beytül-hemal, Varcen, Niâni, El-reyba, Şeyh, Mefles, Mensura
Halilü'rRahman	Halilü'rRahman	Deva, Zahiriya, Semû, Beter, Benî Nâca, Şâir, Benî Nekar, Şevayh, Helmul, Kamel, Tefuh, Lona, Reyhiya, Avmer
	Amama	Beyt-i Cerin, Zeyna, Kedna, Râna, Berkusiye, Zekra, Acur, Deyr-i Diyola, Tel Es-safi, Deyrülnehas, Devayma, Kebiba Şarkiye
	Ârkub	Ceyâ, Nehayin, Hosan, Vadi Fukin, Kiâ, Beyt-i İtab, Âlar, Ras Ebu Âmar, El-segir, Deyrülhava, Deyrüşşeyh, Âkder, Aşvî, Keslad, Âkrub, Merâa, Deyrdiyan, Herbet El-ased, Acraş, Beyt-i Şenif, Zekeriyya

Çizelge 8.3. 1871 Tarihinde Kudüs mutasarrıflığı'nda mali durumları ¹⁷⁰⁸

Gelirler	Kuruşla Miktarlar	Harcamalar	Kuruşla Miktarlar
Vergi	3.549.151		5.126.318
Askerlik Bedelleri	142.564	Maliye işleri	654.964
Öşür	3.627.500	Şer'i durumlar	309.680
Ücret- aidat gelirleri	900.867	İcari hususlar	144.908
Emanet İdare Olunan Varidat Gelirleri)	1.840.192	Maarif Hizmetleri	13.492
Değişik ürünlerden elde edilen gelirler	256.500	Nafia Bayındırlık) Çalışmaları	199.268
Toplam	10.316.774	Toplam	6.348.640

Çizelge 8.4. Kudüs mutasarrıflarının listesi

Mütesellim/Mutasarrıf	Mütesellimlik/Mutasarrıflık Dönemi
1808-1831 Dönemi¹⁷⁰⁹	
Ahmed Ağa el-Sürekli	1807-1808
Muhammed Ağa Mahalli Zade	1808
Halid Ağa	1809
Ahmet Ağa el-Sürekli	1809
Mustafa Ağa	1809-1810
Genç Ahmet Ağa	1810
Deli Yusuf Ağa	1811
Ahmet Ağa	1812
Abdülkerim Ağa	1812-1818
Haznedar Mehmet Ağa	1818
Hekim oğlu Mustafa Ağa	1819-1820
Molla Hasan Efendi	1820-1821
Süleyman Efendi	1821
Ali Efendi	1821-1822
Ali Efendi'nin Vekili Muhammed Said Ağa	1822
Muhammed Efendi	1822-1823
Ali Ağa el-Surani	1823
Muhammed Sürur Ağa	1823

¹⁷⁰⁸ *Salname-i Vilayet-i Suriye*, (1288), 3.Defa, S.s.124-127¹⁷⁰⁹ Mennâ', A. (2008). *Livau'l-Kuds fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani*, 301-304; Deradike, H. (2014). *Yahudu'l-Kuds fi'n-Nisfi'l-Evvel min el-Karni't-Tasi Aşera*, 81-86.

Çizelge 8.4. (devam) Kudüs mutasarrıflarının listesi

Mütesellim/Mutasarrıf	Mütesellimlik/Mutasarrıflık Dönemi
İsmail Bey	1823-1824
Ahmet Ağa	1824
Muhammed Battal Ağa	1825
Yusuf Ağa	1825
Abaza İbrahim Ağa	1825-1826
Osman Ağa	1826-1827
Abaza İbrahim Ağa	1827
İsmail Ağa	1827
Abaza İbrahim Ağa	1827-1828
Cemalettin Zade Yusuf Bey	1828
Mustafa Efendi	1828-1829
Abaza İbrahim Ağa	1829-1830
Şeyh Said Mustafa	1830
Muhammed Şahin Ağa	1831
Mehmet Ali Paşa Dönemi	
Muhammed Şahin Ağa	1831
Said Mustafa	1831
Alaybeyi Yahya	1832
Muhammed Said Ağa	1832
Kasım el-Ahmet	1832-1833
Şeyh Muhammed Kasım el-Ahmet	1833-1834
Şeyh Yusuf Kasım el-Ahmet	1834
Şeyh Cebir Ebu Guş	1834-1835
Şeyh Ali Muhsin Efendi	1835
Hüseyin Ağa	1835-1836
Musa Paşa Zade Hasan Bey	1836
Mustafa el-Said Ağa	1836-1839
Dizdar Ahmet Aseli Ağa	1839-1840
Hüseyin Raşit Efendi	1840
Dizdar Ahmet Aseli Ağa	1840
Tanzimat Dönemi¹⁷¹⁰	
Dizdar Ahmet Ağa	1840
Kadı Muhammed Hamdi	1840
Mehmed Tayyar Paşa	1841-1843
Mehmed Reşid Paşa	1843-1844

¹⁷¹⁰ SATIŞ, İ. (2015). Kudüs Mutasarrıfları (1841-1902). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 30(2), 545-572, 571.

Çizelge 8.4. (devam) Kudüs mutasarrıflarının listesi

Mütesellim/Mutasarrıf	Mütesellimlik/Mutasarrıflık Dönemi
Haydar Paşa	1844
Ali Paşa	1844-1845
Mehmed Paşa	1845-1847
Zarif Mustafa Paşa	1847-1848
Bahri Paşa	1848-1849
Edhem Paşa	1849-1851
Hafız Ahmed Paşa	1851-1853
Yakup Paşa	1853-1854
Kamil Paşa	1854-1857
Süreyya Paşa	1857-1863
Hurşid Paşa	1863-1864
İzzet Paşa	1864-1867
Nazif Paşa	1867-1869
Kamil Paşa	1869-1871
Ali Bey	1871
Kamil Paşa	1871-1872
Süreyya Paşa	1872
Besim Bey	1872
Nazif Paşa	1872-1873
Kamil Paşa	1873-1874
Ali Bey	1874-1875

Çizelge 8.5. Osmanlıların Kudüs'e dönüşünden sonra Kudüs'te kadılar¹⁷¹¹

Osmanlıların Kudüs'e dönüşünden sonra	
Kadı Adı	Atanma Tarihi
Muhammed Hamdi	1840
Ahmet Nazif	1841
Mehmet Arif	1842
Muhammed Said	1843
Mustafa Hamit el-Hahidi	1844
Muhammed Sadullah	1846
Mustafa Muhammed Hamid	1847
Hasan Hüsni	1848
Ahmet Reşit	1849
Hüseyin Efendi	1850
Zynel Abidin	1850-1851
Süleyman Rafet	1852
Muhammed Sadık	1853-1854
Ahmet Hulusi	1854-1855
Muhammed Sad	1856
Ali Rıza	1856
Mahmut Aziz	1857
İbrahim Fuat	1858-1859
Muhammed Hilmi	1860
Muhammed Aziz	1860-1861
Hamdullah Rafet	1861-1862
Ahmet Rakım	1862
Muhammed Ruhi	1864
Abdürrahim Muhammed Ataullah	1865
Muhammed Ataullah	1865
Feyzullah	1866
Hafız Mustafa Vehbi	1866
Muhammed Mahir	1867
Mustafa Zeki	1868
Sadruddin	1873

¹⁷¹¹ Sabri, B.(1973). *Livau'l-Kudsi tahte'l-Hukmi'l-Osmani*, (Basılmamış Y. Lisans Tezi, Aynü's-Şems Üniversitesi), 327-328.

Çizelge 8.6. 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Kudüs'te nakibüleşraf¹⁷¹²

Nakibüleşraf Adı	Atanma Tarihi
Vefa Efendi el-Alemi	1807-1808
Nakip Ömer Efendi	1808-1809
Vefa Efendi el-Alemi	1810
Ömer Efendi el-Hüseyni	1810
Muhammed Efendi Ebul suud	1813
Ömer Efendi el-Hüseyni	1813
Muhammed Efendi Ebus-suud	1814
Ömer Efendi el-Hüseyni	1815
Muhammed Efendi Ebus-suud	1816
Ömer Efendi el-Hüseyni	1817
Muhammed Efendi Ebus-suud	1819
Ömer Efendi el-Hüseyni	1823
Vefa Efendi el-Alemi	1828
Nakip Ömer el-Hüseyni oğlu Muhammed Ali Efendi	1830

Çizelge 8.7. İ'dadiyye okullarındaki haftalık ders program ¹⁷¹³

Ders Adı	1- Sene	2- Sene	3- Sene	4- Sene
Kur'an-ı Kerim Ezberleme ve Tecvîd	4	6	5	3
Din Bilimleri	0	2	2	2
Okuma	4	4	4	2
İmla	4	4	3	2
Osmanlıca Dilbilgisi	0	0	2	2
Fransızca	0	0	0	1
Hüsn-i Hat	0	2	2	1
Faydalı Bilgiler	2	2	2	1
Ev İdaresi	0	0	0	2
Ahlak	0	0	0	1
Matematik	2	2	2	2
Coğrafya	0	0	0	2
Tarih	0	0	0	2
Resim	2	2	2	2

¹⁷¹² Sisalim, Isam; es-Sinvar Zekeriya. (2010). **Tarih Filistin fi Evasiti'l-Ahdi'l-Osmani 1700-1831**, 414-416.

¹⁷¹³ Ahmed, İ. (1982). **Tetavvuru'-Ta'lim el-Vatani fi'l-Irak**, Basra, Merkez Dirasat el-Halic el-Arabi, 359.

Çizelge 8.8. Rüşdiye okullarındaki haftalık ders program ¹⁷¹⁴

Ders Adı	1- Sene	2- Sene	3- Sene	4- Sene
Kur'an-ı Kerim ve Din Bilimleri	3	3	3	3
Türkçe	6	5	3	2
Arapça	2	2	2	2
Farsça	0	2	2	2
Fransızca	0	0	3	3
Hesap	2	2	2	2
Mühendislik	0	0	1	1
Coğrafya	2	2	2	2
Tarih	0	2	2	2
Hüsn-i hat	2	1	1	1
Resim	1	1	1	1

Çizelge 8.9. Tanzimat döneminde Kudüs'te bulunan matbaalar ¹⁷¹⁵

Matbaa Adı	Konum	İmtiyaz Sahibi	Basım Dili	Kuruluş Tarihi
Rum Manastırı Matbaası	Nasara Mahallesi	Rum Patrikhanesi	Arapça ve Rumca	-
Ermeni Matbaası	Şeref Mahallesi	Ermeni Patrikhanesi	Arapça, Armanca, Türkçe, Fransızca	1849
Fransisken Matbaası	Havalide Mahallesi	Fransisken Rahipleri Reisi	Tüm Diller	1848
İsrail Fromkin Matbaası	Vad Mahallesi	Devlet-i aliye tebaasından İsrail Fromkin	İbranice, Latince, Rusça	1873
Şamuel Skermin Matbaası	Şeref Mahallesi	Devlet-i aliye tebaasından Şamuel Skermin	İbranice, Fransızca	1873
David Bol Matbaası	Babu'l-Halil Dışında	Almanyalı David Bol morslimon	Arapça, İbranice, Fransızca	1865
İngiliz Matbaası	Şeref Mahallesi	İngiltereli Klik Bey	İngilizce ve Nemsece Almanca)	1868
İngiliz Matbaası	Babu'l-Amud Dışında	İngiltereli Şerş Miyozı Sosias Cemiyeti	Arapça	1868

¹⁷¹⁴ *Salname-yi Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, (1317), 2.Sene, s.230

¹⁷¹⁵ *Salname-yi Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, (1317), 2.Sene, s.1485-1487.

Fotoğraflar

Fotoğraf 8.1. Fotoğraf 1: Babu'l-mahkeme çeşmesi

Babu'l-Mahkeme sebili Kanuni Sultan Süleyman'ın Kudüs'te yaptırdığı dokuz sebilden biridir. Haçlı ve Eyyubi kalıntılarından alınan taşla inşa edilmiştir. Çeşme adıyla bilinmiştir. . Kaynak: IRCICA. 2009). El-Kudüs min Hilal el-Suvar el-Tarihiyye, İstanbul, 066.

Fotoğraf 8.2. Doğu yönünden kubbetu's-sahra

Kaynak: (IRCICA. 2009). El-Kudüs min Hilal el-Suvar el-Tarihiyye, İstanbul, 028

Fotoğraf 8.3. Osmanlı Kudüs'ünde ev çatıları

Kaynak: (IRCICA. 2009). El-Kudüs min Hilal el-Suvar el-Tarihiyye, İstanbul, 015.

Fotoğraf 8.4. Kudüs suurları

Kaynak: IRCICA. 2009). El-Kudüs min Hilal el-Suvar el-Tarihiyye, İstanbul, 011.

Fotoğraf 8.5. Kudüs haritası

Bu fotoğraf 23 Kasım 1917'de 1800 metre irtifadan çekilmiştir. Kudüs'ün Albay Holthausen tarafından havadan çekilen ilk fotoğraflarından biridir ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kudüs şehrindeki son günleri yansıtır. Modern Kudüs'ün genel özelliklerini barındırmaktadır. Kaynak: IRCICA. 2009). El-Kudüs min Hilal el-Suvar el-Tarihiyye, İstanbul, 009.

متنفة المدرة الأشرفة

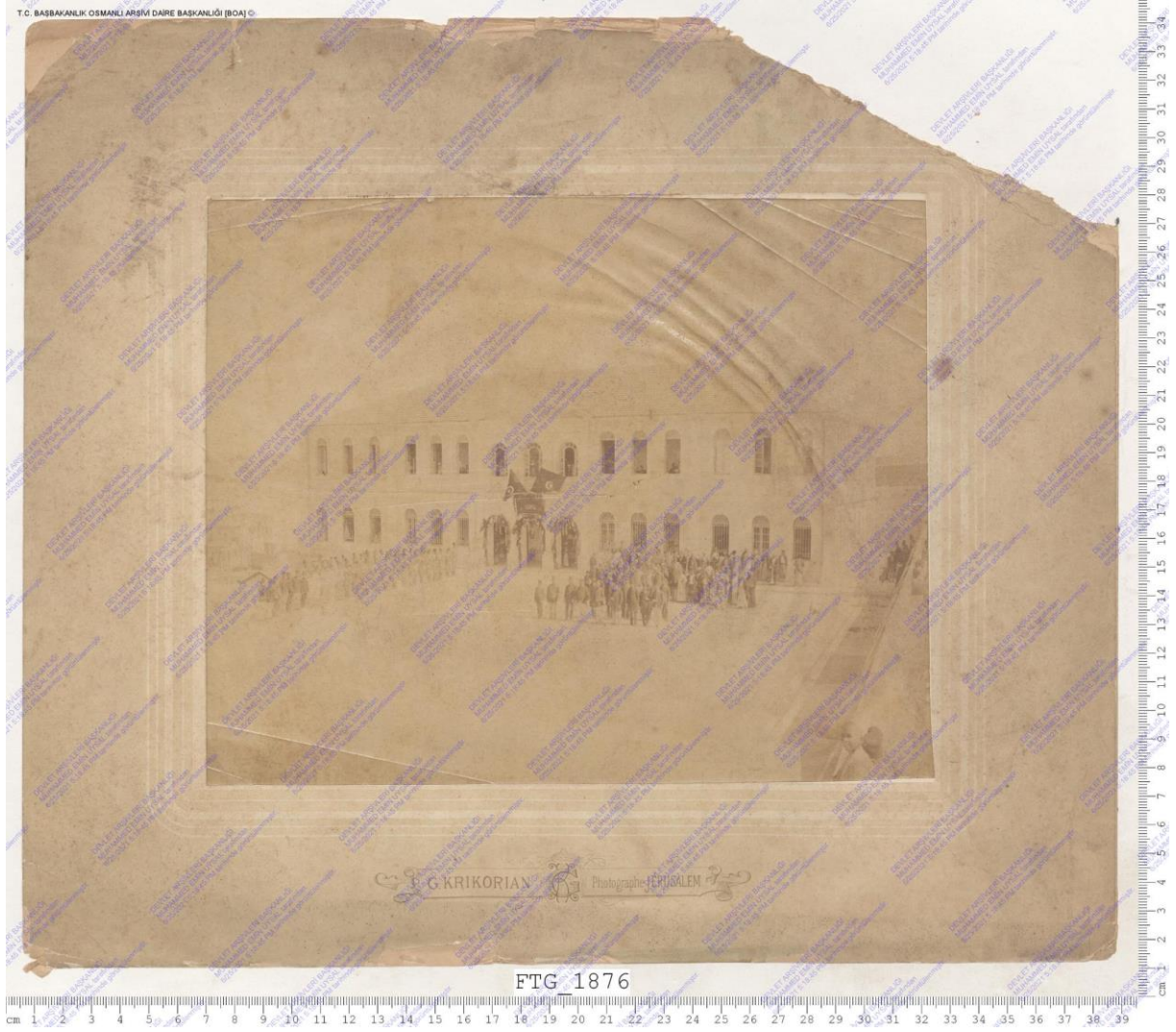
Fotoğraf 8.6. Eşrefiye medresesi'nin minaresi

Kaynak: Gavanime, Y. 1982). *Târîhu niyâbeti Beyti'l-Makdis fi'l-asri'l-Memlûkiyyi*, Dâru'l-Hayat, Amman, 108.

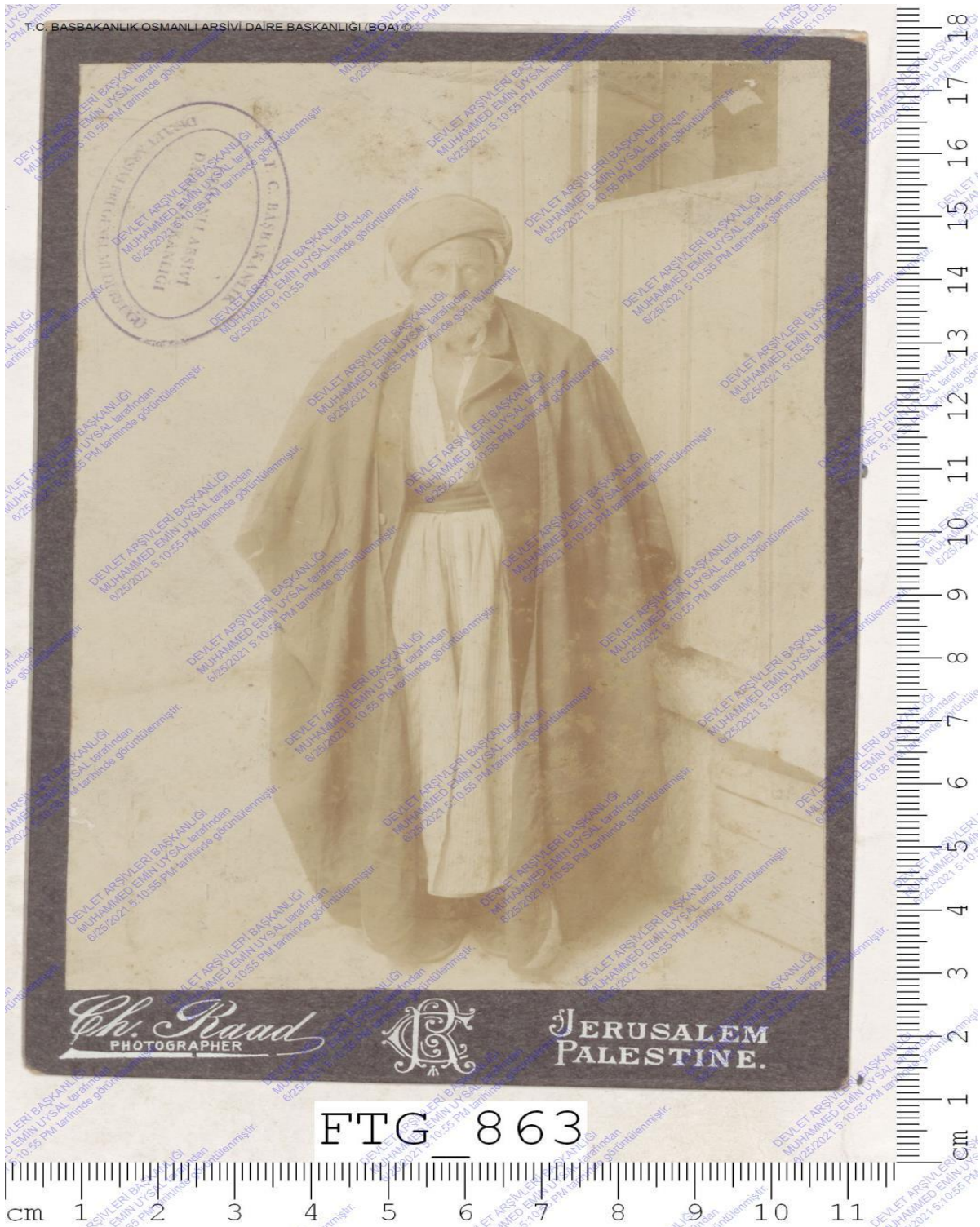
Fotoğraf 8.7. Ortodoks hristiyan kız okulu

Ortodoks Hristiyan Kız Okulu, 1858 yılında Betlehem/Beytülahim yakınlarında bulunan Beyt Yala'da, bölgedeki Rus varlığının desteğiyle kurulmuş bir kız okuludur. 1906 yılında çekilmiş bu fotoğrafta öğrenciler geleneksel kıyafetlerini giymelerine rağmen okul eğitim kadrosu başı açık giyim şekillerini devam ettirmektedir. Okulun masraflarının büyük bir bölümü dönemin Rus Çariçesi Czarina Marya Aleksandrovna tarafından karşılanmaktadır.

Fotoğraf 8.8. Kudüs'te bir binanın açılış töreni

Kaynak: BOA. FTG.f. 1876.

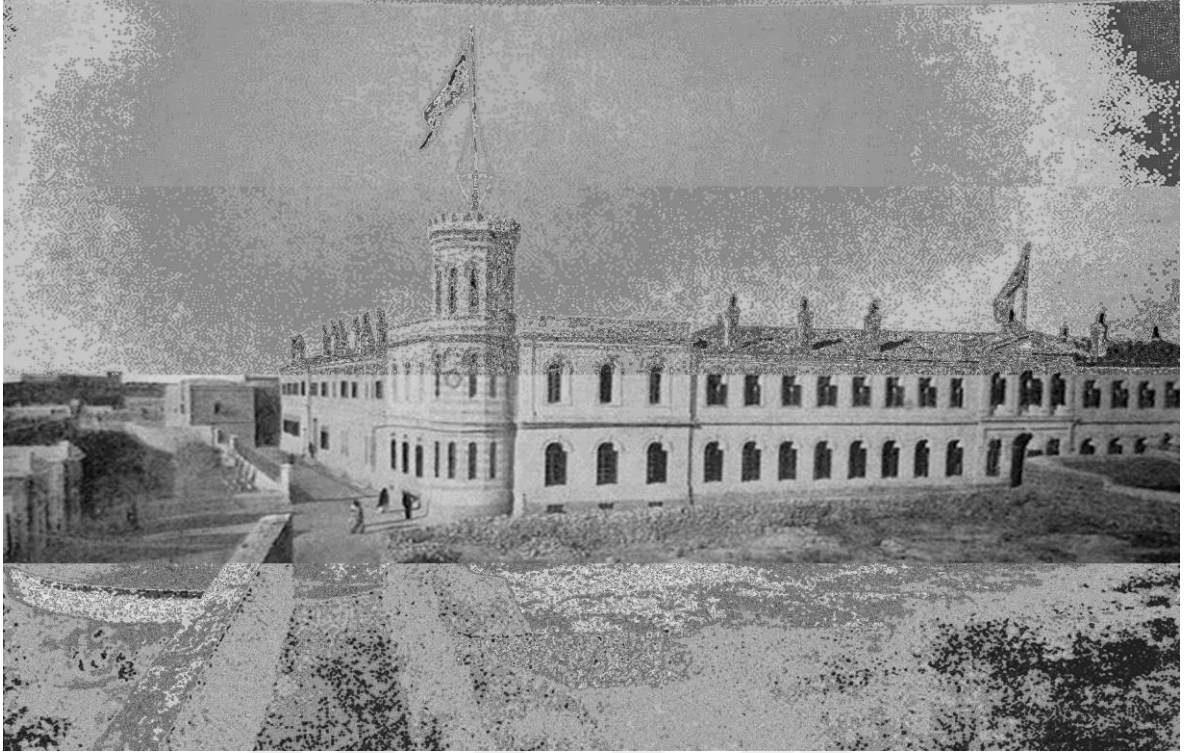
Fotoğraf 8.9. Halilürrahman kazası batta karyesi'nden ebu aram isimli eşkıyanın Kudüs'te nezarette tutulurken çekilen fotoğrafıdır.

Kaynak: BOA. FTG.f. 863.

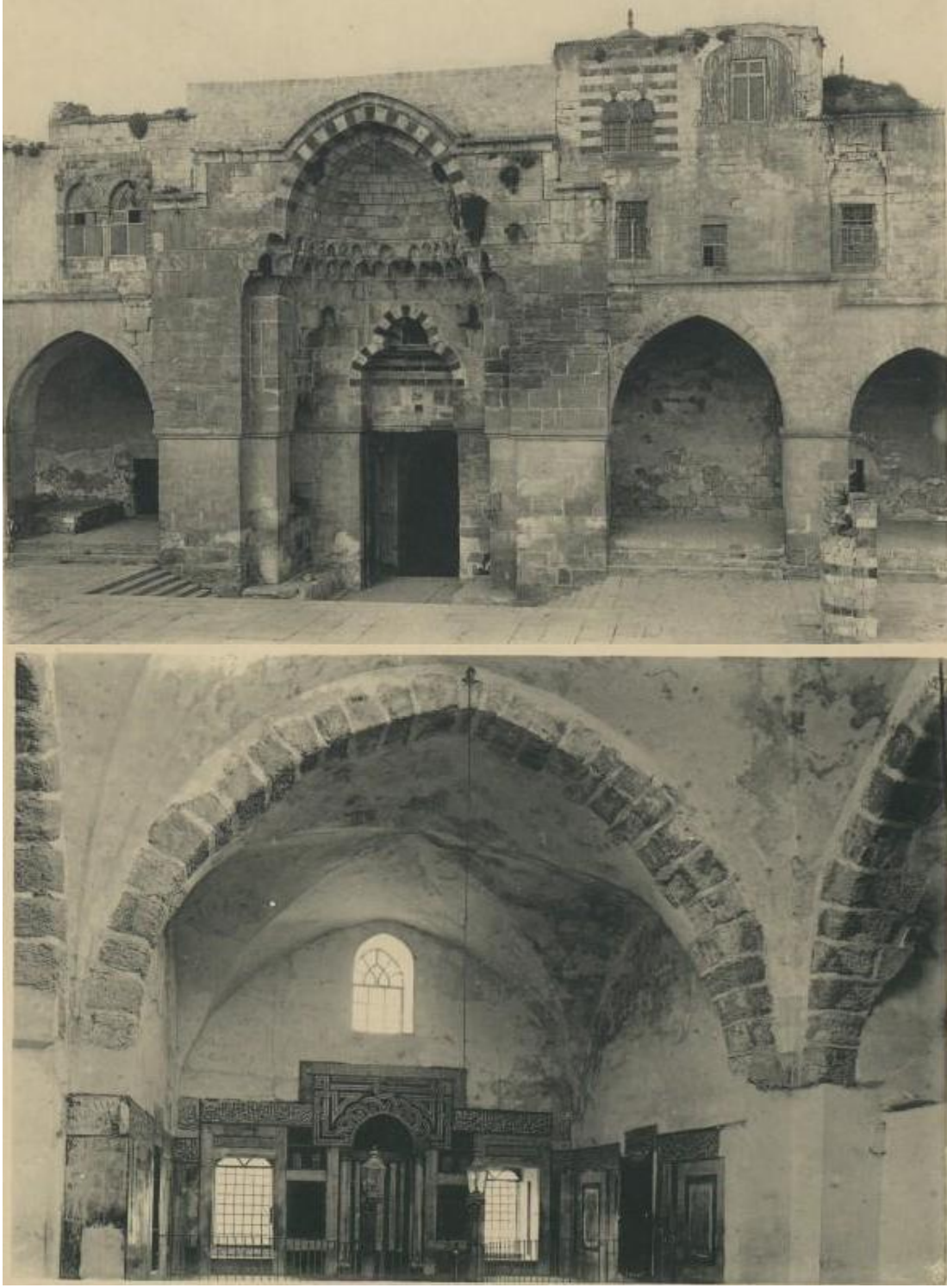
Fotoğraf 8.10. Ramallah'taki friends okulu

Katie Gabriel ve Quaker misyonuna ait Ramallah'taki Friends Girs School'un ilk öğrencileri. Osmanlı Suriyesi'nden olup sonradan misyonerlerin etkisiyle Protestanlığa geçen Katie Gabriel, Lübnan'daki Protestan okullarında aldığı eğitim sonrası misyoner yardımcısı olarak birçok okulda görev aldı. Ramallah'taki Quaker Kuveykır) misyonunun Friends Girs School adlı okulun gelişmesinde misyonerlere önemli katkı sağladı. 1889 1906 yılları arasında Katie Gabriel bu okulda başöğretmen görevini üstlenmişti. Kaynak: ÖNEY, C. 2016). *19. yüzyılın ikinci yarısından günümüze Suriye, Filistin ve Lübnan üçgeninde protestan misyonların nüfuz mücadelesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi), 369.

Fotoğraf 8.11. Russian ecclesiastical mission binası.

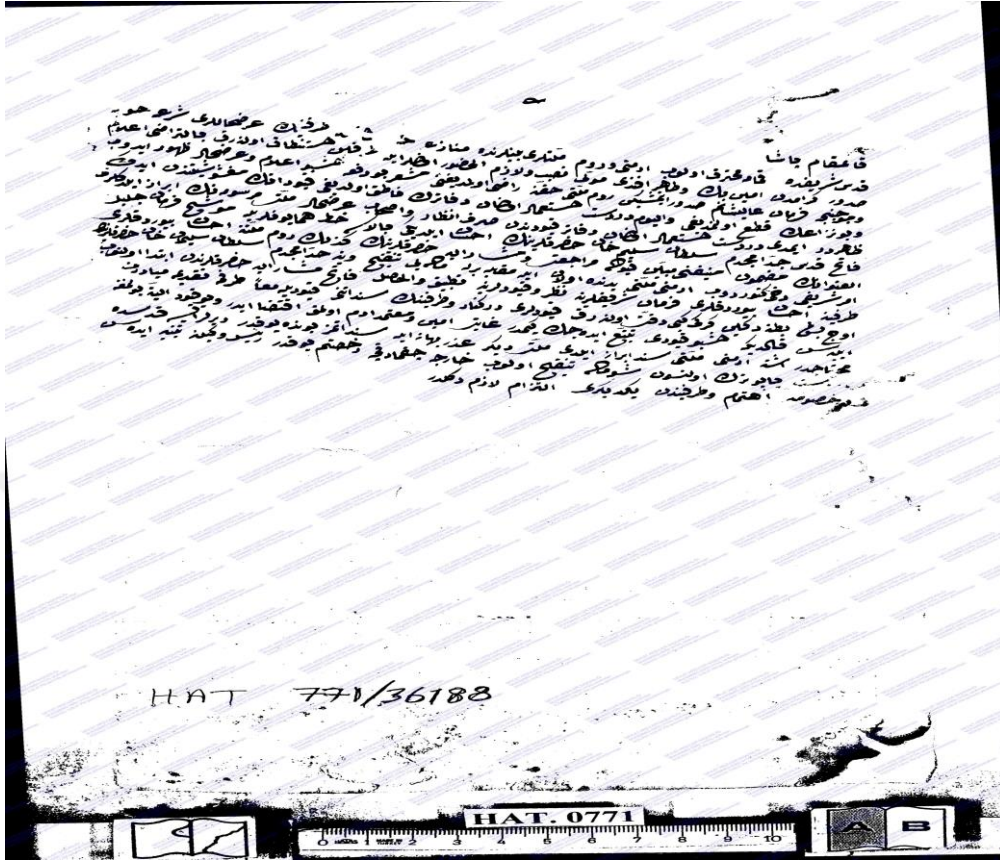
Kaynak: ÖNEY, C. 2016). *19. yüzyılın ikinci yarısından günümüze Suriye, Filistin ve Lübnan üçgeninde protestan misyonların nüfuz mücadelesi*,374.

Fotoğraf 8.12. Tenkeziyye medresesi

Kaynak: Memiş, Ş. 2016). Osmanlı Taşra Toplumu ve Vakıf Kurumu: Kudüs, 1703-1831. 393.

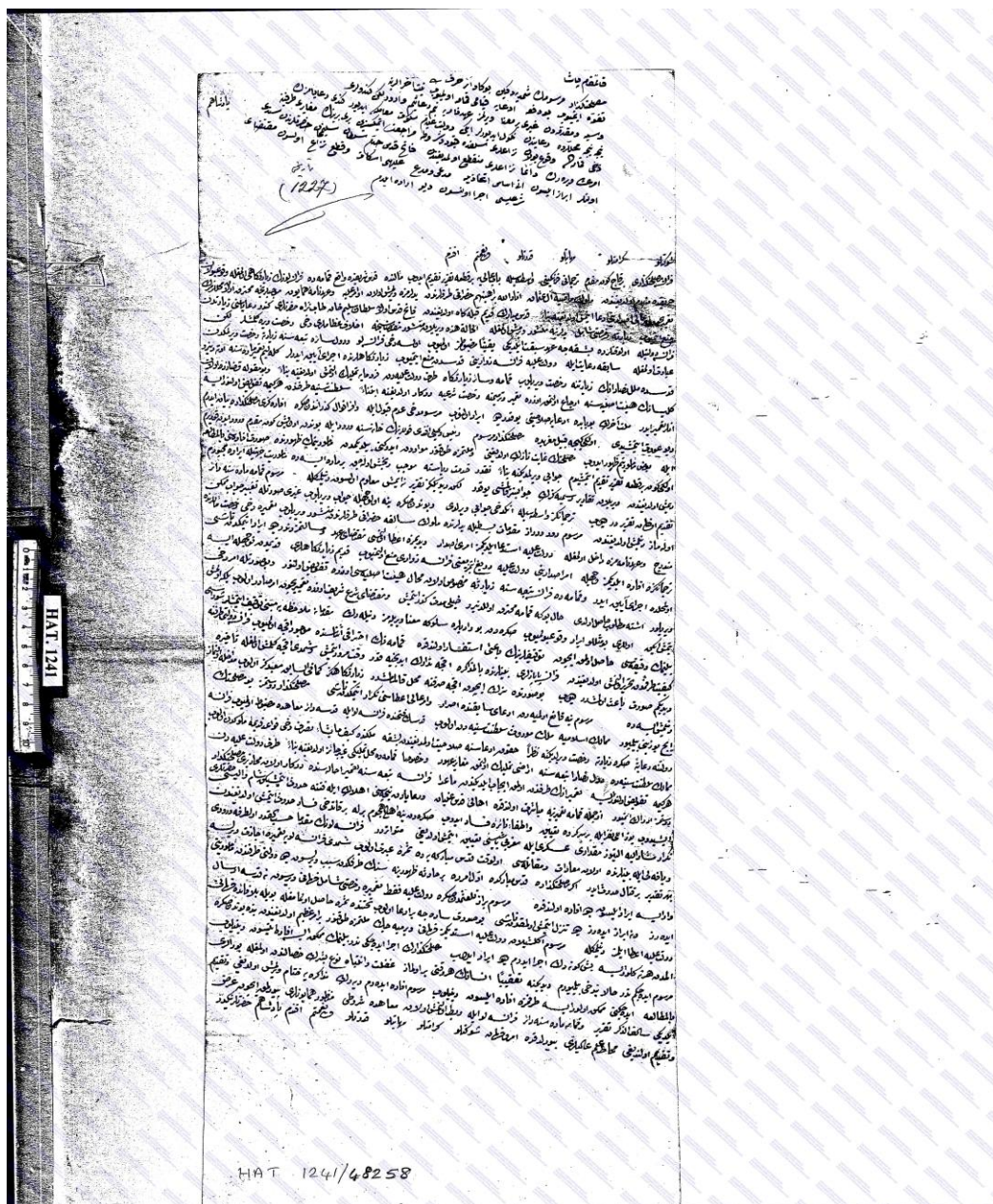
Belgeler

Belge 8.1. Kudüs'te çıkan bir yangın hususunda

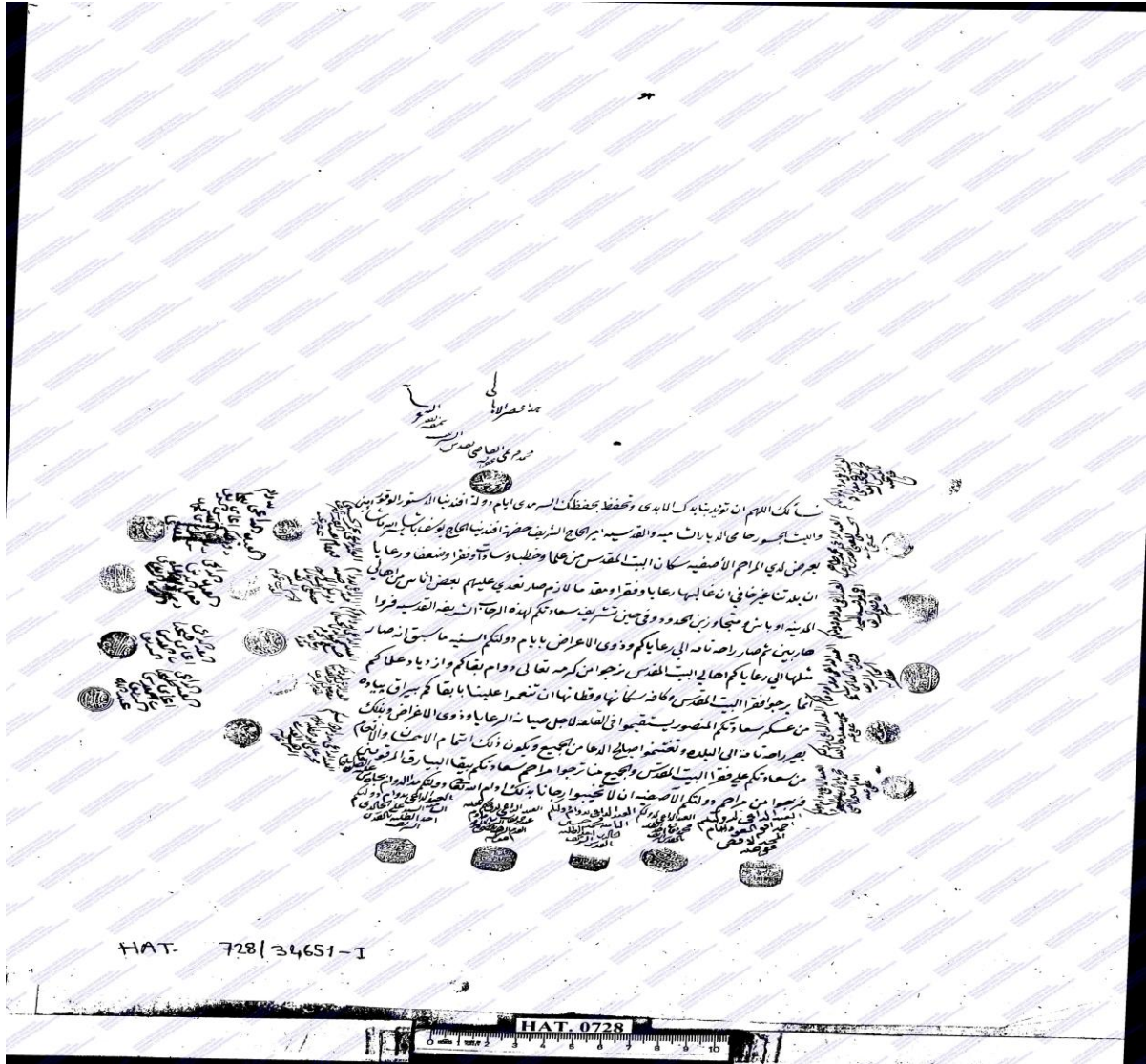
Kaynak: BOA. HAT. 771- 36188. H-29-12-1225).

Kudüs'te çıkan bir yangında hasar gören Kıyamet Kilisesi'nin tamirâtı hususunda tartışan Ermeni ve Rumların şikayetlerini çözmek üzere Yavuz Selim'den itibaren Ermeni ve Rum cemaatlerine verilen fermanların dürüst bir memur tarafından incelenmesi emrinin kaymakama iletilmesi

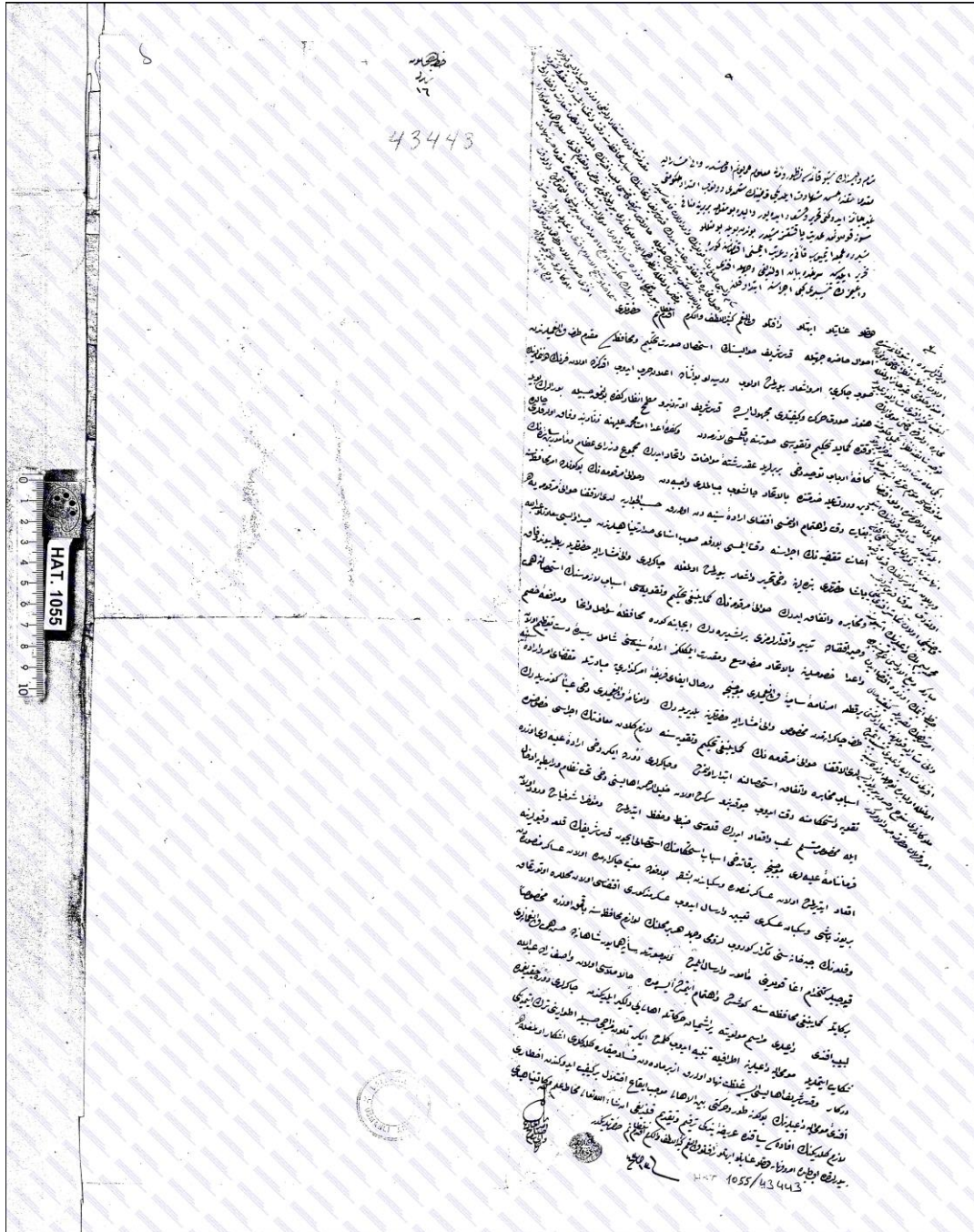
Belge 8.2. Kıyamet Kilisesi'nin onarılması konusunda Fransa Hükümeti'nden Babıali'ye müracaat olduğuna dair Sadaret'ten Mabeyn'e hatt-ı hümayun.

Kaynak: BOA. HAT. 1241 – 48258. H-29-12-1227).

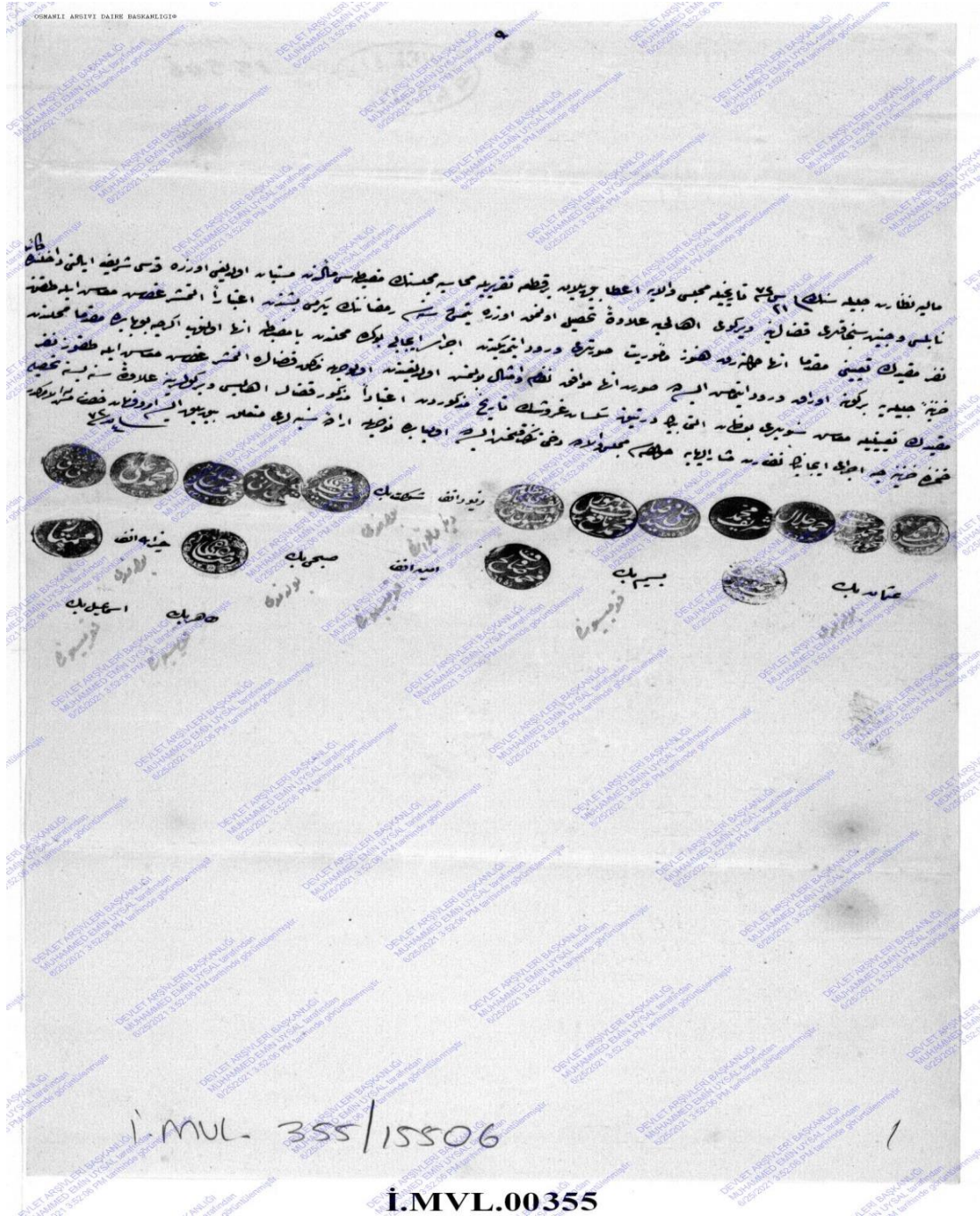
Belge 8.3. Kudüs-i Şerif ahalisinin kalenin muhafazası için asker bırakması ricasına dair Şam Valisi Yusuf Paşa'ya verdikleri Arapça talep.

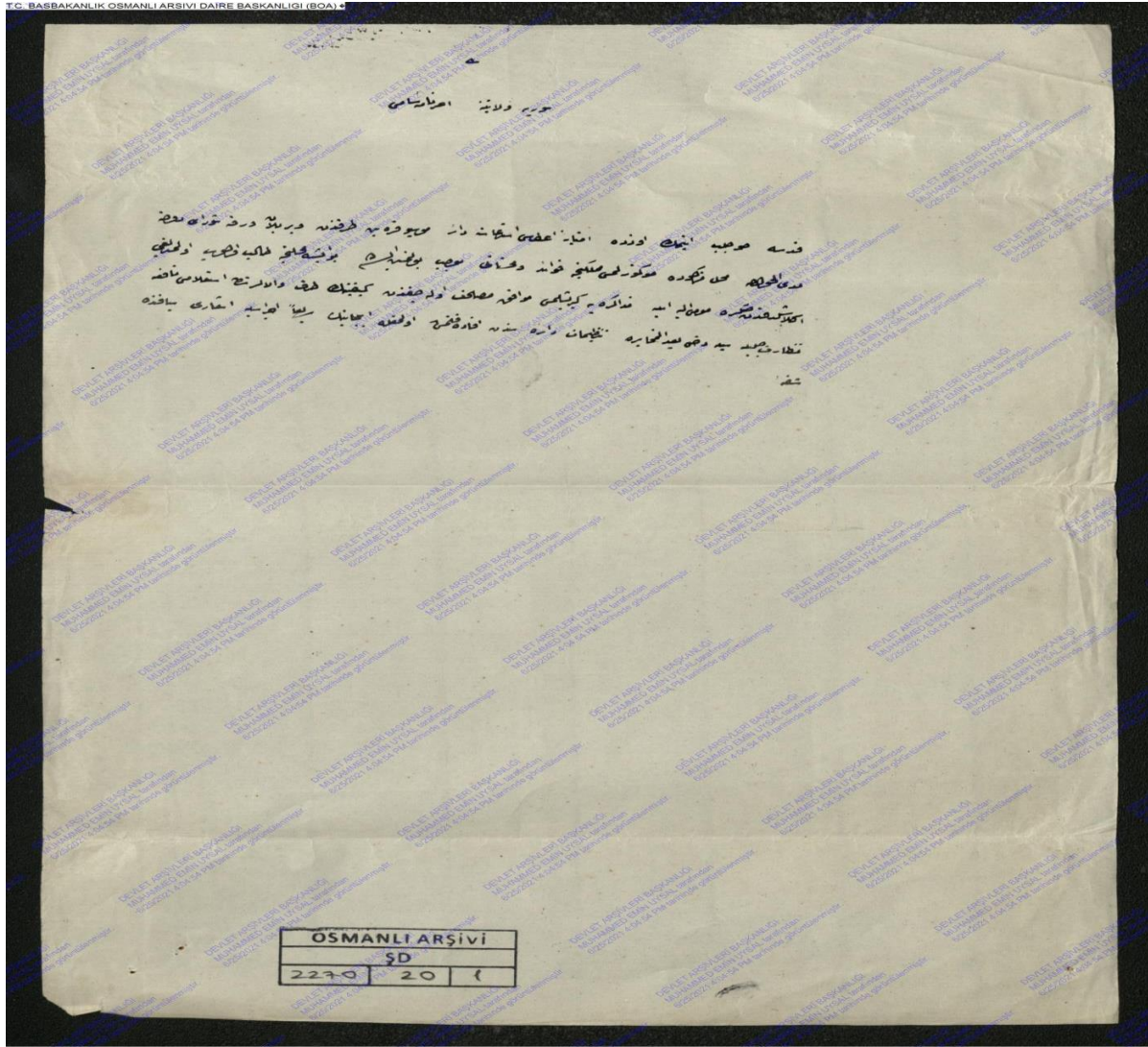
Kaynak: 728-34651. H-29-12-1224).

Belge 8.4. Rusların savaş ilanı neticesinde Kudüs'ün tahkim edilmesi emrini yerine getirdiğine dair Şam Valisi Salih Paşa'dan Sadaret'e yollanan yazı.

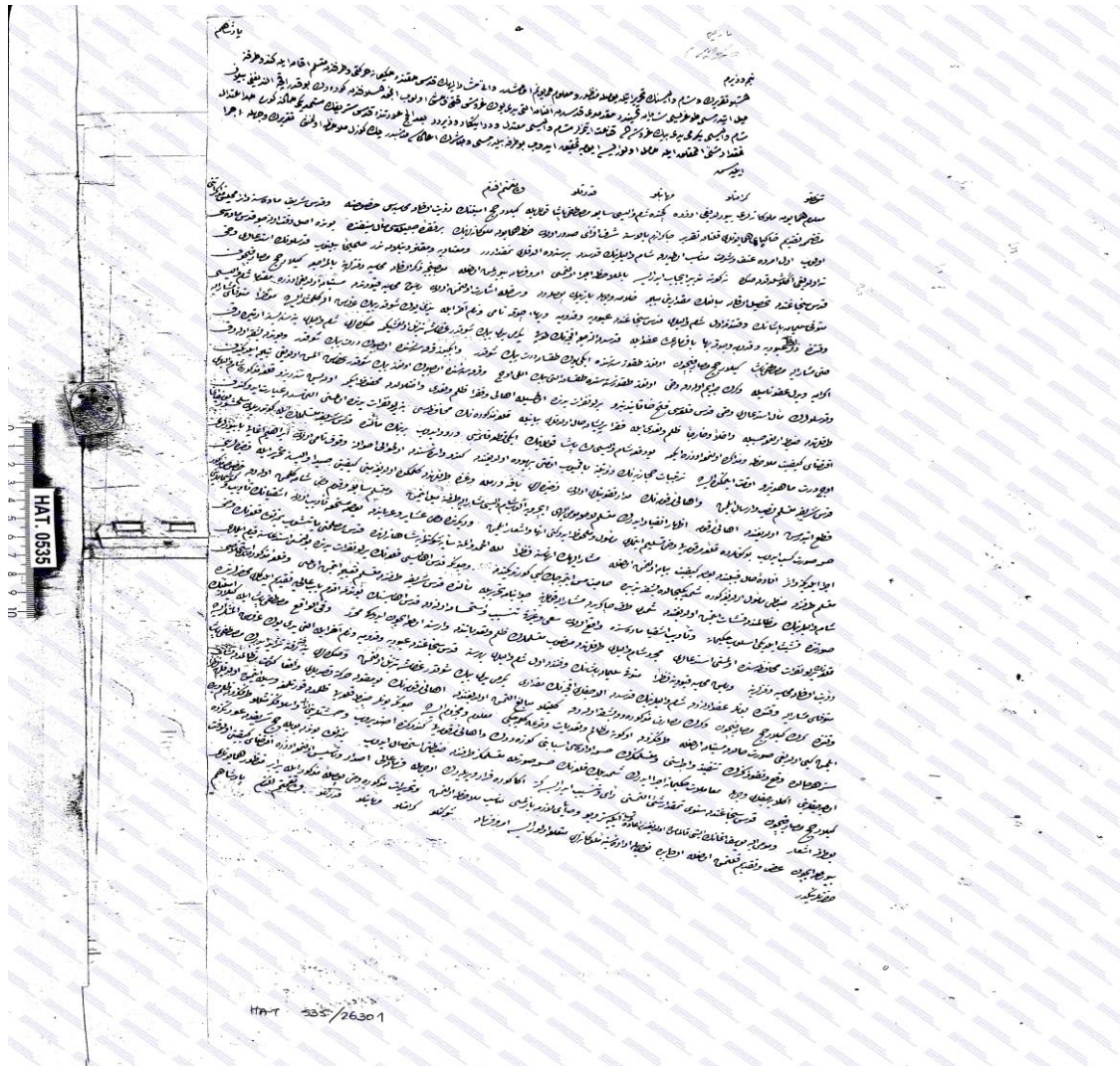
Kaynak: BOA. HAT. 1055- 43443. H-13- 12- 1243).

Belge 8.6. Kudüs'e su getirmek için bir şirkete imtiyaz verilmesine dair Nafia Nezareti ile gerçekleştirilen muhabere

Kaynak: BOA. ŞD. 2270-20. H-04-01-1290).

Kaynak: BOA.DH.İ, 599-41744, H- 23 Cemaziyelahir 1286)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : BARAIJIA, İssa
Uyruğu : Filistin

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Doktora	Gazi Üniversitesi/Tarih	2021
Yüksek lisans	Hebron University/Tarih	2015
Lisans	Hebron University/Tarih	2010
Lise	Jorat al-Sham'a Lisesi	2006

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2014	Al-Quds Open University	Öğretim Üyesi

Yabancı Dil

Türkçe

Yayınlar

- 1- Baraijia, I. 2021). Burning of the Church of the Holy Sepulchre 1808) and the Ensuing Discussion about the Reconstruction Archival Study). *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 12), 42-52.
- 2- Baraijia, I . 2020). Devru't-Tarih fi Fehmi's-Siyaseti'l-İsrailiyye: el-Teşabuh beyne'l-Hurubi's-Salibiyye ve'l-Hareketu's Suhyuniyye Unmuzecen. *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 20 1), 85-102. DOI: 10.31456/beytulmakdis.691601

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

